

T.C.
İNÖNÜ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

**ERKEN ÇAĞLARDAN XII. YÜZYILA KADAR İÇ
VE ÖN ASYA'DA TÜRK KADIN GİYİM-KUŞAMI**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Danışman	Hazırlayan
Doç. Dr. Fatma İNCE	Gülten KAZDAL

MALATYA-2020

T.C.
İNÖNÜ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

ERKEN ÇAĞLARDAN XII. YÜZYILA KADAR
İÇ VE ÖN ASYA'DA TÜRK KADIN
GİYİM-KUŞAMI

YÜKSEK LİSANS TEZİ

HAZIRLAYAN
GÜLTEN KAZDAL

DANIŞMAN
DOÇ. DR. FATMA İNCE

MALATYA-2020

ONUR SÖZÜ

Doç. Dr. Fatma İNCE danışmanlığında yüksek lisans tezi olarak hazırladığım “Erken Çağlardan XII. Yüzyıla Kadar İç ve Ön Asya’da Türk Kadın Giyim-Kuşamı” başlıklı bu çalışmanın, bilimsel ahlak ve geleneklere aykırı düşecek bir yardıma başvurmaksızın tarafımdan yazıldığını ve yararlandığım bütün yapıtların hem metin içinde hem de kaynakçada yöntemine uygun biçimde gösterilenlerden oluştuğunu belirtir, bunu onurumla doğrularım.

Gülten KAZDAL

ÖNSÖZ

Kültür ve medeniyet, ulusların tarihleri içerisinde milletlerin sürekliliğini ifade etmesi sebebiyle önem arz etmektedir. İnsanlık tarihi içerisinde kullanılan diller, inanç sistemleri, sosyal yaşam ve ekonominin biçimini oluşturan kültürel yapılanma; toplumların birleştirici ve ayrıştırıcı unsurlarıdır. Bir milleti yığın olmaktan kurtaran kültür ve medeniyetini oluşturan ortak tarih; din, dil ve gelenek görenek gibi unsurların mevcut bir havzada buluşmasıyla oluşmaktadır. Türk kültür tarihi ise İç Asya'dan Ön Asya'ya doğru ilerleyen bir kültür höyüğünü kapsamaktadır. İçinde bulunduğu çağdan beslenip köklerine yaslanan Türk kültürü, kültürel zenginliği ile dünya tarihinde endemik bir örnek teşkil etmektedir. Bu sürekliliğin değişmekten ziyade dönüştüğünü somutlaştırmak adına çalışmamızın çerçevesini, Türk milletinde kadının giyim-kuşamı oluşturacaktır. Türk kültür tarihi içerisinde kadınlarımız, kültürel kodlarımızın nesiller arasında aktif taşıyıcısı olmuşlardır. Kültürel belleğimizin somutlaşması olarak değerlendirebileceğimiz giyim-kuşam örneklerinde İç Asya'dan Ön Asya'ya uzanan Türk kültür höyüğünün değerlerini görebilmekteyiz. İç Asya'da erken safhalardan itibaren başlayan Türk giyim-kuşamı, Türklerin Ön Asya'ya ilerleyişi ile birlikte temel kaidelerini sarsmadan her yeni çağın gerekliliklerini yerine getirecek üsluba bürünerek ve kendini koruyarak günümüze ulaşmıştır. Orta Asya coğrafyasının ve bozkır ikliminin, Türklerin yaşamlarının şekillenmesindeki temel faktör olduğu aşikârdır. İklimin anî değişimleri, mevsimler arası sıcaklık farkının uç noktalarda yer alması ve bireyin hayatını devam ettirmesi için zarurî ihtiyaçların karşılanması konusunda yaşanan zorluklar; Türklerin sosyal, iktisadi ve siyasi faaliyetlerin geçiş güzergâhında yer almalarının neticesinde sürekli aktif ve mücadeleci bir karaktere sahip olmalarını gerektirmiştir. Sosyo-kültürel dinamizmi içerisinde barındıran Türk kadın giyim-kuşamının, tarihi olay ve olgulara dair izler barındırdığının anlaşılacağı umut edilmektedir.

Hayatını Türk milletinin ilim camiasına adayan, heyecanı ve azmi ile birçok değerli insana öncülük yapan kıymetli danışmanım rahmetli Prof. Dr. Salim Cöhce'ye, yaşam mücadelesi verdiği dönemlerde ve son anına kadar hiçbir vakit desteğini esirgmeden sabır ve büyük bir özveriyle, varlığını daima hissettirdiği için minnettarım. Prof. Dr. Salim Cöhce ile başladığımız yüksek lisans eğitimimin son esnasında kendisini kaybetmenin üzüntüsü içerisindeyiz, ruhu şad olsun. İyilikleri ve ilmi şüphesiz şahsiyetini

ebediyete kadar yaşatacaktır. Dünyayı kasıp kavuran Covid-19 salgını günlerinde danışmanlığımı devralan Doç. Dr. Öğretim Üyesi Fatma İnce'ye bu zor süreç içerisinde uzakları yakın kılıp yardım ve desteklerini hiçbir zaman esirgemediği için şükranlarımı sunarım. Kaynak taramalarında ve kitap temin aşamalarında desteklerini esirgemeyen Duygu Soybek, Tuğçe Tecimer ve Coşkun Kurk'a; pandemi nedeni ile kütüphanelerin kapatıldığı süreçte Rize İhtisas Kütüphanesi'nde yer alan kaynakları çalışmamız özelinde kullanıma açan Recep Koyuncu'ya, kişisel ve dijital arşivini şahsımla paylaşan Recep Usta'ya teşekkürü büyük bir borç bilirim. Hayatımın her anında daima yanımda yer alan, rüyalarımı gerçekleştiren ve yarınlarımın asıl mimarları olan sevgili aileme minnettarım.

MALATYA 2020
KAZDAL

Gülten

ÖZET

Türk kültürü, İç Asya olarak tabir edilen Türkistan bölgesinden Anadolu ve Avrupa kültür sahalarına kadar ilerleyen geniş bir kültür coğrafyasına nüfuz etmektedir. Şamanizm ve tabiat kültü ile oluşmaya başlayan Türk sosyo-kültürel hayatı, çeşitli kültür, medeniyet ve dinleri harmanlayarak bugüne ulaşmayı başarmıştır. Türk kültürü, İç Asya’da bozkır kültürüyle şekillenip; Türklerin, Batıya doğru gerçekleştirdikleri göç hareketleri neticesinde Ön Asya’da ılıman iklim kuşağı ve deniz ile tanışarak sert kültür havzasını, Akdeniz kültürü ve İslâmiyet’le sentezlemişlerdir.

Türk kültürünün geniş nüfuz etkisinden dolayı çalışmamız, eski çağlarda Türklerin İslâmiyet ile tanışmadan evvelki devirlerinde İç Asya olarak kabul gören Türkistan bölgesindeki Türk kadınının, giyim-kuşamı temel alınarak hazırlandı. Akabinde, Türk kadın giyim-kuşamındaki sürerliliği dikkat nazarlara sunmak adına, İç Asya’da İslâmiyet ile tanışan Türk devletleri ve Türk-İslâm sentezinin mihengi Selçuklular çalışma konusuna bahis edildi. Baskın kültür yapısına sahip Türk devletleri, çalışma içerisinde siyasi yapılaşmadaki kronolojik sıralamaya uygun olarak tasniflendirildi. İlkel devir olarak adlandırılan erken çağlardan XII. yüzyıla kadar Türklerin botanik bilgilerinin, dokuma sanatındaki tekniklerinin ve materyallerinin içinde bulundukları çağa münhasır olarak iyi derecede bilgi ve beceriye sahip oldukları arkeolojik buluntularla desteklendi. Türk kültür tarihinde kadın giyim-kuşamının değişimleri ve dönüşümleri; arkeolojik buluntular, yazmalar, yazıtlar ve dil argümanına bağlı olarak sözsel veriler ışığında incelendi. Çalışma içerisinde temel iletişim aracı dil argümanında yer alan söz ve söz öbeklerindeki kültürel kodlarla, kadın giyim-kuşamının temeli oluştu. Türk kadın giyim-kuşam kültürüne dair, Dîvânu Lugâtî’t-Türk, Eski Uygur Türkçesi ve Tarama Sözlüğü özelinde söz ve söz öbeklerimiz üzerinden incelemeler tamamlandı. Türk kadın giyim-kuşam ürünleri, toplumun sosyo-kültürel betimlemelerini, kültürel kodlarını ve değerlerini bugüne taşımayı başaran nadide bir örneklerdir. Çalışmamız, Türk kadın giyim-kuşamının, örtünme ve dış etkilerden korunma gibi temel gereksinimlerden ziyade kültürel değerleri üzerinde barındıran ve nesiller arası aktarımı sağlayan somut bir materyal olduğunu kanıtlama gayesi barındırmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Türkistan, İç Asya, Anadolu, Türk Kadın Giyim-Kuşamı, Kültür Kodları, Kültürel Bellek.

ABSTRACT

Turkish culture permeates a wide cultural geography that progresses from the Turkestan region, which is called Interior Asia, to the Anatolian and European cultural areas. The Turkish socio-cultural life, which started to be formed with shamanism and the cult of nature, has managed to reach today by blending various cultures, civilizations and religions. Turkish culture shaped by the steppe culture in Inner Asia; As a result of the migration movements of the Turks towards the West, they met the temperate climate zone and the sea in Front Asia and synthesized the harsh cultural basin with the Mediterranean culture and Islam.

Due to the wide influence of Turkish culture, our study was prepared on the basis of Turkish women in the Turkestan region, which was accepted as Inner Asia in ancient times before the Turks met Islam. Subsequently, in order to present the continuity of Turkish women's clothing to attention, the study subject of the Turkish states that met Islam in Central Asia and the Seljuks, which is the engine of the Turkish-Islam synthesis, were discussed. The Turkish states with the dominant cultural structure were classified in accordance with in the study the chronological order in the political structuring. From the early ages to the 12th century, which is called the primitive period, the botanical knowledge of the Turks, the techniques and materials in the art of weaving were supported by archaeological findings, which they had a good knowledge and skill exclusively for the age. The changes and transformations of women's clothing in Turkish cultural history; examined archaeological finds, manuscripts, inscriptions and in the light of verbal data, depending on the language argument. In the study, the basis of women's clothing was formed with the cultural codes in the words and phrases in the basic communication tool language argument. Investigations on Turkish women's clothing culture were completed through our words and phrases in Dîvânu Lugâti't-Türk, Old Uygur Turkish and Scanning Dictionary. Turkish women's clothing products are a rare example that succeeded in bringing the socio-cultural descriptions, cultural codes and values of the society to today. Our study aims to prove that Turkish women's clothing is a concrete material that includes cultural values and provides intergenerational transmission rather than basic requirements such as covering and protection from external influences.

Anahtar Kelimeler: Turkistan, Interior Asia, Anatolia, Turkish Women's Clothing, Cultural Codes, Cultural Memory.

İÇİNDEKİLER

ONUR SÖZÜ	ii
ÖNSÖZ	iii
ÖZET	v
ABSTRACT.....	vi
İÇİNDEKİLER	vii
KISALTMALAR	xiii
KAYNAK ve ARAŞTIRMALAR.....	xiv
GİRİŞ.....	1

BİRİNCİ BÖLÜM

(GİYİNME İHTİYACI VE TÜRK KADINININ GİYİM-KUŞAMI)

A. İNSANOĞLUNUN GİYİNME İHTİYACI.....	6
a. Korunma İçgüdüsü	10
b. Tabiata Uyum.....	11
c. Dini İnançlar	13
ç. Moda	15
B. TÜRK KADIN GİYİM-KUŞAMINDA BAŞLICA KIRILMA DÖNEMLERİ	18

İKİNCİ BÖLÜM

(TÜRK GİYİM-KUŞAMINI TEŞKİL EDEN ESAS MALZEMELER)

A. RENK.....	25
a. Ak/Beyaz	30
b. Kara/Siyah	33
c. Yeşil.....	35
ç. Mavi.....	36

d. Sarı	38
e. Al/Kırmızı/Kızıl	40
B. RENKLERİN OLUŞUMU	41
a. Renk Veren Bitkiler	42
b. Boyama Yöntemleri	49
b.a. Mordanlama Boyama	49
b.b. Kök Boyama	50
b.c. Direkt Boyama Yapma	51
C. DOKUMA TEKNİK VE MATERYALLERİ.....	52
a. Dokuma Teknikleri.....	54
b. Dokuma Materyalleri	60
c. Dokuma Tezgâhları	64
Ç. KUMAŞ, DERİ VE KÜRK ÇEŞİTLERİ	66
a. Kumaş Çeşitleri.....	67
b. Deri ve Kürk Çeşitleri	81

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

(İSLÂMİYET ÖNCESİ İÇ ASYA TÜRK KADIN GİYİM-KUŞAMI)

A. HSIUNG-NU/HUN DEVLETİ.....	87
a. Hsiung-nu/Hun Devleti Kadınlarının Giyim-Kuşamı	94
a.a. Başlık	98
a.b. Kürk	104
a.c. Gömlek	106
a.ç. Etek	108
a.d. Pantolon	109
a.e. Kemer	110
a.f. Çorap.....	110

a.g. Ayakkabı.....	113
a.ğ. Süs Eşyaları.....	115
B. GÖK-TÜRK DEVLETİ.....	120
a. Gök-Türk Devleti Kadınlarının Giyim-Kuşamı	130
a.a. Başlık	135
a.b. Kürk, Palto ve Kaftan.....	138
a.c. Gömlek	139
a.ç. Etek	140
a.d. Kemer.....	140
a.e. Ayakkabı	141
a.f. Süs Eşyaları	141
C. UYGUR DEVLETİ.....	145
a. Uygur Devleti Türk Kadın Giyim-Kuşamı.....	154
a.a. Başlık	158
a.b. Kürk ve Ceket	161
a.c. Etek	162
a.ç. Kemer	162
a.d. Ayakkabı.....	162
a.e. Süs Eşyaları.....	163

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

(TÜRK-İSLÂM SENTEZİNDE TÜRK KADIN GİYİM-KUŞAMI)

A. KARAHAHLILAR DEVLETİ.....	166
a. Batı Karahanlılar Devleti.....	171
b. Doğu Karahanlılar Devleti.....	173
c. Karahanlılar Devleti Türk Kadın Giyim-Kuşamı	174
c.a. Başlık	177

c.b. Kaftan, Kepenek ve Kürk.....	178
c.c. Gömlek.....	179
c.ç. Pantolon, Şalvar ve Etek.....	179
c.d. Kemer.....	180
c.e. Ayakkabı.....	181
c.f. Süs Eşyaları.....	181
B. GAZNELİ DEVLETİ.....	182
a. Gazneli Devleti Türk Kadın Giyim-Kuşamı.....	193
C. BÜYÜK SELÇUKLULAR.....	194
a. Tuğrul ve Çağrı Beyler.....	196
b. Sultan Alp Arslan.....	200
c. Sultan I. Melikşah.....	203
ç. Sultan Berkayaruk.....	207
d. Sultan Muhammed Tapar.....	211
e. Sultan Sencer.....	214
D. TÜRKİYE SELÇUKLULARI.....	218
a. I. Kutalmışoğlu Süleymanşah.....	218
b. I. Kılıç Arslan.....	221
c. Sultan Şahînşah.....	224
ç. I. İzzeddin Mesut.....	225
d. II. Kılıç Arslan.....	227
e. I. Gıyaseddin Keyhüsrev.....	230
f. II. Rükneddin Süleymanşah.....	230
g. I. Gıyaseddin Keyhüsrev (İkinci Saltanatı).....	232
ğ. I. İzzeddin Keykâvus.....	233
h. I. Alâeddin Keykubad.....	234

1. II. Gıyaseddin Keyhüsrev	238
i. II. İzzeddin Keykâvus	241
j. IV. Rükneddin Kılıç Arslan	243
k. III. Gıyaseddin Keyhüsrev	244
l. II. Gıyaseddin Mesut.....	246
m. III. Alâeddin Keykubad	247
n. II. Gıyaseddin Mesut (İkinci Saltanatı)	248
E. ÖN ASYA SELÇUKLULARINDA TÜRK KADIN GİYİM-KUŞAMI	248
a. Başlık.....	251
b. Kürk ve Kaftan	253
c. Gömlek.....	255
ç. Elbise, Etek ve Şalvar	256
d. Kemer.....	257
e. Ayakkabı.....	258
f. Süs Eşyaları	259
SONUÇ	262
BİBLİYOGRAFYA	268
A. KİTAPLAR	268
B. MAKALELER.....	273
C. ANSİKLOPEDİ VE SÖZLÜK MADDELERİ.....	291
Ç. TEZLER	293
D. İNTERNET KAYNAKLARI	295
EKLER	300
A. TABLOLAR.....	300
B. HARİTALAR.....	337
C. FOTOĞRAFLAR	338

a. Renk Veren Bitkiler	338
b. Dokuma Teknikleri ve Materyalleri.....	343
c. Hsiug-nu/Hun Devri Kadın Giyim-Kuşam Örnekleri	355
ç. Gök-Türk Devri Kadın Giyim-Kuşam Örnekleri	376
d. Uygur Devri Kadın Giyim-Kuşam Örnekleri	384
e. Karahanlılar Devri Kadın Giyim-Kuşam Örnekleri	405
f. Gazneliler Devri Kadın Giyim-Kuşam Örnekleri	406
g. Selçuklular Devri Kadın Giyim-Kuşam Örnekleri.....	409

KISALTMALAR

Bkz.	: Bakınız.
Edit.	: Editör.
MEGEP	: Mesleki Eğitim ve Öğretim Sisteminin Güçlendirilmesi Projesi.
Nşr.	: Neşreden; çeviren, yayına hazırlayan.
İA	: İslâm Ansiklopedisi.
S.	: Sayı.
s.	: Sayfa aralığı.
JASSS	: The Journal of Academic Social Science Studies.
vd.	: Ve diğerleri, ve devamı.

KAYNAK ve ARAŞTIRMALAR

Türk kadın giyim-kuşamının, erken çağlardan Orta Asya'ya ve Anadolu Selçuklularına kadar ilerleyen tarihi süreç içerisindeki biçimlerini incelediğimiz çalışmamızın ana kaynakları, kazı faaliyetleri devam eden arkeolojik veriler ve devrine münhasır yazmalardan oluşmaktadır. Türk kültür tarihinden konu edindiğimiz çalışmamızda kültürün sürerliliğine dikkat çekmek adına siyasi olgu ve olayların iyi analiz edilmesi gerekmektedir. Bu bağlamda devrin siyasi tarihini aktaran kaynaklara da müracaat edilmiştir. Araştırma eserlerin konu üzerindeki doyurucu bilgilerine de toparlayıcı unsur olması sebebiyle başvurulmuştur. Elimizdeki çalışmanın tümevarım bir araştırma olması arzusu içerisindeyiz. Çalışmamızda ana kaynaklar belirlenip, Türk giyim-kuşamı bakımından incelenmiştir. Çalışmamızın konusu bağlamında tasnif edilen arkeolojik buluntular, günümüze ulaşan destanlar ve efsaneler ile birlikte tahlil edilmiştir. Bütün kaynakların sentezi neticesinde dünü anlamak adına bugün hakkında Orta Asya'da ve Anadolu'da yer alan gözlem niteliğindeki çeşitli güncel kaynaklara (gazete, dergi ve belgesellere) müracaat edilmiştir.

A. Ana Kaynaklar

Orta Asya Türk siyasi, sosyal ve ekonomik hayatına dair detaylı ve kısmî bilgileri öğrenebildiğimiz Çin yıllıkları çalışmamızın “Hsiungnu” olarak anılan “Hun Devleti'nin” devrini öğrenme hususunda ana kaynakların temelini oluşturmaktadır. Bu bağlamda Çin yıllıklarında erken çağlarda Türkistan bölgesinde yaşayan ve Hsiung-nu olarak adlandırılan Hunlara dair bilgilerin bulunduğu Han Hanedanlığı Tarihini neşreden Ayşe Onat'ın “Çin Kaynaklarında Türkler Han Hanedanı Tarihinde “Batı Bölgeleri”” adlı eserine başvurulmuştur.¹

a. Dîvâni Lugâti't-Türk

Kâşgarlı Mahmud'un “Dîvâni Lugâti't-Türk” adlı eserini 1072 yılında yazmaya başladığı ve 1074 yılında tamamlandığı biliniyor.² Devrin temel kaynağı olması hasebiyle Türk tarihi alanında birçok konunun ana materyali olarak kullanılır. Tam adı “Kitâbu

¹ Ayşe Onat, *Çin Kaynaklarında Türkler Han Hanedanı Tarihinde “Batı Bölgeleri”*, Ankara 2012.

² Kâşgarlı Mahmud, *Dîvânu Lugâti't-Türk*, (nşr. Ahmet B. Ercilasun – Ziya Akkoyunlu), Ankara 2015, s. 23-25; Omeljan Pritsak, “Mahmud Kâşgarî Kimdir?”, *Türkiyat Mecmuası*, (nşr. Hasan Eren), S. 10, s. 243, 244.

Dîvânî Lugâtî't-Türk" olan eserimizin kelime manası, "*Türk lehçelerini toplayan kitap*"tır. Kâşgarlı Mahmud'un eserini kıymetli kılan; Türkçe terim ve sözcükleri Arapçaya çeviren ilk Türkçe sözlük çalışması olmasıdır. Ayrıca müellifimiz Kâşgarlı Mahmud, Türk halklarının yaşadığı bütün şehir ve bölgeleri gezdiğini ifade eder.³ Bu durum yapının gözlemci bir gözle de hazırlandığı anlamına gelmektedir. Kadim uygarlıkların medeniyetleri hakkında bilgiler günümüze çeşitli vasıtalar ile taşınmıştır. Dil ise, efsaneler ve destanlar ile birlikte halkın temel kültür aracı olmuştur. Günümüz Türkçesiyle, Ahmet B. Ercilasun ve Ziya Akkoyunlu tarafından hazırlanan eserin, *Dizin* bölümünde geçen sözcükler taranarak Türk kadın giyim-kuşamına dair ayrıntılı bilgiler çalışmada kullanılmıştır.

b. Eski Uygur Türkçesi

Ahmet Caferoğlu, 17 Nisan 1899'da Azerbaycan-Gence'de dünyaya gelmiştir. Sovyet işgalinin başlaması ile Azerbaycan'ın istiklali için İslâm ordusunda yer almış ancak 1920'den sonra Türkiye'ye gelmiştir.⁴ A. Caferoğlu, IX-XIII. yüzyıllar arasında Uygur Türklerine ait Budist ve Mani metinlerinden yararlanarak devrin söz ve söz öbeklerini derlediği eserin ilk nüshasını 1934 yılında "Uygur Sözlüğü" adı ile Atatürk'e sunmudur. Türk Tarih Kurumu tarafından 1967 senesinde çalışmanın son hali **Eski Uygur Türkçesi** adı ile yayımlanmıştır.⁵ Eserde yer alan 7500 söz ve söz öbeklerini günümüz Türkçesi karşılığı ile neşreden Caferoğlu bu bağlamda Dîvânî Lügâtî't-Türk ve Karahanlı Türkçesi ile olan söz birliğini kanıtlamaktadır.

c. Yeni Tarama Sözlüğü

Cem Dilçin, 18 Ekim 1942 yılında Çankırı'da doğmuş ve Türk Dil Kurumu uzmanlarından A. Dehri Dilçin'in oğludur.⁶ Türkçenin söz birliğinin ve sürerliliğinin naçizane belirteci olan Tarama Sözlük çalışmaları Orta Asya'dan Anadolu'ya uzanan tarihi ve kültürel sürecin dil argümanı ile somutlaştırılmasını sağlamaktadır. Türkiye'de ilk örneği Şemsettin Sami'nin **Kâmus-ı Türkî** adlı eseridir.⁷ Türk Dili Tetkik Cemiyeti

³ Kâşgarlı Mahmud, **Dîvânî Lugâtî't-Türk**, s. 18.

⁴ Osman Fikri Sertkaya, "*Caferoğlu, Ahmet*", **DİA**, <https://islamansiklopedisi.org.tr/caferoglu-ahmet> (05.12.2020).

⁵ Ahmet Caferoğlu, **Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü**, Ankara 2015.

⁶ Ömür Ceylan, "*Dilçin, Cem*", **DİA**, <https://islamansiklopedisi.org.tr/dilcin-cem> (05.12.2020).

⁷ Didem Akyıldız Ay, "*Tarama Sözlüğü: Sözlükbilimi İlkeleri Çerçevesinde Betimsel ve Eleştirel Bir Değerlendirme*", **Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi**, S. LVI, s. 2.

öncülüğünde **XII. Asırdan Günümüze Kadar Kitaplardan Toparlanmış Tanıklarıyla Tarama Sözlüğü** hazırlanmıştır. Akabinde iki farklı aşamadan geçerek Ömer Asım Aksoy ve Dehri Dilçin tarafından toplam dört cilt halinde yayımlanan *Tarama Sözlüğü*'nün tanıksız madde başlarını ve eski harfli dizinini içeren bir sözlüktür.⁸ Cem Dilçin, **Tarama Sözlüğü**'nün kullanımını kolaylaştırarak tekrar düzenlemiş ve eseri **Yeni Tarama Sözlüğü** adı ile yeniden yayımlamıştır.⁹

d. Dede Korkut Kitabı

Metin Ekici'nin son çalışmaları neticesinde on üç destandan oluştuğu tespit edilen “**Dede Korkut Kitabı**”, Türk kültür tarihi için üç büyük eserden (diğerleri Orhun Abideleri, Dîvânu Lugâtî't-Türk) biri olmaktadır.¹⁰ Tarihi olgu ve olayların, dolaylı anlatım ve mübalağa sanatı ile aktarılması kaynağa efsane özelliği vermektedir. On üç destanda da coğrafi unsur ve belirli bir zaman dilimin yer alması eserin masal ve efsanelerden tabii olarak ayrı bir kategoriye koyar. Dede Korkut'taki olay silsilesinin, Türk tarihinden derin izler taşıyor olması yapıta bir başka somutluk katmaktadır. Araştırmamızın temel ögesi olan giyim-kuşama dair Dede Korkut Kitabı'nda renklerin vurgulanılarak betimlenmesi ve Dîvânu Lugâtî't-Türk'de yer alan bilgilerle pekişiyor olması, çalışmamızda Türk kadın giyim-kuşamındaki sürerliliği kanıtlama hususunda faydalanmamıza vesile olmaktadır.¹¹

e. El Evamirü'l-Ala'îye Fi'l-Umri'l-Ala'îye (Selçuk Name) I-II

Müellifimiz İbn Bibi'nin künyesi Hüseyin b. Muhammed b. Ali el-Ca'ferî er-Rugadî el-müştehir bi-İbn Bîbî el-Müneccime olarak belirtilmektedir.¹² Babasının Anadolu Selçuklu sarayında divan kâtipliği, tercümanlık görevi ihya ettiği ve ölümü ile görevlerinin İbn Bibi'ye verildiği zikredilir.¹³ Farsça kaleme aldığı **El Evamirü'l-Ala'îye Fi'l-Umri'l-Ala'îye** adlı eseri ile Orta Çağ tarihinin kıymetli bir müellifi olmaktadır.

⁸ Ö. Ceylan, “Dilçin, Cem”; D. Akyıldız Ay, “Tarama Sözlüğü: Sözlükbilimi İlkeleri Çerçevesinde Betimsel ve Eleştirel Bir Değerlendirme”, s. 2.

⁹ Cem Dilçin, **Yeni Tarama Sözlüğü**, Ankara 2018.

¹⁰ Fazıl Özdamar, “Metin EKİCİ, Dede Korkut Kitabı, Türkistan/Türkmen Sahra Nüshası, Soylamalar ve 13. Boy, Salur Kazan'ın Yedi Başlı Ejderhayı Öldürmesi, Orijinal Metin (Tıpkıbasım)-Transkripsiyon-Aktarma. İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2019, ISBN: 978-605-155-808-0, 224 sayfa”, **Milli Folklor**, S. 123, C. 16, (2019), s. 205-209.

¹¹ Muharrem Ergin, **Dede Korkut Kitabı 1**, Ankara 2016; Muharrem Ergin, **Dede Korkut Kitabı**, Ankara 2014.

¹² Abdülkerim Özaydın, “İbn Bîbî”, **DİA**, <https://islamansiklopedisi.org.tr/ibn-bibi> (05.12.2020).

¹³ A. Özaydın, “İbn Bîbî”.

Müellif, XIII. yüzyılda Anadolu Selçukluları devrinde yaşadığı için eserinde şahit olduğu olayları edebî üslupla kaleme almıştır. Eserin III. Gıyaseddin Keyhüsrev'e takdim edilen nüshası Ayasofya (Süleymaniye) Kütüphanesinde bulunmaktadır.¹⁴ Eserin ilk cildi Alâeddin Ata Melik Cüveyni'ye; ikincisi I. Alaeddin Keykubad'a atfedilmiştir. Eser Anadolu Selçuklular tarihi için ehemmiyet taşımaktadır.¹⁵ Herbert W. Duda 1959 yılında Kopenhagen'de tam metin Almanca çevirisini **Die Seltschukengeschichte des Ibn Bîbî** adı ile yayımlamıştır. Türkiye'de ise Mürsel Öztürk **El Evamirü'l-Ala'îye Fi'l-Umri'l-Ala'îye (Selçuk Name) I-II** adıyla 1986 yılında neşretmiştir.¹⁶

f. Çin Elçisi Wang Yen-te'nin Uygur Seyahatnamesi.

Eser, Sung İmparatoru T'ai-tsung'un elçisi Wang Yen-te'nin X. yüzyılda Uygur Türklerine yapmış olduğu seyahatin raporlarından oluşmaktadır. Gök-Türklerin yıkılışını takiben Uygurların yükselişi Çinlilerin dikkat nazarlarını çekmiştir. Wang Yen-te ve arkadaşlarının Kao-ch'ang Uygurları arasında takriben 3 yıl kadar kalmış ve bölge halkının ekonomik, siyasi ve dini yaşamlarına dair değerli bilgiler edinmiştir. Türklerin bu devirde yoğun olarak tarım ile ilgilendiği, sulama sistemlerinde ilerleyişleri, yerleşik yaşama geçişleri ve ev inşalarının iki katlı yapılara dönüştüğü, giyim-kuşamlarında kıymetli ipekli kumaşların yer aldığı vurgulanmaktadır. Wang Yen-Te'nin raporu, Batıda 1677 yılında ilk kez Claude de Visdelou tarafından tanıtılmış, 1847 yılında ise Stanislas Julien tarafından Wang Yen-te'nin seyahatnamesi olarak tercüme edilerek 1864 yılında Paris'te yayımlanmıştır. Ancak kısa süre sonra tercümenin hatalı olduğu kabul görmüştür. Özkan İzgi, seyahat rapolarının Çince metnine ve İngilizce tercümelerine yer vererek 1989 yılında Türkçe tercümesini neşretmiştir.¹⁷

B. Araştırma Eserler

Aslen Fransız olan Albert August von Le Coq, Almanya'nın Orta Asya'da XX. yüzyılın başlarında düzenlediği kazı faaliyetlerinde yer alması neticesinde elde ettiği buluntular (yazmalar, dini metinler, duvar resimleri, tekstil ürünleri vs.) ile Tufan bölgesine dair önemli çalışmalar gerçekleştirmiştir. Doğu Türkistan'daki birçok tarihi

¹⁴ Herbert W. Duda, "İbn Bîbî'nin Selçuk Tarihi", <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/10437> (05.12.2020), s. 4.

¹⁵ A. Özeydin, "İbn Bîbî".

¹⁶ İbn Bîbî, **El Evamirü'l-Ala'îye Fi'l-Umri'l-Ala'îye (Selçuk Name) I-II**, (nşr. Mürsel Öztürk), Ankara 1986.

¹⁷ Özkan İzgi, **Çin Elçisi Wang Yen-te'nin Uygur Seyahatnamesi**, Ankara 1989, s. 1, 2.

eseri Almanya'ya götürerek sit alanı kural ihlali gerçekleştirmiş ve II. Dünya Savaşı esnasında sergilenilen müzenin bombalanması ile buluntular yok olmuştur.¹⁸ Eserlerin orijinali olmadığı için Albert Von Le Coq'un **Chotscho** adlı eserinde Budist Mağara Manastırları ve mabedlerinde elde edilen buluntuları belgelenmektedir. Bu bağlamda çalışması birinci el kaynak değeri taşımaktadır.¹⁹

Oğuz Kağan Destanı'nın çeşitli nüshaları bulunmaktadır. İslâmiyet'ten evvel sadece Uygur harfli Oğuz Kağan Destanı bulunmaktadır. Nüshası ise Birinci Paris Millî Kütüphanesi'nde yer almaktadır.²⁰ İlk İslami varyantı Reşideddin'in **Camiü't-Tevârih** adlı eserinde Farsça olarak yer verdiği **Oğuznâme** ise nüshalar içerisinde önem arz etmektedir.²¹ Diğer nüshaların, bu iki nüshayı temel alarak hazırlandığı belirtilmektedir.²² Türk kültürünün dünya görüşünü ve kadının siyasi ve sosyal yaşamındaki duruşunu inceleyebildiğimiz bu eser, Zeki Velidî Togan tarafından 1982 yılında tercüme ve tahlili ile birlikte neşredilmiştir.²³

Anadolu'nun ve dünyanın birbirinden farklı coğrafyalarında eğitim ve akademik hayatını tamamlayan Prof. Dr. Bahaeddin Ögel, Türk Kültür Tarihini incelediği dokuz bölümlük eserinden Türklerin giyecek kültürünü konu edindiği **Türk Kültür Tarihine Giriş V** adlı eserinden son derece faydalanılmıştır.²⁴ Eserde Türk giyim-kuşam kültürünün Orta Asya'dan Anadolu'ya kadar geçen tarihi süreç içerisinde söz ve söz öbekleri ile ele alınarak hazırlanması bugün ortak kültürde hâlâ kullanımını gün yüzüne çıkarırken görseller ile çalışma somutlaştırılmaktadır. Müellifin **İslâmiyetten Önce Türk Kültür Tarihi Orta Asya Kaynak ve Buluntularına Göre** adlı eseri ise Orta Asya'da gerçekleştirilmiş kazılardaki buluntular arasında giyim-kuşam envanterlerini çalışmamız içerisinde bütünlük oluşturma esnasında başvurulmuştur.²⁵

¹⁸ Hilal Görgün, "Le Coq, Albert August von", **DİA**, <https://islamansiklopedisi.org.tr/le-coq-albert-august-von> (06.12.2020).

¹⁹ Albert Von LE COQ, **Chotscho**, Berlin 1913.

²⁰ Mehmet Emin Bars, "Metinlerarası İlişkiler Bağlamında Oğuz Kağan Destanı'na Bir Bakış", **Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi**, S. 2/4, (2013), s. 181, 182.

²¹ Fuzuli Bayat, "Oğuznâme", **DİA**, <https://islamansiklopedisi.org.tr/oguzname> (06.12.2020).

²² M. E. Bars, "Metinlerarası İlişkiler Bağlamında Oğuz Kağan Destanı'na Bir Bakış", s. 182.

²³ Zeki Velidî Togan, **Oğuz Destanı Reşideddin Oğuznâmesi, Tercüme ve Tahlili**, İstanbul 1982.

²⁴ Bahaeddin Ögel, **Türk Kültür Tarihine Giriş V**, Ankara 1978.

²⁵ Bahaeddin Ögel, **İslâmiyetten Önce Türk Kültür Tarihi Orta Asya Kaynak ve Buluntularına Göre**, Ankara 2014.

Rusya Bilimler Akademisi Sibirya Bölümü arkeologlarından Natalya Viktorovna Polosmak, Eski ve Orta Çağ'da Asya ve Sibirya kültür ve sanatı üzerine yaptığı çalışmalar ile bilinmektedir. Kazı faaliyetlerindeki başarısı ile Türk kültür tarihi içerisinde değerli çalışmalara imza atmaktadır.²⁶ L.L. Barkova ile birlikte kaleme aldığı **КОСТЮМ и ТЕКСТИЛЬ пазырыкцев Алтая (IV—III вв. до н. э.) [Altay Pazırık Halkının Kostüm ve Tekstili (M.Ö. IV-III Yüzyıllarda)]** adlı eserinde Pazırık kültürü olarak atfedilen Pazırık Kurganı ve çevresindeki buluntularda yer alan giyim-kuşam envanterlerini detaylı bir şekilde incelenmiştir.²⁷ Eserde Pazırık'ta yer alan giyim-kuşam örnekleri, kullanılan kumaşlar, dokuma tezgâhlarının kullanımı ve ipliklerin analizleri eserde detaylı incelemelere tabi tutularak meraklılarına sunulmuştur. Eserde yer alan analizler, erken çağlarda eksik kalmış olan Türk giyim-kuşam kültürüne ışık tutmaktadır.

Orta Asya Türk Sanatı, Türk Mitolojisi ve Türk Sanatına dair çalışmaları ile anılan Prof. Dr. Yaşar Çoruhlu'nun İslâmiyet'in Türkler arasında kabulünden evvel Türk kurgan yapılarını kapsayan **Eski Türklerin Kutsal Mezarları Kurganları -Orta ve İç Asya'nın Erken Devir Türk Mezar Mimarisi Üzerine Bir Deneme-** adlı eserinde arkeolojik verilerin tasnif ve tahlili gerçekleştirilmiştir. Orta Asya'daki kazı faaliyetlerinde elde edilen giyim-kuşam materyallerinin çalışmamız içerisinde tahlilinin gerçekleştirilme esnasında eserden yararlanılmıştır.²⁸

Türkolog Jean-Paul Roux Türk kültür tarihinde analitik ve karşılaştırmalı çalışmaları ile Türk kültüründe dinamizmi gün yüzüne çıkarmıştır. **Orta Asya'da Kutsal Bitkiler ve Hayvanlar** adlı eserinde Türklerin tabiatla olan ilişkisini, toplumun mitolojisini ve bitki ve hayvanların Türkler içerisindeki kutsiyetini incelemektedir.²⁹ Eserden, çalışmamızın Türklerde renk kavramını incelediğimiz bölümünde renklerin

²⁶ N. V. Polosmak'ın Türk Sanat Tarihi'ndeki değerli katkıları için bkz. Fırat Kara, “Natalya Viktorovna Polosmak'ın Kazı, araştırma ve İncelemelerinin Türk Sanatı Tarihi Açısından Değerlendirilmesi”, **Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sanat Tarihi Anabilim Dalı Yüksek Lisans Tezi**, İstanbul 2018.

²⁷ Н. В. Полосмак - Л. Л. Баркова, **КОСТЮМ и ТЕКСТИЛЬ пазырыкцев Алтая (IV—III вв. до н. э.)**, Новосибирск «ИНФОЛИО» 2005.

²⁸ Yaşar Çoruhlu, **Eski Türklerin Kutsal Mezarları Kurganları _Orta ve İç Asya'nın Erken Devir Türk Mezar Mimarisi Üzerine Bir Deneme-**, İstanbul 2019.

²⁹ Jean-Paul Roux, **Orta Asya'da Kutsal Bitkiler ve Hayvanlar**, (nşr. Aykut Kazancıgil, Lale Arslan), İstanbul 2005.

oluşumundaki bilimi ve dokuma kültüründe hayvan motiflerinin sürekliliğini açıklama hususunda faydalanılmıştır.

Sanat Tarihçisi Prof. Dr. Rüçhan Arık; Zeki Oral tarafından başlatılan ancak yarım bırakılan, daha sonra Prof. Dr. Katherina Otto-Dorn tarafından 1965-1967 yıllarında devam ettirilen Beyşehir Kubad-Abad Selçuklu Saray Sitesi arkeolojik kazı ve onarım çalışmalarını 1981 senesinde yeniden başlatarak Anadolu Selçuklu'nun sanat tarihine siyasi, sosyal ve iktisadi katkılar sunmuştur.³⁰ Kazı çalışmalarının neticesinde **Kubad Abad Selçuklu Saray ve Çinileri** adlı eserinde Selçuklu Çinilerinin Türk kültürünün Anadolu ayağında yaşanan dinamizmini ve estetiğini meraklısına sunmaktadır. Çinilerde yer alan tasvirlerde kadın ve erkeklerin uzun saçlı ve örgülü olması, yuvarlak yüz hatlarının kullanılması, Budist-Hint etkisinin bir yansıması olarak değerlendirilen tasvirlerde “ben” kullanımı, bağdaş kurarak oturmanın Anadolu Selçuklularında Uygur devri nüfuzunu kanıtlamaktadır.³¹ Bu bağlamda esere, çalışmamızda Anadolu Selçuklu Türk kadın giyim-kuşamına dair Çini tasvirlerinden faydalanılma hususunda sıkça başvurulmuştur.³²

³⁰ Kubadabad Kazısı, <https://www.kubadabad.com/tarihce> (06.12.2020).

³¹ TRT, “Sanat Söyleşileri-Prof. Dr. Rüçhan Arık”, <https://www.trt2.com.tr/sanat/guzelin-pesinde-selcuk-mulayim/sanat-soylesileri-or-prof-dr-ruchan-arik-or-6-bolum-124258> (06.12.2020).

³² Rüçhan Arık, **Kubad Abad Selçuklu Saray ve Çinileri**, İstanbul 2000.

GİRİŞ

İç Asya yahut Orta Asya olarak coğrafya ilminde çeşitli tanımlar ile ifade edilen Türkistan bölgesi, Türklerin tarih sahnesine çıktığı, yerleşik ve konar-göçer yaşamı, bozkır hayatını ve eski çağ medeniyetlerinin izlerini içinde barındıran tarihi bir bölgedir. Türkistan'ın kadim sahipleri ise çok yönlü yaşam döngüsüne ev sahipliği yaparak Batıya taşınan kültürlerin, dinlerin, dillerin ve ticari öğelerin dünyaya tanıtılmasında öncü rol üstlenmiştir. Orta Asya'da geniş ama verimsiz coğrafya, kalabalık ama yalnız kalabilme hissi mücadelecı yapı olarak Türk kültüründe yer almıştır. Neticede ise Türk kültürü kendine özgü değerleri ile şekillenmeye başlamıştır. Bozkırın çetin coğrafyası ve sert iklimi kadının ev ve aile hayatına odaklanmasına vesile olmuştur. Kadın bugün ki mana itibari ile evde köleleştirilen ve değersizleştirilen kimliksiz birey değildi. Aksine, kadın aileyi ve dolayısıyla Türk toplumunu oluşturan bir mihenk taşı olarak değerlendirilmekteydi. Çalışmamızda; kadının değersizleştirildiği bu asırda, göçebe olarak atfedilip yobaz, yabani görülen Türk bozkır kültürünü esas alarak kadın özelinde giyim-kuşam kültürünü somutlaştırmayı arzulamaktayız.

Türk giyim-kuşam kültürü dağınık ve devletler özelinde Gönül Öney, Nurhan Atasoy, Özden Süslü, M. Altay Köymen, Nureddin Sevin tarafından araştırma konusu olmuştur. Fakat sanat tarihçisi Prof. Dr. Fikri Salman'ın "*Başlangıcından Anadolu Selçukluları Sonuna Kadar Türklerde Kıyafet Biçimleri*" adlı doktora tezi ile İç Asya'dan Anadolu'ya kadar uzanan Türk giyim-kuşamı bir arada sentezlenme imkânı bulmuştur. Prof. Dr. Fikri Salman doktora çalışmasına, erken devir İç Asya kültürlerini ve İskitleri temel alarak başlamıştır. Konuya sanat tarihçisi ve tekstil tasarımcısı olarak yaklaştığı görülmektedir. Çalışmasında genel olarak hükümdarlar, hükümdarların aile bireyleri ve askerler özelinde ilerlemiş olması kadın özelinde bilgi hareketini sınırlandırmaktadır.³³ Türk kültürü ve tarihi içerisinde cinsiyetçi ayrıştırmanın yer bulmaması giyim-kuşama da aksetmiştir. Kadın ve erkeğin bu nedenle benzer ürünler kullandıkları bilinmektedir. Ancak kadına dair ayrıntıların varlığı göz ardı edilmemesi gereken bir gerçektir. Prof. Dr. Nilay Ertürk'ün Moda Tasarım alanında hazırlamış olduğu **Orta Asya'dan Osmanlı İmparatorluğu'na Türklerde Giyim Kuşam** adlı eserinde ise Osmanlı Devleti devrine

³³ Fikri Salman, "*Başlangıcından Anadolu Selçukluları Sonuna Kadar Türklerde Kıyafet Biçimleri*", **Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sanat Tarihi Anabilim Dalı Doktora Tezi**, Erzurum 2005.

ait buluntuların ağırlıklı olduğu görülmektedir. Çalışma içerisinde Osmanlı kumaşları ve Topkapı Sarayı Müzesi'ndeki verilerin tasnifi mest etmektedir. Fakat Orta Asya'daki buluntular askeri yaşamdan ve yerleşik yaşama geçen Uygurların dini etkisine dikkat nazarları çekerken kadının giyim-kuşamı noksan kalmıştır.³⁴ Bu bağlamda çalışmamız Türk giyim-kuşam kültüründeki sürerliliğin belirtildiği bu çalışmaların yanı sıra tarihçi bakış açısıyla Türk kültür tarihinde Türk kadın giyim-kuşamındaki sanatı ve bütünlüğün farkındalığını oluşturma arzusuyla incelemeler yapılmıştır. Çalışmamızda zaman ve coğrafya kısıtlamalarına yer verilerek yazılı eserler ve arkeolojik buluntular özelinde Türk siyasi oluşumunun ilk örneği Hsiung-nular başlangıç kabul edilerek hazırlanmıştır. Akabinde İç Asya ve Ön Asya'daki Türk kültürünün iklim ve coğrafya ile yaşadığı değişim ve dönüşümlerin temel kaidelerini hatırlatmak, dünden ve bugünden beslenerek yarına geçişinde bilinçli kültür taşıyıcıları oluşturma umudu ile çalışma tamamlanmıştır. Türk toplumu içerisinde kültürel kodlarımızın taşıyıcı ve besleyicisi kadınlarımız, üzerlerinde taşıdıkları giyim-kuşamlarıyla bir aidiyet ve kimlik oluşturmuşlardır. Küresel köy edasına büründürülen dünyamızda yerel kültürlerin canlılığına dikkat çekilerek tek tip insan yaratma gayesinden uzaklaşmamız gerektiği öngörülmektedir.

Çalışmamızın birinci bölümünde insanlık tarihinde giyinme ihtiyacını şekillendiren unsurlar değerlendirilmiştir. İnsanlık tarihi içerisinde giyinme, temel gereksinimler arasında oluşum göstermiştir. Akabinde ise giyim-kuşamda kültürel değerlerin izleri taşınmaya başlamıştır. İnsanlık ilkel devirlerden itibaren öğrenmeye, tecrübe edinmeye ve öğretmeye meyilli beşerlerdi. Toplumun iyi ve güzel, kötü ve çirkin tabirleri, korunma içgüdüğü ile örtünmede kullanılan materyalleri, tabiata uygun ürünler olarak tasarlamaya vesile olmuştur. Zaman içerisinde dini faktörlerin temel olarak alındığı ve ahlaki değerlerin kültür üzerindeki gücünün artması ile “topluma uygun” düşüncesi etrafında giyinme şekillerinin oluştuğu görülmektedir. Bu süreç insanlık tarihiyle bir bütün halinde ilerlemektedir. Büyüyen insanlık, ürettikçe farklılaşmaya, farklılaştıkça ötekileştirmeye başlamıştır. Ancak kısa süre içerisinde iktisadi gücün ağırlığı giyim-kuşamda da kendini hissettirmeye başlamıştır. Moda olgusu ile toplumların tek bir çatı altında toplanabileceği nadide bir homojen yapı oluşmaya başlamıştır. Tek tip insan var edebilen bu güç, bireylerin idealarına zarar verdiği kadar dokuma sanatlarına da

³⁴ Nilay Ertürk, *Orta Asya'dan Osmanlı İmparatorluğu'na Türklerde Giyim Kuşam*, İstanbul 2018.

zarar vermektedir. Birinci bölümünün ikinci kısmında Türk kadınının “giyinmek ve giyim-kuşamı” üzerinde incelemeler yapılmıştır. Türk milli tarihinde siyasi, sosyal ve iktisadi statülere sahip Türk kadını dokuma sanatının mimarları olarak değerlendirilebilir. Evin ihtiyaçları için üreten Türk kadınları, işledikleri motifler ile aidiyet duygusunu kamçılarlamışlardır. Ürünlerinin konar-göçer yaşama uygunluğu ve ömürlük kullanıma sahip olması dünya dokuma kültüründe sınıfsal farkındalıklara neden olacak kadar kıymet taşımaktadır.

Çalışmamızın ikinci bölümünde, Türk giyim-kuşamını teşkil eden esas malzemeler incelenmiştir. Bu bölüm içerisinde milletlerin renk kullanımında coğrafya ve iklim özelinde, önem teşkil eden etkenlere ve Türk milletinin renk tercihindeki özel durumlara ve renklerin manalarına değinilmiştir. Renklerin manaları kadar oluşum aşamaları da önem arz etmektedir. Dokuma kültürünü sanat olarak inşa eden husus, bugün ki mana ile ilimler arasındaki etkileşimin sağlanmasıdır. Türklerde botanik bilgilerin derin mevcudiyeti dokuma sanatında ivme kazanmalarına sebebiyet oluşturmaktadır. Bitkilerin ne rengi hangi boyama tekniği ile verdiğini bilmek ve nesiller arasında bu bilgiyi yazısız taşımak büyük bir yetenek olmalıdır. İç Asya’dan itibaren kalıtsal hale gelen dokuma teknik ve materyalleri Anadolu’da değişime uğramadan bugün dahi kullanılmaya devam etmektedir. Bilgi ve becerilerin neticesinde oluşan kumaş, deri ve kürk çeşitleri çalışmamızın devamında ele alınmıştır. Bu bölüm içerisinde Türk kültürünün her alana nüfuz eden etkisini ve sürerliliği dikkat nazarları çekecektir.

Çalışmamız içerisinde, Türk kadın giyim-kuşamının Türk kültür tarihindeki kırılma dönemleriyle yaşadığı değişimler doğrultusunda incelemelerin yapılmasına özen gösterilmiştir. Türklerin İç Asya’dan Ön Asya’ya kuvvetli göçleri İslâmiyet ile tanışmalarına ve kadının giyim-kuşamındaki değişimleri beraberinde getirmiştir. Bu bağlamda siyasi ve kültürel incelemeleri başlangıcını İslâmiyet evvelindeki devirde, tabiat kültürünün ön planda olduğu devir olarak ele alınmalıdır. Siyasi tarih ve kronolojik ilerleme esas alınarak Hsiung-nu/Hun Devleti ile çalışmamızın incelemeleri başlatılmıştır. Kazı çalışmaları ile neticelenen bilgiler ışığında Türk kadının giyim-kuşamını örneklendirilmeye çalışılmıştır. Gök-Türk devri içerisinde de arkeolojik buluntular temel başlangıç noktamızı oluşturuldu. Orhun Abideleri ve Gök-Türk devri heykellerinde kadın giyim-kuşamına dair yer alan sosyo-kültürel yansılardan faydalanıldı. Kadın giyim-kuşam örnekleri; başlık, kürk, kaftan, gömlek, etek, pantolon,

kemer, çorap, ayakkabı ve süs eşyaları olarak sınıflandırılarak incelendi. Giyim-kuşamın Türk kültüründe sadece örtünme yahut giyinme ihtiyacı olarak görülmediği, mitolojik, dini, siyasi ve sosyal manalar ile bezendiğinin dikkat nazarları çekmesi arzu edilmektedir. İç Asya'dan Ön Asya'ya doğru ilerleyen Türklerin, Uygurlar ile başlayan yerleşik yaşama geçişleriyle sosyo-kültürel dönüşümler yaşadıkları fark edilmektedir. Gök-Türk Devri ile başlayan din değiştirme faaliyetleri Uygurların toplu hareketi ile Budizm ve Maniheizm'in etkilerinin yerleşmesine neden olmuştur. Uygur devri kadınlarının giyim-kuşamlarına da yansıyan dini etkiler, elbiselerin boy uzunluklarının değişmesini ve tasvirlerde Budha motiflerinin kullanılmasını beraberinde getirmiştir. Yazılı ve görsel kaynaklarda kadın tasvirlerinin yılan motifleri ile bütünleştiği görülür. Mabedlerin artışı ile mabed portreleri oluşmaya başlamış ve "*Hint kostümleri*" ön plana çıkmıştır. Bu devir içerisinde kadın giyim-kuşamında dini faktörün Türkler içerisindeki baskıniyeti dikkatleri çekecektir.

Çalışmamızın son aşamasında İslâmiyet ile tanışan Türklerin siyasi oluşumları ile paralel zamanlarda Türk-İslâm sentezindeki kadın giyim-kuşam kültürüne dikkat nazarlar çekilmiştir. X. asırdan itibaren Türkistan coğrafyasından Anadolu içlerine doğru ilerleyen Müslüman Türklerin siyasi varlıkları kuvvetlenmeye başlamıştır. İç Asya'dan Ön Asya'ya açılan kapı olarak kurulan Karahanlılar siyasi oluşumu ve ilk Türk-İslâm devleti olma özelliği ile kronolojik olarak ilk sırada incelenmiştir. Karahanlılar İslâmiyeti resmi din olarak benimseyen ilk Türk devletidir. Bu nedenle giyim-kuşamlarının İslâmi hususlara göre düzenledikleri öngörülmektedir. Kaşgarlı Mahmud'un eserinden faydalanılarak Karahanlılar döneminde kadın giyim-kuşamına dair fikirler elde edilmeye çalışılmıştır. Çağdaşı olan Gaznelilerde Karahanlıların beraberinde irdelenmiştir. Gaznelilerin de İslâmiyeti benimsemiş olması Gazneli kadın giyim-kuşamında da dini etkilerin tesirindeki farklılıkların mevcudiyetine ışık tutmaktadır. Gazneliler için Leşker-i Bazar Sarayı'nda yer alan görsel kalıntılar erkek tasvirleri özelinde hazırlanmıştır. III. Mesud Sarayı'nda ise tek bir tasvir üzerinden değerlendirme yapılmaya çalışılmıştır. Ancak Gazneli Mahmud'a takdim edilen Varka ve Gülşah minyatürlerinden yola çıkılarak Gazneliler dönemi Türk kadın giyim-kuşamına dair fikir beyan edilmiştir. Akabinde Anadolu'ya uzanan Selçuklular ele alınmıştır. Türkmen kitleler halinde akın akın Anadolu'ya doğru ilerleyen Selçuklular, Büyük Selçuklular ve Türkiye Selçukluları adı altında iki siyasi oluşum olarak ele alınmıştır. Ancak kültür havzalarının ortak olması

nedeni ile “*Selçuklularda Türk Kadın Giyim-Kuşamı*” başlığı adı altında ortak incelemeler gerçekleştirilmiştir. Çini, seramik ve devre münhasır el yazmalarındaki tasvirler neticesinde Selçuklularda kadın giyim-kuşam örnekleri incelenmiştir. Bugün Anadolu’da kullanılan geleneksel kadın giyim-kuşam örnekleri ile Selçuklu tasvirlerinde yer alan kadın giyim-kuşam örneklerinin benzer ürünler oldukları anlaşılmıştır. Moda tutkusu ile nesiller arası yaşanan kuşak çatışmalarına rağmen geleneksel ürünlerin müzede yahut küçük kitleler tarafından ilgiyle saklandığı veya kullanıldığı görülmektedir.

BİRİNCİ BÖLÜM

(GİYİNME İHTİYACI VE TÜRK KADINININ GİYİM-KUŞAMI)

A. İNSANOĞLUNUN GİYİNME İHTİYACI

Paleolitik Çağ ile birlikte toplumu oluşturan en küçük yapı taşımız olan aile kavramı vücut bulmaya başlamıştır. Bu oluşum sürecinde, toplumun bugün ki manada “uygar medeniyet” seviyesine ulaşma hususu için temel kaideler oluşmuştur. İnsanlık tarihinde başlangıç dönemlerinden itibaren yaşanan gelişmeler başta kişinin ihtiyaçları doğrultusunda gelişim gösterirken; toplumun oluşmasıyla birlikte talep ve arzların etkisiyle farklı değişim yahut dönüşümlere uğrayarak ilerleyişine devam etmiş ve etmektedir. Kişi hayatta kalabilme gayesiyle barınma, yeme-içme ve korunma zarurietini içerisindeydi. Bu bağlamda giyim-kuşamın evveliyetinde bir gelenek hali ile oluştuğu hissi vermektedir. Ancak bugün bu hususu giyim-kuşam kültürünün kökleri olarak atfedebilmekteyiz. Avcı-toplayıcı olarak başlayıp akabinde bugün ki şehir medeniyetlerinin inşa edilme sürecinde aslen insanoğlu, giyim-kuşamı etkileyen ve giyim-kuşamında etkilediği ortak kültürel yapıların havzasını oluşturmaktaydı. Bu nedenle sosyo-kültürel bir değer kazanan giyim-kuşam, kişinin temel ihtiyacı olmaktan ziyade, birçok etkene bağlı olarak değişim gösteren kültürel bir değerdir. Bunlar; toplumsal ve estetik değerler, inanç, cinsiyet, yaş, toplumda hiyerarşik yapı, meslek, evlenme, mutluluk veya cenaze-yas gibi anlık ruhsal durumlar, moda ve teknoloji gibi unsurlar olarak belirlenmektedir.³⁵ Bu unsurlar giyim-kuşamı etkilediği gibi insanlık tarihinde birçok toplumu birbirinden ayırt eden unsurlar olarak çalışmalarda inceleme alanları oluşturmaktadır.

Neolitik dönemde ise kadınlarının ailenin ihtiyaçlarını giderme gayesiyle oluşturdukları becerilerden ziyade küçük bir imalathane yöneticiliğine giden süreçleri dikkatleri çekmektedir. V. G. Childe bu hususu, kadınların aslen iplik bükmenin fizliğini, dokuma tezgâhının mekaniğini ve lifli bitkilerin botanikini bilmeleri ile başardıklarını belirtmektedir.³⁶ Dünya tarihinde giyinme ihtiyacından ziyade dokuma sanayisinin

³⁵ Mustafa Çağlayandereli, vd., “Kültür Sosyolojisinde İhmal Edilen Konu: Giyim-Kuşam”, **IKSAD-INFAD (20-23 May 2017)**, https://www.researchgate.net/publication/321937398_Kultur_Sosyolojisinde_Ihmal_Edilen_Konu_Giyim-Kusam (05.03.2020), s. 871.

³⁶ V. Gordon Childe, **Tarihte Neler Oldu? Araçların Öyküsü**, (nşr. Alâeddin Şenel), İstanbul 2018, s. 84, 85.

temelini oluşturan çeşitli örnekler de mevcuttur. Bergama krallarının kölelerden oluşan geniş parşömen ve dokuma fabrikalarının bulunması, Pompei’de yirmi beş dokuyucunun çalıştırılması ve Neolitik dönemde her evde bulunan dokuma tezgâhlarının yerini XIX. yüzyılda dikiş makinelerinin alması sürerlilikteki ilerleyişi göstermektedir.³⁷ Bu süreç içerisinde bitkilerin evcilleştirildiği ve tabiatlarının öğrenildiği de dikkatleri çekmektedir. Özellikle kenevir, keten ve pamuk gibi lifli bitkiler, giyim-kuşam için kumaş üretiminde kullanılırken, hayvanların postu, özellikle inek derisi ve yine hayvanların kemiklerinden el ürünü nesnelerin üretimi gerçekleştirilmekteydi. Keten ve kenevir gibi bitkilerin lifleri bitkinin sapından elde edilmekteydi.³⁸ Bugün ki Orta Avrupa sınırları içerisinde en eski kumaş dokuması ise 9000 yıl öncesine aittir.³⁹ Keten bezinin Avrupa’da yakın döneme kadar yoğunlukla kullanıldığı bilinmektedir.⁴⁰ Sanayi Devrimi ile pamuk ve sentetik ürünlerle dünyanın tanıştığı belirtilir.⁴¹ Orta Asya’da pamuk kullanımı ise Avrupa’nın aksine daha erken dönemlere dayanmaktadır. Uygur devri hukuk vesikalarında pamuk alışverişinin hat safhada olduğu görülmektedir.

Orta Dinyeper’de bulunan kurganlarda kırmızı aşıboyları bulunmuş olması Türklerin bitkilerle olan iletişiminin aktifliğini gösterme hususunda önem arz etmektedir.⁴² Bitkilerle bu kadar yakın temas, detaylı bilgi ve beceriler, tecrübe ve deneyimlerin bir neticesi olarak nesiller arasında aktarılmaktaydı. Dünyadaki diğer medeniyetlerde kumaş kullanımı da oldukça farklı gelişim göstermekteydi. Büyük Okyanus halklarında dövülen ağaç kabuklarından elde edilen lifler, kumaşı oluşturmakta idi. Dolayısıyla ağaç kabukları bölge halkı için giyim-kuşamın ana materyali olarak kabul edilmektedir.⁴³ Kimi halkların ise hayvan postlarını deri haline getirmek için tüy kazıyıcılar; derileri dikecek iğneler, kemik iğneler, gravür kalemleri kullandığı

³⁷ V. G. Childe, **Tarihte Neler Oldu? Araçların Öyküsü**, s. 288, 329, 366.

³⁸ Jared Diamond, **Tüfek, Mikrop ve Çelik**, (nşr. Ülker İnce), İstanbul 2018, s. 98. Bugün kullanılan pamuklu kumaşların aslen tabiata ciddi zararları mevcuttur. Pamuk ekiminde sentetik gübre kullanımı dördüncü sırada yer almakta, pestisitün yüzden onu, insectisitün yüzde yirmi beşi kullanılmaktadır. Ekolojik dengeyi korumak için keten ve kenevir özelinde lifli bitkilerin tekrar üretilmesi için ciddi çalışmalar yürütülmektedir. Bkz. Nebahat Kılıç, “*Tekstil Sektörü ve Hedefleri*”, **Karadeniz’in Lif Bitkileri Çalıştayı Keten-Kenevir-Isırgan (5-6 Mayıs 2017/Samsun)**, (ed. Ali Kemal Ayan – Funda Arslanoğlu vd.), s. 17-20.

³⁹ J. Diamond, **Tüfek, Mikrop ve Çelik**, s. 309.

⁴⁰ N. Kılıç, “*Tekstil Sektörü ve Hedefleri*”, s. 17.

⁴¹ J. Diamond, **Tüfek, Mikrop ve Çelik**, s. 134, 135.

⁴² Kazi T. Laypanov, - İsmail M. Miziyeve, **Türk Halklarının Kökeni**, (nşr. HaticeBağcı), İstanbul 2014, s. 63.

⁴³ J. Diamond, **Tüfek, Mikrop ve Çelik**, s. 406.

bilinmektedir. Bu tür ürünlerin oluşumu ve kullanımının temelinde ise kadın yer almaktaydı. Kadının giyim-kuşam alanında bahsi geçen nüfuzundan ötürü gelişmelerde öncü rol oynadığı öngörülmektedir.⁴⁴ Dünya medeniyetinde farklı zaman, mekân ve coğrafyalarda şekillenen giyim-kuşam, bölge halkının elinde üretime elverişli ham maddeler üzerinden değişim ve gelişmelere yaşadığını görmekteyiz. Evde, gündelik hayatta kolaylıklar silsilesi olarak başlayan giyinme ihtiyacı, ekonomik bakışın değişimi ile paralel olarak küreselleşmeye doğru ilerleyen olgunun parçası olmuştur. Bu husus neticesinde giyim-kuşamın bugün aidiyet duygusundan uzak küresel bir ürün olduğu öngörülmektedir.

Çağlar boyunca gelişen ve dönüşümlere uğrayan her olgu gibi giyim-kuşam da insanın evrildiği noktaya doğru değişimlerini gerçekleştirmektedir. Her devirde değişen formlar gayelerinden uzaklaştığını hissettirse de çağın ihtiyaçlarına göre şekillenmeye ve özünü korumaya devam etmiştir. İnsan başlangıçtan itibaren önce vücudunu dış faktörlerden korumaya yönelik giyinme ihtiyacı duymuştur. Çevresel etkilerden korunarak kendisini güvende hissetme arzusunda giyim-kuşamını şekillendiren insan, çeşitli faktörlerin (tabiat, ekonomi, dini yahut felsefi inançların) etkisiyle farklı yöntemlere (yukarıda da bahsedildiği üzere bitki liflerinden, hayvan yünü veya derisinden, çeşitli kumaşlardan) başvurarak giyinme ihtiyaçlarını gidermekteydiler. Dış etkenlerden sakınmak için kullanılan kıyafet, zaman zaman kişinin dış çevreden gizlediği çeşitli kusurlarını kapatma arzusuyla kullanım alanını özelleştirmekteydi. Her çağda bireyi üstün kılan özelliklere bezenerek yeni formlar kazanan giyim-kuşam, ekonomi sektörünü de canlandırmak için etkin rol oynayan bir unsur haline gelmiştir. Şık giyinmek, devrin getirilerine ayak uydurmak, özenli giyinmek insanın güzel görünmesini sağlarken daha fazla ürün elde ederek, yeni ve farklı olmanın hazzını insanda artırarak ekonomik hareketliliğe neden olmuştur.

Zaman içerisinde giysiler de cinsiyetçi yaklaşıma kurban edilmiş ve renkler yahut kıyafetlerdeki formlar kadın-erkek giysisi olarak ayırt edilip kategorileştirilmiştir. Dini yahut felsefi inançlardan dolayı kadın ve erkekte mahremiyet noktalarının kapatılması hususunda giyim-kuşam örtünme aracı olarak kullanılarak önemli bir noktada yer almaktadır. Simgesel bir araç olarak giyim-kuşam, toplumların ayırt edici en özel

⁴⁴ V. G. Childe, **Tarihte Neler Oldu? Araçların Öyküsü**, s. 58.

unsurudur. Kullanılan desen ve renklerden kıyafetin formuna kadar avcı-toplayıcı yaşamdan, şehir hayatına kadar farklar oluştururken birbirleri arasındaki sıkı benzerliği de göz önüne sermektedir. Bununla birlikte toplumsal/kültürel kimlikleşmenin nadide örneklerini de içerisinde barındırmaktadır.⁴⁵

Kültür tarihinde dilin rolünü sosyo-kültürel hayatta giyim-kuşamın aldığını söylemenin hata olmayacağı öngörülmektedir. Giyim-kuşam, insanı diğer canlılardan ve doğadan ayırırken belli bir toplum, millet ya da sosyal, siyasi gruba aidiyetimize işaret ederek bizi birbirimizden de farklı kılmaktadır.⁴⁶ Bu hususta M. Çağlayandereli ve arkadaşlarının hazırladığı çalışmada yer alan örnek ile giyim-kuşamın toplumun sosyo-kültürel hayatının yansıması olduğunu açıkça görebilmekteyiz: Amish kültüründe, Amish erkeklerinin giydiği “Mavi ya da siyah renkli Mutze” giyen kimsenin bir Amish olduğu ve vaftiz edildiğini gösterdiğini açıklar. Hatta “*mutze mavi renkli ise giyen kimsenin 16 ile 35 yaşlarında, siyah renkli ise de bu giysiyi giyen kişinin 35 yaşından büyük olduğu*” belirtilmektedir.⁴⁷ Bu bağlamda giyim-kuşamın, kişinin yaş, cinsiyet ve dini özelliklerine değindiğini gündelik bir olayla açıklanmış bulunmaktadır. Orta Asya’da konar-göçer hayat süren, daha sonra yerleşik hayata geçiş yaptıkları bilinen Türklerde ise “mavi” renk zaman zaman yas işareti olarak kullanırken “beyaz” renginde belirli dönemlerde bu manada kullanıldığı bilinmektedir. Yakın geçmişimizde de buna benzer örnekler mevcuttur. 1920’lerden önce gelinlerin genellikle istedikleri renkte tercih ettikleri düğün kıyafetleri, küreselleşen dünyanın neticesinde algı yönetimi ile “beyaz” renk tercih edilmeye başlanmıştır.⁴⁸ Giyim-kuşamdan ziyade renklerin dahi millet ve topluluklar için farklı manalar içerdiğini görmekteyiz. Bilakis sanat dallarında karakteri aktif ve izleyiciye/yorumcuya doğru aktarmak adına kullanılan giyim-kuşam, bir taklit aracı olarak da gösterilmektedir. Belirli mesleklerin ve disiplinin göstergesi olarak çağlar boyunca kullanılan bir takım kıyafetler için bugün “üniforma” kelimesi aktif olarak kullanılmaktadır. Askeri düzende, iş veyahut eğitim hayatında kullanılan çeşitli

⁴⁵ M. Çağlayandereli, vd., “Kültür Sosyolojisinde İhmal Edilen Konu: Giyim-Kuşam”, s. 873.

⁴⁶ Melissa Hogenboom, “İnsan nasıl giyinmeye başladı?”, BBC Türkçe, <https://www.bbc.com/turkce/vert-earth-37420884> (05.03.2020).

⁴⁷ M. Çağlayandereli, vd., “Kültür Sosyolojisinde İhmal Edilen Konu: Giyim-Kuşam”, s. 873.

⁴⁸ Gözde Bursalıgil, “Antropolojik Açıdan Giyim Kültürü”, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tekstil ve Moda Tasarımı Anasanat Dalı Tekstil ve Moda Tasarımı Programı Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2009, s. 16.

örnekleriyle de karşılaşmaktayız.⁴⁹ Giyim-kuşam, dünya üzerinde farklı coğrafyalarda farklı millet ve toplumlarda farklı yöntemlerle uzun yıllardır değişim ve gelişimlere uğramış olmasına rağmen, insanlığın, ortak gayeler etrafında bu olguyu şekillendirdiğini söyleyebilmekteyiz.

Çeşitli alan ve manalarda gereksinim temelli hazırlanan kıyafetler, çağlar boyunca belli başlı unsurları doyurmak adına değişim ve dönüşümlere uğramış ve uğramaktadır. Küreselleşen dünya ile elbette bu faktörler de değişimler yaşamıştır. Fakat giyim-kuşam belirli dönemi ifade ederek farklı manalar kazanmaya devam etmektedir. Bugün, dünü anlamak üzere yaptığımız incelemelerde, giyim-kuşamın bir devri, coğrafyayı yahut toplumu ifade ettiğini görebilmekteyiz. Ancak yarın, ilim insanlarının bugünü anlamak üzere yapacakları çalışmalarda aidiyet duygusunun ve farklılıkların moda tutkusuyla şekillenerek tek tip insan oluşturma algısı içerisinde nasıl eridiği dikkatleri çekecektir. Ancak bizim çalışmamızda ilkel insan olarak atfedilen eskiyen çağların insanlarında, bu durum aksini göstermektedir. Üreten, ürettiğini kişileştiren ve toplum bilincinin her ilmekte işlenmiş olduğu kıyafetlerde, özümüzü hissedeceğimizden şüphe edilmemektedir.

a. Korunma İçgüdüsü

Bireyin, içsel güdülerinde bulunduğu sosyal ve kültürel çevrenin etkisi sonucunda oluşmaktadır. Bu husus giysiye sahip olmakla ve kullanmakla ilgili arzu ve isteklerini de yönetmektedir. İnsan var olma mücadelesinde kendisini dış etkilere koruma ve korunma yöntemleri üzerine tüm gelişmelerini çeşitlemiştir. Yukarıda da zikredildiği üzere gelişmeler, iklim ve coğrafya etkisiyle her toplumun kendi zamanında vuku bularak günümüze gelmiştir. Giyim-kuşam, bu etkiler doğrultusunda vücudu ya da vücudun duyarlı yerlerini korumak, saklamak içgüdüsü ve isteğiyle kullanılmaya başlanmıştı. Ancak ilk çağlardan itibaren ılıman iklim kuşağında yaşayan halkların giyim-kuşama yaklaşımı farklılık göstermektedir. Çağımızda dahi bazı Avustralya ve Afrika kabileleri dünyaya çıplak geldiklerini öne sürerek eskiden olduğu gibi çıplak gezmeyi tercih etmektedirler. Fakat bugün bu husus gitgide azalmaktadır.⁵⁰

⁴⁹ M. Çağlayandereli, vd., “*Kültür Sosyolojisinde İhmal Edilen Konu: Giyim-Kuşam*”, s. 873.

⁵⁰ Ş. Turan, *Türk Kültür Tarihi*, s. 232, 233.

İklim ve coğrafya şartlarının neticesinde oluşan sorunların insan vücuduna direk temasını en aza indirmek adına üretilen çözüm önerileri giyim-kuşamı şekillendirmekteydi. Bu bağlamda sert iklim kuşağında yaşayan milletlerin coğrafya ile paralel olarak toplumsal karakterlerinin de mücadeleci ve sert olduğu görülmektedir. Hayatta kalabilme savaşı olarak da atfedebildiğimiz bu husus “savaşçı toplum” olgusunu oluşturmuştur. Mücadeleci yapısıyla dikkat çeken toplumların, maddi kazanımlar neticesinde farklı toplumların askeri yapılarında yer alarak onların “korunma” işini meslek olarak yaptıkları da bilinmektedir. Savaşlarda ise karşı ataklardan korunmak için “zırh” olarak adlandırılan insan vücudunu korumak için geliştirilen giyim malzemesi, savunma silahı olarak kullanılmaktaydı. Eski Türkçede “yarık”, Moğolcada “cebe”, Latince “lorica”, Arapçada “dir’le’me”, Farsçada “zırh, cevşen”, Orta Çağ Avrupasında “armour” olarak çeşitli adlara sahiptir.⁵¹ Bu hususta giyim-kuşamın kullanımda çeşitli amaçları karşıladığı dikkatleri çekmektedir. İnsanlık tarihinde dış etkenlerden korunma içgüdüleriyle kullanılan giyinme ihtiyacı, toplumların çıkar ve menfaatlerinin çıkmaza girdiği devirlerde kendi hemcinsinden korunması için ürettiği ürünler haline bürünmüştür. Giyim-kuşam, içinde bulunduğumuz bu çağda ise, kişinin hava şartlarından korunması sebebiyle gereksinim duyduğu yaşam materyali olarak kabul görebilmektedir. Ancak kişi bugünlerde giyim-kuşamı toplumda mevkisini belirtmede simgesel araç olarak kullanmaktadır.

b. Tabiata Uyum

Tabiatta ahenk, canlının bulunduğu ortamın şartlarına uyumuyla gerçekleşmektedir. Tarihi çağlardan itibaren insanı diğer canlılardan ayırt eden ise dünyanın her yerinde yaşayabilen ve sorgulayabilen tek canlı olma özelliğidir. Dünyanın her noktasında yaşayabilen insan, aynı zamanda fizyolojik olarak hiçbir çevreye kendini uydurmamış aksine çevreye uyumunu giyim-kuşam, barınma olanakları ve tüketim ihtiyaçlarıyla sağlamış ve sağlamaktadır.⁵² Başlangıçta insan bu ahenk içerisinde kendisine yararı dokunan, vazgeçemeyeceği varlıklarla (özellikle bitki ve çeşitli hayvanlarla) bağdaşıp, onları kutsallaştırarak kendilerine has yaşam döngüsü oluşturmuşlardır.⁵³ Bu tür yaklaşımlar doğa ile kişiyi bütünleştirmiş, gündelik hayatın

⁵¹ Detaylı bilgi için Bkz. Aydın Usta, “Zırh”, **DİA**, <https://islamansiklopedisi.org.tr/zirh> (03.09.2020).

⁵² V. Gordon Childe, **Tarihte Neler Oldu? Araçların Öyküsü**, s. 38.

⁵³ Lucien Lévy-Bruhl, **İlkel İnsanda Ruh Anlayışı**, (nşr. Oğuz Adanır), İstanbul 2006, s. 29.

döngüsünü kolaylaştırmıştır. Neticede ise insanın sorgulayabilme yeteneği körüklenmiştir. İnsanoğlu, varolma sebebi ile ilgili arayışında temel cevapları doğanın içerisinde bulmayı denemiştir. Kimi zaman Gök’ü okumanın tılsımında kaybolmuşlar; kimi zaman da toprağın bereketinde, bitkilerin iksirinde şifa bulmuşlardı.

Bilimsel faaliyetlerin dünyamızı küresel köye dönüştürdüğü bugün dahi iklim çeşitliliği ve coğrafi farklılıklar, ülkelerin sosyal hayatlarını, ekonomi ve siyasi atılımlarını yönlendiren etkin bir faktördür. İlk çağlardan itibaren hayatı şekillendiren bu unsur, insanın giyim-kuşamını da etkilemektedir. Sert iklim kuşağında insanlar üretmeye ve yaşamlarına uygun bir ortam oluşturma gayeleri ile mücadele ederken; tropikal iklime sahip bölgelerde bu husus için çalışmaların daha az olduğu görülmektedir. Ilıman yahut sert iklim kuşağındaki insanların giyim-kuşam ana materyalleri sert, kalın ve sağlam kumaş çeşitlerinin hazırlanmasıyla oluşurken; tropikal iklim kuşağındaki insanların giyim-kuşam ana materyalleri yaprak, ince örtüler ve şallar olarak görülmektedir.⁵⁴ Coğrafya ve iklimin etkisini bireylerin biyolojik ve fiziksel yansımaları ile değerlendirmek sosyal bilimlerde hataya sebebiyet vermektedir. İlim insanları, bu hususların toplumların karakterini de etkilediği düşüncesinde hemfikirlerdir. Soğuk bölgelerdeki insanların cesur, atak; sıcak bölgelerde ise daha zayıf, zevk ve ağırlara daha duyarlı oldukları ifade edilmektedir.⁵⁵ Coğrafyanın ova, yayla, dağlık yahut çöl olup olmadığı; iklimin muson, karasal yahut ekvatorial olması kişinin yaşamını etkileyen ve şekillendiren baskın bir unsurdur. Okyanusa kıyısı olan ülkeler ile kıta ülkeler arasında yaşanan kültürel, ekonomik farklılıklar dün daha büyük etkilere sahip olarak yaşam döngülerini olumsuz olarak etkilemekteydi. Büyük Avustralya kıtası Avustralya ve Yeni Gine olmak üzere iki kıtadan oluşmaktaydı. 12.000 ile 8.000 yıl öncesinde kıta iki ayrı kara kütleli halini aldıktan sonra yakın çağlara kadar birbirlerinden çok farklı yapılardaydılar. Yeni Gine Ekvator’un neredeyse üzerindedir. Avustralya ise ılıman kuşaklara kadar uzanır. Kabileler halinde yaşayan Yeni Gineliler çanak çömlek kullanıp

⁵⁴ J. Diamond, **Tüfek, Mikrop ve Çelik**, s. 12. İklimin bölge insanı üzerindeki etkisi, C. Wells’e göre ırkların evrim süresinde “doğal ayıklama yoluyla ile” oluşan yeni bir insan tipini dahi oluşturmaktaydı. C. Wells eserinde; az giysi gerektiren tropikal iklimlerde deri, bol miktarda pigmentle korunmadığında yakıcı güneşle önemli ölçüde zarar gördüğünü; sıcak ülkelerde yaşayan ırkların derisi ise melanin adı verilen koyu renkli pigmentlerden bol miktarda kapsadığını belirterek örnekle destekler ve ekler: “Yaşama gücünü artıran genlerin bölge insanında yerleşmesiyle yeni bir ırk insanı oluşturmaktaydı.” Bkz. C. Wells, **Sosyal Antropoloji Açısından İnsan ve Dünyası**, s. 33.

⁵⁵ O. Gümüşçü, **Tarihi Coğrafya**, İstanbul 2016, s. 316.

ok ve yay ile silahlanmışlardı.⁵⁶ Birbirlerine bu kadar yakın mesafedeki kıta parçaları, aynı zamanda sosyo-kültürel olarak birbirlerine o kadar da uzaktır. Avustralya ve Afrika kabilelerinin özellikle giyim-kuşamda çıplaklığı tercih etmelerinin temel nedeni, kültürel bir inançtan ziyade iklimin ekvatorial olmasıdır.

Bugünden düne baktığımızda ilkel insanın oluşturduğu ilkel kültürün, medeniyet yoksunu olduğuna inandırılma gayesi mevcuttur. Mazide çevreye uyum yönünden farklı olanaklar sağlayan fizyolojik çeşitlilikler genetik bir üstünlük veya aşağılığı belirleyemez.⁵⁷ Başlangıçta bir uyum mücadelesi olan bu oluşumlar zamanla doğa üzerinde etkin olma hissini ortaya çıkarmıştır. Evveliyette günlük yaşamı kolaylaştırma gayesiyle üretilen ürünler bugün ki faaliyetlerin gelişimini oluşturmuş ve bilimin yolculuğunu şekillendirmiştir. Bilim ise bugün dünyada oluşan olayları denetim altına alma, doğa üzerinde etkin işlemlerde bulunabilme haline bürünmeye başlamıştır. Karşılıklı bir etkileşim haline bürünen bu süreçte ise bugün iki farklı görüş meydana gelmiştir: Doğanın insanları yoğurduğu (determinist) ve insanların doğayı yoğurduğu (possibilist).⁵⁸ Her iki görüş birbirine zıt ve bir o kadar yakınlığıyla tabiatın bir ahenk içerisinde süregelen varlığına ve etkileşimine dikkat çekmektedir. Bu süreç aslen var olan düzenin sistematigi ve bu sisteme boyun eğmek istemeyen insanın hükmetme çabasından oluşmaktadır. İnsanoğlu öğrendikçe hükmetmenin gafletine düşmüştür. Hükmettiği sandığı tabiat aslen yokoluşunu hızlandırmaktadır.

c. Dini İnançlar

Giyim-kuşam her çağda farklı bir özelliği ile devrin manasını içinde barındırarak maddi kültürün parçasıdır. Giyim-kuşam dini ve bölgesel kimlik özelliğiyle de kullanılmaktadır. Dini inançlar bireylerin özel hayatlarını şekillendirmede etkin rol oynamaktadır. Bu nedenle giyim-kuşamla birlikte özel istisnalar yahut belirli sınırlamalar getirilmektedir. Gündelik hayatta kadın ve erkeğin farklılık gösteren giyim tarz ve modelleri; din görevlilerinin kolayca tanınmalarını sağlayan ve aidiyeti temsil eden unsurlar; din içerisinde mezhep yahut tarakiatları birbirinden ayıran kullanım

⁵⁶ Türk kadınlarının din görevlilerindeki giyim kuşamını son bölümde detaylı ele alacağız. J. Diamond, **Tüfek, Mikrop ve Çelik**, s. 354-359. Papua Yeni Gine BM delegesi, 2017 yılında Birleşmiş Milletler toplantısına yerel kıyafetleriyle katılınca dikkatleri üzerine çekmişti. Bkz. <https://www.milliyet.com.tr/dunya/bm-toplantisinda-gozler-o-isme-cevrildi-cinsel-organina-boynuz-takip-2462154> (12.03.2020).

⁵⁷ C. Wells, **Sosyal Antropoloji Açısından İnsan ve Dünyası**, s. 35.

⁵⁸ O. Gümüşçü, **Tarihi Coğrafya**, s. 321.

çeşitlilikleri, renkler vs. bu bağlamda örnek olarak zikredilmektedir. Eski Türk inançlarında Şamanların, Hristiyanlıkta rahiplerin, İslâmiyet'te din görevlilerinin giyim-kuşamları birbirinden ayrılmaktadır. Bu ayrıştırıcı unsurlar, aslen kutsal kitaplar yahut öğretileri neticesinde şekillenmiş olsa da zaman içerisinde siyasi, sosyal ve ekonomik şartların etkilerini de içerilerine eriterek günümüze ulaşmıştır.⁵⁹

Hristiyanlıkta kadının erkek için yaratıldığı ve kandırılarak suç işleme meselesi için sessiz kalması gerektiği belirtilmektedir. Bu tür nedenlerden ötürü kadının saçını örtmesi istenmektedir. Örtülmediği takdirde saçların kesilmesi yahut traş edilmesi gerektiği belirtilir. Hristiyanlara göre kadının Âdemi kandırarak cennetten kovulma meselesi ile değeri düşmüştür. Kaybettiği değeri doğurganlık özelliğiyle tekrar kazanmıştır. Görülerine göre erkeklerin de uzun saç kullanması değerlerini düşürmektedir. Giyim-kuşamda kadınların gösteriştan uzak “tanrısayarlığa” uygun tercihlerde bulunmaları belirtilir. Kadının toplumdaki aktifliği ve üretkenliği de vurgulanmaktadır. Hristiyanlarda kumaş satıcı Lidya adındaki hanımın Avrupa’da bildiri dağıtarak Hristiyanlığı yayma gayreti bu hususta örnek olarak belirtilmektedir. Kadının fedakâr tutumları isminin hürmetle anılmasını sağlamıştır.⁶⁰ İslâmiyet özelinde giyinme ise tesettür/örtünme bağlamında algılanmaktadır. Kur’an’da ilk insanların men edildikleri ağaca yaklaşp tatmaları neticesinde avret yerlerinin görülmesi ve cennetteki yapraklarla örtünmeye çalıştıklarını bilmektedir.⁶¹ Örtünme ihtiyacının yapraklarla avret yerlerini kapatma olarak belirtilmesi, yaratılış manası ve insandaki utanma duygusuna dikkat çekmektedir. Bu bağlamda varılan bir başka netice ise Hz. Âdem ve Havva’nın ilk kez elbiseyi kullanan çift olarak atfedilmesidir. Kadınlar özelinde giyim-kuşam ise İslâmiyet’te özel durumları içerisinde barındırmaktadır. Müslüman kadınların, sahip oldukları kölelerden, erkekliği kalmamış hizmetçilerden ve bülüğ çağına gelmemiş erkek çocuklardan kendilerini kısmî olarak örtünüp sakınacakları belirtilmektedir.⁶²

Çok uluslu devletlerde yaşayan toplulukları ayırt etme hususunda din ayrıştırıcı bir husus olduğu için giyim-kuşamı da etkilemekteydi. XVI. yüzyılda Osmanlı

⁵⁹ Ş. Turan, **Türk Kültür Tarihi**, s. 232.

⁶⁰ **İncil**, Kitabı Mukaddes Şirketi, İstanbul 1997, s. 268, 343, 344, 419.

⁶¹ el-A’râf 7/19-26.

⁶² Fatik Tok – Merve Müftüoğlu, “Nur suresi 31. Ayetin Tesettür Bağlamında İncelenmesi”, **Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, C. 5, S. 9, (2018), s. 83, 91, 92; Emine Gümüş Böke, “İslâm Hukuku’nda Kıyafet-Örtünme ve Kıyafetler Üzerindeki Resim ve Yazıların Durumu”, **Kırıkkale İslami İlimler Fakültesi Dergisi**, C. 2, S. 3, (2017), s. 24, 25, 27.

Devleti’nde Yahudilerin kullandığı şapkayı Müslümanın kullanması İslâmiyeti yadsımış duruma düşüreceğine inanılırdı. Yine aynı dönemde şeyhülislam Ebussuud devlet büyüklerinin ipek elbise giymelerini, ipek ve gümüş tel atılmış kuşak kullanmalarını helal bulmuyordu. Çağdaşı Birgili Mehmet de erkeklerin ipek elbise giymelerini bedenlen işlenen bir kötülük olarak niteliyordu. Ona göre kırmızı ve sarı renkli kumaşlarla yapılmış ya da zaferanla boyanmış elbise giymeleri de mekruhtur. Bunlardan ziyade Birgili ter veya sümük silmek için mendil kullanmayı bile doğru bulmuyordu. XVIII. yüzyılın yazarlarından Marifatname’nin de yazarı olan İbrahim Hakkı elbiseleri boylarına, renklerine ve kumaş cinslerine göre haram, mekruh ve efdal olarak üç gruba ayırmaktaydı. Ona göre iyi bir Müslüman ‘efdal’ grubundakileri kullanmalıydı.⁶³

ç. Moda

Kültürün sürerliliğini ifade eden bir unsur olarak giyim-kuşam, zaruriyet olarak tarih sahnesinde şekillenmiş olmasına rağmen bulunduğu toplumun bir ürünü olmaktan asla uzaklaşmamaktadır. Barthold’un aktardığına göre Kâşgarlı Mahmud Suğdak halkını tarif ederken “*Balasagun’a yerleşen bu insanlar, Buhara ile Semerkand arasındaki Soğd’dandırılar; yalnızca giyim kuşam konusunda Türkleri taklit ederler*” demektedir.⁶⁴ El-Ömerî’nin Türkler hakkında bilgi verdiği eserinde Fârâbî için sürekli Türk elbiseleri giydiğini ve asla bu tutumunun değişmediği belirtilir.⁶⁵ Öyleyse moda kavramı dünyayı küresel bir kitle haline getiren oluşumlardan sadece biri olmakla birlikte tarihin her evresinde kendisinden izler barındırmaktadır. İpek Yolu, Kürk Yolu, Baharat Yolu olarak zikredilen ticarî güzergâhlar bunun en güzel örneğini teşkil etmektedir. Doğu ve Batı medeniyetlerinin kitlesel olarak kültürel alışverişini sağlayan bu güzergâhlar, pireli kürklerle vebayı Doğu’dan Avrupa’ya taşımıştır.⁶⁶ E. H. Carr eserinde “*antropologların ilk insanın uygar insandan daha az birey olduğunu, toplum tarafından daha çok kalıplandırıldığını*” belirtir. Fakat kendisi şunu da ekler: “*Uygar insan da ilkel insan gibi, onun toplumu kalıplandırdığı kadar etkinlikle toplum tarafından kalıplandırılmıştır, yumurtasız tavuk elde edilemeyeceği gibi, tavuksuz da yumurta elde edilemez.*”⁶⁷ Aslında

⁶³ Ş. Turan, **Türk Kültür Tarihi**, s. 233.

⁶⁴ V. V. Barthold, **Orta Asya**, (nşr. D. Ahsen Batur), İstanbul 2010, s. 167.

⁶⁵ Şihabeddin b. Fazlullah El-Ömerî, **Türkler Hakkında Gördüklerim ve Duyduklarım**, (nşr. Ahsen Batur), İstanbul 2019, s. 197.

⁶⁶ J. Diamond, **Tüfek, Mikrop ve Çelik**, s. 240.

⁶⁷ Edward H. Carr, **Tarih Nedir?**, (nşr. Misket Gizem Gürtürk), İstanbul 2018, s. 84, 85.

çalışmamızın her aşamasında bu ikileme başvuracağız. Dün, sadece yaşanıp biten olaylar silsilesi değildir. Bugün ki moda kavramı da nasibini tarihten elbette almıştır.

İnsanlık tarihinde, küreselleşen dünya ile birlikte küresel giyim-kuşam modası oluşmaya başlamıştır. Bu süreç içerisinde kapitalist sistemde “satın al” ilkesi ile sömürme anlayışının farklı bir yöntemi vuku bulmaktadır. Uluslararası sermayenin, yatırım ve kar sağlayan alanların başında yer alan moda, Avrupa merkezli yıllık yahut sezonluk olarak önde tutulan modellerin iletişim kanallarıyla dünyaya yayılmaktadır. Farklı coğrafya ve iklimlerde yaşam mücadelesi veren insanlar ise aynı tür kıyafetleri kullanarak küresel kültürün etkisinde eritilmektedir. Özellikle kadınlar üzerinde etkin olan moda tutkusu, her yıl yeni bir kadın bedeni kurup sabit bir küresel kimlik var etmeye çalışır. Asıl amacı ise sermayenin talebini arttırma ve artık değerın çıkarına uygun hareket sahası oluşturmaktır.⁶⁸ En güzel örneği ise Amerikan uluslararası spor giyim tarzının dünya gençlerinin ortak furyası haline gelmesidir. Küresel giyim-kuşam modasına duyulan ilgi her geçen gün daha da artmaktadır. Başlangıçta toplumlarda yer alan ekonomik sebepler, salgın hastalıklar, siyasi bozukluklar insanları göç etmeye mecbur bırakarak melez giyinme kültürünü oluşturmaya başlamıştı. Daha sonra internetin kullanımın yaygınlaşmasıyla etkili iletişim kanallarının aktif kullanımı bireyler arasında hızla benimsenip toplumun milli hassasiyetlerinde kültürel değişmelere sebep olacak kadar etkin hale gelmiştir.⁶⁹ Kültürel bütünleşme gelişmiş toplumlarda yaşanan bir olgudur. Bunun aksi kültürel ayrışmadır fakat daha kötüsü asimilasyon ve marjinalleşmenin olduğu toplumlardır. Bu toplumlar geri kalmış yahut dağılan toplumlardır.⁷⁰ Bu durum toplumların giyim-kuşamlarına da yansımaktadır. Kültürel bütünleşmeyi sağlayan toplumlarda farklı bir kültürden etkileşim ile giyim-kuşam alınabilir ve yeni bir giyim-kuşam kültürü ortaya çıkabilir. Kültürel ayrışmalarda ise kültürün içe kapandığı için etkileşime de kapalı oldukları görülür. Kültürel emperyalizmde asimilasyon ve marjinalleşmenin görüldüğü kültürlerde öz giyim-kuşamlarını terk eden halklar, hâkim kültürün giyim-kuşamını benimserler. Aidiyetten yoksun bir savruluşun olduğu bu tür toplumlarda yeni kültüre de dâhil olmadıkları görülmüş ve görülecektir. Bu süreç aslında

⁶⁸ Hüseyin Köse, *Kültürel/Siyasal Bir Kimlik Aracı Olarak Giyim-Kuşam Modası*, **38. ICANAS (Uluslararası Asya ve Kuzey Afrika Çalışmaları Kongresi)**, edit. Z. Dilek vd., C. 2, (2011), s. s.461.

⁶⁹ M. Çağlayandereli, vd., *“Kültür Sosyolojisinde İhmal Edilen Konu: Giyim-Kuşam”*, s. 880.

⁷⁰ Ziya Gökalp çalışmasında bu durumu medeniyet yönünden geri, kültür yönünde yüksek bir toplum; medeniyeti yüksek, kültürü bozulmaya başlayan devlete her zaman gâlip geldiğini aktarır. Detaylı bilgi için Bkz. Ziya Gökalp, *Kültür ve Medeniyet Türkleşmek, İslamlaşmak, Muasırlaşmak*, s. 43.

çalışmanın da başında zikrettiğimiz üzere kimliksizleşmenin oluşacağı bir süreci ifade etmektedir.⁷¹

Kıyafet bugün modern toplum olarak atfettiğimiz bu çağlarda, sınıf ve cinsiyet göstergesi olarak kullanılmaktadır. Meslek çeşitlerine göre giyim-kuşam, kurum içinde kademe ifade eden üniformalar sınıfsal değişimler siyasal liberalizm ve moda aracılığıyla gerçekleşmektedir. Elbette bu süreci tek bir olay ya da olguya bağlamak hata olur. Tarihi süreçte her bir olay ve olgu olaylar silsilesinin bir bütün olarak sonucunu ifade ettiği için çok anlamlı ve fonksiyonlu olarak ele alınmaktadır. Çünkü insanlık tarihinin bir parçasıdır. Fakat moda taklit yoluyla bireylere davranış modeli sunarken aslında taklit yoluyla sosyal bütünleşmeyi sağlamaktadır. Bu nedenle moda hem birleştirici hem de ayrıştırıcı unsurlara aynı anda sahiptir. Sınıf farklılıklarını üretimlerle ayırırken, sınıfları da kendine özgü stillerle birleştirmektedir. Çünkü moda kişinin dil argümanından sonra iletişimde en etkili bir araç olarak kabul görmektedir.⁷² Giyim-kuşamın bu sürecini de dünyayı yeniden bir düzene sürükleyen Fransız Devrimi'nden sonra modanın aristokrasiden burjuvaziye geçmesi etkili olmuştur. *“Bu yeni sistem içinde mevkiden ziyade servet önem kazandı, aynı zamanda da, serveti, moda aracılığıyla hem ilgi, hem imrenme hem de saygı uyandıran sembolik bir sermaye olarak sergileme yeteneği önem kazandı.”*⁷³ Türklerin Orta Asya'dan itibaren oluşturdukları kültür sahasında, giyim-kuşam kültürlerinin ana karakterini koruyarak geliştirdikleri aşikârdır. Fransız Devrimi ile dünyayı yeniden bir yapılaşmaya sürükleyen düşünce akımları sosyo-kültürel hayatımızı da etkisi altına almıştır. Avrupa'nın, Orta Çağ Avrupa zihniyetinden kurtuluşu ve sömürgecilik faaliyetleri giyim-kuşam da dâhil olmak üzere hayatlarımızı şekillendirmeye başlamıştır. XVIII. yüzyılda modernleşme ile başlayan süreçte giyim-kuşam kültürümüz köklü değişimlere uğramaya başlamıştır.

⁷¹ M. Çağlayandereli, vd., *“Kültür Sosyolojisinde İhmal Edilen Konu: Giyim-Kuşam”*, s. 879.

⁷² Emine Koca –Fatma Koç –Tuba Vural, *“Kültürlerarası Etkileşimde Giyim Kuşam”*, s. 804; Yasemin Oğuz Güner, *“Şaman Giysi Unsurları Üzerlerinde Kullanılan Semboller”*, **Süleyman Demirel Üniversitesi Güzel Sanatlar Enstitüsü Geleneksel Türk Sanatları Anasanat Dalı**, Isparta 2017, s. 7.

⁷³ M. Çağlayandereli, vd., *“Kültür Sosyolojisinde İhmal Edilen Konu: Giyim-Kuşam”*, s. 876.

B. TÜRK KADIN GİYİM-KUŞAMINDA BAŞLICA KIRILMA DÖNEMLERİ

Türklerde kadın, eski devirlerden itibaren “*kadın (ävçi)*”⁷⁴ [*äv (ev, çadır)*]⁷⁵ olarak anılarak, ailenin bakımı ile ilgilenen olarak evde kalmakta fakat göç esnasındaki güçlüklerle ve çatışmalara karşı koyabilecek güce de sahipti. Bozkır kültüründeki gündelik hayatın işleyişinde kadına düşen iş bölümü genel olarak büyük ölçüde ev işleriydi. Yemek pişirmek, çocuklara bakmak, koyunları sağmak, süttten elde edilen yiyecekleri hazırlamak, dikiş dikmek, keçe yapmak, kumaş dokumak, çadırı kurup sökmek kadının görevleri olarak sıralanmaktadır.⁷⁶ Dede Korkut Hikâyeleri’nde de bu hususlar ön planda tutularak Türk kadın tiplerinin mevcudiyeti dikkatleri çekmektedir. Metin Ekici ise bu konu üzerinde hazırladığı çalışmasında Dede Korkut Hikâyeleri’ndeki Türk kadın tipini üç gruba ayırmıştır: *İdeal Eş ve Anne Tipi*; *İdeal Sevgili Tipi*, *Yardımcı Tipi*. Dede Korkut ise eserinde kadınları dörde ayırır: *Solduran*, *Dolduran*, *Dayağı ve Bayağı*.⁷⁷ Oğuz Destanı’nda da kadının Hatun kişi olarak toplumsal rolünü betimleyen unsurlar mevcuttur. Oğuz’un evleneceği genç kızın Oğuz’a sadakatini betimlerken kullandığı tamlamalar, giyim-kuşamın aslen bir sosyo-kültürel yansıma olduğunu da bizlere göstermektedir: “*Eğer dediklerimi uyar, onları kabul edersen, seni zevceliğe kabul ederim; aksi takdirde öteki gelinler gibi senden de kaçınır, uzaklaşır ayrılırım.*” demiş. Genç kız ise “*Ben senden bir parçayım; her ne emredersen ona baş eğer, itaat ederim. Nerede senin halkan (küpen) bulunuyorsa orası bana kulak, nerede (saçlarını tutturan) çember varsa orası bana başdır.*”⁷⁸ Kadının ev hayatı üzerinde inşa edilmiş gibi duran yaşamının aksine kadın, Türk kültüründe ve Türk aile hayatında hem demokrat hem de feminist idealar üzerinden ilerlemekteydi. Şamanizm’in Türk kültürünün hareketlilik sahasının temelinde yer alması ile paralel olarak başlangıçtan itibaren kadının kutsiyeti, ön planda tutulmaktaydı. Devlet idaresinde de kadının aktif tutum ve davranışları, emir fermanlarında “*hakan ve hatun emrediyor ki*” ibaresi ile kanıtlanmaktadır. Ayrıca Türk Mitolojisinde Tanrıça figürlerinin varlığı, Tanrı Ülgen’e

⁷⁴ A. Caferoğlu, *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*, s. 78.

⁷⁵ A. Caferoğlu, *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*, s. 78.

⁷⁶ Salim Koca, “Eski Türklerde Sosyal ve Ekonomik Hayat”, *Türkler/III*, Ankara 2002, s. 16.

⁷⁷ Metin Ekici, “*Dede Korkut Kitabı’nda Kadın Tipleri*”,

https://www.academia.edu/5626042/Dede_korkut_Kitab%C4%B1nda_Kad%C4%B1n_Tipleri (29.04.2020), s. 3.

⁷⁸ Zeki Velidî Togan, *Oğuz Destanı Resîdeddin Oğuznâmesi, Tercüme ve Tahlili*, İstanbul 1982, s. 18.

yaratma ilhamını bir kadının vermesi, destanlarda anne, eş karakterlerinin ilahi ışık ile eşleştirilmesi kadının kutsiyetine atfedilen unsurlar olarak betimlenmektedir. Sembolizm unsurları ve siyasetteki etki alanlarının yanı sıra sosyo-kültürel alanlarda kadına ait şehirlerin varlığı da görülmektedir.⁷⁹

Türk kültüründe giyim; giyecek, elbise olarak atfettiğimiz öğeleri kapsamaktadır. Giyim-kuşam ise özentili, temiz ve iyi giyinmek için kullanılan bir deyimdir.⁸⁰ Giyim-kuşamı oluşturan dokuma, temel gereksinimlerden doğan fakat insanın tarihi sürecinde gelişimler göstererek sanat haline dönüşen bir olgudur. İslâmiyet'te ise dokumacılığın pîri olarak 'Şit Aleyhisselâm' gösterilmektedir. İnsanlığın ondan önce yapraklarla örtündüğünü, ilk defa dikişsiz gömleği kendisinin giymesiyle örtünüldüğü zikredilir. Şit Aleyhisselâm'ın yanında çırak olarak İbrahim Aleyhisselâm'ın yer aldığı ve İblis'in, İbrahim (as.) aracılığıyla Şit (a.s.)'e dokuma kültürüyle ilgili çeşitli bilgiler verdiği belirtilmektedir.⁸¹ Ancak dokumacılığın başlangıcı koyunun ehlileştirilmesi ile paralel tutulmaktadır. Koyunun ehlileştirmesi ise ilk kez Orta Asya'da görülmektedir. Bu nedenle modern dokuma sanatının fiilen başlama noktası Orta Asya kabul edilmektedir. Dokumacılığın, elyafın birbirine tel tel sarılması taklit edilerek gelişmeye başladığı öngörülmektedir.⁸² Evveliyette erkek mesleği ve kutsiyeti olan dokumacılık, coğrafya ve iklimin etkisi ile kadının vücut yapısındaki zayıflıktan ev işi haline dönüşmüştü. Dolayısıyla dokuma, kadının sorumluluğu altında gelişmeye başlamıştır. Bu noktada kadınla dokumacılığın özdeşleştirilmesi kutsiyetini kaybetmesine ya da erkeğin bu meslekten uzaklaşmasına sebep olduğu kabul edilmemektedir. Dokuma sanatı aslen Türk kadınının evde, tabiatan korunma ve örtünme özelindeki içgüdüleri ile geliştirdiği bir gereksinim idi. Akabinde giyim-kuşam ürünlerinin ticari yaşamda değer görmesi çağına münhasır bir sanat ürünü haline dönüşmesini sağlamıştır.

Bugün modern kesim ve biçimlere sahip giyim-kuşam örnekleri, Orta Asya'da erken devirlerden itibaren Türk Bozkır kültüründe mevcut idi. Batı bu tip elbiseler ile

⁷⁹ Savaş dönemlerinde kadın ve çocukların vadi tabanlarında su ve otlığı bol arazilerde ikamet etmesi üzerine kurulan bu şehirler, "kuy" olarak adlandırılmakta ve Tuva lehçesinde "ordu" olarak anılmaktadır. Bkz. İbrahim Tellioğlu, "İslam Öncesi Türk Toplumunda Kadının Konumu Üzerine", **A. Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi**, S. 55, (2016), s. 211-213, 216.

⁸⁰ Safa Kılıçlıoğlu –Nezihe Araz – Hakkı Devrim (hz.), "Giyim", **Meydan Larousse**, C. V, (1970), s. 192.

⁸¹ Şükrü Elçin, "Denizli Dokumacılığı Üzerine Notlar", **Türk Etnografya Dergisi**, S. V, (1962), s. 5.

⁸² Macide Gönül, "Dokumacılığın Tarihçesi ve En Eski Dokuma Aletleri", **Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Antropoloji Dergisi**, S. 7, (1964), s. 80-83.

M.S. V. yüzyıldan sonra tanışmıştır.⁸³ Türk giyim-kuşam kültüründe ise örtünerek tabiatın korunma arzusu ile oluşan giyim-kuşam öğeleri, zaman içerisinde sosyal, ekonomik, kültürel ve dini değerlerden etkilenecek bölgesel ve milli özellikleri yansıtmaya başlamıştır.⁸⁴ Fakat geleneksel kültürlerde giyim, korunma içgüdüsünden ziyade insanın doğa ve toplumla etkin iletişimde aracı olan temel bir öğe olarak benimsenmişti. Böylece giyim materyalleri, beden ile dünya arasında bir tür sınır görevi görerek insanın ikinci derisi olarak kabul edilmekteydi. Tibetlilerde kişi giyinerek ruhunu savunmasız hale getirdiğine ve aurasını örtüp koruduğuna inanmaktaydı. Bu nedenle onlarda kıyafetler sürekli değişilen bir unsur değildi. Kişi tüm hayatı boyunca tek bir kostüm ya da iki tane kullanmaktaydı. Türk Bozkır kültüründe de bu hususun olabileceğine dikkat nazarlar çekilmektedir. Tek ürün kullanımı toplum içerisinde yadırgama hissinin tam aksine ölünün yanında da gömülerek kullanımının devam etmesinin arzulandığını göstermektedir. Bu husus geleneksel kültürlerin aşınmış yahut eskimiş kıyafetlerini değiştirme fikrinden uzak olduklarına göstermektedir. Geleneksel kültürlerde giyim ürününün işlevini yitirmede süreci kullanılması gerektiğine inanıldığı öngörülmektedir. Bugün ki moda olgusu ile sürekli farklı ve yeni ürün alma arzusuyla ziyade kadim medeniyetlerde aynı ürünün ömrünü uzatma gayesi, üretimdeki zorluktan da kaynaklanabilir. Ürün temini aşamasında yaşanan sıkıntılar ve malzemeye çabuk ulaşımın güçlüğü temin edilmiş olanın değerini artırmaktaydı. Kurganlar içerisinde bulunan giyim materyallerinde de bu hususun varlığı farkedilmektedir. Bilakis kumaş parçaları ile yamama yapılarak ürünün ömrü uzatılmaya gayret edilmiştir.⁸⁵

Giyim-kuşamı insanlığın gelişim süreciyle birlikte irdelediğimiz takdirde, Türk giyim-kuşam kültürünün, Türkistan'dan Anadolu'ya ve Avrupa'ya doğru göç eden Türk topluluklarının coğrafi şartlara uygun olarak yaşadığı değişim ve dönüşümlerle şekillendirildiği farkedilmektedir. Konar-göçer yaşam döngüsünde pratik hareket alanı oluşturmaya çalışan Türk kadını, konar-göçer yaşama uygun naif ama sağlam, hafif ama sürekliliği sağlayabilecek ürünler üretmişlerdir. Erken devirlere ait arkeolojik buluntularda bu hususu daha iyi anlayabilmekteyiz. Orta Asya'nın kuzeyinde Sibirya

⁸³ İbrahim Kafesoğlu, **Türk Millî Kültürü**, İstanbul 2011, s. 306.

⁸⁴ Gül Ulutaş, “*Asurlu Tüccarların Anadolu'daki Kumaş Ticaretlerine Genel Bir Bakış*”, **Uluslararası Eskiçağ Tarihi Araştırmaları Dergisi**, C. 2, S. 1, (2020), s. 86

⁸⁵ Н. В. Полосмак - Л. Л. Баркова, **КОСТЮМ и ТЕКСТИЛЬ пазырыкцев Алтая (IV—III вв. до н. э.)**, Новосибирск «ИНФОЛИО» 2005, s. 13, 16, 18.

eteklerinde, Paleolitik dönemlere ait avcı-toplayıcı toplumların bir getirisi olarak kürke değer vermelerini ve kullanımlarındaki önemini bozkırın gerekliliği olarak kabul edip rahatlıkla kavrayabilmekteyiz. Mezolitik dönemlerde ve sonrasında toprağa bağlı yaşamdaki gelişmelerin zorunlu olarak bir başka getirisi, lifli bitkilerin kumaş için kullanılmaya başlama sürecindeki gelişmeler de bu bağlamda farkedilmektedir.⁸⁶ Ayrıca, şartların elverdiği ve günümüze ulaşan kalıntılar arasındaki ürünlerin aslen yukarıda bahsedilen gerekçeler doğrultusunda tek kullanımlık bir arzuyla üretilmediği fark edilmektedir. Giyim-kuşam örneklerinde de bu mana aranmaktadır. Kolay taşınabilir ve ikinciye ihtiyaç duyulmaması gerekiyordu. İbn Fazlân'ın X. asırda Oğuzlara dair bilgi verirken bir adamın üzerindeki iç giysisinin kirden döküldüğünü belirtmektedir. Eserin Türkçe basımını neşreden Ramazan Şeşen ise bahsi geçen durumun Şamanizm'deki su kültünden kaynaklandığını belirtmektedir.⁸⁷ İnancın bireyin karakterindeki temel etkisi olarak baskıniyeti olarak bu durum elbette vuku bulabilir. Ancak konar-göçer yaşam süren Türkler için ikinci daima yük idi. Giyim-kuşamın çeşitliliği de hareket alanını daraltan ve hızını düşüren bir yük olarak değerlendirilmiş olabilir. Bu husustan ziyade giyim ürünlerinin tek olması, kişilerin kimlikleri olarak ürünleri kabul görmesi bağlamından tek olma hususu daha ağır basmaktadır. Zaman içerisinde giysi, kişinin vücudunun bir parçası haline gelerek sosyal kimliğini de taşımaya başlayacaktır. Her bir parçanın kişilerin hayatlarına dair bir mana, bir hikâye içerdiği düşünülmektedir.⁸⁸ Arkeolojik buluntular da bu husus ile incelenmeye tabi tutulduklarında her bir parça şahsına münhasır değerlendirilmeye çalışılmaktadır. Makineleşmeden uzak üretilen her bir ürün, aslında içerisinde bulunduğu devrin farklı bir yanını, gizemini gün yüzüne çıkarmaktadır.⁸⁹ Toplulukların gitgide büyümesi, bölgeye nüfuz etme ve varolma heyecanını beraberinde getirerek bozkır halklarının karakterlerindeki mücadeleci hissi kamçulamaya başlamıştır. Altay Dağlarındaki arkeolojik kazılardan elde edilen pantolon, cepken gibi giyim-kuşam örnekleri de konar-göçer yaşayan eski Türklerin mücadeleci

⁸⁶ V. G. Childe, **Tarihte Neler Oldu? Araçların Öyküsü**, s. 351.

⁸⁷ Ramazan Şeşen (nşr.), **İbn Fazlân Seyahatnâme**, İstanbul 2016, s. 42.

⁸⁸ Türk dokuma sanatında bu husus üzerinde detaylı çalışmalar halk bilimciler tarafından gerçekleştirilmektedir. Oya örneklerindeki toplumsal kavramlar, dokuma ürünlerindeki betimlenen kurgusal olay örgüleri vs. bu husus özelindeki mevcut örnekler olarak sıralanmaktadır. Bkz. Deniz Gümüş – Gamze Uray, “*Oya El Sanatı Üzerine Bir İnceleme*”, **Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi**, C. 11, S. 55, (2018), s. 355-369.

⁸⁹ N. V. Polosmak, “*A Different Archaeology Pazyryk culture: a snapshot, Ukok, 2015*”, <https://scfh.ru/en/papers/a-different-archaeology-pazyryk-culture-a-snapshot-ukok-2015/> (10.04.2020); Y. Oğuz Güner, “*Şaman Giysi Unsurları Üzerlerinde Kullanılan Semboller*”, s. 8.

hayatlarının bir parçası olarak sosyo-kültürel hayatlarında gelişim göstermektedir.⁹⁰ Bu nedenle giyim-kuşam örnekleri insanın kendisini ve çağını simgesel anlatımı olarak kabul gören bir iletişim aracıdır.

Türk kadın giyim-kuşamında coğrafya, siyasi ve dini etkiler doğrultusunda Türk kültür tarihinde belirli dönemlerde kırılmalar görülmektedir. Kırılmalar, bölgesel ve dini gerekçelerin baskın nüfuzu ile gerçekleşmektedir. Türkistan bölgesinde erken çağlarda konar-göçer yaşam süren Türklerin, tabiat kültü ile beslenen sosyo-kültürel hayatlarında Çin sınırlarına yaklaşımlarıyla asıl değişim ve dönüşümler yaşanmıştır. Kültürleşme süreci olarak değerlendirebileceğimiz bu süreç içerisinde, farklı toplum ve medeniyetlerin siyasi ilişkiler doğrultusunda etkisi hissedilmeye başlamıştır. Türk giyim-kuşam kültüründeki tabiata uyum, kadın-erkek benzer ürün kullanımı gibi temel giyim kaidelerinin Çin giyim-kuşam öğeleriyle değişimler yaşadığı görülmektedir. Elbise boylarında uzamalar, kumaş tercihlerinde yumuşak dokumalara karşı hassasiyetin başlaması, başlıca değişimler olarak belirtilmektedir. Çin etkisi aslen Çin'in siyasi nüfuzu elde etmesiyle paralel olarak değerlendirilmektedir. Çin'in baskın politikaları çağına münhasır etkileri beraberinde getirmiştir. Çinliler tarafından bilakis Türklerin giyim-kuşamlarını etki altına alarak mücadelecı toplum yapısının sarsılması arzulanmaktaydı.⁹¹ Bu bağlamda hükümdar ve aristokrat olarak atfedebileceğimiz sosyal statüsü yüksek tabakanın Çin ile ilişkisinden faydalanılarak kültürel değerlere zarar verdiği görülmektedir. Çin'in siyasi etkisinin yanısıra Budizm ve Maniheizm özelinde din hareketliliği de Türk kadın giyim-kuşamındaki temel değişim yahut dönüşümleri beraberinde getirmiştir. Beyaz rengin bilakis ön planda tutulduğu bu devir, siyasi oluşum olarak Uygur Devleti devrinde etkin olarak görülmektedir. VII. asırdan itibaren Budizm'in Türkler arasında yaygın olarak kabul görmüştür. Hem yakinen bildikleri hem de uzak oldukları yeni inanç sistemiyle şahsına münhasır olarak Türk kültür hayatında devrimler gerçekleşmeye başlamıştır. Uygur devrindeki "hint kostüm" etkisi Türk kültürü içerisinde kadının değersizleştiren öğelerle bezenmesine sebebiyet vermiştir. Ancak bu tür kültür boğumları medeniyetlerde kısa devirli etkiler yaratmaktadır. Tabiat kültü ve

⁹⁰ İ. Kafesoğlu, **Türk Millî Kültürü**, s. 306, 307.

⁹¹ He-Qin Antlaşmasıyla beraber uygulanan Çin siyasi politikası Türklerin iktidarsızlaştırılması arzusuyla yönlendirilmekteydi. Bkz. Hsiung-nu/Hun Devleti bölümü.

Şamanizmin derin etkisi Türk toplumunda daima kendini korumayı başardığı için bu hususlar kültür havzasında silik kalmaktadır.

Türklerin bozkırda güçleşen yaşamı göç hareketliliğini oluştururken, İslâmiyet ile yeni bir kültür katmanının varolmasına sebebiyet vermiştir. Karahanlılar ile Türk-İslâm devlet yapısı ve yüzyılları aşacak Türk-İslâm kültür havzası oluşmaya başlamıştır. Türkler, İslâmiyeti öğrendikleri Arap toplum yapısından uzak kalarak, İslâmiyeti Türk Bozkır kültüründeki kültürel normları ile bağdaştırmışlardır. İslâmiyet'in eski Türk inancı (Gök Tanrı) ile ortak paydalara sahip olması kültürleşme sürecine ivme kazandırmıştı.⁹² Türk kadını ise sosyo-kültürel hayattaki baskın rolünü İslâmiyet ile bezeyerek farklı normlar elde etmeyi devam etmiştir. İslâm devletlerindeki hükümdar eşleri Türk-İslâm devletlerindeki “hatun kadınların” olduğu kadar nüfuza sahip değildi. Türk kadını, İslâmiyetle beraber Karahanlı, Gazneli ve Selçuklu devlet teşkilatında “Hatun” olarak siyasi güce sahip olmaya devam etmiştir. İktidarın temsiliyeti olarak atfedilen “hilât” giyme geleneğinin dahi Türk hükümdar eşlerinde uygulaması, bu devir içerisinde gıpta ile dikkat nazarları çekmekteydi.⁹³ Türk giyim-kuşam kültürü bu devirde yerleşik yaşamın toplum içerisinde benimsenmesi ile değişim ve dönüşümlere uğramaya devam etmiştir. Uzun ve bol kesime sahip giyim-kuşam modelleri, başörtüsü çeşitleri ve yüz örtüsü olarak peçe kullanımı Arap kültürü ile yakın temas neticesinde Türk kültüründe yer bulmaya başlamıştır. Müslüman Türklerin Türkmen adıyla anılarak ayrıştırıldığı bu devirde, İslâmiyet'in nüfuzu etkin rol oynamaktaydı. İslâmiyet kadının mahremiyetini sakınırken, Türk-İslâm toplumlarında kadın bozkır kültürünün sert ve mücadeleci yapısına sahip köklerinden beslenerek kadın, kendi himayesini gerçekleştirecek güce sahip olarak tarihte yer edinmiştir.

Kadın, dünya medeniyetlerinde üretkenliğiyle; insalık tarihinde cinsiyetçi yapılaşmayla varolmuştur. Türk kültür tarihinde ise kadın, doğurganlık özelliği ile tabiatın hakikatindeki hususu üzerinde toplumda yer almıştır. Türk giyim-kuşam kültürü bağlamında ise, kadın materyallerinin tabiattan beslenerek özenle hazırladıkları ürünlerin, içinde yaşadıkları toplumun yansıması oldukları anlaşılmaktadır. Öyle anlaşıyor ki, Türk kültür tarihinde kadın giyim-kuşamı din, siyaset ve coğrafyanın etkisi

⁹² Salim Koca, “*Türkler ve İslâmiyet*”, **Erdem**, C. 8, S. 22, (1996), s. 263-286.

⁹³ R. Şeşen, **İbn Fazlan Seyahatnâme**, s. 49.

ile değişim ve dönüşümler yaşamıştır. Türk kültürünün başlangıç evresi olarak kabul görülen Şamanizm ve tabiat kültü ile temelelendirilen giyim-kuşam örneklerinin, kadın ve erkeklerin cinsiyetçi ayrıştırmaya kurban edilmeyerek ihtiyaç temelli oluştuğu öngörülmektedir. Akabinde nüfusun artışı ile siyasi ilişkilerdeki gelişmeler “ötekinde ne var” merakından “moda” olgusunun temelini oluşturmuştur. Bu süreç içerisinde kadın giyim-kuşamına asıl nüfuz, inanç sistemler ile gerçekleşmiştir. Modern Türk giyim-kuşamında ise, Türk kültür tarihinin bugünkü son evresini temellendiren İslâmiyet ile kültür emperyalizminin yansımaları ön plandadır. Batı olarak tabirlendirdiğimiz ve Avrupai tarzın “medeniyetin beşiği” algısına kurban edilen kültürümüz, kilometre karelik alana nüfuz eden bir kültür höyüğüdür. Bu bilinç ile milletimiz içerisinde nesiller arası aktarımın diri tutulması gerekmektedir. Toplumlar arası mücadelenin küresel yapıya büründüğü tarihi çağın belki de son aşamasında yer almaktayız. Gayeler ve temenniler evren üzerinde vuku bulmaya başlamış olabilir. Ancak kültürleşme sürecinde gelecekteki aşamanın en küçük parçaları olarak atfedilecek bölgesel medeniyet ve kültürlerden vazgeçilmesi hataya sebebiyet oluşturabilir.

İKİNCİ BÖLÜM

(TÜRK GİYİM-KUŞAMINI TEŞKİL EDEN ESAS MALZEMELER)

A. RENK

Renk, ışığın bir yansıması ve fiziksel bir oluşum olarak kabul edilmektedir. Işık ise çevremizde gördüğümüz nesneleri görünür kılan tabii bir etkidir. Işığın kırılma ve yayılma haliyle renk, insanda görsel duyumunu oluşturmaktadır.⁹⁴ Renk tabii bir reaksiyon olduğu için insan üretimi boyalardan ayrılmaktadır. Fakat Türk kültüründe, boya ve renk kavramlarının birlikte anıldığı görülmektedir: Dîvânu Lugâti't-Türk'te *boğug, çından(kula-renk)*, Eski Uygur Türkçesi'nde "*bodug, boy*" olarak yer almaktadır.⁹⁵ Yine Eski Uygur Türkçesi'nde 'boyalı, renkli' sözünün "*budugluğ, äsringü*" ile karşılandığı görülmektedir.⁹⁶ Dîvânu Lugâti't-Türk'te renklerin tamamını ifade etmek için "*çüvit, çüwit*" kelimelerinin kullanıldığı da belirtilmelidir.⁹⁷

Tabiatın bir parçası olan renk üzerine, erken çağlardan itibaren düşünce ve tartışmalar görülmeye başlamıştır. Özellikle ışık, renk ve somut nesnelerin bağlantısı üzerine teoriler Antik Yunan döneminde kendisini göstermektedir. Antik Yunan düşünürlerinden Lucretius, Eflâtun (Platon), Pisagor, Stoacılar, Galen (Câlinûs), Öklid (Euclides) ve Ptomeli özelinde ışık-renk-nesne ilişkisinin incelendiği ve ilişkinin niteliğinin çözülmeye çalışıldığı bilinmektedir. Aristoteles özelinde ışık ve gözdeki saydamlık rengin algılanmasında zaruri gerekçeler olarak kabul edilmektedir. İslam dünyasında rengin, Antik Yunan çalışmalarının tercüme edilmesi üzerine göz ile algılanan bir özellik olarak kabul gördüğü belirtilmektedir. Ebü'l-Hüzeyl el-Allâf yetilerin ilâhî aracılığıyla idrak edildiğini ifade ederken Hişâm b. Amr el-Fuvatî rengin nesnelerin basit bir biçimi olduğunu ve Tanrı'nın varlığına dair bir kanıt ifade etmediğini düşünmektedir. Kindî ise Öklid ve Eflâtun'un ışık kuramlarını benimseyip incelemiştir. Işığın gücüne göre rengin tonuna dikkat çekip görme yetisiyle görülen nesnenin uyumundan bahsetmektedir. Fârâbî'nin ise Eflâtun'un ışık ve görme kuramı üzerinde durarak rengi cismin yüzeyi olarak tanımladığı görülmektedir. İbn Sînâ'nın renk

⁹⁴ Aydın Topaloğlu, "Renk", **DİA/XXXIV**, İstanbul 2007, s. 572; <https://sozluk.gov.tr/?kelime=renk%20katmak> (29.05.2020).

⁹⁵ Kâşgarlı Mahmud, **Dîvânu Lugâti't-Türk**, s. 591, 623; A. Caferoğlu, **Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü**, s. 46, 49.

⁹⁶ A. Caferoğlu, **Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü**, s. 46, 77.

⁹⁷ Kâşgarlı Mahmud, **Dîvânu Lugâti't-Türk**, s. 630.

üzerindeki görüşleri ise “Kitâbü’ş-Şifâ” eserinin bir bölümünde yer almaktadır. İbn Sînâ ışığı, rengi görüntünün kaynağı ve tamamlayıcısı olarak kabul etmektedir.⁹⁸

Ortaçağ’dan itibaren Batı dünyasında tercüme faaliyetleri ivme kazanmıştır. Bu devirdeki ışık, renk ve görme özelindeki çalışmalar, Rönesans devri sonrası için ön hazırlık oluşturmuştur. XVII. yüzyılda ışığın bölünerek kırılmasına dair çalışmalar yürüten Isaac Newton, renk ve ışık bağlantısı üzerine bugün ki bilim dünyasının ilk düşüncelerini oluşturmayı başarmıştır. Newton, karanlık odada güneş ışığını üçgen prizmadan geçirerek güneş ışığını tayfi renklerine ayırmıştır. Ardından tamamlayıcı renkleri ve renk karışımlarını gösteren renk çemberi geliştirilmiştir. Newton ilk renk çemberini oluşturarak renklerin sınıflandırılması gerçekleşmiştir. Newton’a göre temel renkler kırmızı, turuncu, sarı, yeşil, mavi, indigo (çivit) ve mor. Newton renk kuramı ile yedi temel rengi, yedi gezegen ve yedi notaya bağlamıştır. Fakat sonraki bilimsel buluşlardan dolayı Newton’un renk kuramı değişmiştir.⁹⁹ Newton’un çalışmalarından sonra Thomas Young (1802), ışık ve rengin dalga boyuyla bağlantısı üzerine deneyler gerçekleştirmiştir. Hermann von Helmholtz (1850) ile teori ilerleme kaydetmiştir. Koni hücrelerinin retinaya çarpan ışığa reaksiyonuna göre üç tip, kısa (mavi), orta (yeşil) ve uzun (kırmızı) dalga boyu kesinleştirilmiştir. Ayrıca beynin üç tip sinyal üzerine verdiği reaksiyon, renk olarak yorumlanmaktadır. Renk teorisini ilerleten bilim insanı Maxwell (1860) ise ana renkler üzerine araştırmalar gerçekleştirerek ara renklere vurgu yapmıştır. Maxwell, ana renklerin tek olmadığını, algılanan tonları kapsamadıklarına dikkat çekerek algılananın dışında daha geniş ara değerlerin varlığına ulaşmıştır. Çalışmalar neticesinde, nesnelerin üç ana ışık rengini (koyu mavi, kırmızı ve yeşil) aldıklarını ve üç rengin toplamının beyaz olarak algılandığına dair bilgilere ulaşılmıştır. Renklerin ana ve ara renk olarak ayrılma hususu, ışık temelli ayrıştırıcı fonksiyon ile üretilme meselelerinden oluşmaktadır. Işık renkleri birincil olarak adlandırılan “kırmızı, yeşil ve koyu mavi” renklerini oluştururken; birincil ışık renkleri kendi aralarındaki kombinasyonlu

⁹⁸ A. Topaloğlu, “Renk”, *DİA*, s. 573, 574.

⁹⁹ Renkler ve sesler arasında gördüğü ilişki Kandinsky’nin ve soyut sanatçıların 20. yy’da duyular arasındaki ilişkilerle ilgili sinestesi (duyum ikiliği) kuramlarını çağrıştırması açısından ilginçtir. Ayrıca araştırmacılar “synthesie” adı verilen beyin faaliyetlerinde her rengin bir harf ve rakam karşılığı olduğunu, “renklerle iştirme”nin mümkün olacağını iddia dahi ederler. Bu konuda deneylerde sonuçlar da olumlu yöndedir. Detaylı bilgi için bkz. Abdulmecit Okcu, “Kur’an’da Renkler”, *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. 28, (Erzurum 2007), s. 132,133, 150, 151; Maia Meskhidze, “Türkiye ve Kırgız Türkçelerinde Renk İsimleri İçeren Deyimler”, *Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı Türk Dili Bilim Dalı*, Ankara 2006, s. 9, 10.

karışımlarıyla macenta oluşmaktadır. Pigmentli karışımlar ile ara renkler oluşurken ölçünün oranına bağlı olarak tonlar meydana gelir.¹⁰⁰

Renkler, fen ilimlerinde araştırma konusu ve somutlaştırılmaya çalışılan bir olgu olarak değerlendirilmektedir. Sosyal bilimlerde ise, renklerin, antik çağlardan itibaren insanlık tarihinde sembolik manalar ile bezenerek toplumun sosyo-kültürel hayatını yansıtan ve devrin düşüncelerinin somutlaştırılmasında kullanılan bir unsur olduğu görülmektedir. Milletlerin bayrakları, giyim-kuşamları, edebi eserleri özelinde sosyo-kültürel alanlarda örnekleri mevcut olan renk tercihleri aslen toplum içerisindeki rolleri ifade etmektedir.¹⁰¹ Her milletin, topluluğun veyahut kültürün kendine has olgu ve olayları simgeleştirmek üzere zaman zaman aynı rengin farklı manalar yüklenerek kullanılması, kişiselleştirilmesinden kaynaklanmaktadır. Renkler hususunda bahsi geçen kişileştirme; toplumun dini, coğrafi ve duygusal bakımlardan yüklenen anlamlarının sosyo-kültürel çözümlemelerini içermektedir. Tabiatla ile bütünleşen insanlığın başlangıçta gözlem gücü daha kuvvetli idi. Milletlerin sorgulamayı tabiattaki düzen üzerinden yürüttükleri ve şekillendirdikleri bugüne bıraktıkları eserlerden anlaşılmaktadır. İlk insanlarda gök her şeye kadir, ecdat ve ata kabul edilmekteydi. Neticesinde gök ile ilişkili olan her türlü olgu ve olayda aynı değerde vuku bulmaktaydı. Örneğin XI. yüzyıl mütefekkeri Şehâbeddin Sühreverdî ışık felsefesini güneş (ışık) ve karanlık (ak ve kara) üzerine kurmuştur. Ayrıca Oğuz Destanı'nda da yardım etmek için Gök'ten ışık içinde "gök kurt" indiği anlatılır.¹⁰² Beyaz renk, Türk kültürü içerisinde "genç kızları ve batı yönünü" ifade ederken, Hintlerde doğu yönünü, Eski Ahit'te güney yönünü, Mayalarda ise kuzey yönünü temsil etmekteydi.¹⁰³ İç Asya'da ise Şaman inancının etkisiyle erken çağlardan itibaren steplerde, mavi, kırmızı, beyaz ve siyah renklerin yönleri belirtme hususunda

¹⁰⁰ Harun Hilmi Polat, "Renk Teorisi ve Temel Yanılgılar", **Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, S. 28, (2012), s. 165-173.

¹⁰¹ Detaylı örnekler için bkz. İhsan Toker, "Renk Simgeciliği ve Din: Türk Kültür Yapısı İçinde Ak-Kara Renk Karşıtlığı ve Bu Karşıtlığın Modern Türk Söylemindeki Tezahürleri Üzerine", **Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, (2009), s. 95, 96.

¹⁰² Mireli Seyidov, "Gök, Ak ve Kara Renklerinin Eski İnançları Alakası", (nşr. Orhan Yavuz), **Türk Dünyası Araştırmaları**, (1988), s. 43-45.

¹⁰³ Nuraniye H. Ekrem, "Hunlarda Renk ve Yön Bilgisi", <http://ilhank.blogcu.com/hunlarda-renk-ve-yon-bilgisi/4118106> (14.03.2020); İ. Toker, "Renk Simgeciliği ve Din: Türk Kültür Yapısı İçinde Ak-Kara Renk Karşıtlığı ve Bu Karşıtlığın Modern Türk Söylemindeki Tezahürleri Üzerine", s. 96, 97. Dünya medeniyetlerinin renkler konusundaki görüşlerinin derlendiği çalışma için bkz. Şükrü Öztürk, "Türk Kültüründe Renk Kavramı ve Renklerin Maddi Kültür Unsurlarına Yansıması", **Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Doktora Tezi**, Kayseri 2015. Farklı kültür ve medeniyetler içerisinde renklerin yön ifadeleri için bkz. Tablo 1,2,3.

kullanımı başlamıştır. Bölge halkının, bazı renklere karşı psikolojik olarak yakınlaştığı görülmüştür.¹⁰⁴ Binlerce yıldır yaşam döngülerini bozkırdaki konar-göçer yaşamın etkisiyle şekillendiren Türkler, çadırlarını, tuğlarını, elbiselerini ve atların üzerindeki süslerini dahi bu etkiye dair renklerle bezemişlerdir. M.Ö. VII. Yüzyılda yaşayan, Proto-Türk oldukları kabul edilen Kırmızı Tiler, Yeşil Tiler ve Beyaz Tilerden Anadolu'daki beyliklerin adlandırılmasına kadar bu husus görülmektedir. Kırmızı Tiler stepin güneyinde, Beyaz Tiler batıda kalması nedeniyle bu adları kullanmış olabilir. Ayrıca Tilerin beyaz ve kırmızı olarak adlandırılma meselesi için, giyim-kuşamlarında kullandıkları elbiselerin renklerinden dolayı olabileceği de öngörülmektedir.¹⁰⁵

Renklerin medeniyetler içerisinde bilakis yön ve yönlendirme hususunda ortak kullanım alanını oluşturduğu kabul edilmektedir.¹⁰⁶ Türk kültür hayatında bunun örnekleri oldukça fazladır. İlk siyasi ve askeri teşkilatlanma örneği olan Hunların, askeri ve siyasi düzeninde, sol ve sağ; bölük ve beyler bulunmaktaydı. Genelde Sol bey, Sağ beye göre büyük idi. Sol beyler doğuda, Sağ beyler batıda ve Hun hükümdarı ise merkezde otururdu. Hunlar çadırlarda yaşarken de büyükler sırtlarını kuzeye dönerek sol tarafta oturlardı. Gök-Türklerde ise benzer hususlar görülmektedir. Aynı zamanda Orhun Kitabelerinde “Yır Sup” adı verilen dört hükümdardan bahsedilir: Gök Han-Mavi Hükümdar doğuda, Kızıl Han-Kırmızı Hükümdar güneyde, Ak Han-Beyaz Hükümdar batıda ve Kara Han-Kara Hükümdar kuzeyde. Bu bilgilerden Türklerin doğuya, güneşin doğduğu noktaya önem verdikleri anlaşılmaktadır. Nuraniye H. Ekrem çalışmasında Shih-chi'de yer alan Hun Hükümdarı Mo-tu ile Han Sülâlesi Kao-tı'yı kuşatma altına aldığı esnada Mo-tu'nun kullandığı askeri düzende; batıya beyaz, doğuya mavi, kuzeye yağız siyah, güneye al atlı askerleri yerleştirdiği ve merkezi de sarı rengin temsil ettiğinden bahseder. Çin doğu yönü için “mavi/yeşil”, batı yönü için “ak”, kuzey yönü için “kara”, güney yönü için “kızıl” renklerini kullanmaktaydı. Çinlilerin, Türkler ile komşu olmaları ve hemen hemen aynı paralel eksen üzerinde yaşam sürmeleri, zihin

¹⁰⁴ Salim Küçük, “Eski Türk Kültüründe Renk Kavramı”, *Bilig*, S. 54, (2010), s. 192.

¹⁰⁵ Eski Türklerde dört yön dört rengin yanında dört hayvanla da sembolleşmiştir. Doğuyu koyun, batıyı köpek, güneyi çaylak, kuzeyi ise yaban domuzu temsil etmekteydi. Merkezi temsil eden hayvan ise Eski Türklerde “Kotus”denilen Uygurlarda “Kotaz” olarak adlandırılan bir çeşit öküzdür. Bkz. N. H. Ekrem, “Hunlarda Renk ve Yön Bilgisi”, <http://ilhank.blogcu.com/hunlarda-renk-ve-yon-bilgisi/4118106> (14.03.2020); M. Meskhidze, “Türkiye ve Kırgız Türkçelerinde Renk İsimleri İçeren Deyimler”, s. 15; Emel Esin, “İç Asya'da Milattan Önceki Bin Yılda Türklerin Atalarına Atfedilen Kültürler”, *Türkler/I*, Ankara 2006, s. 513.

¹⁰⁶ B. Ögel, *Türklerde Devlet Anlayışı*, s. 49-52.

dünyalarının benzer yönde etkilendiğini göstermektedir. Hindistan’da ise doğu yönü için “ak”, batı yönü için “kara”, kuzey yönü için kırmızı”, güney yönü için “sarı” renk kullanılmaktaydı.¹⁰⁷

Renkler toplumların dönem içerisindeki kültürel yansımalarından ziyade günümüze kadar süregelen varlıklarının da somut ve sözel örneklerini oluşturmaktadır. Kültürel birikimin neticesi olarak konuşma dilinde ve coğrafya isimlerinde yerleşip kök saldıkları görülmektedir. Akdeniz, Karadeniz, Kızıldeniz, Gök Deniz (Hazar Denizi), Karabağ, Gökçedağ, Gökçeada, Göksu, Anadolu’da Gökçe Göl gibi ada, su, deniz ve göllerin yön ifadesi olarak adlandırılması; Hindistan’ın güneyine göre kuzeyde hükümdarlığı temsilen Gazneli Mahmud’a Kara-Han unvanı verilmesi, Batı Hunları’nın Ak Hunlar olarak bahsedilmesi yine renkler ile yön ve coğrafyanın ikili ilişkisine dair temel örnekler olarak zikredilmektedir.¹⁰⁸ Fakat Kâşgarlı Mahmud’un Divanü Lûgati’t-Türk adlı eserinde yer alan ilk Türk Dünyası Haritası’nda, yönler renklerle belirtilmemiştir. Aksine haritada renkler yeryüzü şekillerini belirtmek için kullanılmıştır: Dağlar kırmızı renkte; yerleşim yerleri, kumsal, sahra ve bozkırlar sarı renkte; ırmak ve nehirler gri renkte; denizler yeşil renkte ve coğrafi sınırlar siyah ve kırmızı renkte gösterilmektedir.¹⁰⁹ Bu bağlamda zaman içerisinde Türklerde renklerin yer-yön kavramları ile yer değiştirdiği farkedilmektedir. Bu değişim ve dönüşümler kelimelerin, ilk anlamlarını korurken kaybedebildiğini de göstermektedir. Yahut kültür tarihi içerisinde yeni anlamlar da kazanabilirler.¹¹⁰ Kültürleşme sürecinin dildeki yansımaları olarak bu hususu değerlendirmemiz mümkündür.

¹⁰⁷ Bahaeddin Ögel, **Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi I**, Ankara 2019, s. 286; Bahaeddin Ögel, **Türk Kültürünün Gelişme Çağları**, İstanbul 2001, s. 99; Tarihi süreçte Çinlilerle etkileşim hat safhada idi. Renklerle yön tayin etme meselesinde de Çinlilerin farklı bir bakış açısı elde ettiği bilinir. Dört yön ve renge merkez noktasını da ilave ederek merkezi sarı renk ile göstermektedirler. Ayrıca tabiattaki her şey, bu beş yön ve unsurla (ağaç, ateş, toprak, maden ve su) ile bağdaştırılmaktadır. Bkz. N. H. Ekrem, “Hunlarda Renk ve Yön Bilgisi”, <http://ilhank.blogcu.com/hunlarda-renk-ve-yon-bilgisi/4118106> (14.03.2020); Nicolo Di Cosmo, “Ethnogenesis, Coevolution and Political Morphology of the Earliest Steppe Empire: The Xiongnu Question Revisited”, **Xiongnu Archaeology Multidisciplinary Perspectives of the First Steppe Empire in Inner Asia**, Freiburg 2011, s. 47; İ.Toker, “Renk Simgeçiliği ve Din: Türk Kültür Yapısı İçinde Ak-Kara Renk Karşıtlığı ve Bu Karşıtlığın Modern Türk Söylemindeki Tezahürleri Üzerine”, s. 97; Orhun Abidelerinde geçen renkler ve kullanımlarına dair tablo için Bkz. Tablo 6.

¹⁰⁸ Bahaeddin Ögel, **Türk Kültür Tarihine Giriş VI**, Ankara 1984, 377, 378; İ. Toker, “Renk Simgeçiliği ve Din: Türk Kültür Yapısı İçinde Ak-Kara Renk Karşıtlığı ve Bu Karşıtlığın Modern Türk Söylemindeki Tezahürleri Üzerine”, s. 97; S. Küçük, “Eski Türk Kültüründe Renk Kavramı”, s. 196.

¹⁰⁹ S. Küçük, “Eski Türk Kültüründe Renk Kavramı”, s. 196.

¹¹⁰ Andrey Nikolayeviç Kononov, “Türk Lehçelerinde Renk Adlarının Semantiği”, **Gazi Türkiyat**, (nşr. Reshida Adzhumerova, Emine Atmaca), 2015, s. 187; Renklerin psikolojik etkileri üzerine detaylı bilgi için Bkz. Tablo4, 5.

a. Ak/Beyaz

Eski Türklerde ak yerine “ürüng” kavramı yaygın kullanıma sahiptir. Eski Uygur Türkçesi’nde benzer şekilde “örüng (*Açık renkli, beyazımsı*)” olarak yer almaktadır.¹¹¹ Dîvânü Lugâti’t-Türk’te ise “ürünj” olarak yer aldığını bilmekteyiz.¹¹² Kâşgarlı Mahmud Çiğil lehçesinde ‘bembeyaz’ sözü için “üp ürünj” kullanıldığını belirtir ve Oğuzların bu hususta “ak” kelimesini kullandıklarını da eklemektedir.¹¹³ Altay Türkçesinde “ak” kelimesi cennet anlamına gelmektedir. Yakutlarda ürüng/ak renk kutsallığı, Er-Sogotoh/Ak Oğlan destanlarına dahi yansması kelimenin kullanım mazisini göstermektedir.¹¹⁴ “Aklik”; temizlik, arılık manalarında da kullanılmaktadır.¹¹⁵ İslâmiyet ile birlikte “ak” kavramı yerini “beyaz”a bırakmıştır. Ak rengi, Türk kültüründe batıyı, asıl yönü temsil etmekteydi. Tüm olumlu durumlar ak renk ile anlatılmakta ve bağdaştırılmaktadır. Ak renk, tüm renklerin anası olarak kabul edilmektedir. Devlet yönetiminde meşrutiyeti simgeleme hususunda da “ak” rengin kullanımı mevcuttur. Meşru yönetici için “Ak-han”, zorbalık ve hileye dayanan “gayrı meşru” yönetici için de “Kara-han” denilmekteydi.¹¹⁶ Ak renk; ululuğu, yaşlılığı, deneyimle dolu olmayı, büyüklüğü temsil etmektedir. Eski Türklerde Atalar kültünün¹¹⁷ mevcudiyeti, Oğuz-Kağan’ın yanında ak-sakallı bilgenin olması, Selçuklu ve Osmanlı Devletlerinde “Ak-sakallılar” meclisi aslında bir kültür sürerliliğinin yansımalarıdır. Ayrıca üst rütbeli subay ve komutanların beyaz giyindikleri zikredilir.¹¹⁸ Yine Selçuk ve Osmanlı Devletlerinde “ak sancak”lar da mevcuttu.¹¹⁹

¹¹¹ A. Caferoğlu, **Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü**, s. 153.

¹¹² Kâşgarlı Mahmud, **Dîvânü Lugâti’t-Türk**, s. 934.

¹¹³ Kâşgarlı Mahmud, **Dîvânü Lugâti’t-Türk**, s. 15, 68.

¹¹⁴ Bahaeddin Ögel, **Türk Mitolojisi I**, Ankara 2014, s. 113, 621; Fuzuli Bayat, **Türk Mitolojik 2 Kutsal Dişi Mitolojik ana, Umay Paradigmasında İlkel Mitolojik Kategoriler İyeler ve Demonoloji**, İstanbul 2007, s. 58.

¹¹⁵ B. Ögel, **Türk Kültür Tarihine Giriş VI**, s. 377.

¹¹⁶ İ. Toker, “*Renk Simgeciliği ve Din: Türk Kültür Yapısı İçinde Ak-Kara Renk Karşıtlığı ve Bu Karşıtlığın Modern Türk Söylemindeki Tezahürleri Üzerine*”, s. 98, 100. Aynı zamanda iyiliğin timsali olarak Türk mitolojisinde de kişileri tamamlayan bir kavram olarak kullanılmıştır. Bkz. B. Ögel, **Türk Mitolojisi I**, s. 345.

¹¹⁷ Detaylı bilgi için bkz. İbrahim Kafesoğlu, **Türk Millî Kültürü**, İstanbul 2011, s. 292-295.

¹¹⁸ Çin komutanları beyaz giyinen Hun komutanlarını arayıp öldürmeyi ve bu şekilde Hunları dağıtabileceklerini inanıyordu. Bkz. B. Ögel, **Türk Kültür Tarihine Giriş VI**, s. 377; Maia Meskhidze, “*Türkiye ve Kırgız Türkçelerinde Renk İsimleri İçeren Deyimler*”, s. 24.

¹¹⁹ İ. Toker, “*Renk Simgeciliği ve Din: Türk Kültür Yapısı İçinde Ak-Kara Renk Karşıtlığı ve Bu Karşıtlığın Modern Türk Söylemindeki Tezahürleri Üzerine*”, s. 98, 201; B. Ögel, **Türk Mitolojisi I**, s. 223.

Şamanist Altay ve Sibiryâ masallarında “Gök Sakallı/Ak Sakallı” figürleri bugün Hızır’la bağdaştırılırken Uygurlarda Mani dininin bir özelliği olarak da kabul edilir.¹²⁰ Tüm bunlar sosyo-kültürel etkileşim ve sürerliliğin günümüze yansımalarını göstermektedir. Fakat Azerbaycan Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti’nde, Cebrayıl, Sabirabad, Ağ-daş vs. gibi şehirlerinde beyaz renk matem rengi olarak kabul edilmektedir. Şehitlerine şehit bayrağı ve tabutun üstüne beyaz örtü örterler.¹²¹ Altaylar’da da matem alameti olarak kullanımı mevcuttur. Bazı bölgelerde çocuğun üzerine ak renkli örtü örtmezler. Kabirlerin başlarında küçücük, derin oyuk oyup oraya küçük ak bayrak dikerler yahut bazen de kabir taşları yerine ak bayrakçıklar kullanırlar.¹²² Kur’an’da, beyaz kavramı on iki ayette geçmektedir.¹²³ Dede Korkut Hikâyeleri’nde ise “ak” kelimesi iyiyi, güzeli temsil etmek için “ağ” kelimesi ile karşılanmaktadır: “*Banı Çiçek karalar geydi ağ kaftanını çıkardı..*”¹²⁴ (*Banu çiçek karalar giydi ak kaftanını çıkardı...*)”¹²⁵ “*..ağ pürçekli anan yiri behişt olsun...*”¹²⁶ (*..Ak bürçekli ananın yeri cennet olsun..*)”¹²⁷

Türk mitolojisi, destan ve efsanelerdeki ak renk, gündelik hayatı yansıtmaktadır. Altay Türklerinin yaratılış destanlarında, Ak-Ene/Ak-Ana karakteri görülmektedir.¹²⁸ Âdem’in karşılığı olarak yaratılış destanında Ak-Ata figürü de yer almaktadır.¹²⁹ Tanrı Ülgen’in dünyayı yaratırken su içinden Ak-Ana’nın çıkması, Tanrı Ülgen’e akıl vermesi, kızlarına Ak-kızlar denilmesi suyun kutsanlığına dikkat çekmektedir. Ergenekon Efsanesi’nde yer alan demir dağ, bazılarının göre Ak-Deniz’in ötesinde bulunmaktaydı. Ak-Deniz, dünyanın öbür ucunda kutsal okyanus olarak işlenir. Yukarıda bahsedilen Ak-Han figürü Tatarlar’ın da efsanevi ulu hakani, burada yaşamaktaymış ve mukaddes

¹²⁰ B. Ögel, **Türk Kültür Tarihine Giriş VI**, s. 393, 394; B. Ögel, **Türk Mitolojisi I**, s. 99.

¹²¹ Detaylı bilgi için bkz. B. Ögel, **Türk Kültür Tarihine Giriş VI**, s. 383.

¹²² S. Küçük, “*Eski Türk Kültüründe Renk Kavramı*”, s. 201; M. Seyidov, “*Gök, Ak ve Kara Renklerinin Eski İnançları Alakası*”, s. 38; İ. Toker, “*Renk Simgeçiliği ve Din: Türk Kültür Yapısı İçinde Ak-Kara Renk Karşıtlığı ve Bu Karşıtlığın Modern Türk Söylemindeki Tezahürleri Üzerine*”, s. 100, 101.

¹²³ Bakara, 2/187; Al-i İmrân, 3/106,107; A’râf, 7/108; Yûsuf, 12/84; Tâhâ, 20/22; Şu’arâ, 26/33; Neml, 27/12; Kasas, 28/32; Fâtır, 35/27; Saffât, 37/46,49.

¹²⁴ M. Ergin, **Dede Korkut Kitabı 1**, Ankara 2016, s. 130, 131.

¹²⁵ M. Ergin, **Dede Korkut Kitabı**, Ankara 2014, s. 77.

¹²⁶ M. Ergin, **Dede Korkut Kitabı 1**, s. 95.

¹²⁷ M. Ergin, **Dede Korkut Kitabı**, s. 36.

¹²⁸ Fuzuli Bayat, **Türk Mitolojik Sistemi 1 Ontolojik ve Epistemolojik Bağlamda Türk Mitolojisi**, İstanbul 2007, s. 305, 306.

¹²⁹ B. Ögel, **Türk Kültür Tarihine Giriş VI**, s. 379.

denizin suyundan içermiş.¹³⁰ Su kültüyle birlikte aktarılan “Deniz-İlâheleri”, Türk kültüründe “Aklık” figürleri olarak da çeşitlilik göstermektedir. Göktürklerin beyaz geyik şeklinde ağaçtan figürleri Altay Türklerinde bunun devamı olarak kullanılmıştır.¹³¹

Geyik figürlerinin dışında dağ kültüründe de “ak” kavramını görmekteyiz. Orta Asya mitolojisinde efsanevî ve kutsal bir dağ motifidir: “*Kutsal Süt Denizimiz, Ak-Dağ’ın başındadır ..*”¹³² Kitanların efsanelerinde, rüyada Tanrılar beyaz elbise giymiş, beyaz çelenk takmış olarak görünürler. Beyaz rengin kullanılma hususu içim Mani dininin etkisinin yüksek olduğu düşünülüyor. Kitan kabilelerinin Çin’e sundukları atlar ve diğer hayvanlar beyaz renkte seçilirmiş. Bu özel tutum için örnekler; Gök Tanrısına kurban için beyaz at ve boz öküz, şehir zaptından sonra Tanrıya beyaz atla koyun kurbanı vs. olarak çoğaltılabilir.¹³³ Yaygın olarak beyazın bu dönemlerde kullanımı için B. Ögel, Uygurların Maniheizmi benimseyip yaymaları ve beyazın Maniheizmin kutsal rengi olması hususunun etkisinden kaynaklandığını aktarmaktadır.¹³⁴ Ayrıca bugün Kazak halk edebiyatında da mukaddes kişiler beyaz giyerek tasvir edilmektedir. Mitolojik olarak da örnekleri mevcut olan kültür taşımız, hakanlar, hanlar arasında da soyluluğu yükseltmek, ululuğu bildirmek için adlarının ve ongunlarının adlarına ilave ederek kullanmışlardır.¹³⁵

İdil-Ural Tatarlarında evli bayanların ak gömlek, ak sitsa (basma) gömlek, ak alyapkıç (önlük), ak kalfak, ak uka, ak yünşel, ak yavluk, ak perçatka (ak eldiven) adını verdikleri giysilerde genellikle beyaz rengi tercih ettikleri görülür. “Samimi kişi” anlamında “ak yüzlü kişi, ak gönüllü kişi” kelime öbeklerini kullanırlar. “Ak yol” sözü ise “sağlığı ve iyiliği” anlatır. “Ak kilet” yazlık ev, ak munça; “ak hamam, ak ev” misafir evi demektir. Kız tarafından damada ve akrabalarına verilen hediyeye “ak veya ak verme, akkel seki, aklaşu” gibi adlar verilir. Kumuk Türkleri buna aklık, Türkmenler akılık derler. Tatar edebiyatında “ak böri” ak kurt, akbüz at, aksakallı kurt motifleri kullanılır.

¹³⁰ B. Ögel, *Türk Mitolojisi I*, s. 67, 352; M. Seyidov, “*Gök, Ak ve Kara Renklerinin Eski İnançları Alakası*”, s. 40.

¹³¹ B. Ögel, *Türk Mitolojisi I*, s. 459, 620, 621, 622, 623; Destanın Verbitskiy’in derlemesini yaptığı kısmın detayları için ayrıca bkz. B. Ögel, *Türk Mitolojisi I*, s. 465-469.

¹³² B. Ögel, *Türk Kültür Tarihine Giriş VI*, s. 390, 391; B. Ögel, *Türk Mitolojisi I*, s. 125, 345.

¹³³ B. Ögel, *Türk Mitolojisi I*, s. 596; Bazı durumlarda renklerin ve inançların (Şamanizm, Gök Tanrı) iç içe girdiği de görülmektedir. Bkz. M. Seyidov, “*Gök, Ak ve Kara Renklerinin Eski İnançları Alakası*”, s. 43.

¹³⁴ B. Ögel, *Türk Mitolojisi I*, s. 600, 601.

¹³⁵ B. Ögel, *Türk Kültür Tarihine Giriş VI*, s. 381; M. Seyidov, “*Gök, Ak ve Kara Renklerinin Eski İnançları Alakası*”, s. 40, 41.

Kereşin Tatarları'nda kızın çeyizinden düğün günü, beyaz renkte olan işlemeli havlu, masa örtüsü vb. parçalar sergilemeye “Ak Çığaru” denir. Astrahan Tatarlarında gelin, damat evinden özel gönderilen ve “nihak şäle” denilen beyaz renkte ince şalı örtünür. Tatarlarda gelin ve güvey için hazırlanan evin özel bölümüne “Ak Kelât (Ak Otağ)” adı verilir. Astarahan Tatarlarında kadınlara matem bitişinde beyaz kumaş edilmektedir. Aynı gelenek Kazaklarda da görülmektedir. Türkçe konuşan, Musevi dinine mensup Kırım Karaylarında düğünlerde sağlığı, mutluluğu ifade eden beyaz keçe veya post bulunurdu.¹³⁶

Türkmenlerde “ak”, çok sevilmekte ve kullanılmaktadır. “*Yolun ak bolsun “yolun açık olsun veya işin iyi olsun”, ak zat alınıya yağşı “beyaz şey kadere iyi gelir”, ak süyt emen oğlan “sevgiyle, mehirle büyüyen oğlan”, ak öy “bereketli ev, devletli ev”, aksakal “lider, düşünür”, ak düyâni gördüyümi? “olan şeyden haberin var mı?”, ak goynuñı bermek “63 yaşına yani Hz. Muhammed’in yaşına geldiğinde beyaz koyun kurban etmek”, ak cüyce dâlsin “sen de tam suçsuz değilsin..”*.”¹³⁷

b. Kara/Siyah

İnsanlık, manevi ve maddi unsurları bir hiçten var olma süreciyle gözlemiş ve bu hiçliğin yoktan varoluşunu karanlık ile bağdaştırmıştır.¹³⁸ Dîvânu Lugâti't-Türk'te de kara ile karanlık aynı manada verilmektedir.¹³⁹ Tabiatın gece ve gündüz olarak iki parça halinde günü tamamlaması; gecenin bir doğa hali olarak sessizliği, doğanın uyku ile yarı ölüm haline bürünmesi ve dolaylı olarak matem rengi olarak kullanımını da oluşturmuştur.¹⁴⁰ Ak renginin aksine olarak genelde kullanılmaktadır. Siyah kelimesi, Kur'an'da gecenin karanlığı, sessizliği, sakinliği; gündüzün ise hareketliliği, canlılığı betimlediği fark edilir.¹⁴¹ Kara rengin Türk kültüründe kuzeyi simgelemesi karanlıklar ülkesini ifade etmesi ile bağdaştırılmaktadır.¹⁴² Bir takım hastalıkları ifade etmek için de kara ismi kullanılmaktaydı: Karahumma, kara veba. İnsanların karakter ve ahlaklarındaki olumsuzlukları anlatmak için “kara” kavram olarak kullanılmaktadır. Tarama

¹³⁶ S. Küçük, “Eski Türk Kültüründe Renk Kavramı”, s. 201, 194.

¹³⁷ S. Küçük, “Eski Türk Kültüründe Renk Kavramı”, s. 193, 194.

¹³⁸ A. Okcu, “Kur'an'da Renkler”, s. 138.

¹³⁹ Kaşgarlı Mahmud, *Dîvânu Lugâti't-Türk*, s. 684.

¹⁴⁰ A. N. Kononov, “Türk Lehçelerinde Renk Adlarının Semantiği”, s. 191-193.

¹⁴¹ Bakara, 2/187; Al-i İmrân, 3/106; Nahl, 16/58; Fâtır, 35/28; Zümer, 39/60; Zuhuruf, 43/17. A.Okcu, “Kur'an'da Renkler”, s. 136.

¹⁴² B. Ögel, *Türk Kültür Tarihine Giriş VI*, s. 432.

Sözlüğü’nde ise “kara” sözü ‘ayıp’ sözüyle yer alması bu husus ile bağdaştırılmaktadır.¹⁴³ Sözlükler üzerinden devam edersek, Eski Uygur Türkçesi’nde “*ķaraǵu*” siyah, kara manasında yer almaktadır. Ayrıca “*ķara*” sözünün “budum”la birlikte kullanımı ‘halk, millet’ manalarını da karşılamaktadır.¹⁴⁴

Kazak-Kırgız Türk kültüründe kadına doğum sonrası kötü ruhların musallat olacağına inanılıyor. İki tür albastı var: Sarı ve Kara. Kara albastı ciddi ve ağır başlı olarak kabul edilip, Şamanî inançtaki Türkler korunmak için “kara baksı” çağırmaktadır.¹⁴⁵ Yahut ellerine bir demir parçası ya da çekiç alarak “*Demirci geldi! Demirci geldi!*” bağırırlarmış. Demirci Türklerde genel manada “*kutsal koruyucu, muhafız*” olarak benimsenmesinden dolayı bu tutumda gerçekleşiyor olabilir. Ayrıca demircilerinde kara ve ak olarak ayrıldığı bilinir. Buryatlarda demirci ateşle beraber olduğu için sihirbaz olarak görülmektedir. Ak Demirci’nin efendisi iyiliği getiren “*Batıdaki Tanrı*”, Kara Demirci’nin efendisi ise kötülük veren “*Doğudaki Tanrı*”dır.¹⁴⁶ Bu nedenle, Kazak Türkleri arasında kara renk; soğuk, rahatsızlık, ağır başlılık olarak anlamlandırılır.¹⁴⁷ Anadolu’da ise Türk Alevi kültüründe, Fatıma’nın siyah ile bağdaştırıldığı ve kadınların matem için kara çeki kullandığı görülür.¹⁴⁸ Türkmenlerde genellikle olumsuz şeyleri nitelemek için kullanılmıştır. Maskara, yüzü kara, kara gün, kara yer, kara geyinmek, karabaht, kara ter olmak gibi..¹⁴⁹

Kültürde değişim ve dönüşümlerin mevcudiyetinden bahsedilmişti. Renkler üzerindeki etkisi ise yüklendikleri manaların değişim ve dönüşümleri somut bir hal almaya başlamıştır. Bu hususta A. N. Kononov çalışmasında Karadeniz’i irdelemeye almıştır. En eski adlandırma Yunanca “Pontus Aksinos”a dayandırılmakta ve “konuk sevmez deniz” olarak bilinmektedir. Türklerde ‘Kara deniz’, Araplarda ‘Bahr al-asvad’,

¹⁴³ C. Dilçin, **Yeni Tarama Sözlüğü**, s. 137.

¹⁴⁴ A. Caferoğlu, **Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü**, s. 167.

¹⁴⁵ İ. Toker, “*Renk Simgeçiliği ve Din: Türk Kültür Yapısı İçinde Ak-Kara Renk Karşıtlığı ve Bu Karşıtlığın Modern Türk Söylemindeki Tezahürleri Üzerine*”, s. 102. Bazı bölgelerde “kara kura” olarak da bilinen albastı, Türk kültüründe “kırmızı kadın” olarak bilinen ölüm veren ve insanlığın anası diye de bilinmektedir. Kara kura için bkz. Şükrü Öztürk, “*Türk Kültüründe Renk Kavramı ve Renklerin Maddi Kültür Unsurlarına Yansıması*”, s. 40. Kırmızı kadın için bkz. B. Ögel, **Türk Mitolojisi I**, s. 326.

¹⁴⁶ Buryatların Ak-Kara Demirci ve dolaylı olarak Ak-Kara Şaman inancını yakınlarında bulunan bir halktan öğrendikleri düşünülür. Çünkü demirciliği de yakınlarındaki halktan birden öğrendiklerini yazarlar. Bkz. B. Ögel, **Türk Mitolojisi I**, s. 77, 78.

¹⁴⁷ S. Küçük, “*Eski Türk Kültüründe Renk Kavramı*”, s. 195.

¹⁴⁸ İ. Toker, “*Renk Simgeçiliği ve Din: Türk Kültür Yapısı İçinde Ak-Kara Renk Karşıtlığı ve Bu Karşıtlığın Modern Türk Söylemindeki Tezahürleri Üzerine*”, s. 102, 104.

¹⁴⁹ S. Küçük, “*Eski Türk Kültüründe Renk Kavramı*”, s. 193, 194.

Fransızlarda ‘Mer Noire’, Almanlarda ‘Schwarzes Meer’, İtalyanlarda ‘Mare Nero’, Ruslarda ‘Chernoye More’ olarak adlandırılmıştır. XIII. yüzyıl Batı Avrupa kaynaklarında ise mana tam tersi bir anlama bürünmeye başlamıştır: “Ulu deniz”. A. N. Kononov anlam değişimin olmadığına dikkat çekerek aslında Karadeniz adının telif hakkını İranlılara atfedip Bartold’dan da eklemeler yaparak “kara”nın siyah, korkunç manalarından ziyade “büyük, ulu, güçlü, korkunç” manalarında kullanımın benimsendiğine dikkat çekmektedir. Ayrıca yön-renk ilişkisinde kara rengin kuzeyi, kırmızı rengin güneyi, beyaz rengin batıyı ifade etmesi meselesi yönlerde sırasıyla yer alan Karadeniz, Kızıldeniz, Akdeniz’in yer alması vurgulanmaktadır. Ayrıca Türkiye’de bugün “kara yel” “soğuk kuzey-batı rüzgârı”; Kazaklarda “kara” “batıyı”; Azerbaycan’daki ağızlarda “gara jel” “doğu rüzgârı”; olarak kullanılmaktadır. Güney Kırgızlarının ataları/yaşlıları halâ Kuzey Kırgızlarına Kara Kırgız demektedirler.¹⁵⁰

Kara kelimesi etnonimlerde (Kara Turgeş, Kara Kırgız), coğrafi adlarda (Karaburun Kara-Kala), özel onomastiklerde (Kara-han, Kara Mustafa) ve bazı kalıplaşmış söz öbeklerinde sık tercih edilmektedir.¹⁵¹ Astarahan Tatarları, Türkçe konuşan Musevi dinine mensup Kırım Karayları, Kazaklar, Hristiyan Urum Türkleri de yaslarını siyah renk kullanarak belirtmektedir.¹⁵² Karalar bağlama Ahmet Caferoğlu’na göre, “*Kitab-ı Dedem Korkut*”ta geçen *destan kahramanlarının adlarındaki kara sıfatı, ‘cesaret ve güçlülük’ü*” ifade etmektedir.¹⁵³ “Kara donlu” tabiri Türklerin keşişler için kullandıkları bir tabirdir. Hristiyanların dini yahut siyasi olarak küçük ve kötü görülmelerinin bir sebebi olarak bu tabirin kullanıldığı düşünülmektedir.¹⁵⁴

c. Yeşil

Eski Türkçe’de “yaşıl, yâşıl” olarak kullanılmakta idi.¹⁵⁵ B. Ögel, Kutadgu Bilig’e dikkat çekerek Yusuf Has Hâcib’in eserinde oluşturduğu kozmonogi felsefesini “yeşil su” üzerinden açıklamıştır. Kutadgu Bilig’te sadece “yeşil su” tanıtımı yapıldığı ve bu tanıtıma yeşil çiçek, yeşil ağaçlarla eklemelerin olduğu gösterilmektedir. Şamanlarda ise

¹⁵⁰ A. N. Kononov, “*Türk Lehçelerinde Renk Adlarının Semantiği*”, s. 190, 193; B. Ögel, **Türk Kültür Tarihine Giriş VI**, s. 431.

¹⁵¹ A. N. Kononov, “*Türk Lehçelerinde Renk Adlarının Semantiği*”, s. 188.

¹⁵² S. Küçük, “*Eski Türk Kültüründe Renk Kavramı*”, s. 194.

¹⁵³ A. N. Kononov, “*Türk Lehçelerinde Renk Adlarının Semantiği*”, s. 189.

¹⁵⁴ B. Ögel, **Türk Kültür Tarihine Giriş VI**, s. 433.

¹⁵⁵ Kaşgarlı Mahmud, **Dîvânu Lugâti’t-Türk**, s. 958; A. Caferoğlu, **Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü**, s. 289.

“gök yolunu” oluşturma da yeşil renkte bezlerin kullanıldığı da inançsal boyutunu oluşturmaktadır. Göktürk dönemi yazıtlarında “Gök mavi” tabirinin Kutadgu Bilig’te “yeşil gök” olarak kullanılmaya başlandığı dikkatleri çekmektedir. Gök/Mavi renk Türklerin inancında ululuğun ve yüceliğin sembolü iken Karahanlılar döneminde yer alan eserlerde bu durumun değişime uğradığı fark edilmektedir.¹⁵⁶ İslâmiyet ile yeşil renk, Hz. Muhammed’in üç sancağından biri olarak manevi bir anlam kazanmıştır.¹⁵⁷ Abdülmecit Okcu çalışmasında yeşil rengin gözleri ve beyni dinlendirdiğini ve Kur’an-ı Kerîm’de kurunun zıddı olarak tabiatı, bereketi, cennet ve cennet elbisesini ve hayatı temsil ederek sekiz ayette geçtiğini belirtmektedir.¹⁵⁸ Salim Küçük de çalışması içerisinde Kazaklarda halâ yeşilin diriliği, canlılığı simgelediğini belirtmektedir.¹⁵⁹

Tabiatın döngüsünü, canlılığını ifade etmesi yeşil rengin sanat eserlerinde değerini ve vurgusunu artırmaktadır. Kutadgu Bilig’de baharı müjdeleyen ifadelerle insan ruhiyetini de aktarmaktadır: “*Kurumuş ağaçlar yeşiller giyindi, Tabiat mor, al, yeşil ve kırmızı renklerle süslendi...Kara yer, yüzüne yeşil ipek bağladı;..*”¹⁶⁰ Tabiatla bütünleşmenin ve benimsemenin etkisiyle kişideki büyüme ile de ilişki kurulmaktadır. Bugün Anadolu’nun Kuzey-Batı’ında zayıf, çelimsiz çocuklara en hızlı büyüyen bitkinin adı verilir ve çocuğun böylece daha güçlü bir insan olacağına inanılır.¹⁶¹ Özellikle insan vücudunun yaratılma meselesinde çam ağacının her mevsim yeşil olma hususunda belirtilen “can” olma hususu “yeşil” rengin tabiatla dinamizmi simgelediğini göstermektedir.¹⁶²

ç. Mavi

Bugün mavi denince gökyüzü ve denizle bağdaştırılmakta ve sonsuzluk hissi oluşturmaktadır. Dünya medeniyetlerinde Yahudiler de maviyi, denize benzetir. A. Okcu çalışmasında bu durumu “*denizin feleğe; felekse, Celâl (ululuk) Arşı ve ilahî mecd’dir. İlahî Celâlin Arşı ise mavi bir yakuta benzemesi*” ile bağdaştırmaktadır. Amerikalılar ise dünyaya “*blue planet*” demektedir.¹⁶³ Türklerde ise göğü tabir ederken kullanılan söz

¹⁵⁶ B. Ögel, **Türk Mitolojisi II**, s. 431, 432.

¹⁵⁷ Ş. Öztürk, “*Türk Kültüründe Renk Kavramı ve Renklerin Maddi Kültür Unsurlarına Yansıması*”, s.102.

¹⁵⁸ A. Okcu, “*Kur’an’da Renkler*”, s. 152-154.

¹⁵⁹ S. Küçük, “*Eski Türk Kültüründe Renk Kavramı*”, s. 195.

¹⁶⁰ Yusuf Has Hâcib, **Kutadgu Bilig II**, s. 16, 17.

¹⁶¹ Ş. Öztürk, “*Türk Kültüründe Renk Kavramı ve Renklerin Maddi Kültür Unsurlarına Yansıması*”, s.80.

¹⁶² M. Meskhidze, “*Türkiye ve Kırgız Türkçelerinde Renk İsimleri İçeren Deyimler*”, s. 46, 47.

¹⁶³ A. Okcu, “*Kur’an’da Renkler*”, s. 143, 144.

öbeklerinde yeşile de atıf yapılmaktadır. Eski Türklerde 9 kat gök ve güneş, ay ve yıldızlar; İslâmiyette ise 7 kat ve arş inancı vardır.¹⁶⁴ Eski Türklerden itibaren gök ve gök renginin insan ve hayvanları anlatırken kullanımı onlara ayrıcalık, üstünlük ve ululuk gibi manalar yüklemek için kullanılmaktadır. Yaratılış efsanelerinde, Oğuz Kağan, Ergenekon destanlarında bu husus özellikle vurgulanarak gök, su ve yer ilişkisi tabiat kültürünün Türk kültüründeki köklü hissiyatını göstermektedir. Gök Tanrı, Altay’larda mavi göğün ve mutlak hâkimiyetin sembolüydü.¹⁶⁵ Dîvanu Lugâti’t-Türk’te “*kök*” ‘gök, gök rengi, gök renginde olan her renk, gri, lacivert’ manalarını vermektedir.¹⁶⁶ Eski Uygur Türkçesi’nde de “*kök*” mavi olarak verilmektedir.¹⁶⁷ Orhun Abideleri’nde yaratılışın sırasını ve göğü tanımlamak için “mavi” rengin, Türkiye Türkçesi’ne aktarımında kullanıldığı görülmektedir: “*Üstte mavi gök, altta yağız yer kılındıkta, ikisi arasında insan oğlu kılınmış. İnsan oğlunun üzerine ecdadım Bumın Kağan, İstemi Kağan oturmuş. Oturarak Türk ilini töresini tutu vermiş, düzenleyi vermiş.*”¹⁶⁸ Yaşlılık, tecrübe ve ululuk için de “*kök*” tabirine sık sık başvurulmaktadır. Destanlarda ve gündelik hayatta bu hususta örnekler mevcuttur. “Ak sakallı” tabirinin yanında Kırgız Türkçesi’nde “*kök sakallı*” deyiminin varlığı ile bu bağdaştırılmaktadır.¹⁶⁹

Gök; mukaddes yer, su ve gök üçlemesini oluşturmaktadır. Türklerde ise devlet oluşumu büyük bir olgu ile yer ve gök arasında vücut bulmaktadır. Türk devlet yönetim anlayışında “gök” tarafından tahta çıkarılan hakanın ilahî özellikler taşıdığı kabul edilmekteydi. Bu husus Hunlar ile tarih sahnesinde ilk kez görülmekte ve Gök-Türkler ile Anadolu’ya kadar devam etmektedir. Gökten ‘kut’ alma, ‘gökte doğum, göğün oğlu, gök kağan’ gibi tabirler ve tahta çıkma töreninin “göge çıkma töreni” olarak uygulanması devlet yönetiminde göğün önemi ve günlük yansımalarını göstermektedir.¹⁷⁰ Bu nedenle renk kullanımlarına da yansıdığı görülmektedir.

¹⁶⁴ B. Ögel, *Türk Kültür Tarihine Giriş VI*, s. 457, 458.

¹⁶⁵ Elvin Yıldırım, “*Türk Kültüründe Renkler ve İfade Ettikleri Anlamlar*”, *İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Yüksek Lisans Tezi*, İstanbul 2012.s. 136; B. Ögel, *Türk Mitolojisi I*, s. 113, 159, 350; F. Bayat, *Türk Mitolojik Sistemi 1 Ontolojik ve Epistemolojik Bağlamda Türk Mitolojisi*, s. 188-192.

¹⁶⁶ Kaşgarlı Mahmud, *Dîvânü Lugâti’t-Türk*, s. 734.

¹⁶⁷ C. Dilçin, *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*, s. 114.

¹⁶⁸ Muharrem Ergin, *Orhun Abideleri*, İstanbul 2015, s. 41.

¹⁶⁹ M. Meskhidze, “*Türkiye ve Kırgız Türkçelerinde Renk İsimleri İçeren Deyimler*”, s. 39-41.

¹⁷⁰ B. Ögel, *Türklerde Devlet Anlayışı*, s. 56-59, 67-85; Öznur Aydın, “*Kutsal Mavilerde Masal Biçen Kiyizler*”, *XIV. Türk Tarih Kongresi (09-13 Eylül 2002)*, C. III, Ankara 2005, s. 607, 608.

Türeyişi, emniyet ve huzuru hissettiren mavi; insan psikolojisi açısından da sükûn ve huzur vermektedir. XIX. yüzyıldan itibaren Türk mavisini adıyla, XIII. yüzyıldan itibaren İç Asya ve Anadolu sahasındaki çinilerde ve öteki eserlerde parlayan ve mavi türü olarak kullanılan renk, “Turkuaz-Turkuvaz” (yeşile çalan açık Türk mavisini) olarak isimlendirilmeye başlanmıştır.¹⁷¹ Koyu mavinin ise yas elbisesi olarak kullanımı olduğu da bilinmektedir.¹⁷² Kazaklarda bugün mavi göğse bağlı inancı, ebediliği ve uzun yaşamı simgeleye devam etmektedir.¹⁷³ Ayrıca kötü ruhlardan uzak kalmak, nazardan etkilenmemek için kobalt mavisinin kullanımı da yaygın olarak devam etmektedir.¹⁷⁴

d. Sarı

Dîvânü Lugâtî't-Türk ve Eski Uygur Türkçesi'nde “sarığ” sarı rengi karşılamaktadır. Ayrıca yine Dîvânü Lugâtî't-Türk'te bir şeyin rengini sarıya çevirmek manasında “*sarığla-*” kullanıldığını da bilmekteyiz.¹⁷⁵ Sarı renk bugün de olduğu gibi cılız, verimsiz, kötülük ve felâketin sembolüdür.¹⁷⁶ Kutadgu Bilig'de bu konu üzerinde beyitlerde çok tüketimin insan beden ve ruhiyetindeki zararlarına dikkat çekerek değinmektedir: “*Çok yiyen insan her vakit hastalıklı olur; Yüzü sarı, kendisi cılız olur ve itibardan düşer.*”¹⁷⁷ Bahaeddin Ögel eserinde “yüzün sararması, yüzün sararıp solması” gibi deyimlerle ve hastalık tasviri için “sarı” sözünün günümüzde hala kullanıldığını belirtmiştir.¹⁷⁸ Bu olumsuz manaların yanısıra, siyasi ve askeri olarak merkezi noktayı belirtme hususunda yön rengi olarak da kullanımı bilinmektedir.¹⁷⁹ Ayrıca Türk

¹⁷¹ Ş. Öztürk, “*Türk Kültüründe Renk Kavramı ve Renklerin Maddi Kültür Unsurlarına Yansıması*”, s. 66. Bakırdan zengin, kuru, kıra ve asitli yersularının bulunduğu bölgelerden çıkarılmaktadır. Dünyanın birçok yerinde çıkan turkuaz taşının en kalitelisi İran Nişabur ve Damghan'da çıkmaktadır. Bkz. Kifayet Özkul, “*Anadolu Selçuklu Dönemi Mimari Yapılarında Turkuaz*”, *Uluslararası Beşeri Bilimler ve Eğitim Dergisi*, C. 6, S. 13, (2020), s. 295.

¹⁷² E. Yıldırım, “*Türk Kültüründe Renkler ve İfade Ettikleri Anlamlar*”, s. 20.

¹⁷³ S. Küçük, “*Eski Türk Kültüründe Renk Kavramı*”, s. 195.

¹⁷⁴ Ş. Öztürk, “*Türk Kültüründe Renk Kavramı ve Renklerin Maddi Kültür Unsurlarına Yansıması*”, s. 66. Mor içinde kısa bir açıklama yapmamız gerekir. Ana renkler arasında yer alması da Türkler içerisinde sık sık kullanıldığı bilinmektedir. Kırmızı ve mavi rengin karışımından elde edilen mor, “kızılt kök, köğüş, kızgılt köğüş” olarak gösterilmektedir. “Kök ala”nın, mor ve morluk ifadesinde kullanıldığı da belirtilmektedir. Bu husus “kök” ile mavi tona yüklenen mana itibarıyla de bir yakınlık olduğunu göstermektedir. Özellikle hükümdarlar arasında tercih edilmesi bu hususla bağdaştırılabilir. Bkz. M. Meskhidze, “*Türkiye ve Kırgız Türkçelerinde Renk İsimleri İçeren Deyimler*”, s. 41.

¹⁷⁵ Kaşgarlı Mahmud, *Dîvânü Lugâtî't-Türk*, s. 805; C. Dilçin, *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*, s. 197.

¹⁷⁶ B. Ögel, *Türk Kültür Tarihine Giriş VI*, s. 480.

¹⁷⁷ Yusuf Has Hâcib, *Kutadgu Bilig II*, s. 338.

¹⁷⁸ B. Ögel, *Türk Kültür Tarihine Giriş VI*, s. 482, 483.

¹⁷⁹ N. H. Ekrem, “*Hunlarda Renk ve Yön Bilgisi*”, <http://ilhank.blogcu.com/hunlarda-renk-ve-yon-bilgisi/4118106> (14.03.2020).

devletlerinde, “ak-kara, batı-doğu” gibi tabirlerin siyasi hükümdarlıkları karşıladığını bilmekteyiz. “Kara-sarı” tabiri de bu husus da kullanılmaktaydı: “*Kara Türgiş-Sarı Türgiş, Kara Uygur-Sarı Uygur, Kara Kaş-Sarı Kaş, Kara Çor-Sarı çor.*” Altay dil grubu ve Çuvaşça’da sarı “beyaz” olarak kullanılmaktaydı. Bu hususla kullanımının olduğu düşünülmektedir.¹⁸⁰

Doğada yer alan tabiat olaylarında özellikle çiçek figürlerinde ve güneşi temsiliyeti hususunda olumlu manalar yüklenmesine rağmen bozkırda sarı renk kurak ova, çölleri ve dolayısıyla yokluğu içermektedir.¹⁸¹ Bu durumu coğrafi terimlerin kullanım alanları daha doğru bizlere aktarmaktadır: “*Sarı kum - Mahaçkale (Dağıstan) yakınındaki barkan kumlar; Sarı ışıkotrau - güney yönünden Balhaş gölüyle bitişen barkan kumlar; ak kum. Radloff’ta ‘kuru (susuz) bozkır’, Kırgız. sarı talaa ‘ıssız bozkır’, ‘çöl’; karşılaştırınız: sarı talaa 1) ‘sararmış bozkır’, 2) ‘sonbahar bozkırı’ (Yudahin, 637) olarak kayıtlıdır. mizdey sarı talaa ‘dümdüz ve geniş bozkır’; karşılaştırınız: Kırg. sarı şamal ‘soğuk rüzgar’ (belki de batı rüzgarıdır?!); Kazak. sarı ayaz ‘şiddetli soğuk’.*”¹⁸²

Kurban törenlerinde seçilen hayvanın sağlığı, cinsi, rengi özel olarak belirlenmekteydi. Eski Türklerde Ülgen, merkezi noktayı temsil ettiği için olsa gerek altın kaplı sarayı ve tahtıyla tasvir edilmektedir. Ülgene sunulan kurbanlarda sarı at yahut sarı deve kesimi Türk uhrevî hayatının motifleri arasında yer alıp bu tür sarı kurbanların büyük saygı ziyafetlerinde yer aldığı zikredilir. Bunun asıl nedeninin kurbanın cinsinden mi soylu tabakayı gösterdiğinden mi olduğu ise belirsizdir. Fakat bugün dahi sarı hayvanın değerli olduğu deyimler arasında kendisini hissettirmektedir: “*İneğin sarısı, toprağın karası.*” Kazak-Kırgız Türkleri’nde yukarıda da bahsedildiği üzere

¹⁸⁰ E. Yıldırım, “*Türk Kültüründe Renkler ve İfade Ettikleri Anlamlar*”, s. 89.

¹⁸¹ Ş. Öztürk, “*Türk Kültüründe Renk Kavramı ve Renklerin Maddi Kültür Unsurlarına Yansıması*”, s.78.

¹⁸² A. N. Kononov, “*Türk Lehçelerinde Renk Adlarının Semantiği*”, s. 201.

“*Türk mitolojisinde Altaylılar’a göre yerin ve insanların yaradılışı, yediaziz kardeş büyük bir gemi yaparlar ve bu gemiye her cinsten hayvan alırlar. Yedi aziz kardeş tufandan sonra gemiden çıkarlar. Nom (kitap ehli) unvânı alan Ülgen kitabından aldığı kuvvetle gök renkli bir çiçeği altın bir fincana koyarak insan yaratmağa çalışır. Kardeşi Erlik bu çiçekten bir parça çalarak kendi insanını yaratır. Bunun üzerine ülgen kardeşini lanetleyerek: “Senin yarattığın kavim kara kayış kuşaklı kara kavim olsun (kara kayış kurlu, kara albatı polzın seniñ yayagan albatıñ!)” der, sonra: “Benim yarattığım ak kavim şarka, senin yarattığın kavim garbe gider” diye ilave eder. Bu efsane ile yeryüzünde iki kavmin nasıl yaratıldığı tasvir edilmeye çalışılmıştır. Altay inanışlarındaki bu durum ilerleyen zaman içerisinde ak kemik ve kara kemik halklarının bu efsanenin temelinde oluştuğunun düşünülmesine sebep olmuştur.” Bkz. E. Yıldırım, “*Türk Kültüründe Renkler ve İfade Ettikleri Anlamlar*”, s. 90.*

Albastılar'dan biri sarı olarak anlatılır. Sarışın bir kadın olduğu, şaman dualarında "albıs" diye hitap edilmekte ve hoppa mekkar ve şarlata olarak tasvir edilmektedir.¹⁸³

e. Al/Kırmızı/Kızıl

B. Ögel, al renginin kırmızı olarak görülmediğini kesin dille belirtir ve ekler; "*Al renk, kızıl, yani ateş gibi korkunç değildir... uğurludur...*"¹⁸⁴ Bugünkü manada kırmızı tonlarına yakın renkleri ifade ettiği hususunda hemfikiriz. Fakat kullanım alanı çeşitlilik göstermektedir. Ateş kültünün etkisiyle bozkırın oluşturduğu sosyal hayatta kırmızı; muradı, mutluluğu, ergenliği temsil ederken kan ve ateşten beslenmekteydi.¹⁸⁵ Kazak Türklerinde ise kırmızı ateşi ifade etmektedir.¹⁸⁶ Tabiatın hissiyatını ifade ederken de kullanımı mevcuttur. Nevruz gibi baharı müjdeleyen tören ve bayramlarda kırmızı tonlarının kullanımının sanat eserlerinde yansımaları mevcuttur: "*Vadiler ile yamaçlar (kolu başı), gök ve al renklerle süslendi (itindi).*"¹⁸⁷ Söz öbekleri, doğa olaylarındaki döngüyle bağdaşmanın ve tecrübenin etkisiyle günlük hareketleri tahmin etme yetilerinin gelişimini göstermektedir: "*Sabahın kızılığı akşamı kış eder.*"¹⁸⁸ Dîvânü Lugâtî't-Türk'te "*kızıl*", 'kızıl her şeyin kırmızısı' olarak yer almaktadır.¹⁸⁹ Eski Uygur Türkçesi'nde kırmızının karşılığı olarak "*yibün, yüpün*" kullanıldığı belirtilmiştir.¹⁹⁰

Türk giyim-kuşam tarihi için askeri kıyafetleriyle gömülmüş "Altın Elbiseli Adam" buluntusu önemli bir yerdedir. Giyim-kuşamda Türklerin kullandıkları öğelerin şekil ve kalıpları hakkında detaylı bilgiler vermesinin yanında özellikle kırmızı tonunun kullanımı dikkatleri çekmektedir. İlk devirlerden itibaren kırmızı boyanın yaygın kullanımı dünya medeniyetlerinde de sık sık örneklerle kanıtlanmaktadır. Bu buluntuda gömleğin, börtteki dağ belirtisi, oklar ve kılıcının kabzası kırmızı renktedir. Diğer buluntularda saksı ve bakır kapları da kırmızı renkte görülmektedir. Özellikle bu rengin seçilmesi; Türklerin güneşi kırmızı renkte tasvir etmeleri ve güneşin kötülüğü savurma misalleri ile bağdaştırılma hususu vurgulanabilmektedir. Ayrıca beyliğin yani hükümdarlığın bir alameti olarak kırmızı rengin kullanımı da uzun süre Türk kültür

¹⁸³ E. Yıldırım, "*Türk Kültüründe Renkler ve İfade Ettikleri Anlamlar*", s. 131, 142, 159, 181.

¹⁸⁴ B. Ögel, *Türk Kültür Tarihine Giriş VI*, s. 401, 404.

¹⁸⁵ Ş. Öztürk, "*Türk Kültüründe Renk Kavramı ve Renklerin Maddi Kültür Unsurlarına Yansıması*", s.74.

¹⁸⁶ S. Küçük, "*Eski Türk Kültüründe Renk Kavramı*", s. 195.

¹⁸⁷ B. Ögel, *Türk Kültür Tarihine Giriş VI*, s. 406, 407..

¹⁸⁸ E. Yıldırım, "*Türk Kültüründe Renkler ve İfade Ettikleri Anlamlar*", s.183.

¹⁸⁹ Kaşgarlı Mahmud, *Dîvânü Lugâtî't-Türk*, s. 718.

¹⁹⁰ A. Caferoğlu, *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*, s. 295, 307.

tarihinde yer almıştır. Bunlara ek olarak kanın kırmızı tonda olması, hayat rengi, sıvısı olarak mitolojide yerini almaktadır. Bu husus Uygurlarda da kendisini göstermeye devam etmiştir. Emel Esin, özellikle Uygurların resim sanatında kırmızı rengi cesaret ve samimiyet manasıyla yaygın kullandıklarını belirtmektedir.¹⁹¹

Albastı meselesine daha önce değinmiştik. Albastıyı doğum yapan kadından uzak tutmak için beyaz türbent üzerine kırmızı tül yahut al yaşmak, kurdele takılırdı. Kırmızı rengin koruyucu, tılsım özelliğini ateş kültünden aldığı düşünülerek etkisinin olacağına inanıldığı farz edilebilir.¹⁹² Ayinlerde kamların, renklerin yüklendiği manalara önem verdiğini söyleyebilmekteyiz. Hangi ruh için yapıyorsa ona uygun giyilen “*manyak*” adlı kıyafetlerinin önünü kırmızı şeritle bezemektelerdi.¹⁹³ Kurban törenlerinde ise hayvanın yelesine kırmızı şerit bağlanmaktaydı. Anadolu’da da kına yakma geleneğinin bu anlayışla beslendiği düşünülmektedir.¹⁹⁴ Hükümdarlık alameti olarak da giyim-kuşamda belirgin renk tonu olarak kullanılmaktaydı. “Hakanlık hil’atı, kaftanı veya cübbesi” al renktedir. Altınordu Devleti’nde “al tamgalıg yarlıglar” yani al damga, mühür kullanımı da bilinmektedir.¹⁹⁵

B. RENKLERİN OLUŞUMU

Doğal boyama kullanımı 5000-6000 yıllık tarihe sahip köklü bir bilgi birikimi ile oluşmuştur. İklim, coğrafya ve güçlü botanik bilgisine sahip olmak bu konuda en değerli alanlardır. Orta Asya, Kuzey Karadeniz ve Anadolu’da bu hususta önemli arkeolojik kalıntılar günümüze ulaşarak bunu desteklemektedir. Dünya medeniyetlerinde ise kırmızı aşı boyasının Afrika kıtasında en eski örnekleri bulunmuştur. Anadolu’da Üst Paleolitik Dönem’de Hatay Üçağızlı Mağarası’nda görülmektedir. Aynı dönemler içerisinde Yakındoğu’da aşı boyasının hazırlanma aşamasında kullanılan öğütme taşlarına (el değirmenlerine) sıklıkla rastlanmaktadır. Okladnikov nehirlerinin yakınlarındaki neolitik mezarlarında kırmızı boyanın kullanıldığı görülmektedir.

¹⁹¹ Mirali Seyidov, **Altın Elbiseli Adam**, (nşr. Oder Alizade), İstanbul 2019, s. 108; Emel Esin, **Resimli Bir Uygur Varakı**, Ankara 1966, s. 190.

¹⁹² E. Yıldırım, “*Türk Kültüründe Renkler ve İfade Ettikleri Anlamlar*”, s. 123-130; B. Ögel, **Türk Kültür Tarihine Giriş VI**, s. 405.

¹⁹³ E. Yıldırım, “*Türk Kültüründe Renkler ve İfade Ettikleri Anlamlar*”, s.112.

¹⁹⁴ Tuva-Uranha Türkleri’nde de evlenmemiş bir kızdan türeyen “albas” inancı olarak varlık göstermiştir. E. Yıldırım, “*Türk Kültüründe Renkler ve İfade Ettikleri Anlamlar*”, s.131, 154.

¹⁹⁵ B. Ögel, **Türk Kültür Tarihine Giriş VI**, s. 401, 404.

Mezarlarda sarı toprak boyaya da rastlanılmıştır.¹⁹⁶ Kırmızı aşı boyaları; mezarlarda özellikle iskeletlerin, kaya sığınıkları, mağara duvarları ve kadın heykellerinin boyanmasında kullanılmıştır. Neolitik Çağ'da çiftçilerin “Ana Tanrıça” kültünden doğan heykellerin boyanması, eşyaların sembolik gücünü ve etkisini arttırdığı düşünülmektedir. Sembolik manaların dışında aşı boyasının aletlerin sapa yapılandırılmasında kullanılan etkin bir madde rolü de vardır. Derinin kullanıma hazırlanmasında antibakteriyel özelliğinden, kemik ve fildişinden yapılmış boncukların perdahlanması gibi özellikleri ve kullanım alanları vardı. Orta Asya’da Şamanların dönüşümlerin sembolü olarak aşı boyasını transa geçme seanslarında araç olarak kullandığı bilinir. Hititlerde de yeraltındaki ölümlerle iletişimi sağlamaktadır. Ateşin temizlemesi, ısıtması ve ışık olarak kullanımından doğan kırmızı sempatikliği; aşı boyasının iyileştirme seanslarındaki kullanımında, ölümlerin kemiklerin boyanarak kötülüklerden korunmasını ve canlı tutulma hislerini beslemektedir. Ayrıca kırmızı aşı boyası elde etme aşamaları; doğadaki doğum, ölüm ve tekrar hayata gelme döngüsü insanlarda yeniden doğuşu simgelemek adına sarı aşı boyasının ısıtıldıktan sonra kırmızı renge dönüşmesiyle bütünleştirilmiştir. Erken Prehistorik devri insanlarında bu öğelerin bu inançla sembolize edildiği düşünülmektedir.¹⁹⁷ Altaylarda kumaş ve yün boyama işlemi, kişiye pozitif enerji ve iyileştirici özellikleri aktaran bir aracı olarak kabul edilmekteydi.¹⁹⁸

a. Renk Veren Bitkiler

Doğal boyacılıkta tabiattaki her şeyden faydalanılarak yöntem ve teknikler geliştirilmeye çalışılmıştır. Deneyimler tecrübelerle kuşaklar arası aktarımla bugünün sentetik boya fabrikalarının temelini oluşturmuştur. Çalışmamızın her aşaması; insanlık tarihinde, gelişen bilgi birikimin somut maddeler üzerindeki değişim ve dönüşümlere

¹⁹⁶ Y. Çoruhlu, **Eski Türklerin Kutsal Mezarları Kurganları -Orta ve İç Asya'nın Erken Devir Türk Mezar Mimarisi Üzerine Bir Deneme-**, s. 69, 71, 74.

¹⁹⁷ Nevin Erez, **Doğal Boyamacılık Anadolu’da Yün Boyamacılığında Kullanılmış Olan Bitkiler ve Doğal Boyalarla Yün Boyamacılığı**, İstanbul 1987, s. 2; Ümran Kaya- H. Sinem Şanlı, “Çivit Otu ile Boyanan İpek, Pamuk ve Yün Kumaşların Bazı Haslık Değerleri”, **İdil Dergisi**, C. 6, S. 37, (2017), s. 30, 31, 32, 34, 36, 38, 41, 42. Bitkilerden elde edilen renklerin detaylı görsel açıklaması için bkz. “Ekler” Tablo 7,8,9,10,11,12.

¹⁹⁸ Н. В. Полосымак - Л. Л. Баркова, **КОСТЮМ и ТЕКСТИЛЬ пазырыкцев Алтая (IV—III вв. до н. э.)**, s. 15 (5 nolu dipnotta).

yansımalarını fark ettirme arzusuyla şekillenmektedir. Renk veren bitkiler ise Anadolu ve Orta Asya coğrafyalarında yetişen bitkiler üzerinde durularak irdelenecektir.¹⁹⁹

Türk kültürünün ilk ansiklopedisi olarak da niteleyebildiğimiz Dîvânu Lugâtî't-Türk'te 'boyamak' fiili, "Bođu-" olarak yer alır ve 'yapıştırmak' manasına da gelmektedir.²⁰⁰ Bu bilgi bizi yukarıda zikredilen çeşitli aletlerin yapıştırılması meselesiyle bir bütünlüğe; farklı coğrafya ve zamanlarda aynı ürünün aynı hizmet gereğiyle kullanıldığı düşüncesine ulaştırmaktadır.

Asma (*Vitis vinifera* L.): Anavatanının Kafkaslar olduğu sanılmaktadır. Arkeolojik kalıntılar arasında yapılan analizler içerisinde rastlanmadığı için tekstilde kullanılmadığı düşünülmektedir. Yahut rengini koruyamamaktadır. Sarı, sarı-yeşil renklerin verilmesi üzerine kullanım gerçekleşir. Kurutulan yaprakların öğütülmesi ile mordanlı boyamada kullanılmaktadır (Fotoğraf 1).²⁰¹

Aspir (*Carthamus tinctorius*): Yalancı safran kırmızısı olarak da bilinen aspir bitkisinin merkezi Güney Asya olarak kabul edilir. Ancak dünyaya 3500 yıl önce Mısır'dan yayıldığı belirtilir. Boyama işleminde rengin elde edilmesi için taç yapraklarının kurutulması gerekmektedir. Mordanlama boyama yöntemi ile kullanılmaktadır. Aspir ile elde edilen renklerin haslık dereceleri yüksektir (Fotoğraf 2, 3).²⁰²

Ceviz (*Juglans regia*): Dîvânu Lugâtî't-Türk'te ve Eski Uygur Türkçesi'nde "yagak"²⁰³ olarak geçen cevizin anavatanı Türkiye'dir. Sogd ve Tacik kültürleri ile Türkçe'ye "koz" sözü olarak girmiştir. Hem Anadolu'da hem de Çağatay Türklerinde "kozluk" sözü 'cevizlik' manasını karşılamaktadır.²⁰⁴ Juglon adlı etkin maddesi kahverengi boya maddesidir. Özellikle yünü direkt boyayabilme özelliği vardır. Cevizin

¹⁹⁹ Bitkilerin kökboya olarak kullanımında daha kaliteli renkler oluşması ve rengin aşınma süresini en aza indirmek için bitkinin toplama teknikleri vardır: Mevsimine göre, hava koşullarına göre, kurutma teknikleri, kaynatma süresi, süzme işlemi vs.. Detaylı bilgi için bkz. MEGEP, *El Sanatları Teknolojisi Keçe- Yünleri Boyama*, Ankara 2009.

²⁰⁰ Kaşgarlı Mahmud, *Dîvânu Lugâtî't-Türk*, s. 591.

²⁰¹ Recep Karadağ, *Doğal Boyamacılık*, Ankara 2007, s.23; MEGEP, *El Sanatları Teknolojisi Keçe- Yünleri Boyama*, s. 5.

²⁰² MEGEP, *El Sanatları Teknolojisi Keçe-Yünleri Boyama*, s. 5; N. Erez, *Doğal Boyamacılık Anadolu'da Yün Boyamacılığında Kullanılmış Olan Bitkiler ve Doğal Boyalarla Yün Boyamacılığı*, s. 24-26; R. Karadağ, *Doğal Boyamacılık*, s. 24.

²⁰³ Kaşgarlı Mahmud, *Dîvânu Lugâtî't-Türk*, s. 940; A. Caferoğlu, *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*, s. 279.

²⁰⁴ Bahaeddin Ögel, *Türk Kültür Tarihine Giriş II*, Ankara 1978, s. 287, 288.

yeşil kabukları ilaçlarda ve saç boyamalarında dahi kullanılırdı. Recep Karadağ, Kurtuluş Savaşı'nda askerlerin üniformalarının boyanmasında kullanıldığını belirtmiştir. Cevizin kurutularak öğütülmüş yaprakları ve dış kabuğu direk boyama yöntemiyle kullanılmaktadır (Fotoğraf 4).²⁰⁵

Civanperçemi (*Achillea*): Türkiye'nin Kuzey-batı, Kuzey-doğu, İç Anadolu, Doğu Anadolu ve Güney-doğuda, Avrupa'nın Güney-batısı ve Orta Asya'da kayalık ve verimsiz topraklarda yetişir. Sarı ve yeşil renkler için kullanımı gerçekleşir. Bitkinin çiçek ve sapları kurutularak öğütülür ve mordanlı boyama yöntemiyle kullanılır. XVII. yüzyıl Konya halılarında da özellikle kullanıldığı bilinmektedir.²⁰⁶ Otun yaygın kullanımdan olsa gerek aynı adla anılan "civanperçemi" motifi vardır. Otun yaprağını taklit ederek bilhassa baş yemenilerini süslemede kullanılmaktaydı (Fotoğraf 5, 6).²⁰⁷

Çivit Otu (*Isatis tinctoria* L.): Kafkasya'dan Himalyalar'a kadar yetiştirilmektedir. M.Ö. Mezopotomya'da mavi renk boyamalarında kullanılmıştır. Küp boyama yöntemiyle boya elde ediliyor. Afrika, Asya ve Amerika'da 300 ayrı "indigofera" bitkisi bilinmektedir. Bu bitkilerin çivit otunun etkisini yarattığı bilinmektedir. Resim ve kumaş boyamalarında kullanılan çividin kökeni analizlerle saptamanın zor olduğu da aktarılmaktadır (Fotoğraf 7).²⁰⁸

Gence (*Datisca cannabina*): Ilık, nemli dere kenarlarında ve ormanlarda yetişir. Anadolu'da Karadeniz Bölgesi'nde, Kafkaslar'da ve Himalaya eteklerinde yetişir. Gence, Dağıstan ve Hindistan'da sarı rengi elde etmede kullanılan boya bitkisiydi. Bitkinin tamamı boyama için elverişlidir. Toprak üstünde kalan kısımları tamamen kurutulup mordanlı boyamada kullanılır (Fotoğraf 8).²⁰⁹

²⁰⁵ N. Erez, **Doğal Boyamacılık Anadolu'da Yün Boyamacılığında Kullanılmış Olan Bitkiler ve Doğal Boyalarla Yün Boyamacılığı**, s. 58, 59; R. Karadağ, **Doğal Boyamacılık**, s.36; MEGEP, **El Sanatları Teknolojisi Keçe-Yünleri Boyama**, s.6.

²⁰⁶ R. Karadağ, **Doğal Boyamacılık**, s.38.

²⁰⁷ R. E. Koçu, **Türk Giyim Kuşam ve Süslenme Sözlüğü**, s. 61.

²⁰⁸ MEGEP, **El Sanatları Teknolojisi Keçe-Yünleri Boyama**, s. 6; R. Karadağ, **Doğal Boyamacılık**, s.40, 41; Ümran Kaya, H. Sinem Şanlı, "Çivit Otu ile Boyanan İpek, Pamuk ve Yün Kumaşların Bazı Haslık Değerleri", s. 2584.

²⁰⁹ R. Karadağ, **Doğal Boyamacılık**, s.51; N. Erez, **Doğal Boyamacılık Anadolu'da Yün Boyamacılığında Kullanılmış Olan Bitkiler ve Doğal Boyalarla Yün Boyamacılığı**, s.44-46.

Isırgan (*Urtica diocica* L.): Çin’de siyah renk için kullanılmıştır. Kurutulan bitkinin öğütülmüş yapraklar mordanlı ve direk boyamayla kullanılmaktadır (Fotoğraf 9).

210

Katırtırnağı (*Spartium junceum* L.): İyi bir boya bitkisi olarak içerisinde “genistein” barındırması yün boyamacılığında etkin kullanılmasını sağlamıştır. Sarı renk vermektedir. Kurutulan çiçekler mordanlı boyamayla kullanılmıştır (Fotoğraf 10).²¹¹

Kekik (*Thymus* sp.): Baharat olarak yaygın kullanımı mevcuttur. Ancak içerisinde yer alan “timol ve karkvakrol” adlı kimyasal maddeler renklerin oluşmasını da sağlamaktadır. Şap mordanlı yün ile sarı; krom mordanlı yün, kahverengi ve saç kıbrısla mordanlanmış yünlerle yeşil-gri renkler elde edilmektedir. R. Karadağ’ın bireysel çalışmasında Toroslar’da yaşayan Yörüklerin yünü boyamada kekiği kullandığını ayrıca tespit etmiştir. Kekiğin kurutulan çiçek ve yaprakları mordanlı boyama yöntemiyle kullanılmaktadır (Fotoğraf 11).²¹²

Kına (*Lawsonia inermis* L.): Kuzey ve Doğu Afrika, Madagaskar, Hindistan ve Endonezya’nın Sunda adaları anavatanı olarak kabul edilmektedir. İnsan vücudunu, el tırnak ve saç boyamasından ipek, pamuk ve yün gibi farklı boyamalarda kullanılmaktadır. Dini törenler ve duvar resimlerinin çiziminde de kullanımı görülmektedir. Sarı, kahverengi-sarı, kirli sarı oalrak renkler oluşturmaktadır. Yalın halde kullanıldığında yün liflerini kırmızı ve turuncuya boyamaktadır. Kurutulan bitki öğütülüp toz haline getirilip direk boyama yöntemiyle kullanılmaktadır (Fotoğraf 12).²¹³

Kökboya Kırmızısı (*Rubia tinctorum*): Anadolu’da yabani olarak yetişmektedir. Bitki kurutularak öğütülmüş kökleri mordanlı boyama yöntemi ile kullanılmaktadır. Kökboya ile özellikle Türk-kırmızısı boyamacılığı meşhur olarak atfedilmektedir. Şap mordanla yapılan boyamada elde edilen kırmızı, sarımsı kırmızı iken demir mordanla kahverengi kırmızı elde edilir. Sonbahar veya ilkbaharda topraktan çıkarılmasına özen gösterilir. Tarihte Hindistan ve Anadolu arasında kökboya ticaretinin gerçekleştiği bilinir.

²¹⁰ R. Karadağ, **Doğal Boyamacılık**, s.58.

²¹¹ R. Karadağ, **Doğal Boyamacılık**, s. 62; MEGEP, **El Sanatları Teknolojisi Keçe-Yünleri Boyama**, s. 7.

²¹² R. Karadağ, **Doğal Boyamacılık**, s. 64; MEGEP, **El Sanatları Teknolojisi Keçe-Yünleri Boyama**, s. 8.

²¹³ MEGEP, **El Sanatları Teknolojisi Keçe-Yünleri Boyama**, s. 8.; R. Karadağ, **Doğal Boyamacılık**, s. 68.

XVIII. yüzyılda ise Anadolu dünya kökboya üretiminin üçte ikisini sağlamaktaydı (Fotoğraf 13).²¹⁴

Mazı Meşesi (*Quercus infectoria Olivier*): Sümerlerden itibaren boya, dericilik, mürekkep gibi alanlarda kullanılmıştır. Yünle birlikte kaynatılır. Elde edilen renk kirli sarı ile kahverengi arasında bir renktir. Bu tür boyama, halk arasında “tetre” boyama olarak bilinir. Tetre renge boyanmış yün, demir şapı veya demir içeren çamur ile mordanlanarak siyah renk elde edilmiştir. Türklerde yaygın olarak kullanımı mevcuttur. Fakat renk zaman içerisinde aşınmaktadır. Bu nedenle daha sonra İran’da siyah renk için kökboya, indigo ve sarı renk veren bitkilerle birlikte kullanılmaya başlanmıştır. Yün boyamada ise mazı, boyar madde olarak kullanılır (Fotoğraf 14).²¹⁵

Menengiç (*Pistacia terebinthus L.*): Anadolu’da ipeğin, Toroslar’da ise halı ve kilimlerin sarı renge boyanmasında kullanılmıştır. Öğütülen bitki mordanlı boyamayla kullanılmaktadır (Fotoğraf 15).²¹⁶

Nar (*Punica granatum L.*): Akdeniz’den Asya’ya kadar yetiştirilen bir bitkidir. Meyvenin dış kabuğu kurutulup öğütülüp yahut taze olarak mordanlı boyama ile kullanılmaktadır. Budizm ve İslâmiyet’te kullanılan bir motiftir. Sıcaklık ve bekletme oranlarıyla bağlı olarak sarı, kahverengi, haki arasındaki renk tonlarını oluşturmaktadır.²¹⁷ Türkler arasında narın kullanımı ise Uygurların ziraat ve tıptaki gelişimlerinin neticesinde yaygınlaşmıştır. Uygur tıp kitaplarında nar “dhanika, dhanyâka” olarak geçmektedir. B. Ögel’e göre Soğd dilinde tane anlamındaki “dâna” sözünden türemiştir (Fotoğraf 16).²¹⁸

Safran (*Crocus sativus L.*): Dîvânu Lugâtî’t-Türk’te “*kürküm*”²¹⁹ olarak geçen ve anavatanı Anadolu olan safran 3000 yıldır, yemek kültüründen sağlık alanına kadar çeşitli sahalarda kullanılan çok fonksiyonlu bir bitkidir. Tarımının yapılmasıyla İran

²¹⁴ N. Erez, **Doğal Boyamacılık Anadolu’da Yün Boyamacılığında Kullanılmış Olan Bitkiler ve Doğal Boyalarla Yün Boyamacılığı**, s. 10-15; R. Karadağ, **Doğal Boyamacılık**, s. 72-75; ²¹⁴ MEGEP, **El Sanatları Teknolojisi Keçe- Yünleri Boyama**, s. 9; Menekşe Suzan Teker, “*Geleneksel Türk El Sanatları Bölümü Halı-Kilim ve Eski Kumaş Desenleri Anasanat Dallarında Eğitim Amaçlı Doğal Boya Laboratuvarı Kurmanın Gerekliği*”, **Arış Dergisi**, S. 5, (2011), s. 112.

²¹⁵ R. Karadağ, **Doğal Boyamacılık**, s.78; MEGEP, **El Sanatları Teknolojisi Keçe-Yünleri Boyama**, s. 9; B. Ögel, **Türk Kültür Tarihine Giriş II**, s. 236, 237.

²¹⁶ R. Karadağ, **Doğal Boyamacılık**, s. 81.

²¹⁷ R. Karadağ, **Doğal Boyamacılık**, s.86.

²¹⁸ B. Ögel, **Türk Kültür Tarihine Giriş II**, s. 316, 317.

²¹⁹ Kaşgarlı Mahmud, **Dîvânu Lugâtî’t-Türk**, s. 757.

üzerinden doğuya doğru yayılmaya başlanmıştır. Sabahın erken saatlerinde toplanıp, çiçekler gölgede kurutulur. Boya maddesi burada yoğunlaştığı için sarı renkli tepeciklerin dişi organdan ayrılması gerekir. Mordanlı yahut direk boyama yöntemleri ile boyama yapılabilir. Yün liflerinin sarı renge boyanmasında kullanılan safran 1 kg boyar madde için 140 bin taç yaprak gerekmektedir. Halı ve çeşitli dokumalarda sarı, turuncu renkler için tercih edilirken Orta Çağ'da el yazmalarını süslemek için de kullanılmıştır. Ayrıca Nevin Erez de çalışmasında; İstanbul, Türk ve İslâm Eserleri Müzesi'nde 685 No'lu Selçuk halısının bordürlerinin safran ile boyanma ihtimaline vurgu yapmaktadır (Fotoğraf 17).²²⁰

Sığırkuyruğu (*Verbascum sp.*): Türkiye'de 250 kadar türü mevcuttur. Avrupa, Kuzey Afrika ve Orta Asya'da yaygın olarak görülmektedir. Sadece keçilerin tükettiği bilinmektedir. Türkiye'de yörüklerin 1980'lere kadar boyamalarda kullanıldığı ve sarı rengin elde edildiği aktarılır. Geçmişte saçların sarı renge boyanmasında dahi kullanımı mevcuttur. Bitki kurutularak öğütülür ve önce mordanlama ardından boyama yöntemi kullanılarak renk elde edilir (Fotoğraf 18).²²¹

Zerdeçal (*Curcuma longa* ve *Curcuma rotunda*): Anavatanı Doğu Asya olarak kabul edilmektedir. Sarı tonları için boyamada kullanılmakta ve safran gibi birçok alanda kullanımı mevcuttur. Asya ülkelerinde, Antik Yunan ve Roma'da yün, ipek ve deri boyamalarında kullanılmıştır. Şapla mordanlı boyama yönteminde kullanılır. Zerdeçalın hem renk tonu hem de rengin doygunluğu konusunda nardan daha çok tercih edildiği belirtilmektedir (Fotoğraf 19).²²²

Bitkilerin yanında hayvanların boyamalarda renk oluşturmak için kullanıldığı da bilinmektedir. “*Lak Böceği*” Hindistan, Tayland, Endonezya'da bulunur. Mor, kırmızı tonlarında renkler oluşturmaktadır (Fotoğraf 20). İran'da Safeviler dönemindeki halılarda

²²⁰ N. Erez, **Doğal Boyamacılık Anadolu'da Yün Boyamacılığında Kullanılmış Olan Bitkiler ve Doğal Boyalarla Yün Boyamacılığı**, s. 31, 41, 42, 43; R. Karadağ, **Doğal Boyamacılık**, s.97; MEGEP, **El Sanatları Teknolojisi Keçe-Yünleri Boyama**, s.11.

²²¹ Sadece keçilerin bu bitkiyi tüketebilmesi, Türklerin konar-göçer hayatında küçükbaş hayvanların aktif rol almasıyla bağdaştırılınca, bitkinin Türkler tarafından keşfinin imkânsız olmadığı fark edilmektedir. R. Karadağ, **Doğal Boyamacılık**, s. 98; MEGEP, **El Sanatları Teknolojisi Keçe-Yünleri Boyama**, s. 11.

²²² R. Karadağ, **Doğal Boyamacılık**, s.110; N. Erez, **Doğal Boyamacılık Anadolu'da Yün Boyamacılığında Kullanılmış Olan Bitkiler ve Doğal Boyalarla Yün Boyamacılığı**, s. 59; Kaya Karabulut, “*Pamuklu Örme Kumaşlara Doğal Boyalarla Boyama Yoluyla Tek Adımda Renk, Uv Koruyuculuk ve Antibakteriyellik Kazandırılması*”, **Namık Kemal Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü Tekstil Mühendisliği Anabilim Dalı Yüksek Lisans Tezi**, Tekirdağ 2015, s. 33.

ve Moğol İmparatorluğu devirlerindeki ipek boyamalarında tercih edilmektedir. Kurutularak öğütülmüş böcek mordanlı boyamayla kullanılır. Hindistan ve Seylan'ın çoğu yerinde olduğu gibi, Akdeniz halkları bu lakları antik çağlardan beri biliyorlardı. Arkeologlar, geç antik çağın en zengin şehirlerinden Palmyra'nın mezar bölgelerinde, toplumun en zengin katmanlarına ait maddeler arasında lakkaik asit ile boyanmış yünlü kumaşlar buldular. N. V. Polosmak Eski Çin'de kumaş boyama hakkında kapsamlı veriler içeren Zhou Han dönemlerinin (M.Ö. 1027 ile M.S. 220) Çin yazılı kaynaklarının, lak böceklerinden bahsetmediğini belirtir. Ancak Noin-Ula kurganlarının 2006-2013 kazıları sırasında elde edilen tekstil koleksiyonunu ve Hermitage'daki P.K. Kozlov'un kazılarından elde edilen kumaş örneklerinin analizinde, en kaliteli yünlü kumaşların büyük bir bölümünün lakkaik asiti yani “lak böcekleri” kullanılarak boyandığını göstermiştir.²²³

“*Polonya kermesi*” adlı böceğin dişi türlerinde de boyar madde bulunur (Fotoğraf 21). Ural-Altay Dağları’nda M.Ö. 500 yıllarına ait beşinci kurganda bulunan dünyanın en eski halısı Pazırık Halısının ve aynı kurgandaki keçenin kırmızı rengini oluşturmada “Polonya kermesi” adlı böceğin kullanıldığı analizler sonucunda kesinleşmiştir. VI. yüzyıla ait Bavaria mezar kazısında eğirme aletlerinin yanında “Polonya kermesi”i bulunmuştur. Topkapı Sarayında bulunan ve XV. yüzyıldan kalma Fatih Sultan Mehmet’e ait 13/6 numaralı kaftanda “Polonya kermesi”in kullanıldığı saptanmıştır. Böcek günümüze kadar gelmemiştir. Kurutularak öğütüldüğü ve mordanlı boyamayla kullanıldığı bilinmektedir.²²⁴ Ayrıca Pazırık’da Ak-Alakha-3 birinci kurgandaki kadın mezar zemininde Latin harflerine dönüştürdüğümüzde “vivianit” olarak adlandırdığımız ve mavi toz ya da lacivert boya olarak kullanıldığını bildiğimiz bir boyar maddenin varlığından haberdarız. Kozmetik ve dini törenler için kullanıldığı düşünülmektedir. Tedavi yöntemi olarak da yaygın kullanım alanına sahiptir.²²⁵

Boyamada kullanılan bitki ve hayvanların bugün çeşitli analizleri ve denemeleri ile mevcut bilgilerin doğruluğu teyit edilmektedir. Fakat geçmişte irdeleyeceğimiz kültür öğelerinin bugünkü inceliklerle hazırlanmış olması devrin botanik ve zoolojideki

²²³ N. V. Polosmak, “*Steppe Fashion. Items from the Wardrobe of Ancient Nomads*”, <https://scfh.ru/en/papers/steppe-fashion/> (10.04.2020).

²²⁴ R. Karadağ, **Doğal Boyamacılık**, s. 76, 94.

²²⁵ Н. В. Полосмак - Л. Л. Баркова, **КОСТЮМ и ТЕКСТИЛЬ пазырыкцев Алтая (IV—III вв. до н. э.)**, s.16.

ilerlemelerinin bilgi ve birikimin çağlar boyunca taşınmasıyla oluştuğu görülmektedir. Asıl dikkat çeken husus; her canlının birbirinden farklı yaratılış gayesine uygun olarak boyanın elde edilişinde de bu husustan doğan ayrı statü ve işlemlerin gerekliliğinin farkında olmalarıdır. Yine aynı becerilerin her nesilde deneyimlenerek Türk boyama kültürünün oluştuğu görülmektedir. Bu husus ise bizlere geçmişin ilkelikten ziyade ilerlemenin ilk adımını oluşturması olarak dikkatleri çekmelidir.

b. Boyama Yöntemleri

b.a. Mordanlama Boyama

Boyar maddeler lifler ile doğrudan ve kendiliklerinden bağlanmaz yahut bağlansa da kalıcı olmaz. Boyar maddenin bağlanmasını, boyama etkisini güçlendirmek ve boyaları sabitlemek için kullanılan maddelere mordan, bu işleme ise mordanlama denilmektedir. Eski medeniyetlerde (Mısır, Hindistan ve Sümer) mordan olarak şap adında alüminyum oksit ve demir oksit kullanılmaktaydı. Ortaçağ'da ise bu sabitleyici maddelere bakır oksitler ve potasyum bitartarat da eklenmişti. Bunlara ek olarak tuz ve sirke de uzun yıllar bu amaçla kullanılmıştır. Bu tür özel kimyasallar çeşitlilik göstermektedir: Alüminyum şapı, bakır sülfat(göztaşı), kurşun asetat, kalay klorür, demir sülfat, krom sülfat, asitler, cıva-2 – klorür ve tanin. Mordanlar genellikle metal tuzları olup karışımın pH'ını düzenleyerek kullanılan renk maddelerinin boyanacak malzemeye yapışmasını ve uzun süre ayrılmamasını sağlayan işlemdir.²²⁶

Doğal boyamacılıkta kumaşın yahut boyanacak lifin renklendirilmesini sağlayan mordanlama, boya ile ürün arasındaki bağı güçlendirir ve böylece parlaklık artar. Boyanın parlak ve dayanıklı olması için asit, baz ve tuz özellikle kullanılmaktadır. Kalıcılığı artan bu renklerin liflerdeki emme kabiliyetini aracı olan şap, soda, sodyum sülfat, sodyum karbonat, bakır sülfat, alüminyum sülfat gibi maddelerdir. Bunlar boyanın tonunu da etkilemektedir. Mordanlar genelde renkleri açarlar veya koyulaştırırlar. Örneğin kök boya şap mordanla parlak kırmızı bir renk verirken, demir mordanla koyu kırmızı bir renk verir. Kullanılan suyun kireçsiz ve demirsiz olması gerekir.²²⁷

²²⁶ MEGEP, *El Sanatları Teknolojisi Keçe-Yünleri Boyama*, s. 17.

²²⁷ Esra Sunerli - Muazzez Çakır Aydın, “Doğal Boyamanın Farklı Tekstil Lifleri ile Oluşturulan Yüzeylere Etkisi”, *The Journal of International Lingual, Social and Educational Sciences*, C. 5, S. 1, (2019), s. 198; Ümran Kaya- H. Sinem Şanlı, “Çivit Otu ile Boyanan İpek, Pamuk ve Yün Kumaşların Bazı Haslık Değerleri”, *İdil Dergisi*, C. 6, S. 37, (2017), s. 2583.

Mordanlama yöntemiyle boyama yapma şu şekilde sıralanmaktadır: 1) Boyanacak tekstil elyafı miktarı belirlenir. 2) Mordanlama banyosu içerisine yeterli (elyafın üstünü örtecek) miktarda su konur. 3) Mordan maddesi miktarı tartılır ve mordanlama banyosu içerisine ilave edilerek karıştırılır. 4) Mordanlama banyosu ısıtmaya başlanır. Bu sırada mordanlanacak tekstil elyafı mordanlama banyosuna ilave edilir. 5) Mordanlama işlemi 80°C - 100°C'e sıcaklıkta 1 saat sürede gerçekleşir. 6) Elyaf mordanlama banyosundan alınarak sıkılarak açık havada kurumaya bırakılarak mordanlama işlemi tamamlanmış olur. Mordanlama işleminden sonra boyama işlemine geçilir. Mordanlama yöntemi kullanılacak boya bitkisine göre farklı şekilde gerçekleştirilir. “Önce Mordanlama Sonra Boyama Mordan” maddeleri tek tek kullanılabildikleri gibi çeşitli oranlarda karıştırılarak da kullanılabilir. İkinci mordanlama; “Önce Boyama Sonra Mordanlama” olarak kullanılır. Genellikle tanin (gallis asit) içeren bitkilerle önce boyama yapılır. Boyanmış olan elyaf mordanlanarak boyama işlemi tamamlanır.²²⁸

b.b. Kök Boyama

Boyar maddenin suda çözülmesiyle pamuk, viskon, keten, rayon, modal vs. liflerini boyar ve renkler sabitlenir. Bu metot pahalı fakat haslıkları çok yüksektir. Ancak hepsi böyledir demek yanlıştır. Küp boyar maddeler, suda çözünmeyen pigmentlerdir. Suda çözünür hale getirilip boyama için kullanımı gerçekleşir. Bu işlem, boyar maddenin bir çözelti içinde indirgenmesi yoluyla olur.²²⁹ Bunun içinde kuvvetli bir indirgen olmalıdır. Alkali (sodyumhidroksit) gibi, içerisinde çözünmüş hidrosülfid kullanılarak suda çözünür hale getirilirler. Kumaş bu çözeltiye daldırılır. Bunu izleyen adımda açık hava ile temas ya da bikromat gibi yükseltgeme banyoları içine daldırılarak boyar madde tekrar çözünmez hale getirilerek lifin bir parçası gibi yapı kazanır. Küp boyar maddeler, çok az istisnaları olmasına karşın, açıkça tanımlanabilen iki kimyasal gruba ayrılırlar: Antrakinin ve indigo.²³⁰ Bu şekilde yapılan boyama genellikle mavi ve yeşil rengin mavi

²²⁸ R. Karadağ, **Doğal Boyamacılık**, s. 12, 13; M. S. Teker, “Geleneksel Türk El Sanatları Bölümü Halı-Kilim ve Eski Kumaş Desenleri Anasanat Dallarında Eğitim Amaçlı Doğal Boya Laboratuvarı Kurmanın Gerekliği”, s. 112, 116.

²²⁹ N. Erez, **Doğal Boyamacılık Anadolu’da Yün Boyamacılığında Kullanılmış Olan Bitkiler ve Doğal Boyalarla Yün Boyamacılığı**, s. 4.

²³⁰ Halil İbrahim İçoğlu, “Pamuklu Dokunmuş Kumaşların Reaktif Boyar maddelerle Boyanması ve Uygulama Yöntemlerinin İncelenmesi”, **Çukurova Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü Tekstil Mühendisliği Anabilim Dalı Yüksek Lisans Tezi**, Adana 2006, s. 33, 34.

bileşeni için gerçekleştirilir. Ancak bazı tarihi tekstillerin mor rengin mavi bileşeni içinde uygulanmıştır.²³¹

Küp boyama için Gülcan Batur Ercivan kısa bir tarif vermektedir: “1. Suda çözünmeyen boyar maddenin indirgenmesi ve içinde bulunduğu ortamda çözünmesi. 2. Çözelti halindeki boyar maddenin lif tarafından emilmesi 3. Boyar maddenin, lifin içinde oksitlenerek (yükseltigenerek) saptanması, başka deyişle suda çözünmez duruma dönmesi.” Boyama yöntemlerinde asıl önem arz eden mesele, rengin kalıcılığını sağlamaktır. Bu nedenle küp boyamada, G. B. Ercivan mayalama işleminin gerekliliğine vurgu yapar ve özellikle uzun süre sıcaklığı sabit değerde tutabilen ahşap ve toprak kaplar seçildiğini belirtir.²³²

b.c. Direkt Boyama Yapma

Bu yöntemle boyar madde herhangi bir özel işleme (mordan etkisine ve küpleme işlemine) uğramadan lif tarafından emilmesi gerçekleşir. Bitkilerin içerdikleri boyar maddenin doğrudan sıcaklık ve zamana bağlı olarak elyafa aktarılması şeklinde gerçekleştirilen bir boyama yöntemidir.²³³ Bu tür maddeler anyonik boyar maddeler olarak sınıflandırılmaktadır. Genellikle doğal ve rejenere selüloz elyaf boyar maddesi olan bu sınıfın bazı üyeleri; deri, yün, ipek, naylon elyafın boyanmasını da sağlar. Bu nedenle bu sınıfa “substantif boyar maddeler” de denir.²³⁴ Ceviz üzerinden açıklamaya çalışırsak; “kabuğunun ve yapraklarının içerdiği juglon, yünü doğrudan, hiçbir yardımcı kimyasal etki olmaksızın boyar. Bu, yün ve boyar maddenin sulu çözeltide zaman ve sıcaklık etkisiyle birleşmesi olayıdır. Bu boyama yönteminde eğer boyar madde bazik gruplar içeriyorsa bunlar protein elyafın (yünün) asit gruplarıyla, eğer boyar madde asidik gruplar içeriyorsa bunlar protein elyafın bazik gruplarıyla reaksiyona girerler. Bunun sonucunda boyar madde elyafı kimyasal bağlar oluşturarak bağlanır.”²³⁵

²³¹ R. Karadağ, **Doğal Boyamacılık**, s. 13.

²³² Gülcan Batur Ercivan, “Mavi Boya İndigo Bitkisinin Tarihsel Serüveni”, **Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi**, C. 11, S. 60, (2018), s. 552.

²³³ R. Karadağ, **Doğal Boyamacılık**, s. 13.

²³⁴ N. Erez, **Doğal Boyamacılık Anadolu’da Yün Boyamacılığında Kullanılmış Olan Bitkiler ve Doğal Boyalarla Yün Boyamacılığı**, s. 3; H. İ. İçoğlu, “Pamuklu Dokunmuş Kumaşların Reaktif Boyar maddelerle Boyanması ve Uygulama Yöntemlerinin İncelenmesi”, s. 33.

²³⁵ N. Erez, **Doğal Boyamacılık Anadolu’da Yün Boyamacılığında Kullanılmış Olan Bitkiler ve Doğal Boyalarla Yün Boyamacılığı**, s. 3.

Üç farklı şekilde incelediğimiz boyama yöntemlerinin rengi lifli yapıya en iyi şekilde bağdaştırma teknikleri üzerinden oluşmuştur. Tekniklerden ziyade boyanın yapıldığı kazanlarda önemli rol oynamaktaydı. “Al” ve “Ni” adındaki kazanlar, boyama için özel olarak kullanılmaktaydı. “Al” kazanlar ısı ile çözülerek kırmızı renge daha canlı ve parlak bir görünüm kazandırır. Bunun sebebi olarak da kazanların kalaylı olması ve bakırın renk oluşumundaki olumsuz etkisi vurgulanmaktadır. Hazırlanan boyanın içerisine 200 gr yün atılarak kaynatılır. Her 10 dakikada bir yünün farklı yoğunluklarda liflerin üzerinde birikip ürünün görüntüsünde bozulmasına engel olmak için karıştırılır. Kaynama işinden sonra bir gün kazanda bekletilir ve daha sonra kurumaya bırakılır. 1 saat boyar maddenin ipe tutunması için yeterli bir süredir. Bu nedenle ısı kaynağının sıcaklığı karışımın sıcaklığını 1 saat içinde kaynama noktasına getirecek şekilde ayarlanmalıdır. Bol su ile durulanıp ipe asılarak kurumaya geçilir. Kuruma esnasında çok fazla güneşte bekletilmemelidir.²³⁶ Bugün endüstriyel devrimle boyama da fabrika kültürüne dâhil olmuştur. Çeşitlilik artmış ve sentetik boya ile yeni bir alana sahip olunmuştur.²³⁷ Mevcut hizmetlerin yetersizliği, pazar alanının genişlemesi vs. gibi sebeplerle birlikte tekstil sektörü olarak giyim-kuşamın, tek düze haline bürünmesinin kapısı aralanmıştır. Fabrikalaşan hayatların seri üretimle bütünleşip karakteristik değerlerden uzaklaşması sadece yerel kültürleri değil doğanın düzenini de altüst etmektedir. Bugün her fabrika gibi tekstil sektörü de tabiatın dengesini bozma hususunda etkin rol oynamaktadır. Özellikle deri ve kumaş boyamada temiz suyun kullanıp tabiata çeşitli toksinler ve kimyasal maddelerden atıklar salması iklim değişikliğinde yıkıcı etkiler oluşturmaktadır. Bu konuda hem insanların tercihlerinin yavaş yavaş değiştiği hem de sivil örgütlerin bu konu üzerinde etkin olmaya başlamasıyla çeşitli önlemler alınmaya başlanmıştır. Bu önlemlerin artması ve tabiatın varlığıyla yaşam döngümüzün değer kazanması gerekmektedir. Varlığımız, tabiatın kendini yenileyebildiği yere kadar devam edecektir.

C. DOKUMA TEKNİK VE MATERYALLERİ

İnsanlığın temel ihtiyacı olarak giyim-kuşamın gelişimi, dokuma teknikleri doğrultusunda şekil almaktadır. Dokumada yaşanan değişimler giyim-kuşamdaki tercihlerin de değişmesine ve dönüşmesine sebep olmuştur. İnsanın kendisine ve zamana

²³⁶ MEGEP, *El Sanatları Teknolojisi Keçe-Yünleri Boyama*, s. 21, 24, 25.

²³⁷ E. Sunerli - M. Ç. Aydın, “Doğal Boyamanın Farklı Tekstil Lifleri ile Oluşturulan Yüzeylere Etkisi”, s. 201, 202.

yetecek olma ihtimali geliştirme hissiyle birlikte ilerlemiştir. Bu his insanın olduğu her alana zuhur etmiştir. Aslında kısa süreli oluşan doyunluk hissi bir başka aşamanın doğuşunu oluştuyordu. Dokuma kültürünün oluşmasını ise yerleşik hayata geçişle bağdaştırılmaktadır. Fakat insan var olma mücadelesine başladığı ilk andan itibaren giyim-kuşamına özenmeye başlamıştır. Bugünkü manada bir giyim olmasa da yaprak, ağaç kabuğu gibi basit fakat yaygın kullanımlarla bu ihtiyaç giderilmeye başlamıştır. Türk kültüründe ise giyim-kuşam ihtiyacı, hayvanların yününden, derisinden, kürklerinden ve ticari alış-verişlerle elde edilen çeşitli kumaşlarla ana şemasını oluşturmaktaydı. Türk kültürü özelinde incelediğimiz dokuma teknikleri ve materyallerinde ise, konar-göçer olarak yaşamlarını idame ettiren toplumlarda kolay taşınabilir olma özelliği en önemli faktördü. Dokumada kullanılan kasnak ve tezgâhlar, bu hususla rahat taşınabilecek şekilde küçük ve bir ailenin tüm ihtiyaçlarını karşılayacak donanımına sahip tasarlanmıştır. Küçük ve özel donanımlı tezgâhlar fabrikalaşmanın temelini oluşturmuştur. Fakat bu tezgâhlarda hazırlanan dokuma ürünleri başlangıçta satmaktan ziyade kendi ihtiyaçlarını karşılamak için üretmişlerdir. Türklerde bu ürünlere işlenen her desende bir hikâyeye, anlatım, mitolojiden izler yer almaktadır. Olması istenen bir murat, hasret, sıra, tabiattaki canlıların mücadelesi, vs. motiflerde, işlenen halk anlatımları olarak değerlendirilmektedir.

Asya ve Çin bölgesinde koyuncu kavimlerin başında Hunlar gelmektedir. Hun mezarlarından çıkan keçe, halı vb. yün dokumalar bunun en somut kaynağı olarak görülmektedir.²³⁸ Orta Asya'nın konar-göçer halklarında iplik ve yünlü kumaşların üretimi, sadece ev işçiliği kapsamının ötesine geçmeyen bir kadının görevi olarak görülmektedir. Ancak bu hususa iki ayrı açıdan bakmalıyız. Yün, Türk kültür tarihinin gelişiminde ve şehirleşme oluşumunda temel malzeme olarak kullanılmaktaydı.²³⁹ Ayrıca kadının ilgi alanı olarak değerlendirilmesi de hataya sebebiyet verir. Orta Asya sığır yetiştiricileri arasında erkekler de eğirme, dokuma ve dikişle uğraşmıştır (Fotoğraf 62, 63). Tibetlerde erkeklerin ipi, avuç içinde büktükleri, daha sonra tahta parçasının üzerine sardıkları belirtilmektedir. Pamir Taciklerinde ise erkekler, kadınlar gibi ip eğirme işiyle

²³⁸ B. Ögel, **Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi I**, s. 240, 241; Murat Öztürk, “*Asya Hunlarında İktisadi Hayat*”, **Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Doktora Tezi**, Elazığ 2013, s. 152-155.

²³⁹ Oktay Özgül – Nezahat Ceylan, “*Göçerlik ve Yerleşiklik Arasında Bir Birleşen: Fergana Vadisi*”, **Prof. Dr. Fuat Sezgin Anısına Geçmişten Günümüze Türkistan: Tarih, Kültür ve Medeniyet Sempozyumu**, Ankara/Türkistan 2019, s. 486, 487.

ilgilenmektedirler. Himalayalardaki Tibetlilerde ip eğirme erkek mesleğidir. İplik, dokuma, dikiş Yunan mitolojisinde kadın meslekleri olarak işlenmiştir. Daha sonra dokuma, Amazonlarla ilişkilendirilmiştir.²⁴⁰ Ahi teşkilatı ile Orta Asya'dan Anadolu'ya Türk kültürü sürerliliğini daha aktif kullanılabilmıştır. Özellikle Anadolu Bacıları (Bacıyân-ı Rum) olarak bilinen Ahi teşkilatının kadınlar kolu, teşkilatlı bir şekilde halı, kilim, keçe ve terzilik gibi birçok sanat dalını öğretmiş ve nesiller arası aktarımını, anadan kıza öğreti kurallarına göre gelecek kuşaklara aktarılmasında önemli rol oynamıştır.²⁴¹ Bir zanaat haline gelen dokumacılık, usta-kalfa ilişkisinden değerli örnekleri de içerisinde barındırmaktadır. Yemek ve tatlı kazanlarının merasim yerine gitmesi (kazan kaldırma), eğlence, namaz ve duanın ardından kalfaların kendi dokudukları peştemalleri şeyh beline üç defa sardıktan sonra “*El benim elim değil, Hazret-i Şit Efendimizin elidir.*” diyerek bağlardı. Ardından hocalar duaya başlar ve onlar da Şit (as.) “*Bu yeni ustaların işlerine akınlık, keselerine bereket, kendilerine istikamet*” vermesi için dua ederler. Peştamal kuşatma ananesi olarak zikredilen bu husus 1910 yılına kadar devam etmiştir.²⁴²

a. Dokuma Teknikleri

Dokumacılık, insanların ağaçların kabukları ve liflerinden oluşturdukları sepet, hasır ile başlamıştır. Ancak neolitik devirde koyunun yününden elde edilen iplikler ile bugünkü sanat eserleri oluşmaya başlamıştır.²⁴³ Bu nedenle dokumacılık sanatı Orta Asya'da koyunun evcilleştirilmesi ile paralel tutulmaktadır. Koyunun yünü senede iki kez olmak üzere ilk ve son bahar mevsimlerinde kırılmaktaydı. İlkbaharda kırılan koyun tüyü kirli, sert olduğu için yapağı; sonbahar yünlerine de yün denilmekteydi.²⁴⁴

Pazırık Kurganı'nda bulunan “Pazırık Halısı” Türk Sanat tarihi ve dokuma kültüründe, başlangıç noktası olarak kabul edilmektedir. Pazırık Halısı bugün dünyada 10 santimetre kareye 36.000 “*Türk düğümü*” olarak tanınan “*Gördes düğümü*” ile hazırlanmış muhteşem bir eserdir. Dîvânü Lugâti't-Türk'te gördes düğümüne dair bir bilgidен ziyade (ip) düğümlemek fiili olarak yer alan ibareler vardır. Düğümün

²⁴⁰ Н. В. Полосьмак - Л. Л. Баркова, **КОСТЮМ и ТЕКСТИЛЬ пазырыкцев Алтая (IV—III вв. до н. э.)**, s. 40, 41.

²⁴¹ Hatice Nurgül Begiç, “*Giyim-Kuşam Kültüründe Keçe Sanatına Tarihsel Bir Bakış*”, **Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi**, S. 40, (2016), s. 292.

²⁴² Ş. Elçin, “*Denizli Dokumacılığı Üzerine Notlar*”, s. 7,8.

²⁴³ Neriman Görgünay, “*Halıcılığın Kökeni ve Türk Halıcılığının Tarihçesi*”, **Atatürk Üniversitesi Ziraat Fakültesi Dergisi**, C. 4, S. 4, (Ocak 1973), s. 160.

²⁴⁴ M. Gönül, “*Dokumacılığın Tarihçesi ve En Eski Dokuma Aletleri*”, s. 84.

sağlamlaştırılması için de kullanıldığı belirtilmektedir: “Çigil-”²⁴⁵ Pazırık Kurganı içerisinde ise diğer dokuma parçaları da aynı değer de önemlidir. Oktay Aslanapa’ya göre Batı Türkistan’da halı daha yaygın kullanılmaktaydı. Doğu Türkistan’da ise keçe örtüler ve keçe hâkimdi.²⁴⁶

Türklerle birlikte başlayan halı kültürü yine Türklerle birlikte dünyaya yayılmıştır. Dokuma da özellikle halıdaki gelişimlerin temel nedeni; yine iklim ve coğrafya şartlarından doğan gereksinimlerin neticesinde oluşması ve buna bağlı gelişimidir. Bu hususta halının anayurdu olarak Türkistan’ın batı ucundan doğu ucu, Moğolistan sınırına kadar uzanan "bozkır bölgesi" kabul edilmektedir.²⁴⁷ Halılar renk, desen, düğüm sayısı, düğüm sayılarının eşitliği, ipin aynı kalınlıkta olması ve kullanılan malzemenin kalitesiyle ayırt edilip ve değer kazanmaktadır. Ayrıca bir santimetre kareye düşen düğüm sayısı ne kadar artarsa halının kalitesi de buna bağlı olarak artmaktadır. Dokuma ürünlerinin üzerinde kullanılan motifler, renkler dokumanın üretildiği yeri temsil ettiği için kültürel kodları da içerisinde barındırmaktaydı.²⁴⁸ Gördes düğümüyle yapılmış, farklı devirlere ait dokuma örnekleri, dünyanın çeşitli müzelerinde sergilenmekte yahut depolarda sırasını beklemektedir.²⁴⁹

Bugün dünyada dokunan bütün halılar iki tür düğüm (ilmik) ile hazırlanmaktadır: *Gördes ve Sine*. Bu düğümler Türk ve İran halkları tarafından oluşturmuştur. Gördes düğümü, Manisa-Gördes’ten ilham alınarak isimlendirilmiştir. Düğüm; atkı ipliği, iki ucu birden yan yana iki boyluk ipliğinin ardlarından dolaşarak önlerinden çıkmak üzere düğümlenir. Bu suretle iplik ne kadar sıkı çekilirse düğüm de o kadar sıkı olur. Bunun sağ, sol ve birbirine bakan düğüm olmak üzere üç türlü bağlanma şekli vardır.²⁵⁰ “Sine düğümü” ise İran’ın Sine şehrinde gelmektedir. Düğüm, atkı ipliğinin yan yana iki boyluk

²⁴⁵ Kaşgarlı Mahmud, *Dîvânu Lugâti’t-Türk*, s. 624.

²⁴⁶ Oktay Aslanapa, *Türk Halı Sanatı’nın Bin Yılı*, İstanbul 1987, s. 9, 10.

²⁴⁷ Ertan Gökmen, *Osmanlı Dönemi Gördes Halıcılığı*, Manisa 2014, s. 10; Bülent Yılmaz, “Pazırık’dan Günümüze Türk Halı Sanatı”, *Oğuz-Türkmen Araştırmaları Dergisi*, S. 1, (Aralık 2017), s. 99. Halının Türkler ile birlikte batıya doğru ilerleyişi edebi eserlerde de kendini göstermiştir. “Binbir Gece Masalları”nda ‘uçan halı’ figürü, Türklerin tanıttığı halı dokumasının hayranlık uyandırıcı güzelliğinden dolayı sihirli vasıflar olarak anlatılması görülmektedir. Bkz. O. Aslanapa, *Türk Halı Sanatı’nın Bin Yılı*, s. 12.

²⁴⁸ E. Gökmen, *Osmanlı Dönemi Gördes Halıcılığı*, s. 11; Anadolu halılarında kullanılan renkler için Bkz. Tablo 13, 14.

²⁴⁹ Detaylı bilgi için bkz. Şerare Yetkin, “Türk Halı Sanatında Bir Teknik Özellik”, *Vakıflar Dergisi*, XIV, (Ankara 1982), s.119-123.

²⁵⁰ E. Gökmen, *Osmanlı Dönemi Gördes Halıcılığı*, s. 10; H. Örcün Barışta, *Türk El Sanatları*, C. 1, Ankara 2015, s. 71. Düğüm çeşit ve örneklerinin görseli için Bkz. Fotoğraf 22, 23, 24, 25, 26, 27, 28, 29.

ipliğinden, bir sağdan bir soldan olmak üzere birbiri ardından aşırılarak öne alınıp, diğerinin önünden geçirildikten sonra tekrar arda geçirilip düğümleir. Sine düğümü bütün İran, Türkistan, Hint ve Çin halılarında kullanılmıştır. Bu tür düğümle hazırlanan dokumalar daha yumuşak ve renkleri daha parlaktır.²⁵¹ Sine düğümü, ipliğinin uçları boyluk ipliklerinin sağ veya solda bulunmasına göre “sağ veya sol düğümü” olarak adlandırılmaktadır. Ayrıca üç şekilde düğümün kullanıma hazırlandığı da bilinmektedir: *Tekleme, tek iplikli; çiftleme, iki iplikli; barhane*.²⁵²

Orta Asya dokumalarından günümüze kadar motiflerde ortak alan tabiattan beslenmeleri olmuştur. Pazırık Halısı’nda bölgede yaşam süren rengeyikleri işlenirken Selçuklu halılarında bitki motiflerinin ileri derecedeki ilerleyişi görülmektedir (Fotoğraf 38).²⁵³ XIV. ve XV. yüzyıllarda yer alan halılardaki motiflerin incelendiği çalışmalar mevcut. Halılar gördes düğümü ile hazırlanmıştır. Motifler genel olarak kuş, ağaç ve bunları süsleyen yaprak figürlerindendir. Zeminler ise mavi, yeşil, beyaz, sarı, mor renkte dolgulu küçük baklava şekillerinde geometrik yapıdadır. Bunların yanında ağaca dönmüş kuşlar ve ejder figürü de kullanılmıştır.²⁵⁴ Dokuma sanatında Türk kültüründen izleri her eserde görmekteyiz. Tabiattan beslenen motifler, Orta Asya’da eski inançlarından kalma ongunları da içerisinde barındırmaktadır (Fotoğraf 64, 65). Şamanların giyim-kuşamlarında kuş tüylerini kullanmaları, kartala benzeme hisleri; bugün Anadolu’da masallarda, mimari eserler, paralar ve dokumalarda kullanılmıştır.²⁵⁵ Kartal yuvasında doğan Şato Hükümdarı, Altay Hun çağı Başadar ve Tuyahta mezarlarında bulunan ve kumaşlarda yer alan “gök kartalları” bugünü besleyen temel unsurlardır. Ayrıca Altaylar’da Teleüt Türkleri’nde Merküt soyundan gelen bir boy (sök) vardır. Merküt efsanevî, gök kuşudur ve ay sol kanadını güneş de sağ kanadını kaplamak üzere anlatılmaktadır (Fotoğraf 39).²⁵⁶

²⁵¹ Adem Çelik, “Anadolu, İran ve Kafkasya Halı Etkileşimi”, **Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi**, S. 5, (Ocak 1999), s. 15; Ebru Keskin, “Dokuma Eyleminde Sanatsal Yaratıcılık ve Deneysellik İlişkisi”, **Marmara Üniversitesi Güzel Sanatlar Enstitüsü Tekstil Anasanat Dalı Yüksek Lisans Tezi**, İstanbul 2012, s. 22.

²⁵² E. Gökmén, **Osmanlı Dönemi Gördes Halıcılığı**, s. 11.

²⁵³ O. Aslanapa, **Türk Halı Sanatı’nın Bin Yılı**, s. 9, 32.

²⁵⁴ Şerare Yetkin, “Yeni Bulunan Hayvan Figürlü Halıların Türk Halı Sanatındaki Yeri”, **Sanat Tarihi Yıllığı**, S. 5, (Ocak 1973), s.291-307.

²⁵⁵ Gözde Uzgidim, “Türk Dokuma Sanatından Çift Başlı Kartal Figürü”, **Sanat ve Tasarım Dergisi**, S. 19, (Ocak 2017), s. 218, 219.

²⁵⁶ B. Ögel, **Türk Mitolojisi I**, s. 637-651.

Türk halı motifleri Avrupalı ressamların tablolarını da süsleyen unsurlar arasına girmiştir. Nicolodi Buonacorsa'nın "*Meryem'in Evlenmesi*" isimli tablosunda başları arkaya dönük kartal figürleri buna sıradan bir örnek olarak verilmektedir (Fotoğraf 42).²⁵⁷ İtalyan ressam Lorenzo Lotto'nun tablolarında sık sık halı motiflerine yer vermesi üzerine "*Lotto halıları*" olarak tanınmasına vesile olmuştur.²⁵⁸ Halı örnekleri arasında ise; Erich Feigl koleksiyonundaki Konya halısı ve buna benzer motifleri içeren Niğde Müzesi'ndeki "Çift Başlı Kartal Figürlü Halı" yer almaktadır (Fotoğraf 37).²⁵⁹ İslâm ülkelerinde ve Batı Asya'da XI. yüzyılda ilk kez görülen düğümlü halılar, Türk-İslâm sentezi örneklerini "Konya Halıları" olarak bilinen XIII. yüzyıl Selçuklu halı sanatında ortaya çıkmıştır.²⁶⁰ İbn Battûta eserinde Antalya'daki Ahi teşkilatı için Anadolu'nun en iyi halı ve kilimlerine sahip olduklarını bildirir. *Aksarayî* olarak adlandırılan koyun yünüyle hazırlanan halı ve kilimler için de benzersiz olduklarını ve Suriye, Irak, Hindistan, Çin ve diğer Türk ülkelerine buradan gönderildiğini ekler. Ayrıca Sibirya'da bârka adlı otağda altın, gümüş kaplı tahtın üzerinde de muhteşem bir halının serildiğini zikreder.²⁶¹

Dokumak için Eski Uygur Türkçesi'nde "*tokumak*"²⁶²; Dîvânu Lugâtî't-Türk'te bez vb. dokunmak için "*tokıl-/tokul-*"; bez vb. dokutmak için "*tokut-*"; dikiş ve dikiş yeri için "*yi*" ipin renkli, iki renkli olmasına "*esri*", "*esri yışığ*"; Oğuzlarda iliğe "*ilik*"; böğrün iki yanından kemerin geçtiği iliğe ise "*çirguy*"; elbise teyellemeğe "*kadıl-*"; köpürme dikişle dikmeye "*köpi-*"; elbiseyi, içine pamuk koyarak dikmeye "*köpig*" olarak verilmektedir.²⁶³ Anadolu'da iliğe "dişice, yara, yarık" da kullanılmaktadır. Ayrıca temelde Orta Asya ağızlarında "kanca" manasında iliğin kullanıldığı bilinmektedir.

Düğme sözü ise "*tügmek*" olarak bilinmektedir. Selçuklularda başlangıçta "*tügme*", Kıpçak bölgesinde "*tüyme*", Kuman ağzında ise "*tüvme*" olarak söz öbekleri kullanılmaktadır. Bugün giyim-kuşamın modeline göre bir gereklilik gibi kullanılsa da

²⁵⁷ Oktay Aslanapa, *Yüzyıllar Boyunca Türk Sanatı (14. yüzyıl)*, İstanbul 1977, s. 50, 51.

²⁵⁸ Gönül Öney, *Beylikler Devri Sanatı XIV.-XV. Yüzyıl (1300-1453)*, Ankara 1989, s. 54.

²⁵⁹ G. Uzgidim, *Türk dokuma Sanatından Çift Başlı Kartal Figürü*, s. 222-224. Bugün ise dünyada halılar; İran, Azerbaycan, Özbekistan, Türkmenistan, Kazakistan, Çin, İspanya ve Türkiye halıları olarak sınıflandırılır. Türkiye'de ise; Selçuklu, Osmanlı Saray, Uşak, Bergama (Yağcıbedir, Kozak ve Yuntdağ Halıları), Gördes, Kula, Milas, Isparta, Konya, Kayseri, Sivas, Taşpınar, Döşemealtı ve Hereke Halıları isimlendirilmektedir. Bkz. B. Yılmaz, "*Pazırık'dan Günümüze Türk Halı Sanatı*", s. 100.

²⁶⁰ N. Görgünay, "*Halıcılığın Kökeni ve Türk Halıcılığının Tarihçesi*", s. 159, 163.

²⁶¹ Ebû Abdullah Muhammed İbn Battûta Tancî, *İbn Battûta Seyahatnâmesi I*, İstanbul 2004, s.405, 414, 483.

²⁶² A. Caferoğlu, *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*, s. 245.

²⁶³ Kaşgarlı Mahmud, *Dîvânu Lugâtî't-Türk*, s. 888, 889, 973, 645, 646, 664, 624, 675, 739.

Orta Asya’da değerli bir süs unsurudur. B. Ögel çalışmasında, bu hususu desteklemek için kızın güzelliğini anlatmak adına kullanılan sözlere yer vermiştir: “Kızın başı altın düğmeye (tümö) benziyor.” Elbise kolu, kol ağzı ve kolluk olarak “yen, yeng” sözü kullanılmaktadır. Eski Anadolu metinlerinde kolun koltuk tarafına “yen başı” denilmektedir. Söz öbeklerimizde “kol kırılır yen içinde kalır, bir yenden (beraberce) kol çıkarmak” olarak yer almaktadır. Ayrıca elbiselerde gündelik hayatı kolaylaştırmak adına cepler eklenmiştir. Fakat cepler Türkler için yeterli olmamış ve yanına “yancık” olarak çantalar kullanıldığı da bilinmektedir. Anadolu’da cep, “goncuk, kancak, kancik, kuncik ve koyun” gibi sözlerle karşılanmaktadır.²⁶⁴ Kıyafetlerin yaka kısmı ise boyna gelen kumaşın eklemeler ve türlü biçimlerle şekillenmesiyle oluşmaktadır. Azarbaycan Türkçesi’nde “yaxa”; Türkmen Türkçesi’nde “yaka”; Başkurt Türkçesi’nde “yağa”; Yakut Türkçesi’nde “sağa” olarak yer almaktadır.²⁶⁵ Giyim-kuşamın inceliklerle bezendiği, bu söz örnekleriyle kanıtlanmaktadır. Konar-göçer olarak yaşam süren bir toplumun bugünkü bakışla çoban olarak atfedilip sanatsal eserleri bizlere aslında medeniyetin şehir ve zirai yaşamla bütünleştirilme keskinliğini yumuşatmaktadır.

Dîvânu Lugâti’t-Türk’ten, dokumacılığın yanında kumaşların da süslendiğini ve bu hususun nakışlama olarak bahsedildiğini öğrenmekteyiz. Bugün bu işlem Anadolu’da varlığını hâlâ devam ettirmektedir. Kumaşların yanında derilerin de bezendiğini yahut işlemelerde derilerin örneklendirildiğini bilmekteyiz. Dîvânu Lugâti’t-Türk’te altın iplikle kumaşı nakışlama için “çikin”; altın iplikle ipekli kumaşı işlemek, üzerine tasvir yapmak için “çikne-”; kaplan derisi gibi nakışlamak için ise “esrile-” sözleri kullanılmaktadır. Ayrıca yine aynı eserde Türklerin dikiş tekniklerine dair de bilgilere ulaşmaktayız. Sık dikişle dikmek için “sırı-”; şualama dikişiyle dikmede yardım etmek için “sırış-”; elbise vb. şeyleri dikmede yardım etmek için “tikiş-”; yama, dikiş vb. şeyleri sökmek, dağıtmak için “sök-”; elbise sökülmesi için emir vermek, söktürmek için

²⁶⁴ B. Ögel, **Türk Kültür Tarihine Giriş V**, s. 59, 60, 61, 62, 63; Bilge Özkan Nalbant - Betül Aman, “Çağatay Dönemi Giyim Kuşam ve Süslenme Terimleri”, **X. Uluslararası Dünya Dili Türkçe Sempozyumu (17-19 Ekim 2018) Bildiri Kitabı**, (ed. Prof. Dr. Ferruh Ağca - Doç. Dr. Adem Koç), (Eskişehir 2019), s. 1204.

²⁶⁵ Fatma Şenyüz, “Nehcü’l-Ferâdis’teki Terzilik Terimleri ve Bu Terimlerin Türkiye Türkçesindeki Kullanımları”, **The Journal of Academic Social Science International Journal of Social Science**, C. 2, C. 1, (2009), s. 86.

“söktür-”; elbise vb. şeyleri sökmede yardım etmek veya yarışmak için “söküş-” kullanılmaktadır.²⁶⁶

Giyim-kuşamı oluşturan dokuma tekstili ise keçe ile başlamıştır, diyebiliriz. Keçe, barınma ve giyinme ihtiyacını karşılayan nadide bir üründür. Sıcak su ve sabun yardımıyla nemli ortamda sıkıştırılması hususuyla oluşturulmuş atkısız ve çözgüsüz tekstil ürünüdür. En eski keçe örneği ise MÖ. VIII. yüzyıla ait olduğu bilinmektedir. Keçe, XIX. yüzyıla kadar tekstilde çeşitli kumaş ve ipeklilerle birlikte yaygın kullanım alanına sahiptir. Endüstri Devrim’iyle seri üretime geçilmesi ve giyim-kuşamda tekstil ürünlerinin tercih edilmeye başlanması keçenin değerini kaybetmesine sebep olmuştur.²⁶⁷ Orta Asya için Çinliler, “keçe diyarı” olarak bahsetmektedir. IX. yüzyıldan itibaren batıya doğru göçen Türkler ile birlikte keçe kültürü de yayılmıştır.²⁶⁸

Dîvânu Lugâti’t-Türk’te keçeye “*kidiz/kidiz*”; keçe yapmak için hazırlanan yüne “*kidizlik*”; nakışlı Kâşgar keçesine “*kimişge*”; Türkmenlerin ayakkabı yapımında kullandıkları keçeye ise “*uyma*” ve keçi kılına “*çöpür*” denilmektedir.²⁶⁹ Türklerde keçe, gündelik yaşamlarındaki temel ihtiyaçlarını gidermek için kullanılmıştır. Hayvanların derilerinden, kürklerinden ve yünlerinden şapka, çizme, çorap, palto, ceket, pantolon ve ayakkabı gibi giyim-kuşam ürünleri üretilmiştir.²⁷⁰ Ayrıca Orta Asya’da bulunan kurganların mezar odalarının duvarları, zeminleri ve ahşaptan oyma lahitlerin içi keçelerle kaplanmıştır. Mezar odalarının duvarlarında insan gövdeli arslan ve kuş tasvirleri bulunan keçe parçaları, atlar için keçe eyer örtüleri, cesetlerin üzerinde keçe çorap ve çizmeler, keçe şapkalar bulunmuştur.²⁷¹ Ayrıca Dîvânu Lugâti’t-Türk’te külah yapmak için keçi kılından kumaşın ve keçenin kesildiği tahta için “*batga*” sözüne yer verilmesi; kumaşların kullanım alanlarına göre kesim teknikleri olduğunu da göstermektedir.²⁷²

²⁶⁶ Kaşgarlı Mahmud, *Dîvânu Lugâti’t-Türk*, s. 625, 646, 880, 821, 831, 832.

²⁶⁷ Hatice Nurgül BEĞİÇ, “*Giyim-Kuşam Kültüründe Keçe Sanatına Tarihsel Bir Bakış*”, *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S. 40, (2016), s. 289.

^{268 269} Hatice Nurgül Beğic, “*Orta Asya’dan Küçük Asya’ya Geleneksel Bir Sembol: “Kepenek”*”, *Çankırı Karatekin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, C. 7, S. 2, (2016), s. 49.

²⁶⁹ Kaşgarlı Mahmud, *Dîvânu Lugâti’t-Türk*, s. 719, 720, 927, 629.

²⁷⁰ H. N. Beğic, “*Giyim-Kuşam Kültüründe Keçe Sanatına Tarihsel Bir Bakış*”, s. 291.

²⁷¹ H. N. Beğic, “*Orta Asya’dan Küçük Asya’ya Geleneksel Bir Sembol: “Kepenek”*”, s. 47, 48.

²⁷² Kaşgarlı Mahmud, *Dîvânu Lugâti’t-Türk*, s. 578.

b. Dokuma Materyalleri

Dokuma kültüründe ipliğin ilk örneği, bataklık otu, hasır otu, at kılı olarak görülmektedir. Daha sonra saz ve benzeri bitkilerden iplik oluşumu gerçekleşmiştir. Tüm bunlar aslında ip kullanımının bitkisel liflerin kullanımıyla başladığını düşüncesiyle bağdaştırılmaktadır.²⁷³ Kumaşın oluşmasını sağlayan ilk aşama elyafın iplik haline getirilmek üzere eğirilmesi. Yün ve pamuk gibi kısa lifler genellikle iğde iplik haline getirilmekteydi. Lifler eklene eklene bükülerek kesintisiz iplik oluşur. Bunu oluşturmak için dönel hareketi sağlayacak aparatın orta kısmı şişkin şekilde yontulmuş veya “ağırşak” eklenerek “iğ” oluşturulmuştur (Fotoğraf 34).²⁷⁴ Sincan platosunda ise ip eğirme çubukları, iğler, iplik düğümleri, makaralar ve dikiş atıkları yaygın olarak bulunan bulgular arasındadır. Ağırşakların kil, taş ve kemikten örnekleri mevcuttur. En eski örneği ise bugün Çatalhöyük’te bulunmuştur.²⁷⁵ Pazırık’da ise bulunan hammaddelerin analizine dair çalışmalarda neticenin belirleyici olmadığı bilinmektedir. Fakat Pazırık kültüründe mezarlara alet koymanın geleneksel olmadığı unutulmamalıdır.²⁷⁶ Bugün Anadolu’da ise hâlâ kullanımı mevcut olan iğler “ahşap tengerek/kirman” adıyla bilinmektedir.²⁷⁷ Uygurlardan itibaren “iğ, ik, yig, yık” olarak söz kullanılmaya başlanmış Anadolu’dan Mısır Memlük Türklerine kadar kullanım alanı geniş bir sahada yer almıştır.²⁷⁸

Orta Asya’da bulunan kurgan örneklerinde yün liflerden oluşan ipler ve kumaş örneklerine rastlanılmaktadır. Veriler neticesinde Asya’da ve Çin’de koyun yetiştiriciliğinin başında Hunların geldiği aşikârdır (Fotoğraf 66, 67, 68, 69). İplikler özellikle dağlarda otlayan koyunlardan elde edilmekteydi. Çünkü dağlarda otlayan hayvanın yünü ovalarda otlayanlardan daha yumuşaktır. Deve, keçi kılı ve ren geyiği saçları da bu hususta kullanıldığı bilinmektedir. Koyunların özellikle elle toplandığı

²⁷³ E. Keskin, “Dokuma Eyleminde Sanatsal Yaratıcılık ve Deneysellik İlişkisi”, s. 5; TDK, “Tengerek”, <https://sozluk.gov.tr/> (24.03.2020).

²⁷⁴ Burhan Oğuz, “Türk El Dokumacılığı”, <http://burhanoguz.com/turk-el-dokumaciligi/> (24.03.2020); TDK, “İğ”, <https://sozluk.gov.tr/> (24.03.2020).

²⁷⁵ E. Keskin, “Dokuma Eyleminde Sanatsal Yaratıcılık ve Deneysellik İlişkisi”, s. 6, 7.

²⁷⁶ Н. В. Полосьяк - Л. Л. Баркова, **КОСТЮМ и ТЕКСТИЛЬ пазырыкцев Алтая (IV—III вв. до н. э.)**, s. 32.

²⁷⁷ B. Ögel, **Türk Kültür Tarihine Giriş V**, s. 142; K. Özbel- O. Kademoğlu- N. Eren - G. Erbek- N. Tan- H.Ş. Işık - Y. Durul - R. Kaya - A. Sürür, **Türk Dokuma Sanatından Örnekler**, İstanbul 1984, s. 7. Kirman görseli için Bkz. Fotoğraf 31.

²⁷⁸ B. Ögel, **Türk Kültür Tarihine Giriş V**, s. 141.

mevsimsel dönemler vardır. Yün kırpma sürecinde özel taraklar, bıçaklar ve makaslar mevcuttur. Ayrıca pamuk da nadir kullanılan bir ürün olarak kurganlarda yer almaktadır. Pamuklu ürünler genellikle Sincan bölgesinde bulunmaktadır. Bu durum da bize pamuğun Batı'dan gelme hususunu göstermektedir.²⁷⁹ İplikler ise ince, kalın, çok kalın ve iki katlı iplikler olarak kullanılmaktadır. “Kalın sap” yorgan ipliği; ince iplikler “süyüm” olarak kullanılmaktaydı. Anadolu’da “süyüm, süğüm, süyün” sözleri bir sap iplik manasında kullanılmaktadır. Çok katlı iplikler için Harezmsâhlar’da “tört kat ip” tabirine rastlamaktayız.²⁸⁰ İplik için Dîvânu Lugâti’t-Türk’te çeşitli tabirler mevcuttur: İp için “uruk”; ip yapılacak yün için “urukluk”; ip, iplik için “yıp”; yün ve deve tüyü için “yün/yun”; argaç, dokuma tezgâhında enlemesine ipler için “arkag”; bir çekimlik iplik için “basbal”; eğrilmiş iplik için “egrik”; dokumacı tezgâhında üst çözgüleri (arışları) alttakilerden ayıran birbiri üzerine sarmalanmış iplikler için “küzüg”;²⁸¹

Eski Uygur Türkçesi’nde ise “yignä (iğne), yip (ip, iplik), yipin/ yipkin (menekşe rengi), yipkâ (iplik) gibi söz öbeklerini bulabilmekteyiz.²⁸² Tarama Sözlüğü’nde ise ‘ip eğirmek’ için “iplik işlemek” sözü geçmektedir.²⁸³ B. Ögel’e göre Türklerde eğirmek sözü kök ve mana bakımından oldukça eski ve hiç değişmeden kullanılmaktadır.²⁸⁴ Dokuma materyallerinde yer alan mekik ipliği, atkı, argaç ve enine atılan ipliğe Eski Uygur Türkçesi’nde “karış” denilmektedir.²⁸⁵ Ayrıca Dîvânu Lugâti’t-Türk’te iğne deliği için “urt”; çuvaldız için “Temen yigne”; büyük iğne için “temen yiğne”; iğneye iplik geçirmek için “sap-”; iğneye ip geçirilmek için “sapıl-” sözleri de kullanılmaktadır.²⁸⁶ Makas için ise Türkmen Türkçesi’nde “sındı”; Oğuz Türkçesi’nde “sındu” yaygın olarak kullanıldığı görülmektedir.²⁸⁷ Türkçe ağız ve lehçelerinde dokuma sanatına dair yer alan ifadeler, Türk kültür hayatındaki kullanım alanlarına işaret etmektedir. Elimizdeki veriler, dokuma tezgâhının aktif kullanımına dikkatleri çekerken dokuma aletlerinin tarihi süreç içerisindeki ilerleyişine ışık tutmaktadır. Reşat Genç

²⁷⁹ Н. В. Полосьмак - Л. Л. Баркова, КОСТЮМ и ТЕКСТИЛЬ пазырыкцев Алтая (IV—III вв. до н. э.), s. 33, 42.

²⁸⁰ B. Ögel, Türk Kültür Tarihine Giriş V, s. 137-141.

²⁸¹ Kaşgarlı Mahmud, Dîvânu Lugâti’t-Türk, s. 923, 924, 972, 989, 555, 575, 634, 759.

²⁸² A. Caferoğlu, Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü, s. 296, 297.

²⁸³ C. Dilcin, Yeni Tarama Sözlüğü, s. 128.

²⁸⁴ B. Ögel, Türk Kültür Tarihine Giriş V, s. 143.

²⁸⁵ A. Caferoğlu, Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü, s. 169.

²⁸⁶ Kaşgarlı Mahmud, Dîvânu Lugâti’t-Türk, s. 19, 867, 804.

²⁸⁷ F. Şenyüz, “Nehcü’l-Ferâdis’teki Terzilik Terimleri ve Bu Terimlerin Türkiye Türkçesindeki Kullanımları”, s. 75.

çalışmasında Kaşgarlı Mahmud'un eserini irdelleyerek XI. yüzyıldaki Türk dokuma sanatının detaylarını sunmaktadır. Türklerin Anadolu'ya gelmeden evvel geliştirdikleri dokuma sanatının ehemmiyetine değinmiş ve mazisine vurgu yapmıştır.²⁸⁸

Tablası üstte olan iğlere “öreke” denir (Fotoğraf 33).²⁸⁹ Öreke, Anadolu'da bazı yerlerde “höleke” olarak da kullanılan ve iğın tamamlayıcısıdır. B. Ögel'e göre “örmek” sözünden geldiğini zikretmektedir.²⁹⁰ Ahşap dairevî ya da dört köşe kaide ortasına bir sütun ve ucuna hareketli bir başlık geçirilerek kullanılmaktadır. Başlığın üstüne meşin ya da bezden sümeğe bağlamak için kuşak bulunur. Sümekten sağlanan yünün incelik ve kalınlığını iyi görebilmek için arka tarafta bir zemin oluşturulur. İplik yapılacak yün koyu renkli ise, “yöşlüğü” açık renkli olur. Kirman, iğdeki yuvarlak tahta yerine volan işlevinde kullanılmaktadır. Çapraz olarak birbirine geçmiş iki tahta ve çengelli yapıdadır. Çubuğun kalın kısmı altta kalacak şekilde artı işaretine benzer halde yassı parçaların ortasından geçirilir.²⁹¹

Çıkırık da yün ve pamuk gibi kısa lifleri bükmede kullanılır. Çıkırık, el veya ayakla kullanılan bir ip bükme mekanizmasıdır. El ile lifler iğ verilir, tekerlek döndükçe iğ de döner. İğ döndükçe üzerine tutturulmuş lif uzar, bükülür. Çıkırık'ın halk dilinde çeşitli kullanımları vardır: Çehre, mengene, çağra, elemit, elemeye, elicek, göleçen, kelebe, tecce, yüğrük, kecore, gevle, gülcen/Gülcan (Fotoğraf 51, 52, 53).²⁹² Ağırşak, iği ağırlaştırmak için alt ucuna geçirilen yarım küre biçiminde ağırlıktır. Tahta, kemik ya da çeşitli madenlerden yapılır. Bir kere hareket verilen iğın bir süre kendiliğinden ve düzenli dönmesini sağlar.²⁹³ İpliği sarmak için “katlanabilir kanatlı çark” kullanılmaktadır. Dokuma esnasında düğümleri ve ipliği sıkıştırmak için “demir taraklar” kullanılmaktadır.²⁹⁴ Denizli özelinde Ş. Elçin'in hazırladığı çalışmasında; tezgâhların

²⁸⁸ Reşat Genç, “Kaşgarlı Mahmud'a Göre XI. Yüzyılda Türklerde Dokuma ve Yayı İşleri”, *Arış Dergisi*, S. 3, (1997), s. 8-17.

²⁸⁹ B. Oğuz, “Türk El Dokumacılığı”, <http://burhanoguz.com/turk-el-dokumaciligi/> (24.03.2020).

²⁹⁰ B. Ögel, *Türk Kültür Tarihine Giriş V*, s. 142.

²⁹¹ <https://www.topragizbiz.com/blog/egirmen-kirmen-ig-oreke-ve-agirsak-nedir-599> (25.03.2020).

²⁹² Feyza Tokat, “Denizli Ağzındaki El dokumacılığı ile İlgili Terimler”, *Türk Uluslararası Dil, Edebiyat ve Halkbilimi Araştırmaları Dergisi*, S. 4, (2014), s. 179, 182, 184; B. Oğuz, <http://burhanoguz.com/turk-el-dokumaciligi/> (24.03.2020); K. Özbel – vd., *Türk Dokuma Sanatından Örnekler*, s. 7; B. Ögel, *Türk Kültür Tarihine Giriş V*, s. 144, 145; Gülay Şimşek, “Karacakılavuz Dokumalarının Genel Özellikleri”, *Gazi Üniversitesi Güzel Sanatlar Enstitüsü Geleneksel Türk Sanatları Anasanat Dalı Yüksek Lisans Tezi*, Ankara 2017, s. 4, 30.

²⁹³ <https://www.topragizbiz.com/blog/egirmen-kirmen-ig-oreke-ve-agirsak-nedir-599> (25.03.2020).

²⁹⁴ K. Özbel – vd., *Türk Dokuma Sanatından Örnekler*, s. 7.

ceviz ağacından yapıldığını, parçalarının ise, tefe, selmin, maber, mekik, ayaklık, saman dilmesi, aykırdağ, bakırca, dem, tarak, el ağacı, keçken (tarağın üstünü bağlayan) olarak belirtmiştir.²⁹⁵ Dîvânu Lugâti't-Türk ve Eski Uygur Türkçesi'nde dokuma materyallerine dair yer alan diğer ibareler ise şu şekildedir:

Änkäbüş: Çivit.²⁹⁶

Bözçi: Pamukçu, pamuk bezi yapan kimse, bezci.²⁹⁷

Çeçge: Dokuma tezgâhının tarağı.²⁹⁸

Çobra: Yün.²⁹⁹

Dava: Yün çilesi.³⁰⁰

Eğriş-: İp eğirmekte yardımlaşmak veya yarışmak.³⁰¹

Ėamķı: Pamuklu kumaş ölçüsü.³⁰²

Karı: Kumaşı ölçmek için kullanılan arşın.³⁰³

Müne-: (elbise vb.. şeyleri) kesmek.³⁰⁴

Öñlög: Renkli.³⁰⁵

Sag: Yün kabartmak için kullanılan çubukların adı.³⁰⁶

Sū-: Eğirmek için (yün çilesi) göndermek.³⁰⁷

Talku yışığ: Burulmuş ip.³⁰⁸

Tawrat-: (ipi) Çevirip eğirmek.³⁰⁹

Tewren: Şalvar uçkuru ve span ipi yapmak için bir araya getirilip burulan ipler.³¹⁰

Tokımak: Çamarşircının tokmağı.³¹¹

²⁹⁵ Ş. Elçin, "Denizli Dokumacılığı Üzerine Notlar", s. 8. Mekik örneği için Bkz. Fotoğraf 55.

²⁹⁶ A. Caferoğlu, *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*, s. 72.

²⁹⁷ A. Caferoğlu, *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*, s. 50.

²⁹⁸ Kaşgarlı Mahmud, *Dîvânu Lugâti't-Türk*, s. 617.

²⁹⁹ A. Caferoğlu, *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*, s. 64.

³⁰⁰ Kaşgarlı Mahmud, *Dîvânu Lugâti't-Türk*, s. 631.

³⁰¹ Kaşgarlı Mahmud, *Dîvânu Lugâti't-Türk*, s. 635.

³⁰² A. Caferoğlu, *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*, s. 164.

³⁰³ Kaşgarlı Mahmud, *Dîvânu Lugâti't-Türk*, s. 686.

³⁰⁴ Kaşgarlı Mahmud, *Dîvânu Lugâti't-Türk*, s. 766.

³⁰⁵ Kaşgarlı Mahmud, *Dîvânu Lugâti't-Türk*, s. 788.

³⁰⁶ Kaşgarlı Mahmud, *Dîvânu Lugâti't-Türk*, s. 798.

³⁰⁷ Kaşgarlı Mahmud, *Dîvânu Lugâti't-Türk*, s. 833.

³⁰⁸ Kaşgarlı Mahmud, *Dîvânu Lugâti't-Türk*, s. 849.

³⁰⁹ Kaşgarlı Mahmud, *Dîvânu Lugâti't-Türk*, s. 864.

³¹⁰ Kaşgarlı Mahmud, *Dîvânu Lugâti't-Türk*, s. 873.

³¹¹ Kaşgarlı Mahmud, *Dîvânu Lugâti't-Türk*, s. 888.

Tolga-: Küpe takınmak. Yün çilesi dolamak.³¹²

Yatan: Pamuk atıcının yayı.³¹³

Yatañ: Yün ditme yayı.³¹⁴

Yatuk: İki cins iplikten örülen, arışı yün, argacı pamuk olan yün.³¹⁵

Dokuma tezgâhlarının genelde halı, kilim gibi yaygı dokumalarını kullanmak için tasarlandığı düşünülse de giyim-kuşamın temel ürünleri de bu tezgâhlardan çıkmaktadır. Harezmşahlar, “böz arkağı” ‘bez arkaçı’ sözü dokuma tezgâhı için kullanılmaktaydı.³¹⁶ Ayrıca bu tezgâhlar kadınlar ile bütünleşmiştir. Her devirde kadınlar bu atölyelerin asil üreticileri olmuştur. Fakat erkek zanaatçıların olduğunu bilmekteyiz. İbn Battûta’nın Mâlliye doğru giderken halı tezgâhındaki dokuyucunun bir erkek olduğunu zikretmesiyle bu hususu belirginleştiriyoruz. Bunun yanında İbn Battûta bu konudaki şaşkınlığını da dile getirmektedir.³¹⁷ B. Ögel çalışmasında ev zanaatı olduğu için aile bireylerinin keçe yapımında olduğu gibi dokuma ürünlerde de birlikte çalıştıklarını belirtmiştir.³¹⁸ Ş. Elçin’e göre dokumacılık Balkan harbine kadar erkeklerin elindeydi. Harpte tezgâhlar boşalınca kadınların dokumaya başladığını aktarır.³¹⁹ Tezgâhlar da dokunan ürünlerden ziyade elde yapılan işlemlerimiz de mevcuttur. Baş örtüleri, yaka işlemleri, çeşitli alanlarda kullanılan örtüler, elde işlenen kumaş örnekleri içerisinde yer almaktadır.

c. Dokuma Tezgâhları

İstar: Ahşap dikmeler üzerine kurulmuş, dikey doğrultudaki ipler üzerinde dokuma yapılan bir tezgâhtır. Kilim, ihram, namazlık, heybe, çuval, sofranın dokunmasında kullanılır. İstarda bazen çadır da dokunmaktadır. Çuvallar içlerine konulan eşyanın cinsine göre isim alırlar. Renkleri ve motifleri de ona göre seçilir. Çuvallar kilimlere göre daha koruyucu, daha sıkı teknikle dokunur. Kolay taşınması için kolandan kulpları vardır, ağzı bağcıkla bağlanır.³²⁰ Sibiryâ topraklarında da dikey tezgâhlarından çıkmış yün ve

³¹² Kaşgarlı Mahmud, *Dîvânu Lugâti’t-Türk*, s. 890.

³¹³ Kaşgarlı Mahmud, *Dîvânu Lugâti’t-Türk*, s. 959.

³¹⁴ Kaşgarlı Mahmud, *Dîvânu Lugâti’t-Türk*, s. 959.

³¹⁵ Kaşgarlı Mahmud, *Dîvânu Lugâti’t-Türk*, s. 960.

³¹⁶ B. Ögel, *Türk Kültür Tarihine Giriş V*, s. 158.

³¹⁷ Ebû Abdullah Muhammed İbn Battûta Tancî, *İbn Battûta Seyahatnâmesi II*, İstanbul 2004, s. 961.

³¹⁸ B. Ögel, *Türk Kültür Tarihine Giriş V*, s. 366.

³¹⁹ Ş. Elçin, “Denizli Dokumacılığı Üzerine Notlar”, s. 7.

³²⁰ K. Özbel – vd., *Türk Dokuma Sanatından Örnekler*, s. 7,8; G. Şimşek, “Karacakılavuz Dokumalarının Genel Özellikleri”, s. 36

bitkisel hammaddelerden oluşan kumaşlar bulunmaktadır.³²¹ Ayrıca belirtmek gerekir ki; Anadolu ve Mezopotamya uygarlıklarında, özelde ise Akad ve Babil mitolojisinde yer alan ve Sümer mitolojisinden beslenerek ortaya çıktığı düşünülen “Bereket Tanrıçası İştâr” vardır.³²² Kültürel belleğin nesiller arası etkileşimin bir neticesi olarak üreten kadının dokuma tezgâhı da aynı adla anılmaktadır (Fotoğraf 54).

Çulhalık/Çullalık/Çulfalık: Ahşap yatay çalışan ve üzerinde yatay doğrultuda dokumalar yapılan bir tezgâhtır. Şalvarlık, ceketlik kumaş, çadır, sitil, çul ve bez dokunur. Siyah yün iplikten dokunan şalvarlık ve ceketlik kumaşlar özel küçük tezgâhta ıslatılarak yoğrulur. Kuruyunca çekerek sıkı bir dokuya kavuşur. Çadır ise bu tezgâhta siyah kıldan, aralıklı ve seyrek olarak dokunur. Çadırın kanatları dokunarak birbirine eklenir. Yedi kanat bir çadır oluşturur. Seyrek dokuma tekniği sayesinde güneş ışıkları rahatlıkla içerisini aydınlatırken kılların birbirine teması yağmur damlalarının geçmesini önler. Bez dokumalar ise gömlek ve iç çamaşırı yapımında kullanılmaktaydı (Fotoğraf 57).³²³

Çarpana ve Kılınç (Kolan Tezgâh): Deri, ince ağaç levha, karton, fildişi, vb. malzemeden dörtgen veya çokgen şeklinde kesilmiş ve köşelerine birer delik delinmiş dokuma aracına çarpana denir. Genel olarak iki ahşap dikme arasına gerilen yün iplikler çarpanalarla dokunur, kılınç ile sıkıştırılır. Çeki ipi (deve kolanı), at ve merkep kolanları, bağcık (sicim) dokunur. Dokuma çarpanalar önden arkaya veya tam tersine 90 derece döndürülüp, alttan üstten atlatılarak yapılır. Çarpanaların belirli hareketinden sonra arış geçirilerek kılıçla sıkıştırılır. Bu örgü atkılar sıkışınca kadar veya istenilen motif ortaya çıkıncaya kadar bir yönde gider. Sonra çarpanalar ters yönde döndürülmeye başlanır. Çarpanada tam bir örgü veya tam dokuma tekniklerinin uygulandığı söylenemez. Örgü değildir çünkü arış kullanılmaktadır. Ancak çarpana ipinin hareket tarzı örgü sistemini andırır.³²⁴ Çarpanaların deliklerinden birer iplik geçirilip, bu levhaların 90 derece veya 180 derece döndürülmesiyle ve araya atkı atılmasıyla elde edilen şerit halindeki

³²¹ Н. В. Полосьямак - Л. Л. Баркова, **КОСТЮМ и ТЕКСТИЛЬ пазырыкцев Алтая (IV—III вв. до н. э.)**, s. 39.

³²² Ekrem Akurgal, **Anadolu Uygarlıkları**, Ankara 2014, s. 68, 86, 87, 431.

³²³ K. Özbel – vd., **Türk Dokuma Sanatından Örnekler**, s. 7, 8; G. Şimşek, “*Karacaklavuz Dokumalarının Genel Özellikleri*”, s. 36;

Çulhalık/Çullalık/Çulfalık, <http://www.anamurunsesi.com/kultur/dokumalar/dokumatezgahlari.htm> (01.04.2020).

³²⁴ K. Özbel - vd., **Türk Dokuma Sanatından Örnekler**, s. 7,14; <https://tekstilbilgi.net/carpana-dokuma-teknigi.html> (01.04.2020).

dokumalara da çarpana dokumaları denilmektedir.³²⁵ Giyside kullanılan çarpanalar; kadın ve erkeklerde kuşağın bele tutturulması için kullanılır. Dizlik bağı, göbek bağı, öncek bağı, bel bağı, unuk bağı, şalvar ipi, şıkırdizgi kolan, götdöven vs. isimler alırlar. Karaçadırların kazıklara bağlanması, topak evin keçelerinin serilmesi ve kubbenin tutturulması, alaçayıkta hem keçenin hem de yerle olan bağlantının sağlanması “çandır ipi” denilen çarpanalarla sağlanır. Terki bağı, gem, yular, dizgin, deve atkıları, kolanlar, eğer süsleri, kol ipi, araba süsleri olarak da kullanımı mevcuttur. Beşik bağı, kundak bağı ve çocuk bağları olarak da örnekleri vardır. Karadeniz bölgesinde “dıрмаç ipi” olarak sepetlerin taşınmasında kullanılır. Susma ipi adında ve Anadolu’da çuval tutacağı olarak da kullanımları görülür. Ayrıca barutluk, fişek çantası, kılıç askısı, Kur’an bağı, terlik ve takunye alınlığı olarak çarpana dokumaları vardır. Esas oluşum maddeleri yün ve kıldır. İpek, keten, pamuk ve merserizeden de yapılmaktadır. Bunların yanında altın ve gümüş ipliklerle de süslenerek kullanılmaktadır (Fotoğraf 30, 58, 59).³²⁶

Basit Tezgâh Dikdörtgen bir çerçeveden ibaret olup istenildiği zaman, istenildiği yere taşınabilir; bir yere dayanıp hafif meyilli bir durum alarak çalışmaya hazır bir hale gelebilir. Ayrıca çulhalıkta dokunan kumaşı ıslamak için ahşaptan yapılan özel küçük tezgâha da basit tezgâh denilmektedir. Mutfak, ip ağacı, ipacı da denilmektedir.³²⁷

Ç. KUMAŞ, DERİ VE KÜRK ÇEŞİTLERİ

Kumaş ve deri çeşitliliği, Türk kültürünün etkileşim alanıyla paralel olarak çok fazla alanı içerisinde barındırmaktadır. Orta Asya’da deri, kürk ve yün ile başlayan giyim-kuşam kültürü; başta Çin ile siyasi etkileşimden doğan yeni oluşumları beraberinde getirmeye başlamıştır. İklim ve coğrafyanın etkisinde çeşitlilik kısıtlı olmasına rağmen, bugün saray hayatı olarak nitelenen iktidar ve askeri yapıya hediye, antlaşma yahut ganimet olarak gelen kumaşlar çeşitliliği arttırmıştır. Ticarete aktifliğin artması ile birlikte bu çeşitlilik ve farklılıklar kendi kültür bünyelerinde eritilerek gerçekleşmiştir. Devamlılığı ve kaliteyi hedef alan üretim, bu sebeplerden ötürü geniş ölçeklidir. Çalışmamızda ise Hunlardan Selçuklulara kadar olan zaman dilimi ve coğrafyaları

³²⁵ Aslıhan Turan, “*Artvin Yöresinde El Dokumacılığı*”, **Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Geleneksel Türk El Sanatları Anasanat Dalı Yüksek Lisans Tezi**, Erzurum 2012, s. 14.

³²⁶ K. Özbel - vd., **Türk Dokuma Sanatından Örnekler**, s. 15.

³²⁷ G. Şimşek, “*Karacakılavuz Dokumalarının Genel Özellikleri*”, s. 36; K. Özbel - vd., **Türk Dokuma Sanatından Örnekler**, s. 7, 12.

inceleme alanını dâhil ettiğimiz için kumaş ve deri çeşitliliğini de bu hususta irdeleyeceğiz.

Kumaş, deri ve kürkler giyim-kuşam unsuru olmaktan ziyade zaman zaman para birimi olarak da kullanılarak karşımıza çıkmaktadır. Özellikle Uygurlarda “Pu” adı verilen bez kumaşlar, Uygur Han’ın mührü üzerinde basılıp alış-verişte para yerine kullanılmaktaydı ve Kitan başkentinde de geçerliydi.³²⁸ Gerdîzî özellikle Bulgarların para olarak ekseri “kunduz (delek) kürkü”; gümüş ve altın yerine “kunduz derisi” kullanıldığını da aktarmaktadır.³²⁹ Fatma Ayhan ise eserinde, Türklerin kürke “ten/tın” denildiğini ve bugün bunun bir neticesi olarak Kazakistan’da para birimlerine “tenge” olarak yansıdığını öne sürmektedir.³³⁰

a. Kumaş Çeşitleri

Pamuklu kumaşın en eski kalıntısı Pakistan’da İndus Vadisi’ndeki Mohenjo-Daro kazılarında bulunup MÖ. 3000 olarak tarihlendirilmektedir. İpek ise Çin’de bulunmuş ve MÖ. 2600 yılları olarak kaydedilmiştir.³³¹ Kumaş sözü Türklerde, “mal, mülk, davar” manasına geliyordu.³³² Dîvânu Lugâtî-t-Türk’te pamuk “*yuñ, bamuk/ bāmuk, kepez,*”; kumaş vb. imal edilen her şey “*ed/ ēd*”; pamuk sahibi olana “*kepezlig*”; pamuk tarlası da “*kepezlik*” olarak yer almaktadır.³³³ Eski Uygur Türkçesi’nde pamuk ve yün için “*yüng, äkbüz, kıtık*”; pamuklu tabiri için ise “*kıtıklıg*” kullanılmaktadır.³³⁴ Anadolu’da da işlenmemiş kaba pamuk veya yüne “*kıtık*” denilmektedir.³³⁵ Uygur vesikalarında pamuk ve pamuklu kumaşın ayrı ayrı alım ve satımının gerçekleştiğini görmekteyiz. Ayrıca kira bedeli, mükâfat, hediye, temel ihtiyaçlar arasında kullanımına rastlamaktayız. Pamuk, pamuklu kumaşlarla birlikte kadın kölelerin beraber anıldığını görmekteyiz. Kadınların dokuma zanaatında kullanımını dikkate çekerek Uygurlarda dokumacılığın büyük bir zanaat kolu olduğunu fark etmekteyiz.³³⁶ Türklerin kumaşlarını özenle

³²⁸ Özkan İzgi, *Uygurların Siyasî ve Kültürel Tarihi (Hukuk Vesikalarına Göre)*, Ankara 1987, s. 48.

³²⁹ Ramazan Şeşen (nşr.), *İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, İstanbul 2017, s. 87.

³³⁰ Fatma Ayhan, “*Türklerin Giyim Kuşamında Kürk*”, <http://www.ayk.gov.tr/wp-content/uploads/2015/01/AYHAN-Fatma-T%C3%9CRKLER%C4%B0N-G%C4%B0Y%C4%B0M-KU%C5%9EAMINDA-K%C3%9CRK.pdf> (13.05.2019), s. 192, 193.

³³¹ E. Keskin, “*Dokuma Eyleminde Sanatsal Yaratıcılık ve Deneysellik İlişkisi*”, s. 5.

³³² B. Ögel, *Türk Kültür Tarihine Giriş V*, s. 157.

³³³ Kaşgarlı Mahmud, *Dîvânu Lugâtî’t-Türk*, s. 572, 632, 704, 989.

³³⁴ A. Caferoğlu, *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*, s.102, 177, 307.

³³⁵ B. Ögel, *Türk Kültür Tarihine Giriş V*, s. 364.

³³⁶ Ö. İzgi, *Uygurların Siyasî ve Kültürel Tarihi (Hukuk Vesikalarına Göre)*, s. 68, 69, 80, 83, 89, 97, 102, 103, 104, 105, 106.

dokuduklarını ortaya koydukları ürünlerin estetik değeriyle ve dildeki örnekleriyle pekiştirmektedir. Ayrıca Türk kumaşları yineleyerek belirtiyoruz ki İran, Hindistan ve Batı devletlerindeki dokumacılar tarafından taklit edilecek kadar beğenilmekteydi.

Polosmak ve Barkova'nın Pazırık Kurgan'ındaki buluntular üzerinden hazırladıkları ortak çalışmalarında, kumaşın bu güne kadar Orta Asya'ya ithal ürünlerle geldiği düşüncesinin yaygın olduğunu fakat kazılarda elde edilen buluntularla bu duruma artık şüpheyi yaklaştığı ifade edilmektedir. Pazırık kültürünün “donmuş” mezarlarından çıkarılan kumaşlardan ortaya çıkan sonuçlar, Japonya (Nara Ulusal Kültürel Özellikleri Araştırma Enstitüsü), İsviçre (Riggisberg, Abegg-Stiftung), Kore (Pusan, Dept)'de tekstil ürünlerinin incelenmesi için en büyük yenileme ve araştırma merkezleri ile işbirliği gerçekleştirilmiştir. Tekstiller doğası gereği disiplinlerarası bir araştırmanın nesnesi olarak kabul edilmektedir. Kurgandan çıkarılan kumaşların kimyasal bileşimini, yapısını, özelliklerini, doku bileşenlerini ve hammadde kaynaklarını belirlemek için Kataliz Enstitüsü'ne başvurulmuş. Kumaşların üretilme ve boyanması konusunda köken bulma meselesinde organik boyar maddelerin elde edilmesinin farklılığından dolayı çözümleme etkin olmaktadır. Ek olarak kumaşların “yama” yöntemiyle de yeniden oluşturulma ya da onarılma meselesine değinilmektedir. Pazırık'taki etek parçasının kumaş şeritleri ve Pazırık at binicilerinin mezarlarında bulunan yünlü pantolonlar koyulaştırılmak üzere tekrar boyanmış yahut tekrar kullanıma hazırlanmak üzere “yamalama” usulü ile yenilenmişti. Kumaşlar aynı zamanda giyen kişinin yaşam tarzını, mesleğinin, tercih edilen kıyafetin günlük hayata uygunluğu, silinip silinmediğini, giyim süresini, tabiat ve iklim koşullarına dair silinmez izler taşımaktadır. Konar-göçer yaşayan Türkler ürettikleri her ürünü yaşam tarzlarına uygun ve rahat olarak tasarlamışlardır. Kumaşları da bu hususta hazırlamışlardır. Tezgâhları küçük ebatlarda tasarlandıkları için üretilen kumaşlarda bu boyutta küçük parçalar oluşmaktadır. Pazırık'ta bulunan yünlü kumaşların genişliği 55 santimetreyi geçmemektedir.³³⁷

Tilla Deniz Baykuzu, M.Ö. I. Binlerde Çin'in altın işlemeciliğinin geleneksel tekniği olan “kumaş mum modelaj tekniği” ile yapılan kumaşların tercih edildiğini

³³⁷ Н. В. Полосмак - Л. Л. Баркова, **КОСТЮМ и ТЕКСТИЛЬ пазырыкцев Алтая (IV—III вв. до н. э.)**, s. 5, 6, 8, 16, 17, 39, 41.

belirtmektedir. Motifin oluşması için önce balmumundan örneği yapıyor, sonra dışı kil ile kaplanır. Kil kurutulup mum eritilir. Metalin döküleceği kalıp ortaya çıkar. Objenin kırılmadan kalıptan çıkarılması için örnek kumaşlar kullanılır.³³⁸ İleriki devirlerde ise Tufan beyliğinin topraklarında Pei-chieh adlı bir bitkinin yetiştirildiği ve pamuk gibi lifli olduğu için dokumada kullanıldığı belirtilir. Hatta bitkinin çiçekleri dahi toplanıp kumaş olarak dokumada kullanılmaktadır.³³⁹

Selçuklular devrinde Sultanın ve yakın ailesinin kıyafet ve kumaşlarının saklandığı ve korunduğu elbise deposu olarak “Câmeihâne-i Saltanat” oluşturulmuştur. Güvenliğinden sorumlu kişiye ise “câmedâr” denilmektedir. Hatice Demir’in de çalışmasında bahsettiği gibi; İbn Bibi’nin Selçuknâme’sinde sıklıkla çuha, keten, atlas, ipek, pamuklu, kadife, yünlü, kutnu kumaşlar zikredilmektedir. Devrin içerisinde dokunan özel kumaşların varlığından da bahsedilir. Bu kumaşların özel kişiler tarafından özel günlerde giyilmesi için hazırlanan kıyafetlerde kullanıldığı da belirtmektedir. Özel kumaşlar genellikle üretildikleri bölgenin ismiyle anılmaktadır: İran’da üretilen Şuster ve Bağdat’ta üretilen Sakilatun Attabi.³⁴⁰ Ayrıca Karamanoğulları ile Ermenek kalesi Türkmenleri’nin Konya’yı zaptlarında elde ettikleri ganimetler arasında kumaşlarda yer almaktadır: “*Dilenci ve kızıl külahlı Türkmenler, altın sırmalı kıymetli Mısır kumaşlarını, pahalı ve nadide muallim ipeklilerini başlarına sardılar...*”³⁴¹ İbn Battûta ise eserinde, kaliteli kumaşların üretim noktaları için; Abyâr, Mısır, Sermîn, Baalbek ve Zebedanî, Zafâr, Denizli, Erzincan, Manisa (özellikle kemha kumaşı) gibi şehirleri özellikle belirtmektedir.³⁴² Osmanlı Devleti devrinde de kumaş üretimi dünya pazarında taklit edilecek kadar değerli ürünlere sahipti. İtalyanların çatma ve kadife, Fransızların kutnu ve atlas, Rusların üsküfe ve sevaileri taklit ederek kendi pazarlarında sattıkları bilinmektedir.³⁴³ Moda tutkunluğu her devirde kendini besleyen bir ticari faktördür. Bu

³³⁸ Tilla Deniz Baykuzu, “Çin’de Hun Kurganları: I Xi Goupan Kurganları”, **Bozkırın Oğlu Ahmet Taşağıl’a Armağan**, (ed. Tuğba Eray Biber), İstanbul 2019, s. 141.

³³⁹ Bahaeddin Ögel, **Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi II**, Ankara 2019s. 407.

³⁴⁰ İbn Bibi, **El Evamirü’l-Ala’iye Fi’l-Umuri’l-Ala’iye (Selçuk Name) I**, (nşr. Mürsel Öztürk), Ankara 1986, s. 39, 67, 91, 82, 233; Hatice Demir, “Ortaçağ Dönemine Ait İki Kaynakta (İbn Bibi-Selçuknâme ve İbn Battûta Seyahatnames) İsmi Geçen Kumaş ve Kıyafet Tasvirleri”, **Akdeniz Sanat**, C. 4, S. 7, (2011), s. 91, 92.

³⁴¹ İbn Bibi, **El Evamirü’l-Ala’iye Fi’l-Umuri’l-Ala’iye (Selçuk Name) II**, (nşr. Mürsel Öztürk), Ankara 1986, s. 205.

³⁴² Ebû Abdullah Muhammed İbn Battûta Tancî, **İbn Battûta Seyahatnâmesi I-II**, (nşr. A. Sait Aykut), İstanbul 2004, s. 38, 66, 103, 124, 408, 418, 425.

³⁴³ Fikri Salman, “Türk Kumaş Sanatında Görülen Geleneksel Kumaş Çeşitlerimiz”, **Sanat Dergisi**, (2004), s. 15.

nedenle sarayda yahut belli öncü topluluklarda kullanılan maddi unsurların halk arasında da taklit edilerek kullanımının mevcut olduğunu düşünmekteyiz.

Kumaş üretimi, bölge halkının ihtiyacına göre değişim göstermektedir. Bu nedenle aynı yöntemle üretilen kumaşlar bazen ham maddelerinin değişikliğiyle, bazen de teknik değişiklikle çeşitlilik göstermektedir. Temel farklılıklar kumaşların memleket, şahıs, malzeme ve yapıma tekniklerine göre adlandırılmaktadır. Üç temel başlıkta toplanan kumaşlar: *Memleket adı taşıyanlar: 1) Kumaşın dokunduğu memleket (Halep Kumaşı, Bursa Kumaşı..) 2) Kumaşın adıyla dokunduğu memleket (Bursa kadifesi, Üsküdar çatması..) 3) Dokunduğu memlekettten başka yerin adını taşıyanlar (Trablus kuşağı). Şahıs adı taşıyanlar: Selimiye, Mescidiye.. Dokuyan ustalara göre: Hasan Bey kefiyesi.. Malzemeye göre: kutnu telle, pullu hâre..* olarak sınıflandırılmıştır.³⁴⁴

Aba: Yıkanmış, temizlenmiş ve taranmış yün yapağından dokunarak veya dövülerek daha sonra sıkıştırılarak elde edilen kalın yünlü kumaştır. Soğuğu geçirmediği için iklimi sert ve soğuk coğrafyalarda; cübbe, hırka, potur, çakşı, terlik, tozluk ve dizlik olarak kullanılmıştır. Eskiden en meşhur abalar Balıkesir’de dokunurdu. Siyah renkli olanı için “kebe” tabiri kullanılır. Ayrıca XVII. yüzyılda Abaza Mehmed Paşa’nın abadan kestirip giydiği cepken kendi devrinde rağbet görmüştür. Padişahın dahi bu cepken modelini kullandığı belirtilir. Bu kesim bilakis gençler arasında “abaza kesimi aba cebken” olarak kullanılmıştır.³⁴⁵

Abayı: Kırgızca’da kıymetli bir kumaş adıdır. “Abai” olarak tarif edilen ipekli kumaşlar için de kullanılmış olabilir. Kumaş üzerinde kalın ve iri desenler yer alabilir. Döşemelik ve bohçalık olarak kullanılmıştır.³⁴⁶

Abak: Orta Asya’da dokunan eski elbiselik alaca kumaş çeşididir.³⁴⁷

³⁴⁴ Mine Esiner Özen, “Türkçe’de Kumaş Adları”, *Tarih Dergisi*, S. 33, (1982), s. 293; F. Salman, “Türk Kumaş Sanatında Görülen Geleneksel Kumaş Çeşitlerimiz”, s. 15.

³⁴⁵ M. E. Özen, “Türkçe’de Kumaş Adları”, s. 299; F. Salman, “Türk Kumaş Sanatında Görülen Geleneksel Kumaş Çeşitlerimiz”, s. 16; R. E. Koçu, *Türk Giyim Kuşam ve Süslenme Sözlüğü*, s. 13, 14; Mehmet Özkarcı, “Eski Türkçe’de Kullanılan Dokuma ve Giyim Terimleri”, *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. 12, (1995), s. 289.

³⁴⁶ M. E. Özen, “Türkçe’de Kumaş Adları”, s. 299; F. Salman, “Türk Kumaş Sanatında Görülen Geleneksel Kumaş Çeşitlerimiz”, s. 16; M. Özkarcı, “Eski Türkçe’de Kullanılan Dokuma ve Giyim Terimleri”, s. 289.

³⁴⁷ M. E. Özen, “Türkçe’de Kumaş Adları”, s. 299; ; F. Salman, “Türk Kumaş Sanatında Görülen Geleneksel Kumaş Çeşitlerimiz”, s. 17; M. Özkarcı, “Eski Türkçe’de Kullanılan Dokuma ve Giyim Terimleri”, s. 289.

Agca: Pamuk ipliğinden dokunmuş çul.³⁴⁸

Agı: İpek kumaş. Kumaşların siyasi politikalarda vergi ve hediye olarak kullanımıyla değerli oldukları ve her çağda kumaşları muhafaza eden görevlilerin varlığından da haberdarız. Dîvânu Lugâti't-Türk'te ipek kumaşları muhafaza eden görevli için de “agıcı” denilmektedir.³⁴⁹

Alaca: Renkli pamuklu ipliklerden dokunmaktadır. Çeşitli ihtiyaçlarda kullanılan kumaş, pamuklu ve ipekli alaca olarak ikiye ayrılmaktadır. Kumaş genelde lacivert ya da bordo zemin üzerinde sarı çizgiler/çubuklar olarak tasarlanmıştır. Beşparmak, yollu, çizgili, çubuklu adı da verilmektedir. Selçuklular zamanından Osmanlı'ya kadar yaygın kullanımı vardır. Selçuklularda kadın ve erkek giyimlerinde hırka, mintan, şalvar, entari gibi kıyafetler için kullanılmıştır. Osmanlılar da ise son dönemlerde dokuma sanayisinde en çok üretilen kumaşlardan biridir. Kırgız Türkçesi'nde de yollu pamuklu kumaş için “alaça” sözü kullanılmaktadır.³⁵⁰

Arşın: Arış (çözü) teli arasına altın, gümüş ve ipekle dokunmuş kumaştır. Dip kumaşı olarak da bilinmektedir. Zaman zaman harcamaların kısıtlanması hususunda padişahların bu kumaşı kullanmaları yasaklanmıştır.³⁵¹

Asıl: Kıymetli kumaşlara verilen ad.³⁵²

Atlas: Yakut Türkçesi'nde “atalags”, Kırgız Türkçesi'nde “atiles” olarak bilinen ipek kumaş türüdür. Kaftan, entari ve şalvar üretiminde sık kullanılmaktaydı.³⁵³ Çoğunlukla kadın giyiminde kullanılan atlas “elvanî, frengi, mermeri, surmaî” ve saten kumaş olarak da zikredilir. Çoğunlukla düz renk (yeşil, kırmızı ve siyah) kullanılırken bazı çeşitleri nakışla işlenmektedir. İlk kez Çin'de dokunduğu ve Araplar aracılığıyla

³⁴⁸ M. E. Özen, “Türkçe'de Kumaş Adları”, s. 299.

³⁴⁹ Kaşgarlı Mahmud, *Dîvânu Lugâti't-Türk*, s. 542; M. Özkarcı, “Eski Türkçe'de Kullanılan Dokuma ve Giyim Terimleri”, s. 289.

³⁵⁰ M. E. Özen, “Türkçe'de Kumaş Adları”, s. 300, 301; F. Salman, “Türk Kumaş Sanatında Görülen Geleneksel Kumaş Çeşitlerimiz”, s. 18; R. E. Koçu, *Türk Giyim Kuşam ve Süslenme Sözlüğü*, s. 16; M. Özkarcı, “Eski Türkçe'de Kullanılan Dokuma ve Giyim Terimleri”, s. 290.

³⁵¹ F. Salman, “Türk Kumaş Sanatında Görülen Geleneksel Kumaş Çeşitlerimiz”, s. 19; M. E. Özen, “Türkçe'de Kumaş Adları”, s. 302; M. Özkarcı, “Eski Türkçe'de Kullanılan Dokuma ve Giyim Terimleri”, s. 291.

Çözü ve atkı iplik görseli için Bkz. Fotoğraf 35.

³⁵² M. E. Özen, “Türkçe'de Kumaş Adları”, s. 302.

³⁵³ Macide Gönül, “Topkapı Sarayı Müzesinde Bulunan Padişah Elbiseleri”, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Antropoloji Dergisi*, S. 7, (1972), s. 272.

bugünkü Avrupa sınırlarına ulaştığı bilinir. İslâmiyet'in kabulüyle giyim-kuşamda sınırlamalardan dolayı ipeğin erkek giyiminde haram olduğunu birinci bölümde zikretmiştik. Bu nedenle pamuk ile karıştırılıp hazırlandığı da aktarılanlar arasında yer alır. Selçuklu kaynaklarında XIII. yüzyılda “Atlas-ı İstanbûlî” deyiimi kullanıldığından kumaşın bilindiği ve kullanıldığı düşünülür. Osmanlı devrinde kullanımı ise oldukça yaygındır. Özellikle saray ahalisinin kışın çok kullanması sebebiyle sarayda kış mevsimi için “atlas mevsimi” denilmiştir. Dokuma teknikleri arasında ise çözgü yüzlü, atkı yüzlü, çift yüzlü, donuk, yanardöner atlaslar olarak çeşitleri bulunmaktadır.³⁵⁴

Ay: Turuncu renkli ipek.³⁵⁵

Balkı: Kırgız Türkçesi'nde kıymetli bir kumaşın adı.³⁵⁶

Barça: Kırgız Türkçesi'nde kumaş adı.³⁵⁷

Barçın: İpekli kumaş, ipek.³⁵⁸

Barkıt: Kırgız Türkçesi'nde kadifeye verilen ad; yollu kadife taklidi pamuklu kumaş.³⁵⁹

Basma: Çiçekli, türlü renk ve desenli pamuklu kumaş. Türk sanatında kullanılan geometrik veya üsluplaştırılmış çiçeklerden, motiflerden oluşan bir kumaş çeşididir. Basma da bunun kumaşa yansımış halini görmekteyiz. İçi havlı ve dışı perdahlı olanlara “pazen”, içi perdahlı, dışı havlı olanlara “divitin” denir. Türk devletlerinde kullanımı yaygın olan kumaşımız Türkiye Cumhuriyet'inde Sümerbank ile ilk fabrika ürünü olmaya başlamıştır.³⁶⁰

³⁵⁴ F. Salman, “Türk Kumaş Sanatında Görülen Geleneksel Kumaş Çeşitlerimiz”, s. 19; M. E. Özen, “Türkçe'de Kumaş Adları”, s. 302, 313, 314, 326, 331, 333; R. E. Koçu, **Türk Giyim Kuşam ve Süslenme Sözlüğü**, s. 23, 24.

³⁵⁵ Kaşgarlı Mahmud, **Dîvânu Lugâti't-Türk**, s. 565; M. E. Özen, “Türkçe'de Kumaş Adları”, s. 302.

³⁵⁶ M. E. Özen, “Türkçe'de Kumaş Adları”, s. 303.

³⁵⁷ M. E. Özen, “Türkçe'de Kumaş Adları”, s. 303; M. Özkarcı, “Eski Türkçe'de Kullanılan Dokuma ve Giyim Terimleri”, s. 293.

³⁵⁸ Kaşgarlı Mahmud, **Dîvânu Lugâti't-Türk**, s. 574; M. Özkarcı, “Eski Türkçe'de Kullanılan Dokuma ve Giyim Terimleri”, s. 293.

³⁵⁹ M. E. Özen, “Türkçe'de Kumaş Adları”, s. 303; M. Özkarcı, “Eski Türkçe'de Kullanılan Dokuma ve Giyim Terimleri”, s. 293.

³⁶⁰ M. E. Özen, “Türkçe'de Kumaş Adları”, s. 303; F. Salman, “Türk Kumaş Sanatında Görülen Geleneksel Kumaş Çeşitlerimiz”, s. 20; R. E. Koçu, **Türk Giyim Kuşam ve Süslenme Sözlüğü**, s. 31, 32.

Başayı: Kırgız Türkçesi'nde el dokuması bir nevî ipek kumaş.³⁶¹

Berenci: Kırgız Türkçesi'nde bir kumaş adı.³⁶²

Bez: Pamuk veya ketenden yapılmaktadır. R. E. Koçu renginin daima beyaz olduğunu belirtir.³⁶³ Bu kumaştan elbise, çarşaf, kese, havlu, torba, iç gömlek, iç don ve çeşitli örtüler elde edilir. Dîvânu Lugâtî't-Türk'te "böz" olarak yer almaktadır. Pamuklu kumaşı yapan, bezci manasında ustasını anlatmak için "bözçi" kullanıldığını da burada görmekteyiz. Uygur ve Kırgız Türkçesi'nde de "böz" olarak kullanılmaktadır. Kullanılan ipliğin cinsine, dokunuş tarzına, kalınlığına, inceliğine, yumuşaklığına göre adlandırılmaları vardır: Yerli bez, Amerikan bezi, Trabzon bezi, alaca bez, keten bezi, Şile bezi, Manisa bezi.³⁶⁴

Bürümcük/Bürüncük: Ham ipekten ve M. E. Özen'e göre biraz pamukla karıştırılarak, R. E. Koçu'ya göre ise az miktarda keten ipliği katılarak dokunmaktadır. İnce bir kumaş olduğu için iç gömlek ve iç donu olarak kullanılmak üzere hazırlanırdı. Kadınlar için yapılan bürümcüklerin atkı ve çözgüsü ipektendir. "Helâli" denen ve erkekler için dokunan bürümcüklerde ise çözgü pamuk, atkı ipek ipliklidir. Sözlüklerde "emret, eyübî, hileli kanuni, yalınkat" olarak da karşımıza çıkmaktadır. Hafif olması ve kıvrıcık olarak ev tezgâhlarında üretilen en kıymetli Türk çamaşırlığı olarak da tarif edilmektedir. Bükülü bez, buldan bezi, şile bezi olarak da anılmaktadır. Ek olarak "bürüncük"ün 'kadın başörtüsü' olarak kullanıldığını da belirtmek gerekir.³⁶⁵

Cibek: Kırgız Türkçesi'nde ipek, ipekten olan.³⁶⁶

Çek: Çizgili aba kumaş şeklinde pamuklu dokuma.³⁶⁷

³⁶¹ M. E. Özen, "Türkçe'de Kumaş Adları", s. 303.

³⁶² M. E. Özen, "Türkçe'de Kumaş Adları", s. 304.

³⁶³ R. E. Koçu, **Türk Giyim Kuşam ve Süslenme Sözlüğü**, s. 41, 42.

³⁶⁴ M. E. Özen, "Türkçe'de Kumaş Adları", s. 304, 305; F. Salman, "Türk Kumaş Sanatında Görülen Geleneksel Kumaş Çeşitlerimiz", s. 21; R. E. Koçu, **Türk Giyim kuşam ve Süslenme Sözlüğü**, s. 234; Kaşgarlı Mahmud, **Dîvânu Lugâtî't-Türk**, s. 598, 50; F. Şenyüz, "Nehcü'l-Ferâdis'teki Terzilik Terimleri ve Bu Terimlerin Türkiye Türkçesindeki Kullanımları", s. 75.

³⁶⁵ M. E. Özen, "Türkçe'de Kumaş Adları", s. 304, 306, 313, 314, 317, 320, 339; F. Salman, "Türk Kumaş Sanatında Görülen Geleneksel Kumaş Çeşitlerimiz", s. 22, 23; R. E. Koçu, **Türk Giyim kuşam ve Süslenme Sözlüğü**, s. 54; B. Özkan Nalbant vd., "Çağatay Dönemi Giyim Kuşam ve Süslenme Terimleri", s. 1198; M. Özkarcı, "Eski Türkçe'de Kullanılan Dokuma ve Giyim Terimleri", s. 298.

³⁶⁶ M. E. Özen, "Türkçe'de Kumaş Adları", s. 307.

³⁶⁷ Kaşgarlı Mahmud, **Dîvânu Lugâtî't-Türk**, s. 648; M. Özkarcı, "Eski Türkçe'de Kullanılan Dokuma ve Giyim Terimleri", s. 301.

Çınaxsı: Nakışlı Çin ipeği.³⁶⁸

Çit: Üzerine nakışlar basılmış Çin ipeği yahut kenevirden yapılmış kaba örgülü bez tarifleri mevcuttur.³⁶⁹

Çuha: Yün iplikten dimi ya da bezayağı örgüsüyle sık dokunan kalın kumaş türüdür. Kadınlar için kışlık ferace dikiminde kullanımı mevcut olsa da erkek giyim-kuşamında kullanımı daha yaygındır. Osmanlı Devleti'nin özellikle askeri giyim-kuşamında kışlık giysileri çuhadan yapılıyordu. Kırgız Türkçesi'nde çuha için “nootu”; kırmızı çuha için “manat” kullanılmaktadır.³⁷⁰

Çuz: Kırmızı ve siyah, altınla işlenmiş Çin kumaşı.³⁷¹

Dalimbo: Kırgız Türkçesi'nde bir çeşit Çin pamuklu kumaşı.³⁷²

Deyilda: Kırgız destanlarında geçen pahalı bir kumaş.³⁷³

Diba: Altın ve gümüş iplikler kullanılarak dokunmuş ipekli veya kadife bir kumaştır. Genellikle saten bir örgü kullanılır. İpek, saten veya ipek kadife üzerine altın ve gümüş işlemeli ağır kumaş olarak da tasvir edilmektedir. İlk kez Doğu ve Orta Asya'da dokunduğu bilinmektedir. Selçuklu Sultanı Alaaddin Keykubad'ın Osman Bey'e gönderdiği hediyeler arasında “diba-ı rûmî” adlı kumaş da yer almaktadır.³⁷⁴

Egin: Enir bir buçuk karış, boyu dört arşın olan ve alışverişte kullanılan bez.³⁷⁵

Eşgürti: İpek cinsinden, işlemeli bir Çin kumaşı.³⁷⁶

³⁶⁸ Kaşgarlı Mahmud, *Dîvânu Lugâti't-Türk*, s. 623.

³⁶⁹ Kaşgarlı Mahmud, *Dîvânu Lugâti't-Türk*, s. 625; M. Özkarcı, “Eski Türkçe’de Kullanılan Dokuma ve Giyim Terimleri”, s. 302.

³⁷⁰ M. E. Özen, “Türkçe’de Kumaş Adları”, s. 309, 325, 328; F. Salman, “Türk Kumaş Sanatında Görülen Geleneksel Kumaş Çeşitlerimiz”, s. 26, 27; R. E. Koçu, *Türk Giyim kuşam ve Süslenme Sözlüğü*, s. 88-90; M. Özkarcı, “Eski Türkçe’de Kullanılan Dokuma ve Giyim Terimleri”, s. 303.

³⁷¹ M. Özkarcı, “Eski Türkçe’de Kullanılan Dokuma ve Giyim Terimleri”, s. 303.

³⁷² M. E. Özen, “Türkçe’de Kumaş Adları”, s. 310.

³⁷³ M. E. Özen, “Türkçe’de Kumaş Adları”, s. 311.

³⁷⁴ M. Özkarcı, “Eski Türkçe’de Kullanılan Dokuma ve Giyim Terimleri”, s. 304; M. E. Özen, “Türkçe’de Kumaş Adları”, s. 311; F. Salman, “Türk Kumaş Sanatında Görülen Geleneksel Kumaş Çeşitlerimiz”, s. 28; R. E. Koçu, *Türk Giyim kuşam ve Süslenme Sözlüğü*, s. 96; Safa Kılıçlıoğlu, Nezihe Araz, Hakkı Devrim (hz.), “Diba”, *Meydan Larousse*, C. III, (1970), s. 656.

³⁷⁵ Kaşgarlı Mahmud, *Dîvânu Lugâti't-Türk*, s. 634.

³⁷⁶ Kaşgarlı Mahmud, *Dîvânu Lugâti't-Türk*, s. 646; M. Özkarcı, “Eski Türkçe’de Kullanılan Dokuma ve Giyim Terimleri”, s. 307.

Eşük: Han ve beyleri yüceltmek maksadıyla mezarlarına serilsin diye gönderilen, artanı fakirlere dağıtılan kumaş. Sarınmak için kullanılan örtü; üste giyinilen veya bürünülen şey.³⁷⁷

Eşüklük barçm: Şal için kullanılan, uçları ipekli kumaş.³⁷⁸

Eteklik böz: Etek yapmak için kullanılan kumaş.³⁷⁹

İkat: Çözgü ipliklerin önceden istenilen renk ve miktarda değişik görüntüler verecek şekilde boyanmasından sonra dokunmuş kumaş türüdür. Kullanımın Uygurlara kadar dayandığı bilinmektedir. Günümüzde kullanımı ise başta Orta Asya olmak üzere çeşitli coğrafyalarda devam etmektedir. Anadolu’da ise Karadeniz Bölgesi’nde “makaslı”, Gaziantep’te “taraklı” olarak kullanılmaktadır.³⁸⁰

İpek: İpek böceği kozaları çözülerek çıkarılan ince, esnek ve parlak ipliğiyle dokunmuş kumaşlara denir. Çuvaş Türkçesi’nde “perzen”; Eski Uygur Türkçesinde “torku”; Kırgız Türkçesi’nde “torgun, torko”; Türkmen Türkçesi’nde “yüpek”; Kazak Türkçesi’nde “jibek” Kıpçak Türkçesi’nde ise “yipek” olarak geçmektedir. İpliğin dokunma tarzına göre ipek, kumaş çeşitlerine ayrılmaktadır: Atlas, bürümcük vb.³⁸¹ İpek kullanımı bazı kültürlerde sadece kadınlara atfedilmektedir. Semerkand bölgesindeki Özbekler hâlâ sadece kadın giyimi olan ipek materyalleri var. Yarı ipek olanlar da erkek cübbelerinin dikilmesi için kullanılıyor.³⁸² Türk kültüründe ipek, Çin’den Hsiung-nu’lara gönderilen hediyeler arasında yer almaya başlamıştır. Kurganlar içerisinde sıklıkla bulunan ipek kumaş örnekleri, ipeğin tercih edildiğini göstermektedir. Gönderilen hediyeler içinde ipek kumaşlar; sırma ile işlenmiş, eğrilmiş veya eğrilmemiş, ham ipek olarak ayrılmaktadır.³⁸³

³⁷⁷ Kaşgarlı Mahmud, *Dîvânu Lugâti’t-Türk*, s. 647; M. Özkarcı, “Eski Türkçe’de Kullanılan Dokuma ve Giyim Terimleri”, s. 307.

³⁷⁸ Kaşgarlı Mahmud, *Dîvânu Lugâti’t-Türk*, s. 647.

³⁷⁹ Kaşgarlı Mahmud, *Dîvânu Lugâti’t-Türk*, s. 648.

³⁸⁰ F. Salman, “Türk Kumaş Sanatında Görülen Geleneksel Kumaş Çeşitlerimiz”, s. 31.

³⁸¹ M. E. Özen, “Türkçe’de Kumaş Adları”, s. 318, 329, 337, 338; A.Caferoğlu, *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*, s. 247; F. Şenyüz, “Nehcü’l-Ferâdis’teki Terzilik Terimleri ve Bu Terimlerin Türkiye Türkçesindeki Kullanımları”, s. 78.

³⁸² Н. В. Полосымак - Л. Л. Баркова, *КОСТЮМ и ТЕКСТИЛЬ пазырыкцев Алтая (IV—III вв. до н. э.)*, s. 30.

³⁸³ B. Ögel, *Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi I*, s. 361, 368; Ahmet Taşağıl, *Gök-Türkler I-II-III*, Ankara 2018, s. 33.

İşgirti/İşkirti: Uygur Türkçesi'nde dibâ denilen ipek kumaş yahut ipek kumaş olarak geçmektedir.³⁸⁴

Kaçaç: Bir Çin ipeklisi.³⁸⁵

Kadam: Çuvaş Türkçesi'nde keten.³⁸⁶

Kadek: Kırgız Türkçesi'nde bir Çin dokuması.³⁸⁷

Kadife: Çözgüsü ipek, atkısı ipek ya da pamuktan olan, havlı bir kumaştır. R. E. Koçu'n aktardığına göre ise; “ipek, yahut pamuk ve yünden yüzü tüylü yumuşak kumaş”.³⁸⁸ Kadife tekniği, oldukça eski ve karmaşıktır. Kadife kayıtlarda ilk kez 1481-1486 yıllarında sancağa çıkan şehzadelere verilen hediyeler içerisinde “kemha” ile birlikte yer almıştır.³⁸⁹

Kāfgar: Behremân ipeği. Safran renginde olduğu bilinmektedir.³⁹⁰

Kamlo: Selçuklular devrinde Adana ve Sivas'ta dokunan pamuklu kumaşlara verilen isimdir.³⁹¹

Kebe: Keçenin daha kalını olup çobanların kullandığı örtü ve giyim eşyası (özellikle gömlek) yapımında kullanılan bir materyaldir.³⁹²

Keçe: Yünlerin sıcak, buharlı ve ıslak ortamda sabunla işleminden geçtikten sonra dövülerek ve sıkıştırılarak liflerin birbirine geçmesi sonucu dokunmadan yapılan kalınca bir kumaş türüdür. R. Şeşen'in derlediği çalışmada yer alan yazmada, kuzeyde Kuzey Denizi ile doğuda Dokuz Oğuz ülkesiyle bitişen büyük bir Türk ülkesinden ve Türklerin

³⁸⁴ M. E. Özen, “Türkçe'de Kumaş Adları”, s. 318; A. Caferoğlu, **Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü**, s. 100; M. Özkarcı, “Eski Türkçe'de Kullanılan Dokuma ve Giyim Terimleri”, s. 313.

³⁸⁵ Kaşgarlı Mahmud, **Dîvânu Lugâti't-Türk**, s. 673.

³⁸⁶ M. E. Özen, “Türkçe'de Kumaş Adları”, s. 319; M. Özkarcı, “Eski Türkçe'de Kullanılan Dokuma ve Giyim Terimleri”, s. 313.

³⁸⁷ M. E. Özen, “Türkçe'de Kumaş Adları”, s. 319.

³⁸⁸ R. E. Koçu, **Türk Giyim Kuşam ve Süslenme Sözlüğü**, s. 142.

³⁸⁹ M. E. Özen, “Türkçe'de Kumaş Adları”, s. 319; F. Salman, “Türk Kumaş Sanatında Görülen Geleneksel Kumaş Çeşitlerimiz”, s. 31, 32.

³⁹⁰ Kaşgarlı Mahmud, **Dîvânu Lugâti't-Türk**, s. 677; F. Salman, “Türk Kumaş Sanatında Görülen Geleneksel Kumaş Çeşitlerimiz”, s. 32; M. E. Özen, “Türkçe'de Kumaş Adları”, s. 319.

³⁹¹ F. Salman, “Türk Kumaş Sanatında Görülen Geleneksel Kumaş Çeşitlerimiz”, s. 32; M. E. Özen, “Türkçe'de Kumaş Adları”, s. 320.

³⁹² F. Salman, “Türk Kumaş Sanatında Görülen Geleneksel Kumaş Çeşitlerimiz”, s. 33; M. Özkarcı, “Eski Türkçe'de Kullanılan Dokuma ve Giyim Terimleri”, s. 315.

keçe imalinde “insanların en ustası” olarak bahsedilmektedir.³⁹³ “Kişe, kiyiz, kız”, Çuvaş Türkçesi’nde “keşma” olarak geçer. Dîvânu Lugâti’t-Türk’te yağmurluk yapmaya ve yatak doldurmaya yarayan ince keçeye “çaydam” denilmektedir.³⁹⁴ Kırgız Türkçesi’nde nakışlarla bezenmiş olan keçe, “tekimat” da denilmektedir.³⁹⁵ Kaliteli keçe yapımı uygun yünler ile oluşmaktaydı. Sonbahar aylarında kırkılan “güz kırkımı” yünü bunun için en iyi tercihtir. Daha sonra tarama/süme işlemi yapılır. Kullanım alanına göre işlemleri devam eder. Türk kültür tarihi içerisinde keçe kullanımı çok farklı alanlarda kendini göstermektedir. Konar-göçer yaşamda etkin olan Türkler için özellikle kepenek olarak kullanımı yaygındır.³⁹⁶ Gerdîzî Dokuz Oğuz hakanının oturduğu köşkün duvarlarının keçe ile döşendiğini belirtmiştir.³⁹⁷ Gök-Türklerde de keçe kilimler, donmuş Sarı Irmak üzerinden geçmek için dahi kullanılmaktaydı. Ayrıca Gök-Türk devri mezarlarında keçeden ve kumaştan yapılmış “tuli” isminde büyük kuklalar bulunmaktadır. Hun dönemi “tös, töz” kuklalarla benzerliklerine değinilmektedir.³⁹⁸ Uygurlarda aynı geleneğin devam ettiğini Konçuy’un oturtulması için hazırlanan, keçe ile süslenen hususi bir çadırdan anlamaktayız.³⁹⁹ Bu durumda duvarları süslemede halı gibi kullanıldığını anlamaktayız. Keçenin su geçirmez hale getirmek için sıkıştırıldığını bilmekteyiz. Fakat Pazırık’ta çıkan veriler, bu husus için koyun sütü veya domuz yağı kullanıldığına dikkat çekmektedir. Parlaklığı için ise kireç ve kemik tozunun etkin olduğu belirtilmektedir. Ayrıca Altay’daki keçeler yumuşaklığı, inceliği ve dayanıklılığı ile ayırt edilebilmektedir. Keçe ürünlerinin çoğunun yüksek sanatsal desen ve süsle bezendiği belirtilmektedir (Fotoğraf 52, 53). Türklerde keçenin kullanım alanı çadırın yalıtımından giyim-kuşama kadar geniş yelpazeye sahiptir.⁴⁰⁰

Kele: Kırgız Türkçesi’nde kıymetli kumaşın adı.⁴⁰¹

³⁹³ R. Şeşen, **İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri**, s. 92.

³⁹⁴ Kaşgarlı Mahmud, **Dîvânu Lugâti’t-Türk**, s. 617.

³⁹⁵ M. E. Özen, “*Türkçe’de Kumaş Adları*”, s. 320, 321, 323, 335; F. Salman, “*Türk Kumaş Sanatında Görülen Geleneksel Kumaş Çeşitlerimiz*”, s. 33.

³⁹⁶ H. N. Begiç, “*Orta Asya’dan Küçük Asya’ya Geleneksel Bir Sembol: “Kepenek”*”, s. 52. Kepeneğin yapım aşamalarının detaylı görseli için Bkz. Fotoğraf 43, 44, 45, 46, 47, 48, 49, 50.

³⁹⁷ R. Şeşen, **İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri**, s. 84.

³⁹⁸ Ö. Aydın, “*Kutsal Mavilerde Masal Biçen Kiyizler*”, s. 609, 610, 616; A. Taşağıl, **Gök-Türkler I-II-III**, s. 30.

³⁹⁹ Ö. İzgi, **Uygurların Siyasî ve Kültürel Tarihi (Hukuk Vesikalarına Göre)**, s. 26.

⁴⁰⁰ Н. В. Полосьмак - Л. Л. Баркова, **КОСТЮМ и ТЕКСТИЛЬ пазырыкцев Алтая (IV—III вв. до н. э.)**, s. 14., 139.

⁴⁰¹ M. E. Özen, “*Türkçe’de Kumaş Adları*”, s. 321; M. Özkarcı, “*Eski Türkçe’de Kullanılan Dokuma ve Giyim Terimleri*”, s. 316.

Kemek: Pamuktan yapılan, nakışlı ve şeritli bir kumaş.⁴⁰²

Kenzi: Değişik renklerde; kırmızı, sarı, yeşil Çin kumaşı.⁴⁰³

Keşpir: İnce pamuklu kumaş; kaşmir (Kırgız Türkçesi'nde).⁴⁰⁴

Keten: Ketengillerden çiçekleri mavi renkte ve beş taç yapraklı, lifleri dokumacılıkta kullanılan bir bitkidir.⁴⁰⁵ Özellikle Uzakdoğu'da elbise için kullanılmaktadır. Eski Türk dillerinde ketene "kendir" denilmektedir. Bu kullanım Mısır'da Memlûk Devletleri'ne kadar bu şekilde devam etmiştir. Kumaş olarak kullanılma meselesinde ise; Eski Mısır'da giyim-kuşam malzemesi olarak çok değer görmesine rağmen Asya'dan Mısır'a geçtiği görüşü ağır basmaktadır. B. Ögel; Çin'e dahi ketenin kumaş olarak kullanımın Fergana'dan girdiğini aktarmaktadır. Çin'in keten ve kendiri yağı ve tohumları için kullanmaktaydı. Bunun etkisiyle olduğu düşünülerek Çince "huma" olan keten tohumu yağına Uygurlar "kuma" demektedir. Uygurların tıp kitaplarında da bahsi geçen kendirin ziraatını yaptığını da bilmekteyiz. Fakat zamanla Doğu Türkleri arasında unutulmuş ya da azalmaya başlamıştır. Batı Türklerinde ise gelişmiştir. Anadolu'da ve Mısır Memlûk Türklerinde sık sık geçmektedir. Fakat kendir ile ketenin karıştırıldığı kanısı oldukça yüksek bir değer taşımaktadır (Fotoğraf 61, 62).⁴⁰⁶

Kımkap: Kırgız Türkçesi'nde ipekli bir kumaşın adıdır.⁴⁰⁷

Kin: Uygur Türkçesi'nde ipekli kumaş.⁴⁰⁸

Ꞑokpa: Pamuklu kumaş.⁴⁰⁹

Kutnu: Atlas ve kemha arasında bir yüzü ipekli diğer yüzü pamuklu kumaş çeşididir. Anadolu Selçuklularından beri özellikle sarayda çok tercih edilmektedir. İpek kumaş olarak bilinmekte ve Sivas ve Tokat ağızlarında "gutnu" denilmektedir. Çözüğü

⁴⁰² Kaşgarlı Mahmud, *Dîvânu Lugâti't-Türk*, s. 702.

⁴⁰³ Kaşgarlı Mahmud, *Dîvânu Lugâti't-Türk*, s. 703.

⁴⁰⁴ M. E. Özen, "Türkçe'de Kumaş Adları", s. 321; M. Özkarcı, "Eski Türkçe'de Kullanılan Dokuma ve Giyim Terimleri", s. 317.

⁴⁰⁵ F. Şenyüz, "Nehcü'l-Ferâdis'teki Terzilik Terimleri ve Bu Terimlerin Türkiye Türkçesindeki Kullanımları", s. 76.

⁴⁰⁶ B. Ögel, *Türk Kültür Tarihine Giriş V*, s. 375-388.

⁴⁰⁷ M. E. Özen, "Türkçe'de Kumaş Adları", s. 322; M. Özkarcı, "Eski Türkçe'de Kullanılan Dokuma ve Giyim Terimleri", s. 317.

⁴⁰⁸ M. E. Özen, "Türkçe'de Kumaş Adları", s. 322; A. Caferoğlu, *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*, s. 110; M. Özkarcı, "Eski Türkçe'de Kullanılan Dokuma ve Giyim Terimleri", s. 318.

⁴⁰⁹ A. Caferoğlu, *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*, s. 180.

ipek, atkısı pamuk olan kumaşlara da zamanla kutnu denilmeye başlanmıştır. Atlas ve kemhadan sonra en sık ve en kalın dokunan kumaştır. Kumaş dokunup sonra pişirilip yumuşatılır. Daha sonra da perdahlanarak parlaklık verilir. Sarı-kırmızı renkli kumaşın üzerinde desen farklılıklarından dolayı kutnu çeşitleri olmuştur: Kutnu demiryolu, kutnu haşhaşlı, kutnu taraklı.⁴¹⁰

Mata: Kırgız Türkçesi’nde evde dokunan pamuklu kumaş.⁴¹¹

Mındatu: İpek (ipekli kumaş).⁴¹²

Pir: Çuvaş Türkçesi’nde keten; bir nevi pamuklu dokuma.⁴¹³

Plis: Çuvaş Türkçesi’nde bir nevi kadife.⁴¹⁴

Sof: Tiftik yününden ve keçi kılından dokunmuş kumaşın ve bu kumaştan yapılan cübbenin adıdır. Dokunan kumaş yıkanıp fırınlama işleminin ardından kullanılmaktadır. Kumaştaki parlaklık fırınlama işleminden dolayı elde edilmektedir. Siyah ve beyaz-krem renk üzerine dokunmuştur. Sıcak tutan ve hafif bir kumaştır. Bu özelliklerinden dolayı Osmanlı devrinde ihraç edilen ve çok aranan bir ürünü haline gelmişti.⁴¹⁵

Şal: Türklerde yünden dokunmuş, ince elbiselik kumaş. Atkısı ve çözgüsü yün ve desenli olarak tasarlanmıştır. Bu dokuma türünün doğu memleketlerine ait olduğu ve dünyaya tanıtıldığı zikredilmektedir. Saray ve halk arasında yaygın kullanımı olan şallar; desen, renk ve yumuşaklığından ötürü pek çok alanda kullanılmaktaydı.⁴¹⁶

Şalaşu: Bir Çin dokuma türü.⁴¹⁷

⁴¹⁰ M. E. Özen, “Türkçe’de Kumaş Adları”, s. 315, 324, 325; F. Salman, “Türk Kumaş Sanatında Görülen Geleneksel Kumaş Çeşitlerimiz”, s. 34, 35; M. Özkarcı, “Eski Türkçe’de Kullanılan Dokuma ve Giyim Terimleri”, s. 320.

⁴¹¹ M. E. Özen, “Türkçe’de Kumaş Adları”, s. 326; M. Özkarcı, “Eski Türkçe’de Kullanılan Dokuma ve Giyim Terimleri”, s. 322.

⁴¹² Kaşgarlı Mahmud, **Dîvânu Lugâti’t-Türk**, s. 764.

⁴¹³ M. E. Özen, “Türkçe’de Kumaş Adları”, s. 330; M. Özkarcı, “Eski Türkçe’de Kullanılan Dokuma ve Giyim Terimleri”, s. 326.

⁴¹⁴ M. E. Özen, “Türkçe’de Kumaş Adları”, s. 330.

⁴¹⁵ M. E. Özen, “Türkçe’de Kumaş Adları”, s. 333; F. Salman, “Türk Kumaş Sanatında Görülen Geleneksel Kumaş Çeşitlerimiz”, s. 38; M. Özkarcı, “Eski Türkçe’de Kullanılan Dokuma ve Giyim Terimleri”, s. 329.

⁴¹⁶ M. E. Özen, “Türkçe’de Kumaş Adları”, s. 334; F. Salman, “Türk Kumaş Sanatında Görülen Geleneksel Kumaş Çeşitlerimiz”, s. 39; M. Özkarcı, “Eski Türkçe’de Kullanılan Dokuma ve Giyim Terimleri”, s. 330.

⁴¹⁷ Kaşgarlı Mahmud, **Dîvânu Lugâti’t-Türk**, s. 845.

Şâli: Keşmir keçisi yününden dokunmuş, ince ve makbul bir kumaş. Büyük ve seyrek dokunan Ankara şâlisinden daha önceki yasalarımıza göre Türk bayrağı yapılmaktaydı.⁴¹⁸

Tafta: İnce, sık dokunmuş ve parlak kumaş (ipek) bezayağı örgüyle dokunmaktadır. İlk defa ise Çin’de dokunmuştur. Tafta kumaş Türk ve Arap halklarında ferace, çarşaf, yazlık elbise gibi kıyafetlerin yapımında kullanılmıştır.⁴¹⁹

Taŋuk: Hükümdarlar yola çıktığında vb. durumlarda hükümdara verilen ve içinde yiyecek ve ipekli kumaşlar bulunan hediye. Çevgen vuruşunda topu kaleden (mine’l-maqbaž) geçirene verilen ipekli kumaş parçası. Savaşta kısa mızrakların ve bayrakların ucuna iliştirilen ipek kumaş.⁴²⁰

Taray: Çuvaş Türkçesi’nde ince ve güzel bez.⁴²¹

Tavar: Uygur Türkçesi’nde bir çeşit Çin kumaşı.⁴²²

Taxçek: Bir tür Çin ipeği.⁴²³

Taxtu: Eğirilmeden önceki ham ipek.⁴²⁴

Tönluk: Elbise için planlanan kumaş.⁴²⁵

Yamaglık böz: Yamamak için hazırlanmış kumaş vb.. bir şeyin parçası.⁴²⁶

Yazma: Üstüne boya ve fırça ile renkli bezemeler yapılmış bez. Bunun için tahta kalıplar kullanılır.⁴²⁷

Yir: İpekli kumaşın veya arışın bir yüzünün adı.⁴²⁸

⁴¹⁸ M. E. Özen, “Türkçe’de Kumaş Adları”, s. 334; M. Özkarcı, “Eski Türkçe’de Kullanılan Dokuma ve Giyim Terimleri”, s. 330.

⁴¹⁹ F. Salman, “Türk Kumaş Sanatında Görülen Geleneksel Kumaş Çeşitlerimiz”, s. 40; M. Özkarcı, “Eski Türkçe’de Kullanılan Dokuma ve Giyim Terimleri”, s. 331.

⁴²⁰ Kaşgarlı Mahmud, *Dîvânu Lugâti’t-Türk*, s. 853.

⁴²¹ M. E. Özen, “Türkçe’de Kumaş Adları”, s. 336.

⁴²² M. E. Özen, “Türkçe’de Kumaş Adları”, s. 336.

⁴²³ Kaşgarlı Mahmud, *Dîvânu Lugâti’t-Türk*, s. 864.

⁴²⁴ Kaşgarlı Mahmud, *Dîvânu Lugâti’t-Türk*, s. 864.

⁴²⁵ Kaşgarlı Mahmud, *Dîvânu Lugâti’t-Türk*, s. 891.

⁴²⁶ Kaşgarlı Mahmud, *Dîvânu Lugâti’t-Türk*, s. 947.

⁴²⁷ M. E. Özen, “Türkçe’de Kumaş Adları”, s. 339.

⁴²⁸ Kaşgarlı Mahmud, *Dîvânu Lugâti’t-Türk*, s. 977.

Yurun: İpekli parçası.⁴²⁹

Yurun yaka: İpekli parçası.⁴³⁰

Yurunlug: İpek parçaları olan (kadın vb..)⁴³¹

Züngüm: Bir tür Çin ipeği.⁴³²

b. Deri ve Kürk Çeşitleri

İnsanlığın giyim-kuşam malzemeleri arasında temel madde olan hayvan derisi ve kürkü yaygın kullanımıyla günümüze kadar gözdeliğini korumuştur. Deri kullanımına dair ilk izler, MÖ. 20.000 yıllarına ait olup İspanya ve Fransa sınırındaki Lascaux ve Altimira mağaralarındaki duvar resimlerinde görülmektedir.⁴³³ Derinin ilk kez süsleme sanatında kullanımını, Arapların gerçekleştirdiği zikredilir. Roma Tarihçisi Pilinius’a göre dericiliğin ilk kullanımı Beotyalı Tichus tarafından gerçekleşmiştir. Bunun yanında dericiliğin piri olarak Çin prensi Sin-Tang da söylenmektedir. Dünya medeniyetlerinde önemli bir yer tutan deri, Âdem ile Havva’nın cennetten çıkarken üzerlerinde pöstekiler olarak yer almaktadır.⁴³⁴ Türkçede temel kökeni ve Uygur Türkçesinde “*teri/tiri*” olup Batı Türkçesinde zamanla “*deri*” olarak kullanılmaya başlanmıştır.⁴³⁵ Derinin Türklerde kullanımın çok eski olduğu kesinleşmiş bir kanıdır. Dil içerisinde deri ve deri tabaklamaya dair çeşitli ve gelişmiş ibareler, bugün Anadolu ve Orta Asya’da hâlâ etkin kullanım alanına sahiptir. Deriye yapılan işleme “*dibâgat*” denilir. Fakat halk arasında “*tabaklama*” olarak bilinir.⁴³⁶ Dîvânu Lugâtî’t-Türk’te deriyi tabaklayan şey “*erük*”; deriyi tabaklamak “*erükle-*”; deri tabaklamakta kullanılan palamut ağacı yaprağı “*awujgun*” ve oğlak derisi “*eldiri, elri*” olarak aktarılmaktadır.⁴³⁷ Deri tabaklamada

⁴²⁹ Kaşgarlı Mahmud, *Dîvânu Lugâtî’t-Türk*, s. 990.

⁴³⁰ Kaşgarlı Mahmud, *Dîvânu Lugâtî’t-Türk*, s. 990.

⁴³¹ Kaşgarlı Mahmud, *Dîvânu Lugâtî’t-Türk*, s. 990.

⁴³² Kaşgarlı Mahmud, *Dîvânu Lugâtî’t-Türk*, s. 995.

⁴³³ Ali Yorgancıoğlu - Ersin Önem- Bahri Başaran - Fikret Hakan – Feyzi Karakuş – Güneş Ayyıldız, “*Geleneksel Kürüklü Deri Çizme Üretimi ve Mukavemet Özelliklerinin Değerlendirilmesi*”, *Hayvansal Üretim*, C. 57, S. 1, (2016), s. 49.

⁴³⁴ Safa Kılıçoğlu – Nezihe Araz – Devrim Hakkı (hz.) , “*Deri*”, *Meydan Larousse*, C. III, (1970), s. 575, 577.

⁴³⁵ M. E. Özen, “*Türkçe’de Kumaş Adları*”, s. 337.

⁴³⁶ Ahmet Saim Arıtan, “*Türk Deri İşlemeciliği Bağlamında Türk Cild Sanatı*”, <http://www.ayk.gov.tr/wp-content/uploads/2015/01/ARITAN-Ahmet-Saim-TÜRK-DERİ-İŞLEMECİLİĞİ-BAĞLAMINDA-TÜRK-CİLD-SANATI.pdf> (11.09.2019), s. 124.

⁴³⁷ Kaşgarlı Mahmud, *Dîvânu Lugâtî’t-Türk*, s. 565,636, 637, 644.

bitkilerin özellikle kullanıldığı bilinmektedir. Bitkilerin bazı kısımlarında yer alan tanin ile tabaklama maddesi elde edilir. Bitkisel tabaklama maddeleri suda çözülebilir özelliğe sahiptir. Tanin ve sıcaklık bu hususta birlikte çalışmaktadır. Sıcaklık için gerekli ısı 25-37,5 derece olarak gösterilir. Tanin olarak odun yapıştırıcılar da kullanılmaktadır. Bu husus bugün Endonezya’da yapılmaya devam etmekte ve Güney Afrika, Avustralya ve Yeni Zelanda’da sınırlı ticaretleri yapılmaktadır.⁴³⁸ Ayrıca A. S. Arıtan eserinde ağaç kabuklarının, doğrudan doğruya Harezm dericiliğinin ihtiyacını karşılamak için ihraç edildiğini aktarmaktadır.⁴³⁹

Deri sadece giyim-kuşam unsuru olarak kullanılmamaktadır. Deri Müzik aletlerinden su tulumları ve yağlıkların yapımına kadar kullanılmış ve bugün hâlâ kullanılmaktadır.⁴⁴⁰ Deri kitap ciltlerinde de yaygın bir kullanım alanı oluşturmaktadır. Bunun için özel deri bıçakları mevcuttur. Derinin aslen işlenmiş deriyi ifade etmek için kullanıldığı belirtilir. Türklerin deri ciltleme sanatındaki gelişimlerinden dolayı, Türklerin önce Çin’e ardından dünyaya bu sanatı tanıttığı görüşü de kabul edilen son kanılar arasında yer almaktadır.⁴⁴¹ Genelde memeliler, kuşlar, sürüngenler, balıklar; özelde öküz, inek, boğa, at, dana, keçi, koyun gibi hayvanların derileri tercih edilmektedir. Derilerin bozulmadan kullanıma hazırlamak için çeşitli işlemler gerçekleşir: Kurutma veya tuzlama. İkisinden biri yahut ikisi birden tercih edilerek işlenme aşamasına geçene kadar muhafaza edilir. Bu aşamaya göre tuzlanmış deri, kuru deri ya da tuzlanmış kuru deri olarak sınıflandırılırlar. Derinin temizlenme meselesi oldukça hassastır. Çünkü deriyi temizleme aşamasında gösterilen hassasiyet, kalitesiyle bağdaştırılmasına neden olmaktadır. Deri; deri altı, deri üstü ve asıl deri “kütis” olarak üç bölümden oluşmaktadır. Derinin içindeki ince zara ise “kandır” denilmektedir.⁴⁴² Derilerin kireçlendiği taş Anadolu’da “ısırganlık”; kireçleme işlemine “inmek” denilmektedir.⁴⁴³ Orta Asya’da bulunup Anadolu’ya yayılan Ak Deri yöntemi, Bergama kentinde yapıldığı için “Pergamena” olarak da bilinmektedir. Papirüsten daha dayanıklı olduğu için daha çok tercih edilmekteydi. Uzun süre koruma özelliğinden dolayı kitap ve

⁴³⁸ Mahmut Özacar – İ. Ayhan Şengil, “*Tanin Kimyası ve Teknolojisi*”, **Sakarya Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü Dergisi**, C. 2, S. 1, (1998), s. 79, 80.

⁴³⁹ A. S. Arıtan, “*Türk Deri İşlemeciliği Bağlamında Türk Cild Sanatı*”, s. 127.

⁴⁴⁰ Nebi Bozkurt, “*Deri*”, **DİA**, IX, İstanbul 1994, s. 174; Safa Kılıçoğlu vd., “*Deri*”, 577.

⁴⁴¹ A. S. Arıtan, “*Türk Deri İşlemeciliği Bağlamında Türk Cild Sanatı*”, s. 130.

⁴⁴² B. Ögel, **Türk Kültür Tarihine Giriş V**, s. 163, 164.

⁴⁴³ A. S. Arıtan, “*Türk Deri İşlemeciliği Bağlamında Türk Cild Sanatı*”, s. 123.

yazıları muhafaza için ya da guaj boya ile yapılan resimler için “tırşe” adını alarak kullanılmaktaydı. Bugün ise Anadolu’da koyundan üretilen derilerde Karaman türü önemli bir yerdedir.⁴⁴⁴ Eski Türklerde deri çeşitleri hayvanın cinsine ve derinin tabaklanma metod ve hususiyetine göre ayrılmaktadır. Türklerde boğa derisi Dede Korkut Hikâyeleri’nde kullanılarak önem kazanmıştır. Çünkü bugün de olduğu gibi sığır derisi daha kıymetliydi. Buhara’da yapılan Bulgar Türklerinin derileri, Ortadoğu pazarlarında ün yapmıştır. Sonra ki devirlerde dahi bu etki kendisini göstererek Rusların işledikleri derilere “Bulgarı” denilmeye devam edilmiştir. Deve derisi ise, mitolojide, Arap kaynaklarının tercümesinde ve Dede Korkut’ta yer almaktadır. Ayrıca derinin özellikle ayakkabı yapımında kullanımı derileri; kalın, ince ve genişliğine göre ayırmaktaydı.⁴⁴⁵

Kürk, işlendiği zaman giyim-kuşamda ve aksesuar olarak kullanılan, ince ve sık tüylü hayvan postudur.⁴⁴⁶ Kürkün kullanımıyla birlikte zanaat haline gelmesi kürkçülük mesleğini ortaya çıkarmıştır. Kürkçülükte çoğunlukla yaşanan coğrafyadaki hayvanlara göre tercihler şekillenmektedir. Fakat genellikle memeli hayvanlardan elde edilen postların işlenerek sanat ile birleşmesiyle ortaya çıkmıştır. Ayrıca sert ve soğuk iklimli coğrafyaların kürklerinin daha güzel, daha uzun ve canlıdır.⁴⁴⁷ İlk kez Sümer tabletlerinde kürk kullanımıyla karşılaşmaktayız. Tabletlerde laplan ve aslan postları satan bir kürkçü reklamı bulunmaktadır. Türklerde ise deri kullanımı en eski giyim-kuşam unsuru olarak yer almaktadır. Çin ve Arap toplumlarıyla Türkler arasındaki ticaret ilişkilerinde de etkin bir ürün olarak tercih edilmiştir.⁴⁴⁸ U. Tavkul, Çin kaynaklarında MÖ. 206-MS. 220 yılları arasındaki Kırgızların hükümdarlarına A-jı dediklerini, samur ve kuduz derisi elbiseler giymeyi sevdiklerini aktarmaktadır.⁴⁴⁹ Dîvânu Lugâti’t-Türk’te post, kendisinden kürk yapılan deri olarak “emşen” kullanılmaktadır.⁴⁵⁰ Kürk mükâfatlandırma hususunda da kullanılmaktaydı.⁴⁵¹ Eski devirlerden itibaren soğuğa karşı kullanılan kürk, daha sonra giyim-kuşamdaki çeşitliliğin artışıyla süs unsuru olarak kullanılmaya

⁴⁴⁴ Safa Kılıçoğlu vd., “Deri”, s. 574-577.

⁴⁴⁵ B. Ögel, **Türk Kültür Tarihine Giriş V**, s. 162-169.

⁴⁴⁶ Safa Kılıçoğlu – Nezihe Araz – Devrim Hakkı (hz.) , “Kürk”, **Meydan Larousse**, C. VII, (1970), s. 733.

⁴⁴⁷ R. E. Koçu, **Türk Giyim-Kuşam ve Süslenme Sözlüğü**, s. 169; F. Ayhan, “Türklerin Giyim Kuşamındaki Kürk”, s. 190.

⁴⁴⁸ Filiz Karaca, “Kürk”, **DİA/XXVI**, Ankara 2002, s. 568; F. Ayhan, “Türklerin Giyim Kuşamında Kürk”, s. 190, 191.

⁴⁴⁹ Ufuk Tavkul, “Tarihî Türk Erkek Kıyafetleri”, **Millî Folklor**, S. 19, s. 41.

⁴⁵⁰ Kaşgarlı Mahmud, **Dîvânu Lugâti’t-Türk**, s. 639.

⁴⁵¹ Safa Kılıçoğlu vd., “Kürk”, s. 733.

başlanmıştır. Özellikle Göktürk heykellerinde ve Uygurlarda kaftanların yaka, omuz ve etek kısımlarında dikilerek zenginleştirilmiştir. Ancak kıyafetlerin iç yüzeylerinde kullanımı da mevcuttu. Osmanlı Devletinde kürk kullanımı oldukça yaygın ve statü belirtisi olarak çeşitlenmiştir.⁴⁵²

R. E. Koçu, usta debbağda terbiye edilen kürklük postların, tüccarların eline tulum halinde geldiğini ve tulumların burada dörde ve kendi içlerinde de kalitelerine göre sınıflandırıldığından bahseder: 1) *Sırt tüyleri*, 2) *Boyun (kafa) tüyleri*, 3) *Göbek (karın) tüyleri*, 4) *Paça (bacak) tüyleri*.⁴⁵³ Hudûdü'l-âlem'de Issı-göl civarından başlayıp Kırgız kabilelerine kadar uzanan Tûlas dağında samur ve sincabın bolluğundan bahsedilmektedir.⁴⁵⁴ Kırgız Türkçesi'nde yüzü kumaştan olan kürk "içik", samur kürk için "kiş içik" kullanılmaktadır.⁴⁵⁵ Gerdîzî, Zeynü'l-ahbâr adlı eserinde Tatarların devamı olarak gös-terilen Kimakların Samur, sincap ve kakum kürkünden elbise yaptıklarını belirtir.⁴⁵⁶ Yazıtlarda sincap kürkünden ve renginden özellikle bahsedilir: "...kara k[işin] kök teyengin..."⁴⁵⁷ Kök, gök mavi ile bağdaştırılmaktaydı fakat sincap kürkü, gri ile bilinmektedir. Hatta kurşuni renge "sincabi" denilmesine neden olacak kadar benimsenmiştir.⁴⁵⁸ Altay Yaratılış destanında sincabın elbise yapmak için kullanılan bir materyal olduğunu ve elbise yapmanın öğretilerek aktarıldığına dikkat çekilmiştir. Manas destanında sincap ağaç koğuklarında saklanan "şeytan" olarak tarif edilmektedir. Fakat Şamanların seslerini taklit ederek ayinler yaptığı hayvanlar arasında da yer almaktadır.⁴⁵⁹ Kullanım alanlarını inceledikçe, Orta Asya'da gündelik hayatın tamamen bitki ve hayvanlar üzerinden şekillendiğini görmekteyiz. Bitkilerin değişimine göre zamanlarını tayin etmeleri ve cenaze, düğün törenlerini buna bağlı gerçekleştirmeleri bu hususta verilecek temel örneklerdir. Kürk hususunda ise sincabın kürkünün griye dönüşmesiyle Yenisey Tunguzlarında yeni yıl kutlanmaktaydı. Ayrıca sincap her boyun koruyucu ve atası olarak kabul edilen ongunları arasında kullanılan bir hayvandır.⁴⁶⁰ Samur kürkü ise Farsça kökenli bir isme sahip olup Sibirya'da yaşayan zerdava ve sansar cinsindeki

⁴⁵² F. Ayhan, "Türklerin Giyim Kuşamında Kürk", s. 193-198.

⁴⁵³ R. E. Koçu, **Türk Giyim-Kuşam ve Süslenme Sözlüğü**, s. 169.

⁴⁵⁴ R. Şeşen, **İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri**, s. 64.

⁴⁵⁵ M. E. Özen, "Türkçe'de Kumaş Adları", s. 318, 323.

⁴⁵⁶ R. Şeşen, **İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri**, s. 77.

⁴⁵⁷ M. Ergin, **Orhun Âbideleri**, s. 87, 93.

⁴⁵⁸ R. E. Koçu, **Türk Giyim-Kuşam ve Süslenme Sözlüğü**, s. 209.

⁴⁵⁹ B. Ögel, **Türk Mitolojisi I**, s. 107, 498.

⁴⁶⁰ J. P. Roux, **Orta Asya'da Kutsal Bitkiler ve Hayvanlar**, s. 73, 375.

hayvanların postuna denilmektedir. Kara ve sarı samur olarak iki cinse sahip ve karası sarısından daha makbul tutulmaktadır.⁴⁶¹ Kırgızların yurtları, Sibiryâ eteklerinde kurulmuş olması hasebiyle kürklü hayvana bolca ev sahipliği yapmaktaydı. Samur kürklerini de yaygın olarak kullanmaktaydılar. İslâm ülkelerine de kürk ihraç edecek duruma sahiptiler.⁴⁶² Kakum ise sansar ve gelinciğe benzer boz ve siyah kuyruklu kürkü makbul bir hayvandır.⁴⁶³ J.P. Roux, kakum ve gelincik için Gizli Tarihte yer alan bir benzetmeden bahseder: “..annem Ko’âçin bir gelinciğe dönüştüğünde (gelincik gibi) iştir... Kakıma dönüştüğünden (kakım gibi) görür...” Bu benzetme Orta Asya’da hayvanların kişi ve karakterlerle bağdaştırılmasını ve J. P. Roux’a göre gerçek bir dönüşüm, özdeşleşme ve katılım olarak ifade edilmektedir.⁴⁶⁴ Bu nedenle kullanılan eşyanın ruhu ve kullananın bu ruh ile bütünleştirilme meselesi dikkatleri çekmektedir. Kakum kürkleri, devrin üst düzey kişilerini yüceltme yahut manevi hissin arttırılma gayesinden dolayı değerli görülmektedir.

Deri ve kürk, avcı-toplayıcı toplumların temel giyim-kuşam unsuru olarak birçok medeniyette farklı zaman dilimlerinde kullanılmıştır. Zirai yaşam ve ticaretle birlikte temel giyim-kuşam malzemeleri çeşitliliğe sahip olmuştur. Bugün giyim-kuşamda temel unsurdan ziyade kıyafetlerin aksesuarı olarak deri ve kürk kullanımı daha çok tercih edilmektedir. Türk giyim-kuşamında ise her daim dinamikliğini koruduğu ve diğer toplumlar arasında zaman zaman en iyi örnekleri sunarak gözde zanaatkârlar yetiştirdiklerini görmekteyiz. Türklerin kumaş çeşitliliği ise pamuk üreticiliğiyle birlikte yine ticari güzergâhta yer almanın etkisiyle doğudan batıya elde edilen tüm kumaş örnekleriyle tanıştıklarını göstermektedir. Dışarıdan birçok tesir alındığı gibi diğer medeniyetler üzerinde de etki bırakıldığı aşîkârdır. Çin’de elbise reformuyla Hunların giyim-kuşamı kullanılmaya başlanmıştır. Bunun yanında giyim-kuşam tabirlerini de değiştirmeden kullanıldıkları zikredilmektedir.⁴⁶⁵ Çalışmamızın esas gayesini teşkil eden; sürerliğe ve ilkel toplum olarak benimsettirilip iklim ve coğrafya neticesinde avcı-toplayıcı ve konar-göçer yaşamı tercih etmek zorunda kalan toplumların medeni toplumlardaki ilerleyişin temelini teşkil etme hususuna dikkat çekilmiştir. Özelde ise

⁴⁶¹ R. E. Koçu, *Türk Giyim-Kuşam ve Süslenme Sözlüğü*, s.205, 206, 251.

⁴⁶² B. Ögel, *İslâmiyetten Önce Türk Kültür Tarihi Orta Asya Kaynak ve Buluntularına Göre*, s. 212.

⁴⁶³ R. E. Koçu, *Türk Giyim-Kuşam ve Süslenme Sözlüğü*, s. 144.

⁴⁶⁴ J. P. Roux, *Orta Asya’da Kutsal Bitkiler ve Hayvanlar*, s. 226.

⁴⁶⁵ B. Ögel, *Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi I*, s. 46, 72.

köken bakımından Orta Asya'ya ait olup Türk dokuma kültürünün Anadolu'daki yaygın kullanımın özünü oluşturmaktadır. Türkler bu öz oluşumu gittikleri her noktaya taşımış ve kullanmışlardır.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

(İSLÂMİYET ÖNCESİ İÇ ASYA TÜRK KADIN GİYİM-KUŞAMI)

A. HSIUNG-NU/HUN DEVLETİ

Hsiung-nu/Hunlar, Çin kaynaklarına göre İç Asya'da imparatorluk olarak tarih sahnesinde görülen ilk kavimdir. Türklerin siyasi otoritesini devlet teşkilatı ile birleştiren ilk yapılaşma olan Hsiung-nu Devleti, Çin kaynaklarında “göçebe” olarak tarif edilmektedir. Hsiung-nular “Tarım yapmaz; su ve otlak izinde yaşamlarını kurarlar.” diye not edilmektedir.⁴⁶⁶ Fakat arkeolojik buluntular arasında Hsiung-nulara ait tarım arazileri, su kanalları, çeşitli tarım alet edevatı, maden alanları ve şehirler bulunmaktadır.⁴⁶⁷

Çin yıllıkları M.Ö. 2000’li yıllarda doğuda iki topluluktan bahseder: Jung (Proto Moğol) ve Ti (Proto Türk).⁴⁶⁸ Ti ismi bir süre sonra yıllıklarda “Hu” ismine dönüşüyor.⁴⁶⁹ Zamanla “Hun, Hsiung-nu” gibi isimlerle karşımıza çıkmaktadır. Bazı kaynaklarda ise “Şunnu, Şiyung-nu, Hunnu” şeklinde yer almaktadır.⁴⁷⁰ Çin yıllıklarında “Ti”lerin devlet yapılaşmasına değinilir. Aslen Çinli olan prens “Shun-wei”, saltanat ailesi ile ters düşüyor ve kuzeye yerleşiyor. Bu olay neticesinde Hun Devleti’nin kurulduğu vurgulanmaktadır.⁴⁷¹ Tek bir atadan yaratılma gayesiyle Çin yıllıklarında bu tür bir meselenin yer aldığı düşünülmektedir.⁴⁷² Vesikalarda yer alan bu bilgi ise arkeolojik verilerle desteklenmemektedir. Arkeolojik buluntular arasında Türk kültürüne has özellikler yer aldığından dolayı kesin olarak Çin ve Türk kültürü birbirinden

⁴⁶⁶ N. Di Cosmo, “*Ethnogenesis, Coevolution and Political Morphology of the Earliest Steppe Empire: The Xiongnu Question Revisited*”, s. 36; Nejat Diyarbekirli, “*Eski Türklerde Kültür ve Sanat*”, **Türkler/III**, Ankara 2002, s. 830, 831.

⁴⁶⁷ Bahsi geçen buluntular neticesinde Çin kaynaklarının tamamen doğru bilgi içermediğine öngörülmektedir. Çin yıllıklarında coğrafi şartlar, olgu ve olaylar Çinlilerin gördüğü kadar ve taraflı yazılmıştır. Çin içerisinde yaşanan çeşitli olaylar (harf devrimiyle değişen alfabe, ağaç kabuklarında yazılmış olması vs.) neticesinde vesikalar daha sonra toparlanıp tekrar bir araya getirilmiştir. Bu hususlara dikkat edilerek veriler irdelenmelidir. Bkz. Ahmet Taşağıl, **Kök Tengri’nin Çocukları**, İstanbul 2014, s. 91, 92.

⁴⁶⁸ L.N. Gumilëv, **Hunlar**, İstanbul 2013, s. 27-56; B. Ögel, **Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi I**, s. 1-36; Muhaddere N. Özerdim, “*Chou’lar ve Bu Devirde Türklerden Gelen ‘Gök Dini’*”, **Belleten**, C. XXVII, S. 105, (1963), s. 1-4.

⁴⁶⁹ Jean-Paul Roux, **Türklerin Tarihi Pasifik’ten Akdeniz’e 2000 Yıl**, (nşr. Aykut Kazancıgil, Lale Arslan Özcan), İstanbul 2007, s. 50-57.

⁴⁷⁰ Hun adı, benzer kullanımı ve kullanan devletler üzerine detaylı bilgi için bkz. Étienne de La Vaissière, “*Hunlar ve Xiongnu*”, **Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi**, (çev. Özgür Yılmaz), C. 16, S. 1, (2016), s. 183-198; Yıng-Shih Yü, “*Hsiung-nu (Şyung-nu)*”, **Erken İç Asya Tarihi**, (dr. Denis Sinor), İstanbul 2014, s. 167.

⁴⁷¹ B.Ögel, **Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi I**, s. 13.

⁴⁷² B. Ögel, **Türklerde Devlet Anlayışı**, s. 63, 64.

ayrılmaktadır.⁴⁷³ Türk kültüründe Hsiung-nu devrinin bir yansıması olarak Anadolu’da “Hun” adının mesken anlamında yayla ve köy adları olarak kullanılmaya devam ettiği görülmektedir: 1-Elazığ Palu’daki bir köy “Hun” adını taşımaktadır. 2- Bingöl’ün Solhan İlçesinin Arzink köyünde bir yayla “Hun” adıyla anılmaktadır. 3-Muş’un merkezine bağlı bir köy adı da Hunân (=Hun-ân: Hun’lar)’dır. 4-Erzincan’ın Lerdüsü köyünde bir Kom da “Hunlar” ismini taşımaktadır.⁴⁷⁴

Hsiung-nu’ların kışlık merkezleri sabit, yaylak olarak kullandıkları ovaların konumu ise sürekli değişmekteydi. Kışlık ovalardan yaylalara göç birçok boy ile birlikte yapılmakta ve kutsal sayılan mekân yahut dağlarda göç esnasında toyların gerçekleştiği bilinmektedir.⁴⁷⁵ Göçü, boy beyleri düzenlemektedir. Türk hayvan yetiştiriciliği içerisinde at, büyükbaş ve küçükbaş hayvanlar genel çerçeveyi çizer. Göç hareketi başlamadan evvel öncüler yaylak keşfine çıkar ve en iyi ot ve su alanları belirlenir ve göç güzergâhı da bu ölçüler etrafında düzenlenir.⁴⁷⁶ Hsiung-nuların merkezi Moğolistan’ın kuzeyindeki Orhon ve Selenga bölgelerinde bulunuyordu. Yerleşim merkezleri “Ötüken” olarak anılmaktadır. Ayrıca Konurlap Ercilasun bu husustaki çalışmasında Sarı Nehir kıvrımındaki Ordos bölgesine de dikkat çekmektedir.⁴⁷⁷

Türk devlet teşkilat yapısı arkeolojik verilerle M.Ö. 1000’li yıllardan daha eskiye dayandırılabilir. Fakat Çin vesikalarında Hsiung-nu’ların T’ou-man ve Mo-tu ile başlatılmaktadır. Hsiung-nu’ların komşularından Tung-hular çok kudretli, Yüe-çiler en güçlü olduğu zamanda, To’u-man “Şanyü” unvanıyla Hsiung-nu’ların hükümdarıydı.⁴⁷⁸

⁴⁷³ Nicola Di Cosmo, “Hun İmparatorluğu’nun Kuruluşu ve Yükselişi”, **Türkler/I**, Ankara 2002, s. 1083, 1084; Wolfram Eberhard, “Eski Çin Kültürü ve Türkler”, **Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi**, (çev. İkbâl Berk), C. 1, S. 4, (1943), s. 27, 28.

⁴⁷⁴ Faris Çerçi, “Hunlar’da Sosyal, Siyasî Hayat ve Devlet-Halk İlişkileri”, **Erzincan Eğitim Fakültesi Dergisi**, C.5, S.1, (2003), s. 61.

⁴⁷⁵ Wolfram Eberhard, “Orta Asya Göçebe Kavimlerinde Devlet Kurma Süreci”, **Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi**, (çev. Osman G. Özgüdenli), S. 18, (2008), s. 4, 5.

⁴⁷⁶ B. Ögel, **Türk Kültürünün Gelişme Çağları**, s. 91.

⁴⁷⁷ Konuralp Ercilasun, “Bozkırda Hâkimiyet Merkezi Hakkında Bazı Görüşler”, **Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten**, C. 59, S. 1, (2011), s. 35; J. P. Roux, **Türklerin Tarihi**, s. 57.

Çin vesikalarında Hun toprak sınırları için kullanılabileceği düşünülen “Hsi-yü” tabiri “Batı toprakları” manasında kullanılmaktadır. Fakat Kürşat Yıldırım, bu tabirin Hsiung-nu’lardan ödünç alındığını ve bu yönüyle “Batı toprakları” olarak tanımlandığını ifade etmektedir. Ayrıca bu hususta şu neticeye ulaşılmaktadır: “Doğu Türkistan toprakları Çinliler için çok ‘yeni’ topraklardı ve esasında ‘Hunlara âit’ idi.” Bkz. Kürşat Yıldırım, “Doğu Türkistan ve İlk Sâkinleri”, **Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi**, C. XII, S. 1, (2012), s. 425.

⁴⁷⁸ “Şanyü” ifadesi ‘Göğün oğlu’ manasında Çin İmparatorluğu’nun evlilik antlaşmaları sonrası Türk kağanlarına bir unvan olarak verilmektedir. Bkz. László Rásóny, **Tarihte Türklük**, İstanbul 2008, s. 103.

Vesikalarda, To'u-man M.Ö. 220'lerde ilk Hsiung-nu hükümdarı/yabgusu olarak geçmektedir. To'u-man, ikinci eşinin etkisi ve güç kaybetmeye başlaması neticesinde Mo-tu'nu Yüe-çi'lere esir olarak vermiştir. Esir olarak verilen Mo-tu, Yüe-çi'lerin elinden bir şekilde kaçıp kurtulmayı başarıyor. Bu başarı Mo-tu'nun kişisel hayatında yaşanmış gibi olsa da aslında devlet içerisindeki teşkilatlanmanın başlangıcını olarak ifade edilecek tutum ve hareketleri içermektedir. Mo-tu için bu bir kurtuluş, To'u-man için ise bir son olmuştur. Bir av merasimi esnasında Mo-tu emrindeki askerleriyle To'u-man'ı öldürüp Hsiung-nu hakani olarak tarih sahnesine çıkmıştır.⁴⁷⁹

Mo-tu'nun tahta geçtiği devir, Çin sarayındaki iktidarsız tutumların ve iç savaşların başladığı döneme tekabül etmektedir. Bazı komşu krallıklar, bu ortam içerisinde Ch'in (Ts'in)'in giderek kuvvet kazanmasından endişelenip Hsiung-nu'larla antlaşma yapmak zorunda kalmıştır. Kimileri ise Mo-tu'nun savaşları ile Hsiung-nu'ların boyunduruğu altına girerek bozkırda bir birlik oluşmaya başlamıştır. Mo-tu'nun ilk savaş açtığı komşusu Tung-hu'lar, ikinci ise Yüe-çilerdir. Yüe-çiler bu savaş sonrası biraz daha batıya gidiyorlar.⁴⁸⁰ Hsiung-nu'lar, Çin'e karşı ise sürekli olarak taciz akınları

⁴⁷⁹ Mo-tu'nun ıslık çalan okları ilk kez burada kullanılmıştır. Ayrıca askerler arasında disiplinli yapıyı oluşturduğu görülmektedir. Bkz. B. Ögel, **Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi I**, s. 148-150; B. Ögel, **Türk Kültürünün Gelişme Çağları**, s. 94, 95; N. Di Cosmo, "*Hun İmparatorluğu'nun Kuruluşu ve Yükselişi*", s. 1087; Özgür Tokan, "*İslamiyet Öncesi Türklerde Diplomasi ve Hunlar Dönemi Diplomatik İlişkiler*", **Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Yüksek Lisans Tezi**, Erzurum 2011, s. 54; Ying-Shih Yü, "*Hsiung-nu (Şyung-nu)*", **Erken İç Asya Tarihi**, s. 170, 171; J. P. Roux, **Türklerin Tarihi Pasifik'ten Akdeniz'e 2000 Yıl**, s. 57-60; Nikolai N. Kradin, "*Stateless Empire: The Structure of The Xiongnu Nomadic Super-Complex Chieftdom*", **Xiongnu Archaeology Multidisciplinary Perspectives of the First Steppe Empire in Inner Asia**, Freiburg 2011, s. 80, 81.

⁴⁸⁰ Tung-hu'lar, Mo-tu'ndan atını bir elçi vasıtasıyla istemişler ve Mo-tu bu konuyu istişareye açmış yanındaki danışmanları atın Türkler için büyük önem arz ettiğini ve kati suretle verilemeyeceğini söylemişlerse de Mo-tu "Ben nasıl komşu bir atı devletten üstün tutabilirim" diyerek atı elçiye teslim etmiştir. Tung-hu'lar Mo-tu'dan kendilerinden çekindiğini düşünüp daha ileri gitmişler ve Mo-tu'dan karısını istemişler. Mo-tu bunu istişareye açtığında toplantıda bulunanlar sinirlenip bunlarda ahlak diye bir şey kalmamış hemen Tung-hu'lar üzerine bir sefer düzenlemeli teklifinde bulunanlara Mo-tu "Ben nasıl olurda bir kadını komşu devletten üstün tutabilirim?" diyerek taarruz yerine karısını elçiyle göndermiştir. Tung-hu hükümdarının istek bitmek bilmiyordu. Bu seferde iki devlet arasında kullanılmayan çorak bir araziye istila ederek Mo-tu'na "Benim ve senin sınırlarında askeri birlikler dışında insan bulunmayan bu toprak parçası, Hunlara çok uzak; ben bu toprak parçasına sahip olmak istiyorum" diyerek burayı Mo-tu'dan istemiştir. Mo-tu tekrar danışmanlarını toplayarak istişare etmiş ve bazı bakanların fikri bu boş toprak parçasının verilmesinin devlet için önem arz etmeyeceği yönündeydi. Bunun üzerine sinirlenen Mo-tu "Devletin malı olan bir toprağı nasıl verebiliriz?" diyerek toprağın verilmesini söyleyenlerin hemen başlarını vurdurmuştur. Mo-tu burada kendisine ait olan at ve hatunu vermekte tereddüt etmemiş ama halkın malı olan toprak söz konusu olunca taviz vermektense savaşmayı tercih etmiş ve bu tavır tüm Türk tarihi boyunca Türk devlet teşkilatının ve anlayışının temelini oluşturmuştur. Bkz. C. Atalay, "*Asya Hun Devletinde Mao-Tun (Metehan) Dönemi*", s. 107, 108; B. Ögel, **Türk Kültürünün Gelişme Çağları**, s. 95-97; J. P. Roux, **Türklerin Tarihi**, s. 58, 59; N. Di Cosmo, "*Hun İmparatorluğu'nun Kuruluşu ve Yükselişi*", s. 1088; J. P. Roux, **Türklerin Tarihi Pasifik'ten Akdeniz'e 2000 Yıl**, s. 59.

düzenliyorlar. Tacizler sonrası Çin İmparatoru Kao-tsu ordu toparlayıp Hisung-nu'lara saldırıyor. Çinliler savaş sonrası büyük bir hezimete uğramıştır. Çin İmparatoru da savaş esnasında Hsiung-nu'lara esir düşmüştür. Çin imparatorunun esir olarak düşmesi yıllarca Çin yıllıklarında utanç kaynağı olarak not edilmiştir. Mo-tu'nun devrinde art arda gerçekleşen akın ve savaşlar arasında vesikalarda Mo-tu'nun eşinin, savaşta ara bulucu olduğuna dair ilginç anekdotlar da vardır. Çin imparatoru kuşatmadan kurtulmak için Hatun'a (kutlu ha-tun/Ch'üan-ku) armağanlarla birlikte bir elçi heyeti göndermiştir. Mo-tu eşinin isteği üzerine kuşatmayı gevşettiği belirtilmektedir.⁴⁸¹

Çin İmparatorluğu, M.Ö. üçüncü yüzyıla kadar Asya'da kendisinden başka bir devletin üstünlüğünü kabul etmediği gibi varlığını da tanımayan bir yaklaşıma sahipti. Fakat Hisung-nuların Mo-tu ile tarih sahnesindeki iddialı süreci bu yaklaşımın yerini denge siyasetine bırakmalarına neden olmuştur. Sınır pazarlarının açılması konusunda taciz akınları devam etmiştir. Çin sarayında vezir Liu Ching, sınır pazarlarını ticaret gayesinden ziyade siyasi politika haline getirmeyi hedeflemiştir. Çinliler, pazarlar ile Hsiung-nu'ların yeme-içme, giyinme kültürlerini değiştirmek üzerine hareket etmiştir. Bu husus üzerinde hazırlanan politika tesirini Hsiung-nu'lar üzerinde yakın dönemde göstermese de; uzun vadede farklı etkilerle birlikte birleşince Çinlilerin istediği neticeye ulaşılmıştır. Hsiung-nu'ların işlenmiş deri giysili, demir ve nefrit süslü giyim-kuşamları; ipek giysili, Çin elçilerinin yanında kaba görünmeye başlayınca etki alanı genişlemeye başlamıştır.⁴⁸² Orhun Âbideleri'nde de bu husus kendisini göstermektedir. Daha sonraki yıllarda taciz akınlarının artması üzerine Çin sarayı önlem amaçlı çeşitli yöntemlere başvurmuşlardır. Öncelikle meskûn sahaları ve askeri yığınak yerlerini gözetleme kuleleriyle çevirmeye başlamışlardır. Bu amaçla başlayan sur çalışmaları daha sonraki dönemlerde Shih-huangti/Şe-Hoang-Ti (M.Ö. 247-210) ile kuzey taarruzlarını engellemek için Çin Seddi'nin inşasının başlamasına sebebiyet oluşturmuştur (M.Ö. 214). Bugün ise Çin Seddi, Moğolistan'ın güneyinde 6000 kilometre alana uzanarak doğal sınır olarak varlığını korumaktadır.⁴⁸³

⁴⁸¹ Hatunların savaş meydanlarında yer aldığı bilinmektedir. Bkz. B. Ögel, **Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi I**, s. 287, 288; B. Ögel, **Türk Kültürünün Gelişme Çağları**, s. 99, 100.

⁴⁸² Safi Tram-Semen, **Atalarımız Hunlar**, İstanbul 2007, s.131.

⁴⁸³ O. Aslanapa, **Türk Sanatı**, s. 1; İ. Kafesoğlu, **Türk Millî Kültürü**, s. 59, 60; N. Diyarbakirli, *"Eski Türklerde Kültür ve Sanat"*, s. 834.

Mo-tu'nun askeri stratejisi ve askeri reformları ile Çin zor süreçler geçirmiştir. Çinliler, M.Ö. üçüncü yüzyılın ilk çeyreğinde Hsiung-nu'ları Çin'e karşı durağan bir hale getirmek için çeşitli çalışmalara başlamışlardır. Kadim medeniyetlerde varlığını gösteren ve Çinlilerinde başvurduğu siyasi diplomasi araçları olarak atfedilen farklı yöntemler mevcuttur. Bunlar; askerî güç kullanımı, iktisadî imkân ve imtiyazların kullanımı, rehin usulü, siyasî evlilikler olarak görülmektedir.⁴⁸⁴ Hsiung-nu ve Çin sarayı arasında ise barış antlaşması olarak tarihe geçen; "Yakınlık ilişkileri içinde barış" manasındaki *He-Qin* antlaşmasının imzalandığı bilinmektedir.⁴⁸⁵ He-Qin antlaşması dört madde halinde özetlenebilir: 1) Ch'an-yü ile evlenmek için Çinli bir prenses gönderilecek; 2) Çinliler, Hunlara her birinin miktarı önceden tespit edilmiş olarak: Para yardımı, ipek, şarap, pirinç ve başka yiyecek maddelerinden oluşan yıllık ödemelerde bulunacaklar ve bunu da yılda birkaç defa tekrarlayacaklar; 3) Han sülalesi ile Hunlar iki eşit (kardeş) devlet sayılacaklar; 4) Çin Seddi, Hanlar ile Hunlar arasında sınır olacak.⁴⁸⁶ Çinlilerde He-Qin politikası, basit bir taviz ve mal değişimi olarak görülmektedir. Hsiung-nuların Çin'e karşı büyük bir taarruz yapmasını durdurmayı ve küçük tavizler ile geri tutmayı hedefleyen bu strateji hareketinin mimari Liu Jing'in asıl hedefi; Hun tahtına Çin asıllı bir torunu hakan yapıp, bu süreç içerisinde Hsiung-nuları Han iktidarının itaati altına almaktır. Antlaşma bu gibi düşün-celer etrafında Hsiung-nularla yapıldı. Antlaşmanın maddelerine göre her iki taraf eşit olarak görüldü ve her iki yönetici arasındaki ilişkiler "kardeşçe" olarak tanımlandı.⁴⁸⁷ Antlaşma aslında askeri bir eşitliliğin kabulü neticesinde gerçekleşmemiştir. Çin İmparatoru ve Çin sarayı bu antlaşma neticesinde ödedikleri "hediye" adı altındaki vergilerle Hsiung-nuları durağanlaştırmayı amaçlamışlardır. Fakat bu süreç tam da istedikleri gibi ilerlememiştir. Zaman zaman Hsiung-nuların akınlarına

⁴⁸⁴ Murat Öztürk, "Siyasi Evliliklere Sistemik Bir Örnek: Asya Hun Devleti ile Çin Han Devleti Arasından Evlilik Antlaşması", **Toroslardan Tanrı Dağlarına Genel Türk Tarihi Araştırmalarına Adanmış Bir Ömür Prof. Dr. Gülçin Çandarlıoğlu'na 75. Yaş Armağanı**, İstanbul 2017, s.124.

⁴⁸⁵ N. Di Cosmo, "Hun İmparatorluğu'nun Kuruluşu ve Yükselişi", s. 1089; C. Atalay, "Asya Hun Devletinde Mao-Tun (Metehan) Dönemi", s. 109; Ying-Shih Yü, "*Hsiung-nu (Şyung-nu)*", **Erken İç Asya Tarihi**, s. 173-177.

⁴⁸⁶ Daha sonra "Beş Tuzak" olarak atfedilen antlaşma, Çinlilerin aslen uzun vadeli stratejileridir. Bunlarla Türklerin gözlerini, ağızlarını, kulaklarını, midelerini ve aklını bozmak hedeflenmiştir. Çin sarayı bu adımlarla, Hunların ekonomiden sosyal hayatına kadar irdelleyip çeşitli stratejiler belirleyip diplomatik harekâtlar gerçekleştirmişlerdir. Bkz. Mehmet Tezcan, "*I-İ Chih-İ / I-İ-Fa-İ ve "Beş Tuzak" (Çinlilerin Hunları Yıkma İçin Uyguladıkları Temel Stratejiler)*", **Türkler/I**, Ankara 2002, s. 1116, 1121.

⁴⁸⁷ N. Di Cosmo, "Hun İmparatorluğu'nun Kuruluşu ve Yükselişi", s. 1092. "He-Qin" politikası ve etrafında şekillenen evlilikler, antlaşmalar ve bu politika çerçevesinde uygulanan stratejiler için detaylı bilgi için bkz., Nurcan Türker, "He Qin Politikası Çerçevesinde Hun-Çin İlişkileri ve Wang Zhao Jun", **İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi**, C.2, S.2, (2013), s. 215-229.

mağruz kalmaya devam etmişlerdir. Çinliler bu antlaşmayla onurlarının zedelendiğini düşünmelerine rağmen cephede uğrayabilecekleri büyük bir kaybı engelleyebilmişlerdi. Böylece ekonomik güçlerinin ve toprak bütünlüklerinin korunması kolaylaşmıştı.⁴⁸⁸

Mo-tu'nun oğlu Ki-ok (Lao-shang) babasının yolundan giderek, yaptığı akınlarla Çin'i baskı altında tutmayı başarmıştır. Ki-ok devrinde Wu-sunlarla birlikte hareket edip Yüe-çiler de Kansu'dan sürülmüştür. Yüe-çiler batıya doğru göçmüşlerdir.⁴⁸⁹ Çin'den gelen elçi heyeti içerisinde yer alan Chun-Hang Yüeh, Hunlardan bilgi toplayıp Çin sarayına casusluk yapması için gönderilmiştir. Fakat zorla gönderildiği için olsa gerek, Hsiung-nular için çalışmaya başlıyor. Hun Devleti içerisinde nüfus ve hayvan sayımı gibi önemli atılımlar gerçekleştirmiştir. Chun-Hang Yüeh'in çalışmamızı da ilgilendiren ve kültür emperyalizmine dikkati çeken bir hususu vardır. Chun-Hang Yüeh, Çin pazarlarındaki ürünlere özellikle dikkat çekmiştir. Ayrıca Hsiung-nu hakanının Çin ipeğinden ve yemeğinden hoşlandığını fark eden Chun-Hang Yüeh bu konuda da hakanı uyarmıştır: *"Halkın çokluğu bakımından Çin, daha güçlü sayılır. Ayrıca Çin'in giyinmeleri ile yiyecekleri de, (Hunlardan), büsbütün ayırdır... Çin ipeklileri ile giyimlerini satın alsanız bile, (Siz Hunlar), çalılar ve dikenler arasında hep at üzerinde dolaşmaktasınız. Giyecekleriniz ile pantolonlarınız, (az zamanda), çalılar arasında bütünü ile yırtılmış olacaklardır. Nitekim bunun en güzel örneği, (Çin giyeceklerinin Hunların) keçeli ve vatkalı, şimdiki ceketleri kadar sağlam ve iyi olmayışıdır..."*⁴⁹⁰ Chun-Hang Yüeh'in de belirttiği üzere Çin'den gelen özellikle ipekli kumaşlar, göze hitap ettiği için ilgi görmektedir. Fakat ipek, Hsiung-nuların gündelik hayatına yün ve keçe elbiseler kadar uygun ve dayanıklı değildir. Bu ilgi Hsiung-nular arasında yayıldıkça toplumsal kimlik sarsıntıları artmıştır. Ayrıca Çin'in ipek üretimi Asya'dan Avrupa'ya kadar uzanan "İpek Yolu"nun isim hakkını oluşturmuştur. İpek Yolu'nun oluşumu hakkında ise bir

⁴⁸⁸ N. Türker, *"He Qin Politikası Çerçevesinde Hun-Çin İlişkileri ve Wang Zhao Jun"*, s. 223; N. Di Cosmo, *"Hun İmparatorluğu'nun Kuruluşu ve Yükselişi"*, s. 1093. Başlangıçta Çinlilerin aleyhinde gerçekleşen "He-Qin" politikası uzun vadeli düşünüldüğünde Hun Devlet yapısını bozan ve iç huzursuzluklara sebebiyet oluşturan bir boyut kazanacaktır. Bkz. N. N. Kradin, *"Stateless Empire: The Structure of The Xiongnu Nomadic Super-Complex Chiefdom"*, s. 88, 89.

⁴⁸⁹ Yüe-çiler, M.Ö. 160 dolaylarında Fergana civarlarına gelmiş ve Sakaları da yerlerinden sürerek, Makedonyalı İskender'in halefleri tarafından Baktriya'da kurulmuş olan Yunan krallığına son verilmesine neden olmuştu. Bkz. Ö. Tokan, *"İslamiyet Öncesi Türklerde Diplomasi ve Hunlar Dönemi Diplomatik İlişkiler"*, s. 55, 56.

⁴⁹⁰ Saadettin Gömeç, *"Bir Hun Aksakalı: Chun-Hang Yüeh"*, VIII. Milletlerarası Türkoloji Kongresi Bildiri Kitabı (30 Eylül-04 Ekim 2013), (2014), s. 475-481; B. Ögel, *Büyük Hun İmparatorluğu I*, s. 357, 358.

kısım bilim insanı, Türklerin özellikle Hunların etkili olduğunu belirtmektedir. Türklerin sürekli hareket halinde olmaları doğrultusunda yeni yerler keşfetme arzularıyla başlayan batı ile münakaşa daha sonra batıda komşu toprak ve ülkelerle olan ticari, askeri, evlilik yoluyla elde edilen sosyal münasebetler neticesinde İpek Yolu aktif halâ gelerek Doğu Avrupa'ya kadar ilerleyen ekonomik ve kültürel bir güzergâh olmuştur.⁴⁹¹

İpek Yolu güzergâhı, Doğu'da Çin'de Lo-yang'dan başlayıp Türkistan'dan Hint-İran üzerine Antakya'ya ve buradan Yunan memleketlerine kadar uzanmaktaydı.⁴⁹² Aktif bir kültür taşıyıcılığı olan ticaret güzergâhı, aynı zamanda yeni akın ve seferlerin nedeni olarak da tarihte rol oynamaktadır. Çeşitli Çin malları Doğu Türkistan'a ve Baktriya'ya oradan bölge tüccarları vasıtasıyla bölgedeki çeşitli ürünlerle birlikte Batı'ya ve Suriye'ye götürülüyordu. Çinliler özellikle ipek ve hububat getirip çeşitli kumaş, halı, cam, değerli metal ve taşlar, ilaç, baharat, at ve deve alıyorlardı. Bu ticaret güzergâhındaki ürünler, Batı'da Roma İmparatorluğu'nun pazarlarına kadar taşınmaktaydı.⁴⁹³ İpek Yolu'nda yer alan ürünler ve fiyatları hakkında bilgi verme hususunda Tou adlı zengin kişinin yaptığı alış-veriş örnek olarak zikredilmektedir. 800.000 değerinde para karşılığında 10 adet kilim, 700 parça ipekli kumaş ve 300 parça düz, beyaz ipek karşılığında Yüe-çilerden at ve pamuklu dokuma almıştır. Aslında, 10 adet kilimin 800.000 Çin parası karşılığında alınması yabancı malların değerinin ne kadar yüksek olduğu hususunda da fikir vermektedir. Altın ve parlak renkli ipekliler kıymetliydi. Tarım ürünleriyle değiştirilerek ihtiyaçlar giderilmeye çalışılırdı. Atlar ile değiş tokuşta ipekliler özellikle kullanılmaktaydı.⁴⁹⁴ Siyasi gayelerle başlayan ilişki kurma politikası ekonomik olarak

⁴⁹¹ Zagd Batsakhan, "The Xiongnu-Progenitors of The Classical Nomad Civilization", **Xiongnu Archaeology Multidisciplinary Perspectives of the First Steppe Empire in Inner Asia**, Freiburg 2011, s. 125.

⁴⁹² F. Çerçi, "Hunlar'da Sosyal, Siyâsî Hayat ve Devlet-Halk İlişkileri", s. 76; René Grousset, **Bozkır İmparatorluğu**, (nşr. M. Reşat Uzman), İstanbul 2014, s. 69, 70. Hun devrinde ilk defa Çin imparatoru Wu-ti İpek Yolu'nun geçtiği memleketleri ve kavimleri öğrenerek iş birliği yapmayı amaçlamıştı. İpek Yolu'na yönelimleri batıya açılan fetih politikalarıyla bağdaştırılmaktadır. Bkz. Salim Koca, "Eski Türklerde Sosyal ve Ekonomik Hayat", **Türkler/III**, Ankara 2002, s. 30.

⁴⁹³ Kürşat Yıldırım, "Başlangıcından II. Yüzyılın Ortalarına Kadar Doğu Türkistan ile Çin Münâsebetlerine Genel Bir Bakış", **Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi**, C. XII, S. 1, (2012), s. 125.

⁴⁹⁴ İç Asya'da "kan terleyen atlar" tabiriyle Türklerin yetiştirdiği atlar daima ilgi çekmiş ve Çinliler tarafından en çok talep görülen öge olmuştur. Türklerin atlar konusundaki bilgi ve tecrübesiyle dikkat çekerken Hun Devleti için "atlı askerlerin imparatorluğu" gibi tabirlerin kullanımına vesile olacak kadar devrine münhasır değere sahip olmuştur. Türklerin çocuk yaştan itibaren hayvancılık konusundaki becerilerinin geliştirildiği de belirtilen diğer hususlardan biridir. Bkz. N. N. Kradin, "Stateless Empire: The Structure of The Xiongnu Nomadic Super-Complex Chiefdom", s. 82, 83; A. Onat, **Çin Kaynaklarında Türkler Han Hanedanı Tarihinde "Batı Bölgeleri"**, s. 58, 85.

yeni bir dönemin başlamasına sebep de olmuştur.⁴⁹⁵ Çinliler bu tür pazar ve ticaret noktalarıyla Türklere kendi kültürlerini tanıtip özendirmeyi amaçlamıştır. Çin bu özeldeki faaliyetleriyle aslen köksüzleştirme ve köleleştirme politikasını uzun süre kullanmıştır. Maalesef zaman zaman başarıya da ulaşmıştır.⁴⁹⁶

M.Ö. 130 yıllarında Hun Devleti'nin çöküşünün başladığı görülmektedir. Güneyde kalan ve sınırlarda yaşayan Türklerin, Çinliler arasında asimile olduğu ve giderek Çinlileştiği; Hun Devleti ve hükümdarları arasında Çin adet ve gelenekleri hâkim olmaya başlamıştır. Toplum içerisinde yaygınlaşan Çin kültürü, Türklerin değer yargılarının kaybolmasına sebebiyet oluşturmıştır. Kavimler Göçü'yle birlikte Batı'ya yönelen konar-göçer Türkler, Avrupa Hunlarıyla tarih sahnesinde görülmeye devam etmiştir. Batılı kaynaklar arasında Avrupa Hunlarını tasvir etmek için “Barbar” adı kullanılmakta ve “Barbarların” çirkin yüzleri, garip kıyafetleriyle ayrıştırıldığı bilinmektedir. Priscus, İskit kıyafetlerini giyenleri de “barbar” olarak adlandırmaktadır. Roma askerleri, başarılarının ardından bastırdıkları paralarda “barbar” halkını özellikle uzun saçlı olarak tasvir etmiştir.⁴⁹⁷

a. Hsiung-nu/Hun Devleti Kadınlarının Giyim-Kuşamı

Giyim-kuşam bir toplumun mihenk taşı olarak görülmelidir. Devrin izlerini birebir taşıyan ve şahidi olan ürünlerdir. Hsiung-nu/Hunlarda giyim-kuşam; erkek-kadın yahut bebek, çocuk olarak ayrıştırıcı unsurlardan ziyade şartlar üzerinden şekillenmektedir. Konar-göçer yaşam süren Türkler için giyim-kuşamın temel unsurları, çevre ve iklimden korunmak ve at üzerinde rahat edebilmek üzere kurgulanmıştır. Fakat sosyo-kültürel değerleri üzerinde eriterek kendine özgü giyim-kuşam öğeleri meydana gelmiştir. Bu netice aslında toplumun sosyal hayatını, siyasi duruşunu ve dünya medeniyetleri arasında aynı dönemi paylaştığı diğer kültürlerle etkileşimini ve ekonomisini de günümüze taşımaktadır. Bu nedenler doğrultusunda Hun elbiseleri tabiri

⁴⁹⁵ Ayşe Onat, “Çin-Türkistan İlişkilerinin Başlangıcı Hakkında Bazı Bilgiler”, **Belleten**, C. LIV, S. 211, (1990), s. 919, 920.

⁴⁹⁶ Bu konu üzerinde özel olarak Tobo/Toba Devleti örnek olarak gösterilmektedir. M.S. 350’lerde kurulmuş ve Çinleşmeleri neticesinde yok olup gitmiştir.

⁴⁹⁷ Batı’da Avrupa içlerinde derin nüfuza sahip olacak Hunlar, Roma ile mücadele etmiş. Alman ve Fransızların edebi eserlerinde yer alacak kadar etki yaratmıştır. Bkz. J. P. Roux, **Türklerin Tarihi Pasifik’ten Akdeniz’e 2000 Yıl**, s. 70-76; Öner Tolan, “Avrupa Hunlarında Devlet Teşkilatı ve Sosyoekonomik Yapı”, **Tarih Okulu Dergisi**, S. XX, (Aralık 2014), s. 108, 110; L. Rásóny, **Tarihte Türklük**, s. 104-113.

sık sık kullanılmıştır. Hunların bu karakteristik tavırlarının giyim-kuşamlarındaki yansımaları, sonraki kuşaklara da aktararak bir sürerlilik yaratılmıştır.⁴⁹⁸ Karakteristik tavırlar siyasi tabirleri doğurmuştur. “Hun elbiseleri” tanımı ve tasviri de bu mana ile kullanılmaktadır. Bu nedenle halk ve kabileler için giyim-kuşam unsurları üzerinden betimlemeler görülmektedir. Türkler için elbiselerini sola, Çinliler için sağa ilikleyenler olarak bahsedilmektedir. Türkler gibi sola ilikleyenler olarak Linhu(Orman Hunların)’dan da bahsedilir.⁴⁹⁹ Türklerin giyim-kuşamda tercih ettikleri ögeler, at üzerinde hareketlerini kolaylaştırırken savaşta başarılarını arttırmaktaydı. Çinliler de bu hususa dikkat çekip; Hunlarla mücadelede, özellikle Hunlar gibi giyinerek savaş kazanmayı düşlemişlerdir. Bu tutumları Çin’de elbise reformunu beraberinde getirmiştir. Giyim-kuşam unsurlarını birebir alıp kullandıkları gibi, ögelerin Türkçe karşılıklarını da değiştirmeden kullanmışlardır. Bu durum bugüne kadar etkisini Çin Halk Cumhuriyeti’nde göstermeye devam etmektedir.⁵⁰⁰

Devletler arasındaki vassallık yahut üstünlük ifade eden unsurlar değerli eşyaların hediye edilme hususuyla karşılanmaktaydı. Ülkelerde var olan, halkların ürettikleri ürünlerle değiş-tokuş yaparak alış-verişler ve vergiler sağlanmaktaydı. Hsiung-nular ve civarındaki diğer halklar hayvan ve hayvan ürünleriyle; Çin ve doğuda yer alan diğer halklar ise hububat ve ipekli kumaşlarla bu hususu karşılamaktaydı. Aksi durumunda savaşların gerçekleştiği de görülmektedir. Wuhuanlar (Çin’den destek alarak) Hsiung-nulara vergi olarak verdikleri kürk, deri ve kumaşı vermekten vazgeçmişti. Hsiung-nuların vergi almaya kadın, erkek ve tüccarlarla gittiği ve Wuhuanların vergi vermekten vazgeçmeleri üzerine Hsiung-nu elçisi ve memurlarını öldürmüşlerdi. Gelen kadın, at ve

⁴⁹⁸ R. Grousset, **Bozkır İmparatorluğu**, s. 49.

⁴⁹⁹ B. Ögel, **Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi I**, s. 192, 194. Eski Babil’de dini metinler özelinde erkeklerin sola, kadınların sağa doğru elbiselerini örttüğü bilinmektedir. Elbiselerin hammaddeleri hususunda ise genellikle yün ve ketenden kumaşların kullanıldığı belirtilmektedir. Sümer ve Akadlar döneminde deriden, posttan, elbiseler görülmektedir. Sümer dili içerisinde bu tür çeşitliliğin yansımaları bulunmaktadır. Bkz. Ebru Mandacı, “*Arkeolojik Bulgular ve Çivi Yazılı Kaynaklar Işığında Eski Mezopotamya’da Giyim Kültürü*”, **Cumhuriyet Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi**, C. 41, S. 2, (2017), s. 57.

⁵⁰⁰ Bu yeniliklerin kullanımı başlangıçta Chao Devleti içinde görülürken yavaş yavaş askerler içerisinde daha sonraki yüzyıllarda ise halka kadar inmiştir. B. Ögel’in aktardığına göre Çinliler, Hunların kalplerini kazanmak için Hunlar gibi giyinmeye başlamış ve Hunları bu şekilde Çin idaresi altına sokabileceklerini düşünmekteydiler. Fakat halkın benimseyip değişeceklerini planlamamışlardı. Fei İ (vezir) ve Prens Ch’êng, kralı etkilemesiyle Hun elbise ve silahları orduda kullanılmaya başlandı. Bu durum Çinliler için bir gereklilik olarak görülmektedir. Bkz. B. Ögel, **Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi I**, s. 45,46, 47, 74; Z. Batsaikhan, “*The Xiongnu-Progenitors of The Classical Nomad Civilization*”, s. 124.

sığırları da esir aldılar. Hsiung-nu Hakani bunu duyunca Sol Bilge Prensini elçinin öcünü almaya gönderdi. Prens birçok halkı öldürüp esir kadın ve çocukları alıp kendi bölgesine getirdi. Wuhuanlardan alınan esirler için Hsiung-nular at, sığır ve kumaş istemiştir. Hotan beyliği, Hsiung-nulara bağlanmasıyla her yıl Hsiung-nulara birçok halı ile ipekli kumaş sunacağını söyledi.⁵⁰¹

Hsiung-nu kadını her alanda kendini ifade edebilen, erkeklerle yan yana bulunan, siyasi alanlarda dahi etkili olarak devletin dış ilişkilerini yönlendirebilen, kısıtlamalara maruz kalmayan çağımızın bazı toplumlarında bulunamayacak kadar özgür insanlardı.⁵⁰² Bu hususlar neticesinde kadın ve erkek giyim-kuşamı keskin noktalarla ayrılmamaktadır. Aksine aynı ürün ve kesimleri kullandıkları bilinmektedir. Hun kadınlarına ait mezarlardan çıkarılan at koşum takımları erkekler gibi at üzerinde yaşam sürdürdüklerini göstermektedir. Hunların sürekli at üzerinde hareket etmelerinden dolayı geniş deri çizmeler ve deri pantolonlar giymeleri gerekiyordu. Çin yıllıklarında dahi bu konu için *“Onlara, silah ve koşumlarını asabilecek kalın deri palaskalar sırtlarına da, sıcak ile soğuğa karşı koruyabilecek, dikenlere takılıp yırtılmayacak, elbiseler gerekti.”* olarak yer almaktadır.⁵⁰³ Bahsi geçen bilgiler neticesinde kullanılan giyim-kuşam ürünlerinin tek tip olduğunu göstermekte ve desteklemektedir. Özellikle kadın kıyafetleri dokuma yün kemerli/kuşaklı yün bir etek, uzun kollu gevşek gömlek, uzun keçe çoraplar, botlar, başlık/şapka, keçe ve kürk mantodan oluşmaktadır. Takılar, muskalar (koruyucu tılsımlar), küpeler, boncuk ve deniz kabukları, ahşap üzerine hayvan tasvirleri, başlıklarda kuş tüyü, ayna ve dövme işi kadını tamamlayan diğer unsurlar arasında yer alır (Fotoğraf 70, 71).⁵⁰⁴ Proto Türk olarak atfedilen Ti’lerde de kadının giyim-kuşamı için aynı verileri kullanabilmekteyiz. İşlemeli kaftanlar giydikleri, keten kumaşlar dokudukları, saçlarını uzun bıraktıkları ve kadınların özellikle başlarına “serpûş” taktıkları zikredilir.⁵⁰⁵ Veriler ışığında kadınların kıyafetlerinin, ayırt edilmesi için değişik şekil ve hayvan figürleriyle süslendiği düşünülmektedir. Bu nedenle çizme ve kemerlerin tokaları maddi ve manevi güçlerine göre değerli taşlarla süslenmiştir. Örneğin Tisa’nın doğusu ve Körös Irmağı’nın

⁵⁰¹ B. Ögel, **Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi II**, s. 193, 194, 248.

⁵⁰² S. Tram-Semen, **Atalarımız Hunlar**, s. 40.

⁵⁰³ B. Ögel, **Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi I**, s. 67, 68.

⁵⁰⁴ Н. В. Полосьмак - Л. Л. Баркова, **КОСТЮМ и ТЕКСТИЛЬ пазырыкцев Алтая (IV—III вв. до н. э.)**, s. 62; Emel Esin, **İslâmiyetten Önceki Türk Kültür Tarihî ve İslâma Giriş (Türk Kültürü El-Kitabı, II. Cild I/b’den Ayrı Basım)**, İstanbul 1978, s. 4.

⁵⁰⁵ E. Esin, **İslâmiyetten Önceki Türk Kültür Tarihî ve İslâma Giriş**, s. 41.

birleştigi bölgede Hunlu bir genç kıza ait olduğu bilinen Mazöbereny mezarında altın ayakkabı tokası, altın kemer tokaları bulunmuştur.⁵⁰⁶

Avrupa Hunları her ne kadar batıya doğru ilerleyip yerleşmiş olsalar da giyim-kuşamları bozkır konar-göçebe yaşam tarzına göre şekillenmiştir. Kışın ormanlarda yaşayan av hayvanlarının postundan; yazın ise bez, ipek ve yün gibi daha hafif materyallerden giyim-kuşamlarının ana unsurları oluşmaktadır. Giyim-kuşamlarını renkli işlemelerle süslemekteydiler. Tunik biçiminde önden açılan, dizlere ve baldırlara kadar ulaşan bir manto kullanılırdı ve mantoyu kemerle sıkıştırırlardı. Genellikle keçi derisinden pantolon giyerler ve bunun paçalarını topukta büzerek çarıkların içine sokarlardı. Başlarını tepeli ve öne doğru bükülen eğri bir başlık (miğfer) örterdi. Hunlar koyunlarının yününe eğiriyorlardı hatta keten de yapıyorlardı. Kaynaklarda Hunların keten kullandığına dair açık ifadeler vardır. Attila oldukça sade bir görünüme sahiptir. Süslü elbiseler giymemektedir. Tahta kaplardan yiyip içmektedir. Hatta bir taç bile takmamaktadır. Elbiselerini sağdan sola iliklediklerini ve deriden, bezden iştirilmiş elbiselerinin parça parça sallandığı da aktarılmaktadır. Ev ve sokak kıyafetleri arasında fark olmadığı; elbiselerin yırtılıp kullanılamayacak hale gelene kadar kullanıldığı da belirtilmektedir. Viminacium'lu bir tüccarın, Hunlular gibi başını tıraş etme meselesinden bahsedilir. Bu husus bize Avrupa'da da Türklerin karakteristik giyim-kuşamlarının ayrıştırıcı unsur olarak kullanıldığını göstermektedir. Buluntular arasında toka, sarkan halka parçaları, kayış ucu, balık pulu karakteristik Hun örnekleri olarak bilinmektedir. Wolfsheim ve Mundolsheim buluntuları, Hunların batıya yayılma alameti olarak kabul edilmektedir. Özellikle Wolfsheim buluntusu Hunların Orta Avrupa'daki varlıklarını kanıtlamaktadır. Buluntudaki elbiselerde kullanılan çengel iğnelere bakarak sahibinin Hun olduğu söylenebilmekteler. Mundolsheim buluntusunda ise, bu bölgelerde Hunların dolaştıklarına işarettir.⁵⁰⁷

⁵⁰⁶ Hun kadını evinde de çeşitli değerli maden ve taşlardan bezenmiş eşyalar kullanmıştır. Bkz. Ali Ahmetbeyoğlu, “Dört Tekerlekli Yük Arabalarından Köşklere Hun Kadınları ve Takaları”, **Tarih Dergisi**, (2006), s. 55; Hunların giydiği uzun paltolu elbiseler ile İskitlerin elbiseleri büyük benzerlik göstermektedir. Bu ürünler İzmir'den Horasan'a kadar birçok Türk yurdunda aynı özellikle kullanılmaktadır. Bkz. F. Çerçi, “Hunlar'da Sosyal, Siyâsî Hayat ve Devlet-Halk İlişkileri”, s. 67.

⁵⁰⁷ Gyula Németh, **Attila ve Hunları**, (nşr. Şerif Baştav), Ankara 1982, s. 34, 35, 126, 208; R. Grousset, **Bozkır İmparatorluğu**, s. 101-108; Ö. Tolan, “Avrupa Hunlarında Devlet Teşkilatı ve Sosyoekonomik Yapı”, s. 111, 112, 116.

a.a. Başlık

Türklerin giyim-kuşamdaki özel tutumları başlık şekillerine de yansımıştır. Kendilerine özgü formlarda başlık örnekleri tarihi süreçte süreklilik göstermektedir. Çin kaynaklarında kuzeyli ve yabancı kavimlerin kullandığı başlıklar için “hu başlığı” tabiri kullanılmaktadır. Kuzey Asyalı kavimlerin özellikle soğuktan ve güneşten korunmak için kullandıkları başlıklar; ön ve arkalarında siperlerle, kulakları korumak için kürk, deri, yün ve keçeyle bezenmekteydi. Kadınların başlıkları ise oldukça süslüdür. Çeşitli maden ve değerli taşlarla süslenmekteydiler. Süslemelerin abartısı ve şekilleri başlıkların taç olarak da kullanıldığını düşündürmektedir.⁵⁰⁸ Başlıkların mevki ve rütbelere göre değişim gösterdiği de bilinmektedir.⁵⁰⁹

Başlık bölümü içerisinde Türk kadınlarının saçlarına da değineceğiz. İnsanlık giyim-kuşamda tabiat ile bütün halinde hareket edip ilerlerken en doğal ürünü saçı göz ardı etmemektedir. Saç insanın doğal ve en görkemli tacı olarak kabul edilmektedir. İç Asya Hunlarında saçların bazen kısa kesildiği, bazen kıvrıkcık olduğu yahut tepeden örülü halde kullanıldığı belirtilmektedir. Avrupa Hunları için ise saçları ön taraftan geriye şakaklara kadar kestiklerini ve arka kısımlarını uzun bıraktıkları aktarılır. “Hun tarzı” olarak saç kesiminden ve Avrupa Hunlarının uzun saçlarında sadece tepe kısmı tıraş edildiğinden bahsedilmektedir. Bu tarzı Avarlar ve Bulgarlar da kullanmaktaydı. Edebi eserlerde ve destanlarda da kadınların saçları kadının karakteri yahut betimlemesini yapmak için tamlamalarda sık sık kullanılmaktadır. Özellikle Oğuz Kağan destanında Oğuz’un evlendiği kızın saçları ırmak dalgasına benzetilerek saçın dalgalı olduğu belirtilmektedir. Yahut Manas destanında Yakup Han karısından şikâyetçi olarak saçını taramadığından yakınmaktadır.⁵¹⁰

Dönemin başlıklarında, bugün taç olarak adlandırdığımız forma sahip başlık model kullanımları mevcuttur. Zühre İndirkaş çalışmasında Türk kültüründe en eski kadın taç örneği olarak da Pazırık kurganında bulunan keçe örtü üzerindeki tasvirlerle

⁵⁰⁸ Emel Esin, “Börk”, **DİA/VI**, İstanbul 1992, s. 327

⁵⁰⁹ Oktay Aslanapa, **Türk Sanatı**, İstanbul 2016, s. 19. Mezopotamya’da da kadın başlıklarının özellikle başörtülerin giyim-kuşamı tamamlayan süs unsuru olarak değerlendirildiği belirtilmektedir. Ayrıca bu coğrafya insanının da başlık ve taçlarında değerli taşlar, boncuklar, çiçek ve yaprak motifleri işlenmektedir. Bkz. E. Mandacı, “Arkeolojik Bulgular ve Çivi Yazılı Kaynaklar Işığında Eski Mezopotamya’da Giyim Kültürü”, s. 61, 62.

⁵¹⁰ B. Ögel, **Türk Mitolojisi I**, s. 546; Abdülkadir Donuk, “Eski Türklerde Saç Şekilleri Hakkında”, **Saç Kitabı**, (ed. Emine Gürsoy Naskali), İstanbul 2004, s. 9-11.

değmektedir.⁵¹¹ Türklerde Şaman inancında, başlığın asıl önemi, gücü içerisinde barındırdığına inanmalarından kaynaklanmaktaydı.⁵¹² Kargalı'da bulunan şaman kadın mezarındaki bir başka taç örneğinde Taoist konuların betimlendiği görülmektedir. Özellikle kutsal dağ algısı ve gök kapısı nitelemesi yaygın kullanımıyla eserlere yansımaktadır. M.Ö. IV. yüzyıllardan itibaren kutsal dağ efsanesini Hind mitolojisindeki Sumeru ile ilgili görenlerde vardır. Türklerde Gök-Türk devrinde de kendini gösteren dağ menkıbeleri, Orta Asya'da yaygın kullanımın bir neticesi olarak değerlendirilmektedir. Kargalı'daki bu izlenimlere sahip taç örneği yukarıdaki bahislerden ötürü Çin eseri olarak kabul edilmektedir. Fakat ölümsüzlük otu (sıgun-kiyik), Ala-tağ, ormanlı dağ (yış) efsanelerinden yola çıkarak Türklerde de bu hususların konu olduğu ve işlendiği bilinmektedir.⁵¹³

Ak-Alakha-III mezarında soylu bir kadına ait olduğu düşünülen başlık neredeyse tamamen korunmuş halde keşfedilmiştir. Özel olarak hazırlanan başlık keçe, at kılı ve fantastik hayvan figürleriyle süslenmiştir (Fotoğraf 74). Başlık, altın varakla kaplı, biri uzun diğer ikisi kısa, saç tokalarıyla süslenmiş ve at kılıyla bağlanmış siyah bir saç kitlesinden oluşan perukla kullanılmaktadır. Ahşap dal, çerçeve üzerinde bir taç yaprağı veya tüy şeklinde uzun (60 santimetre) bir üst peruk üzerine yerleştirilmiştir. Üst kısmı siyah yünlü bir bezle kaplı keçeden yapılmıştır. Başlık altın folyo ile kaplı ahşap kuşlarla bezenmiştir. Bir top üzerinde duran geyik şeklinde ahşap figür ve tepesi olan bir demir saplama ile taçlanmıştır. Başlığın formu, kuşların olduğu dallarla kutsal dünya ağacına benzetilebilir. Aslının korunduğu, Pazırık mezarlarındaki ahşap takılar ve diğer detayların birleşimiyle başlıkların, tüm Pazırık kadınlarının ortak özelliği olduğu

Çalışmada Türk taç geleneği Altın Elbiseli Adam olarak adlandırılan buluntudaki başlık ile başlamaktadır. Kronolojik sıralamayla gittiği düşünülen Z. İndirkaş, ikinci örneği keçe tasviriyle vermektedir. Üçüncü örneği ise Çin yıllıklarında da yer alan tasvirler neticesinde M.Ö. 200'lü yıllarda Ts'ın Quyang adlı kişinin ibadet esnasında kullandığı üç dilimden bahsedilir. Hun devri içerisindeki bir başka örnek ise M.Ö. 121'de Hun kralının oğlunun ibadet esnasında kullandığı ve Pazırık'ta keçe üzerindeki tanrıça figürüne benzer taç modelidir. Bkz. Zühre İndirkaş, "Orta Asya'dan Anadolu'ya Türklerde Taç Geleneği", **Türkler/IV**, Ankara 2002, s. 151, 152.

⁵¹² Y. Oğuz Güner, "Şaman Giysi Unsurları Üzerlerinde Kullanılan Semboller", s. 56.

⁵¹³ E. Esin, "İç Asya'da Milattan Önceki Bin Yılda Türklerin Atalarına Atfedilen Kültürler", s. 503, 504. Dünya kültüründe ağaç kültü daima varlığını hissettirmektedir. Kozmik ağaç dünya ağacı yahut hayat ağacı formu ile sosyal hayatta, Tanrı ile iletişim aracı olarak dini fonksiyonda yahut kötü ruhları kovmak için törenlerde yer almış ve almaya devam etmektedir. Ağaç kültü, insanın tabiatı anlama çabasında doğaya başvurusu ve doğadan beslenmesi ile paralel ilerlemektedir. Bu nedenle mitlerin temel ögesi olarak milletlerin kültür tarihinde mihenk taşı olarak kullanılmaktadır. Bkz. Pervin Ergun, **Türk Kültüründe Ağaç Kültü**, Ankara 2017, s. 25-54.

düşünülmektedir.⁵¹⁴ Pazırık kurganı, Pazırık kültürü ve halkı olarak tanımlanmaktadır. Sibirya'nın eteklerinde farklı topluluğun ürünü olduğu düşünülen buluntular, aslında Türk kültürünü oluşturan temeller üzerinde bezenmiştir. Keçe üretimi ve yaygın kullanımı konar-göçer ve hayvancılıkla ilgilenen halkların genel üretimidir. Hayat ağacı, geyik ve kuş figürleri ise dünya mitlerinin mihenk taşlarıdır. Türk Mitolojisinde ise Kutsal kayın ağacı figürü yahut hayat ağacı; ağaçtan “Tanrı tarafından verilen kut” ile doğan beş çocuğu barındıran ve “Doğum Tanrıça ya da Umay-Hatun” un yaşadığı yer olarak tasvir edilmektedir. Ayrıca hayat ağacı figürü genellikle Anka Kuşu yahut kartal ile birlikte yeniden varoluşu simgeleyen umut verici ve dünyanın kuruluşuyla “varlığı” simgeleyen unsur olarak destan ve masallarda kullanılmıştır.⁵¹⁵ Ağaç motifi kökleri ile toprağın en derin noktalarına, dallarıyla da göğe uzandığı için sınırsızlığı tasvir etmekteydi. Ayrıca ağaç, yeraltına ve göğe ulaşan naçizane bir canlıdır. Her iki dünyayla iletişimi sağlamaktadır. Bu hususta hayat ağacının kayın ağacıyla bağdaştırılması meselesinde J. P. Roux, ağacın kabuklarının beyazımsı olmasının tercih edilmesinde özel bir neden oluşturduğunu düşündürmektedir. Tanrıça figürleriyle bu husus daha iyi pekiştirilmektedir. Günümüzde ise mana ve varlığını korumaya da devam etmiştir. J. P. Roux Baykal Gölü'nün kuzeybatı bölgesinde insanların, kurdela, kakım ve gelincik derisi ile süslenmiş kayın ağacı önünde sabah akşam iki üç kere eğildiklerini zikreder. Bu ağaca yapılan bir ibadetten ziyade göğün kendisine yapıldığı ağacın bir araç olduğunu da belirtilmektedir. Yakutsk yakınında iki kutsal ağaçtan ve alt dallarının kumaş parçaları ile süslendiğinden de bahsedilir. Yakutların ağacın önünden geçerken ağaca hediye vermesi gerektiği de vurgulanmaktadır.⁵¹⁶

Kal'djin II Sitesi, I. Kurgan'da; üç adet başlık ve bir adet ağaçtan yapılmış taç bulunmuştur. İskeletin başındaki başlık sivri ve kulaklı; başının altındaki başlık, kulaklı ve üst tarafı başa oturacak şekildedir; iskeletin sırtı hizasında altına konan başlık gri ve frambuaz renkli iki keçe parçasından dikilmiştir. Bunlardan ziyade altın yapraklar ve vahşi kedi tasvirleri ile süslenmiş bir ağaç taç bulunmuştur.⁵¹⁷ Orta Asya'da hayvan motifleri sık sık işlenmektedir. Hayvanlar insanlar için tabiatта bir rehber olarak hizmet

⁵¹⁴ Н. В. Полосмак - Л. Л. Баркова, **КОСТЮМ и ТЕКСТИЛЬ пазырыкцев Алтая (IV—III вв. до н. э.)**, s. 72; Y. Çoruhlu, **Eski Türklerin Kutsal Mezarları Kurganlar**, s. 162; Y. Çoruhlu, **Eski Türklerin Kutsal Mezarları Kurganlar**, s. 168.

⁵¹⁵ B. Ögel, **Türk Mitolojisi I**, s. 96, 102, 108, 121, 477, 584, 647.

⁵¹⁶ J. P. Roux, **Orta Asya'da Kutsal Bitkiler ve Hayvanlar**, s. 62, 65, 184.

⁵¹⁷ Y. Çoruhlu, **Eski Türklerin Kutsal Mezarları Kurganlar**, s. 171.

etmekteydi. Moğollar da kutsal soylarının, kurt ile dişi geyiğin birleşmesinden doğduğuna inanmaktadır. Türklerde geyikten ziyade dişi geyiğin bir İlahe, dişi Tanrı yahut dişi ruh durumunda olduğu da belirtilmelidir.⁵¹⁸ Kavimler Göçü'nde de Hunlara yol gösteren bir motif olarak geyik figürü, efsanelerde yer almıştır. Efsanede, Hunların av esnasında saplandıkları bataklıktan ala bir geyiğin yardımıyla kurtuldukları ve o güne kadar bilmedikleri İskit topraklarına göç etmek için geyiğin tarif ettiği güzergâhı kullandıklarından bahsedilir.⁵¹⁹ Fuzuli Bayat'a göre, dünya ağacının yukarı kısmı kartal; orta kısmı at, boğa, geyik, koyun; aşağı kısmı yılan ve balık ile simgelenmektedir.⁵²⁰ Bunlara ek olarak geyiğin, bayrak direklerinde ve atların maskelerinde kullanılması "ongun" işareti olarak kabul edildiğini göstermektedir. Atalara ve Tanrıya kurban verilmek için de geyiğin tercihler arasında yer aldığı bilinmektedir.⁵²¹ Kartal motifi için J. P. Roux, Yakutların iki kartaldan ateşi öğrendiğini aktarmaktadır. Bu husus önemlidir. İnsanlık ateşi kullanmaya başladığı evrede sindirimlerinde ve dolayısıyla vücutlarında yeni bir oluşuma geçmiştir. Yaşam ve kozmik bir kuş olarak kartal, Er-Töştük adında kahramanı yutar ve yenilmez, canlı ve sağlıklı olarak yeniden oluşturur. Kuşlar için ise özelde guguk ve balıkçıl kuşlarının genç kızlarla bağdaştırıldığı belirtilmektedir. Hayvanların rehber özelliğinin yanında kendilerine özgü işaretleri olduğu da görülmektedir. Kuşlar ise Hsiung-nularda mutluluğun habercisi olarak kabul edilmektedir.⁵²² İç asya'da yırtıcı kuşlar, dağ keçisi, geyik gibi hayvanlar ölümsüzlük otuyla beslendikleri için ölümsüzlüğü temsil etmekteydi.⁵²³

Başlıkta hayat ağacı figürünün kullanılması, kişi üzerinde karakterini pekiştirmek adına izler taşıdığı düşünülmektedir. Kişinin mevki ve mertebesine dikkat çekmektedir. Her iki dünya içindeki kahramanlığı, yüceliği ve bereketi vurguladığı düşünülmektedir.

⁵¹⁸ B. Ögel, **Türk Mitolojisi I**, s. 619.

⁵¹⁹ Yol gösterici özelliği ile geyiğin aslen kutlu olduğu devrin insanları için kabul edilmiş bir inanç olarak öngörülmektedir. Bkz. J. P. Roux, **Orta Asya'da Kutsal Bitkiler ve Hayvanlar**, s. 310, 132.

⁵²⁰ F. Bayat, **Türk Mitolojik Sistemi 1**, s. 59, 60.

⁵²¹ E. Esin, **İslâmiyetten Önceki Türk Kültür Tarihî ve İslâma Giriş (Türk Kültürü El-Kitabı, II. Cild I/b'den Ayrı Basım)**, s. 17, 24, 32, 37, 39, 95. Mezarlarda bulunan maskelerin sadece hayvana değil ölünün yanında yahut yüzünde olduğunu da görmekteyiz. Şamanların özellikle maske kullandığını bildiğimiz için mezarların sahiplerini genelde Şaman yahut Kam olduğu düşüncesine itmektir. Şamanlarında maskeyi bilakis ruhlar tarafından tanınmamak için kullandığı belirtilmektedir. Şamanın bu maskelerle ruhlar âlemine girdiği de bir başka düşüncedir. Bkz. Y. Oğuz Güner, "*Şaman Giysi Unsurları Üzerlerinde Kullanılan Semboller*", s. 64.

⁵²² J. P. Roux, **Orta Asya'da Kutsal Bitkiler ve Hayvanlar**, s. 44, 77, 88, 132.

⁵²³ E. Esin, **İslâmiyetten Önceki Türk Kültür Tarihî ve İslâma Giriş (Türk Kültürü El-Kitabı, II. Cild I/b'den Ayrı Basım)**, s. 22, 94.

B. Ögel, Orta Asya ve Sibirya’da “Hayvan-Ata” figürleri varlığından bahseder: Kartal-Ata, Geyik-Ata ve Ayı-Ata. Özellikle Şamanların geyik ve kuş tüyüyle bezeli giyim-kuşam öğeleri kullandıklarını belirtmektedir.⁵²⁴ Şaman kıyafetlerinde özellikle Altay Türklerinde kuş sembolü önemlidir. Şamanların ana yardımcılarının başlıklarında kuş tüyü kullanılmaktaydı.⁵²⁵ Başlıktaki figürler kutsal dağ ve kutsal hayvanlarla bezenmesiyle cenneti simgelenmek istendiği gibi hisler düşünceler arasında yer almaktadır.⁵²⁶ Bu durum başlık sahibinin dini bir mevkiye sahip olduğunu da düşündürmektedir. Dağ, dünya ağacı, kuş, keçi, at vs. figürler “Altın Elbiseli Adam” olarak adlandırılan Essik/Issık Kurgan buluntusunda da kendisini göstermektedir.⁵²⁷ Bu sürerlilik Türk kültür tarihinde yerini daima korumuştur. Bugün Anadolu’da ise kutsal ağaç anlayışı ve Anka Kuşu motifi Zümrüd-ü Anka olarak zikredilmeye devam etmektedir. Kartal motifi ise Selçuklular ile Anadolu’da mimari ve edebi eserlerle varlığını günümüze kadar taşımıştır.

Pazırık-II ve Ak-Alakha-III’te bulunan başlık örneklerinde ise sofistیک çağrışımların olduğu örnekler elde edilmiştir (Fotoğraf 72). Başlık şu anda sarımsıdır. Ancak kimyasal analizlerde gösterilen orijinal renk kırmızıdır. Uzunluğu 90 santimetredir. Bu başlığın kenarları altın folyo ile kaplı tam deri dairelerle dekore edilmiştir. Sincan vahalarının mezarlık alanlarındaki kadın şapkaları arasında bu başlıklara yakın örneklerin görülebileceği belirtilmektedir. Araştırmacılar, uzun boylu keçe başlıkları kullanan üç kadın için bugünkü manada rahibeler yahut şaman olabileceğine dikkat çekmiştir.⁵²⁸

Arkeolojik buluntular içerisinde kadına ait iki ucu olan bir başlık örneği daha bulunmaktadır (Fotoğraf 73). Buluntuya dair, Çinli arkeologlar, kadının iki kocası olduğuna dair garip bir varsayım sürmektedir. Fakat Sincan’daki K. Daeben-Frankfort’un en son bulguları, bu tür bir başlığın bir istisna olmadığını, sıradan olmasa da kadının başörtüsü olduğu için karakteristik olduğunu belirtmektedir. Başlığın sadece başın üstünde saçı süsleyen bir unsur olarak kullanıldığı düşünülmektedir. Ancak bir bütün

⁵²⁴ B. Ögel, *Türk Mitolojisi I*, s. 42, 43.

⁵²⁵ Y. Oğuz Güner, “*Şaman Giysi Unsurları Üzerlerinde Kullanılan Semboller*”, s. 55.

⁵²⁶ E. Esin, *İslâmiyetten Önceki Türk Kültür Tarihî ve İslâma Giriş (Türk Kültürü El-Kitabı, II. Cild I/b’den Ayrı Basım)*, s. 23.

⁵²⁷ M. Seyidov, *Altın Elbiseli Adam*, s. 29-81.

⁵²⁸ Н. В. Полосьямак - Л. Л. Баркова, *КОСТЮМ и ТЕКСТИЛЬ пазырыкцев Алтая (IV—III вв. до н. э.)*, s. 74; Y. Çoruhlu, *Eski Türklerin Kutsal Mezarları Kurganlar*, s. 167.

halinde kullanımları mevcut idi. Saçın iki parçaya ayrılıp örüldüğü örgüler ahşap başlıktaki iki yuvarlak deliğe geçirilerek kullanıldığı öngörülmektedir. Kadın başlıklarında Kafkasya'da olduğu gibi inek, boğa boynuzlarının görülmesi Altay bronz çağı kültürü olarak bilinen ve M.Ö. iki binli yıllarda bugünkü Minusinsk bölgesi yakınlarına konumlandırılmış Okunyeve kültürüyle bağlantılı olduğunu doğrulamaktadır. Figürlerin kökleri Altay'dan beslenmekte ve coğrafi yayılım göstermektedir.⁵²⁹ Sincan ve Pazırık şapkalarını esas malzemesi olan keçe, yükseklik ve genel taslağı bir araya getirir. Ayrıntılar ve düzenlemede, önemli ölçüde farklıdır. Sincan kadınlarının saç modellerinde, hayvan ve kuşların ahşap figürleri şeklinde herhangi bir mücevher olmadığını, ancak bronz detayların mevcut olduğunu belirtilmektedir. Bu tür başlık için kullanımdan ziyade bir sembolik anlam içerdiği ve özel dini törenler için mezarda bulunmuş olabileceği de diğer fikirler arasındadır. Rusya Bilimler Akademisi, Alagoil mezar zemininin Pazırık mezarından bir erkek kafatasında, kabartma ile delinmiş dört delik vardır. Dzhumbulak Kum mezarında araştırılan mezarlardan birinde, kafatasları iki yerde delinmiş iki adam gömülmüştür. N. V. Polosmak ve L. L. Barkova ortak çalışmalarında; G. N. Potanin'in, kadın kostümü arasındaki ana farkın başörtüsü olduğunu belirtmişlerdir. Yakın zamanlara kadar kadınların kullandıkları başörtüleriyle hangi boya ait olduğunu belirlemenin mümkün olduğu da belirtmektedirler. Başlık öncelikle kadınların toplum içerisindeki durumlarını göstermiştir: Traşlı başa giyilen Pazırık perukları evli kadınların, annelerin karakteristik özelliği olarak görülmektedir. Genç kızlar için ise erkeklerle kullanımlarının aynı olduğu Ak-Alakha-I mezar zemininin I. höyüğündeki gibi kask taktıkları belirtilmiştir. Eski ve geleneksel kültürlerde genç kızların erkek gibi giyinme meselesi için yazılı kaynaklarda bolca bahsedildiğine dikkat çekilmiştir.⁵³⁰

⁵²⁹ Okunyeve kültürünün ürünleri yerli Şamanist gelenekleriyle doğrudan ilişkilendirilmekte ve ırksal kökenleri Altaylı Afanasyevlilere dayanabileceği öngörülmektedir. Asla Güney Rusya halklarından olmadıkları da belirtilen diğer hususlardan biridir. Ayrıca kültür havzası Minusinsk Havzası'yla sınırlandırılmamakta ve Tuva bölgesinde de görülen bir kültür olduğu belirtilmektedir. Bkz. A. Semih Güneri, "OTAK (Orta Asya'da Türk Kültürünün Arkeolojik Kaynakları) Projesinin Avrasya Türk Araştırmalarına Katkıları", XV. Türk Tarih Kongresi (11-15 Eylül 2006), C. 2, Ankara 2010, s. 530-532; R. Grousset, **Bozkır İmparatorluğu**, s. 95, 96; Y. Çoruhlu, **Eski Türklerin Kutsal Mezarları Kurganlar**, s. 76, 77.

⁵³⁰ Н. В. Полосмак - Л. Л. Баркова, **КОСТЮМ и ТЕКСТИЛЬ пазырыкцев Алтая (IV—III вв. до н. э.)**, s. 75-79.

Kadın peruğu olarak tasvir edilen başlık örnekleri karmaşık bileşim ve yapılara sahiptir. Kadınların peruğu, başlarını tıraş ederek kullandığı düşünülmektedir. Peruk çerçevesi, üstüne iki kat saç dikilmiş, cildi sıkı bir keçe şapka idi. Peruğun şeklini ve hacmini oluşturmak için saç katmanları arasına özel bir siyah esnek kütle uygulanmıştır.⁵³¹ Bugün ki manada peruk saç görevinde kullanılmaktadır. Kadın ve erkekler arasında saç kılının eksikliğinde kullanılan bu aksesuarın kullanım amacı, bugün ki bakış açısıyla anlamlandırılması mümkün değildir.

a.b. Kürk

Bahsedildiği üzere kürk, coğrafya ve iklimin neticesinde temel gereksinimler arasında yer aldığı için geleneksel toplumlarda kürk manto değerli görülmektedir. Kürkün yaygın olarak kullanımı ve başlangıçlarda Türklerin kürk üretimindeki durumunu ifade eden yazılı kavramlara da rastlanılmaktadır. Özellikle “Hunların kürkleri” ifadesi ve Hunların tasvirinde “kısa kürkler” yer almaktadır.⁵³² Orta Asya özelinde incelediğimiz vakit, yılın çoğunluğunda tercih edildiği ve bugün Türkmenler arasında kullanımın korunarak devam ettiği bilinmektedir. Dağıstan’ın yüksek mevkilerinde soğuk havalarda, uzun ve geniş kuzu postu/kürkünden mantolar tercih edilmekte ve bu mantoların içinde rahatça bir kişinin uyuyabildiği bilinmektedir. Bugün bu kullanımın mevcudiyeti Pazırık kurganından elde edilen buluntularla uygun bir yöntem olarak belirtilmektedir. Ayrıca Pazırık buluntularında kürke dair elde edilen bilgilerde; Sibiry ve Orta Asya’daki toplumların, aynı dikiş ve takı tekniklerinin neredeyse birebir olarak kullanıldığı görülmektedir. Buluntularda kürk yapımı için, hem evcilleştirilen at, koyun hem de yabani sincap, samur, beyaz tilki gibi hayvanların kürkü yahut postu kullanılmıştır.⁵³³

Kurgan ve yazılı kaynaklarla kürk kullanımı ve kürkün ticari boyutu hususunda Orta Asya’nın özel bir statüye sahip olduğunu ikinci bölümde incelemiştik. Pazırık kurganında elde edilen “kürk manto” parçaları ile Hun devri kadın giyim-kuşamında kürke değineceğiz. Üst bayan giysileri zengin bir şekilde dekore edilmiş, uzun dar kollu hafif kürk mantolar ve arka tarafta bir kuyruk vardı. Kürk mantolar deri aplike ve renkli kürk şeritleriyle süslenmiştir. Pazırık-II kurganlarında kadın kürkü olduğu düşünülen

⁵³¹ N. V. Polosmak, “A Different Archaeology Pazyryk culture: a snapshot, *Ukok, 2015*”, <https://scfh.ru/en/papers/a-different-archaeology-pazyryk-culture-a-snapshot-ukok-2015-/> (10.04.2020).

⁵³² B. Ögel, *Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi I*, s. 266.

⁵³³ Н. В. Полосмак - Л. Л. Баркова, *КОСТЮМ и ТЕКСТИЛЬ пазырыкцев Алтая (IV—III вв. до н. э.)*, s. 45, 46, 47, 60. Bulunan kadın kürk manto kısım ve parça görselleri için Bkz. Fotoğraf 77, 78, 79.

giysi örneğinin kenarlarında at derisi kullanıldığı ve samur kürkü kenarlı göğüslüğün varlığından bahsedilmektedir.⁵³⁴ Giysi tasarımları, koruma ve tanıma amaçlı hayvan imgelerini içerdiği düşünülmektedir.⁵³⁵

Kurgandaki parçaların yeniden incelenmesiyle “kuyruklu” kürk manto modeli olabileceği vurgulanmaktadır (Fotoğraf 80). Radlov, kuyruklu kürk mantoyu, erkeklerin “kuyruklu ceketlerine” ve zarif kısa kadın paltolarına benzetmektedir. Kuyruklu modelin at üzerinde rahat kullanımı dikkat nazarları çekmektedir (Fotoğraf 82). Kuyruk kısmının kişinin statüsünü ve kişiliğini belirlemede kullanıldığı düşünülmektedir. Verbitsky kadınların “chadek” olarak adlandırılan modelin, kısa ceket olarak kullanımına değinmektedir. Radlov ise evli kadınların kaftan veya kürk paltolarına benzetmektedir. V. B. Polosmak ve L. L. Barkova ortak çalışmalarında tüm bunların etnik bir grup içinde anlam ifade etmiş olabileceğini ve bugün bu anlam ve işlevini kaybettiğini eklemektedir. Ayrıca Tuva, Moğolistan, Çin ve Orta Asya’nın petroglifleri (taş üzerinde yapılan oymalar) arasında “kuyruklu canlıların” görüntülerinin bulunduğu belirtilmiştir. Kaya çizimlerinde M.Ö. I. bin yılında kahramanların bir canavarla karakterize edilme hususuna dikkat çekilmektedir (Fotoğraf 84). Özellikle Kazakistan’daki Koybagar yöresinde okçuların “kuyruklu” kıyafetleri Pazırık’taki “kuyruklu kürk” modeline benzetilmekte ve Pazırık ile temellendirilmektedir.⁵³⁶ Ak-Alakha-III’te yeniden yapılanma neticesinde kadın mumyanın üzerindeki kürk manto tasvir edilmeye çalışılmıştır. Kadının omuzları üzerinde dağ sıçanı kürkünden yapılmış bir kürk manto ve siyah tay kürküyle süslendiği öngörülmektedir. Bulunan kürkü süsleyen altın folyonun şekli günümüze sağlıklı ulaşmıştır. Bu altın folyo şekil ve Pazırık’ta kadın kürk paltosundaki dörtgen şekil, Asur Kraliçesinin kostümüyle birebir aynıdır (Fotoğraf 85, 86, 87). Süslemeler daha sonra Pazırık-2 ile bütünleştirilmiştir.⁵³⁷ Yazılı kaynaklarda da kürk kullanımı yaygın olarak yer almaktadır. MÖ. III. yüzyılın ortalarında Hute adıyla anılan kavim; Wusunların

⁵³⁴ Y. Çoruhlu, **Eski Türklerin Kutsal Mezarları Kurganlar**, s. 137, 153.

⁵³⁵ N. V. Polosmak, “*A Different Archaeology Pazyryk culture: a snapshot, Ukok, 2015*”.

⁵³⁶ Н. В. Полосмак - Л. Л. Баркова, **КОСТЮМ и ТЕКСТИЛЬ пазырыкцев Алтая (IV—III вв. до н. э.)**, s. 45, 58, 60; Y. Çoruhlu, **Eski Türklerin Kutsal Mezarları Kurganlar**, s. 174. “Kuyruklu kürk manto” örnekleri için bkz. Fotoğraf 77, 78.

⁵³⁷ Н. В. Полосмак - Л. Л. Баркова, **КОСТЮМ и ТЕКСТИЛЬ пазырыкцев Алтая (IV—III вв. до н. э.)**, s. 52, 64.

kuzeybatısında, Semerkand Krallığının da kuzeydoğusunda yaşarlar. Bu kavimlerin de zerdeva türünden kürklerinin bolluğundan bahsedilir.⁵³⁸

Hayvan postu ya da kürkü giyim-kuşam dikiminde süs olarak da kullanılmaktadır. Samur kürkten yapılmış ve onunla süslenmiş giyim-kuşam örnekleri sadece “yüksek mertebeli” yahut “kraliyet” ailesi olarak görülen mezarlardan çıkmamıştır. Pazırık ve Ulandırık kurganlarında dış giyim unsuru olarak örnekleri bulunmaktadır. Kadın kürklerini süsleyen aplikelerin⁵³⁹ ana motifinde kuzu kafası ile bakır kaplı horoz güderiye benzer figürler vardır. Koç görüntüsü de oluşturduğu belirtilmektedir. Giyim-kuşamda eğretilme olduğunu ve bu figürlerle kişinin karakterinde zafer, parlaklık, büyüklük ve üstün gücün timsali olarak kullanıldığına dikkat çekilmiştir.⁵⁴⁰

a.c. Gömlek

Kurganlardan çıkan gömleklerin hem kadın hem erkek giyim-kuşamında kullanıldığı düşünülmektedir. Boyunlar yuvarlak yaka, omuzlar geniş, kollar geniş ve ayrı dikilmiştir. Boyun, etek ve manşetler parlak kırmızı bir renkle örülmüştür (Fotoğraf 88). Yünlü keten yahut ipek kumaştan yapılmış gömlek örnekleri Ak-Alakha-V, Kuturguntaş-I ve Ak-Alakha-III'te görülmektedir. Güneydoğu Altay'da bulunan küçük keten kumaş parçalarının gömlek parçası olabileceği araştırmacılar tarafından vurgulanmaktadır. Kesimlerinin sabit bir örneği olmadığı fakat tunik gibi algılanabilecek biçimlere sahip oldukları görülmektedir. Ak-Alakha-III'teki gömlek örneğinde ipeğin doğal rengi korunmaktadır. Hafif sarımsı ve parlak kırmızıya sahiptir. Pazırık mezarlarındaki kadınlar, uzun kollu ve kırmızı kordon kemer süslemeli yuvarlak yakalı, diz boyu hafif gömlekler giymektedir. Pazırık mezarlarında şu ana kadar üç gömlek bulunmuştur ve bunlardan biri parçalar halindedir. Ayrıca Pazırık mezarlarında kadın gömlekleri yabani ipek (tussah ipek) ve pamuktan yapılmıştır. Polosmak ipeğin yabani olduğuna dikkat çekip Çinlilerin M.Ö. üçüncü bin yıldan itibaren evcil ipekböceği yetiştirdiğini belirtmektedir. Bu bilgiler ışığında ipek kumaşın Çin'den gelmediği ve Çin dışındaki ülkelerden yahut bilakis Hindistan'da üretildiği neticesine ulaşılmaktadır.⁵⁴¹

⁵³⁸ B. Ögel, **Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi I**, s. 322.

⁵³⁹ Aplike, çeşitli yöntemlerle oluşturulmuş kumaş yahut oya, nakışın ana kumaşa dikilmesini ifade etmek etmektedir.

⁵⁴⁰ Н. В. Полосмак - Л. Л. Баркова, **КОСТЮМ и ТЕКСТИЛЬ пазырыкцев Алтая (IV—III вв. до н. э.)**, s. 46.

⁵⁴¹ N. V. Polosmak, “*A Different Archaeology Pazyryk culture: a snapshot, Ukok, 2015*”.

Hindistan’ın bazı noktalarında hala yabani ipek çeşitleri kullanılıyor. Ayrıca kurgandan çıkan ipeğin genişliği en az 130 santimetre olarak belirlenmiştir. Çin’de ise Tang zamanında tezgâhların tasarımından dolayı genişlik 50 santimetreyi geçmemektedir.⁵⁴²

Pazırık-II’de bulunan pamuklu gömlek ise çoğunlukla kırmızımsı renkle boyanmıştır. Gömlek örgü ve kordonlarının farklı bir kırmızı tonu vardır. En eski dikişli gömleklerin giyildiği yer Doğu Akdeniz bölgesi olarak bilinmektedir. Bu bölge aynı zamanda mor gibi antik renklerin ilk kullanım örneklerine de sahiptir. Hurrian olarak kabul edilen gömlek örnekleri, Suriye-Filistin topraklarına ardından Bedevi Arap topraklarında kullanılmaya başlandığı öngörülmektedir. Bu kesim gömlek örneklerinin Mısır resimlerinde görüldüğü de belirtilmelidir. Bahsi geçen Hurrian ve Mısır gömleklerinin Orta Asya buluntularındaki gömleklerle karakteristik benzerliği mevcuttur. Fakat araştırmacılar, Altay Dağları’nda bulunan gömleklerin Sincan vahalarında özdeşlerinin olduğu görülmektedir. Bulunan gömleklerin aynı kesim ve modele sahip olması eski zamanlar için şaşırtıcı bir olay olarak görülmektedir. Renklerden ziyade ortak kesim ve kaplamalar 24 ile birleştirilmektedir; ana malzeme düz örgü, ince ve pürüzsüz yünlü kumaşlar ve pamuktur. Ayrıca yapılan incelemeler neticesinde Taşkent, Buhara, Harezmi, Zarafşan, Kaşkaderya ve Surkhandarya bölgelerinde de örgülü yatay gömlek kullanımının yayıldığı belirtilmektedir.⁵⁴³ Kenkol Kurganları’ndaki mezarlardan birinde yer alan kadın, ipek entari giymektedir. Kadının başı kırmızı ipek kumaşla sarılmış ve yüzü de ensesine bağlanan ipek kumaşla örtülmüştür.⁵⁴⁴

Pazırık Kurgan’ında bulunan giyim-kuşam unsurlarında aşınma sürelerinin farklı derecelere sahip olması aynı anda oluşmadıklarını göstermektedir.⁵⁴⁵ Bu netice bizi aslen başka bir olguya yönlendirmektedir. İlk düşüncemiz, kurgan içerisindeki kişinin kullandığı elbiseler bilakis mezara konulmaktadır. Özel bir hazırlık üzerine giyim-kuşamlar hazırlanmamış olabilir. İkinci bir husus ise, yas törenine katılanların getirdiği

⁵⁴² Н. В. Полосьмак - Л. Л. Баркова, **КОСТЮМ и ТЕКСТИЛЬ пазырыкцев Алтая (IV—III вв. до н. э.)**, s. 30.

⁵⁴³ Н. В. Полосьмак - Л. Л. Баркова, **КОСТЮМ и ТЕКСТИЛЬ пазырыкцев Алтая (IV—III вв. до н. э.)**, s. 69, 70, 71; Y. Çoruhlu, **Eski Türklerin Kutsal Mezarları Kurganlar**, s. 167.

⁵⁴⁴ Y. Çoruhlu, **Eski Türklerin Kutsal Mezarları Kurganlar**, s. 209; B.Ögel, **İslâmiyetten Önce Türk Kültür Tarihi Orta Asya Kaynak ve Buluntularına Göre**, s. 97, 98.

⁵⁴⁵ Н. В. Полосьмак - Л. Л. Баркова, **КОСТЮМ и ТЕКСТИЛЬ пазырыкцев Алтая (IV—III вв. до н. э.)**, s. 12.

hediyeler arasında kendilerinde bir parça bırakılmak istenmiş olabilir. Üçüncü bir seçenek ise kullanılan giyim-kuşam ürünlerindeki parça kumaşların yeniden tasarlanmasıyla yeni ürünün oluşturulmuş olabilir.

a.ç. Etek

Pazırık kazılarında elde edilen etekler, üç ve daha fazla yatay yünlü kumaştan oluşmaktadır. Şeritlerin genişliği dokuma mekanizmasına bağlı olarak değişmekteydi. Şeritler yatay yönde dikilmektedir. Dikişli etek örnekleri nadir görülmektedir. Ak-Alakha-III mezar zemini 1'de ise kadın mumyası üzerinde bulunan öğeler yeniden restore edilmiştir. Etek kumaşları kimyasal analizler neticesinde, orta şeridin şimdiki gibi beyaz olmadığı, daha zayıf tonda bir çözeltiyle kırmızı renkte olduğu ortaya çıkmıştır (Fotoğraf 89, 90). Pazırık eteklerine ise en yakın örnekler yine Sincan bölgesindeki kazı çalışmalarında elde edilmektedir. Ayrıca Sincan'da mumyaların önce pantolon sonra üzerine etek giydiği görülmektedir. Ak-Alakha-III'teki etek örneği ise Subashi-III'ün eteğine benzemektedir. Benzerlikler dikiş, renk ve boyut olarak temellendirilmektedir. Ak-Alakha-III eteğinin kumaş şerit uzunluğu 55, 48, 40 santimetre; Subashi-3 57, 46, 35 santimetredir. Pazırık-II'deki etek örneği ise rengârenk ve kırmızı kumaştan 10 ve 16 santimetre genişliğinde, 275 santimetre uzunluğundadır. Kumaşların erken dönemlerde enine dokunması neticesinde etek modellerinde de bu husus yansımaktadır.⁵⁴⁶ İkinci etek örneği kırmızı, mavi-yeşil kumaş şeritlerinden, 16 ve 17 santimetre genişliği ve tam uzunluğu bilinmemektedir. E. Barber'e göre süslemeli Zangkhaluk mezar bölgesindeki bir eteğin şeridi, Pazırık-II'deki eteğin şeritleriyle benzerdir. Pazırık ve Sincan'daki etek modellerine en yakın olanı Güneydoğu Asya'da (XII. yüzyılda) kadınların etekleridir. Orta Asya giyim-kuşam öğelerinde bulunan geniş ve uzun yünlü dikilmiş eteklerin, diğer birçok ürün (pantolon, tüylü şapkalar, büyük boy ceketler) gibi Güney halkları tarafından ödünç alınmış olabileceği varsayılmaktadır. Ancak bu ilginç analogiler, bu tür eteklerin kökenini sormuyor. Aksine sadece Orta Asya bölgesinden kaybolduktan sonra gelecekteki kaderlerini takip etmemize izin veriyorlar.⁵⁴⁷

⁵⁴⁶ İlk dokumada örgüler arasında mekik vasıtasıyla atkılının geçirilmesi ile enine doğru kumaşların oluşturulması erken devirlere özgüdür. Bkz. M. Gönül, "Topkapı Sarayı Müzesinde Bulunan Padişah Elbiseleri", s. 269.

⁵⁴⁷ Н. В. Полосьяк - Л. Л. Баркова, **КОСТЮМ и ТЕКСТИЛЬ пазырыкцев Алтая (IV—III вв. до н. э.)**, s. 62, 64, 65, 66; Y. Çoruhlu, **Eski Türklerin Kutsal Mezarları Kurganlar**, s. 167.

Pazırık kadın giysilerinde eteğin zorunlu bir giyim-kuşam ürünü olup olmadığı ve ilk ne zaman giyildiği bilinmemektedir. Slav kültüründe etek giymek evli bir kadının işaretiydi. Güneydoğu Asya’da ise genç kızların uzun beyaz elbise giymesi evlendikten sonra etek ve ceket giyme meselesine değinilmiştir. Pazırık kurganı incelemelerindeyse genç kızların savaşçı özelliğine dikkat çekilmek için pantolon kullanımına vurgu yapılmıştır. Düşünceler arasında etek giymenin savaşçı yapıdan uzaklaşmayı ve evli kadını temsil edebileceği öngörülmektedir. Ayrıca eteklerdeki şeritlerin rengi ve düzeni etnik farklılaşmayı ifade etmek için de kullanılabilir. Örneğin; Kuzey Tayland Lao’da, etek üzerindeki kumaş mutlaka yatay, Kuzeydoğu Tayland Lao’da ise şeritler dikey kullanılmaktadır. Mong etekleri ise üstte iki veya üç çok renkli çizgiye sahiptir. Tay etekleri dini olarak aşağıdadır. Eteğin rengine göre de farklı meo gruplarının temsilcileri ayırt edilebilmektedir.⁵⁴⁸

a.d. Pantolon

Pantolon kullanımı da diğer giyim-kuşam öğeleri gibi ortak kullanım alanındadır. Kadının pantolonu eteğin altında kullandığına dair örnekler mevcuttur. At üzerinde hareket eden Türklerde pantolon kullanımı oldukça önemlidir. Rahat hareket etmelerini sağlamaktadır. Konar-göçer Türklerde kadınların da at üzerinde gündelik hayatta yer aldığı bilinmektedir. Bu nedenle kadının da sık kullandığı unsurlardan biri olduğu görüşü kabul edilmektedir.

Noin-Ula’da her biri ayrı ayrı giyilen ve üzerine yerleştirilen bir kayışla sabitlenmiş iki parçadan oluşan “dikişsiz” pantolon olduğu fark edildi. Parçalara katılan dikişler çürümüştü ve madde iki büyük ve beş küçük parçaya ayrıldı. Araştırmacılar, “bacaklardan” birinin üç parçadan diğerinin dört parçadan dikildiğini bulmuşlardır. Arkeolojik tekstil uzmanı T.N. Glushkova, tozluğun kesildiği tekstilin mümkün olan maksimum uzunluğunun ve genişliğinin sırasıyla 180 ve 91 santimetre olduğunu belirtmektedir. Kumaş parçaları, çözgü boyunca birlikte dikilmiştir. Her bir pantolon bacağının üst kısmında, kayışa bağlandığı özel kesimler vardır. Bu yerlerdeki kumaş, aşınmanın bir işareti olarak deforme olmuştur. Belki de bu kısımda korunmasız değerli süslemeler vardı. Üzerindeki işlemlerin en son aşamada yapıldığı

⁵⁴⁸ Н. В. Полосьяк - Л. Л. Баркова, **КОСТЮМ и ТЕКСТИЛЬ пазырыкцев Алтая (IV—III вв. до н. э.)**, s. 66.

düşünülmektedir. Nakış yahut süslemeler için kullanılan iplikler neredeyse tamamen çürümüş olmasına rağmen, kumaş işlemeli desenin görünür bir izi korunmuştur. Nakışın kalan küçük parçaları, araştırmacıların tüm deseni geri yüklemelerine izin vermiştir.⁵⁴⁹ Pazırık-II'de kadına ait mezarda iskeletin kalça hizası ve ayak kemikleri yakınında bulunan parçalardan kadının kırmızı kaba kumaştan pantolon giydiği düşünülmektedir. Bel bölgesinde altın varakla kaplı iki ağaç tokenin varlığı da görülmektedir. Kenkol Kurganları'nda da kadın mumya üzerinde deri pantolon örneğine rastlanılmıştır.⁵⁵⁰

Pantolonlarla birlikte kullanıldığı düşünülen tozluklar muhtemelen basit (süssüz) ipek veya yün pantolonlar üzerine giyilmekteydi. Süslü bir ürün olarak, kir ve soğuğa karşı koruma yerine dekorasyon için giyilmiş olabilirler. Desenli Çin ipeğinden dikilen benzer tozluklar, Kozlov tarafından Noin-Ula'daki Tümülüs VI'da bulundu. Bulunan pantolon bacakları, desensiz kırmızı ipek astarlıdır ve kısa üstleri olan keçe çizmeleri ile sona erer. Bu tozlukların belden topuğa uzunluğu yaklaşık 1 metredir ve genişlikleri 0,5 metredir. Tümülüs VI'nın ipek tasarımı, bu giyim eşyasının dekoratif doğasını vurgular. Çok geniş ve hafif pantolonlar ne koruyabilir ne de kişiyi sıcak tutabilir. Ancak yünlü pantolonların üzerine konulduğunda kesinlikle süslü göründükleri düşünülmektedir. Belki de kıyafetin bu kısmı sadece atlı süvari tarafından giyilmekteydi. Çünkü yumuşak keçe botlarla tozluk giymek, yürüyen kişiler için uygun olmazdı. “*Ku*” olarak adlandırılan eski Çinlilerin alt beden giysilerinin pantolon bacaklarına benzetilmektedir. Noin-Ula'daki Tümülüs VI'daki ipek tozlukların keşfi, bu fikir için maddi kanıt sağlamıştır. Çin kostümünü uzun zamandır araştıran L.P. Sychev ve V.L. Sychev, tümülüsteki tozlukların açıkça Çin kökenli olduğuna inanıyor. Dahası, şeritler kullanılarak bir *kayışa* tutturulmuş pamuklu kumaştan yapılmış ayrı pantolon bacakları, Çin'de halâ giyildiğiyle bağdaştırılmaktadır.⁵⁵¹

a.e. Kemer

Kemer örnekleri deri, yün ve demir gibi ana maddeler ile oluşturulmaktadır. Dış kıyafetleri çevreleyen deri kemer parçaları Pazırık-2 kurganında ve Verkh-Kaldzhin-II

⁵⁴⁹ N. V. Polosmak, “*Steppe Fashion. Items from the Wardrobe of Ancient Nomads*”, <https://scfh.ru/en/papers/steppe-fashion/> (10.04.2020).

⁵⁵⁰ Y. Çoruhlu, *Eski Türklerin Kutsal Mezarları Kurganlar*, s. 162, 209; B. Ögel, *İslâmiyetten Önce Türk Kültür Tarihi Orta Asya Kaynak ve Buluntularına Göre*, s. 98.

⁵⁵¹ N. V. Polosmak, “*Steppe Fashion. Items from the Wardrobe of Ancient Nomads*”, <https://scfh.ru/en/papers/steppe-fashion/> (10.04.2020).

kurganının üçüncü mezar alanında bulunmuştur (Fotoğraf 92, 93, 94, 95, 96). Verkh-Kaldzhin-II’de erkek pantolonuna benzer şekilde, kordon kemer, kırmızı-turuncu bir renk veren boyar-madde kullanılarak boyanmıştır. Bu kordon kemer, hem bel hem de göğüsün altına sabitlenebilen eteğin uzunluğunu düzenlemek için kullanılmış. Birçok kültürde örgülü kemerlerin sadece tılsım olarak kullanılan bir giysi parçası değil, önemli bilgileri tutmak için kullanılan semboller olduğu bilinmektedir. Örneğin, eski Çinliler, sadece inisiyasyonlar tarafından bilinen örgülere (jesheng) düğüm bağlamak için gizli bir sisteme sahipti. Bu yumuşak bir kemer veya iki püsküllü bir örgüye benziyordu, her biri püskül altı telden oluşuyordu; her örgede en fazla beş düğüm olabilir.⁵⁵² Buluntular arasında kemer tokalarına da sık sık rastlanılmaktadır.⁵⁵³

Yün eteklerle kullanılan yün ipliklerden dokunan kordon kemerler ise Ak-Alakha-III’te bulunmaktadır (Fotoğraf 97). Kadın mezarındaki kemer örneği, kırmızı renkte, kırmızı ve beyaz şeritlerden dikilmiş ağır yünlü, yün ipliklerden püsküllü kalın ipin kuşak olarak kullanıldığı görülmektedir. Kadın eteğinde de kalın yün ipli kuşak kullanılmıştır.⁵⁵⁴ Kemerin uzunluğu 193 santimetre, çapı yaklaşık 2 santimetre ve uçları her biri daha ince kordonlara ayrılmaktadır. Hem tek renkli hem de üç renkli şekilde ve aynı dokuma tekniği kullanılarak yapılan kemer örneğine Shampul mezarında bulunmuştur. Tamamen korunmuş bu kordon 162 santimetre uzunluğundadır. Bir eteğin böyle bir kemer kordonuyla deri kemere göre daha fazla oturtulmasına dikkat edilmelidir. Ek olarak yün ipliklerden dokunan bir kemerin bir dizi sembolik ve anımsatıcı işlevi olduğu öngörülmektedir. Bilakis bir kemer boyu yaşamı betimlendiği varsayımlar arasında kuvvetle yer almaktadır. Kemer, ikinci doğum sırasında göbek kordonunu sembolize ettiği için kötü güçlere ve yaşam koruyucusuna karşı bir koruma olarak kabul edilmiş olabilir. Bulunan kemerlerin düğümlü olması meselesi için büyüler veya duaların kelimelerini tekrarlamaya yardım olabilir. Bundan ziyade yazılı kültürün varlığından uzak olmak, bilgiyi korumak için bir yol olarak düğümün kullanılabileceği düşündürmektedir: Hafızaya düğüm atmak.⁵⁵⁵

⁵⁵² N. V. Polosmak, “A Different Archaeology Pazyryk culture: a snapshot, Ukok, 2015”.

⁵⁵³ Y. Çoruhlu, **Eski Türklerin Kutsal Mezarları Kurganlar**, s. 210.

⁵⁵⁴ N. V. Polosmak, “A Different Archaeology Pazyryk culture: a snapshot, Ukok, 2015”; Y. Çoruhlu, **Eski Türklerin Kutsal Mezarları Kurganlar**, s. 167.

⁵⁵⁵ Н. В. Полосмак - Л. Л. Баркова, **КОСТЮМ и ТЕКСТИЛЬ пазырыкцев Алтая (IV—III вв. до н. э.)**, s. 47, 68.

Kemerin/kuşağın; eteği, pantolonu yahut kaftanı süslemek, sabitlemek yahut erlerin silahlarını asması üzerine kullanımının dışında erler/alpler arasında özel manalar taşıdığını bilmekteyiz. Bu manalar Alplerin kahramanlıklarıyla paralellik göstermektedir. Çin’de de bir onur kemeri meselesi ve kullanımı vardır.⁵⁵⁶ Çin İmparatorluğu içinde bu kullanım yüzyıllarca benimsenip uygulanmıştır. Fakat erlerdeki bu husustan dolayı kadınlar için sadece süs unsuru olarak kullanıldığını söyleyemeyiz. İç Asya’da Taştık devrinden beri “Türk kemeri” olarak bilinen madeni süslerle ve sarkan parçalarla bezenen kayış kemerler altın ve tunçtan süs eşyası olarak görülmektedir.⁵⁵⁷

a.f. Çorap

Çorap örnekleri Ukok höyüklerinde çok sayıda görülmektedir. Ek olarak Pazırık-II’de üç çorap ve iki kadın çorabı bulunmuştur (Fotoğraf 98, 99). Verkh-Kaldzhin-II mezar zemininde ve Ak-Alakha-III mezar zemininde özellikle kadın mezarında bir çift çorap bulunmuştur (Fotoğraf 100). Ak-Alakha-III’teki kadın mumyanın ayaklarında kırmızı aplike ile beyaz yüksek çizmeler çorap olarak düşünülmektedir. Çorabın taban kısmı kırmızı kumaştan dikilmiştir.⁵⁵⁸ Çorapların kesimleri hem erkek hem kadın mezarlarında aynıdır. Tek parça beyaz iyi imal edilmiş keçeden yapılmıştır. Taban ayrı olarak kesilmiştir. Çorap dikildiğinde bükülmüş ve bir araya getirilmiştir. Ukok höyüklerinde çoraplar, kesme ve dikiş prensiplerini değiştirmeden istenen uzunluğa yerleştirildi. Bütün dikişler tendon ve yün iplikleri ile yapılmıştır. Bacağın bireysel boyutu dikkate alınmamıştır. Bulunan tüm çorapların ve çorapların tabanının uzunluğu 21-22 santimetredir. Ayrıca sağ ve sol çorap ile ayak parmağı arasında bir fark yoktur. Çorapların boyutları 62 ve 82 santimetre (Pazırık-II), 89 santimetre (Ak-Alakha-III) ve 99 santimetredir (Verkh-Kaldzhin-II). Çorapların yüksekliği ise bazılarında arka kısım 3,5 santimetre, diğerleri 7 santimetre ve üst kenarı saçak şeklinde kesilmiştir. Katanda kurganlarında da kadın mezarına ait deriden yapılmış bakır levha süslü bir çorap örneği

⁵⁵⁶ B. Ögel, **Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi I**, s. 446.

⁵⁵⁷ Çin kültüründe bu tür kemerlere “Tieh-hsieh Kemeri” adı verilir. Detaylı bilgi için bkz. Tilla Deniz Baykuzu, “İslam Öncesi OrtAsya Türklerinde Kur ve Kurluk”, **Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi**, C. 53, S. 1, (2013), s. 221-250; E. Esin, **İslâmiyetten Önceki Türk Kültür Tarihî ve İslâma Giriş (Türk Kültürü El-Kitabı, II. Cild I/b’den Ayrı Basım)**, s. 5, 29, 79, 83, 107.

⁵⁵⁸ N. V. Polosmak, “*A Different Archaeology Pazyryk culture: a snapshot, Ukok, 2015*”, <https://scfh.ru/en/papers/a-different-archaeology-pazyryk-culture-a-snapshot-ukok-2015/> (10.04.2020); Y. Çoruhlu, **Eski Türklerin Kutsal Mezarları Kurganlar**, s. 167.

bulunmuştur.⁵⁵⁹ S. I. Rudenko çorapların kendine özgü giyimleri olduğunu belirtmektedir. Uzun olan önce, kısa olan daha sonra giyilir ve üzerine taraklı saçaklı getirilirdi. Kadın çorapları üst kenarda bir aplike ile süslenmiştir. Ayrıca deri kordonları vardır. Kırmızı yünlü kumaştan oyulmuş parçalar Ukok'ta bulunan çorapların tabanlarına dikilmiştir. Birçok geleneksel kültürde özellikle Türkmenler arasında kıyafetlerin gizli kısımlarının genellikle daha ucuz ve daha basit malzemelerden yapıldığını hatırlatılmaktadır.⁵⁶⁰

a.g. Ayakkabı

Türklerde deri, yün ve keçe kullanımı ayakkabı ve bot çeşitlerinde de hammadde olarak kullanılmıştır. Pazırık-II'de kadına ait deri bilek bot keşfedilmiştir (Fotoğraf 101, 102). Bulunan bot kırmızı boyalı ince deriden dikilmiştir. Ördeği anımsatan altın sac kaplı deri figürlerle süslenmiş ve bir kırmızı yün kordon şeridi vardır. Yarım botlar, bir kalay folyo şeridine sarılmış tendon ipliği ile yapılan bir yama deseni ile tamamen süslenmiştir. Süslemenin motifi nilüferdir. Kaçak süslemesi aplike tekniği kullanılarak yapılır. Kaçak gövdenin süet tabanına desenli deri aplike dikilir. Süslemenin motifi, karmaşık kompozisyonlarda lotus çiçekleridir. Tabanlar kırmızı yünle kaplanmış ve çift tendon ipliğinin kenarı boyunca çerçevelenmiştir. Tendon iplikleri arasında, bir ip üzerine siyah boncuklar dikilir. Tabanın ön yarısında ve topukta, her biri ortasında bir pirit kristalinin dikildiği 25 ve 16 küçük parçalara bölünmüş tendon ipliklerinden büyük eşkenar dörtgenlerle dikilmiştir. Hunlar arasında aynı anda iki çift keçe ayakkabı giyme geleneğinden bahsedilir. Noinulinsky Kurgan'da iki çift keçe erkek ayak bileği botu bulunmuştur. Üst yarım botlar deri ile kaplanmış, ipek iplikleri zengin bir şekilde işlenmiş, alt kısımları beyaz ipek kumaşla kaplanmışır. Pazırık'taki gibi Hunların keçe ayakkabı tabanlarının dekore ettiği bilinmektedir. Ya keçe iki renkli bir aplike ya da çok renkli ipek iplikleri olan nakışlar kullanılmıştır. S. I. Rudenko'nun belirttiği gibi, tabanların dekorasyonu, tabanların görünür olması için çapraz ayaklı oturma alışkanlığını gösterir. Sincanlı kadınlar da ayakkabı dekorasyonuna dikkat etmişlerdir. Dzhumbulak Kum'da, ayak bileklerinde uçlarda ponponlarla dokunmuş dokuma bir kordonla tutulan keçe tozlukları bulunmuştur. Kordon, eteğe bağlanan kemer kordonun (sarı yaylarla

⁵⁵⁹ Y. Çoruhlu, *Eski Türklerin Kutsal Mezarları Kurganlar*, s. 152.

⁵⁶⁰ Н. В. Полосмак - Л. Л. Баркова, *КОСТЮМ и ТЕКСТИЛЬ пазырыкцев Алтая (IV—III вв. до н. э.)*, s. 92, 96, 97.

kırmızı) küçük bir kopyasıdır. Pazırık ayakkabılarının dikişi, terzisinin görünüşüne ve yöntemine yakın olarak, Subashi, Shampul, Dzhumbulak Kum'da oldukça fazla deri ayakkabı ve dağınık keçe çorap botları bulunmuştur. Başka bir deyişle, Pazırık ile aynı şekilde dikilmiş keçe ayakkabılar, görünüşe göre Sincan sakinleri arasında da kullanılmaktaydı. V. V. Radlov'un açıklamasına göre Altay ayakkabıları, Pazırık'taki örneklerle benzetilmektedir. Ayakkabılar yahut diz boyu botlar, yaz aylarında, topuklu olmayan tabaklanmış koyun derisinden ve kışın dışarıda rahat kullanılması için kürklü derilerden yapılmaktadır. Kürk botlarının üst kısımları genellikle bir dağ keçisinin bacaklarının kürkünden dikilir.⁵⁶¹ Pazırık mezarlarındaki kadınlar, erkekler gibi keçeden yapılmış aplike ile süslenmiş beyaz keçeden diz üstü çorap botları giymektedir.⁵⁶²

Botun kenarı dar kalay folyo şeritlerine spiral olarak sarılmış bir tendon ipliği deseni ile dekore edilmiştir (Fotoğraf 103). Ayakkabı kenarı boyunca ve kafa ile kenar arasında kırmızı bir yün örgü (1 ve 7 santimetre genişliğinde) dikilmiştir. Kalın (2 milimetre) deri taban tamamen gömme desenle süslenmiştir. Süsleme lotus motifinin varyantlarından biridir.⁵⁶³ Kozlov'un keşfiyle Noin-Ula'da bulunan ayakkabı örtülerinin boyanmamış ipek kumaşında üç renkte, kum ve iki kahverengi tondan oluşan iplik kullanılarak yapılan benzer bir desen keşfedildi. Araştırmacılar, modelin kendisinin soyut bir dağ manzarası olduğuna inanıyor.⁵⁶⁴ Lotus çiçeği motifi dünya medeniyetlerinde oldukça yaygın kullanılmaktadır. Budizm'de sürekli kendisini yenileme, içi boş, dış tarafı dik olmasıyla saflığı simgeleme hususu ile lotus çiçeği değer kazanmaktadır. Lotus çiçeği, Çin kültüründe on değerli çiçek motifinden biridir. Saflığı, bilgeliği ve ruhsal aydınlanmayı temsil etmektedir. Mısır kültüründe ölen kişinin lotusa benzetilmesiyle yeniden doğabileceklerine inanılmaktadır. Türklerde ise Pazırık halısından itibaren çeşitli Türk dokuma sanatında yaygın örnekleri mevcuttur. Türkler çiçeği güzellik, zarafet ve bilgelik anlamlarıyla dokuma ürünlerinde bezemişlerdir.⁵⁶⁵

⁵⁶¹ E. Esin, "İç Asya'da Milattan Önceki Bin Yılda Türklerin Atalarına Atfedilen Kültürler", s.499; H. B. Полосмак - Л. Л. Баркова, **КОСТЮМ и ТЕКСТИЛЬ пазырыкцев Алтая (IV—III вв. до н. э.)**, s. 92, 96, 97.

⁵⁶² N. V. Polosmak, "A Different Archaeology Pazyryk culture: a snapshot, Ukok, 2015".

⁵⁶³ H. B. Полосмак - Л. Л. Баркова, **КОСТЮМ и ТЕКСТИЛЬ пазырыкцев Алтая (IV—III вв. до н. э.)**, s. 96.

⁵⁶⁴ N. V. Polosmak, "Steppe Fashion. Items from the Wardrobe of Ancient Nomads", <https://scfh.ru/en/papers/steppe-fashion/> (10.04.2020).

⁵⁶⁵ Mahire Özçalık, "Lotus Çiçeğinin Farklı Kültürlerdeki Önemi ve Peyzaj Tasarımında Kullanımının İrdelenmesi", **Uluslararası Uygur Araştırmaları Dergisi**, S. 10, (2017), s. 22-28.

a.ğ. Süs Eşyaları

Hun devri süs eşyaları içerisinde değerli taş ve madenlerden yapılmış bilezik, küpe, yüzük, ayna; ipekli, yünlü ve çeşitli kumaşlardan yapılmış çantalara sık sık rastlanılmaktadır. Türkmenistan çevresinde yer alan Kokça-III Mezarlığı'nda kadınlara ait tunç bilezik, pendentifler ile tunç, kırmızı akik ve sahte elmas boncuklar yahut elbise üzerinde kullanılan süs boncuklar, tunç veya gümüşten yapılmış küpeler içeren çeşitli mücevherler bulunmuştur. M.Ö. IX.-VIII. yüzyıllara ait mezarlarda özellikle tutamağı olmayan aynalar ve spiral başlı iğneler ele geçmiştir. Bugünkü Moğolistan sınırları içerisinde Hunlara ait olduğu düşünülen büyük ve küçük mezarlarda yaklaşık otuz bronz ayna yahut ayna parçası bulunmuştur. Kadın ve erkek mezarlarında genel olarak görülen bronz aynalar, özellikle kadın mezarların ağırlıklı olarak görülmektedir. Ayna sembolik bir kadın figüründen ziyade sembolik manaları da içerisinde barındırmaktadır.⁵⁶⁶ Bunlara ek olarak mezarlar içerisinde el değirmenleri de bulunmaktadır.⁵⁶⁷ El değirmenleri aslında mekanik olarak küçük ve ilkel sanayi ürünü olarak değerlendirilmektedir. El değirmenleri kumaş boyamalarında da özel bir hususa sahip olduğu için mezarlarda bulunma nedeni hem hububat hem de giyim-kuşam üretimi olarak öngörülebilmektedir.

Karasuk Kültürü içerisindeki buluntular arasında ise kadınlara ait küpeler, göğüs ve boyun bölgesinde kullanılan bronz plaka, uzun boncuklar, silindirik şekilli beyaz boncuklar, ziller ve pendentifler, tunç ayna, elbiselere ait süsler, tunç bilezikler ve gerdanlığa benzer boyun halkalar yer almaktadır. Proto-Türk kültürü Tagar kültürüne ait mezar örneklerinde ise kadınlar bilakis mücevherleriyle gömülmektedir. Renkli taşlar, al akikli altın ve tunç tokalar, iğneler, taçlar, bilezikler, küpeler, taraklar ve saplı tunç aynalar buluntular arasında yer almaktadır. Pazırık-II kurganında kese içinde gümüş ayna, boynuzdan yapılmış tarak parçası, bir kulak halkası, bir diadem, tahtadan oyulmuş altın kaplı kanatlı arslan şeklinde burma gerdanlık, iki toprak şişe, iki tahta vazo, deri çanta bulunmuştur. II. Tüekta kurganında soyulmuş bir kadın mezarı bulunmuştur. Mezardaki kadının gövdesi geyiklerle süslenmişti. Soygundan geriye kalan buluntularda arasında deri giysi ve mücevherlere sahip olduğu düşünülmektedir. Katanda kurganlarında kadın

⁵⁶⁶ Tsagaan Törbat, "A Study on Bronze Mirrors in Xiongnu Graves of Mongolia" **Xiongnu Archaeology Multidisciplinary Perspectives of the First Steppe Empire in Inner Asia**, Freiburg 2011, s. 315-325.

⁵⁶⁷ Abdülkadir İnan, "Altay Dağlarında Bulunan Eski Türk Mezarları", **Belleten**, C. XI, S. 43, (Ankara 1947), s. 569.

iskeletin bulunduğu mezarda, bakır küpeler, başının üzerinde bakır levhacıklarla süslü kumaştan ziynet eşyası izleri ve sağ el parmağında gümüş yüzük bulunmuştur. Kargalı'da ise bulunan kadın şaman kurganında kendine has elbise ve başlığıyla birlikte 300 kadar altın nesne bulunmuştur.⁵⁶⁸

Altay bölgesindeki hem halı ve yünlü kumaş dokumak hem de altın işlemeciliği ve at koşumları yapmakta iyi olan Wu-huan'lar, Oğuzların atası olarak kabul edilmektedir.⁵⁶⁹ Maden kullanımı konusundaki becerileri de bulunan kurganlar içerisindeki örneklerle kendini desteklemektedir. Ürünler arasında özellikle bronz kullanımı, alaşım ve karışımların hassas dengesi vs. gibi özel bilgiler yeterli tecrübelerle elde dilmiş olmalıdır. Özellikle mücevherlerdeki teknikler fark edilmektedir. Göreceli bir uzmanlığın varlığı da görülmektedir. Moğolistan özellikle Gobi için yapılan çalışmalarda bilakis bakır kullanımının erken çağlarda kullanılıp bitirildiği, erken bronzlardaki sertliğin de kalay ile alakalı olduğu belirtilmektedir. Bulunan ürünlerin çoğunlukla demirden oluşu malzeme ve teknik devrimin yaşanmasına bağlanmaktadır.⁵⁷⁰

Ulandırık'ın mezar höyüklerinde, keçeden yapılmış el çantaları, içinde kırılmış saçları olan deri, saç kurdelesı, ayna, muskalar ve küpeler bulunmuştur.⁵⁷¹ Görünüşe göre içinde saç olan deri, bir tılsım anlamındaydı ve muhtemelen boyunda kullanılmaktaydı. Noin Linsky höyüklerinde de örgülerin üst uçlarında minyatür olan ipek cüzdanlar bulunmuştur.⁵⁷² Kadının temel süs aracı olan saçları her çağda değerli ve özenli olarak kullanılmaktadır. Essik/Issık Kurganı'nda defin odasında ölünün baş kısmında altın kaplama tas ve içerisinde vahşi hayvan gagası ve tırnağını andıran takılar ve tılsımlı muskalar bulunmuştur. Ayrıca altın iple işlenmiş deri torba içeriğinde tunç aynayla birlikte topak aşiboyası da bulunmuştur. Noin Ula kurganlarında da saç unsuru farklı bir kullanımla karşımıza çıkmaktadır. Mezarda 85 adet at kuyruğu halinde örgülü kadın saç bulunmuştur. Oğlaktı'da bulunan mezar buluntularında da benzer saç örgüleri çıkmıştır.

⁵⁶⁸ Y. Çoruhlu, **Eski Türklerin Kutsal Mezarları Kurganlar**, s. 94, 99, 102, 137, 151, 152, 210.

⁵⁶⁹ E. Esin, "*İç Asya'da Milattan Önceki Bin Yılda Türklerin Atalarına Atfedilen Kültürler*", s. 500.

⁵⁷⁰ Z. Batsaikhan, "*The Xiongnu-Progenitors of The Classical Nomad Civilization*", s. 123.

⁵⁷¹ Y. Çoruhlu, **Eski Türklerin Kutsal Mezarları Kurganlar**, s. 156.

⁵⁷² Н. В. Полосьяк - Л. Л. Баркова, **КОСТЮМ и ТЕКСТИЛЬ пазырыкцев Алтая (IV—III вв. до н. э.)**, s. 162.

Yaşar Çoruhlu'nun aktardığına göre, bu husus kadınların ölen kişiyle gömülmeyip, ölümden sonraki yaşamda beraber olacaklarına dair söz verme yöntemi olabilirdi.⁵⁷³

Ak-Alakha-III'te kadın mumyanın bel hizasında ahşap çerçeveli küçük bir aynalı geyik oyma tasviri, bir avuç mavi cam boncuk ve birkaç büyük boncuk ile süslenmiş keçe çantası bulunmuştur. Ayna, saplı ağaç çerçeve içine yerleştirilen dörtgen tunç levha şeklindeydi. Aynanın arkasında geyik tasviri bulunmaktadır. Aynada kemere takılmak için bir delik olduğu tahmin edilmektedir. Çeşitli boncukların döküntüsü de aynanın etrafında bulunmuştur.⁵⁷⁴ Ayna Şamanın kehanet aracı olarak kabul edilmektedir. Öteki dünyayı görmek ve ruhları tespit etmede kullanıldığı düşünülmektedir. Güneş kültünün sembolü olarak üretkenliği ve yeniden doğuşu temsil ettiği de vurgulanmaktadır. Tuva Türklerinde ise ayna hastayı iyileştirmek için kullanılmaktaydı. Hastalıkların aynada toplanılarak şifa bulunacağına inanılmaktaydı. Ayna, gök ile ilişkilendirilip Şamanın en güçlü yardımcısı olarak kabul edilmekteydi.⁵⁷⁵

Erdenehairhan III. kurganında 0,5 santimetre çapında firuze boncuk bulunmuştur. Delik çapı 0,1 santimetredir.⁵⁷⁶ Yine Ak-Alakha-III'te kadın mezarında küçük bir ipek çanta keşfedilmiştir. Çantada sadece 1 santimetre uzunluğunda, sivri bir çiviye benzeyen altın folyo ile kaplı ahşap bir plaka vardı. Kumaşı ise diğer Pazırık mezarlarındaki buluntularda bilinen Güney Çin ipeğini ifade etmektedir.⁵⁷⁷ Aynı kurganda kadının boynunda uzun eğri kesilmiş ağaç levha ile ona bağlı sekiz adet altın varakla kaplanmış, kabarık, yatan kanatlı pars figüründen oluşan bir gerdanlık bulunmuştur. Kulağında ise altın telden yapılmış halkalar da bulunmuştur.⁵⁷⁸ Xi Goupan'de bulunan kurganlar içerisinde M4 kurganının Çin'e bağlanmış bir Huna ait olduğu düşünülmektedir.

⁵⁷³ Aşı boyanın dünya medeniyetlerinde dahi önemle kullanıldığına ikinci bölümde değinmiştik. Mezar içerisinde yahut mummyada özellikle ikinci hayatı, yeniden doğuşu simgelemek adına kullanılmaktadır. B. Ögel, *İslâmiyetten Önce Türk Kültür Tarihi Orta Asya Kaynak ve Buluntularına Göre*, s. 87, 88; Y. Çoruhlu, *Eski Türklerin Kutsal Mezarları Kurganlar*, s. 183, 206.

⁵⁷⁴ N. V. Polosmak, "A Different Archaeology Pazyryk culture: a snapshot, *Ukok, 2015*", <https://scfh.ru/en/papers/a-different-archaeology-pazyryk-culture-a-snapshot-ukok-2015/> (10.04.2020); Y. Çoruhlu, *Eski Türklerin Kutsal Mezarları Kurganlar*, s. 167.

⁵⁷⁵ Y. Oğuz Güner, "Şaman Giysi Unsurları Üzerlerinde Kullanılan Semboller", s. 83, 84.

⁵⁷⁶ Boncuğun bulunduğu anıtın Saka –Hun geçiş sürecindeki döneme denk geldiği belirtilmektedir. Fakat Güneri, Erdenehairhan kurganlarının kültürel belge niteliği taşımasını sıradan hatta fakir halk gruplarına ait olmasına bağlamamaktadır. Bkz. A. S. Güneri, "OTAK (Orta Asya'da Türk Kültürünün Arkeolojik Kaynakları) Projesinin Avrasya Türk Araştırmalarına Katkıları", s. 543, 545.

⁵⁷⁷ Н. В. Полосмак - Л. Л. Баркова, *КОСТИУМ и ТЕКСТИЛЬ пазырыкцев Алтая (IV—III вв. до н. э.)*, s. 31.

⁵⁷⁸ Y. Çoruhlu, *Eski Türklerin Kutsal Mezarları Kurganlar*, s. 167.

Kurganın çalışmamız açısından önemi Hun bir hanıma ait öğelerin çeşitliliği görülmektedir. Kurgan içerisinde kırktan fazla yeşim taşından süsleme, küpe ve taç örnekleri göze çarpan öğelerdir.⁵⁷⁹

Arkeolojik buluntular kadının iğne işi nakış, dikiş ve oya ile ilgisini de ortaya koymaktadır. İpliğin kullanımı ve oluşturulma aşamaları gibi çeşitli unsurlar hakkında ilerlemelerini de bu buluntularla paralel olarak değerlendirebilmekteyiz. Bu neticeler arasında kadının sosyal ve ekonomik yaşamdaki rolleri de yer almaktadır. Göçebe olarak medeniyetten yoksun olarak atfedilen halkların kadına verdiği sosyal statünün, erkek ve kadının eşit haklara ve ekonomide kadın rolünün erkeklerle paralel ilerlediğini kanıtlamaktadır. Buluntuların erkek ya da kadına ait olup olmadığını anlama hususunda ise süsleme ve çağın bazı silah unsurlarıyla netice elde edildiği görülmektedir. Birçok kadın mezarının zenginliği yüksek sosyal statüye işaret etmektedir. Zarif kemer plakaları, değerli süslemeler görülmektedir. N. V. Polosmak, cesaretleriyle ünlü Hun kadınlarının, buluntular ışığında nakışta da olağanüstü yetenekli olduklarını belirtmektedir.⁵⁸⁰

Pazırık-II'de kadının kalça bölgesinde 34 kavri kabuğu parçası ve biri yuvarlak diğeri dikdörtgen şeklinde iki ağaç düğme vardı. Belinin yanında yuvarlak şekilli deri kılıfı bulunan bir tunç ayna ve deri çanta da bulunmuştur. Kadının sağ uyluğunda kötü halde bulunmuş bir demir hançer ve onunda yanında deri kemer kalıntıları elde edilmiştir.⁵⁸¹ İlmovaya-Padi'de bulunan mezarlara ait buluntularda Çin etkisinin yüksek düzeyde hissedildiği ayna ve kumaş modelleri ele geçilmiştir. Verhne-Udinsk'deki buluntular arasında hayvan mücadelelerini tasvir eden bronz tokalar, küpeler, yüzükler, taştan inciler, halkalar yer almaktadır. Ordos bölgesindeki Hun eserlerinde yer alan süs eşyaları, tokalar, düğmeler, iğneler, takma süsler olarak sınıflandırılacak çeşitliliğe sahiptir.⁵⁸² Noin-Ula kurganındaki buluntular boya, düz dokuma, dikiş ve nakışların kalitesi, desenlerin şekli tekstil ürünlerinin kendi çağları içerisinde üç farklı kültürünün modalarını ve teknolojisini yansıttığı görülmektedir. Noin-Ula tekstili, desenlerin zarif inceliğinde ve renkleri anımsatan renkler arasındaki yumuşak geçişlerde dikkat

⁵⁷⁹ T. D. Baykuzu, "Çin'de Hun Kurganları: I Xi Goupan Kurganları", s. 148.

⁵⁸⁰ N. V. Polosmak, "The Kurgan for the Moon-faced", <https://scfh.ru/en/papers/the-kurgan-for-the-moon-faced/> (10.04.2020).

⁵⁸¹ Y. Çoruhlu, *Eski Türklerin Kutsal Mezarları Kurganlar*, s. 162.

⁵⁸² B. Ögel, *İslâmiyetten Önce Türk Kültür Tarihi Orta Asya Kaynak ve Buluntularına Göre*, s. 50, 52, 54.

çekicidir. Bu bağlamda, Noin-Ula bulguları Karadeniz'in İskit mezarlarındaki -şu anda sadece fotoğraflardan ve açıklamalardan bilinen- tekstil ürünlerine en çok benzeyen arkeolojik buluntulardır.⁵⁸³

Çin imparatorundan antlaşmalar sonrası çeşitli hediyeler Hsiung-nu Devleti'ne gönderilmekteydi. Hediyeler arasında kendi giydiği on altın işlemeli ipek elbise Mo-tu'na gönderilmiştir. Bu incelik Mo-tu'nu kendisiyle eş tuttuğunu göstermektedir. Ayrıca Mo-tu'na saç tokası (P'isu) da gönderilen hediyeler arasında yer almaktadır. Bu altın tokalar, kıvrılmış ve örgülü saçlar için kullanılmaktaydı. Mo-tu'dan 500 yıl sonra aynı ad ile Sienbi ve Tu-yühun gibi Proto-Moğol kavimlerinde görülmüştü. Saç tokaları, kadın ve erkekler tarafından kullanılmaktaydı. Saçların uzun ve salık yahut örgülü olarak kullanımı bir aparatla hoş gözükmeleri için tutturulmaktaydı. Kadınlar özellikle saçlarına altından iğneler takar ve saçlarını örerek, aşağıya doğru sarkıtırlardı. Saçlar, arkaya doğru atılırdı. Midye kabukları da saçlara iliştilirdi. Bu çeşit tokalar, Mo-tu'nun, doğuda yendiği büyük düşmanı Tunghu kavimlerinde de görülür. Çinlilerin P'isu dedikleri bu toka, M.Ö. IV. yüzyılda kuzey Çin'de yabancı bir süs eşyası olarak görülmüyordu.⁵⁸⁴

Ali Ahmetbeyoğlu çalışmasında, Hun kadınlarının süslerine verdikleri önemi ifade etmek adına Doğu Kazakistan'dan Hazar Denizi'ne, Kırım Yarımadası'ndan Romanya ve Avusturya'ya kadar kazılarda el edilen buluntulara dikkat çekmiştir. *"İşlenmiş altın, gümüş ile değişik desenlerde süsler ile donatılmış kıymetli kumaş, ipek ve tüllerden yapılmış entari şeklinde elbise, manto, kuşak, başlık giyen Hun hanımları; altın bilezik, gerdanlık kolye, inci küpe, taç, toka, yüzük, elbiselerini süsleyen çengelli iğne, değişik madenlerden yapılan çırcır böceği şeklinde süs eşyası, kemikten yapılmış tarak, yuvarlak arkası kabarık geometrik köprücüklerle süslenmiş iğne delikli, altın ve gümüş kaplamasıda olabilen beyaz metal ayna kullanmışlardır. Hun kadınlarının kullandığı ziynet eşyaları hayvan figürleri şeklinde de imal edilmiştir. Höckricht'de kadın iskeletinin başucunda kırmızı taşlarla süslü taç bulunmuştur. Kerç'te kartal tasvirli taç en ilginçidir. Bu devre ait en önemli altın parçası buluntusu Nagyszéksós'da ele geçirilen hazinede 470 dram ağırlığındaki altın gerdanlıktır."* Ayrıca Doğu Roma elçi heyeti, Avrupa Hun Hakanı Attila'nın hatunu Arıkan'ın zarif mimarisi, süslemeleriyle dikkat

⁵⁸³ N. V. Polosmak, "Steppe Fashion. Items from the Wardrobe of Ancient Nomads", <https://scfh.ru/en/papers/steppe-fashion/> (10.04.2020).

⁵⁸⁴ B. Ögel, **Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi I**, s. 313, 314.

çeken köşkünde, hizmetçilerin renkli elbiseler ören ve Hun elbiselerinin üstünü süslemek için keten bezi dokuyan kızlardan bahsetmektedir.⁵⁸⁵ Avrupa Hunlarına ait buluntular arasında, Şipovo kurganlarındaki tellerin burulması ile bilezikler, tokalar, kaşlı ziynet eşyaları ve balıksırtı tezyinatla süslenmiş madeni safihalar da yer almaktadır. B. Ögel özellikle balıksırtı tezyinatlı safihalar için Hun sanatında en çok görülen özellik olarak bahsetmektedir. Aşağı Volga havzasında Seelman buluntularında bilakis kuşak süsleri de tipik Türk kurgan örnekleri olarak kabul edilmektedir. Orta Avrupa’da Hunlara ait olduğu düşünülen kurganlardaki buluntular için söylememiz gerekir ki, çeşitli kültürler ile harmanlanarak hazırlanmış öğelerdir.⁵⁸⁶

B. GÖK-TÜRK DEVLETİ

M.S. 300’lü yıllara kadar Hunların Çin içerisinde varlığını sürdürdüğü bilinmektedir. Gök-Türk Devleti’nin “T’u-küe, Tu-ki, Tu-kie” adlarıyla anılan Hun Devleti içerisinde yaşayan ve Hunların özel bir boyu tarafından kurulduğu birçok araştırmacı ve kaynakta belirtilmektedir.⁵⁸⁷ Hunlara bağlanma meselesinde iki ayrı husus vardır: 1) Hunların bir başka boyu olması ve Hunların kuzey bölgesinde oturan boy yahut Suo ülkesi; 2) Başlangıçta kuzeyde daha sonra Altay Dağları’nın güney eteklerine yerleşmişlerdir. Turfan’ın kuzeyi ve Etsin Göl bataklıkları yahut Yenisey, Altay-Sayan dağlarının yamaçlarından kuzeydoğu Kazakistan stepleri ve batı Moğolistan sınırları İç Asya’yı oluştururken dolayısıyla Gök-Türklerin yerleşim bölgeleri bu sınırlarla sınırlandırılmaktadır. Fakat İç Asya bölgesi, Gök-Türklerin konar-göçer yaşam sürdürdükleri dönemler için merkez olarak gösterilmektedir. Tarım toplumu haline gelme hususlarına özel olarak geçiş sürecini ifade etmek adına Kırım, Kırgızistan, Tacikistan (Fergana Bölgesi da-ha geniş anlamıyla Türkistan) ve son olarak Sarı Nehrin kuzey kıvrımıyla Ordos bölgeleri yerleşim alanlarını içeren noktalar olarak bahsedilmektedir. Menşeleri ve kuruluşlarına dair rivayetler, yazıtlar ve vesikalarda yer alan bilgilerle

⁵⁸⁵ A. Ahmetbeyoğlu, “Dört Tekerlekli Yük Arabalarından Köşklere Hun Kadınları ve Takıları”, s. 56, 57; Ali Ahmetbeyoğlu, *Grek Seyyahı Priskos (V. Asır)’a Göre Avrupa Hunları*, İstanbul 1995, s. 45.

⁵⁸⁶ B. Ögel, *İslâmiyetten Önce Türk Kültür Tarihi Orta Asya Kaynak ve Buluntularına Göre*, s. 100, 101, 111.

⁵⁸⁷ L. Rásónyı, *Tarihte Türklük*, s. 109, 141; Liu Mau-Tsai, *Çin Kaynaklarına Göre Doğu Türkleri*, (nşr. Ersel Kayaoğlu, Deniz Banoğlu), İstanbul 2019, s. 13, 61; İnci Erdoğan, “Çin Kaynaklarına Göre Göktürkler”, *Bilim ve Ütopya*, S. 104, (2003), s. 16; Arif Acaloğlu, “Göktürkler Döneminde İnançlar ve Mitolojik Görüşler”, *Bilim ve Ütopya*, S. 104, (2003), s. 27, 28.

paralel ilerleyebiliyoruz.⁵⁸⁸ Yazıt ve destanlarda yer alan unsurlar sadece Türk devletinin kuruluşunu değil aynı zamanda Türk devlet anlayışını da içeren betimlerdir. Hâkimiyet ve meşruiyetlerini oluşturan cihan devlet anlayışı içerisinde “Ebedî Devlet” şuuruna vurgu yapılmaktadır.⁵⁸⁹

Gök-Türkler, Çin yıllıklarında 542 yılında ilk kez geçmektedir. Gök-Türklerin, her yıl nehrin buzlarla kaplanmasından istifade edip güneye ilerledikleri ve yağmalarından bahsedilmektedir. Çin sarayı, akınları engellemek ve kendi halkını refaha erdirmek için Yü Wen-tse adlı devlet adamını bölgede göreve atamıştır. Yü Wen-tse’nin stratejisiyle Gök-Türkler geri çekiliyor ve tekrar gelmeye uzun süre cesaret edemiyorlar. Gök-Türklerle ilgili bu bilgiden sonra 545’e kadar yıllıklarda tekrar bir bilgiye rastlanılmadığı belirtilmektedir. Çin Doğu ve Batı Wei olarak iki parça halinde yönetilmekteydi. Bumın’ın yönetimindeki boy, bu tarihlerde Çin sınır pazarlarında ipek alış-verişinde bulunmaktaydılar. Pazarlardan ipek satın alma meselesi siyasi bir güç elde etme olarak değerlendirilmektedir. Bumın, Çin ile ilişki kurmak için atılımlar gerçekleştirmektedir. 546 yılında Bumın’ın Batı Wei’ye elçi ve hediye gönderdiği aktarılmaktadır. Fakat bu devirlerde Gök-Türkler, Juan-juan’lara vassal olarak tarih sahnesinde boy göstermekteydi. Juan-juan’lara baskın için hazırlanan Töles boyları (kuzeyde dağınık halde yaşayan Türk boyları), Bumın Kağan tarafından durdurulmuş ve Gök-Türklerle teslim olmuştur. Gök-Türk Devleti güçlenmeye başlamıştır. Dağınık yaşayan boyları birleştiren Bumın Kağan, Juan-juan’lara kendisini denk görüp, Juan-juan

⁵⁸⁸ Anıl Yılmaz, “*Gök Türk Tarihi Coğrafyası*”, *Tarih ve Coğrafya Araştırmaları Dergisi*, S. I, (Temmuz 2015), s. 29, 30; A. Taşağıl, *Gök-Türkler I-II-III*, s. 11-18; Ahmet Taşağıl, “*Gök-Türklerin Menşei Problemi*”, *XIV. Türk Tarih Kongresi (09-13 Eylül 2002)*, C. III, s. 419, 420; Liu Mau-Tsai, *Çin Kaynaklarına Göre Doğu Türkleri*, s. 13-16, 61, 62. Hun ve Gök-Türkler arasında kurulan devletler ise Tabgaç-Tabalar, Batı’da Avrupa Hunları, Akhunlar’dır. Bkz. R. Grousset, *Bozkır İmparatorluğu*, s. 89-101; Tilla Deniz Baykuzu, “*Asya Hunları*”, *İslam Öncesi Türk Tarihi ve Kültürü*, (ed. Muhammed Bilal Çelik), Ankara 2018, s. 31-40; A. Taşağıl, *Kök Tengri’nin Çocukları*, s. 124, 125. Gök-Türklerin kültür ve adetlerinin Hunlarla benzerlikleri belirtilerek tamamen Hunların devamı olarak nitelendirilmektedir. Kalıtsal özelliklerin taşla kazınarak günümüze ulaşan Orhun Yazıtlarının kendi çağı ve Türk Tarihi içerisindeki değeri bilinmektedir. Yazı tiplerinin Hunların devamı olarak atfedilmesi Hunların yazı sisteminin varlığını da gösterir. Bkz. Liu Mau-Tsai, *Çin Kaynaklarına Göre Doğu Türkleri*, s. 23, 24. Bilim insanları arasında “Türk, Oğuz, Türk Oğuz ve Toquz Oğuz” isimlerinin aynı kavmi ifade ettiği öngörülmektedir. Fakat Gök-Türk Devleti içerisinde âsi düşmanlar olarak da “Dokuz Oğuzlar”ın varlığını görmekteyiz. Buna ek olarak Gök-Türkler içerisinde yer alan “Dokuz Oğuzlar” kağanlık soyuna mensup olsaydı “Dokuz Oğuz” adını muhakkak kullanacakları da belirtilmektedir. Bkz. F. Laszko, “*Dokuz Oğuzlar ve Gök Türkler*”, *Belleten*, (çv. Hasan Eren), C. XIV, S. 53, (1950), s. 37-40.

⁵⁸⁹ Aslen temeli Hun Devleti’nde Mo-tu’yla başlayan bu anlayış sistematik yapısıyla elimizdeki verilerden daha eski bir maziye sahip olduğunu göstermektedir. Bkz. B. Ögel, *Türklerde Devlet Anlayışı*, s. 64-66.

reisi A-na-kui'nin kızını istemiştir. A-na-kui teklifi sert dille reddedince Bumın Kağan da gönderilen elçiye öldürmüştür.⁵⁹⁰ Evlilikteki asıl gayesi bozkırda güçlenmek istemesidir. Bu nedenle Bumın Kağan müttefik arayışındadır. Dolayısıyla zaman kaybetmeden Batı Wei ile 551 yılında anlaşarak Ch'ang-lo prenses gelin olarak Gök-Türklerle gönderilmiştir. Aynı yıl Bumın Kağan Juan-juanları yenerek bozkırda Gök-Türk Devleti'nin varlığı görülmeye başlamıştır. Fakat bu yıllarda Bumın Kagan'ın İl Kagan unvanını aldığı ve öldüğü bilinmektedir. Bumın Kagan'dan sonra oğlu Kara Kagan tahta geçse de kağanlığı kısa sürmüştür. Hastalıktan ölen Kara Kagan yerine Mukan Kağan tahta oturmuştur ve onunla Gök-Türkler yükseliş devrine geçmiştir. Bu devirde Juan-juanlar hedef olmaya devam etmiştir.⁵⁹¹ Juan-juanlar bu durumla başa çıkamayınca Çin'e sığınmışlardır ve bunun karşılığında Çin Gök-Türklerle ticari antlaşma yapmıştır. Mukan, Çin ile ilişkisini her daim canlı ve olumlu yönde tutmuştur. Fakat buna rağmen Ch'i İmparatoru Çin Seddi'nin 510 kilometrelik alanını tamir ve inşa ettirmiştir. Gök-Türkler 555 yılında, Ch'i-tan(Kıtan)lar üzeri-ne sefer düzenlemiş ve Baykal Gölü'nün kuzeyindeki Kırgızlar (Ch'i-ku) da itaat etmiştir. Ye-ta(Akhun, Eftalit)lar mağlup edilmiş. Ardından birçok kabile de Gök-Türklerle bağlanmaya başlamıştır. Bozkırda ciddi bir güç haline gelen Gök-Türkler, Çin'e düzenlediği akınlarla da Çin'e de psikolojik baskı altında tutmaktaydı. Akınlar neticesinde Batı Wei'den çeşitli düzeyde ipek kumaşlar alarak barış yapmaktaydılar. Gök-Türklerinde hediyeler adı altında iyi cins atlar verdikleri bilinmektedir. Bu husus bizlere Hun devrindeki gibi vergi ödemelerinin, ülkelerin ürettikleri ürünler ile ödenmeye devam ettiğini göstermektedir.⁵⁹²

Mukan'dan sonra Taspar Kagan devri başlamıştır. Bu devirde Gök-Türkler, bugünkü Çin'in batısı, Kırgızistan ve Tacikistan'ı içine alan bölgelerde yayılıyorlardı.

⁵⁹⁰ Liu Mau-Tsai, **Çin Kaynaklarına Göre Doğu Türkleri**, s. 16, 17; R. Grousset, **Bozkır İmparatorluğu**, s. 110, 111; Ayhan Balaban, *"İskit, Hun ve Göktürklerde Sosyal ve Ekonomik Hayat"*, **Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Eski Çağ Tarihi Bilim Dalı Yüksek Lisans Tezi**, Ankara 2006, s. 92. Bumın Kagan'ın Türk tarihinde önemli kahraman figürleri arasında yer alıp örnek verilmesinin temelinde Orhun Âbideleri'nde özellikle Tanrı tarafından kut verilip Türk milletini kurtarmak için gönderilen bir lütf olarak aktarılmasıdır. Çin yıllıklarıyla paralel incelendiğinde Türkleri bozkırda başıbozuk düzenden devlet yapılaşma içerisine soktuğu kesinleşmektedir. Bkz. M. Ergin, **Orhun Âbideleri**, s. 64.

⁵⁹¹ Juan-Juanlar siyasi tarihi hakkında detaylı bilgi için bkz. Liu Mau-Tsai, **Çin Kaynaklarına Göre Doğu Türkleri**, s. 54-56.

⁵⁹² A. Taşağıl, **Gök-Türkler I-II-III**, s. 18-34; Liu Mau-Tsai, **Çin Kaynaklarına Göre Doğu Türkleri**, s. 29, 69, 70, 71; Denis Sinor, *"[Kök]Türk İmparatorluğunun Kuruluş ve Yıkılışı"*, **Erken İç Asya Tarihi**, (dr. Deniz Sinor), İstanbul 2014, s. 400,.

Daha sonra güneyde Akhunları, Sasanileri yıkarak Bizans'la mücadele ediyorlar.⁵⁹³ Kırım'a kadar ulaşmışlardır. Dolayısıyla bu toprak üzerindeki ticaret güzergâhları da Gök-Türklerin elindeydi. İpek ve Kürk Yolu üzerindeki topraklara hâkim olmak, siyasi üstünlükle birlikte iktisadi imtiyazları da beraberinde getirmektedir.⁵⁹⁴ Taspar Kagan devrinde Gök-Türkler, merkezi yönetimin dışında Doğu ve Batı olarak iki yönetime ayrılmıştır. Bu ayrılık iki ayrı devlet yönetimden ziyade eski İskit topraklarına kadar genişleyen Gök-Türk Devleti'nin yönetimini denetim altında tutma gayesiyle doğmuştur.⁵⁹⁵ Türkler hâkim oldukları ticari güzergâhlarla yaşam şekillerini etkileyen en önemli faktörlerden biri dindir. İnanç tercihleri zaman zaman öz kültür ve başarılarından uzaklaşmalarına sebebiyet olmuştur. Taspar Kagan devrindeki diğer bir kırılma noktası Budizm'e ilgi artmasına vesile olmasıdır. Budist rahiplerin, Çin'de Budizm ve Taoizm yasaklanınca bir görüşe göre baskıdan kaçıp, bir görüşe göre de yasak üzerine kendi arzuları neticesinde memleketlerine gitmek için yola çıkmışlardır. Taspar Kagan'ın misafirliği üzerine on yılı aşkın süre Gök-Türk ülkesinde kalmışlar ve bu dönemde Buda heykelleri ve tapınakları inşa edilmeye başlamıştır. Gök-Türkler arasında bu ilgi hızla ve etkili yayılmamasına rağmen sonraki devirlerde etkisini gösterecek atılımlara sebebiyet olmuştur. Atlı ve savaşçı Türkler et yemeyen ve hayvanları bile öldürmeyen Budistlerin temel inançlarıyla uyum sağlamamaktaydı. Türkler, Buda keşişlerinin açtıkları yollar üzerinden Nasturi Hristiyanlığı ve Maniheizmi de tanıma imkânına sahip olmuştur.⁵⁹⁶

⁵⁹³ R. Grousset, **Bozkır İmparatorluğu**, s. 280, 305, 306, 307.

⁵⁹⁴ İpek Yolu olarak tarihte kendini gösteren bu güzergâh daha sonra kürk ve baharat yolu olarak da değer kazanmaya devam etmiştir. Batılı devletlerin ipek kozası yetiştiriciliğini öğrenmesi Çin ipeklerine olan bağlılığı azaltırken baharatlar, misk, Sibiryâ kürkleri, madenler, deri vs. halâ dinamik bir değere sahipti. Bkz. J. P. Roux, **Türklerin Tarihi Pasifik'ten Akdeniz'e 2000 Yıl**, s. 125. İpek Yolu kültürel farklılıkları da Türk toplumunda benimsenmesine vesile olmuştur. Hayvancılıkla ve madencilikle uğraşan Türkler yerleşik toplum olma yolunda önemli atılımlar gerçekleştirmeye başlamıştır. Bkz. A. Yılmaz, *"Gök Türk Tarihi Coğrafyası"*, s. 52. Ak-hunlarla mücadele ile İpek Yolu güzergâhının büyük çoğunluğu Gök-Türklerin eline geçmiştir. Ardını Sasanilerle mücadele takip etmiş ve İpek Yolu'nda Gök-Türk devrinde Türklerin hâkimiyeti ve iktisadi gücü belirginleşmiştir. Bkz. S. Koca, *"Eski Türklerde Sosyal ve Ekonomik Hayat"*, s. 30. İpek Yolu'nun varış noktası olarak Doğu'da bugün ki Kore topraklarına dikkat çekildiği de bilinmektedir. Yol güzergâhı üzerindeki buluntular Asya'dan Karadeniz'in kuzeyine yerleşen İskitlerle benzer ürünler de değinilen bir başka husustur. Ayrıca figürlerin Afganistan üzerindeki buluntularına dair görsellerle bilgi verilmektedir. Bkz. Pierre Cambon, *"The Silk Roads and the Road of the Steppes: Eurasia and the Scythian World"*, **Preservation Of The Frozen Tombs Of The Altai Mountains**, 2008, s. 39-46.

⁵⁹⁵ A. Taşağıl, **Gök-Türkler I-II-III**, s. 39, 40, 41.

⁵⁹⁶ Mehmet Aydın, *"Gök-Türklerde Dini Hayata Bir Bakış"*, **XIV. Türk Tarih Kongresi (09-13 Eylül 2002)**, C. III, s. 451, 452; A. Taşağıl, **Gök-Türkler I-II-III**, s. 34, 35; Liu Mau-Tsai, **Çin Kaynaklarına Göre Doğu Türkleri**, s. 56, 57. Budizm'in benimsenme meselesi Türk tarihinde önemli dönemeçlere vesile

Gök-Türkler Taspar Kagan'ın ölümünden sonra başa Işbara geçmiş ve devlet yönetim anlayışında ikilikler oluşmaya başlamıştır. Gök-Türk Devleti'ndeki kırılma noktaları devam ederken Çin'de de ikili yönetim tek ve bütün bir yapıya yerini bırakmıştır. Dengelerin değişmeye başladığı bu devirde Gök-Türk Devleti ikiye ayrılmıştır. Gök-Türkler içerisinde yaşanan bu sıkıntılı süreci Çin kendi aleyhine kullanmayı denemiştir. Çin'den gelen prenses gelinle birlikte Ch'ang Sun-sheng adlı casus 580 yılında Gök-Türklerle gönderilmiştir. Çinli casus Gök-Türk ülkesindeki coğrafi unsurlardan devlet içerisindeki ikili ilişkileri, askeri yönden zayıf noktaları içeren detaylı raporları Çin'e ulaştırmıştır. Fakat buna rağmen Gök-Türk orduları Çin Seddi'ni aşarak Çin içlerine girecek kadar önemli seferler düzenlemeye devam etmiştir. Gök-Türkler Çin içlerindeki yedi büyük merkezi ele geçirmişlerdi. Ancak Işbara güneye ilerlemeyi planlarken Tardu ihanet etmiş ve geri dönmüştür. Ch'ang Sun-sheng bu esnada, Işbara'ya Töles boylarının isyan ettiğine dair yalan bir bilgi verip Işbara'nın hedefini değiştirmiştir. 583 yılında seri zaferler elde eden Gök-Türkler bir rehavete kapılıp hazırlıksız bir anda Çinli kumandaların hezimetine uğramıştır. Bu savaş sonrası Işbara'nın kıymetli eşyalarını bırakıp bozkıra doğru ilerlediğini ve akıbetinde kıtlık dolu yılların yaşandığı belirtilmektedir.⁵⁹⁷ Tardu, Sui İmparatorluğu içindeydi ve A-po'nun da aynı tercihi yapması için harekete geçilmişti. Işbara bunun üzerine kuzeye hareket edip A-po'yu ağır yenilgiye uğrattı. Fakat A-po kaçtı ve Tardu'nun yanına sığındı. Tardu'dan destek alan

olmuştur. Fakat bu husus Budizm'e özgü bir olay değildir. Din figürü Türk devletlerinde her devir etkindir. Türkler tarihi süreçte daima benimsedikleri din ile birlikte yazılarını, takvimlerini ve bazı temel geleneklerini değiştirerek bütünleşmişlerdir. Bununla birlikte Türklerin "mezhep" başlığı altında dinlerde değişiklikler yaparak benimsedikleri ve yaydıkları görülmektedir. Gök-Türk devrinde ilk kez Budizm ile tanıştıkları kaydedilmektedir. Özellikle Taspar Kagan devrinde olduğu netleşen bir bilgi olarak kabul edilmektedir. Fakat Uygurlar döneminde Türklerin "Buddha"ya "Burkan" denildiği bilinmektedir. Mehmet Tezcan bu hususu çalışmasında "Mu-kan" ile bağdaştırılabileceğine ve Klyastornıy ile Livşits'in de bu husustaki görüşlerine yer vermektedir. Ayrıca Tilla Deniz Baykuzu'da IV. ve V. yüzyıllarda Türkler küçük kitleler halinde Budizm'i kabul etmiştir. Bu süreç Çin'de "Erken Budhist Sanatı"nı oluşturmuştur. Mo-kao Mağaraları'da Erken Budist Türklerine yani Hunlara ait değerli eserleri günümüze taşımaktadır. Türklerin Budizm'i aslen coğrafyadaki hâkimiyetlerinden dolayı; ticari, askeri ve diplomasi alanlarında kullandıkları görülmektedir. Ancak Uygurlarla birlikte tamamen benimsenmiş ve her alanda yansıyacak düzeyde din hâzmedilmiştir. Bkz. Tilla Deniz Baykuzu, "*V. Yüzyılda Hunlar ve Budhizm*", **A.Ü. Araştırmaları Enstitüsü Dergisi**, S. 34, (Erzurum 2007), s. 193-214; Mehmet Tezcan, "*Göktürkler ve Budizm*", **Göktürk Devleti'nin Kuruluşunun 1450. Yıldönümü Sempozyum Bildirileri**, (hz. Yücel Hacaloğlu), Ankara 2001, s. 121-134; Mehmet Tezcan, "*Eski Türklerde Budizm Örneğine Göre Din-Devlet İlişkileri (IV-V. YY.larda Kuzey Çin'deki "Yabancılar")*", **XIV. Türk Tarih Kongresi (09-13 Eylül 2002)**, C. I, Ankara 2005, s. 113-174.

⁵⁹⁷ Kıtlığın baş gösterdiği bu yıllarda mesele ciddi boyuta ulaşmıştır. Yokluktan dolayı kemik öğütüp un elde ettikleri ve bu sürecin neticesinde salgın hastalıkların baş gösterdiği belirtilmektedir. Salgın hastalıkla beraber Gök-Türklerin ciddi nüfus kayıpları gerçekleşmeye başlamıştır. Bkz. Liu Mau-Tsai, **Çin Kaynaklarına Göre Doğu Türkleri**, 72, 73.

A-po İşbara'ya karşı savaşa girdi ve başarısız oldu. Gök-Türk içerisindeki bu karışık durum Çin'i memnun etmekteydi. Fakat 583 yılın Gök-Türkler tekrar Çin'e yönelmiş ve You eyaletini işgal etmişlerdir. Fakat bu saldırılar sonrası iç karışıklığı bitmeyen Gök-Türk Devleti'ne Çin'den ani bir saldırı gerçekleşmişti. 584 yılında artık Türk boyları arasında keskin kopmalar baş göstermiş ve akın akın kadın-erkek binlerce insan Çin'e gidip Sui İmparatorluğuna bağlanmışlardı. Batı Gök-Türk kağanı Tardu ise İşbara'ya karşı Çin ile ittifak halinde olmayı kabul etmişti. Daha sonra İşbara'da Sui İmparatorluğu'nun damadı olarak rütbe sahibi olmuş ve Sui İmparatorluğu'nun vassallığını kabul etmiştir. Bu süreç her iki devlet arasında gelgitli olarak devam etmiştir.⁵⁹⁸

Töles boylarıyla büyüyen Gök-Türkler, Töles boylarının isyanıyla yeni bir döneme daha girmiştir. Özellikle Batı Gök-Türklerin Ch'u-lo Kagan ve yabgusu Töles boyları tarafından mağlup edilince isyan durdurulamamıştı. Doğu'da Moğol kabileleri de harekete geçmişti. Tardu, T'u-yü-hunlara sığınmak zorunda kalmıştır. 603 yılı Tardu'nun sonu olarak kabul edilmiş ve Gök-Türk tahtına Çin'de tabi olarak yaşayan Ch'i-min geçmiştir.⁵⁹⁹ Fakat buna rağmen Çin'e itaat edilmemiştir. Ancak Ch'i-min, Çin kültür ve ikliminin etkisinde kalmıştı. 607 yılında Çin sarayına imparatoru ziyareti esnasında Çinliler gibi yaşamak ve giyinmek istediğini bildirmiştir. Özellikle "elbise değiştirme" kavramına vurgulanarak Çinlileşme hususuna değinilmektedir. Ch'i-min'in bu tavrı Gök-Türklerin tamamen çözülmesi olarak değerlendirilmiştir. İmparator Yang, Ch'i-min'in bu tutumundan dolayı hediye olarak milyonlarca top ipek hediye etmiştir. Gök-Türk topraklarına ziyaret olarak gelen Çin İmparatoru, Ch'i-min'in ve emrindekiler tarafından oldukça hoşnut karşılanan Çin İmparatoru Ch'i-min'e, hatununa, teginlere ve emrindeki kumandaların rütbelerine göre farklılıklara gösteren renkli elbise, yatak örtüleri ve benzeri ürünler vermiştir. Ch'i-min'in bu isteği ölümüne kadar devam etmiştir.⁶⁰⁰ Ölümünden sonra yerine tahta oturan oğlu Shih-pi Kagan, babasının tam aksi bir yol izlemiş ve Çinlilere akınlar düzenlemeye başlamıştır. Özellikle Sui hanedanlığına kurduğu baskı mekanizması Çinli prenslerin Gök-Türkler gibi hareket etme isteğini kamçulamıştır. Örnekler arasında en önemlisi olarak Li Yüan isyanı yer almaktadır.

⁵⁹⁸ A. Taşağıl, **Gök-Türkler I-II-III**, s. 43-62; Liu Mau-Tsai, **Çin Kaynaklarına Göre Doğu Türkleri**, 73-76.

⁵⁹⁹ A. Taşağıl, **Kök Tengri'nin Çocukları**, s. 145.

⁶⁰⁰ Liu Mau-Tsai, **Çin Kaynaklarına Göre Doğu Türkleri**, s. 89-95.

İsyana girişmeden evvel iki bin kişilik ordusunu ok atma hususunda yeteneklerle eğitmiştir. Fakat bu girişimler sayesinde Li Yüan, Gök-Türklerin Çin içerisindeki küçük ilerleyişlerinin durdurmuştur.. Shih-pi Kagan ile yeniden yükselişe geçen Gök-Türkler'e ve elçilerine Çin sarayından büyük ilgi ve saygı duyulmaktaydı. Elçilere rütbelerine göre işlenmiş ipekli kumaşlar verilmekteydi. Shih-pi Kagan Çin'e karşı büyük bir taarruzdayken aniden ölmüştür.⁶⁰¹ Yerine kardeşi İlteber Şad Ch'u-lo Kagan unvanıyla tahta geçmiştir. Baş sağlığı için Çin'den gelen heyette Gök-Türklerle otuz bin -top renkli ipek kumaş gönderildiği zikredilmektedir. Ayrıca belirtmek gerekir ki, Çin-Türk ilişkilerinde siyasi ve sos-yal alanlarda fark etmeksizin ipeğin yer alması, kullanım alanının ve değerinin bir neticesi olarak değerlendirilebilir. Ch'u-lo Kagan'ın Çin üzerinde baskıları kuvvetlenmiştir. Zaman za-man iç meselelerinden ve kendilerine bağladıkları boyların devlet idaresinden ayrılma durum-larından doğan problemler oluşmuştur. Fakat Çin'e karşı tutumlarına taviz vermeden akın ve sefer hazırlıkları devam etmiştir. En son T'ang İmparatoru'na karşı sefer hazırlığı içerisinde iken elçiler gönderilip barış istense de Ch'u-lo vazgeçmemiştir. Fakat zehirlenerek öldürüldüğü bilinmektedir.⁶⁰²

Ch'u-lo'dan sonra başa gelen İl/İllig/Hie-li Kagan aldığı mirasta askeri gücü büyüktü ve arzuları da buna göre yüksekti. Bozkırda güçlü bir devlet olma gayesiyle komşu ülkelere karşı taarruz içerisindeydi. Çin ise huzur içerisinde yaşama isteğiyle Hie-li'ye ayrıcalıklı ve sayısız hediyelerle karşılık vermekteydiler.⁶⁰³ Fakat başarılarına rağmen içlerindeki ayrılmazlıklar dış meseleleri de ittifak arayışında doğru hamlelere itmiştir. En son Wei Nehri kenarında T'ang hanedanıyla yapılan anlaşma neticesinde Gök-Türkler askerî, siyasi üstünlüğü kaybetmişlerdir. 627 yılında aşırı kar yağışından dolayı yaşanan kıtlık sonrası güç toplamaya çalışan Doğu Gök-Türkler, tekrar büyük mağduriyetler yaşamıştır. Telef olan hayvanları neticesinde ekonomik bir buhran gerçekleşince ağır vergiler halktan talep edilmeye başlanmıştır. Tüm bu olay-lar halkın isyan etmesine sebebiyet oluşturmuştur. Çin, Doğu Gök-Türk Devleti'ndeki bu huzur-suzluktan

⁶⁰¹ Shih-pi devrinde Gök-Türklerin kuzeyde en güçlü topluluk olduklarını ve bu zamana kadar böyle güçlü orduların görülmediği aktarılmaktadır. Bkz. Liu Mau-Tsai, **Çin Kaynaklarına Göre Doğu Türkleri**, 177-179.

⁶⁰² A. Taşağıl, **Gök-Türkler I-II-III**, s. 73-87; Liu Mau-Tsai, **Çin Kaynaklarına Göre Doğu Türkleri**, s. 179-181.

⁶⁰³ Liu Mau-Tsai, **Çin Kaynaklarına Göre Doğu Türkleri**, s. 182.

faydalanmak istemişti. T'ang imparatoru T'ai-tsung devrinde Gök-Türk beyleri hızla Çin'e tabi olmaya başlamıştır. Mağlubiyetler ardarda artmaktaydı. Neticesinde Doğu Gök-Türklerin yıkılışı gerçekleşmiştir. Dağınık halde kalan boyların bir kısmı Sir Tarduşlara geri kalanları da Batı Gök-Türklere sığınmıştı.⁶⁰⁴

Batı Gök-Türkler Tardu'nun 582 yılında Çinlilerin kurt başlı sancağı göndermesi üzerine bağımsız hareket etmeye başlamışlardır.⁶⁰⁵ Aslen tarih sahnesinde bilakis Batılı devletlerle olan ilişkileriyle tanınmaktadır. Bizansın Kerç ve Kersenonesos kalelerini kadar ilerlemişlerdi. Türkistan'da ise Soğdlular Tardu'ya bağlıydı. Semerkand (K'ang-kuo) kralı Tardu'nun kızıyla evli ve Tarduya tabisiydi. Su-le (Kaşgar) ülkesi her yaz Batı Gök-Türklere değerli madenlerinden ve tarım ürünlerinden vergi vermektedir. Kuzey Afganistan ve İran içlerine kadar ilerleyen Batı Gök-Türkler, Sasanî'nin taht mücadelelerine dâhil olmuştur. 619 yıllarına kadar Batı Gök-Türkler, Batı ile mücadelesini Doğu Gök-Türk ve Çinlilerle olan ilişkisine paralel olarak ilerletebilmiştir. 629 yıllarında T'ung Yabgu'yu devrinde de Budist rahiplerin ziyaret ettiği bilinmektedir. Bu etkileşim sonraki süreçlerde tesirini göstermeye başlayacaktır. T'ung Yabgu'nun ölümünden sonraki süreçte ise beylikler olarak Çin'e tabi yaşadıkları ve dolayısıyla Batı Gök-Türk Devleti'nin sonu olarak T'ung Yabgu'nun ölümü kabul edilmektedir.⁶⁰⁶

Gök-Türkler tarih sahnesine çıktıklarından itibaren (542) dinamik bir yapıda ilerlediklerini görmekteyiz. Hızla büyüyen Gök-Türkler başlangıçtan sonra iki parça halinde yönetilme aşamasına geçerek (582-630) Batı'da güçlü ilerleyişler elde ederken duraklamalarına hatta Çin'e tabi olacak kadar gerilemelerine de sebebiyet oluşturacak atılımlar gerçekleştirmişlerdir. Bu süre zarfından sonraki evrede Gök-Türklerin bozkırdaki varlığı durağan geçmiştir (630-681). Töles boyları Gök-Türk Devleti'nin ilk kuruluşunda çok etkili olmuştur. Keza durağan ve yıkılış sürecinde de aynı role sahip olmuştur. 603 yılında Batı Gök-Türk kağanı Tardu'nun yenilmesiyle Töles boyları tamamen dağılmaya başladı. Daha sonra Töles boylarının tekrar iki boy etrafında toparlandığı görülmektedir: Ch'i-pi ve Sir Tarduşlar. 648'den itibaren Gök-Türk boyları

⁶⁰⁴ A. Taşağıl, **Gök-Türkler I-II-III**, s. 97-103; Liu Mau-Tsai, **Çin Kaynaklarına Göre Doğu Türkleri**, s. 199.

⁶⁰⁵ A. Taşağıl, **Kök Tengri'nin Çocukları**, s. 148.

⁶⁰⁶ D. Sinor, "[Kök] Türk İmparatorluğunun Kuruluş ve Yıkılışı", s. 405-410; A. Taşağıl, **Gök-Türkler I-II-III**, s. 103-113, 216; A. Balaban, "*İskit, Hun ve Göktürklerde Sosyal ve Ekonomik Hayat*", s. 97; A. Taşağıl, **Kök Tengri'nin Çocukları**, s. 150, 151.

Çin tarafından kontrol altında tutulmak adına askerî valilikler kurulmuştur. Çin içerisinde eritmeye çalışan Türkler her daim bağımsızlık mücadelesi için hazırlıktaydılar. 679'da ilk isyan başlamıştır. A-shih-te Wen-fu ve A-shih-te Feng-chih'in yönetimindeki boylar ilk ayaklanmanın öncüleriydi. Fakat tarihi başarıyı elde edememişlerdir. Batı Gök-Türk beyleri de Çin'e karşı bağımsızlık mücadelesi vermeye devam etmiştir. 650 yıllarında Çin'in Doğu Gök-Türk ülkesini tamamen denetim altına alınca Batı Gök-Türk'te de değişimlerin önü açılmıştı. Üç büyük genel valiliğe ayrılıp yönetilmeye başlanmıştı.⁶⁰⁷

682 yılında II. Gök-Türk Devleti'nin kuruluşu gerçekleşmiştir. II. Gök-Türk devrini özellikle Orhun Yazıtları'ndan ve Çin yıllıklarından öğrenebilmekteyiz. Gök-Türklerin yıkılışından sonra Çin'e yerleşen Türkler Wen Yen-po özelinde istenmiyordu. Türklerin Çin'e zarar vermeden kontrol altında tutulması gerektiğini savunuyordu. Bu husus üzerinde ısrarlı tavrı imparator tarafından kabul edilmiş ve Gök-Türkler Sarı Irmak'ın güneyine yerleştirilmeye başlanmıştır. Çin'e yerleşen Türkler arasında T'u-li Kagan'ın kardeşi Chie-chih-shuai 639 yılında Çin'de isyana kalkışmıştır. Chie-chih-shuai, Gök-Türk beylerinden kırk kişiyle gizli anlaşma yaparak Prens Li Chih'in saraydan çıkmasını beklediler. Fakat ani yağın yağmurdan dolayı prens saraydan çıkmadı. Planın anlaşıldığını düşünerek sarayı basmayı denediler. Ancak başarılı olamadılar ve ayaklanma kısa sürede bastırıldı.⁶⁰⁸ Kutlug Kagan ile Gök-Türklerin Çin'e karşı bağımsızlık mücadeleleri üçüncü harekât olarak görülmektedir. Kutlug Kagan Çin'e karşı mücadelesini Ötüken'de başlatmıştır. Kutlug Kagan'ın kağanlığını ilan etmesi II. Gök-Türk Devleti'nin resmi kuruluş tarihi olarak kabul edilmektedir. Kutlug Kagan'ın stratejik avantajları ve Çin'de yetişen Tonyukuk gibi bir bilgeyle hareket etmekteydi.⁶⁰⁹ Önce Dokuz Oğuzları kendilerine bağlayıp askeri güç elde etmişlerdir. Kutlug Kagan ölümüne kadar Çinlilerle 17 kez, Kitanlarla 7 kez, Oğuzlarla 5 kez savaşmıştı. Devleti oluşturan ve güçlendiren diğer atılım Orta Asya'daki diğer boyların tek bir yönetim

⁶⁰⁷ A. Taşağıl, **Gök-Türkler I-II-III**, s. 249, 273, 274, 287,

⁶⁰⁸ Liu Mau-Tsai, **Çin Kaynaklarına Göre Doğu Türkleri**, s. 198, 199; A. Taşağıl, **Gök-Türkler I-II-III**, s. 240-243.

⁶⁰⁹ Tonyukuk, Bilge Kagan ve Kültegin'in karakterleri ve devlet içerisindeki sosyal, siyasi çalışmalarını Orhun Âbideleri'nde detaylı olarak görmekteyiz. Tonyukuk için özellikle stratejik devlet adamı karakterini oluşturan ilk örnek olarak Türk tarihinde görmekteyiz. Bu tavırlarından ötürü örnek olması için özellikle gelecek neslin faydalanması adına taşına kazınarak ölümsüzleştirilmek istenmiştir. Bkz. M. Ergin, **Orhun Âbideleri**, s. 96-113. Ayrıca anıtların oluşma aşaması Çin yıllıklarında da bahsedilmektedir. Türklerin önceden ölümlerini yaktıklarını ama şimdi gömdüklerini ve mezar anıtları yaptıklarına değinerek Çin'den giden taş süsleme sanatçıları gönderildiği belirtilmektedir. Bkz. Liu Mau-Tsai, **Çin Kaynaklarına Göre Doğu Türkleri**, s. 597.

altında toparlamasıdır. Ötüken’den Altay Dağlarına kadar uzanan Türk boylarını kendisine bağlamıştı.⁶¹⁰ Kutlug Kagan’ın ölümüne kadar Tonyukuk ile işbirliği içerisinde II. Gök-Türk Devleti’nin hızla geliştiği görülmektedir. Kapgan’ın tahta oturmasıyla Çin’deki esir Türkleri kurtarmak ve Çin’i baskı altına tutmak amaçlandığı görülmektedir. Kapgan’ın ‘fatih’ anlamına geldiği ve unvan olarak kullanıldığı belirtilmektedir. Devrin kaynaklarıyla paralel olarak Kapgan Kagan’ın unvanından da anlaşılacağı üzerine II. Gök-Türk Devleti’ni çağdaşları arasında en kuvvetlisi yaptığı görülmektedir. Kapgan Kagan’da Orta Asya’da hızla büyüyen II. Gök-Türkler için yeni bir yönetim sistemi oluşturmuştur. Kardeşi Tu-hsi-fu’yu Sol Kanat (doğu) Şad’ı, ağabeyi Kutlug’un oğlu Bilge (Mo-chü)’yi Sağ Kanat Şad’ı ve oğlunu hepsinin üstünde olarak Küçük Kagan unvanıyla görevlendirmiştir. II. Gök-Türklerde Batı’ya yönelmiş ve Maveaünnehir (Kengü Tarban), Otrar şehri ve Arıs Irmağına kadar akınlar gerçekleştirmişlerdir. Kapgan’ın pusuya düşürülerek öldürülmesiyle (716) Çinliler, Gök-Türklerin güçlenmemesi için Kitan ve Tatabılarla ittifak halinde kalmaya çalışmışlardır.⁶¹¹

Kapgan’ın ölümünden sonra oğlu Küçük Kagan tayin edilse de Kutlug’un oğlu Kül Tegin ihtilal yaparak Bilge Şad’ı Kagan olarak tahta geçirdi.⁶¹² Bilge Kagan devrinde boy isyanları görülmeye devam etmiştir. 716 yılında Uygurları doğuya doğru sürse de Türgişler 717 yılında Su-lu liderliğinde bağımsızlıklarını ilan etmişlerdi. Kitan ve Tatbılar T’ang hanedanına bağlandılar. Fakat Bilge Kagan, doğuya doğru Kök Öng Irmağı boyunca ilerlediği seferiyle devlet içerisinde hâkimiyetini tamamen sağlamıştır. Keçen’e kadar ilerlemiştir. Bilge Kagan, Türk boylarıyla olan meselelerini düzene koyunca Çin’e yönelmiştir. Kuvvetli dönemlerinde akınlar düzenleyip yağmalar gerçekleştiriyorlardı.⁶¹³ Askeri güç yetersizliği olduğu dönemlerde ise geri kaçıp orman içlerinde dağlarda saklanıyorlardı. Bilge Kagan ise surlar inşa edip Çin’e ciddi seferler

⁶¹⁰ D. Sinor , “[Kök]Türk İmparatorluğunun Kuruluş ve Yıkılışı”, s. 417, 418; A. Balaban, “İskit, Hun ve Göktürklerde Sosyal ve Ekonomik Hayat”, s. 98; Liu Mau-Tsai, **Çin Kaynaklarına Göre Doğu Türkleri**, s. 212-218.

⁶¹¹ Liu Mau-Tsai, **Çin Kaynaklarına Göre Doğu Türkleri**, s. 226, 227; A. Taşağıl, **Gök-Türkler I-II-III**, s. 325, 334-360; D. Sinor , “[Kök]Türk İmparatorluğunun Kuruluş ve Yıkılışı”, s. 418-421.

⁶¹² Bilge Kagan’ın iyi niyetli ve kibar olduğu belirtilmektedir. Bkz. Liu Mau-Tsai, **Çin Kaynaklarına Göre Doğu Türkleri**, s. 239. Bilge Kagan’ın Türk milleti içerisinde siyasi hareketlenmelere verdiği önemli yönlendirmeler tarihi şekillendirmiştir. Fakat bu şekillenmeler Türk milletinin devlet yapılaşmasını Hun devrinden itibaren sürdürdüğünü göstermektedir. Mo-tu’nun Çin ile mektuplarında rastlandığımız sosyal devlet anlayışını Orhun Âbideleri’nde tekrar görebilmekteyiz. Bkz. M. Ergin, **Orhun Âbideleri**, s. 64-95.

⁶¹³ Türklerin önce akınlar düzenleyip sonra dağ ve ormana kaçışlarını daha fazla hazine elde etmek için yaptıklarını düşünüyor. Bkz. Liu Mau-Tsai, **Çin Kaynaklarına Göre Doğu Türkleri**, s. 553, 554, 594.

düzenlemek istiyordu. Özellikle bu dönemde Budizm'e yakın tavırları görülmektedir. Fakat Tonyukuk, Türk kültürünü iyi hazmetmesi ve değerlendirmesi üzerine Budizm'in ve yerleşik hayata geçişlerinin onlar için uygun olmayacağını söylüyor.⁶¹⁴ Bilge Kagan Tonyukuk'un tavsiyeleri üzerine bu fikirden uzaklaşmış ve Çin'e elçi göndermiştir. Fakat T'ang hanedanı barış teklifini reddetmiştir. Çin sarayı barış teklifini reddetse de Gök-Türklerin sınırlara düzenledikleri akın ve yağmalardan tedirgin olmaktaydılar. İlerleyen süreçte evlilik antlaşmaları yaptıkları ve neticesinde karşılıklı 'hediye' anlayışı içinde vergiler verdikleri bilinmektedir. Türklerin bu devirde de tonlarca, çeşitli renk ve yapıda ipek kumaşlara sahip oldukları görülmektedir. Bilge Kagan'ın ölümü ise Buyruk Çor tarafından zehirlenerek gerçekleşmişti. Ancak Bilge Kagan'ın zehirlenmesini anlaması üzerine hemen ölmediği ve Buyruk Çor ve ailesini öldürdüğü ardından 25 Kasım 734 yılında vefat ettiği belirtilmektedir.⁶¹⁵

Bilge'nin ölümü üzerine oğlu İ-jan Kagan tahta oturmuştur. Fakat Bilge Kagan'ın ölümüyle II. Gök-Türklerin yıkılış sürecine girdikleri görülmektedir. İ-jan'ın tahtta fazla kalamadığı ve öldüğü belirtilmektedir. Yerine kardeşi Bilge Kutlug (Pi-chia Ku-tuo-lu) Kagan tahta geçmiştir. Yaşının küçük olmasından dolayı yönetimde aktif değildi ve Tonyukuk'un kızı olan annesi devlet işlerine çok fazla dâhil olmuştur. Bu hususlar devletin sarsılmasına neden olmuştur. Gök-Türkler içerisinde yönetim problemleri devam ederken Çin ile diğer Türk boylarının beraber hareket etmeleri neticesinde en son 745 yılında Ötüken'de Uygur Kaganı, son Gök-Türk Kaganı Pai-mei öldürüp kesik başını Çin başkentine götürmüştü. Siyasi varlığı tamamen biten Gök-Türklerin içerisindeki beylerin Çin'e sığındığı bilinmektedir. Fakat yıllıklarda çeşitli durumlarda (vergi, askeri valilik statüler vs.) Gök-Türk adına rastlanılmaktadır. Ahmet Taşağıl en son kayıtların 941 yılında olduğunu ve Çin'e gönderdikleri son elçiyle zikredildiklerini belirtmektedir.⁶¹⁶

a. Gök-Türk Devleti Kadınlarının Giyim-Kuşamı

Bozkırda sıkça rastlanılan heykel yahut balbal olarak bilinen öldürülmüş, kurban edilmiş düşmanları temsil eden Rusların "kameniye babi" dediği "yaşlı taş kadınlar" her

⁶¹⁴ L. Rásónyi, **Tarihte Türklük**, s. 144, 145; J. P. Roux, **Türklerin Tarihi Pasifik'ten Akdeniz'e 2000 Yıl**, s. 151.

⁶¹⁵ A. Taşağıl, **Gök-Türkler I-II-III**, s. 360-377; D. Sinor , "[Kök]Türk İmparatorluğunun Kuruluş ve Yıkılışı", s. 418, 419; R. Grousset, **Bozkır İmparatorluğu**, s.137-141.

⁶¹⁶ D. Sinor , "[Kök]Türk İmparatorluğunun Kuruluş ve Yıkılışı", s. 421-424; A. Taşağıl, **Gök-Türkler I-II-III**, s. 379-387.

iki cinsi de temsil etmektedir.⁶¹⁷ Talas vadisinde taş ninelere ve Gök-Türk balballarına çok rastlanılmaktadır.⁶¹⁸ Kırgız Türkçesi'nde "estelik" kelimesi eski anıtlar için kullanılmakta ve "hatıra, hatırlama" anlamına gelmektedir.⁶¹⁹ Gök-Türk dönemi heykellerinin boyutları 40-50 santimetreden 2,75 metreye kadar değişmektedir. Heykellerin mezar sahibinin koruyucusu, refakatçisi, ölen kişinin hizmetlisi, bereket getiren unsurlar olarak kullanıldığı düşünülmektedir.⁶²⁰ Heykellerde cinsiyeti belirtme hususunda ayırt edici işaretleri olarak genellikle giysi tasarımı ve saç şekilleri kullanılmaktadır. Kadınların özellikle göğüsleri belirginleştirilerek farklılıkları gösterilir. Kadınlara ait heykellerde özellikle omuzlar ve basenler geniş şekilde tasvir edilmektedir.⁶²¹ Heykellerde giysi figürü önem arz ederken çoğunluğunda giysi olmadığı, ayakkabı ve torbalı kemer motiflerinin yer aldığı da görülmektedir.⁶²² Gök-Türk dönemi kadın heykelleri ayrıca elbise detaylarının daha ayrıntılı işlenmesi ve kontur çizgilerin daha yuvarlak ve yumuşak devam etmesiyle de seçilmektedir. Kadın heykellerinin varlığı daha az olmasına rağmen yerli halk tarafından büyük saygı gördüğü dikkati çekmektedir. Gök-Türk dönemi insan heykelleri (kadın-erkek fark etmeksizin) genelde bir elinde nesne, diğer eli kemere asılmış silahın kabzasını tutarak betimlenmektedir. Figürler uzun kollu, önden "V" yaka oluşturacak şekilde kapanan ve bazen dizlerin üzerine kadar inen, bazen ise daha uzun kaftan tipli giysilerde tasvir edilmektedir. Kaftan altına geniş rahat gömlek ve şalvar yahut pantolon, ayaklara ise yumuşak deri çizmeler giyilmektedir. Araştırmacılara göre heykellerin büyük çoğunluğu başlıklıdır. Bunlar yuvarlak ve konik biçimli olmak üzere iki grup içinde ele alınmaktadır. Yuvarlak biçimli olanların kürkten yapılmış olabileceği düşünülmektedir. Samur kürkünden yapılmış bu tip başlık S.İ. Rudenko tarafından 1947 yılında Pazırık-II kurganında bulunmuştur.⁶²³

⁶¹⁷ J. P. Roux, *Türklerin Tarihi Pasifik'ten Akdeniz'e 2000 Yıl*, s. 144.

⁶¹⁸ B. Ögel, *İslâmiyetten Önce Türk Kültür Tarihi Orta Asya Kaynak ve Buluntularına Göre*, s. 204.

⁶¹⁹ Y. Çoruhlu, *Eski Türklerin Kutsal Mezarları Kurganlar*, s. 237.

⁶²⁰ Jale Özlem Oktay Çerezçi, "Göktürk Devri Pişmiş Toprak Figürinleri", *1. Uluslararası Avrasya Türk Sanatları Kongresi*, İstanbul 2012, s. 20, 21. Heykeller yahut balballar İslamiyetten sonra mezar taşlarına dönüşerek Türk kültür hayatında yerini almaya devam etmiştir. Bkz. Yaşar Çoruhlu, "Göktürk Sanatı", *Türkler/IV*, Ankara 2002, s. 97.

⁶²¹ Semra Alyılmaz - Cengiz Alyılmaz, "Eski Türk Kadın Heykellerinin Düşündürdükleri", *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim (TEKE) Dergisi*, C. 3, S. 4, (2014), s. 17.

⁶²² D. Bayar, "Orta Asya'da Yeni Bir Tür Anıtsal Yontu Olarak Doğu Moğolistan'daki Taş Heykeller", *Avrasya Etüdları*, S. 14, (1998), s. 68.

⁶²³ Lale Avşar İskenderzade, "Göktürk Dönemi İnsan Figürlü Taş Anıtlar", *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S. 26, (2010), s. 261.

Tarih boyunca konar-göçerlerin tarif ve tasvirlerindeki genel yargı örgülü yahut uzun saç saç modeli ve özellikle Orta Asya coğrafyasında soldan düğmelenen gömlek, cepken, kaftan modelleri görülmektedir. Gök-Türkler devri giyim-kuşamı için kürk ve sarı yünün sık kullanıldığı bahsedilmektedir. Daha sonra Çin ile ilişkileriyle paralel olarak ipek ve brokar tarzda giyimin arttığı belirtilmektedir.⁶²⁴ Klasik Türk Dönemi insan heykeli kökeni Saka ve Okunyeve kültürlerinde görüldüğü öngörülmektedir.⁶²⁵ Gök-Türk devrinde elbise ton/don veya kedüm/kedgü olarak anılmaktadır. Dış elbiseye taş (dış) don, iç elbiseye iç ton denilmektedir. Kurganlardan çıkarılan buluntularda, kaya resimleri ve heykellerdeki elbise örnekleri kendi içlerinde paralellik sağlarken bugünkü modellere de oldukça benzerdir. Kadınların kullandığı elbiselerin etekleri daha uzun olmaktadır. Türklerin kendi ihtiyaçlarını karşılamak adına her ailenin dikiş dikmede, börk, ayakkabı, çizme yapmada becerikli oldukları da bilinmektedir.⁶²⁶ Gök-Türk devrinde uzun saç ve soldan düğmeli cepken giyme geleneklerinden bahsedilmektedir. Uzun saç için özellikle kullanılan “pei-fa” kelimesinin Türkçe karşılığı sarkan saçlardan ziyade örülmüş saç olarak anlamlandırıldığı da belirtilmektedir. Elbiselerin düğmeleri erkeklerde sağdan, kadınlarda soldan iliklenmektedir. Yakaları ise erkeklerin soldan sağa, kadınların sağdan sola doğru kapanmaktadır.⁶²⁷ Paltolarını sağdan düğmeleyen Çinlilerden bu şekilde ayırt ediliyorlardı.⁶²⁸ Bu hususta Gaochang’lar güzel örnek teşkil etmektedir. Gaochang, Tufan Havzası’nın kuzeyi ile Bogeda Dağı’nın kuzey yamaçları arasındaki bölgede kurulan bir devlettir. İpek Yolu güzergâhında oldukları için Han döneminden itibaren pek çok mücadeleye şahit olmuş ve Gök-Türk Devleti ile etkileşim halindeydi. Etkileşimleri neticesinde kültürler arası diyalogların ve kültürel akışın örneklerine de rastlanılmaktadır. Gök-Türk hâkimiyetinde iken Türkler gibi unvan ve elbiseler kullanmaktaydılar. Türkler, Çinlileşme siyasetine girerek Gök-Türkler gibi elbiselerini sol tarafa ilikleme hususunu terk etme kararı almışlardır. Sui Yıllığı’nda da özellikle erkeklerin “Hu elbiseleri” giydiğinden bahsedilmektedir.⁶²⁹ Gök-Türk devri giyim kuşamı için Bizanslıların şatafat düşkünü olduklarını ve güzel renklerin karıştırılarak hazırlanan ipekli kumaş

⁶²⁴ Liu Mau-Tsai, **Çin Kaynaklarına Göre Doğu Türkleri**, s. 63.

⁶²⁵ A. S. Güneri, “OTAK (Orta Asya’da Türk Kültürünün Arkeolojik Kaynakları) Projesinin Avrasya Türk Araştırmalarına Katkıları”, s. 538.

⁶²⁶ A. Balaban, “İskit, Hun ve Göktürklerde Sosyal ve Ekonomik Hayat”, s. 109, 111.

⁶²⁷ S. Alyılmaz - C. Alyılmaz, “Eski Türk Kadın Heykellerinin Düşündürdükleri”, s. 17.

⁶²⁸ Liu Mau-Tsai, **Çin Kaynaklarına Göre Doğu Türkleri**, s. 19,20.

⁶²⁹ Eyüp Sarıtaş, “Göktürk Kültürünün Gaochanglılara Etkileri Üzerine Bazı Bilgiler”, **XIV. Türk Tarih Kongresi (09-13 Eylül 2002)**, C. III, s. 475-478.

kullanımlarına değinilmektedir. Altın ve gümüşün yaygın olarak giyim-kuşam unsurlarında süs unsuru olarak yer aldığı da belirtilmektedir.

Türklerin giyim-kuşamdaki özel hususları Bozkırda onları diğer devlet ve toplumlardan ayıran özelliklerle bezenmektedir. Özellikle cenaze törenlerine has giyim-kuşamları oldukları düşünülmektedir. Defin törenine kadınlar ve erkekler en güzel giysileriyle ve süsleriyle hazırlanarak katılıyorlardı. Bilge Kagan ve Kültigin için yapılan anıtlarda, çok sayıdaki ulusun taziyelerini sunmak ve cenaze törenine katılmak için heyetler yolladıkları yazılmaktadır. Pien-i Tien’de Türklerde cenaze töreni için tüm erkek ve kadınların gösterişli ve süslü giysilerini giydiklerini ve mezarın yanında toplandıkları belirtilmektedir. Cenazeler aynı zamanda en uzak Türk boylarının bir araya geldiği bir ortamı oluşturduğu için, o sırada bir erkek bir kızı beğendiyse hemen eve dönerek kızı istemek üzere birini kızın ebeveynine gönderiyordu. Taziye gidenlerle birlikte hediyelerin gittiği pek çok örnekte görülmektedir. Özellikle Çin’den ipek gönderildiği aktarılır (5 bin parça, 30 bin top gibi).⁶³⁰

Giyim-kuşamın, hâkimiyet ve bağımsızlık sembolü olarak kullanımı mevcuttur. Özellikle Çin ve Türk halklarında siyasi güç kaybı sonrası vassalık yahut tabi olma durumlarında, kıyafet değiştirilme meseleleri gündeme gelmektedir: *“Bugün artık, sınırda yaşayan T’u-küe’lerin Kağanı değilim, Siz Majestelerin tebaasıyım! Siz Majesteleri şayet lütfederlerse, bütün Çinliler gibi ben de Büyük İmparatorluğun giysilerini kullanmaya izninizi rica edeceğim. Kabilem adına bu ricamı size iletmek cesaretini kendimde buluyor, Siz Majestelerin buna izin vereceğini umuyorum!”*. İmparator bu konu üzerine bir ferman yayınlıyor: *“Devlet kuran önceki imparatorluklarda Barbarların âdetleri hep birbirinden farklı olmuştur. Halkı eğiten hiçbir bilge de bu âdetleri değiştirmeye kalkışmadı; kiminin saçları kazınmış ya da dövmesi varmış, kimileri de keçe ya kürk yelekler ya da otlardan yapılmış giysiler mi giyiyorlar, herkes kendine uyanı, hoşuna gideni, zevkine göre yapmakta serbesttir!”* Büyük Tao, var olanı hoş görmeyi ve bunlardan yararlanmayı öğütler, onun mantığı budur. Neden cepkenleri sağdan yırtmaçlıdır ve kafalarında uzun kurdela hotozlar

⁶³⁰ Liu Mau-Tsai, **Çin Kaynaklarına Göre Doğu Türkleri**, s. 23, 256. Yas kıyafeti hususunda iki ayrı örnek verilebilir: Liu Yao’nun babası için hazırlattığı kurgan ve matem elbisesiyle yas tuttuğu belirtilmektedir. Ayrıca Lo’nun vasiyetinde cenaze törenine katılanların sıradan elbiseler giymelerini istemiştir. Bkz. Tilla Deniz Baykuzu, *“IV. ve V. Yüzyıllarda Çindeki Birkaç Hun Hükümdar Kurganı ve Türbesi Hakkında”*, **Tarih İncelemeler Dergisi**, C. XX, S. 2, (2005), s. 6, 8, 9.

taşırılar? Bu, doğaya uyum sağlamak adına ne akla yatkın bir şeydir, ne de herşeyi kabullenmeye hazır bir hükümdarın dünya görüşüne uygundur. Farklı giysiler, birbirlerinden uzakta yaşayan insanları ve bizleri tanımlayan bir simge, bir işaret, üstelik halklar arasındaki farklılıklar gökyüzü ve yeryüzünün iradesine de uygun düşmektedir! Kağanın yapacağı tek şey, sadece imparatora sadık ve bağlı kalmaktır, giysisini değiştirmeye de gerek yoktu. İmparatorun ikinci fermanından sonra barbarlar olarak atfedilen Türkler dağları denizleri aşarak gelerek imparatorluğun takvimini isteyip ve hotoz taşıyıp, saç örgülerini çözerek, Çinlilerin âdetlerine uymak için izin istediler. Prensler bu nedenle, haraçlarını sunmak üzere toplandılar. Kıyafet farklılığı bir aidiyet oluşturmakta idi. Han ve Wei döneminden beri Çin kıyafetlerini ve şapkalarını benimsediler ve Çin başkentinde kendilerine evler inşa ettiler. Sarayda rehine olarak bulunan keçe kıyafetlerini çıkartıp Çince öğrendiler. Saç örgülerini çözmek ve palto yakalarını eğri kesmek devrin içe-risinde âdet, gelenek değiştirmek olarak kabul edilmekteydi. Bugünkü manada bir moda yahut çağın getirisi olarak kabul edilmemekteydi. Bu değişim için de imparatorun onayı gerekmekteydi.⁶³¹ Türklerin Çin'e yerleşmesinden sonra yahut Türklerin Çin'e akınlarına çözüm aranırken ve asimile etme çalışmalarında genellikle Çin sarayı Türklerin kültürleriyle ilgilendikleri fark edilmektedir. Bu çalışmalar içerisinde özellikle ipek kumaş ve Çin yemekleri kullanılmıştır. Giyim-kuşam üzerinden bu hususu irdelemeye devam edersek kuzeyli barbar halka dokumacılığı öğretme meselesi yer almaktadır. Türklerin keçe, halı gibi unsurlarda ilerleyiş-lerinden dokumadaki milli seviyeleri bugün arkeolojik buluntularla kanıtlanmaktadır. Çin yıllıklarında yer alan bu veriler ile kastedilenin özellikle ipek kumaş üretimi olduğu düşünülmektedir. Çinliler Türklerden boyunduruk altına alınanlara ve yakalamış oldukları esirlere, tarımcılık ve dokumacılığı öğretip boş bölgelere yerleştirmektedir.⁶³²

Anlaşmaların yahut vergilerin uygulanması hususunda elçiler özel değerde yer almaktadır. Bu nedenle karşılıklı olarak devletlerde elçiler karşılanma törenleri ve onlara özel hediyelerle hoşnut edilmekteydi. Bir kategorileşme yapılırsa farklı türlerde ipek, keten bezi, pamuk, altın, yede, vazolar, değerli eşyalar, giysiler, gıda, şarap, çarşaf, eyer,

⁶³¹ Liu Mau-Tsai, **Çin Kaynaklarına Göre Doğu Türkleri**, s. 91, 92, 413, 414, 421.

⁶³² He-Qin Antlaşmasıyla başlayan Hunları köksüzleştirme faaliyetleri Gök-Türk devrindeki faaliyetlerle devam etmiş ve Türkleri köleleştirmeleri ile meyvesini vermeye başlamıştır. Bkz. Liu Mau-Tsai, **Çin Kaynaklarına Göre Doğu Türkleri**, s. 200, 278; A. Taşağıl, **Gök-Türkler I-II-III**, s. 238, 240.

faytonlar, sancaklar ve mızık bandoları, vs. yer almaktadır. Hediyeler arasında özellikle tekstil ürünlerinin kullanıldığı görülmektedir. Elçilere zaman zaman erguvani (memur) paltosu ve gümüş kemer hediye etme, memur elbisesi ve kemeri verme gelenekler arasında görülmektedir. Türklerden Çin’e ise at, hayvancılıkla ilgili ürünler balık tutkalı, su kestanesi renginde bezler gönderilen hediyeler arasında yer almaktadır. İyi bir atın değeri olarak 4-5 top ipek gösterilmektedir. Atın Türkler tarafından iyi kullanım ve yetiştiriciliği Çinliler tarafından bu tür anlaşma ve hediyelerle kullanılmaktaydı. Yahut 547 yılında Türklerin kuzeyine yapılması istenilen yol çalışmaları için Çin’e her yıl ‘samur kürk’den vergi verilme meselesi görülmektedir. Hediye veya vergi olarak vasıflandırdığımız ürünler, siyasi ilişkilerin her alanında gündeme getirilmekteydi. Bu ürünlerin talep edilme meselesi aslında karşılıklı ihtiyaçların giderilme ve bir tür ticari alış-veriş oluşturmaktadır.⁶³³

Orta Asya’da Türklerden ziyade farklı toplulukların varlığından da bahsedilir. Bunların zaman zaman Türkler gibi giyinme, kuşak bağlama yahut ceketlerini sola ilikleme gibi hususlarına değinerek Türklerle bağdaştırıldıkları görülmektedir. Kırgız kadınları her türlü dokuma ve el işleri ile uğraşmaktadırlar.⁶³⁴ Karaşar ve Beyliğinde kadınlar yelek giyinir, uzun pantolonlar kullanırlar. Yün elbiseler giyer. Wu-lei Devleti’nin giyimleri Wu-sunlarınkine benzer. Hsi-hsün Devleti’nde halkın adetleri, giyim tarzı Wu-sunlarınkine benzer. Chüan-tu Devleti’nin giysileri Wu-sunlarınkine benzerdi. Wei-t’ou Devleti’nin giyim tarzları Wu-sunlarınki gibiydi. Chi-pin Devleti’nde yünlü kumaş dokumacılığı ve kumaş işlemeciliği ile uğraşırlardı.⁶³⁵

a.a. Başlık

Gök-Türk devri kadın başlık örnekleriyle birlikte saçın kullanım alanını incelenecektir. Heykel üzerinde saçların serbest bırakıldığı ve uzun kullanıldığı görülmektedir. Saçların özellikle yas alameti olarak kesildiği bilinmektedir. Saç

⁶³³ İ. Erdoğan, “Çin Kaynaklarına Göre Göktürkler”, s. 18; A. Taşağıl, **Gök-Türkler I-II-III**, s. 63; Liu Mau-Tsai, **Çin Kaynaklarına Göre Doğu Türkleri**, s. 27, 90, 149, 151, 156, 330, 332, 336, 337, 376, 421, 425, 467, 517, 583, 587.

⁶³⁴ Ali Ahmetbeyoğlu, “*Türkistan Hakkında Coğrafi, Siyasi, Tarihi ve İstatistiki Malumat*”, Sosyal Bilimler Dergisi, S. 22, (2009), s. .5.

⁶³⁵ A. Onat, **Çin Kaynaklarında Türkler Han Hanedanı Tarihinde “Batı Bölgeleri”**, s. 29, 30, 42, 44.

kesmenin Şamanist bir kültürün geleneği olduğu belirtilmektedir. Bu devirde de saçlar tepede topuz ve salık olarak sık kullanılmaktadır.⁶³⁶

Gök-Türk devri heykel başlıklarını B. Ögel, dört tipe ayırmaktadır: 1) Âdi bir börk; 2) Başın tepesinde duran küçük başlıklar; 3) Üst kısmı çapraz bağlarla tutturulmuş başlık tipi; 4) Enseyi kaplayan ve tepesi sivri külâhlar. Özellikle Orhun Kitabelerinde ve Noin Ula kurganlarında sık sık örnekleri görülmektedir. Özellikle Yedisu'da V-VII. yüzyıllarda en önemli eserler arasında yuvarlak yakalı ossvraium'larla kadın heykelcikleri yer almaktadır.⁶³⁷ Heykellerdeki başlık modellerinin genel tasviri ise, tepesi yuvarlak ve geniş kenarlı, arkasında enseyi örten siperlik olarak da tarif edilmektedir. Bugün halâ kullanımın olduğu ve ek olarak arkadan aşağıya uzanan uzun bir kurdeleden bahsedilmektedir.⁶³⁸ Başlıklar genel olarak kendilerine özgü olan börklerden keçeden ya da kenarları kürkten süslenerek yapılmıştır.⁶³⁹ Kırgızlar arasında kışın keçe şapka, yazın altın düğmeli nevi şapka giydikleri belirtilmektedir. Halkın şapkalarının hepsi ise keçeden yapılmaktadır.⁶⁴⁰ Bu husus bize halk ile yöneticiler arasındaki ekonomik farklılıklardan doğan ayrışımı göstermektedir. Dikilitaşlarda başın üzerinde serpuşu andıran oluşumlar vardır. Düz yahut dalgalı olduğu düşünülen çizgiler üzerinde üçgene yakın çizgisel şekiller mevcuttur. Serpuşun üzerindeki bu şekiller küçük boynuz olarak tanımlanmaktadır.⁶⁴¹ Gök-Türk devrinde çeşitli tipte börkler görülmektedir: Kurutma, sukarlaç ve kadıglıg. Başlıkların sahiplerine göre şekillendiği görülmektedir. Özellikle başlıkların boyutları kişinin mevkilerine göre daha uzun ve gösterişli olarak görülmektedir. Heykellerde görülen sivri külâhların Noin Ula'daki kurganlarda benzerleri bulunmuştur. Bu tür başlıklara Tuva heykellerinde de rastlanılmaktadır. Gece başlığı adı altında basit şapka örnekleri de mevcuttur. Bazı başlık türle-rinde ise askı bulunmaktadır.⁶⁴²

⁶³⁶ Mesut Şen, “*Tarihî Metinlerde Saç ve Sakal Kültürü*”, **Saç Kitabı**, (Ed. Emine Gürsoy Naskali), İstanbul 2004, s. 12, 37.

⁶³⁷ B. Ögel, **İslâmiyetten Önce Türk Kültür Tarihi Orta Asya Kaynak ve Buluntularına Göre**, s. 174, 193.

⁶³⁸ D. Bayar, “*Orta Asya’da Yeni Bir Tür Anıtsal Yontu Olarak Doğu Moğolistan’daki Taş Heykeller*”, **Avrasya Etüdleri**, S. 14, (1998), s. 69.

⁶³⁹ Fikri Salman, “*Göktürk Dönemi Kıyafetleri*”, **Sanat Dergisi**, S. 9, (2006), s. 22.

⁶⁴⁰ B. Ögel, **İslâmiyetten Önce Türk Kültür Tarihi Orta Asya Kaynak ve Buluntularına Göre**, s. 212.

⁶⁴¹ A. S. Güneri, “*OTAK (Orta Asya’da Türk Kültürünün Arkeolojik Kaynakları) Projesinin Avrasya Türk Araştırmalarına Katkıları*”, s. 525.

⁶⁴² A. Balaban, “*İskit, Hun ve Göktürklerde Sosyal ve Ekonomik Hayat*”, s. 109.

Gök-Türk devri başlık örneklerinde taç formundaki en eski somut örnek ise Bilge Kağan kült alanındaki kazılarda ipek mendil içinde sarılı halde elde edilmiştir. Bilge Kağan’a hediye edilen taç kuş motifle süslenmiş; yüksekliği 9,3 santimetre, genişliği 23 santimetre ve yüksek beş dişten oluşmaktadır. Türklerde taç örneği üç dişli olarak Bronz Çağı’ndan itibaren görülmüştür. Fakat burada beş dişli olması Budist tanrılarının başındaki taçlara benzetilerek Budizm’in Orta Asya’daki bir etkisi olarak değerlendirilmektedir. Ancak şunu belirtmek gerekir ki, üç dişli taç taşıyan heykeller kadınları nitelemektedir.⁶⁴³ Kuş motifini Hun başlıkları içerisinde de görmekteyiz. Gök-Türk devrinde de görülen “cennet kuşu” motifi için farklı görüşler vardır (Fotoğraf 138). Çin motifi olarak kabul edilmektedir. Fakat ileri ki dönemlerde İran’a motifin girmesi ve Zerdüştlüğün en önemli sembolü haline gelmesiyle İran’ın geleneksel sembolü olarak kabul edilmiştir.⁶⁴⁴ Gök-Türklerin doğu ve batıdaki ilerleyişlerinden yukarıda bahsedilmiştir. Coğrafyanın gelişimi, kültür sahasını da geliştirmektedir. Etki alanı, bu tür figürlerin hangi kültür ve yönden geldiği konusunda fikir ayrılığına sebep oluşturmaktadır. Fakat en eski örneklerinin Çin’de olması Çin’deki kullanımını eskiye götürmektedir. Bunun yanında eski Türkler ve Şaman inancında da “kuş” motifinin yer aldığını bilmekteyiz. Mezar odalarında özellikle başlık modellerinde süs olarak kullanımlarının sembolik mana da ölüm ve ruhu “kuş olmak, kuş olup uçmak” olarak değerlendirmeleri ile bağdaştırılmaktadır. Kafaya tüy takma geleneğini de bunun bir neticesi olarak değerlendirebilmekteyiz.⁶⁴⁵ Kadın heykellerde genellikle sembolik anlamlar daha yaygın kullanılmıştır. Kadın taç örneklerinde üç dişli taçlardan ziyade hilâl figürü de kullanılmıştır. Afrasiyab’da bir kadın heykelinin göğüs hizasında hilali tuttuğu yahut tacında hilal figürünün kullanıldığı görülmektedir. Hilâl, sembolik manada kadının

⁶⁴³ Anıl Yılmaz, “*Bilge Kağan’a Atfedilen Taç ve (Doğu) Gök Türklerin Budizm’e Yaklaşımı*”, **Art-Sanat Dergisi**, S. 11, (2019), s. 395, 399, 400, 411; İlhami Durmuş, *Arkeolojik Kalıntı, Buluntu ve Yazılı Belgelere Göre Köl Tigin-Bilge Kağan Anıtlıkları ve Bu Anıtlıklardaki Türk Kültür Unsurları*, **Gazi Türkiyat**, S. 1, (2007), s. 41; Hasan Bahar, “*TİKA Projesi; 2001 Yılı Bilge Kağan Külliyesi Kazıları*”, **XIV. Türk Tarih Kongresi (09-13 Eylül 2002)**, Ankara 2005, s. 507. Bilge Kağan hazinesi olarak atfedilen buluntular, mitolojik unsurlarla beslenmektedir. Bu unsurlar farklı formlarla Sümer, Anadolu’da Alaca Höyük, Türkmenistan’da Margiyana ve Baktriya kültürlerinde görülmektedir. Bkz. Hasan Bahar, “*Bilge Kağan Tacı Üzerine Düşünceler*”, **I. Uluslararası Türk Dünyası Araştırmaları Sempozyumu**, https://www.academia.edu/6829430/Bilge_Ka%C4%9Fan_Tac%C4%B1_%C3%9Czerine_D%C3%BC%C5%9F%C3%BCnceler_I.Uluslararası%C4%B1_T%C3%BCrk_D%C3%BCnyas%C4%B1_Ara%C5%9F%C4%B1rmalar%C4%B1_Sempozyumu_Ni%C4%9Fde_19.03.2014 (02.05.2020).

⁶⁴⁴ B. Ögel, **İslâmiyetten Önce Türk Kültür Tarihi Orta Asya Kaynak ve Buluntularına Göre**, s. 196.

⁶⁴⁵ J. P. Roux, **Türklerin Tarihi Pasifik’ten Akdeniz’e 2000 Yıl**, s. 142.

doğurganlığına ve bereketine dikkat çekmek adına kullanılmaktadır.⁶⁴⁶ Kazakistan'da başında üç dilimli taç ile bir başka kadın heykeli bulunmaktadır. Kırgızistan'da ise kemik üzerinde üç dilimli bir kadın tasviri görülmektedir. Fakat kemik üzerindeki tasvirde yer alan kadının yaka kısmı soldan sağa doğru kapanmaktadır. Moğolistan'da Millî Tarih Müzesi'nde sergilenen ağzında yakuttan bir taş taşıyan Umay kuşuyla bezenen bir taç tasviri daha bulunmaktadır. Kuş aslen kut, küç, ülüg taşımaktaydı.⁶⁴⁷ Emel Esin, erken Altay mezarlarında kadınlara mahsus “üstüvâni” başlık türünün yukarıya çevrilmiş kenarının taç gibi dilimli olduğundan bahsetmektedir. Daha sonra Gök-Türk devri heykel ve keramiklerinde yaygın olarak görülmeye devam etmiştir.⁶⁴⁸

a.b. Kürk, Palto ve Kaftan

Kürk Orta Asya tarihinde her daim değerli bir giyim ürünüdür. İklim şartlarından dolayı tercih edilmesi ve coğrafyada kürklü hayvanın bolluğu burada yaşayan halkların ekonomisini de etkilemiştir. Özellikle “sincap kürkü”nün diğer medeniyetler arasında ilgiyle takip edildiği belirtilmektedir. Çin yıllıklarında Gök-Türklerin pazarlarda özellikle “kara samur, sincap kürkü ve özlük atlar” gibi ticari ürünleri sattığından bahsedilmektedir. Türkler arasında bu ürünlere sahip olmak zenginlik olarak kabul edilmekteydi. Kürk aynı zamanda devlet içerisinde hiyerarşiyi göstermekteydi. Atama ve mevki değişikliklerinde kürklerin hediye olarak kullanıldığı görülmektedir. Sonraki devirlerde “hil’at” örneklerinde kaftanın bir üst modelini görebilmekteyiz.⁶⁴⁹

Heykellerde iki tür üst giyim seçilmektedir. Bunlardan ilki günümüzde de kullanılan koyun kürkünden yapılmış kalın kaftandır. Önde soldan sağa kapanarak belde kemer ile tutturulan bu kaftanın genelde geniş kolları ve geri katlanan yüksek yakası vardır. Benzer şekilde bir örneğinin kürkü Kültigin heykeli üzerinde görmekteyiz. Bu kürkün altına yahut elbiselerin üzerine doğru uzanan kaftan ise yuvarlak yakalıdır, önden kapanarak belde aynı şekilde kemer ile tutturulmaktadır.⁶⁵⁰ Kaftanların çiçeklerle bezendiği görülmektedir.⁶⁵¹ Bilge Kağan kült alanında yapılan kazılarda elde edilen

⁶⁴⁶ J. Ö. Oktay Çerezçi, “Göktürk Devri Pişmiş Toprak Figürinleri”, s. 22.

⁶⁴⁷ S. Alyılmaz - C. Alyılmaz, “Eski Türk Kadın Heykellerinin Düşündürdükleri”, s. 6, 8, 9.

⁶⁴⁸ E. Esin, “İç Asya’da Milattan Önceki Bin Yılda Türklerin Atalarına Atfedilen Kültürler”, s. 501.

⁶⁴⁹ F. Ayhan, “Türklerin Giyim Kuşamındaki Kürk”, s. 190, 194.

⁶⁵⁰ L. Avşar İskenderzade, “Göktürk Dönemi İnsan Figürlü Taş Anıtlar”, s. 262; A. Balaban, “İskit, Hun ve Göktürklerde Sosyal ve Ekonomik Hayat”, s. 110.

⁶⁵¹ Dovdoyn Bayar, “Moğolistan’da Eski Türklere Ait Yeni Arkeolojik Buluntular”, *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, (çv. Nurdin Useev), S. 1/1, (2012), s. 10, 11.

heykel buluntularında Bilge Kağan'ın karısına atfedilen heykel üzerinde sağdan sola doğru kapanan palto örneği görülmektedir. Heykelin bir şeyin üzerinde bağdaş kurmuş şekilde oturduğu ve ayak bileklerine kadar uzanan palto kullandıkları belirtilmektedir. Katanda'da bulunan elbiselerle Hun elbiselerine benzediği fakat özellikle kaftan ve kürklü cübbe boyunun uzadığı görülmüştür.⁶⁵² Bu durum Hun giyim-kuşamının bir devamı olarak Gök-Türk devri kıyafetlerini değerlendirebileceğimizi öngörmektedir. Heykellerde yaka figürü de oldukça net şekilde görülmektedir. Gök-Türk heykellerinde “Türk yakası” olarak atfettiğimiz özel biçimler görülmektedir.⁶⁵³

Kırgızlar'da kışın samur ve kunduz derileri yaygın kullanılmaktadır. Güney Sibiry'a da kürklü hayvanın bolluğundan dolayı İran ve Araplarla kürk ticareti yaptıkları da bilinmektedir. Kürkün yaygın kullanımı dünya çapında ilgiyle karşılanmaktadır. Ticaret ürünü olmasından ziyade vergi olarak da kullanılmaktadır. Gök-Türkler devrinde de Çin sarayına ve Batı devletlerine hediye ve vergi olarak sık sık gönderilmektedir. Soğuk ve yağmurlu havalar için özellikle kürkün kullanılmata ve çeşitleri mevcuttur. Özellikle çobanların bugün halâ kullandığı “kepenek (yaptaç)” yaygın olarak kullanılmaktadır. Soğuktan korunmak için eldivenin de kullanıldığı ve “eliglik” denildiği belirtilmektedir.⁶⁵⁴

a.c. Gömlek

Gömleklerin bu devirde “gönglek” olarak adlandırıldığı öngörülmektedir.⁶⁵⁵ Gök-Türk devri heykellerinde ise kadın üst giyimlerinin soldan iliklenerek betimlendiği görülmektedir.⁶⁵⁶ Ulaşılan bilgiler ışığında Gök-Türk devri kadın giyim-kuşamı için Hun devrinde olduğu gibi giysinin ömrüne ve uzun süre kullanımına değinmemiz gerekmektedir. Hun devrine ait bulunan kurganlarda ve buluntularda giysi parçalarının yağlı oldukları görülmektedir. Fakat bu husus için vücudunun da yağlanmış olacağı

⁶⁵² Fikri Salman, “Göktürk Dönemi Kıyafetleri”, s.14.

⁶⁵³ A. S. Güneri, “OTAK (Orta Asya'da Türk Kültürünün Arkeolojik Kaynakları) Projesinin Avrasya Türk Araştırmalarına Katkıları”, s. 536; A. Yılmaz, “Bilge Kağan'a Atfedilen Taç ve (Doğu) Gök Türklerin Budizm'e Yaklaşımı”, s. 396, 397.

⁶⁵⁴ B. Ögel, **İslâmiyetten Önce Türk Kültür Tarihi Orta Asya Kaynak ve Buluntularına Göre**, s. 212, 213; A. Balaban, “İskit, Hun ve Göktürklerde Sosyal ve Ekonomik Hayat”, s. 111. 647 yılında T'u-küe'lerin kuzeyine bir yol yaptırılması karşılığında Çinlilere her yıl vergi olarak samur kürk sunulmuştur. Bkz. Liu Mau-Tsai, **Çin Kaynaklarına Göre Doğu Türkleri**, s. 336, 337.

⁶⁵⁵ A. Balaban, “İskit, Hun ve Göktürklerde Sosyal ve Ekonomik Hayat”, s. 110.

⁶⁵⁶ D. Bayar, “Orta Asya'da Yeni Bir Tür Anıtsal Yontu Olarak Doğu Moğolistan'daki Taş Heykeller”, s. 70.

ihtimaller arasına alınmaktadır. Ancak Jean-Paul Roux eserinde “Tonyukuk” adına dikkatleri çekip manasının “giysisi yağlı” olduğunu belirtmektedir. Bu nedenle giysinin kullanımdan dolayı yağlı olması sebebi daha ağır basmaktadır. J. P. Roux aynı eserinde bu hususu açıklamak adına giyim ve beslenmenin paralel olduğunu ve bu durumun refah seviyesinin bir belirtisi olduğundan bahsetmektedir.⁶⁵⁷

a.ç. Etek

Gök-Türk devrine ait Zanabazar Müzesi’nde sergilenen kadın heykelinin üzerindeki etek, Hun kurganındaki gibi şeritler halinde dikilen bir etek modelidir. Fakat Hun eteğinden ayıran nokta Hun kurganındaki şeritler yatay, Gök-Türk devrine ait eteğin şeritleri ise dikey yönde birleştirilmektedir (Fotoğraf 132). Etekten ziyade deri veya kumaştan pantolon örnekleri de görülmektedir.⁶⁵⁸

a.ç. Kemer

Kemer, Taştık kültüründen itibaren deriden yapılarak kullanılmaktadır. “Kurşak, kuşak” adıyla Gök-Türklerde de yaygın kullanıldığı bilinmektedir. Göktürk dönemi heykellerinin vazgeçilmez detayı olan kemerler bazı heykellerde daha ayrıntılı, diğerlerinde daha yalın aktarılmıştır. Bunlar bazen düz, bazen çok sayıda yan yana dizilmiş parçalardan toplanmıştır. Sık görülen askılı kemerlerden aşağı doğru üç veya beş deri şerit sarmaktadır. Bazı kemerlerde kemer tokası dikkati çekmektedir. Ekser kemerlerin sağından yuvarlak küçük kese, solundan ise kılıç sarmaktadır. Kurgan buluntuları arasında da ortaya çıkan benzer keselerin amacı kesin olarak bilinmemektedir.⁶⁵⁹ Kemerlerinde kabartmalı, oymalı süsler bulunurdu.⁶⁶⁰ Kemerlerinde süs ve gündelik işlerinde kullanabilecekleri kama/meç/hançer taşımaktadırlar.⁶⁶¹ Bilge Kağan anıtlarında yer alan, Bilge Kağan ve karısına atfedilen heykellerde paltoların üzerinde kemer kullanıldığı görülmektedir.⁶⁶² Kudırge Kurganları’nda da kayış uçlarına ait süsler ve tokalar bulunmuştur. Özellikle Altaylarda Tuva Eyaleti’nde birçok örnekleri

⁶⁵⁷ J. P. Roux, **Türklerin Tarihi Pasifik’ten Akdeniz’e 2000 Yıl**, s. 140-142. Deri tabaklamada yağ kullanılmaktadır. Nedeni olarak suya daha dayanıklı olması için yağlandıkları öngörülmektedir. Bkz. Marquita Volken,– Denis Ramseyer, “*The Staking Tools from The Xiongnu Settlement of Boroo Gol, Selenge Aimag, Mongolia*”, **Xiongnu Archaeology Multidisciplinary Perspectives of the First Steppe Empire in Inner Asia**, Freiburg 2011, s. 158.

⁶⁵⁸ A. Balaban, “*İskit, Hun ve Göktürklerde Sosyal ve Ekonomik Hayat*”, s. 110.

⁶⁵⁹ L. Avşar İskenderzade, “*Göktürk Dönemi İnsan Figürlü Taş Anıtlar*”, s. 262.

⁶⁶⁰ R. Grousset, **Bozkır İmparatorluğu**, s. 116.

⁶⁶¹ Liu Mau-Tsai, **Çin Kaynaklarına Göre Doğu Türkleri**, s. 21.

⁶⁶² A. Yılmaz, “*Bilge Kağan’a Atfedilen Taç ve (Doğu) Gök Türklerin Budizm’e Yaklaşımı*”, s. 396, 397.

görülmektedir.⁶⁶³ Kuray kurganlarında bulunan kayış ucunda hatta Gök-Türk yazısıyla yazılmış bir kitabe bulunmuştur.⁶⁶⁴

a.d. Ayakkabı

Uzun veya kısa konçlu çizmeler giyilmektedir. Çizmeler ise genellikle keçeden yapılmaktadır. Hayvan derisinden yapılmış başmak (pabuç) ve çaruk (çarık) gibi başka ayakkabılar kullanılmıştır. Kendilerine öz çarıklarına “izlik” denilmektedir.⁶⁶⁵ Çizmeler dize kadar uzun, deri ve keçeden yapılmaktadır.⁶⁶⁶ Kış aylarında özellikle soğuktan korunmak için dizler için dizlik kullanılmaktadır. Daha sonra yün çoraplar kullanımı mevcuttur.⁶⁶⁷

a.e. Süs Eşyaları

Gök-Türk devri kadın süslerinde Hun devrini takip etmektedir. Kudırge Kurganlarında ipekli atlaslar, kabarık inci dizileri ile süslenmiş plâkalar, Çin aynası, kayış uçlarına takılan tokalar, küpeler ve boncuklar bulunmuştur.⁶⁶⁸ Bilge Kağan hazineleri içerisinde iki bin beş yüz parçadan eser bulunmuştur. Hazine içerisinde elbise kopçaları, kemer tokalar, küpeler, altın ve gümüş plakalar, değerli taşlar, kumaş parçalar ve 1850 adet bir sandığa ait olduğu düşünülen çiçek şeklinde gümüş süslemeler yer almaktadır.⁶⁶⁹ Kanglı (Çince K’ang-chü) Kurganları özelinde kurganlarda genellikle ölümlerin yanında çok sayıda boncuk, demir tokalar, kaş ve göz boyama aletleri olan sürme taşlar bulunmaktadır.⁶⁷⁰ Bugün Özbekistan Sanat ve Kültür Müzesi’nde sergilenen kadın figürinde iki sıra gerdanlık örneği görülmektedir.⁶⁷¹ Burana/Kırgızistan’da çiçek motifleriyle bezenmiş bir başka gerdanlık örneği ve elinde bengi su kadehi tutar halde kadın heykeli bulunmaktadır.⁶⁷² Tenlik kurganında elbiseye takılan göğüslük, altın küpe ve altınla kaplanmış demir çengelli iğne ile tunçtan ayna elde edilmiştir.⁶⁷³ Çantaları

⁶⁶³ Y. Çoruhlu, **Eski Türklerin Kutsal Mezarları Kurganlar**, s. 216; A. Balaban, “İskit, Hun ve Göktürklerde Sosyal ve Ekonomik Hayat”, s. 110, 111.

⁶⁶⁴ A. Balaban, “İskit, Hun ve Göktürklerde Sosyal ve Ekonomik Hayat”, s. 110, 111.

⁶⁶⁵ A. Balaban, “İskit, Hun ve Göktürklerde Sosyal ve Ekonomik Hayat”, s. 110.

⁶⁶⁶ F. Salman, “Göktürk Dönemi Kıyafetleri”, s. 22.

⁶⁶⁷ A. Balaban, “İskit, Hun ve Göktürklerde Sosyal ve Ekonomik Hayat”, s. 110.

⁶⁶⁸ Y. Çoruhlu, **Eski Türklerin Kutsal Mezarları Kurganlar**, s. 216; B. Ögel, **İslâmiyetten Önce Türk Kültür Tarihi Orta Asya Kaynak ve Buluntularına Göre**, s. 145.

⁶⁶⁹ S. Alyılmaz – C. Alyılmaz, “Eski Türk Kadın Heykellerinin Düşündürdükleri”, s. 18; H. Bahar, “TİKA Projesi; 2001 Yılı Bilge Kağan Külliyesi Kazıları”, s. 508.

⁶⁷⁰ Y. Çoruhlu, **Eski Türklerin Kutsal Mezarları Kurganlar**, s. 252.

⁶⁷¹ J. Ö. Oktay Çerezçi, “Göktürk Devri Pişmiş Toprak Figürinleri”, s. 21.

⁶⁷² S. Alyılmaz – C. Alyılmaz, “Eski Türk Kadın Heykellerinin Düşündürdükleri”, s. 14.

⁶⁷³ Y. Çoruhlu, **Eski Türklerin Kutsal Mezarları Kurganlar**, s. 255.

özellikle kemerle kullanma fonksiyonuna sahip olarak deri veya kumaştan oluşturulmaktaydı. Çantaların içerisine çakmak taşı ile kav konulmaktaydı. Altay, Tuva ve Orhon Bölgesi'nde çanta buluntuları genellikle yuvarlak forma sahiptir. Kurganlar arasında Çin aynaları da bulunmuştur. Bunlara ek olarak Orhun Abideleri'nin yanındaki heykelin çantası kapaklı olarak aktarılmaktadır. Kapak delikten geçirilerek kilitlenmektedir. Sukuluk'da göçebe mezarlarında da Çin aynası örnekleri görülmektedir.⁶⁷⁴ Çin'in ekonomik ve siyasi baskınlığı İç Asya'da Çin'in sosyal yaşam tarzının benimsenmesine yol açmıştır. Çin ipeği, aynası vs. çevre halklar arasında moda gereği ihtiyaç haline gelmiş olabilir.

Laoha Irmağı yakınlarında bulunan mezarlarda altından yapılmış 99 adet kemer süsleri ve gümüşten yapılmış süs eşyaları bulunmuştur. Buluntular VIII. yüzyılın ilk yılları olarak tarihlendirilmektedir. Gök-Türklerin demir ile olan münasebetleri aşıkârdır. İleri düzeyde yetenekli oluşları efsanelerinde dahi yansıyarak günümüze taşınmıştır. Süsleme sanatlarında da demir özelinde birçok madeni ürünü kullandıkları görülmektedir.⁶⁷⁵

Gök-Türk devri süs eşyaları içerisinde en çok küpe unsuruna rastlanılmaktadır. Özellikle her iki cinste de kullanımı oldukça yaygındır. Erkeklerde genel tek küpe, kadınlar ise çift küpe kullanmaktaydı. Aksesuar ögesi olarak kullanılmasının yanında Gök-Türk kültür ve sanatında da etkin rol oynadığı görülmektedir. Kúpeler halka, küre ve damla şeklinde formlara sahiptir. Kúpeler boncuklu, imitasyon boncuklu ve çeşitli madenlerden üretilmektedir. Jale Özlem Oktay Çerezçi çalışmasında kúpeleri kendi içerisinde sınıflandırdığında sarkan pandantif denilen küpe modelinin erken Orta Asya ve güney Kazakistan'da, İli Vadisi'nde yoğunlaştığını belirtmektedir. Heykellerdeki kúpeler ise genelde kulak deliğine takılan halka biçimindedir. Bazen halkaların üzerinde salkım şeklinde sarkan değişik detaylar mevcuttur.⁶⁷⁶ Gök-Türk devrine ait kúpelerin bulunduğu coğrafyalar ise Altay'da Kuray Bozkır anıtlarında Kuray II Kurgan 3 ve Kuray IV Kurgan 1; Sağlı-Baji 1 mezarlığı kurgan 22'de bulunmuştur. Bu tür küpe örneklerine Avrupa ve Kafkasya'da rastlanılmaktadır. Damla pandantif küpe örneklerine Kudırge Mezarlığı

⁶⁷⁴ B. Ögel, *İslâmiyetten Önce Türk Kültür Tarihi Orta Asya Kaynak ve Buluntularına Göre*, s. 161, 177; A. Balaban, *“İskit, Hun ve Göktürklerde Sosyal ve Ekonomik Hayat”*, s. 111.

⁶⁷⁵ Ayhan Afşın Ünal, *“Göktürk Dönemi Arkeolojisi Hakkında Genel Bir Değerlendirme”*, *Türk İslam Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Yıl 4, S. 13, (Eylül 2017), s. 332, 333.

⁶⁷⁶ L. Avşar İskenderzade, *“Göktürk Dönemi İnsan Figürlü Taş Anıtlar”*, s. 262.

mezarlar 12, 13, 15; Altay'dan Yedisu ve Soğd ile Toharistan gibi ören yerlerinde rastlanılmaktadır. Bulunan halka küpe modelleri, düz, sade şeklinde ve çoğunlukla tunçtan yapılmıştır. Kırgızistan'da Beş-Taş-Koroo I, Beş-Taş-Koroo II, Bel-Saz II, Kuray, Minusinsk Havzası'nda Sabinka I, Katanda II'deki buluntular genellikle VII-X. yüzyıllarına ait küpe örnekleri olarak karşımıza çıkmaktadır. Ayrıca Tanrı Dağları Alamışık Kurgan Mezarlığı no 69'da 15-16 yaşlarında bir delikanlı yahut genç kıza ait olduğu düşünülen açık halka şeklinde tunç küpe ele geçmiştir. Sayan Altay'da Salğı-Başı I-16, Şançık 17, 22, Altay'da, Pençikent'de ve Kırgızistan'da VIII-IX. yüzyıla ait yuvalı ve açık halkalı küpeler bulunmuştur. Markelov Mıs I'de kadın mezarına ait VIII-IX. yüzyıllarda kullanıldığı düşünülen pendantsi kısa, lir görünümüne sahip köprülü küpe örneği görülmektedir. Koybalı kurgan no 7'de yer alan kadın mezarında yer alan küpe örneğinde Umay tasvirine rastlanılmaktadır.⁶⁷⁷ Döküm, dövme, lehim, granülasyon teknikleri uygulanmıştır. Küpe çiftinin altın ve gümüşten hazırlandığı belirtilmektedir. Umay tasvirinde kanat motifi görülmektedir. Ellerini göğüs hizasına kaldırmış ve bir kap tutmaktadır. Altın telin lehimlenmesiyle kanatlarda halelerin oluşturulduğu belirtilmektedir. Halenin iki tarafına ve kanatlarına altın ve gümüş küreler asılmıştır. Can alıcı diğer motif ise lehim tekniğiyle Umayın baş ve boynunda yer alan üzüm salkımıdır.⁶⁷⁸

Küpeler genel olarak altın, gümüş ve tunçtan yapılmıştır. Bakır-çinko alaşımı ve kalayın karıştırılmasıyla oluşan küpe örneklerine de rastlanılmaktadır. Kadınlara ait mezarlarda bulunan küpeler ise gümüş ve tunçtan oluşmuştur. Döküm tekniğinde üretilen küpelerin uç kısımlarında yuvarlak pendantsi sallanmaktadır. Kadın küpelerinin çift kullanılmasına rağmen çiftlerin farklılık gösterdiği de görülmektedir. Uçları bitişmeyen halka modeli küpeler V. yüzyıldan itibaren; pendantsi ve ucu karmaşık yapıdaki küpelerin

⁶⁷⁷ Umay motifleri, Türk dini hayat anlayışının bir parçası olarak değerli malzemelerden elde edilen öğelerde sık sık kullanılmaktadır. Umay, Sayan-Altaylarda Türkçe konuşan şamanlarında küçük çocukları koruyucusu; Kara Tatarlar (Kuzey Altaylarda)'da gençlerin koruyucu ruhu, ölüyü koruyan ölüm ruhu olarak görülmektedir. Tasvirlerde ise genellikle kadın figürleriyle bağdaştırılarak kullanıldığı görülmektedir. Bkz. L.P. Potapov, "*Etnografik Verilerin Işığında Eski Türklerin Tanrısı Umay*", **Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi**, (çv. Muvaffak Duranlı), S. 1, (İzmir 1996), s. 213-233. Umay'ın Türk kültür tarihinde Ana Tanrıça figürü olarak işlendiği aşikârdır. İskitleri anlatan Herodot dahi "İskitlerin kraliçesi, Hâkimi ve Hükümdarı olduğu" 'Tabiti'den bahsetmektedir. Tabiti Umay'a atfedildiği gibi 'sürekli yaşam, doğurganlık-bereket' ilkeleri ile bağdaştırılmaktadır.

⁶⁷⁸ Jale Özlem Oktay Çerezçi, "*Göktürk Devri Küpeleri (VI-IX Yüzyıllar)*", **Sanat Tarihi Yıllığı**, S. 26, (2017), s. 43-55; B. Ögel, **İslâmiyetten Önce Türk Kültür Tarihi Orta Asya Kaynak ve Buluntularına Göre**, s. 162, 163, 174.

VIII. yüzyılın ikinci yarısından IX. yüzyıla kadar geçen sürede gelişimler sergilemiştir. Damla pendentif küpe örnekleri ise Orta Asya'daki taş heykellerde yoğunlukla görülmektedir. Kumay Kompleksi'nde Kos-Batır'daki tören alanındaki taş heykelde, Jaysan-14 Çiti ve Kara-Kudjur taş heykellerinde de damla pendentif küpe örneklerine rastlanılmaktadır. Çağ Vahası'nda VII-VIII. yüzyıllara ait Batı Gök-Türk kağanlarını tasvir eden sikkelerde de küpe örnekleri görülmektedir. Erkek küpelerinin genellikle sosyal statü belirtmek ve cesaret, yiğitlik kavramlarıyla kullanıldığı düşünülmektedir. Umay tasviri ise şifa, bereket ve ölen kişiyi korumak, ölümsüzlüğü işaret etmektedir. Küpelerin maden işçiliğindeki inceliği hususunda da değerli olduğunu belirten J. Ö. Oktay Çerezçi, bu sebeple Gök-Türklerin maden sanatındaki ilerlemelerine dikkatleri çekmektedir.⁶⁷⁹ Altay bölgesinde Çulışman nehri yakınlarındaki Kudırge kaya resimlerinde Gök Tanrı'yı simgelediği düşünülen, bıyıklı ve keçi sakallı, oranı büyük tutulmuş erkek yüzü ve onun yanında Umay olduğu düşünülen taçlı kadın figürüne sunu yapan atlılar, kadın figürünün yanında belki ikinci dereceden bir dişi ruh ve rütbesi düşük olduğu için daha küçük boyda ve geride yer alan kadın tasvirleri bulunmaktadır (Fotoğraf 137). B. Ögel, erkeklerin küpe takma hususuna değinerek tasvirlerin erkek olabileceğini belirtmektedir.⁶⁸⁰

Yenisey Nehri çevresindeki kurganlardan 93 Numaralı Kurgan'da bulunan yaşlı kadın kalıntıları arasında göğsün üzerinde küçük altın kaplamalı tunç çingiraklar, kafatasının sol tarafında bakır küpe, sağ dirseğin yanında tunç plaka parçası ve tunç levha parçaları yer almaktadır. Aynı çevredeki bir başka yaşlı kadına ait 2 Numaralı Kurgan'da da küpe örneklerinin biri kafatasının sol tarafında, diğeri baldır kemiklerinin arasında bulunmuştur.⁶⁸¹ Pencikent mabedinin duvarlarındaki freskler devrin kültürüne dair bilgileri günümüze taşımaktadır. Ayrıca Pencikent'teki süs eşyaları arasında çingirak da bulunmaktadır.⁶⁸²

Kurganların özellikle ipek kumaşlarla süslendiği görülmektedir. Kudırge Kurganları'nda bulunan kalıntılar Gök-Türk çağına ait bir kültür merkezi olarak kabul

⁶⁷⁹ J. Ö. Oktay Çerezçi, "Göktürk Devri Küpeleri (VI-IX Yüzyıllar)", s. 56-64.

⁶⁸⁰ B. Ögel, **İslâmiyetten Önce Türk Kültür Tarihi Orta Asya Kaynak ve Buluntularına Göre**, s. 147; Yaşar Çoruhlu, "Göktürk Devri Kaya Resimlerine Bir Bakış", XIV. Türk Tarih Kongresi (09-13 Eylül 2002), C. III, s. 516, 517; Yaşar Çoruhlu, "Göktürk Sanatı", s. 96.

⁶⁸¹ Y. Çoruhlu, **Eski Türklerin Kutsal Mezarları Kurganlar**, s. 221, 230.

⁶⁸² B. Ögel, **İslâmiyetten Önce Türk Kültür Tarihi Orta Asya Kaynak ve Buluntularına Göre**, s. 187, 188.

edilmektedir. İpekli atlas örneğine de ilk kez burada rastlanılmıştır. Fikri Salman çalışmasında özellikle kumaşın şimdiye kadar bulunanlardan farkını, düz bezayağı tarzında dokunmuş ve basit dimi örgülerden oluşmuştur. Örgü örneğinin de burada ilk kez görüldüğünü belirtmektedir. Katanda'da bulunan giysi parçaları ipekli ve kürklü olarak ikiye ayrılmaktadır. İpekli kumaşların Bizansın kemha denilen ipekli ürünü olarak değerlendirilmektedir. B. Ögel ise kumaşın M.S. VII. ve VIII. yüzyıla ait Çin kumaşı olduğunu belirtmektedir.⁶⁸³

Süs unsurlarından Proto Türk Geyik motifleri genelde kadınların giyim-kuşamlarında detay ve süs unsuru olarak kullanıldığı öngörülmektedir. Geyik tasviri, Hun devrinden itibaren özellikle başlıklarda kullanılmaktadır. Kadınların özellikle kullanma sebebi ise manasının dişiliğin, anneliğin, üretkenliğin, bolluğun ve bereketin sembolü olarak kabul edilmesidir.⁶⁸⁴ Ancak Emel Esin, Gök-Türk hakanlarının damgasından “dağ keçisi piktogramının” varlığına dikkat çekerek Türk devlet olgusundaki ölümsüzlüğü sembolize de kullanıldığını belirtmektedir.⁶⁸⁵ Orta Asya'da hayvan motifleri sık rastlanılan temel unsurlardan biridir. Gök-Türklerle birlikte “kurt” tasvirleri de sık sık kullanılmaya başlanmıştır.⁶⁸⁶ Dokuma kültüründe eski damga ve tasvirlerin yanında Gök-Türk harflerinin kullanıldığı belirtilmesi gereken bir diğer husustur.⁶⁸⁷

C. UYGUR DEVLETİ

“Uygur” adına ilk kez Orhun Âbideleri’nde Bilge Kağan Yazıtı’nın Doğu yüzünde rastlanılmaktadır.⁶⁸⁸ Ahmet Taşağıl Çin kaynaklarında “Uygur” adının “*Huei-ho, Wei-ho, Huei-hu, Wei-wu-er*” şeklinde yer aldığını belirtmektedir.⁶⁸⁹ “Uygur” adının kelime manası için ise çeşitli görüşler vardır. Zeki Velidî Togan, Reşideddin’den tercüme ettiği Oğuz Destanı’nda “Uygur” adının manasını, ‘izinden giden, uyan’ olarak

⁶⁸³ F. Salman, “Göktürk Dönemi Kıyafetleri”, s. 13, 14.

⁶⁸⁴ S. Alyılmaz – C. Alyılmaz, “Eski Türk Kadın Heykellerinin Düşündürdükleri”, s. 18.

⁶⁸⁵ Emel Esin, *Orta Asya’dan Osmanlıya Türk Sanatında İkonografik Motifler*, İstanbul 2004, s. 39.

⁶⁸⁶ Yaşar Kalafat, “Göktürklerden Günümüze Türk Halk İnançlarında Kurt”, **XIV. Türk Tarih Kongresi (09-13 Eylül 2002)**, Ankara 2005, C. III, s. 461-474.

⁶⁸⁷ Başlangıçtan itibaren Türk boylarında kullanılan damgalar, özel eşya ve hayvanların karışmaması üzerine kullanılmaktaydı. Daha sonra dokuma ürünlerinde motif olarak karşımıza çıkmaktadırlar. Gök-Türk harflerinin bu hususta kullanıldığı da detaylı olarak görülmektedir. Detaylı bilgi için bkz. Neriman Görgünay Kırzioğlu, “Oğuz Damgaları ve Göktürk Harflerinin Dokumalarımızda Yaşayan Örnekleri”, **XIV. Türk Tarih Kongresi (09-13 Eylül 2002)**, C. III, Ankara 2005, s. 593-615.

⁶⁸⁸ M. Ergin, *Orhun Âbideleri*, s. 82, 83.

⁶⁸⁹ A. Taşağıl, *Kök Tengri’nin Çocukları*, s.197.

aktarmaktadır.⁶⁹⁰ Saadettin Gömeç ise çalışmasında “şahin gibi hızla hücum eden, orman halkı, çukur, takip etmek” vs. gibi manalarda olduğunu belirtmektedir. “Uygur” adı sonra ki yüzyıllarda değişime uğramadan Karabalgasun, Şine Usu, Tez II, Suci, İyme ve Şivet-Ulan yazıtlarında kullanılmaya devam etmiştir.⁶⁹¹ Uygur Devleti, Hun ve Gök-Türk devletlerinin kültür ve siyasi ayağının devamı olarak kabul edilmektedir. Gülçin Çandarlıoğlu eserinde bu husus üzerine Uygurların Hunların nesilleri olarak kabul edildiğini ve Dokuz Oğuz-On Uygur olarak da anıldıklarından bahsetmektedir.⁶⁹² Uygur döneminde Türkler, atlı konar-göçer yaşamdan yerleşik yaşama geçişi ve yazılı metinleri ile önce ki Türk devletlerinden ayrılmaktadır.

Uygurlar, M.Ö. 605’den itibaren Gök-Türk Devleti’ne bağlı olarak Selenga kenarlarında oturuyorlardı. 605-628 arasında Ötüken’de bulunuyorlardı. 630 yıllarında Tula nehri boylarına doğru iniyorlar. Selenga, Orhun ve Tula nehirleri etrafında yaşayan Uygurlar, genellikle kullandıkları “yüksek arabalardan” dolayı Çinliler tarafından “Kao-ch’e” olarak anılmışlardır. Göç ve savaşta kullanılan yük arabaları aslen ev olarak kullanılmaktaydı. VI. yüzyıldan sonra Uygurların “Hui-ho” olarak ‘şahin sürati ile dolaşan ve hücum eden’ manasıyla Çin vesikalarında yer aldığı belirtilmektedir.⁶⁹³

Gök-Türkler arasında özellikle Töles boylarının isyanı ile başlayan yıkılış dönemi, Basmıl, Uygur ve Karluklar özelinde Gök-Türk Devleti’nin yıkılışıyla bitmiştir. Gök-Türkler devrinde Uygurlar, P’u-sa’nın emrindeki Uygur Tölesleri olarak anılmakta ve Çin boyunduruğu altındaydılar.⁶⁹⁴ Gök-Türkler tarih sahnesinden silindikten sonra Basmıl kağanı bağımsızlığını ilan etmiştir. Kısa bir süre sonra Uygurlar bu kağana karşı

⁶⁹⁰ Z. V. Togan, **Oğuz Destanı Resîdeddin Oğuznâmesi, Tercüme ve Tahlili**, s. 20.

⁶⁹¹ Saadettin Gömeç, **Uygur Türkleri Tarihi ve Kültürü**, Ankara 1997, s. 11-14.

⁶⁹² Gülçin Çandarlıoğlu, **Uygur Devletleri Tarihi ve Kültürü Çin Kaynakları ve Uygur Kitabelerine Göre**, İstanbul 2004, s. 11. Uygurların devlet olma sürecinde de “Dokuz Oğuz”ların varlığını görmekteyiz. “On uygur ve toquz uygur” olarak iki zümrenin birleştiğine atfedilmektedir. Bu iki kavmin aynı kavim olabileceği görüşü de mevcuttur. Bkz. F. Laszko, “*Dokuz Oğuzlar ve Gök Türkler*”, s. 41.

⁶⁹³ Ö. İzgi, **Çin Elçisi Wang Yen-te’nin Uygur Seyahatnamesi**, s. 13, 14; B. Ögel, **Türk Kültürünün Gelişme Çağları**, s. 174; Bahaeddin Ögel, “*Türk Efsaneleri Üzerine İncelemeler Uygur’ların Menşesi Efsanesi*”, **AÜDTCF Dergisi**, C. 6, S. 1-2, (1948), s. 17-19.

⁶⁹⁴ G. Çandarlıoğlu, **Uygur Devletleri Tarihi ve Kültürü Çin Kaynakları ve Uygur Kitabelerine Göre**, s. 11, 12; S. Gömeç, **Uygur Türkleri Tarihi ve Kültürü**, s. 20, 21; Colin Mackerreas, “*Uygurlar*”, **Erken İç Asya**, (çv. Şinasi Tekin), İstanbul 2014, s. 425; J. P. Roux, **Türklerin Tarihi**, s. 160-162.

Uygur adının etimolojik incelenmesinde Z. V. Togan Kaşgarlı Mahmud’da geçen Uygur sözünün “*Khudhkhur*” olarak telaffuz edildiğini belirtir. Ancak buna dair İran destanında “*Yugur Khakani*” dışında bir bilginin kaydedilmediğini de aktarmaktadır. Bkz. Zeki Velidî Togan, **Umumî Türk Tarihine Giriş Cild I En Eski Devirlerden 16. Asra Kadar**, İstanbul 1981, s. 147, 148.

isyan edip Karlukların yardımıyla yeni bir kağanlık kurmuşlardır. 744 yılında Uygurların ilk kağanı Ku-tu-lu P'i-chia Ch'üeh K'o-han olarak bilinen Kutluk Bilge Kül Kağan olmuştur. Bu devirde hüküm sürülen topraklar, doğuda Szu-wei, batıda Altın Dağları, güneyde Gobi sahrasına genişlemiştir. Başşehirleri ise “Ordu Balığ” olarak bilinen Yukarı Orhun Nehri üzerindeki “Karabalgasun” olarak bilinmektedir. S. Gömeç, Karabalgasun Yazıtı’nda Kutluk Bilge Kül Kağan için babasının “*doğuştan atılğan ve başarılı olduğu, oymakların ona kendiliklerinden bağlandığı, tebasını koruyup, gözettiği, Basmıl kağanı Aşina’nın isyanından sonra Uygurların Basmıl adını aldığı, daha sonra Üç-Karluk ve diğer boyların onu kağan ilan ettikleri*”ni aktarmaktadır.⁶⁹⁵

Kutluk Bilge Kül Kağan’ın ölümünden sonra başa oğlu Mo-yench’o (Moyen-Çor) geçmiştir. Kendisine “Gökte doğmuş, memleketi idare etmiş, Bilge Kağan” manasında “Tengride Bolmuş İl itmiş Bilge Kağan” unvanı verilmiştir. Hatunu da İl Bilge Hatun unvanı almıştır.⁶⁹⁶ Bu durum Uygur Türklerinde de kadınların siyasetteki aktif durumunu göstermektedir. Mo-yench’o devrinde seferler Batı’ya, Kuzey’e , Oğuzlara ve Çinlilere karşı yapılmaktaydı. Sınırlarını Sir Derya nehri boylarına kadar ilerlemiştir. Ötüken’in ortasına kağanlık otağını kurdurmuştur. Kırgızları kendilerine bağlamışlardır. 751 yılında Araplarla Çinliler arasındaki Talas savaşıyla sınırlar genişlemiş ve Tarım bölgesi Uygurların eline geçmiştir. Talas Savaşı sonrası Orta Asya içlerine İslâmiyet yayılmaya başlamıştır. Ardından Semerkant’ta ilk kâğıt fabrikası imalâthanesi kuruluyor. Orta Asya’dan İslâm medeniyetine ardından Avrupa’ya uzanan bu kâğıt akışı dünyada yeni bir dönemi başlatmıştır. Çin’de ise bu devirde iç isyanlar baş göstermiştir. İsyanın bastırılması hususunda Uygurlar Çin’e yardım etmiştir. Bu yardım üzerine Uygur Kağanı Mo-yench’o ile Çin imparatorunun öz kızı evlenmiş, bol hediyeler verilmiştir. Ek olarak her yıl Uygurlara yirmi bin top ipek vermeye karar verilmişti.⁶⁹⁷

⁶⁹⁵ S. Gömeç, **Uygur Türkleri Tarihi ve Kültürü**, s. 24. Türkler Aşina soyuna dayandırılmaktadır. Düşman orduları tarafından yok edilen Aşinalardan sadece bacakları kesik bir erkek çocuk sağ kalır. Çocuğu dişi kurt dağa kaçırır ve kurt çocuktan hamile kalır. Doğan çocuklar dünyaya yayılır. Uygurların menşelerinden bahsedilirken de ata sembolizminin kullanıldığı görülmektedir. Bkz. Tugba Gönel Sönmez, “*Uygur Türklerinin Anlatma, İnanç ve Ritüellerinde Hayvan Sembolizmi*”, **Uluslararası Uygur Araştırmaları Dergisi**, S. 12, (2018), s. 216, 217.

⁶⁹⁶ S. Gömeç, **Uygur Türkleri Tarihi ve Kültürü**, s. 26.

⁶⁹⁷ Ö. İzgi, **Çin Elçisi Wang Yen-te’nin Uygur Seyahatnamesi**, s. 16, 17; G. Çandarlıoğlu, **Uygur Devletleri Tarihi ve Kültürü Çin Kaynakları ve Uygur Kitabelerine Göre**, s. 13-16; S. Gömeç, **Uygur Türkleri Tarihi ve Kültürü**, s. 23-36; C. Mackerreas, “*Uygurlar*”, s. 425, 426; L. Rásónyi, **Tarihte Türkülük**, s. 171, 172; İ. Kafesoğlu, **Türk Millî Kültürü**, s. 127; Gülçin Çandarlıoğlu, “*Uygurların Çinlilere Yaptıkları Yardımlar ve Bunların İçyüzü*”, **Tarih Dergisi**, S. 31, (1977), s. 42-44.

759 yılında Mo-yench'o'nun ölümüyle yerine Teng-li mou-yü (Bögü) Kağan başa geçmiştir. Bu devirde Kuzey Çin'de yaşanan isyanlar ve Uygur yağmaları neticesinde halk elbise yapmaya kumaş bulamadığı için kâğıt kullanmıştır. Bu zor dönemde Bögü Kağan'ın Çin'e yardım ettiği ve karşılığında Çin'in iki bin ailenin yıllık gelirini her yıl Kağan'a göndereceği belirtilmektedir. Tibetlilere karşı Çinliler ile işbirliği yapılmıştı. Tibetlilerle mücadelede şamanların duasıyla çıkan rüzgâr ve kar sayesinde Tibetlilerin üşüyüp donduğu ve G. Çandarlıoğlu eserinde, Çin seferinden önce iki şamanın savaşa dair bilgiler verdiğini belirtmektedir. Şamanlar, *"Bu seferde savaş yok. Bir büyük adamla görüşüp döneceksiniz!"* demişler ve seferde Kuo Tzu-i ile anlaşmışlar. S. Gömeç ise iki kamın Uygurlar arasında dans ettiğinden bahseder.⁶⁹⁸ Uygur Devleti özelinde Türklerin çeşitli dinlerle tanıştığı bilinmektedir. Bu devirde Türkler içerisinde Maniheizm ve Budizm'in yayılma alanının geliştiği aşikârdır. Fakat Şamanizm siyaset içinde yukarıdaki anekdotla diriliğini de kanıtlamaktadır.⁶⁹⁹ Bögü Kağan Lo-yang seferinde Çin'de uzun süre kalmış, dönüşte dört Mani rahibini de birlikte ülkesine getirmişti. Bu özel durumlar dini hayattaki değişiklikleri de beraberinde getirdi. Uygurların tarihi süreçte din değiştirme ve inanç konusunda serbest oldukları gözlemlenmektedir. Sık sık din değiştirdikleri ve benimsedikleri dini yaymaya çabaladıkları görülmektedir. Bir görüşe göre Uygurlar, kuruluşlarından önce Budizm'i benimsemişti. Gök-Türk çağında Budizm'in yayılmış olma ihtimali kuvvetle muhtemeldir. Çin'den sefer sonrası gelen Mani rahipler ile Mani dini de Uygurlar arasında hızla yayılmıştır. Özkan İzgi özelinde Mani dininin Uygurlar arasındaki hızla yayılma hususu Sogd tüccarlarıyla ilişkilendirilmektedir. Kağan unvanlarında bilakis ay tabirinin kullanılması Maniheizm ile bağdaştırılmaktaydı. Çünkü "ay" Maniheizm'de "gök" kadar önemli bir figürdür. Ayrıca R. Grousset çalışmasında Çin metinlerinde Uygurların Mani rahiplerine daima

⁶⁹⁸ G. Çandarlıoğlu, **Uygur Devletleri Tarihi ve Kültürü Çin Kaynakları ve Uygur Kitabelerine Göre**, s. 16-21; S. Gömeç, **Uygur Türkleri Tarihi ve Kültürü**, s. 42.

⁶⁹⁹ Uygurlar arasında şaman inancından sonra sırasıyla Budizm, Hristiyanlık, Maniheizm ve İslâmiyet benimsenmiştir. İnançların yayılımı esnasında Şamanistlerin zor din değiştirme meselesinin olmadığı bildirilir. Uygurlardaki bu yayılım, aynı zamanda kişiler ve inançlar arasındaki hoşgörüyü de beslemiş diyebilmekteyiz. Bugün ki kalıntılar arasında dini mekanların yan yana olduğu nadide bir kanıttır. Bkz. Şükrü Akkaya, *"Uygur Türklerini ve Kültürlerini Tanıyalım"*, **AÜDTCF Dergisi**, C. 1, S. 3, (1943), s. 80; J. P. Roux, **Türklerin Tarihi**, s. 178; L. Rásónyı, **Tarihte Türklük**, s. 165, 166.

danışıklarını belirtmektedir. Mani dinini hızla benimsemeleri Türklerin savaşçı tabiatını köreltmıştır.⁷⁰⁰

Bögü Kağan'ın veziri Alp Kutlug Bilge, 779/780 senesinde Bögü Kağan'ı öldürüp tahta geçmişti.⁷⁰¹ Alp Kutlug Bilge'nin başa geçmesi Çin sarayında memnuniyetle karşılanmıştı. Uygurlar içerisindeki Dokuz Oğuz beylerinin güçlerinin kırılması üzerine bu devirde Uygur Devleti'nde karışıklıklar baş göstermişti.⁷⁰² Alp Kutlug Bilge'den sonra "Ay Tengride Kut Bulmuş Külük Bilge Kağan(Ay Tanrısında saadet bulmuş ünlü Bilge Kağan)" unvanıyla oğlu başa geçmişti. Uygur Türklerinin bu devire kadar Karluk kabileleri ve (beyaz elbiseli) Gök-Türklerle barış içinde olduğu belirtilmektedir. Fakat Beşbalık'a hâkim olma mücadelesi başlayınca Tibet, Karluk, (beyaz elbiseli) Gök-Türk ve Sha-t'o'lar birlik olup Uygurlara karşı mücadeleye girişti. Uygurlar mağlup edilmiş ve bunun üzerine kağan, eşi tarafından zehirlenip öldürülmüştür.⁷⁰³ Yerine küçük oğlu Toloszu/A-ch'o(Feng-Ch'eng) Kağan tahta geçti. Bu dönemde Uygur Başbakanı Tibetlileri mağlup etti. 794/795 yılında da ölmüştü.⁷⁰⁴

Uygur tahtına Alp Külüg Bilge Kağan geçmiştir. Alp Külüg Bilge Kağan'ın faaliyetleri arasında dikkat çeken hususlar vardı. Kuça'yı fethetti ve Maniheizm'in Uygurlular arasında yayılması için gayret sarf etti. Özellikle rahiplerin ülkede oturma izni verilmesi ve mabedlerin bununla paralel olarak yapımının artışı bu hususu desteklemektedir. Ayrıca Çin'de Mani dininin yayılması için Uygur halkının çabaladığı görülmektedir. 807 yılında Çin'deki mabedlerin yapım hakkı tamamen Uygur ustalarına

⁷⁰⁰ Ö. İzgi, **Çin Elçisi Wang Yen-te'nin Uygur Seyahatnamesi**, s. 18, 19, 20; C. Mackerreas, "Uygurlar", s. 437, 446, 447; R. Grousset, **Bozkır İmparatorluğu**, s. 151; İ. Kafesoplu, **Türk Millî Kültürü**, s. 128; B. Ögel, **Türk Kültürünün Gelişme Çağları**, s. 182, 183, 185, 186. Mani dini Türk yaşam döngüsünü derinden sarsmaktadır. Özellikle cihan devlet anlayışlarındaki mücadelecî ruhu öldürmüştür. Bu durum yayla arayışındaki Türklerin tabiatla olan ahenklerini ve tecrübelerini de köreltmıştır. Uygurlar Mani dinini resmi olarak benimsemişlerdir. Uygurlardan sonra Türkler arasında Mani dini rağbetini kaybetmiştir. Bkz. TEKİN, Şinasi, "Mani Dininin Uygurlar Tarafından Devlet Dini Olarak Kabul Edilişinin 1200. Yıl Dönümü Dolayısı ile Birkaç Not (762-1962)", **Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten**, C. 10, (1962), s. 1-10.

⁷⁰¹ B. Ögel, **Türk Kültürünün Gelişme Çağları**, s. 183.

⁷⁰² G. Çandarlıoğlu, **Uygur Devletleri Tarihi ve Kültürü Çin Kaynakları ve Uygur Kitabelerine Göre**, s. 21-24; Ö. İzgi, **Çin Elçisi Wang Yen-te'nin Uygur Seyahatnamesi**, s. 21.

⁷⁰³ G. Çandarlıoğlu, **Uygur Devletleri Tarihi ve Kültürü Çin Kaynakları ve Uygur Kitabelerine Göre**, s. 24, 25; Ö. İzgi, **Çin Elçisi Wang Yen-te'nin Uygur Seyahatnamesi**, s. 22, 23, 24; S. Gömeç, **Uygur Türkleri Tarihi ve Kültürü**, s. 45-49; R. Grousset, **Bozkır İmparatorluğu**, .

⁷⁰⁴ G. Çandarlıoğlu, **Uygur Devletleri Tarihi ve Kültürü Çin Kaynakları ve Uygur Kitabelerine Göre**, s. 25; R. Grousset, **Bozkır İmparatorluğu**, s. 155, 156. Çinliler, Maniheizmi benimseyen Uygurlara "beyaz giymiş göğün oğlu" demektedir. Bkz. Ö. İzgi, **Çin Elçisi Wang Yen-te'nin Uygur Seyahatnamesi**, s. 26.

verilmiştir. Uygurlar bu dönemde yavaş yavaş Çin'e yerleşmeye başlamıştır.⁷⁰⁵ Alp Külüg Bilge Kağan'ın ölümünden sonra Alp Bilge Kağan 808 yılında Uygur tahtına geçmiştir. Kağan kendi adına dikilen Karabalgasun yazıtıyla ebedileştirilmiştir. Yazıt Türkçe, Çince ve Sogdça yazılmıştır. Mani dininin benimsenmesi için kendisinden önceki hükümdarlar gibi özel çaba sarf ettiği görülmektedir.⁷⁰⁶ G. Çandarlıoğlu, Alp Bilge Kağan'dan sonra "Kün Tengride Ülüg Bulmuş Alp Küçlüg Bilge Kağan"ın tahta geçtiğini belirtmektedir. Bu dönemde Uygurların Çin'e baskı zoruyla Çinli prensesle evlenme meselesine değinilmiştir. Daha sonra Hazar Tegin olarak da bilinen "Ay Tengride Kut Bulmuş Bilge Kağan"ın tahta geçtiğini 832 senesinde öldürüldüğünü belirtir.⁷⁰⁷ Fakat Ö. İzgi'de Alp Bilge'den sonra direk Hasar Tegin'in (Ay Tanrısında saadet bulmuş, Bilge Kağan) tahta oturduğunu ve 832 yılında maiyetiyle öldürülene kadar görev başında olduğunu belirtir. Ayrıca bu dönemde yapılan evlilikle ticari imtiyazlar elde edildiği ve ekonominin düzeldiğine de değinmektedir.⁷⁰⁸

821 senesiyle beraber Uygur Devleti içerisinde genel bir bozukluk, entrikalar ve suikastlar görülmeye başlamıştır. Hasar/Hazar Tegin ölünce yerine Hu-T'e-le/Hu Tegin başa geçmiştir.⁷⁰⁹ Hu-T'e-le'nin kağanlık döneminde Uygurlar içerisindeki karışıklık iyice artmıştır. Doğal felaketler ile kaybedilen hayvanlar ile Çin'e satılacak ürün kaybı yaşanmış ve ekonomi kötüye gitmiştir. Bu dönem kayıtlarında önemli bir başka husus ise İmparator Wen-tsung'un sınır bölgelerinde "iletişim eksikliğini gidermek" adına dil öğrenen ve öğreten memurluklar kurdurmuştur. Hu-T'e-le kağan 839 yılında ölünce Ö. İzgi'ye göre Wu-tu-kung ardından Wu-chieh tahta oturmuştur. Fakat 840 yılından itibaren çöküş hızlanmıştır. Özellikle Kırgızlar ile yaşanan mücadele neticesinde Wu-chieh öldürülmüştür. Bu olaydan sonra Uygurlar yurt edinmek için çeşitli yön ve bölgelere hareket etmişlerdir.⁷¹⁰ B. Ögel 840 yılı için Uygurların Buda dinini kabul

⁷⁰⁵ Ö. İzgi, *Çin Elçisi Wang Yen-te'nin Uygur Seyahatnamesi*, s. 23; G. Çandarlıoğlu, *Uygur Devletleri Tarihi ve Kültürü Çin Kaynakları ve Uygur Kitabelerine Göre*, s. 27; S. Gömeç, *Uygur Türkleri Tarihi ve Kültürü*, s. 47; İ. Kafesoğlu, *Türk Millî Kültürü*, s. 129; B. Ögel, *Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, s. 189.

⁷⁰⁶ Ö. İzgi, *Çin Elçisi Wang Yen-te'nin Uygur Seyahatnamesi*, s. 23, 24; G. Çandarlıoğlu, *Uygur Devletleri Tarihi ve Kültürü Çin Kaynakları ve Uygur Kitabelerine Göre*, s. 27-29.

⁷⁰⁷ G. Çandarlıoğlu, *Uygur Devletleri Tarihi ve Kültürü Çin Kaynakları ve Uygur Kitabelerine Göre*, s. 29-31. S. Gömeç'te G. Çandarlıoğlu'yla paralel sıralamada bilgiler vermektedir. Bkz. S. Gömeç, *Uygur Türkleri Tarihi ve Kültürü*, s. 52-54.

⁷⁰⁸ Ö. İzgi, *Çin Elçisi Wang Yen-te'nin Uygur Seyahatnamesi*, s. 24.

⁷⁰⁹ Ö. İzgi, *Çin Elçisi Wang Yen-te'nin Uygur Seyahatnamesi*, s. 24, 25; G. Çandarlıoğlu, *Uygur Devletleri Tarihi ve Kültürü Çin Kaynakları ve Uygur Kitabelerine Göre*, s. 32, 33.

⁷¹⁰ Ö. İzgi, *Çin Elçisi Wang Yen-te'nin Uygur Seyahatnamesi*, s. 25; C. Mackerreas, "*Uygurlar*", s. 429.

ettiğini ve Uygurların kendilerine göre dini şekillendirdiğini belirtmektedir. Bu hususta örnek olarak “et yiyen ‘Yaylacı Budistler’in” ilk ve tek olarak Uygurlar arasında görüldüğü aktarılmaktadır.⁷¹¹ S. Gömeç’in çalışmasında Hu-T’e-le’den sonra tahta II. Kasar Tigin’in geçtiği not edilmektedir. Uygurların kaos döneminin baş gösterdiği devirde Ötüken’i terk ettikleri belirtilmektedir. On beş Uygur boyu Karluklara sığınmış, diğer boylar ise Doğu Türkistan’a göçmüştür. Kansu’ya ve Çin’in güney sınırlarına kadar Uygur Türklerinin ilerlediği belirtilmektedir.⁷¹² G. Çandarlıoğlu ve İ. Kafesoğlu, Ho-sa Tegin Kağan’ın tahta geçtiğinden ve Kırgızların Ho-sa Tegin’i öldürdüğünden bahsetmektedir. Ayrıca Uygurlar Beşbalık bölgesinden Kan-chou bölgesine ve Çin’e kaçmıştır.⁷¹³ Her iki çalışmanın neticesinde de Orhun bölgesi Uygur hâkimiyeti son bulmuştur.

Kansu şehri yakınlarında X. yüzyılın başlarından itibaren Uygurlar yeniden görülmektedir. Kan-Chou Uygurları olarak bu bölgede hüküm süren Türkler, Sarı Uygurlar olarak da anılmaktadır. Ö. İzgi Budist kitaplarında Uygur devri Türk kağanlarının “Gök Hükümdar” olarak gösterildiğini belirtir.⁷¹⁴ 905 yılında Çinli kumandanın Çin’den ayrılıp dört vilayetten oluşan otonom devlet kurması ve Uygurlara baskı yapıp bölgedeki ticareti ele geçirmeyi amaçlamıştır. Fakat bu baskılar Uygurlarda karşı atağa neden olmuş ve 911’de krallığın merkezi olan Tun-Huang’ı ele geçirmişlerdir. Fakat hakanlar artarda tahta geçtiği için devlet içerisinde bir sürerlilik ve idari düzen eksikliği yaşanmıştır. 931-32-33 yıllarında G. Çandarlıoğlu’na göre Tangutların, Ö. İzgi’ye göre Tibetlilerin Uygur kervanlarını soymasıyla ekonomide de bozukluklar yaşanmıştır. Tun-Huang şehri Bin Buda olarak anılmakta ve meşhur mabetlerle çevrelenmektedir. Sarı Uygurlar siyasi tarihlerine 940’dan sonra Hıtaylarla, 1028’den sonra Tangutlarla, 1226’dan sonra Cengiz devletiyle devam ettiler. Bugün ise kuzeybatı Çin’de yaşam sürmekte.⁷¹⁵

⁷¹¹ B. Ögel, *Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, s. 175.

⁷¹² S. Gömeç, *Uygur Türkleri Tarihi ve Kültürü*, s. 55, 56.

⁷¹³ G. Çandarlıoğlu, *Uygur Devletleri Tarihi ve Kültürü Çin Kaynakları ve Uygur Kitabelerine Göre*, s. 33; İ. Kafesoğlu, *Türk Millî Kültürü*, s. 129; B. Ögel, *Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, s. 190, 191.

⁷¹⁴ Ö. İzgi, *Çin Elçisi Wang Yen-te’nin Uygur Seyahatnamesi*, s. 26.

⁷¹⁵ Ö. İzgi, *Çin Elçisi Wang Yen-te’nin Uygur Seyahatnamesi*, s. 27-29; G. Çandarlıoğlu, *Uygur Devletleri Tarihi ve Kültürü Çin Kaynakları ve Uygur Kitabelerine Göre*, s. 34, 35; J. P. Roux, *Türklerin Tarihi*, s. 173; İ. Kafesoğlu, *Türk Millî Kültürü*, s. 130, 131; B. Ögel, *Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, s. 215-218.

Batıya giden Uygurlar ise Turfan-Kao-ch'ang Uygurları olarak anılmaktadır. Yerleştikleri alanlar Beşbalık, Turfan, Hoço, Kaşgar olarak bilinmektedir. Mücadele edip sınırları genişletmekten ziyade komşuları ile dostluk ve ticari anlaşmalarla hüküm sürmeyi tercih etmişlerdir. Orta Asya'nın ticaret güzergâhları üzerinde yer alan bir şehir olması iktisadi açıdan Uygurları kuvvetlendirmiştir. Kao-ch'ang Uygurlarından ilk ticaret heyeti 962 yılında Çin'e gönderilmiştir. Ticari heyetler 965, 981, 985 ve 1004 yıllarını takip etmiştir. G. Çandarlıoğlu, Uygurların değişik isimlerle anılma meselesi için hükümdarların kişisel başarıları yahut şehirlerin birbirleri içerisinde zaman zaman üstünlük sağlayarak değişikliğe uğramasıyla alakalandırılmaktadır. Kao-ch'ang Uygurları'nın ilk kağanı Mengli Kağan seçilmiştir. Başkentleri de Kao-ch'ang şehridir. 1206 yılında Kara Hıтай Devleti'ne vassal olmuşlar. 1209'da Cengiz Han'la Moğol ordusuna katılmışlar. 1211 yılında Cengiz Han'ın kızı ile Uygur kağanı evlenmiş. Çağatay devrinde Kao-ch'ang şehri eski önemini kaybetmiştir. Şehrin adı da "Ho-chou, Huo-cho (Hoço)" olarak değişmiştir. Uygurlarda bu devirden itibaren "Hoço Uygurları" olarak anılmaya başlanmıştır. Uygurlar 1305'den sonra "İdiqut" unvanlı kişiler tarafından yönetilmişler ve "İdiqut Uygurları" olarak anılmaya başlanmışlardır. Çin'e Uygurlardan en son elçi 1448 yılında gitmiştir. Çin yıllıklarında Beşbalık Uygurları'ndan da bahsedilmektedir. Uygurların üstünlük kurduğu Beşbalık şehrine, 1283 tarihinden sonra Kubilay Han tarafından vali atanmıştır. Daha sonra otuz adet posta istasyonu kurulsa da ilerleyen devirlerde Beşbalık da görkemini kaybetmiştir. Uygurlar aslında her devirde görülen Türk boyudur. Fakat siyasi, iktisadi ve coğrafi durumların ön plana çıkmasıyla adlandırmalar Çin yıllıklarında farklılık göstermektedir. Bu durum aslında bizlere çalışmanın başında bahsettiğimiz Çin yıllıklarının gördüğü kadar yazdığının önemli bir kanıtıdır. Bugün ise Doğu Türkistan Uygur Özerk Bölgesi olarak yaşamaktadır.⁷¹⁶

Uygur Türklerinin Moğol hâkimiyetine geçiş süreci için Bkz. S. Gömeç, **Uygur Türkleri Tarihi ve Kültürü**, s. 63-65. Ayrıca Uygurların Moğol hâkimiyetine girme hususunda aslen Moğollar Uygurların devlet teşkilatındaki deneyimlerinden faydalandığı ön görülmektedir. Ayrıca Moğolların Uygur alfabesini kullanıldığına dair birçok kaynağın not ettiği belirtilmektedir. Bkz. Altay Tayfun Özcan, *"Moğol Tarihine İlişkin Latince Kaynaklarda Uygurlar"*, **Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi**, S. 34, (2013), s. 147-163.

⁷¹⁶ Ö. İzgi, **Çin Elçisi Wang Yen-te'nin Uygur Seyahatnamesi**, s. 29-32; G. Çandarlıoğlu, **Uygur Devletleri Tarihi ve Kültürü Çin Kaynakları ve Uygur Kitabelerine Göre**, s. 36; S. Gömeç, **Uygur Türkleri Tarihi ve Kültürü**, s. 62; İ. Kafesoğlu, **Türk Millî Kültürü**, s. 131, 132; B. Ögel, **Türk Kültürünün Gelişme Çağları**, s. 192, 193.

Uygur devrinde yaşanan hızlı etkileşimler, Uygurların sosyo-kültürel hayatlarına olumsuz etkiler bırakırken, gelişimlerinde de olumlu yansımalarla vesile olmuştur. Türkler tarih boyunca hayvancılıkla uğraştıkları için yazın yaylak denilen serin, sulak ve otlığı bol yaylaları her devirde tercih etmişlerdir. Uygur devrinde ise kışın otağ yerine kerpiç veya ahşap evlerde yaşamaya başladıkları görülmektedir.⁷¹⁷ Bu dönemde özellikle Türkler içerisinde yerleşik yaşama geçişin hızlanması tarım faaliyetlerine daha fazla eğilim göstermelerine neden olmuştur. Uygurların özellikle su değirmenleri ve nehir sularından oluşturdukları ufak su kanalları, sulama sistemi ile tarım faaliyetlerini üst safhaya taşıdı.⁷¹⁸

Bozkırda Türkleri ayrıcalıklı ve göçebe kültürden yüksek bir medeniyete taşıyan demir madeninin kullanımıdır. Madenin Orta Asya’da bol bulunması ve Türklerin demiri çok iyi derecede ürettiği olması devrin savaş sanayisinde de öncü olmalarını ve Bozkırda sürerliliği yakalayan ve yüzyılları aşan devletler kurmalarını sağlamıştır. Türklerin erken çağlardan itibaren madeni sahada yaşam sürmeleri neticesinde coğrafi işaretler, toplumda karakteristik özellik olarak kabul edilmektedir. İbn Haldun’un “coğrafya kaderdir” tespitiyle de bu hususu desteklemektedir. Madenlerin Türkler arasında karakteristik bir mana kazanması ilgi olarak benimsenmesinden ziyade beceri ve tecrübelerini nesiller arasında aktararak sürerliliği sağlamalarından kaynaklanmaktadır. Bahsi geçen sürerlilik, Uygurların maden işletmeciliğinde ustalıklarıyla anılmalarına dahi vesile olmuştur.⁷¹⁹ Türklerin demir ile münasebetleri her devirde görülmektedir. Uygur devrinde demirden ziyade altın ve gümüş madeni daha çok kullanılmaktaydı. Bu husus için iki görüş belirtilebilir: Bugün Orta Asya’da maden yataklarının eskiye nispeten azlığı tarihi süreçte tüketim tercihlerini etkilediğini öngörmemize neden olmaktadır. İkinci öngörü ise Budizm gibi Türkün mücadelecisi yapısını durağanlaştıran dinlerin, Uygurları savaşın temel maddesi demirden uzaklaştırmaya sebep olabilir. Uygur devrini şahsına münhasır oluşturan bir başka husus ise Talas Savaşı sonrası kâğıt üretiminin başlaması ve klasik matbaanın kullanımıyla yazılı kaynaklarda artışın görülmesidir. Matbaa dünya kültür

⁷¹⁷ G. Çandarlıoğlu, *Uygur Devletleri Tarihi ve Kültürü Çin Kaynakları ve Uygur Kitabelerine Göre*, s. 45.

⁷¹⁸ Yetiştirdikleri ürünlerin çeşitliliği Çinliler tarafından ilgiyle takip edilmiştir. Ürünlerin satın alınmasından ziyade Çin sınırları içerisinde yetiştirilmesi içinde tohumları Çin’e götürdükleri belirtilmiştir. Bkz. Saadettin Yağmur Gömeç, “*Uygur Türklerinin Destanları ve Kültürü Hakkında Özet*”, *Uluslararası Uygur Araştırmaları Dergisi*, S. 7, (2016), s. 46.

⁷¹⁹ B. Ögel, *Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, s. 212.

tarihinde kırılmaların yaşanmasına sebebiyet vermiştir. Türklerin de etkileşim sahalarını arttırmıştır.⁷²⁰

Uygur devri Türk sanatı önemli gelişimlere ev sahipliği yapmaktadır. Yahut günümüze ulaşan sağlıklı kalıntıların bu devire ait olması bu kanıyı desteklemektedir. Sanat eserleri keten kumaşlar üzerinde lake resim sanatı, alçı ile kaplanmış tahta üzerine yapılan balmumu resimler, kağıt ve ipek üzerine tezhip sanatı, kenevir üstüne yapılan resim sanatı, kitap minyatürleri ve tahta baskı sanatları olarak sınıflandırılmaktadır.⁷²¹ Uygur Türklerinden günümüze kalan en önemli kalıntılar duvar resimleri olarak değerlendirilmektedir. Duvara tasvir edilen ve hayattan sahnelerin yer aldığı kareler, fresko tarzında yapılmaktadır. Saman ve ot ile deve tersinden yoğurularak duvar önce bununla sıvanır. Üzerine ince kireç tabaka ardından istenilen taslak ve renkler işlenir.⁷²² Uygur devrinde en dikkat çekici noktalar ve Türk sanat tarihi için önemli gelişimler Bezeklik mağarasında yer almaktadır. Burada bulunan resim örnekleri klasik üslupta yapılmış ve Lamaist üslup etkileri başta olmak üzere yabancı etkilerin izleri görülmektedir. Bezeklik resimlerinde dini konular daha ağırlıklı olarak işlenmiştir.⁷²³ Uygur sosyal hayatından kesitler içerdiğini karşıt fikirlerin bir arada yer almasından öngörebilmekteyiz. Örneğin Uygur hükümdarının Mani dinine mensup olmasına rağmen, Buda tapınaklarında da, bizzat resmedilmiş olduğu görülmektedir. Bezeklik'te İç tapınağın güney kısmında silik haldeki sahnede, Uygur hükümdarının atlı alay merasimi kısmen gözükmemektedir. Yanında Çiçek veya altın saçan kadın tasvirleri de görülmektedir.⁷²⁴

a. Uygur Devleti Türk Kadın Giyim-Kuşamı

Din her devirde toplumu şekillendiren bir unsur olarak Uygur döneminde de kadınlar özelinde etkin bir unsur olarak kullanılmaktadır. Uygur döneminde farklı

⁷²⁰ Ş. Akkaya, “Uygur Türklerini ve Kültürlerini Tanıyalım”, s. 79. Matbaa, kağıt, barut ve pusula Çinlilerin “Dört Büyük Buluşu” olarak dünya medeniyetlerinde kırılma noktaları gerçekleşmiştir. Matbaanın ilk kez kullanımı ise VIII. yüzyılın ilk yarısı olarak tarihlendirilmektedir. Bkz. Mehmet Emin Begtimur, “İlk Matbaanın Mucidi”, *Uluslararası Uygur Araştırmaları Dergisi*, S. 12, (2018), s. 162.

⁷²¹ S. Y. Gömeç, “Uygur Türklerinin Destanları ve Kültürü Hakkında Özet”, s. 52.

⁷²² Ş. Akkaya, “Uygur Türklerini ve Kültürlerini Tanıyalım”, s. 82.

⁷²³ Güneş Ayırtır, “Bezeklik Duvar Resimlerindeki 9. Tapınak Pranidhi Sahnelerinin Desen ve Tasvir Analizi”, *Marmara Üniversitesi Güzel Sanatlar Enstitüsü Geleneksel Türk Sanatları Anasanat Dalı Yüksek Lisans Tezi*, İstanbul 2018, s. 45, 46.

⁷²⁴ G. Ayırtır, “Bezeklik Duvar Resimlerindeki 9. Tapınak Pranidhi Sahnelerinin Desen ve Tasvir Analizi”, s. 57.

dinlerin Türkler arasında benimsenip yaygınlaşması ise Türk kadınının sosyal toplumdaki faktörünün değişimlere uğramasına sebebiyet vermiştir. Yazılı ve görsel kaynaklarda özellikle yılan ve şeytan figürleriyle kadının özdeşleştirildiği görülmektedir. Budizm’de kötü kişilikteki kadınlar şeytani olarak görülmekte ve sonra ki hayatlarında yılan olarak yaşam süreceklerine inanılmaktadır. Yılanın kuyruğundan kendisini yiyerek yeniden doğumu simgelemesiyle kadının doğurganlığına da dikkat çekilmektedir.⁷²⁵ Türk kültürü içerisinde bu tür hususların varlığının görülmesi kadının eski değerinin sarsıldığını düşündürmektedir. Uygur devrinde kadının Türk toplum sosyolojisinde değişen figürleri görülmektedir. Özellikle renk tercihlerinde ve giyim-kuşam unsurlarının formlarında farklılıklar bu tür etkilerle varlıkları göstermektedir.

Uygur Türklerinden günümüze ulaşan mabedler, devrin dini yapısından ziyade toplumun sosyal yapısından önemli izler taşımaktadır. Mabedler, duvar resimleri ve yaptıran kişilerin portreleri toplumun tamamını yansıtmasa da yönetici kesim ve çevresinin giyim-kuşam özelinde detaylarını sunmaktadır. E. Esin mabedleri yaptıran kişilerin gerçeğe yakın derecede iyi portrelerinin (körk) yapıldığını ve hükümdar ailelerin “Tengri”lere benzetilme meselesine değinmektedir.⁷²⁶ “Tigin” ve “Tengri” ifadelerinden yola çıkarak “kol kavuşturmuş” kadın resimlerinin sahiplerinin hükümdar soyundan geldiği (Öğrünç ‘Tigin Tengrim’ olduğu) olabileceğini belirtmektedir.⁷²⁷ Budizm etkisiyle paralel olarak Hint kültürü ile etkileşimlerin olduğu da görülmektedir.⁷²⁸ Hint ve Türk kültürünün dini etkileşim ile sosyo-kültürel yapıları etkilediği ve mabedlerde kullanılan tasvirler ile bu hususun netleştiği görülmektedir.⁷²⁹ Bilakis “Hint kostümü” kavramına denk gelinmesi bu hususta Budizm’in yaygın etkisini hissettirmektedir.

Uygur devrinde giyim-kuşam yelpazesi farklı dinlerin benimsenmesiyle genişlemektedir. Fakat Türklerde giyim-kuşaman hammadde genellikle deri ve yün olarak kullanılmaya devam etmiştir. Özellikle derinin ve yünün tercih edilme meselesi ise hayvancılık ile geçinen Türklerin yaşam sürdükleri coğrafyadan beslenerek giyim-

⁷²⁵ Hacer Tokyürek, “Eski Uygur Budist Metinlerinde Şeytan, Yılan, Kadın İlişkisi”, **Türkiyat Mecmuası**, C. 26/1, (2016), s. 301-310.

⁷²⁶ Emel Esin, “Bezeklik Külliyesinde Dokuzuncu Tapınak”, **Türkiyemiz Dergisi**, S. 37, (1982), s. 4.

⁷²⁷ E. Esin, “Bezeklik Külliyesinde Dokuzuncu Tapınak”, s. 6.

⁷²⁸ E. Esin, **Orta Asya’dan Osmanlı’ya Türk Sanatında İkonografik Motifler**, s. 115.

⁷²⁹ Kullanılan balık, ejder gibi ongunlar ve Şiva ibadeti ile Öd Tengri inancının paralelliği Hint ve Türk kültürlerinin iç içe geçişini belirten temel öğeler arasında zikredilmektedir. Bkz. E. Esin, “Bezeklik Külliyesinde Dokuzuncu Tapınak”, s. 6.

kuşamlarını şekillendirmelerinden kaynaklanmaktadır. Bu kalıtsal özellik Türklerin yerleşik hayata geçmelerine rağmen konar-göçer yaşamdan bağımsız halde olmadıklarını da gösteren önemli bir husustur. Yerleşik düzen Türk meslek hayatını da etkileyen bir unsurdur. İşin ehli olma hususu ve ileri ki devirlerde bilakis kaliteli üretim için enerji sarf eden teşkilatçı ruh (ahi teşkilatı) Uygur Türklerinde kendini göstermeye başlayacaktır. Uygur devrinde Türkler, özellikle coğrafya etkisiyle dünyada bugün ki manada marka ürünler üretmişlerdir. Özellikle samur derileri, beyaz keçeleri ve çiçeklerle süslü kumaşları ile ünlü bir topluluk haline gelmişlerdi. Özellikle hukuk vesikalarıyla günümüze ulaşan pamuk alım-satımı ve kadın köle ticareti birlikte, bu özelde ele alınmaktaydı. Veriler neticesinde devrin içerisindeki dokuma kültürünün aslen asrına münhasır bir tekstil dünyasının varlığını kanıtlamaktadır. Pamuktan ziyade bilakis dokunmuş kumaşların ticarette etkin rolü görülmekte ve dokuma ürünlerinin toplum içerisindeki tüketim ürünleri arasındaki statüsünü belirtmektedir. Kumaş üretimi hususunda Turfan bölgesinin parmakla gösterildiği de aktarılan bilgiler arasında sık sık yer almaktadır. Uygur devrinde keten ve kendirden de dokumalar elde edilmekteydi. B. Ögel Türkler arasındaki keten, kenevir bezin yaygın kullanımına ve üretimine dikkat çekmek için Çin'e dahi Fergana bölgesinden gönderilen ürünleri belirtmektedir.⁷³⁰ Uygur devrinde pamuklu kumaşın değeri toplum içerisinde ticaretten ziyade sosyo-kültürel hayatın akışında yer almaktadır. Pamuklu kumaş karşılığında öz evlatları dahi satılmaktaydı. Genç kızlar evlendirilirken bilakis annelerine "sütlük" adında elbiselik kumaşlar hediye edilmekteydi. Uygurların kumaş dokumadan ziyade kumaşın süslenme aşamasında da üstün beceriye sahip oldukları bilinmektedir. Kumaşlar özellikle iğne ve tığ işleriyle işlenerek süslenmekteydi. F. Salman Uygurların kumaş süslemelerini üçe ayırmaktadır: 1-Dokuma yolu ile desenlendirme, 2- Boyama yolu ile desenlendirme, 3- İğne ve işleme ile desenlendirme.⁷³¹ İpek kumaşlar ise Türkler arasında daima gözde ürün olarak görülmektedir. Bilakis Çin ile ipek ticaretinde atlar takas ögesi olarak kabul edilmekteydi. İyi bir atın fiyatı "p'i" ipek (12.44 metre), zayıf ve bakımsız atlar yemek için kullanılsa da değerleri bir "chang" (3.11 metre) ipektir.⁷³² Uygurlar dağlarda yabani olarak yaşayan ipek böceklerinden de faydalanmaktaydı. Çin elçisi bu husus için özellikle

⁷³⁰ B. Ögel, *Türk Kültür Tarihi Giriş V*, s. 376.

⁷³¹ F. Salman, *"Başlangıcından Anadolu Selçukluları Sonuna Kadar Türklerde Kıyafet Biçimleri"*, s. 114.

⁷³² Ö. İzgi, *Uygurların Siyasî ve Kültürel Tarihi (Hukuk Vesikalarına Göre)*, s. 48, 68, 94; Ö. İzgi, *Çin Elçisi Wang Yen-te'nin Uygur Seyahatnamesi*, s. 66, 67.

Uygurların doğusunda yer alan Hami şehrini vurgulamaktadır.⁷³³ Adem Öger, IX. yüzyılda Uygurların mesleki üretim, pazarlama ve örgütlenmeye sistemli olarak sahip olduklarını belirtmektedir. Özellikle dokuma ürünlerinin meslek kolu olarak değerlendirildiğini ve Çin ile Uygur Devleti içerisindeki ticari akışı sayısal verilerle aktarmaktadır.⁷³⁴

Ceket pantolon ikilisi, Uygur Türkleri için klasik giyim-kuşam örneği olarak verilmektedir. Erken devir Türklerin giyim-kuşamı ile paralellik gösteren Uygurların giyim-kuşam örneklerinde bilakis boylarında uzama, elbise kumaşlarında bol desenler kullanıldığı fark edilen hususlar arasında yer almaktadır.⁷³⁵ Ayağa çizme, başa börk giymeye devam edilmiştir. Farklılık olarak Uygur Türk kadınlarında özellikle hotozlu şapkalarından bahsedilmektedir. İç çamaşırları hususunda ise bezden üretildikleri belirtilmektedir.⁷³⁶ Budizm ve Maniheizm Uygurların sanat eserlerinde ve giyim-kuşamında renk tercihlerini de etkilemiştir. Bu devirde Uygurlar renk tercihlerini açık pembe, açık sarı, açık kahverengi ve turuncu gibi sıcak tonlardan yana kullanmışlardır.⁷³⁷ Uygur devri giyim-kuşamına dair yıllıklarda da önemli bilgiler yer almaktadır. Alp Küçlög Bilge Kağan'ın Çinli prensesle evlendirilme meselesinde bahsi geçen düğün törenlerinde prensesin Hatun kıyafetleri giyinme merasiminin detaylı aktarımı önem arz etmektedir. Prensese önce Uygur elbiseleri giymiş ve bulunduğu kulenin önüne çıkıp batıya doğru ve Kağan'a hürmetlerini bildirmiş. Sonra tekrar keçe çadıra girip Hatun elbisesi olarak betimlenen, kırmızı elbise, büyük kırmızı palto, boynuzlu altın işlemeli şapka giymiş. G. Çandarlıoğlu Çinli Prensese'ın önce Uygur elbisesi giyip sonra Hatun elbisesi giyme meselesi için çok değerli bir benzetme yapmaktadır: *“Bunun sebebi acaba şimdiki din değiştirme merasimleri gibi o zamanda prensesi önce Uygurlaştırmak ondan sonra Hatun ilan etme isteği mi idi?”*⁷³⁸

⁷³³ B. Ögel, **Türk Kültürünün Gelişme Çağları**, s. 211, 212.

⁷³⁴ Adem Öger, *“Uygur Türklerinde Fütüvvet Kültürü, Fütüvvet-Nâmeler ve Ahilik Teşkilatına Etkileri”*, **Uluslararası Uygur Araştırmaları Dergisi**, S. 13, (2019), s. 2, 3.

⁷³⁵ F. Salman, *“Başlangıcından Anadolu Selçukluları Sonuna Kadar Türklerde Kıyafet Biçimleri”*, s. 113.

⁷³⁶ G. Çandarlıoğlu, **Uygur Devletleri Tarihi ve Kültürü Çin Kaynakları ve Uygur Kitabelerine Göre**, s. 44; B. Ögel, **Türk Kültürünün Gelişme Çağları**, s. 210. Mehmet Tezcan çalışmasında Budizm özelinde dinlerin Türklerin temel yaşam anlayışlarını çok fazla olumsuz manada etkilemediğini ve konar-göçer yaşam kültürlerini devam ettirdiklerini belirtmektedir. Bkz. M. Tezcan, *“Göktürkler ve Budizm”*, s. 134;

⁷³⁷ F. Salman, *“Başlangıcından Anadolu Selçukluları Sonuna Kadar Türklerde Kıyafet Biçimleri”*, s. 113.

⁷³⁸ G. Çandarlıoğlu, **Uygur Devletleri Tarihi ve Kültürü Çin Kaynakları ve Uygur Kitabelerine Göre**, s. 30, 31.

Çalışmamız özelinde Eski Uygur Türkçesi'nde kadın ve giyim-kuşama dair kelime ve kelime öbeklerine de yer vermemiz gerekmektedir. Kadın için “mama” sözü kullanılmaktaydı. Giyecek, elbise ve don tabirleri için “*ton, urbak*”; donlu, elbiseli tabirleri için “*tonluğ*”; donsuz, elbisesiz tabirleri için “*tonsuz*”; bir çeşit elbise manasında “*örmäk*”; alttan giyilen, kısa giyim manasında “*çäkräk*”; elbise astarı manasında “*ıçlağı*” sözü kullanılmaktadır. Kıyafette, güzellikte, endamda eş tabirleri için “*körkdäş*”; pamuktan ve başka nesneden yapılmış kabartma tabirleri için “*täkzim*”; giyecek, elbise, giyim, sarılan şey manasında “*tonağı, tonanğı*”; süs, bezek, tezyinat manasında “*yaraşı, yaratıg*”; süs, el süsü manasında “*yltruk*”; deri, cilt manasında “*yin*”; derili manasında “*yinlig*”; tüylü hayvan derisi, postu için “*koğaş*”; üst elbise, giyim, örtü manasında “*yoğurқан*” sözü kullanılmaktadır.⁷³⁹

a.a. Başlık

Giyim-kuşam tarihinde saç, kişinin tabii süsü olarak kabul edilmektedir. Uygur devri duvar resimleri arasında da kadınların saçlarının dalgalı yahut bukleli tasviri ile işlendiği görülmektedir (Fotoğraf 186). Türklerde başlık modelleri de saçların süslenmesiyle başlamaktadır. Uygur devrinde de saçlar ve saç modelleri taç olarak kullanılmakta ve mertebe göstermektedir.⁷⁴⁰ Kadınların saçları sağda ve solda ikişer, arkada beş kanat halinde düzenlenip çeşitli süs tokaları, iğneleri, bulut ve kuş süslü taraklar kullanılmaktadır. Saçlardan arkaya kalın kırmızı eşarp ile süslü fiyonk yapılarak topuklara kadar uzatılıyor.⁷⁴¹ Saçın uzunluğu soyluluk belirtisi olarak kabul edildiği için bu husus tasvirlerde sık sık işlenmektedir.⁷⁴²

Murtuk Bezeklik'te Uygur prensesi tasvirinde siyah saçlar alın, şakak ve yanaklarda kırmızı çiçekle tutturulmuştur. Burada da bulut şeklinde tokaların varlığından bahsedilir. Saç boğumlarına takılan altın levhalara Zümrüdüanka figürleri işlenmiştir. Altın levhanın aynı işlemelerle bezenmiş ve daha büyüğü alın kısmında görülmektedir. Saça ek olarak birçok iğne takılmıştır. Başka bir Murtuk Bezeklik Uygur prensesi tasvirinde de aynı öğelere rastlanılmaktadır. Taç levhada farklılık olarak alev motifi

⁷³⁹ A. Caferoğlu, *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*, s. 60, 85, 116, 127, 152, 180, 232, 246, 266, 286, 297, 300, 301.

⁷⁴⁰ M. Şen, “*Tarihî Metinlerde Saç ve Sakal Kültürü*”, s. 13.

⁷⁴¹ Oktay Aslanapa, “*Türk Tarihinde Saç Biçimleri*”, *Saç Kitabı*, (Ed. Emine Gürsoy Naskali), İstanbul 2004, s. 60.

⁷⁴² Yaşar Çoruhlu, “*“Uygur Sanatında Saçın İkonografik Tertibi”*”, *Saç Kitabı*, (Ed. Emine Gürsoy Naskali), İstanbul 2004, s. 67.

kullanılmıştır. Sorçuk VIII. yüzyıl duvar resimlerindeki Uygur prenseslerinin de saçları tepede çift topuz yapılarak tasvir edilmektedir. Alında beyaz tarak ve süslemeler görülmektedir.⁷⁴³ Saçın topuz olarak taç formuna kavuşması, Budizm'in bir etkisi olarak değerlendirilmiştir. Budizm'den önce Hint tasavvurlarında da kullanılmaktaydı. Topuz, büyüsel gücün, Şiva'nın enerji kaynağı ve zahitliğin sembolü olarak değerlendirilmektedir. Fakat İslâmiyet'in benimsenmesinden sonra da Türkler arasında topuz saç örnekleri görülmeye devam etmiştir.⁷⁴⁴ Nureddin Sevin genç kızların saç modellerinde bilakis topuz modellerini kullanmalarını "kok'a" benzetmekte ve Japonya'da erkek çocuklarının da saçlarını buna benzer toplayıp kurdeleyle dibinden bağladıklarını belirtmektedir. Türk mezarlıklarında genç kızların mezar taşlarında "topuz" şekli kullanıldığı da aktarılmaktadır. Hristiyan ve Budist genç kız tasvirlerinde saç modellerindeki farklılıklar dinin giyim-kuşamdaki yansımaları olarak kabul edilmektedir.⁷⁴⁵ Saçlar topuzdan ziyade örülerek de kullanılmaktadır. Özellikle Eski Uygur Türkçesi'nde saç örgüsü için "*işin*" sözü kullanılmaktadır.⁷⁴⁶ Ayrıca Doğu Türkistan bölgesinde Çin'in özerk bölgesi ve Uygur olarak anılan "Şincang"ta yaşayan Türklerde "sümbül saç" dedikleri, uzun ve gür saçlar kadınların güzellik sembolü olarak kullanılmaktadır. Saç örgülerinin sayıları zaman içerisinde anlam kazanmaya da devam etmiştir.⁷⁴⁷ XX. yüzyılın ikinci yarısına kadar Sarı Uygur kadınlarının saç örgülerinden evli yahut bekar oldukları anlaşılmaktaydı. Evli kadınlar saçlarını üç örük; bekar kızlar saçlarını beş ya da yedi örük halinde örmekteydiler.⁷⁴⁸ Minyatürlerde kâküllü kadın tasviri bulunmaktadır. Ortadan ayrılan saçlar altında iki kâkül ve kulak önünde kıvrımlı kâkül ile canlandırılmıştır.⁷⁴⁹

Z. İndirkaş Uygur taç-başlıklarını özellikle Mani rahiplerinin kullandığına değinmektedir. Kürk ve tüylerle süslenen bu başlıklar kadınlar tarafından da kullanılmaktaydı. Mani sancağı üzerinde de benzer örneklerin betimlendiği aktarılmaktadır. Özellikle üç çıkıntılı taç-başlık örneklerine bu devirde de

⁷⁴³ O. Aslanapa, "*Türk Tarihinde Saç Biçimleri*", s. 60.

⁷⁴⁴ Y. Çoruhlu, "*Uygur Sanatında Saçın İkonografik Tertibi*", s. 63, 64.

⁷⁴⁵ N. Sevin, *Onüç Asırlık Türk Kıyâfet Târihine Bir Bakış*, s. 11, 12, 15.

⁷⁴⁶ A. Caferoğlu, *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*, s. 100.

⁷⁴⁷ Gülzade Tanrıdağı, "*Uygur Kültüründe Saç Örgüleri ve Anlamları*", *Saç Kitabı*, (Ed. Emine Gürsoy Naskali), İstanbul 2004, s. 494-501.

⁷⁴⁸ Eyüp Sarıtaş, *Sarı Uygurlar*, İstanbul 2012, s. 141.

⁷⁴⁹ O. Aslanapa, "*Türk Tarihinde Saç Biçimleri*", s. 61.

rastlanılmaktadır. Koço'da bulunan bayrağın üzerinde ve kumaşta da aynı taca benzer motifler görülmektedir. Saray müzisyenlerinde de benzer taç motiflerinin duvar resimlerinde yansımalarının mevcut olduğu belirtilmektedir. Duvar resimlerinde taç-başlıklarda çene altından bağlanıyor ve adına "sakalduruk" denilmektedir. İdikutsari Sarayı duvar resminde "mantar-biçimli taç-başlıkların" saray çalışanları tarafından kullanıldığı ve başlıkların arkasında yüksek kuş tüneği bulunmaktaydı.⁷⁵⁰ Türk kültüründe ongunların ehemmiyeti bilinmektedir. Kuş ongunlarına ise sık sık başvurulduğu görülmektedir. Bilakis avcı kuşlardan doğan, şahin, aladoğan gibi kuşlar kutsal birer imge idi. Kadına ait bir mezar örneğinde sivri keçe kalpağın kuş tüyleri ile süslendiği görülmektedir. Uygur şamanlarında ruh göçürme ve peri oynatma hasta kişinin iyileşmesi için kullanılan bir totemdi.⁷⁵¹

Koço'da bulunan ve ipek yahut kağıt üzerindeki resim kesitleri arasında Tanrıça figürü de yer almaktadır. Figürde "taç" örneği belirgindir (Fotoğraf 152). Müjgânlı taç denilen başlık örnekleri de mevcuttur. Bu tür taçlar sert keçe külah üstüne işlemeli kumaşla kaplanır, kenarları kürk ile süslenir ve sık düğümden oluşmaktadır. VII-VIII. yüzyıldan XIX. asıra kadar "müjgânlı taç" örneklerine sık sık rastlanılmaktadır.⁷⁵² Bir başka ve daha büyük ipek kumaştaki tasvirde de incilerle süslü bir başlık örneği görülmektedir. Ek olarak tapınak bayrağı olabileceği düşünülen buluntuda prenses tasvirinin başında hotoz örneği görülmektedir. Hotozun yanında püskülden uç bulunmaktadır.⁷⁵³ Kadınların uzun şapka kullandığı tasvirler arasında görülmektedir. O. Aslanapa, bu uzun şapkalara "boğtak (lâke hotoz)" denildiğini belirtmektedir. Hoço'da IX. yüzyıla ait minyatür parçasında 'garip' olarak tanımlanan beyaz bir şapka görülmektedir. Burada da kadının alnında kâküller kullanılmıştır.⁷⁵⁴

Bodhisattva⁷⁵⁵ tasvirinin üstünde yer alan kadın figüründe, taç, başörtüsü ve süslemeleri seçilmektedir. Saçları kulaktan aşağıya büküm büküm sarmaktadır. Erkeklerde de bu model görülmektedir. Güneş Ayırtır çalışmasında, tasvirin kadın olduğunu bembeyaz ten rengi, kırmızı süs dövme ya da alınının, şakaklarının ve yanaklarının üzerindeki çizimlerden anlaşıldığını belirtmektedir. Bezeklik 4 numaralı duvar resminde sağ alt köşede yer alan bir diğer kadın tasvirinde kullanılan taç örneği

⁷⁵⁰ Ayrıca Z. İndirkaş Uygur beylerinin kullandığı taç-başlıklara değinerek Doğu İran'daki "Tiyara" adıyla yüksek taçlarından esinlenildiğini belirtmektedir. Bkz. Zühre İndirkaş, "Uygur Taç-Başlıkları Üzerine", **Toplumsal Tarih Dergisi**, C. 5, S. 27, (1996), s. 32-36.

⁷⁵¹ T. Gönel Sönmez, "Uygur Türklerinin Anlatma, İnanç ve Ritüellerinde Hayvan Sembolizmi", s. 222.

⁷⁵² N. Sevin, **Onüç Asırlık Türk Kıyâfet Târihine Bir Bakış**, s. 15, 16.

⁷⁵³ Albert Von Le Coq, **Chotscho**, Berlin 1913, s. 4, 6; Nureddin Sevin, **Onüç Asırlık Türk Kıyâfet Târihine Bir Bakış**, Ankara 1990, s. 10.

⁷⁵⁴ O. Aslanapa, "Türk Tarihinde Saç Biçimleri", s. 60, 61. A. Von Le Coq ipekten çocuk şapkası ve daha büyük ebatta şapka örneği aktarmaktadır. Bkz. Fotoğraf 187.

⁷⁵⁵ Bodhisattva tabiri tüm duyarlı canlıları ızdıraptan kurtarmak amacıyla Buddha olmak isteyen kimseler için kullanılır. Bkz. G. Ayırtır, "Bezeklik Duvar Resimlerindeki 9. Tapınak Pranidhi Sahnelerinin Desen ve Tasvir Analizi", s. 10.

“Hint tacı” olarak adlandırılmaktadır. Üç kırmızı ve siyah saç iğnesinden oluşan taç, saçlar arasında süslü saplara sahip olarak betimlenmektedir (Fotoğraf 159).⁷⁵⁶ Pranidhi duvar resminde sağ altta hale içerisinde yer alan kadın figürünün başında çok sayıda ucu olan bir taç ve siyah saçlarının içine sokulmuş üç büyük iğnesi bulunmaktadır. Burada da kadın figürü lotus bir taht üzerinde tasvir edilmektedir.⁷⁵⁷

a.b. Kürk ve Ceket

Türk giyim-kuşamında kürk kullanımı her devirde özenle işlenmektedir. Fakat Uygur tasvirleri arasında kadınların bilakis ceket kullanımı yaygın olarak yer almaktadır. Ceketlerin günümüzdeki formlara yakın hazırlandığı ve kenar işlemlerinin sık sık kullanıldığı görülmektedir. Ceket örneklerinin yaka kısmı özellikle “v” yaka tercih edilmekte ve sağ yaka sol yakanın üstüne getirilmektedir. (Fotoğraf 169, 170, 171, 173). Tasvirlerde ceket formuna benzetilen üst giyim unsurlarının asimetrik kesimlere sahiptir. Süslemelerinde ise geometrik desenlerin sık kullanıldığı fark edilmektedir. Geometrik desenlerden ziyade “fiyonk” olarak atfedebileceğimiz kumaş parçasının birleştirildiği görülen bir detaydır (Fotoğraf 174).

Lotus⁷⁵⁸ tahtında olduğu düşünülen Tanrıça figüründeki kadın tasvirinin üst giyiminde uzun kollu ve bol kesime sahip bir öge görülmektedir. Üst giyime ait bu ürünün tasvirinde dalga modelleri ve boyun kısmında kahverengi detaylar görülmektedir.⁷⁵⁹ Hristiyan Türk kızı tasvirinde bol yeşil bir entari üzerinde kısa turuncu üstlük giydiği görülmektedir.⁷⁶⁰ Fakat yeşil renk cübbeleri özellikle Budist rahiplerin kullandığı belirtilen bir husustur.⁷⁶¹ Renk özelinde üst giyimi irdelemeye devam edersek; mavi, kahverengi, sarı ve yeşil tonlarında kumaşlara yahut süslemelere başvurdukları görülmektedir.⁷⁶²

⁷⁵⁶ G. Ayırtır, “Bezeklik Duvar Resimlerindeki 9. Tapınak Pranidhi Sahnelerinin Desen ve Tasvir Analizi”, s. 95, 103.

⁷⁵⁷ A. Von Le Coq, **Chotscho**, (Tafel 21, Pranidhi-Szene nr. 5) s. 21; G. Ayırtır, “Bezeklik Duvar Resimlerindeki 9. Tapınak Pranidhi Sahnelerinin Desen ve Tasvir Analizi”, s. 110.

⁷⁵⁸ Lotus çiçeğinin Türkçe’de “hua çeçek” olarak yer aldığı belirtilmektedir. Bkz. E. Esin, “Bezeklik Külliyesinde Dokuzuncu Tapınak”, **Türkiyemiz Dergisi**, s. 5.

⁷⁵⁹ A. Von Le Coq, **Chotscho**, s. 6.

⁷⁶⁰ N. Sevin, **Onüç Asırlık Türk Kıyâfet Târihine Bir Bakış**, s. 15.

⁷⁶¹ Ö. İzgi, **Çin Elçisi Wang Yen-te’nin Uygur Seyahatnamesi**, s. 27.

⁷⁶² Albert Von Le Coq, **Bilderatlas Zur Kunst Und Kulturgeschichte Mittel-Asiens**, Berlin 1925, s. 45, 77.

a.c. Etek

Mani adak veya tapınak bayraklarında yer alan tasvirlerden bir tanesinde sarı boyalı bir pano üzerinde “*bosuş t(ä)ngirim körki ol*” ifadesi yer almaktadır (Fotoğraf 151). Albert Von Le Coq “*Bu Prenses Bosusch’un resmi*” olarak tercüme etmektedir. Bayrak olarak düşünülen tasvirin üzerinde lotus çiçekleriyle ve mavi zemin üzerinde kırmızı şeritlerle bezendiği belirtilmektedir. Beyaz geniş bir etek kullanıldığı görülmektedir. Tablo VI’da yer alan bir başka Tanrıça figüründe de etek modeli görülmektedir. Figürde yer alan eteğin renginin sarı olduğu belirtilmektedir. Tablo X’daki etek modelinde eteğin boyu ayakları örtmektedir.⁷⁶³ Dimon figürü olarak atfedilen buluntu ise kıyafet elbise olarak atfedilmektedir. Elbisenin kıvrımları kırmızı, bacak kısmı yeşil tonları ile bezenmektedir. Karın bölgesinde yeşil renkte plakalar mevcuttur.⁷⁶⁴

a.ç. Kemer

Koço’da yer alan bir prensese ait tasvirdeki beyaz geniş eteğin kırmızı belbağlarıyla⁷⁶⁵; Tanrıça tasvirindeki sarı eteğinde ise kemerle kullanıldığı görülmektedir.⁷⁶⁶ Dâkinî figüründe belde kemer modeli göze çarpmaktadır. Kemerden ziyade giyim ürünlerini daha gevşek tutan belbağları kullanılmaktaydı (Fotoğraf 161).⁷⁶⁷ Oğuz Destanı’nda “kulluk kemeri”nden bahsedilmektedir. Tekfur’un Oğuz’a bağlanma meselesi aktarılırken Frenk Padişahının vergileri kabul edip itaat ettiğinden ve “kulluk kemeri”ni can beline bağladığı belirtilir. “Kulluk kemeri” itaat kemeri ve inkiyad kemeri olarak zikredilmektedir.⁷⁶⁸

a.d. Ayakkabı

Bezeklik 4 numaralı duvar resminde sağ alt köşede yer alan kadın tasvirinin ayakkabıları su desenli ve sarı kırmızı renktedir (Fotoğraf 159).⁷⁶⁹ Pranidhi duvar resminde sağ altta kadın figürünün ayağında "dalga desenli" ayakkabıların olduğu görülmektedir. Ayakların altında sarı, kırmızı, beyaz ve yeşil tonlarında lotus çiçeği

⁷⁶³ A. Von Le Coq, **Chotscho**, s. 3.

⁷⁶⁴ A. Von Le Coq, **Chotscho**, s. 55.

⁷⁶⁵ Bilbağı: Belbağı, kuşak, kemer. Bkz. A. Caferoğlu, **Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü**, s. 42.

⁷⁶⁶ A. Von Le Coq, **Chotscho**, s. 3, 6, 34; A. Von Le Coq, **Bilderatlas Zur Kunst Und Kulturgeschichte Mittel-Asiens**, s. 74.

⁷⁶⁷ Ayrıca Tanrıça figürü balık tasviri üzerine betimlenmektedir. Bkz. A. Von Le Coq, **Chotscho**, (Tafel 34, Bild Einer Dâkinî, Tempel nr. 9, Bâzâklık) s. 34.

⁷⁶⁸ Z. V. Togan, **Oğuz Destanı Resideddin Oğuznâmesi, Tercüme ve Tahlili**, s. 35, 37, 38, 45.

⁷⁶⁹ G. Ayırtır, “*Bezeklik Duvar Resimlerindeki 9. Tapınak Pranidhi Sahnelerinin Desen ve Tasvir Analizi*”, s. 103.

görülmektedir.⁷⁷⁰ Ayakkabıların tabanında su yahut dalga motifinin işlenmesi Eski Türk inancındaki “su kültünü”, Uygurların yaşadığı öngörülmektedir.⁷⁷¹ Yahut Çinliler arasında kainatın beş temel elementinden biri olarak da işlenmiş olabilir. Her halükarda suyun, hayatı ve ölümü simgelediği; giyilemeyen ve kullanılıp bozulmayan somut bir madde olarak kabul edildiği bilinmektedir. Türklerde “su”; “yer-su” Tanrıları, ayinlerde “sularda boğarak” suya kurban vermek ve bereketin timsali olarak mitolojik mana sahibi olduğu görülmektedir.⁷⁷² Uygur devrinde bilakis mabed duvarlarında kişilerin ayaklarının su motifi ile işlenmesi Eski Türk inancının yansımından ziyade coğrafya ve iklim şartlarının insan ruhundaki izinin daimi varlığını da hissettirmektedir.

A. Von Le Coq’un çalışmasında Uygur ayakkabı örneklerine detaylı incelendiğini görüyoruz. İlk örneğin tabanı sarı tonda, süslemesi iplik düğümlerinden yapılmıştır. Mavi ipek kumaş ile kaplanmıştır. Kaba kumaştan yapılmış madenci ayakkabı örneği de bulunmaktadır. Madenci ayakkabısı olarak atfedilen buluntu 25 cm uzunluğunda, tabanı ve iç kısmı sarımsı kahverengi kumaştan yapılmıştır. Dış kısmı ise kaba siyah kumaş ile kaplanmıştır. Ayakkabının ucunda kırmızı ve yeşil tonlar ile sarı ipliklerden yapılmış süs mevcuttur. A. Von le Coq’un eserinde yer alan ayakkabı örnekleri arasında “küçük hanım terliği” olarak atfettiği kalıntı, ayakkabı örnekleri ile benzerlik göstermektedir. Terlik 24 cm uzunluğunda ve dış kısmı koyu mavi ipek kumaş ile kaplıdır. Örnekler arasında Çinli bebek ayakkabısı olarak adlandırılan bir örnek mevcuttur. Güçlü ipliklerle yapılmış ayakkabının tabanı kaba beyaz kumaştan kendisi saf kumaştan yapılmıştır. (Fotoğraf 187).⁷⁷³

a.e. Süs Eşyaları

A. Von Le Coq’ın çalışmasında yer alan Tablo VII’de en sağ tarafta yer alan kadın figürünün omuzlarında kahverengi şal ya da eşarbin olduğu görülmektedir. Kadının ve diğer üç kişinin elinde birer dal parçası görülmektedir. Dalın nar ağacı olabileceği belirtilmektedir (Fotoğraf 157).⁷⁷⁴ Motifler arasında “kanatlı ejder ve lotus” örneklerine

⁷⁷⁰ A. Von Le Coq, **Chotscho**, (Tafel 21, Pranidhi-Szene nr. 5) s. 21; G. Ayırtır, “*Bezeklik Duvar Resimlerindeki 9. Tapınak Pranidhi Sahnelerinin Desen ve Tasvir Analizi*”, s. 110.

⁷⁷¹ B. Ögel, **Türk Mitolojisi I**, s. 158, 308.

⁷⁷² Hatice Demir, “*Eski Türklerde Su Kültü ve Anadolu Selçuklu Mimarisi Üze rindeki Etkileri*”, **Amasya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, S. 5, (2019), s. 23-27.

⁷⁷³ A. Von Le Coq, **Chotscho**, s. 63.

⁷⁷⁴ A. Von Le Coq, **Chotscho**, s. 7.

rastlanılmaktadır.⁷⁷⁵ Dâkinî figüründe taç bukleler içinde görülürken lotusun yanında yonca yapraklarına da yer verildiği fark edilmektedir (Fotoğraf 161).⁷⁷⁶ Çiçek motiflerine Türk sanatında sık sık başvurulmaktadır. Uygur devrinde de çiçekli kumaşların Çinliler tarafından ilgiyle karşılandığı belirtilmektedir.⁷⁷⁷ Lotus çiçeği Pazırık Halısı'nda nilüfer çiçeğini anımsatan şekli ile kullanılarak ilk örneğini teşkil etmiştir. Ancak Türkler, Budizm'in etkisiyle "lotus çiçeğini" Uygur devrinde baskın ve farklı manalarda kullanmaya devam etmişlerdi. Tanrısal bir sembol olarak kullanılan lotus çiçeği, manevi aydınlığa ulaşmayı temsil etmekteydi. Budizm'de Buda, kendisini bu manalardan ötürü kendini temizleyen "lotus çiçeği" ile bağdaştırmaktadır.⁷⁷⁸

Bezeklik 4 numaralı ve Praniidhi duvar resminde sağ alt köşede yer alan kadın tasvirinin alnında ve yanağında kırmızı renkte birer dövme görünmektedir (Fotoğraf 159, 160).⁷⁷⁹ Bu devirde de ahşap tarak örnekleri mevcuttur (Fotoğraf 188).⁷⁸⁰ Dövme, bedeni bezeyen bir sanat olarak değerlendirilmektedir.⁷⁸¹ Toplum içerisinde simgesel iletişim unsuru olarak toplumun fikir ve davranışı aktarmada etkin rol alan dövme; kullanımı, şekli yahut kullanıldığı devri itibari ile çeşitli manaları içermektedir: Totem, tılsım, kara leke, mülkiyet belgesi, soyluluk işareti, kahramanlık nişanesi yahut vücut süsü. Dünya kültüründe de çeşitli manaları içeren dövme, Orta Asya'da soyluluk ve yiğitlik işareti olarak kullanılmaktaydı.⁷⁸² Uygurlar arasında da mabed duvarlarında yer alan kişilerin tasvirlerinde dövmenin sık sık kullanımı, kişinin hem inanç sistemindeki yüceliğini hem de aristokrat yapısını belirtmede kullanılmış olabilir. Dâkinî figüründe göğsün üzerinde koruyucu olması için yeşil boyalı göğüs plakaları kullanılmaktadır (Fotoğraf 161).⁷⁸³

⁷⁷⁵ Yunus Berkli, "Uygur Resim Sanatının Üslup Özellikleri", **Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi**, C. 10, S. 45, (2010), s. 161.

⁷⁷⁶ Ayrıca Tanrıça figürü balık tasviri üzerine betimlenmektedir. Bkz. A. Von Le Coq, **Chotscho**, (Tafel 34, Bild Einer Dâkinî, Tempel nr. 9, Bâzâklık) s. 34.

⁷⁷⁷ Hikmet Demirci, "Giyim-Kuşam, Yeme-İçme, Takvim, Törenler, Eğlenceler, Müzik, Spor, Oyunlar", **İslam Öncesi Türk Tarihi ve Kültürü**, (ed. Muhammed Bilal Çelik), 2018, s.200.

⁷⁷⁸ M. Özçalık, "Lotus Çiçeğinin Farklı Kültürlerdeki Önemi ve Peyzaj Tasarımında Kullanımının İrdelenmesi", s. 23, 24.

⁷⁷⁹ A. Von Le Coq, **Chotscho**, (Tafel 21, Praniidhi-Szene nr. 5) s. 21; G. Ayırtır, "Bezeklik Duvar Resimlerindeki 9. Tapınak Praniidhi Sahnelerinin Desen ve Tasvir Analizi", s. 103, 110.

⁷⁸⁰ A. Von Le Coq, **Chotscho**, s. 64.

⁷⁸¹ Fidan Uğur Çerikan, Mehmet Rıza Alanko, "'Dövme'nin Çeşitli Dillerdeki Etimolojisi ve Kısa Tarihçesi", **Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, S. 25/1, (2016), s. 166.

⁷⁸² Dövme İslamiyet'in kabulüne kadar Türkler arasında yaygın olarak kullanılmaya devam etmiştir. Bkz. F. Uğur Çerikan, M. Rıza Alanko, "'Dövme'nin Çeşitli Dillerdeki Etimolojisi ve Kısa Tarihçesi", s. 167-178.

⁷⁸³ Ayrıca Tanrıça figürü balık tasviri üzerine betimlenmektedir. Bkz. A. Von Le Coq, **Chotscho**, (Tafel 34, Bild Einer Dâkinî, Tempel nr. 9, Bâzâklık) s. 34.

Uygurların kara basmadan, kötü ruh yahut büyüden korunmak için deve yününden muska yapıp boyunlarına taktıkları ve deve yününden atlet yapıp kullandıkları belirtilir.⁷⁸⁴

⁷⁸⁴ T. Gönel Sönmez, “*Uygur Türklerinin Anlatma, İnanç ve Ritüellerinde Hayvan Sembolizmi*”, s. 220.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

(TÜRK-İSLÂM SENTEZİNDE TÜRK KADIN GİYİM-KUŞAMI)

A. KARAHANLILAR DEVLETİ

Doğu ve Batı Türkistan’da ilk Türk-Müslüman devleti olan Karahanlılar, 840-1212 yılları arasında hüküm sürmüştür.⁷⁸⁵ Devrin kaynaklarında Alp Er Tonga’nın (Afrasiyâb’ın) soyundan geldiklerine inanılan Karahanlılar hanedanlığının, menşei meselesinde çeşitli görüşler mevcuttur.⁷⁸⁶ Ancak Karahanlı Devleti’nin kurucusu olarak Karluk ve Yağmalar üzerinde durulmaktadır. Yusufcan Yasin’in Karahanlıların kuruluş meselesi ile ilgili kaleme aldığı çalışmasında Kaşgarlı Mahmud’a atıf yapılarak Karlukların “göçebe Türklerin bir bölümünün adı” olarak gösterildiğini belirtmektedir. Yine Kaşgarlı Mahmud’un eserine dayanarak Karluklardan bahsederken hanedan sülalesi olduklarına dair bir belirticinin olmadığına dikkat çekmektedir.⁷⁸⁷ Uygurların bir kolu yahut bir kavmi olan “Yağmalar” ülkemizde F. Sümer ve R. Genç özelinde kabul görmektedir.⁷⁸⁸ Ancak yukarıda bahsi geçen Y. Yasin, Kaşgarlı Mahmud’un eserine yineleyerek İli ve Talas civarını “Yağmalar ülkesi” betimlediğini ve Yağmaların Karahanlıların kuzeyinde kendine yurt tutmuş bir kabile olduğuna dikkat çekmiştir. Uygurların bir devamı olarak kabul görülen “Karahanlılar” Dîvânu Lugâtî’t-Türk’te “*Hakaniyye, Hâniyye*” ismi ile anılmaktadır.⁷⁸⁹ Karahanlılar adı ise ilk kez Rus şarkiyatçı V.V. Grigoryev’in 19. yüzyılda yazdığı makalede yer almaktadır. Grigoryev,

⁷⁸⁵ Karahanlılar Devleti’nin kuruluş yılı hiçbir kaynak tarafından belirtilmemektedir. Uygur Devleti’nin yıkılışını takiben kurulduğu düşünülmektedir. Bkz. Ekber N. Necef, **Karahanlılar**, İstanbul 2005, s. 154.

⁷⁸⁶ B. Ögel, **Türk Mitolojisi II**, s. 72. Paralarda ve Özkend kitabesinde yer alan “Türk” adını kullanan yöneticileri Cüzcânî “Afrâsyâbiyân (Afrasyablılar), Hânân-ı Afrâsyâbî (Afrâsyablı hanlar)”; İbnü’l-Esîr ise “Âl-i Afrâsyâb et-Türkî (Türk asıllı Afrâsyab ailesi)” olarak tanımlamaktaydı. Bkz. Ömer Soner Huncan, “Orta Asya’da X-XIII. Yüzyıllarda “Türk” Adı Üzerine Bazı Kayıtlar”, **Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları**, S. 2, (2005), s. 8. Karahanlıların adının manası ve menşei hakkındaki faraziyelerin derlendiği çalışma için bkz. Muhammet Kemaloğlu, “Karahanlıların Menşei ve Kuruluş Faraziyeleri”, **Hikmet Yurdu**, C. 6, S. 11, (2013/1), s. 415-424.

⁷⁸⁷ Yusufcan Yasin, “Karahanlıların Hükümdar Sülalesi Üzerine”, **Uluslararası Uygur Araştırmaları Dergisi**, (2016), s. 90.

⁷⁸⁸ Reşat Genç, **Karahanlı Devlet Teşkilatı**, Ankara 2002, s. 1, 3, 4; E. N. Necef, **Karahanlılar**, s. 138-154. Karahanlıların menşei meselesinde Dokuz Oğuz boyuna dikkat çekilmektedir. Bkz. R. Grousset, **Bozkır İmparatorluğu**, s. 173, 174.

⁷⁸⁹ Y. Yasin, “Karahanlıların Hükümdar Sülalesi Üzerine”, s. 91, 92. Ömer Soner Huncan çalışmasında “haniyye” sözünün yaygın kullanımı için “hakan” unvanı ile “Afrasyab”ın bütünleşmiş olmasından kaynaklandığını belirtmektedir. Bkz. Ömer Soner Huncan, “Kaşgarlı Mahmud’a Göre Türk Hakanlığı (Karahanlılar)”, **Akademik Araştırmalar Dergisi**, S. 39, (Kasım 2008 – Ocak 2009), s. 20.

“kara” unvanının hükümdarlar arasında sık sık kullanılmasından dolayı devlet adını “Karahanlılar” olarak aktarmış ve bu ad ilim dünyasında kabul görmüştür.⁷⁹⁰

Uygurların yıkılışının akabinde Türklerin Türkistan içlerinde ilerleyişi görülmektedir. Uygur hükümdar ailesinden başbuğların yönetiminde bulunan “Yağmalar”, Kaşgar yöresinde hâkimiyetlerini kurarak Çu, İli ve Talas yakınlarına kadar ilerlemişlerdi.⁷⁹¹ Karahanlı Devleti’nin ilk hükümdarı Bilge Kül Kadir Han’ın Balasagun’da devleti kurduğu aktarılmaktadır.⁷⁹² Bilge Kül devrinde Şaş bölgesinin İslâmiyeti kabul etmesiyle Türk-İslam sentezi oluşmaya başlamıştır. Bilge Kül’ün oğullarından Bazîr Arslan Han Balasagun’da “Büyük Kağan” unvanıyla; Oğulcak Kadir Han Tıraz ve Kaşgar bölgesinde “Ortak Kağan” unvanıyla hüküm sürmekteydiler. Ancak Reşat Genç “ortak kağanlığın” Karahanlı yönetim anlayışına uygun olmadığını belirtmektedir.⁷⁹³ Ekber N. Necef ise aslen Türk devlet yönetim anlayışında olduğu gibi Karahanlıların Batı bölgesini aynı aileden ve hanedan üyesi kişilerin yönettiğini belirtmektedir. Devletin asıl bölünme meselesi ise Ali Tekin’in faaliyetleri neticesinde vuku bulacaktı.⁷⁹⁴

Satuk Buğra Kara Han, Oğulcak’tan sonra “el-mücahid” ve “el-gazî” unvanlarıyla Karahanlı saltanatında görülen sıradaki hükümdardır. Bu devirde gayrimüslim Türklere karşı mücadeleler görülmektedir. Hristiyan ve Budist Türkler arasında İslâmiyet’i hızla yaymayı başarmıştı.⁷⁹⁵ Ancak Satuk Buğra’dan evvel Oğulcak Kadir Han’ın devrinde Samani sorunu başlamıştı. Satuk Buğra’nın devrinde de devam eden Samani meselesi,

⁷⁹⁰ E. N. Necef, **Karahanlılar**, s. 127, 135; R. Genç, **Karahanlı Devlet Teşkilatı**, 1. Osman Turan Karahanlıların yaygın olarak “*Buğrahanlar, İlekhanlar*” olarak da anıldığını belirtmektedir. Bkz. Osman Turan, “*İlig Ünvanı Hakkında*”, **Türkiyat Mecmuası**, C. 7, (1942), s. 192. Devrin kaynaklarında çeşitli veriler olmasına rağmen kesin bir bilgi mevcut değildir. “Kara” sözü çalışmamızın ikinci bölümünde de detaylı yer verdiğimiz üzere, “sert, güçlü” manasında ve yer-yön tayinlerinde kullanıldığı bilmekteyiz.

⁷⁹¹ R. Genç, **Karahanlı Devlet Teşkilatı**, s. 7.

⁷⁹² Ekber N. Necef, Bilge Anucur olarak bahsettiği Kadir Han’ın Doğu Karluk yabgusu olduğunu belirtmektedir. Bkz. E. N. Necef, **Karahanlılar**, s. 184. Balasagun şehrinin gayrimüslim Türklerin yönetiminde olduğu ve Samani ordusunun yardımı ile Satuk Buğra Han’ın Karahanlılar sınırlarına şehri dâhil ettiği aktarılmaktadır. Bkz. Ali b. Salih el-Muheymid, “*Karahanlılar ve İslam’ın Yayılmasındaki Katkıları*”, **Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, (çev. Ali Aksu), C. 5, S. 1, (2001), s. 287.

⁷⁹³ R. Genç, **Karahanlı Devlet Teşkilatı**, s. 7, 8.

⁷⁹⁴ E. N. Necef, **Karahanlılar**, s. 237, 238.

⁷⁹⁵ R. Genç, **Karahanlı Devlet Teşkilatı**, s. 8, 9; Ali b. Salih el-Muheymid, “*Karahanlılar ve İslam’ın Yayılmasındaki Katkıları*”, s. 288. Bu devirde gayrimüslim Türklerden ziyade Samanilerle birlikte Şia mezhebinden komutanlarla da mücadeleler gerçekleştirmişlerdi. Bkz. E. N. Necef, **Karahanlılar**, s. 193.

etkisini arttırmış ve toplumun dini yapısını da etkisi altına almıştı. Samanilerin baskıları neticesinde İslâmiyeti kitleler halinde kabul ettikleri belirtilmektedir. Ayrıca bu devirde devletin resmi dini İslâmiyet olarak da kabul edilmiştir.⁷⁹⁶ Satuk Buğra'dan sonra oğlu Musa Tonga İlig kısa süreliğine saltanata çıkmıştı. Gayrimüslim Türkler ile mücadele devam etmekteydi. Hoten Krallığı'ndan yardım talep ettikleri düşünülen gayrimüslimlerin Musa Tonga devrinde aralarında bir savaş gerçekleşmişti. Musa Tonga Hoten savaşlarında şehit olmuştu.⁷⁹⁷ Karahanlılar Tarım Havzası'nın kuzeyine doğru yayılarak Türk sahasını genişletirken İslâmiyet'i benimseyerek kültür sahalarını da farklılaştırmışlardı.⁷⁹⁸ Kardeşi Baytaş Arslan Han tahta çıktığı devirde Karahanlılar içerisinde Müslüman kitle hızla artmaktaydı. Bu devirde İslâmiyetin benimsenmesi ve Türkler arasındaki hızlı yayılımı önemli atılımların temelini oluşturmaktaydı.⁷⁹⁹

Baytaş'ın ardından oğlu Ebû'l-Hasan Ali Arslan Han tahta çıkmıştı. Kendisinden "el-harîk" ve "eş-şehid" olarak bahsedildiği için İslâmiyet'i yayma gayreti içerisinde yanarak şehit edildiği düşünülmektedir. Arslan Han zamanında Karahanlı Devleti'nin Batı bölgesini kardeşi Kılıç Buğra Han Hârûn yönetmekteydi. Arslan Han ve Kılıç Buğra Han bu devirde Samaniler üzerine hareket etmişlerdi.⁸⁰⁰ Buğra Han'ın ölümü üzerine Ali Arslan Han'ın oğullarından İlig Han 998'e kadar Batı bölgesini yönetmiştir.⁸⁰¹ Samaniler üzerindeki baskın politikaları devam etmişti. Samaniler X. asırda İç Asya'da Türklerin batıya ilerleyişini engelleyen unsur olarak görülmektedir. İran coğrafyasında etkin bir yapılaşmaya sahiplerdi. Samaniler devrinde, Horasan ve Maverâünnehir bölgesinde Abbasilerin desteği ile İslâmiyet'in mescid, medrese ve ribat merkezleri ile hızla yayıldığı görülmektedir.⁸⁰² Ancak mezhepsel çatışmalarla X. asrın ikinci yarısından itibaren zayıflamaya başlamışlardı. Türkler ise İran tarihi için önemli olan bu süreçte paralı asker olarak yer almaktaydı. Paralı askerler içerisinde yer alan Türk komutanlarının ileri ki

⁷⁹⁶ E. N. Necef, **Karahanlılar**, s. 197, 199. Karahanlıların bu devirde hızla İslâmiyet'i kabul etme meselesinde ticari yolların, ticari hareketliliklerin ve Samanoğullarındaki iç çatışmaların yakından ilişkili olduğu savunulmaktadır. Satuk Buğra Han'ın bu süreçte örnek bir Müslüman olduğu da belirtilmektedir. Bkz. Jürgen Paul, "*Karahanlılar*", **Türkler**, C. IV, Ankara 2002, s. 460, 461.

⁷⁹⁷ E. N. Necef, **Karahanlılar**, s. 205, 206.

⁷⁹⁸ R. Grousset, **Bozkır İmparatorluğu**, s. 173.

⁷⁹⁹ R. Genç, **Karahanlı Devlet Teşkilatı**, s. 9; E. N. Necef, **Karahanlılar**, s. 207.

⁸⁰⁰ E. N. Necef, **Karahanlılar**, s. 208, 210.

⁸⁰¹ R. Genç, **Karahanlı Devlet Teşkilatı**, s. 10, 11.

⁸⁰² Ömer Soner Hunkan, "*El-Kand Fî Zikri Ulemâi Semerkand'da Türk Hakanlığı (Karahanlılar)*", **Trakya Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi**, C. 5, S. 9, (Ocak 2015), s. 6.

devirlerde valiliklerde görev alarak aktif rol oynadıkları görülmektedir. Gaznelilerin buradan ayrılıp İran topraklarında ilk Türk devleti oluşturdıkları ve Samani hanedanını himâyesi altına aldıkları bilinmektedir. Kaşgar'daki Karahanlı Hanları Maverâünnehir'i, Afganistan'daki Gazneli Sultanlar ise Horasan'ı almışlardı.⁸⁰³ İlig Han, Maverâünnehir'in gerçek fatihi ve Samanileri yıkan olarak zikredilecek başarılar gerçekleştirmiştir.⁸⁰⁴ Samanilerin yıkılması ile Karahanlılar İslâmiyet'in Doğu Türkistan'da yeni ve hızlı bir ivme kazanmasını sağlayacaktı.⁸⁰⁵ Horasan'ın Gaznelilere verilme meselesine tekrar dönersek kısa süre sonra İlig Han'ın, Sultan Mahmud'un Hindistan üzerine sefere çıktığı esnada Horasan'a hâkim olmak için yeni bir sefer düzenlediği görülmektedir. Fakat Karahanlılar lehine başarısızlık ile sonuçlanmıştı. İlig Han mücadeleden vazgeçmemiş ve Hotan hâkimi Yusuf Kadir Han'dan destek alarak tekrar Horasan üzerine gitmiştir. Fakat İlig Han, bu seferde de Sultan Mahmud'un ordusunda yer alan fil kuvvetleri karşısında başarı elde edememiştir.⁸⁰⁶ Seferlerden netice alınmaması Karahanlı Devleti içerisinde istikrar sorununu doğurmuştur. Kardeşler arasındaki anlaşmazlık Sultan Mahmud aracılığıyla barış anlaşması ile neticelenmişti. Kısa süre sonra İlig Han vefat etmiş ve yerine kardeşi Ahmet Togan Han tahta çıkmıştır.⁸⁰⁷

Ahmed Togan Han taht mücadelesine girişmeden Karahanlılar saltanatına geçmişti.⁸⁰⁸ Saltanatında yerini güçlendirmek için Gazneli Sultan Mahmud ile anlaştığı ve yönünü gayrimüslimler üzerine çevirdiği belirtilir.⁸⁰⁹ Fakat Ahmed Togan Han devrinde Mansur ile arasında bir savaş cereyan edecekti. Ahmed Togan Han, Yusuf Kadir Han ve Ali Tekin'in ittifak halinde Mansur'a karşı gösterdikleri mücadele de başarı elde

⁸⁰³ R. Grousset, **Bozkır İmparatorluğu**, s. 170-173; Ali b. Salih el-MUHEYMİD, “Karahanlılar Devleti'nin Gaznelilerle Siyasi İlişkileri (389-536/999-1141)”, **İstem**, S. 15, (2010), s. 299. Elvira Molotova ve Svetlana Maximova'nın ortak çalışmalarında Samanilerin son lideri ile Selçukluların ittifak kurmaması Karahanlıların Maverâünnehir'de önünü açtığını belirtmektedir. Bkz. Elvira Molotova – Svetlana Maximova, “Qarakhanids and Seljukids in the History of Central Asia”, **Uluslararası Uygur Araştırmaları Dergisi**, (2017), s. 55.

⁸⁰⁴ Ö. S. Hunkan, “El-Kand Fî Zikri Ulemâi Semerkand'da Türk Hakanlığı (Karahanlılar)”, s. 4, 7.

⁸⁰⁵ Ali b. Salih el-Muheymid, “Karahanlılar ve İslam'ın Yayılmasındaki Katkıları”, s. 289.

⁸⁰⁶ Savaşın akıbeti Karahanlılar için olumsuz olunca Ahmed Togan Han'ın Sultan Mahmud ile ilişkiyi düzeltmek için İlig Han'ı yeren bir mektup gönderdiği belirtilir. Bkz. Ali b. Salih el-MUHEYMİD, “Karahanlılar Devleti'nin Gaznelilerle Siyasi İlişkileri (389-536/999-1141)”, s. 300-302.

⁸⁰⁷ R. Genç, **Karahanlı Devlet Teşkilatı**, s. 12, 13.

⁸⁰⁸ E. N. Necef, **Karahanlılar**, s. 211.

⁸⁰⁹ Ali b. Salih el-Muheymid, “Karahanlılar ve İslam'ın Yayılmasındaki Katkıları”, s. 290.

edememişlerdi.⁸¹⁰ Ahmed Togan Han ve Mansur arasında meydana gelen savaşın gerekçesi, Yusuf Kadir Han'ın Ahmed Togan Han'ı Mansur'a karşı kışkırtması olarak değerlendirilmektedir.⁸¹¹ Savaş esnasından Ali Tekin'in Mansur'a esir düştüğü belirtilir. Ancak esir tutulma süresi kısa sürmüş olmalı ki akabinde Ali Tekin'in Selçuklu hanedanlığı ile ittifak halinde olduğu görülüyor.⁸¹² Bu süreçte Ali Tekin müttefikleri sayesinde Buhara'yı ele geçirecektir. Yusuf Kadir Han'a kardeşleri Ahmed ve Ali Tekin cephe almış ve Ahmed kendisini "büyük kağan" ilan edip Balasagun, Hocend ve Fergana'ya hâkim olmuştu.⁸¹³ Yusuf Kadir Han bu atılım üzerine Gazneli Sultanlığı ile çözüm arayışına girmişti. Karahanlı hükümdarı Yusuf Kadir Han ve Gazneli Sultan Mahmud Semerkant'ta bir toplantı yaparak "*İran ve Turan sorunları*" üzerine kararlar almıştı:

- 1) *Ali Tekin'in Maveraiünnehir'deki beyliğine son verilecek, beyliğin başına Yusuf Kadir Han'ın oğlu Yeğen Tekin getirilecek,*
- 2) *Karahanlı ve Gazneliler için gittikçe büyük bir tehlike olmaya başlayan Arslan Yabgu'nun başında bulunduğu bütün Türkmenler, Maveraiünnehir'den Horasan'a nakledilecekler,*
- 3) *Amuderya, her iki devlet arasındaki sınırı oluşturacak,*
- 4) *Her iki devlet hükümdarı, bu antlaşmayı sağlamlaştırmak için karşılıklı olarak akrabalık girişiminde bulunacaklar,*
- 5) *1. ve 2. Maddelerin uygulanması görevini Sultan Mahmut üstlenecek.*⁸¹⁴

Yusuf Kadir Han ve Sultan Mahmud anlaşmadan ziyade evlilik akdi ile dostluklarını pekiştirmek istemişlerdi.⁸¹⁵ Uzlaşma sağlanmasına rağmen devletler arasındaki tarihi çatışma gerginlikleri sürdürmekteydi. Gök-Türk topraklarında hüküm süren Karahanlılar, aslen "eski köleleri" olarak benimsedikleri Gaznelileri kendileriyle eş tutmamaktaydılar.⁸¹⁶ E. N. Necef'in çalışmasında belirttiği üzere Sultan Mahmud'un da kendi üstünlüğünü kurma arzusu görülmektedir. Sultan Mahmud'un halife sarayına gönderdiği mektuplarda Karahanlılar'dan vassalı olarak bahsetmesi bu mesele için önem

⁸¹⁰ R. Genç, **Karahanlı Devlet Teşkilatı**, s. 13.

⁸¹¹ E. N. Necef, **Karahanlılar**, s. 214.

⁸¹² R. Genç, **Karahanlı Devlet Teşkilatı**, s. 14.

⁸¹³ E. N. Necef, **Karahanlılar**, s. 221; R. Genç, **Karahanlı Devlet Teşkilatı**, s. 15.

⁸¹⁴ Ali Sevim – Erdoğan Merçil, **Selçuklu Devletleri Siyaset, Teşkilât ve Kültür**, Ankara 2014, s. 24.

⁸¹⁵ E. N. Necef, **Karahanlılar**, s. 225. Kaynaklarda Gazneliler ile olan anlaşma meselesi çeşitli bilgiler içermektedir. Yusuf Kadir Han'ın aksine Arslan Han'ın kızı ile Sultan Mahmud'un oğlunun evlendirildiği de belirtilen bilgiler arasında yer almaktadır. Ali b. Salih el-MUHEYMİD, "*Karahanlılar Devleti'nin Gaznelilerle Siyasi İlişkileri (389-536/999-1141)*", s. 304.

⁸¹⁶ R. Grousset, **Bozkır İmparatorluğu**, s. 174.

arz etmektedir.⁸¹⁷ Yusuf Kadir Han bölgede hızla ilerleyişini sağlarken Sultan Mahmud'un ölümü ile Gazneliler ile ilişkileri gerilmeye başlamıştır. Akabinde Yusuf Kadir Han vefat etmişti. Yusuf Kadir Han yerine oğulları Süleyman Arslan Han ve Muhammed Buğra Han; Gazneli tahtına da Sultan Mesud geçmiştir.⁸¹⁸ Ali Tekin, Yusuf Kadir Han'ın ölümünden sonra da Maverâünnehir'de üstünlük kuramamıştı. Ayrıca Gaznelilere karşı Harezmşahlarla ittifak kurmuş ancak yine galibiyet elde edememişti.⁸¹⁹ Kısa süre sonra ise vefat etmiştir. Oğulları da başarı elde edemeyecekti. Muhammed Buğra Han ise "büyük kağan" unvanıyla Karahanlılar Devleti'nin tek hâkimi olarak tarih sahnesinde yer almıştı. Ancak kısa süre sonra İlig Nasr'ın oğulları (1046/47 yıllarından itibaren) Batı Karahanlılar olarak kendilerini ayıracaklardı.⁸²⁰

a. Batı Karahanlılar Devleti

Batı Karahanlılar Devleti'nin toprak bütünlüğü Maverâünnehir ve Fergana'nın bir kısmından oluşmaktaydı. Hocend Batı ve Doğu Karahanlılar Devleti arasında sınır kabul edilmekteydi. Başkentleri önce Özkend daha sonra Semerkand olarak tayin edilmişti.⁸²¹ Karahanlılar Devleti'nin kuruluş yıllarından itibaren Batı bölgesinin yönetimi için kişi tayin edildiği görülmektedir. Bu nedenle Karahanlılar Devleti'nin Batı kısmının kurucu hanı meselesi kesinlik kazanmış değildir. Araştırmacılar arasında çeşitli görüşler yer almaktadır.⁸²² Karahanlılar Devleti'nin Batı kısmı Oğulcak Kadir Han ile başlatılmaktadır.⁸²³ E. Molotova ve S. Maximova'nın ortak çalışmasında I. Muhammed b. Nasr için dönemin sikkelerinden yola çıkarak Batı Karahanlı Devleti'nin dördüncü

⁸¹⁷ E. N. Necef, **Karahanlılar**, s. 229. Sultan'ın Karahanlılar ile kendisinin eşit tutulması için Halife'ye defalarca mektup yazdığı da aktarılan bilgiler arasında mevcuttur. Sultan'ın Halife'ye yazdığı mektuplarda gerekçesi ise Yusuf Kadir Han'a Halife'nin "üç lakap/unvan", kendisine ise "tek lakap/unvan" verilmesini doğru bulmadığıdır. Halifenin bu konu üzerine cevabında yer alan dini husus ise ilgi çekicidir: "...*Senin dindarlığında şüphemiz yoktur...*" Karahanlıların İslâmiyeti yeni benimsemesi bazı tavizlerin onlara karşı verildiğini göstermektedir. Bkz. Ali b. Salih el-MUHEYMİD, "*Karahanlılar Devleti'nin Gaznelilerle Siyasi İlişkileri (389-536/999-1141)*", s. 307.

⁸¹⁸ R. Genç, **Karahanlı Devlet Teşkilatı**, s. 15.

⁸¹⁹ Harezmşahların ülkesi olan Harezm bölgesi, Ceyhun nehrinin aşağı kısmı ve Aral gölüne döküldüğü bölgenin her iki yanını kapsamaktadır. İklimi ve coğrafi yapısı Asya'nın Mısır'ı olarak atfedilmesine sağlamaktadır. Konumu itibari ile ticaret ağının ortasındadır. Bkz. Coşkun Erdoğan, "*Harezm'de Gazneli Hâkimiyetinin Tesisi ve Altuntaşlar Dönemi*", **Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi**, S. 50, (2013), s. 143-146.

⁸²⁰ R. Genç, **Karahanlı Devlet Teşkilatı**, s. 16.

⁸²¹ Ergin Ayan, "*Karahanlıların Selçuklu Egemenliğine Girme Süreci*", **Manas Sosyal Araştırmalar Dergisi**, C. 4, S. 3, (2015), s. 4.

⁸²² Ömer Soner Hunkan, *Batı Türk Hakanlığı (Batı Karahanlılar)'nın Kurucu Meselesi*", **Trakya Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi**, C. 5, S. 10, (Temmuz 2015), s. 81-96.

⁸²³ E. N. Necef, **Karahanlılar**, s. 387.

hükümdarı olduğunu belirtmektedir.⁸²⁴ Ancak R. Genç tarafından tamamen bağımsız bir devlet yapısını oluşturmaları ile Batı Karahanlı Devleti'nin ilk hükümdarı I. Muhammed b. Nasr olarak kabul görmektedir. I. Muhammed b. Nasr, Yusuf Kadir Han ve oğulları ile mücadele halinde ömrünü geçirmiştir. Ayrıca Özkent, Hocand ve Saganiyan yörelerine de hâkim olmayı başarmıştı.⁸²⁵ Ölümü üzerine yerine gelen İbrahim (Tamgaç Han), Karahanlı hükümdarları arasında en meşhurları olarak ifade edilmektedir. Batı Karahanlı sınırları içerisinde imar faaliyetleri ve halka iyi muamelesi ile zikredilen İbrahim, Türkmenlerin desteğiyle Doğu Karahanlı topraklarından Şaş, İlâk, Tünhas ve Fergana'yı sınırlarına dâhil etmeyi başarmıştı.⁸²⁶ İbrahim başlangıçta Selçuklular ile olan münasebetinde hanedanlığını üstün görmekteydi. E. Ayan, İbrahim'in Selçuklu beylerini göçebe aşiret şefleri olarak gördüğünü belirtmektedir.⁸²⁷ Fakat akabinde Ali Tekin'in oğullarının sorun teşkil etmesi neticesinde İbrahim'in Selçuklular ile müttefik olduğu görülmektedir. Selçuklular Dandanakan galibiyetinden sonra 1043 yılında Harezm'i ele geçirmişti. Ancak İbrahim devrinde Karahanlıların iç meselerine karışmamış ve Karahanlılar üzerine sefer düzenlemedikleri belirtilmektedir.⁸²⁸

İbrahim'in felç geçirmesi üzerine oğlu Şemsü'l-Mülk hükümdar olmuştu. Şemsü'l-Mülk Selçuklu Sultanı Alparslan'ın kızı ile evliydi. Sultan, evlilik akdi ile sınırlarında barış sağlamış ve Karahanlıların içerisinde söz hakkına sahip olmuştu.⁸²⁹ Ancak Şemsü'l-Mülk ileri ki devrinde bilakis Sultan Alparslan'ın ölümünün ardından Selçuklu-Karahanlı ilişkilerinin gergin ve seferler üzerinden ilerlediği görülmektedir. Selçukluların tarih sahnesindeki emin ilerleyişleri Karahanlıların toprak kaybına neden olmaktaydı. Karahanlı beyleri Buhara ve Semerkand'a sürülerek Maverâünnehir toprakları Selçuklu vilayeti haline gelmişti.⁸³⁰ Ayrıca Gazneli Sultanlığı faktörü de mevcut idi. Gaznelilerin bölgedeki hâkim güçleri Karahanlıların yörede iyice sıkışmasına sebebiyet oluşturmuştu. Kısa sürede Sultan Melikşah ile denetim altına alınan Batı

⁸²⁴ E. Molotova – S. Maximova, “*Qarakhanids and Seljukids in the History of Central Asia*”, s. 56.

⁸²⁵ E. N. Necef, **Karahanlılar**, s. 333, 334.

⁸²⁶ R. Genç, **Karahanlı Devlet Teşkilatı**, s. 17; E. Ayan, “*Karahanlıların Selçuklu Egemenliğine Girme Süreci*”, s. 4. Tamgaç Han İbrahim devrinde ilk modern medresenin Semerkant'ta kurulduğu ve eğitim faaliyetleri ile devrim yarattığı belirtilmektedir. Bkz. Suat Polat, “*Karahanlı Devleti'nde Eğitim Faaliyetleri*”, **Uluslararası Eğitim, Bilim ve Teknoloji Dergisi**, C. 1, S. 1, (2015), s. 45.

⁸²⁷ E. Ayan, “*Karahanlıların Selçuklu Egemenliğine Girme Süreci*”, s. 6.

⁸²⁸ E. N. Necef, **Karahanlılar**, s. 345, 346, 348, 349.

⁸²⁹ Ergin Ayan, “*Karahanlı Hânedân Üyelerinin Gazneliler ve Selçuklularla Sıhriyeti*”, **Manas Sosyal Araştırmalar Dergisi**, C. 4, S. 5, (2015), s. 402.

⁸³⁰ R. Grousset, **Bozkır İmparatorluğu**, s. 176.

Karahanlılar, Sultan Berkyaruk devrinde ülke yönetimine beyleri tayin etme usulü ile tamamen Selçuklulara bağlanmıştı. Selçuklular Sultan Sancar devrinde Batı Karahanlı hükümdarı Muhammed Arslan Han için “nâibimiz ve hudud memurumuz” ifadelerini zikretmekteydi.⁸³¹ Ergin Ayan çalışmasında İbnü'l-Esîr özelinde devrin kaynaklarında Karahanlıların bilakis Sultan Sancar devrinde Selçuklu vassalı olarak devam ettiğini belirtmektedir.⁸³² Karahanlılar Maverâünnehir’de etkin faktörlerini kaybetmiş ve bölgede Karluklar üstünlük kazanmaya başlamıştı. Kara Hıtaylar ve Karlukların Karahanlılara karşı atağa geçtikleri devirde Karahanlılar Muhammed Arslan’ın oğlu Mahmud özelinde Selçuklular ile ittifak içinde hareket edeceklerdi. Ancak başarılı olamamışlardı. Mahmud Sultan Sencer ile Horasan’a gitmiş ve yerine Karahıtayların denetimi altında kardeşi III. İbrahim Karahanlı tahtına çıkarılmıştı. İbrahim Han Karluklarla mücadele de öldürülmüş ve yerine Ali Tekin ailesinden Ali Han tahta çıkmıştır. Ali Han devrinde Doğu Karahanlı hükümdarı II. İbrahim’in yardımıyla Karluklar Maverahünnehir’den tamamen çıkarılmıştır. Ali Han’ın 1160 yıllarında öldüğü bilinmektedir. Ali Han’ın ölümünden sonra Batı Karahanlıların yıkılış sürecine girdiği görülmektedir. Karahanlılar, son hükümdarları olarak bilinen Osman Han devrinde Orta Asya’da güçlü bir hâkimiyet mücadelesi vermelerine rağmen Harezmşahlar tarafından yıkılmıştır.⁸³³

b. Doğu Karahanlılar Devleti

Doğu Karahanlılar Devleti’nin siyasi sınırı Taraz, İsbicab, Şaş, Yedisu, Kaşgar ve Fergana’nın büyük kısmından oluşmaktaydı. Başkent olarak Balasagun (Kara-Ordu) kullanılmaktaydı.⁸³⁴ Doğu Karahanlılar Devleti’nin Müslüman olmayan devletler ile mücadele ettiği görülmektedir. Türkistan’da yer alan Şîi ve putperest güçlerle mücadeleleri bilakis belirtilmektedir.⁸³⁵ Yusuf Kadir Han’ın ölümüyle yerine Süleyman Arslan Han Doğu Karahanlıların başına geçmişti. Süleyman Arslan devrinde Yabaku, Basmıl ve Çomul’lar ile mücadele edilmiş ve sırasıyla itaat altına alınmışlardı. Kardeşi Muhammed ile yaşadığı anlaşmazlık neticesinde gerçekleşen savaşta esir ediliyor. Muhammed kendisini büyük kağan ilan ediyor. Ancak kısa süre sonra oğlu Hüseyin’e

⁸³¹ R. Genç, *Karahanlı Devlet Teşkilatı*, s. 21, 22.

⁸³² E. Ayan, “*Karahanlı Hânedân Üyelerinin Gazneliler ve Selçuklularla Sıhriyeti*”, s. 404.

⁸³³ R. Genç, *Karahanlı Devlet Teşkilatı*, s. 23-25.

⁸³⁴ E. Ayan, “*Karahanlıların Selçuklu Egemenliğine Girme Süreci*”, s. 4.

⁸³⁵ Ali b. Salih el-Muheyimî, “*Karahanlılar ve İslam’ın Yayılmasındaki Katkıları*”, s. 293; J. Paul, “*Karahanlılar*”, s. 462.

saltanatı bırakmıştır. Ancak tahta İbrahim geçecektir. Devlet içerisindeki karışıklıktan ötürü Batı Karahanlıların Fergana, Şaş ve Tünhas'ı ele geçirdiği görülmektedir. İbrahim'in ölümünden sonra Doğu Karahanlı hükümdarlığına Tuğrul Karahan Mahmud geçmiş ve Batı Karahanlılar'dan kaybedilen topraklar geri alınmıştır. Akabinde yerine Tuğrul Tekin Ömer geçmiş. Ancak kısa süren hükümdarlığı olduğu belirtilmektedir. Kaşgar hâkimi Ebû Ali Hasan tarafından hükümdarlık ele geçirilmişti. Ali Hasan'ın hükümdarlığı uzun sürmektedir. Ancak detaylar mevcut değildir. Karahanlılar ailesinden Tuğrul b. Yınal tutsak alındığı ve kurtulduktan sonra da saltanatta yer aldığı bilinmektedir. Akabinde oğlu Ahmed Han'ın halife tarafından hilat alarak saltanata çıktığı aktarılır. Ahmed Han'ın Karahıtayların batıya ilerleyişini durdurduğu zikredilir. Ancak kendisinden sonra oğlu İbrahim Han devrinde Karahıtayların Doğu Karahanlıları hâkimiyetleri altına aldıkları görülür.⁸³⁶

II. İbrahim Han'ın tahta çıktığı devirde ise Doğu Karahanlılar Karahıtaylara bağlı hale gelmiştir. Kısa süre sonra Batı Karahanlılar da Karahıtayların hâkimiyeti altına girmişti. Karlukların Maverâünnehir'deki mücadelelerini durdurmak için Batı Karahanlılar ile ittifak kurulup Karluklar üzerine gidilmiştir. Bu olayda şehit edildiği düşünülmektedir.⁸³⁷ Doğu Karahanlılar saltanatına ise Arslan Han olarak tanınan II. Muhammed Han geçmişti. Muhammed Han Kür Han'ın sarayına esir alınmış. Nayman Devleti kurucusu Küçlük Han Muhammed Han'ı kurtarıp Kaşgar'a devletin başına göndermiş. Ancak Muhammed Han şehre girmeden Kaşgar'ın ileri gelen aileleri isyan başlatmıştı. Muhammed Han isyancılar tarafından öldürülmüştü. Küçlük Han bu olay üzerine Kaşgar'ı ele geçirerek Doğu Karahanlı Devleti'ni yıkmıştır.⁸³⁸

c. Karahanlılar Devleti Türk Kadın Giyim-Kuşamı

Karahanlılar Devleti Müslüman ilk Türk devleti olma hususundan ziyade keskin değişim ve dönüşümleri de beraberinde getiren bir devri aralamaktadır. Bozkır kültürü temelinde devlet teşkilat yapılaşmasını oluşturan Türkler, İslâmiyet'i benimseyerek Türk

⁸³⁶ R. Genç, **Karahanlı Devlet Teşkilatı**, s. 26-30; J. Paul, "*Karahanlılar*", s. 462. Kara Hıtaylar X. asırda ortaya çıkmış ve Çin'in güneyi kısmında hâkimiyetlerini oluşturan Orta Asya kavmidir. Kıtay kavmine XIII. asırdan sonra rastlanılmadığı belirtilmektedir. Bkz. Erkin Emet, "*Karahanlılar ve Uygurlar*", **Türkler**, C. IV, s. 472.

⁸³⁷ R. Genç, **Karahanlı Devlet Teşkilatı**, s. 30.

⁸³⁸ R. Genç, **Karahanlı Devlet Teşkilatı**, s. 31.

kültür tarihinde yeni bir oluşuma ilerlemişlerdi.⁸³⁹ Toplum yapısındaki dönüşümler ve İslâmiyet'in Türk kültürü ile harmanının başlangıcını oluşturan bu tarihi safhada, yerleşik hayatın Türklerde özümsemişi ve aktif olarak kullanıldığı görülmektedir. Türklerde yerleşik hayat Uygurlar döneminde başlamış olmasına rağmen Müslüman-Türk yapısı ile farklı bir forma kavuşmuştur. Birçok farklılığı beraberinde getirmesine rağmen çalışmamızın özelinde giyim-kuşamdaki değişim ve dönüşümleri irdedeceğiz. Karahanlı devri Türk giyim-kuşamına dair verilerin iskeletini ise Dîvânu Lugâti't-Türk oluşturmaktadır.

Dîvânu Lugâti't-Türk Karahanlılar devrinde Türkçe içerisinde yer alan giyim-kuşama dair kelime ve kelime öbekleri ile Türk giyim-kuşam tarihine ışık tutmaktadır. Giyinme için “*iştonlan-*”⁸⁴⁰; hatun elbisesiyle bezenmek için “*kātunlan-*”⁸⁴¹ kelimelerine yer verilmektedir. Bezenme ise “*bezen-*” kökünden oluşmakta ve süslenmek manasında kullanılmaktaydı.⁸⁴² Giymek “*keğ*”⁸⁴³; giyilen şey, elbise “*keğgü*”⁸⁴⁴; çok giyilmiş olan “*keğindi*”⁸⁴⁵; giyilen her çeşit elbise için “*keğüt*”⁸⁴⁶; elbise “*tōn/ ton*”⁸⁴⁷; elbise giydirmek “*tonat-*”⁸⁴⁸; elbise giymek “*tonlan-*”⁸⁴⁹ kullanıldığı belirtilmektedir. Elbisenin örtünme olarak kullanımından ziyade süslemeler ile şaheser hale büründüğü görülmektedir. Dîvânu Lugâti't-Türk'te elbise kenarları için “*kırgag*” sözü kullanılmaktadır.⁸⁵⁰ Kaşgarlı Mahmud'un eserinde “*üti-*” ütölemek manasında kullanılması, elbisenin iyi görünmesi için ütülenme hususu XI. yüzyılda kullanıldığını göstermektedir.⁸⁵¹ Elbisenin yeni formunu kaybetmesi ve eskimesi kullanım süresinin dolduğunu göstermemektedir. Elbise eski Türklerde bir ruh ile bezendiği için yahut

⁸³⁹ Türk kültürünün İslâmiyet ile sentezini devrin kaynaklarında görebilmekteyiz. Bilakis yazıtlarda Arapça harfleri ile Türkçe kavramlar, sosyo-kültürel yaşamdan örnekler, Müslüman olup “kut” inancının devamı ve “kut” inancının yaşadığı dönüşüm vs. yer almaktadır. Bkz. Kayrat Belek, “*Karahanlılar Döneminde Türk Halklarının Kültürel Mirasları: “Kırgızistan Yazıtları Örneğinde (IX-XII. Yüzyıl)”*”, **Marmara Türkiyat Araştırmaları Dergisi**, C. I, S. I, (2014), s. 31-42.

⁸⁴⁰ Kaşgarlı Mahmud, **Dîvânu Lugâti't-Türk**, s. 670.

⁸⁴¹ Kaşgarlı Mahmud, **Dîvânu Lugâti't-Türk**, s. 693.

⁸⁴² Kaşgarlı Mahmud, **Dîvânu Lugâti't-Türk**, s. 584.

⁸⁴³ Kaşgarlı Mahmud, **Dîvânu Lugâti't-Türk**, s. 699.

⁸⁴⁴ Kaşgarlı Mahmud, **Dîvânu Lugâti't-Türk**, s. 699.

⁸⁴⁵ Kaşgarlı Mahmud, **Dîvânu Lugâti't-Türk**, s. 699.

⁸⁴⁶ Kaşgarlı Mahmud, **Dîvânu Lugâti't-Türk**, s. 700.

⁸⁴⁷ Kaşgarlı Mahmud, **Dîvânu Lugâti't-Türk**, s. 891.

⁸⁴⁸ Kaşgarlı Mahmud, **Dîvânu Lugâti't-Türk**, s. 891.

⁸⁴⁹ Kaşgarlı Mahmud, **Dîvânu Lugâti't-Türk**, s. 891.

⁸⁵⁰ Kaşgarlı Mahmud, **Dîvânu Lugâti't-Türk**, s. 713.

⁸⁵¹ Kaşgarlı Mahmud, **Dîvânu Lugâti't-Türk**, s. 936.

ekonomik gerekçeler ile yamama ve giyim-kuşam unsurunu yenileme formu görülmektedir. Bunun için “*ulag (elbise yaması)*” tabiri kullanılmaktaydı.⁸⁵² Elbise havının dökülüp eskimesi “*sedre*” olarak belirtilmektedir.⁸⁵³ Elbiselerin konulduğu bohça “*boxtay/ boxtuy*”⁸⁵⁴; elbise sandığı “*kiz*”⁸⁵⁵ tabirlerine yer verilmektedir. Konar-göçer yaşamın izlerinin devam ettiği bu devirde kolay taşınabilir malzemelerin kullanımının devam ettiği görülmektedir. Giyim-kuşam malzemelerinin üretilme aşaması ikinci bölümde belirtilmektedir. Bitkiler boyar madde olarak kullanılmaktadır. Boya üretiminden ziyade giyim-kuşam unsurlarının temizlenmesi meselesinde de Dîvânu Lugâti’t-Türk’te yer alan bilgi ışığında bitkilere başvurulduğu görülmektedir. Uç’ta yetişen, çövene (*Saponaria officinalis*) benzeyen ve kendisiyle elbise yıkanabilir bitki için “*şaw*” sözü kullanılmaktadır.⁸⁵⁶

Giyim-kuşam kişinin bulunduğu toplumun bir ürünü olmasını sağlayan temel bir etkidir. Dîvânu Lugâti’t-Türk’te Oğuz elbisesi giymek, Oğuz kılığına girmek, kendini Oğuzlardan saymak için “*Oguzlan-*” tabiri kullanılmaktadır.⁸⁵⁷ Giyim-kuşamın aidiyeti ifade eden bir unsur olduğuna dair bir başka anekdot daha mevcuttur. Karahanlılar Sultan Mahmud’a karşı Horasan’a sefer düzenlemiş ve mağlubiyetle geri dönen Karahanlı ordusu Ceyhun Nehri’ni geçerken ciddi kayıp vermişti. Sultan Mahmud’un galibiyetini kutlamak üzere Harezmşah Altuntaş’tan Sultan’a tebriknâme gelmiş. Sultan ne çabuk öğrendiklerini sormuş, Harezmîler “*Ceyhun’un Harizm’e kadar taşıdığı Türk (Karahanlı) külâhlarından öğrendik*” demişler.⁸⁵⁸ Harezmîlerin verdiği cevap aslen devrin kendisine münhasır giyim-kuşamını ortaya çıkarmaktadır. Her dönemin içerisinde giyim-kuşamın aidiyet duygusuna vurgu yapılmaktadır. Ancak Türk kültür tarihi içerisinde kalıp ve modelin her zaman kabul gördüğü ve her yeni çağın getirileri ile süslendiği, değişimlere uğradığı aşîkârdır.

⁸⁵² Kâşgarlı Mahmud, *Dîvânu Lugâti’t-Türk*, s. 920.

⁸⁵³ Kâşgarlı Mahmud, *Dîvânu Lugâti’t-Türk*, s. 812.

⁸⁵⁴ Kâşgarlı Mahmud, *Dîvânu Lugâti’t-Türk*, s. 596.

⁸⁵⁵ Kâşgarlı Mahmud, *Dîvânu Lugâti’t-Türk*, s. 724. Verilen bilgileri tek bir pencereden irdelememiz tarih içerisindeki ilerleyişi algılamamızı engellemektedir. Ütünün kullanımı Türklerin demir madenini iyi kullanması ve işlemesi ile paralellik arz etmektedir. Demirin ısıya duyarlı oluşu ve suyun bu hususta etkisi aslen toplumun bilim faaliyetlerine de ışık tutmaktadır.

⁸⁵⁶ Kâşgarlı Mahmud, *Dîvânu Lugâti’t-Türk*, s. 845.

⁸⁵⁷ Kâşgarlı Mahmud, *Dîvânu Lugâti’t-Türk*, s. 772.

⁸⁵⁸ R. Genç, *Karahanlı Devlet Teşkilatı*, s. 14. Farabi, İbn-i Sina, Yusuf Has Hacib, Kâşgarlı Mahmud, Ahmet Yesevi, Edip Ahmet Yükeki gibi değerli ilim insanı bu devirde yetişmiştir.

c.a. Başlık

Başlık çeşitleri arasında börk yaygın kullanılmaktaydı. Börkün altın pul ve varaklarla süslediği bilinmektedir. Süsleme için “*burtala-*” sözü kullanılmaktaydı.⁸⁵⁹ Börkün çeşitleri bulunmaktadır. “*Kıymaç börk*”, Çigillerin giydiği, tiftikten beyaz börkü ifade etmektedir.⁸⁶⁰ Börkün rahat kullanımı ve sabit durması için ipekten örülmüş ip ile çene altından bağlandığı (*sakalduruklan-*) belirtilmektedir.⁸⁶¹ Kadınların başlıklarını süsleyen en önemli unsur bu devirde de saç olmuştur. Kâkül ve perçemler etkin kullanılmaktaydı. Dîvânu Lugâti’t-Türk’te kâkül ve perçem için “*bürçek, bürçeklen-*” sözleri eşleştirilmektedir.⁸⁶² Saç perçemi ve zülüf (*küjek*) başlıkları süsleyen bir diğer saç unsuru idi.⁸⁶³ Kadınların keçi kılından yapılan sahte züluf (*Öñik*) dahi kullandıkları belirtilmektedir.⁸⁶⁴ Saç için Dîvânu Lugâti’t-Türk’te detaylı söz ve söz öbekleri mevcuttur. Gür ve dolaşık saç “*köp saç*”⁸⁶⁵; Oğuzcada saç örgüsü, kadının saç örgüsü ve saç öbeği “*örçüg*”⁸⁶⁶; saç örgüsü “*örme saç*”⁸⁶⁷; örgülü saç “*örük saç*”⁸⁶⁸; gür saçlı “*saçlıg*”⁸⁶⁹; düz saç “*sığan saç*”⁸⁷⁰; kıvrıkcık olmayan saç “*suwlan saç*”⁸⁷¹. Börkten ziyade çeşitli başlıklar da mevcut idi. Kuş tüyünden yapılan başlık için “*kedük*”⁸⁷²; başlığı süslenmesinde kullanılan altın yapraklara ise “*kimsen*”⁸⁷³ denilmekteydi. Gelinin gerdek gecesi kullandığı taç modeli için “*didim*” tabiri kullanılmaktaydı.⁸⁷⁴ Karahanlı devrine ait Pavyonun kuzey duvarında kadın başı tasvirine rastlanılmaktadır. Başlığın altından kulakları kapatan saç tutamları görülmektedir. Başlık, dişli bir bandı olan gri renk ile tasvir edilmektedir (Fotoğraf 189).⁸⁷⁵

⁸⁵⁹ Kâşgarlı Mahmud, *Dîvânu Lugâti’t-Türk*, s. 603.

⁸⁶⁰ Kâşgarlı Mahmud, *Dîvânu Lugâti’t-Türk*, s. 717.

⁸⁶¹ Kâşgarlı Mahmud, *Dîvânu Lugâti’t-Türk*, s. 800.

⁸⁶² Kâşgarlı Mahmud, *Dîvânu Lugâti’t-Türk*, s. 607.

⁸⁶³ Kâşgarlı Mahmud, *Dîvânu Lugâti’t-Türk*, s. 755.

⁸⁶⁴ Kâşgarlı Mahmud, *Dîvânu Lugâti’t-Türk*, s. 787.

⁸⁶⁵ Kâşgarlı Mahmud, *Dîvânu Lugâti’t-Türk*, s. 739.

⁸⁶⁶ Kâşgarlı Mahmud, *Dîvânu Lugâti’t-Türk*, s. 789.

⁸⁶⁷ Kâşgarlı Mahmud, *Dîvânu Lugâti’t-Türk*, s. 790.

⁸⁶⁸ Kâşgarlı Mahmud, *Dîvânu Lugâti’t-Türk*, s. 791.

⁸⁶⁹ Kâşgarlı Mahmud, *Dîvânu Lugâti’t-Türk*, s. 798.

⁸⁷⁰ Kâşgarlı Mahmud, *Dîvânu Lugâti’t-Türk*, s. 817.

⁸⁷¹ Kâşgarlı Mahmud, *Dîvânu Lugâti’t-Türk*, s. 838.

⁸⁷² Kâşgarlı Mahmud, *Dîvânu Lugâti’t-Türk*, s. 700.

⁸⁷³ Kâşgarlı Mahmud, *Dîvânu Lugâti’t-Türk*, s. 720.

⁸⁷⁴ Kâşgarlı Mahmud, *Dîvânu Lugâti’t-Türk*, s. 631.

⁸⁷⁵ Yury Karev, “*Semerikand Kalesindeki Karahanlı Duvar Resimleri: İlk Rapor ve İlk İntibâlar*”, *İstem*, (çev. Ahmet Gedik – Ali Fuat Baysal), S. 18, (2011), s. 126.

İslâmiyet'in kabulüyle birlikte kadınların saçlarını örtmesi, yarım peçe, yaşmak vb. ürünleri kullanmaları neticesinde Türk giyim-kuşam literatürüne yeni kavramların eklendi. Burnu ve burundan aşağısını örten yarım peçe, yaşmak “*bürünçük*”⁸⁷⁶; yüz örtüsü, örtü “*kōşik*”⁸⁷⁷; baş örtüsüyle baş örtmek “*saraguçlan-*”⁸⁷⁸; yaşmaklanmak, örtünmek “*sarın-*”⁸⁷⁹ sözleri ile belirtilmektedir.

c.b. Kaftan, Kepenek ve Kürk

Bozkırdan Ön Asya'ya doğru ilerleyen Türklerin iklim değişikliği ile kürkün yanında alternatif ürünler kullanmaya başladığı görülmektedir. Kadın yeleği “*artıg*”⁸⁸⁰; üst kısma giyilen elbise, hırka “*bertü*”⁸⁸¹; hırka giymek “*bertülen-*”⁸⁸²; küçük hırka “*çenşü*”⁸⁸³ olarak atfedilmektedir.

Üst giyim unsurları arasında kölelerin giydiği, yünden yapılmış aba “*çekrek*”⁸⁸⁴; kaftan⁸⁸⁵; kaftan “*yalma*”⁸⁸⁶; kepenek “*kedük*”⁸⁸⁷; kepenek sahibi olan “*kedüklük*”⁸⁸⁸; kısa yenli elbise “*kulak tön*”⁸⁸⁹ yer almaktadır. Kepeneğin hazırlanış aşamasını ikinci bölümde irdelemiştik. Dîvânu Lugâti't-Türk'te yağmurluk olarak belirtilen kepenegi yapmak için hazırlanan malzemeye “*kedüklük*” denilmektedir.⁸⁹⁰ Ayrıca kepenegin omuzlardan dikilen hava şartlarından korunmak için başa örtülen ve keçeden yapılan başlığa “*yañalduruk*” denilmektedir.⁸⁹¹ Dîvânu Lugâti't-Türk'te kaftana dair ise çeşitli detaylar mevcuttur. Kaftanın koyun kısmına “*koy*”⁸⁹²; kaftanlar genelde iki kuyruktan oluşmakta ve iki kuyruğundan biri “*kudurgak*”⁸⁹³; kaftanın koltuk altı “*ör*”⁸⁹⁴; kaftanın

⁸⁷⁶ Kâşgarlı Mahmud, *Dîvânu Lugâti't-Türk*, s. 607.

⁸⁷⁷ Kâşgarlı Mahmud, *Dîvânu Lugâti't-Türk*, s. 742.

⁸⁷⁸ Kâşgarlı Mahmud, *Dîvânu Lugâti't-Türk*, s. 804.

⁸⁷⁹ Kâşgarlı Mahmud, *Dîvânu Lugâti't-Türk*, s. 806.

⁸⁸⁰ Kâşgarlı Mahmud, *Dîvânu Lugâti't-Türk*, s. 557.

⁸⁸¹ Kâşgarlı Mahmud, *Dîvânu Lugâti't-Türk*, s. 583.

⁸⁸² Kâşgarlı Mahmud, *Dîvânu Lugâti't-Türk*, s. 583.

⁸⁸³ Kâşgarlı Mahmud, *Dîvânu Lugâti't-Türk*, s. 619.

⁸⁸⁴ Kâşgarlı Mahmud, *Dîvânu Lugâti't-Türk*, s. 618.

⁸⁸⁵ Kâşgarlı Mahmud, *Dîvânu Lugâti't-Türk*, s. 618.

⁸⁸⁶ Kâşgarlı Mahmud, *Dîvânu Lugâti't-Türk*, s. 946.

⁸⁸⁷ Kâşgarlı Mahmud, *Dîvânu Lugâti't-Türk*, s. 700.

⁸⁸⁸ Kâşgarlı Mahmud, *Dîvânu Lugâti't-Türk*, s. 700.

⁸⁸⁹ Kâşgarlı Mahmud, *Dîvânu Lugâti't-Türk*, s. 746.

⁸⁹⁰ Kâşgarlı Mahmud, *Dîvânu Lugâti't-Türk*, s. 700.

⁸⁹¹ Kâşgarlı Mahmud, *Dîvânu Lugâti't-Türk*, s. 949.

⁸⁹² Kâşgarlı Mahmud, *Dîvânu Lugâti't-Türk*, s. 733.

⁸⁹³ Kâşgarlı Mahmud, *Dîvânu Lugâti't-Türk*, s. 745.

⁸⁹⁴ Kâşgarlı Mahmud, *Dîvânu Lugâti't-Türk*, s. 789.

uçlardan göğüse kadar uzanan iki eteğinden biri “sıdı”⁸⁹⁵; kaftanın yanlardaki iki eteğinden biri “sıdıg”⁸⁹⁶ olarak adlandırılmaktadır.

c.c. Gömlek

Dîvânu Lugâti't-Türk'te gömlek “köñlek”⁸⁹⁷; gömlek giymek “köñleklen-”⁸⁹⁸; gömlek düğmesi “bogmak”⁸⁹⁹; iliklemek, düğmelemek “bogmakla-”⁹⁰⁰; düğme “tüğme”⁹⁰¹; kendi düğmelerini iliklemek “tügmelen-”⁹⁰² olarak yer almaktadır. Türkçenin ağız ve lehçelerinde de kendini koruyan “tüğme” kelimesi, bugün harf değişimine uğrayarak Türkiye Türkçesi'nde kullanılmaya devam etmektedir.⁹⁰³ Gömleğin çıplak tene giyilen bir giyim ögesi olarak betimlenmesi kadının bir iç giysisi olarak değerlendirilmektedir. Kaşgarlı Mahmud kadına ait iç giyim unsurlarından kadın göğüslüğü olarak betimlediği iç fanılasının “bağırdak” olarak ifade edildiğini belirtir.⁹⁰⁴ Bu bilgi bizlere Türklerin giyim-kuşamdaki ince ayrıntılara erken devirlerden itibaren özen göstererek kullanım alan ve çeşitliliği genişlettiklerine delalet etmektedir.

c.ç. Pantolon, Şalvar ve Etek

Dîvânu Lugâti't-Türk'te şalvar, tuman ve pantolon sözleri için “üm/ ūm” sözü kullanılmaktadır.⁹⁰⁵ Şalvar yahut pantolon giyen kişiye şalvarlı, tumanlı denilmekte ve “ümlüg” sözü ile belirtilmekteydi.⁹⁰⁶ Dîvânu Lugâti't-Türk'te şalvar belı gibi büzülebilecek yuvarlak nesne “bürme”⁹⁰⁷; büzmeye yarayan ipe bürük⁹⁰⁸; içine ip geçirildikten sonra ağzı bağlanan şalvarın uçkurluğu “tizme”⁹⁰⁹ sözü ile eşleşmektedir.

⁸⁹⁵ Kaşgarlı Mahmud, *Dîvânu Lugâti't-Türk*, s. 817.

⁸⁹⁶ Kaşgarlı Mahmud, *Dîvânu Lugâti't-Türk*, s. 823.

⁸⁹⁷ Kaşgarlı Mahmud, *Dîvânu Lugâti't-Türk*, s. 738.

⁸⁹⁸ Kaşgarlı Mahmud, *Dîvânu Lugâti't-Türk*, s. 738.

⁸⁹⁹ Kaşgarlı Mahmud, *Dîvânu Lugâti't-Türk*, s. 592.

⁹⁰⁰ Kaşgarlı Mahmud, *Dîvânu Lugâti't-Türk*, s. 592.

⁹⁰¹ Kaşgarlı Mahmud, *Dîvânu Lugâti't-Türk*, s. 908.

⁹⁰² Kaşgarlı Mahmud, *Dîvânu Lugâti't-Türk*, s. 908.

⁹⁰³ Sevdâ Özen Eratalay, “Terzilik Terimleri Bağlamında Divan-ü Lûgat-it-Türk'te Alet Adları”, *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, S. 3, C. 6, (2019), s. 1776.

⁹⁰⁴ Kaşgarlı Mahmud, *Dîvânu Lugâti't-Türk*, s. 569.

⁹⁰⁵ Kaşgarlı Mahmud, *Dîvânu Lugâti't-Türk*, s. 932.

⁹⁰⁶ Kaşgarlı Mahmud, *Dîvânu Lugâti't-Türk*, s. 932.

⁹⁰⁷ Kaşgarlı Mahmud, *Dîvânu Lugâti't-Türk*, s. 607.

⁹⁰⁸ Kaşgarlı Mahmud, *Dîvânu Lugâti't-Türk*, s. 607.

⁹⁰⁹ Kaşgarlı Mahmud, *Dîvânu Lugâti't-Türk*, s. 885.

Dîvânu Lugâtî't-Türk'te etek değişikliğe uğramadan “*etek*”⁹¹⁰; eteklenmek “*eteklen-*”⁹¹¹; eteği olan “*eteklig*”⁹¹² sözleri ile eşleşmektedir.

c.d. Kemer

Kemer hayvan derisinden ve çeşitli iplerden yapılarak eski çağlardan itibaren kulalnılan bir giyim-kuşam unsurudur. Dîvânu Lugâtî't-Türk'te kesilen hayvanların derisinden delinerek yapılan kayışa “*kağış*”⁹¹³; mertebe, rütbe gösteren kuşak ve kemer için “*kur*”⁹¹⁴; yünden dokunan tura (halat gibi örülmüş ip çilesi), kuşağa “*kurşag*”⁹¹⁵; yün ipliklerinden elle örülen kuşağa ise “*sūf*”⁹¹⁶ denilmektedir. Kuşağın övünç timsali olması Dîvânu Lugâtî't-Türk'te de kuşak kuşanma merasimlerine değinilmesi ile belirtilmektedir. Kuşak edinmek ve onu (kaftana) geçirmek “*kurla-*”⁹¹⁷; kemer bağlamak “*kurşa-*”⁹¹⁸; kuşakla kuşanma “*kurşag*”⁹¹⁹; kemer kuşanmak “*kurşan-*”⁹²⁰; kuşanmayı emretmek, kemer kuşatmak “*kurşat-*”⁹²¹ olarak yer almaktadır. Kemer ve kayışların tokaları da kendileri kadar önemlidir. Çeşitli madenlerden yapılan tokalar Dîvânu Lugâtî't-Türk'te “*saxt*”⁹²²; toka, kemer başı ve eyerdeki altın ve gümüş kakma “*üstem*”⁹²³; kemerin tokası “*toku*”⁹²⁴ sözleri ile kullanılmaktadır. “*Toku*” sözü için S. Ö. Eratalay merasim manasına da geldiğine dikkat çekmektedir.⁹²⁵ Dîvânu Lugâtî't-Türk'te altından veya gümüşten yapılan ve kemerin ucuna takılan tokaya “*tūş*” denilmektedir.⁹²⁶ S. Özen Eratalay çalışmasında altın ve gümüş levhalara da “*tuş*” denildiğini belirtmektedir.⁹²⁷

⁹¹⁰ Kâşgarlı Mahmud, *Dîvânu Lugâtî't-Türk*, s. 648.

⁹¹¹ Kâşgarlı Mahmud, *Dîvânu Lugâtî't-Türk*, s. 648.

⁹¹² Kâşgarlı Mahmud, *Dîvânu Lugâtî't-Türk*, s. 648.

⁹¹³ Kâşgarlı Mahmud, *Dîvânu Lugâtî't-Türk*, s. 675.

⁹¹⁴ Kâşgarlı Mahmud, *Dîvânu Lugâtî't-Türk*, s. 747.

⁹¹⁵ Kâşgarlı Mahmud, *Dîvânu Lugâtî't-Türk*, s. 749.

⁹¹⁶ Kâşgarlı Mahmud, *Dîvânu Lugâtî't-Türk*, s. 834.

⁹¹⁷ Kâşgarlı Mahmud, *Dîvânu Lugâtî't-Türk*, s. 748.

⁹¹⁸ Kâşgarlı Mahmud, *Dîvânu Lugâtî't-Türk*, s. 749.

⁹¹⁹ Kâşgarlı Mahmud, *Dîvânu Lugâtî't-Türk*, s. 749.

⁹²⁰ Kâşgarlı Mahmud, *Dîvânu Lugâtî't-Türk*, s. 749.

⁹²¹ Kâşgarlı Mahmud, *Dîvânu Lugâtî't-Türk*, s. 749.

⁹²² Kâşgarlı Mahmud, *Dîvânu Lugâtî't-Türk*, s. 811.

⁹²³ Kâşgarlı Mahmud, *Dîvânu Lugâtî't-Türk*, s. 935.

⁹²⁴ Kâşgarlı Mahmud, *Dîvânu Lugâtî't-Türk*, s. 889.

⁹²⁵ S. Özen Eratalay, “*Terzilik Terimleri Bağlamında Divan-ü Lûgat-it-Türk'te Alet Adları*”, s. 1781.

⁹²⁶ Kâşgarlı Mahmud, *Dîvânu Lugâtî't-Türk*, s. 903.

⁹²⁷ S. Özen Eratalay, “*Terzilik Terimleri Bağlamında Divan-ü Lûgat-it-Türk'te Alet Adları*”, s. 1781.

c.e. Ayakkabı

Oğuzlar ve Kıpçaklarda ayakkabı “*başmak*”⁹²⁸; Oğuzlarda kadınların giydiği ayakkabı “*büküm etük*”⁹²⁹; ayakkabı “*etik*”⁹³⁰; ayakkabı, edik, çizme “*etük*”⁹³¹; kadınların giydiği ayakkabı “*mükim (etük)*”⁹³²; çarık “*çaruk*”⁹³³ sözleri ile eşleşmektedir. Dîvânu Lugâtî’t-Türk’te yer alan “*çarukla-/ çarıkla-*” sözünün Türk çarığı giymek sözüne denk gelmesi ayakkabının da kişilerin toplum içerisindeki aidiyetini gösterdiğini belirtmektedir.⁹³⁴ Ayakkabıyı yapan kişiye “*etükçi*”⁹³⁵; ayakkabı yapmak için hazırlanan deriye “*çarukluk*”⁹³⁶; hayvan derisinden yapılan Türk ayakkabısına “*ızlık*”⁹³⁷; ayakkabıcıların kullandığı çiriş “*katut*”⁹³⁸; ayakkabıların ucuna takılan bakır pullar “*tizildürük*”⁹³⁹; ayakkabının altı “*uldan*”⁹⁴⁰ olarak adlandırılmaktadır. Ayakkabı giymek ve ona sahip olmağa “*çaruklan-*”⁹⁴¹; ayakkabı sahibi olmağa “*etüklen-*”⁹⁴² olarak belirtilmektedir.

c.f. Süs Eşyaları

Kadınların eski devirlerden itibaren süs eşyalarına olan düşkünlüğü aşikârdır. Ancak belirtmek gerekir ki erkeklere ait kurganlarda da benzer ürünler bulunmaktadır. Dîvânu Lugâtî’t-Türk’te bilezik “*bilezük*”⁹⁴³; bilezik takınmak “*bilezüklen-*”⁹⁴⁴; inci ve mücevher kakılmış altın vb. şeylerden yapılan gerdanlık, kolye “*bogmak*”⁹⁴⁵; Oğuz ve Kıpçık lehçelerinde inci “*cinçü*”⁹⁴⁶; kadının gerdanı, göğsün üst kısmı “*bökseg*”⁹⁴⁷ beyaz olanı yıldırım, susuzluk ve şimşek çakmasından korunmak için yüzüğe takılan, beyaz

⁹²⁸ Kâşgarlı Mahmud, *Dîvânu Lugâtî’t-Türk*, s. 578.

⁹²⁹ Kâşgarlı Mahmud, *Dîvânu Lugâtî’t-Türk*, s. 607.

⁹³⁰ Kâşgarlı Mahmud, *Dîvânu Lugâtî’t-Türk*, s. 648.

⁹³¹ Kâşgarlı Mahmud, *Dîvânu Lugâtî’t-Türk*, s. 649.

⁹³² Kâşgarlı Mahmud, *Dîvânu Lugâtî’t-Türk*, s. 766.

⁹³³ Kâşgarlı Mahmud, *Dîvânu Lugâtî’t-Türk*, s. 616.

⁹³⁴ Kâşgarlı Mahmud, *Dîvânu Lugâtî’t-Türk*, s. 616.

⁹³⁵ Kâşgarlı Mahmud, *Dîvânu Lugâtî’t-Türk*, s. 649.

⁹³⁶ Kâşgarlı Mahmud, *Dîvânu Lugâtî’t-Türk*, s. 616.

⁹³⁷ Kâşgarlı Mahmud, *Dîvânu Lugâtî’t-Türk*, s. 672.

⁹³⁸ Kâşgarlı Mahmud, *Dîvânu Lugâtî’t-Türk*, s. 694.

⁹³⁹ Kâşgarlı Mahmud, *Dîvânu Lugâtî’t-Türk*, s. 885.

⁹⁴⁰ Kâşgarlı Mahmud, *Dîvânu Lugâtî’t-Türk*, s. 920.

⁹⁴¹ Kâşgarlı Mahmud, *Dîvânu Lugâtî’t-Türk*, s. 616.

⁹⁴² Kâşgarlı Mahmud, *Dîvânu Lugâtî’t-Türk*, s. 649.

⁹⁴³ Kâşgarlı Mahmud, *Dîvânu Lugâtî’t-Türk*, s. 587.

⁹⁴⁴ Kâşgarlı Mahmud, *Dîvânu Lugâtî’t-Türk*, s. 587.

⁹⁴⁵ Kâşgarlı Mahmud, *Dîvânu Lugâtî’t-Türk*, s. 592.

⁹⁴⁶ Kâşgarlı Mahmud, *Dîvânu Lugâtî’t-Türk*, s. 610.

⁹⁴⁷ Kâşgarlı Mahmud, *Dîvânu Lugâtî’t-Türk*, s. 597.

veya siyah saf bir taş “kaş”⁹⁴⁸; altından veya gümüşten kadın halkası, küpe “ügmek”⁹⁴⁹; küpe takınmak “ügmeklen-”⁹⁵⁰ olarak yer almaktadır.

Kadınların elbise yakaları ile giyim-kuşamlarını süslediklerini görmekteyiz. Dîvânu Lugâti't-Türk'te elbiseye yaka yapılması “kônçüklen-”⁹⁵¹; yaka⁹⁵² sözü de elbise yakalarını belirtmekteydi. Ayrıca Dîvânu Lugâti't-Türk'te “kezlik” olarak adlandırdıkları küçük bıçakların, kadınların kaftanlarının altında kullandıkları aktarılmaktadır.⁹⁵³ Kadınların bugün ki manada makyaj ögesi olan allık, kadınların yanaklarını boyadıkları kırmızı boyaya Dîvânu Lugâti't-Türk'te “enlik”⁹⁵⁴; aşırı süslenmiş kadına ise “yaldırık/ yuldrık eşler”⁹⁵⁵ tabiri kullanılmaktaydı.

B. GAZNELİ DEVLETİ

Gaznelilerin tarih sahnesine çıktığı bölge Horasan, Tus, Nişabur, Nesa, Herat, Merv ve Belh olarak belirtilmektedir.⁹⁵⁶ Devletin adını aldığı Gazne şehri ise bugün Afganistan Devleti sınırları içerisinde bulunmaktadır. Gazneliler Devleti'ine, “Sebükteginiler” ve Sultan Mahmud'un lakabı olan “Yemînü'd-Devle”den dolayı “Yeminiler” de denilmektedir.⁹⁵⁷

Gazne Devleti'ni kuran Alptegin, bölgede hâkimiyeti kuvvetli olan Samani Devleti'nin hassa askerleri arasında yetişmiş bir gulam olarak tarih sahnesine çıkmaktadır.⁹⁵⁸ Alptegin'in Samani Devleti içerisindeki hızlı yükselişi ile saray idaresinin başında görev aldığı görülmektedir. Alptegin saray içerisindeki nüfuzunu vezirliğe atadığı Ebû Muhammed el-Bel'amî ile kuvvetlendirmişti. Ancak Alptegin'in emirle

⁹⁴⁸ Kâşgarlı Mahmud, *Dîvânu Lugâti't-Türk*, s. 691.

⁹⁴⁹ Kâşgarlı Mahmud, *Dîvânu Lugâti't-Türk*, s. 930.

⁹⁵⁰ Kâşgarlı Mahmud, *Dîvânu Lugâti't-Türk*, s.930.

⁹⁵¹ Kâşgarlı Mahmud, *Dîvânu Lugâti't-Türk*, s. 737.

⁹⁵² Kâşgarlı Mahmud, *Dîvânu Lugâti't-Türk*, s. 943.

⁹⁵³ Kâşgarlı Mahmud, *Dîvânu Lugâti't-Türk*, s. 709.

⁹⁵⁴ Kâşgarlı Mahmud, *Dîvânu Lugâti't-Türk*, s. 640.

⁹⁵⁵ Kâşgarlı Mahmud, *Dîvânu Lugâti't-Türk*, s. 945.

⁹⁵⁶ M. Hanefi Palabıyık, “Yeni Bir Türk İslâm Devleti Modeli Olarak Gazneliler”, *Türkler*, C. IV, Ankara 2002, s. 509.

⁹⁵⁷ Erdoğan Merçil, *Gazneliler Devleti Tarihi*, Ankara 1989, s. 1.

⁹⁵⁸ E. Merçil, *Gazneliler Devleti Tarihi*, s. 1. Samani Devleti Orta Asya'da Türklerin de içerisinde yer aldığı bir devlet idi. Yönetim ve askeri yapılaşması içerisinde yoğun olarak Türklerin rol aldığı görülmektedir.

arasının bozulması üzerine Horasan sipehsâlârlığına atandığı görülmektedir.⁹⁵⁹ Samani Devleti'nde taht değişikliğinin yaşandığı devirde Bel'amî Alptegin'in görüşünü alarak Abdülmelik'in oğullarından Nasr'ı tahta çıkarmıştı. Aksine hanedan mensupları ve ordu da Mansûr b. Nuh'u tahta çıkarmıştı. Mansûr ile gergin başlayan ilişkisi akabinde Alptegin'in Belh şehrini has gulamları ile ele geçirdiği görülmektedir. Alptegin Belh'de bu vakitten sonra gayrimüslimlere karşı gazâ ve cihat ile ömrünü geçireceğini ve Hindistan'a yöneleceğini duyurmuştu⁹⁶⁰. Kendisine katılmaları için bölgedeki diğer ülkelere de haber göndermişti. Samaniler içerisinde ise Alptegin'e karşı olan kesim Mansûr'u Alptegin üzerine kuvvet göndermesi için ikna etmekteydi. Akabinde Hulm geçitinde Mansûr ve Alptegin kuvvetleri çarpışmış ve Alptegin galip gelmişti. Alptegin bu başarısının ardından Gazne'ye yönelmişti. Dört aylık bir kuşatma neticesinde Gazne'yi 12 Ocak 963'de ele geçirdi.⁹⁶¹ Alptegin Gazne'yi aldıktan sonra Mansûr'un Ebû Ca'fer kumandasında gönderdiği Samani ordusu ile Gazne kapıları önünde yeni bir mücadele gerçekleştirmişti. Alptegin galibiyeti ile Mansûr zabt ettiği ülkelerin yönetimini Alptegin'e bıraktı. Hindistan seferleri için önü açılan Alptegin, akınlarına katılmak için Horasan ve Maverâünnehir'den gelenler ile kuvvetlenmeye devam etmiştir. Ancak Alptegin'in hükümdarlığı kısa sürmüş ve 13 Eylül 963'de vefat etmişti.⁹⁶²

Alptegin'in ölümü ile tahta oğlu İbrahim geçmişti.⁹⁶³ Ancak bu devirde Gazne'yi eski hâkimi Ebû Bekr Levîk'in tekrar ele geçirdiği görülmektedir. İbrahim Buhara'ya kaçmış ve Mansûr'dan yardım istemiştir. Samanilerin desteği ile Gazne'yi geri almıştı. Fakat Samaniler verdikleri destek neticede bölgede hâkimiyet hakkı talep etmişlerdi. İbrahim 12 Kasım 966'da ölmüştür.⁹⁶⁴ İbrahim'in vefatı ile tahta geçecek varisi bulunmamaktaydı. Alptegin'in kölesi, hâcibi ve muhafız kuvveti olduğu bildirilen Bilgetegin tahta geçmişti. Samanilere bağlılığını bildirmişti. Ancak Samani Devleti içerisinde Türklerin Gazne üzerindeki varlığından rahatsız olan kumandan Faik Gazne'ye

⁹⁵⁹ E. Merçil, **Gazneliler Devleti Tarihi**, s. 2; M. Hanefi Palabıyık, "Yeni Bir Türk İslâm Devleti Modeli Olarak Gazneliler", s. 510.

⁹⁶⁰ Muhammed bin Hâvendşâh bin Mahmûd Mîrhând, **Gazneliler Ravzatu's-Safâ**, (nşr. Erkan Göksu), İstanbul 2017, s. 31.e

⁹⁶¹ E. Merçil, **Gazneliler Devleti Tarihi**, s. 3, 4; Neslihan Durak, "Hindistan'a Kuzeyden Yapılan Seferler", **İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Doktora Tezi**, Malatya 1999, s. 12.

⁹⁶² E. Merçil, **Gazneliler Devleti Tarihi**, s. 5.

⁹⁶³ M. Hanefi Palabıyık, "Yeni Bir Türk İslâm Devleti Modeli Olarak Gazneliler", s. 510.

⁹⁶⁴ E. Merçil, **Gazneliler Devleti Tarihi**, s. 5, 6.

hâkim olmak için kuvveti ile Gazne üzerine gitmiş. Fakat başarılı olamamıştır. Bilge Tegin'in hükümdarlığı 975 senesi Gerdîz kalesi kuşatması esnasında öldürülmesine kadar sürmüştür. Bilgetegin'in ölümü üzerine tahta Alptegin'in kölesi Böritegin geçmiştir. Halkın Böritegin'den şikayeti üzerine Levîk, şehrin yönetimini almak için şehre davet edilmişti. Levîk Gazne'ye doğru ilerlerken Sebüktegin meseleye dâhil olmuştu. Levîk esir alarak öldürülmüştü. Akabinde Böritegin azledilmiş ve Gazne tahtına Sebüktegin (20 Nisan 977) oturmuştu.⁹⁶⁵ Sebüktegin saltanata geçtikten sonra sırasıyla Büst, Toharistan, Zemîndâver, Doğu Gûr ve KUSDâr bölgelerine hâkim olmuştu.⁹⁶⁶ Sebüktegin Batı bölgelerinde siyasi ve askeri hâkimiyetine kavuştuktan sonra Hindistan üzerine seferler düzenlemeye başlamıştı. Kuzey Hindistan üzerinde genişlemek isteyen Sebüktegin Vayhind Hindûşâhî hanedanlığı ile mücadelesine başlamıştı. Vayhind Hindûşâhî hükümdarı Caypal, Sebüktegin karşısında başarısız olunca uzlaşmak istemiş ancak anlaşma kararlarına uymayarak yeni bir seferi beraberinde getirmişti. Kalabalık ve fillerle takviyeli Hind ordusu karşısında Sebüktegin tekrar galibiyet elde etmişti. Lâmgân ve Peşâver arasındaki bölgeye hâkim olmuş, Halaç Türkleri ve Afganlar da Sebüktegin'in buyruğu altına girmişti. Sebüktegin'in oğlu Mahmud'un Hindistan seferindeki başarısı bazı kesimlerce Sebüktegin'e saltanatta gözü var olarak aksettirilip Mahmud'un hapse atılmasına neden olmuştu. Ancak kısa süre sonra sorunun halledildiği ve Mahmud'un hapisten çıktığı görülmektedir.⁹⁶⁷

Sebüktegin'in gün geçtikçe başarısı artmakta ve buna rağmen Samani Devleti'ne bağlılığı da devam etmekteydi.⁹⁶⁸ Samani Devleti'nin siyasi bütünlüğü ise büsbütün dağılmakta ve uzak topraklarında isyanlar baş göstermekteydi. Gaznelilerin Samanilere bu süreçte bağlılıklarının devam ettiği ve siyasi bütünlüklerini korumak için yardımda bulunduğu görülmektedir.⁹⁶⁹ Faik özelinde Karahanlı-Samani ve Gazneliler arasında olaylar cereyan etmeye başlamıştı. Sebüktegin'in Karahanlılar ile savaşmadan uzlaşmak istediği görülmektedir. Anlaşma gereğince Samaniler Sir-Derya sahasını Katvan çölüne

⁹⁶⁵ M. Hanefi Palabıyık, “Yeni Bir Türk İslâm Devleti Modeli Olarak Gazneliler”, s. 510; E. Merçil, **Gazneliler Devleti Tarihi**, s. 6.

⁹⁶⁶ E. Merçil, **Gazneliler Devleti Tarihi**, s. 7.

⁹⁶⁷ E. Merçil, **Gazneliler Devleti Tarihi**, s. 8, 9; Salim Cöhce, “Gaznelilerin Hindistan Hâkimiyetleri”, **Türkler**, C. IV, Ankara 2002, s. 522.

⁹⁶⁸ M. Hanefi Palabıyık, “Yeni Bir Türk İslâm Devleti Modeli Olarak Gazneliler”, s. 510.

⁹⁶⁹ E. Merçil, **Gazneliler Devleti Tarihi**, s. 9, 10.

kadar Karahanlılara bırakmış ve Faik Semerkand valisi olarak atanmıştı.⁹⁷⁰ Sebüktegin'in Samanilerin iç ve dış meselelerindeki tutum ve davranışları bir vassaldan ziyade hükümdar edası ile olduğu görülmektedir. Bu meselenin akıbetinde Sebüktegin rahatsızlanmış ve Gazne yolu güzergâhında vefat etmişti.⁹⁷¹ Sebüktegin'in ölümü ile tahta başlangıçta Alptegin'in kızıdan doğan İsmail geçmişti. İsmail Samani Devleti'ne itaatini bildirmiş, askerlere hazineden bol miktarda para ve hediye dağıtarak saltanatını ilan etmişti.⁹⁷² Ancak Mahmud kardeşi İsmail'in hükümdarlığını tanımamış ve yaşça kendisinin büyük olduğunu ve saltanatın ona verilmesi gerektiğini bildirmişti. Fakat İsmail bunu kabul etmemiş ve kardeşler arasında taht mücadelesi yaşanmıştı. Mahmud galip gelmiş ve Gazne tahtına oturmuştu.⁹⁷³ Mahmud'un taht mücadelesi verdiği esnada Samanilerin Horasan'ı işgal ettiği görülmektedir. Samani tahtına II. Mansûr çıkmıştı. Mahmud Mansûr'a tabiyetini bildirmiş ve Horasan'daki haklarının geri verilmesini talep etmişti. Ancak Mansûr bunun mümkün olamayacağını bildirmişti. Mahmud ise askeri kuvvetle Horasan'ı geri almak için Nişabur üzerine yürümüşü. Fakat Mahmud, Begtüzün'e II. Mansûr ve Faik'in yardıma gelmesi üzerine geri çekilmişti. Akabinde Begtüzün ve Faik, II. Mansûr'un gözlerine mil çektirince Mahmud tekrar harekete geçti. Barış görüşmeleri neticesinde Belh ve Herat şehirleri Mahmud'a verilmişti. Kısa süre sonra Begtüzün ve Faik Ebu'l-Kasım Sîmcûrî ile ittifak kurup askeri üstünlükleri arttırmışlardı. Mahmud ise ordusuna harekât emri vermiş ve neticesinde Horasan'a hâkim olmayı başarmıştı.⁹⁷⁴ Mahmud Bağdad'a bir elçi göndererek Halife'den unvan, hil'at, tac, bayrak ve hâkim olduğu ülkelerin fermanını almıştı. Bu esnada Karahanlıların Samani Devleti'ni yıkması ile Gazneliler tamamen bağımsız bir devlet olmuştu. Bağımsızlığını ilan eden Mahmud her yıl gaza için Hind seferi düzenleyeceğini bildirmişti. Karahanlılar ile anlaşma yapıp Kuzey sınırlarının güvenliğini sağladıktan sonra Hindistan seferlerine yönelmiştir. Hindistan gayrimüslim nüfusa sahip olmasından ziyade zengin topraklardan oluşmaktaydı. Sultan Mahmud'un Hindistan üzerine on altı kez sefer düzenlendiği

⁹⁷⁰ M. Hanefi Palabıyık, "Yeni Bir Türk İslâm Devleti Modeli Olarak Gazneliler", s. 510; E. Merçil, **Gazneliler Devleti Tarihi**, s. 10, 11.

⁹⁷¹ E. Merçil, **Gazneliler Devleti Tarihi**, s. 11; Muhammed bin Hâvendşâh bin Mahmûd Mîrhând, **Gazneliler Ravzatu's-Safâ**, s. 44; N. Durak, "Hindistan'a Kuzeyden Yapılan Seferler", s. 15, 16.

⁹⁷² Muhammed bin Hâvendşâh bin Mahmûd Mîrhând, **Gazneliler Ravzatu's-Safâ**, s. 45, 46.

⁹⁷³ E. Merçil, **Gazneliler Devleti Tarihi**, s. 12, 13; Muhammed bin Hâvendşâh bin Mahmûd Mîrhând, **Gazneliler Ravzatu's-Safâ**, s. 47-50.

⁹⁷⁴ E. Merçil, **Gazneliler Devleti Tarihi**, s. 14, 15.

aktarılmaktadır.⁹⁷⁵ Seferler neticesinde bol ganimete kavuşan Gazneliler Müslüman Türk devletleri içerisinde güçleri hissettirecek maddi güce sahip olmuştu. Ayrıca Hindistan’da Müslüman Türklerin akınları sosyo-kültürel hayatta değişim ve dönüşümleri beraberinde getirmişti.⁹⁷⁶ Ancak Salim Cöhlce’nin çalışmasında belirttiği üzere Sultan Mahmud’un Hindistan üzerindeki seferleri, İslâmiyet’i yaymak için yapılan gaza akınları olduğu için Hindistan’ı Türk yurdu olarak oluşturma gayesinden uzak idi.⁹⁷⁷

Sultan Mahmud, Hindistan seferlerinden ziyade diğer yörelerde de askeri faaliyetlerini devam ettirmekteydi. Sistan’ı hâkimiyeti altına almış; Samani Devleti’ni yeniden kurma düşüncesine sahip İsmail b. Nuh ile mücadele etmişti. İsmail, Oğuzlar’dan destek alarak mücadelesine devam etmiş ancak neticede başarısız olmuştur.⁹⁷⁸ Karahanlılar ile olan ilişkilerinde başlangıçta anlaşma ile Ceyhun nehrinin sınır kabul edildiği ve Sultan Mahmud ile Nasr’ın kızının evlendiği görülmektedir.⁹⁷⁹ Ancak uzlaşma kısa sürmüştü. Sultan Mahmud’un Multan üzerine gitmesinden faydalanıp Karahanlılar Horasan üzerine sefere çıkmıştı. 1006 senesinin Eylül ayında Karahanlıların kuvvetleri Horasan’dan uzaklaştırılmıştı. Ancak Nasr b. Ali Yusuf Kadir Han ile anlaşıp tekrar harekete geçecekti. Bu esnada Sultan Mahmud’un ordusu da kuvvetlenmişti. Ordu, Oğuz Türkleri, Halaçlar, Hind, Afganlı ve Gazneli Türklerden oluşmaktaydı. Muharebenin akıbetini değiştiren Sultan Mahmud’un ordusunda yer alan filler olmuştu. Karahanlıların büyük hezime uğradığı muharebe Hindistan’da Suhpâl’in isyanı sebebi ile neticelenmişti. Nasr b. Ali’nin ölümü ile Karahanlılar tahtına çıkan Mansur Arslan Han, Sultan Mahmud ile anlaşma yaparak birbirleri ile mücadeleyi bırakıp kâfirlerle meşgul olmayı kabul etmişlerdi. Ancak Karahanlılar’da bitmek bilmeyen taht mücadelelerine Yusuf Kadir Han’ın Sultan Mahmud’dan yardım istemesi ile Gazneli Devleti de dâhil olmuştu. Sultan Mahmud yardım için harekâta geçmiş ancak Ceyhun nehrini geçtikten sonra vazgeçmişti. Yusuf Kadir Han Mahmud’un yardım etmemesi üzerine kardeşi Mansur ile uzlaşıp Sultan Mahmud üzerine Horasan’a gitmişlerdi. Sultan Mahmud

⁹⁷⁵ S. Cöhlce, “Gaznelilerin Hindistan Hâkimiyetleri”, s. 522; N. Durak, “Hindistan’a Kuzeyden Yapılan Seferler”, s. 17-38. Ancak Erdoğan Merçil ve M. Hanefi Palabıyık çalışmalarında Sultan Mahmud’un on yedi kez Hindistan seferi düzenlediğini belirtmektedir. Bkz. E. Merçil, **Gazneliler Devleti Tarihi**, s. 16-28; M. Hanefi Palabıyık, “Yeni Bir Türk İslâm Devleti Modeli Olarak Gazneliler”, s. 511.

⁹⁷⁶ E. Merçil, **Gazneliler Devleti Tarihi**, s. 16-28.

⁹⁷⁷ S. Cöhlce, “Gaznelilerin Hindistan Hâkimiyetleri”, s. 522.

⁹⁷⁸ E. Merçil, **Gazneliler Devleti Tarihi**, s. 28-31.

⁹⁷⁹ M. Hanefi Palabıyık, “Yeni Bir Türk İslâm Devleti Modeli Olarak Gazneliler”, s. 511; E. Merçil, **Gazneliler Devleti Tarihi**, s. 32.

Karahanlılara karşı galip gelmişti. Karahanlıların içerisinde Ali Tekin problemi de mevcut idi. Aslen Ali Tekin Maverâünnehir’de sorun teşkil etmekteydi. Bu nedenle Yusuf Kadir Han ve Sultan Mahmud’un anlaşma yaptığı görülmektedir.⁹⁸⁰ Sırasıyla Harezm, Gur ve Garcistan itaat altına alınmıştı.⁹⁸¹ Sultan Mahmud’un saltanat yıllarında kıtlık yaşandığı ve Nişabur’da halkın insan eti dahi yediği bir devir yaşandığı belirtilmektedir.⁹⁸²

Sultan Mahmud’un seferler üzerinde geçen ömründe birçok başarısı bulunmaktadır. Ömrünün son günlerinde rahatsızlığına rağmen mücadeleci ruhu dinginleşmemiştir. Verem hastalığına yakalandığı kabul görülen Sultan Mahmud’un 30 Nisan 1030 tarihinde vefat ettiği bilinir.⁹⁸³ Sultan Mahmud Gazneli Devleti’nin sınırlarını batıda Azerbaycan’a, doğuda Hindistan’ın Yukarı Ganj Vadisi’ne, Orta Asya’da Harezm’den Hind Okyanusu’na kadar genişletmişti.⁹⁸⁴ Sultan Mahmud ölmeden evvel Gazneli Devleti’ni iki büyük oğlu arasında bölüştürmüştü. Muhammed’e Gazne, Horasan, Belh ve Kuzey Hindistan; büyük oğlu Mesud’a Rey, İsfahan ve Cibâl bırakılmıştı.⁹⁸⁵ Ancak ölümünden evvel tüm ülke yönetimini Muhammed’e bırakmıştı.⁹⁸⁶ Sultan Mesud Muhammed’in saltanatını kabul etmemiştir. Babasının ölümünü İsfahan’da öğrenen Mesud, başlangıçta Muhammed’e haber gönderip devletin yönetiminin ikisi arasında kalmasını teklif etmişti. Ancak Muhammed bunu kabul etmemiştir. Mesud bu cevap üzerine şehrin emniyetini sağladıktan sonra Muhammed üzerine Rey’e doğru hareket etmiştir. Muhammed abisinin tutumunu ciddiye almamıştı. Mesud’un yaklaşması üzerine harekete geçmiş ancak yanındaki kumandan ve devlet büyüklerinin muharebe

⁹⁸⁰ E. Merçil, **Gazneliler Devleti Tarihi**, s. 32-36.

⁹⁸¹ E. Merçil, **Gazneliler Devleti Tarihi**, s. 36-40. Sultan Mahmud’un Harezm’i itaat altına almak için kız kardeşini Memûnîler hanedanının ikinci hükümdarı Ebû’l-Hâs ile evlendirmişti. Ebû’l-Hâs’ın öldürülmesi ile yerine tahta geçen kardeşi Ebû’l-Abbâs ile evlendirildiği görülmektedir. Ebû’l-Abbâs’ın ölümü üzerine tahta geçen oğlu on yedi yaşındaydı. Devlet erkanı genç sultanı sözde tahta geçirip devlet yönetimi ile alakadar olmamasını sağlamışlardı. Ülke içerisinde yaşanan kaos Sultan Mahmud’u harekete geçirmişti. Alptekin kumandasındaki Harezm ordusu mağlup edilmişti. Bkz. Ergin Ayan, “*Harezmşâhlar Hânedânının Evlilikleri*”, Karadeniz, S. 26, (2016), s. 15, 16; Muhammed bin Hâvendşâh bin Mahmûd Mîrhând, **Gazneliler Ravzatu’s-Safâ**, s. 94-98.

⁹⁸² E. Merçil, **Gazneliler Devleti Tarihi**, s. 40, 41; Muhammed bin Hâvendşâh bin Mahmûd Mîrhând, **Gazneliler Ravzatu’s-Safâ**, s. 79-81.

⁹⁸³ E. Merçil, **Gazneliler Devleti Tarihi**, s. 48, 49; Muhammed bin Hâvendşâh bin Mahmûd Mîrhând, **Gazneliler Ravzatu’s-Safâ**, s. 124.

⁹⁸⁴ E. Merçil, **Gazneliler Devleti Tarihi**, s. 49.

⁹⁸⁵ Muhammed bin Hâvendşâh bin Mahmûd Mîrhând, **Gazneliler Ravzatu’s-Safâ**, s. 122.

⁹⁸⁶ E. Merçil, **Gazneliler Devleti Tarihi**, s. 51; Muhammed bin Hâvendşâh bin Mahmûd Mîrhând, **Gazneliler Ravzatu’s-Safâ**, s. 130; Reşîdü’l-dîn Fazlullâh, **Selçuklular Câmî’ü’t-Tevârîh (Zikr-i Târih-i Âl-i Selçûk)**, (nşr. Erkan Göksu, H. Hüseyin Güneş), İstanbul 2018, s. 61.

meydanın Mesud’a tabiliklerini bildirmesi üzerine sultanlıktan çekilmiştir. Sultan Mesud’un tahta çıkışı Gazne halkı tarafından coşku ile kutlanmıştır.⁹⁸⁷

Sultan Mesud tahta çıktıktan sonra devlet içerisinde otoritesini kuvvetlendirmek için çeşitli uygulamalar gerçekleştirmiştir.⁹⁸⁸ Akabinde komşu ülkelerde saltanatını kabullendirmek için anlaşmaları yenilediği görülmektedir.⁹⁸⁹ Başlangıçta Kusdar valisi olarak tayin ettiği amcası Yusuf’u, evveliyatta kardeşi Mahmud’un ordu kumandanı olması ve akabinde Karahanlılar ile mektuplaşma meselesinin gün yüzüne çıkması ile hapse attırma kararı vermişti.⁹⁹⁰ Sultan Mesud kardeşi Mahmud ile taht mücadelesine gireceği esnada Ali Tekin’den yardım istemiş ve karşılığında Huttâl vilayetini vermeyi kabul etmişti. Ancak mücadele olmadan Sultan’ın tahta geçmesi aradaki anlaşmanın uygulanmasına gerek kalmamıştı. Fakat Ali Tekin bu husus üzerine Sultan Mesud’a karşı Selçuklu Türkmenleri’nin desteği ile sefer muharebe başlatmıştı. Debâiye kasabasında her iki tarafın karşılaştığı savaşta taraflar üstünlük sağlayamamış ve anlaşma yoluyla savaş neticelenmişti.⁹⁹¹ Devlet içerisinde hareketliliklerin görüldüğü bu devirde isyanlar baş göstermekteydi. Kakuyîler’den Alaüddeve Muhammed isyan etmiş. Başlarda muzaffer olmamasına rağmen neticede Hemedan, Kerec ve İsfahan’ı ele geçirmişti. Akabinde Hindistan’da Ahmed Yinaltegin’in isyan ettiği görülmektedir. Kazvin şehrinde de görülen isyan Gazne ordusunun başarısı ile bastırılmıştı.⁹⁹² Harezm hâkimi Harun Selçuklu beylerinden destek alarak istiklalini ilan etmiş ve adını hutbe okutmuştu. Ancak Harun Gazneli Vezir’in satın aldığı adamlar tarafından öldürülmüştür. Yerine emirlik tahtına İsmail geçmişti. Sultan Mesud İsmail’i itaat altına almayı denemiş ancak başarılı olamamıştı.⁹⁹³

⁹⁸⁷ M. Hanefi Palabıyık, “Yeni Bir Türk İslâm Devleti Modeli Olarak Gazneliler”, s. 511; E. Merçil, **Gazneliler Devleti Tarihi**, s. 52-54; Muhammed bin Hâvendşâh bin Mahmûd Mîrhând, **Gazneliler Ravzatu’s-Safâ**, s. 131-134. Sultan Mesud’un tahta çıkması için Ali Tekin destek vermiştir. Bkz. A. Sevim-E. Merçil, **Selçuklular Devleti Siyaset, Teşkilât ve Kültür**, s. 28.

⁹⁸⁸ N. Durak, “Hindistan’a Kuzeyden Yapılan Seferler”, s. 42, 43.

⁹⁸⁹ E. Merçil, **Gazneliler Devleti Tarihi**, s. 54-56; Muhammed bin Hâvendşâh bin Mahmûd Mîrhând, **Gazneliler Ravzatu’s-Safâ**, s. 134, 135.

⁹⁹⁰ E. Merçil, **Gazneliler Devleti Tarihi**, s. 56.

⁹⁹¹ E. Merçil, **Gazneliler Devleti Tarihi**, s. 58; C. Erdoğan, “Harezm’de Gazneli Hâkimiyetinin Tesisi ve Altuntaşlar Dönemi”, s. 165; Muhammed bin Hâvendşâh bin Mahmûd Mîrhând, **Gazneliler Ravzatu’s-Safâ**, s. 135, 136.

⁹⁹² E. Merçil, **Gazneliler Devleti Tarihi**, s. 59; N. Durak, “Hindistan’a Kuzeyden Yapılan Seferler”, s. 44-46.

⁹⁹³ C. Erdoğan, “Harezm’de Gazneli Hâkimiyetinin Tesisi ve Altuntaşlar Dönemi”, s. 174-176; A. Sevim-E. Merçil, **Selçuklular Devleti Siyaset, Teşkilât ve Kültür**, s. 28; E. Merçil, **Gazneliler Devleti Tarihi**, s. 60, 61; Muhammed bin Hâvendşâh bin Mahmûd Mîrhând, **Gazneliler Ravzatu’s-Safâ**, s. 137, 138.

Selçukluların bölgedeki etkin politikası ve Gaznelilerin iç meselelerindeki istikrarsızlık Kirman bölgesinde otoritenin zayıflamasına sebep olmuştu. Gazneli askerlerin bölge halkına kötü muamelesi Kirman'ın ileri gelenlerinin Büveyhîler'den yardım istemeye mecbur etmişti. Gazneliler burada yenilgiye uğramış ve Kirman'daki hâkimiyetleri de son bulmuş oldu.⁹⁹⁴ Türkmenlerin hareketli yapısı Gazneli Devleti'ni yoran bir başka mesele idi. Merv şehrinden Türkmenlerin üzerlerine gidilmiş ve çöllere kaçmaları sağlanmıştı. Ancak Selçukluların Horasan, Büst, Serahs ve Cüzcanan bölge ve şehirlerinde halka karşı tutum ve davranışları Sultan Mesud'u tekrar harekete geçirmişti. Selçuklular ile Büst yakınlarında görüşülmüş, Selçuklular kendilerine verilen bölgelerin yeterli olmadığı ve genişletilmesi gerektiğini bildirmişti. Karşılığında Gazneli ordusunda yer alacaklardı. Sultan bu istekleri için onları oyalarken Türkmen akınları hız kazanmaya başlamıştı. Bu mesele çözüme ulaşmadan Karahanlılar ile münasebetler görülmeye başlanmıştı. Savaşılmadan ancak bir buçuk sene süren görüşlerin akabinde Karahanlılar ile dostluk sağlanmıştı.⁹⁹⁵ Aslen Sultan Mesud devri Karahanlılar ve Selçuklular ile mücadeleyle geçmekteydi. Nişabur'da Selçuklu hükümdarı adına hutbe okunmuş, şehri ele geçirmişlerdi. Serahs yakınlarında Talhâb'da meydan muharebesi gerçekleşmiş ve Gazneliler Selçukluları yenilgiye uğratmayı başarmıştı. Ancak kısa süre sonra Serahs'ta gerçekleşen savaşın galibiyetini de Selçuklular almıştı. Akabinde Gazneli Vezir'in teklifi ile geçici barış sağlanmıştı. Ancak taraflarının anlaşmanın şartlarına uyulmadığı görülmektedir. İlişkiler tekrar gerilmeye başlayacaktı.⁹⁹⁶

Gazneliler Nişabur'u tekrar ele geçirmişlerdi. Ancak Gazneli ordusu kıtlık ile mücadele ediyor ve savaş için askerlerin morali düşük idi. Askerin Serahs'da sıkıntıların biteceğini düşünmüş ancak umduklarını bulamamışlardı. Akabinde Merv'e gitmeyi kararlaştırmıştı. Su kıtlığı askerlerin kuvvetini düşürmüş ve dikkatlerini dağıtmaktaydı. Gazneli ordusu Merv güzergâhında su kuyuları arayışına girdiği esnada Selçuklu ordusu ile mücadeleye girişilmişti. Dandanakan kalesine ilerleyen Gazneli ordusu Selçukluların hücumuna uğramış ve savaş mağlubiyetleri ile neticelenmişti.⁹⁹⁷ Gazneliler, Merv

⁹⁹⁴ M. Hanefi Palabıyık, "Yeni Bir Türk İslâm Devleti Modeli Olarak Gazneliler", s. 512; E. Merçil, **Gazneliler Devleti Tarihi**, s. 61, 62.

⁹⁹⁵ E. Merçil, **Gazneliler Devleti Tarihi**, s. 62, 64, 66.

⁹⁹⁶ M. Hanefi Palabıyık, "Yeni Bir Türk İslâm Devleti Modeli Olarak Gazneliler", s. 512; E. Merçil, **Gazneliler Devleti Tarihi**, s. 69-72.

⁹⁹⁷ A. Sevim - E. Merçil, **Selçuklular Devleti Siyaset, Teşkilât ve Kültür**, s. 29-35; R. Grousset, **Bozkır İmparatorluğu**, s. 176, 178; E. Merçil, **Gazneliler Devleti Tarihi**, s. 72-76.

yakınında Dandanakan muharebesinde Selçuklulara mağlup olunca Afganistan ve Hindistan'a çekilmişlerdir.⁹⁹⁸ Sultan Mesud Dandanakan mağlubiyetinin akabinde Gazne'deki hazinenin Hindistan'a götürülmesi için emir vermiş. Sultan Sind nehrini geçtikten sonra hazineye göz koyan Türk ve Hind gulamların isyanları arasında kalmıştı. Gazneli ordusu Muhammed'i yeniden Gazne Sultanı ilan etmiş, Mesud zincire vurulmuştu.⁹⁹⁹ Sultan Muhammed tahta çıktıktan sonra Mesud'un oğlu Mevdûd'un Muhammed'in saltanatını tanımadığı görülmektedir. Muhammed ve Mevdûd'un taht mücadelesinde muharebe gerçekleşmiş ve Mevdûd'un galibiyeti ile neticelenmiştir. Mevdûd Gazneli saltanatına çıktıktan sonra kardeşi Mecdûd'un hâkimiyet mücadelesi baş göstermişti. Ancak Mecdûd'un zamansız ölümü ile Gazneli Sultanlığı ve devlet hâkimiyeti Mevdûd'a kalmıştı.¹⁰⁰⁰ Mevdûd devrinde Selçuklular ile Sistan için muharebe gerçekleşmiş ve mağlup edilmişti.¹⁰⁰¹ Akabinde Hindistan içlerinde Hindli racalar birleşerek Hansî, Thanesar ve Nagarkot'u ele geçirmişlerdi. Hindli asiller arasındaki geçimsizliğe çözüm için Mahmud ve Mansur'u (oğullarını) Lahor ve Peşâver'e vali olarak atadı.¹⁰⁰² Batı sınırlarında Selçuklu ile mücadele eden Gazneliler ittifak arayışına girerek Karahanlılar ile uzlaştıkları belirtilir. Ancak kısa süre sonra Sultan Mevdûd yakalandığı kulunç hastalığı neticesinde vefat etmişti.¹⁰⁰³ Sultanın vefatı üzerine Selçuklu prensesinden doğma Mesud tahta çıkarılmıştı. Mesud'un yaşının küçük olması hasebiyle Mevdûd'un yeğeni Şehzade Ali tahta çıkarılacaktı. Ancak Mevdûd'un veziri Abdürrezzak, Sultan Mevdûd'un ölüm haberini alınca Mendiş kalesinde hapis olan Abdürreşîd b. Mahmud'u serbest bırakmıştı.¹⁰⁰⁴ Askerlerin Mahmud'a itaatini sağlayıp

⁹⁹⁸ R. Grousset, **Bozkır İmparatorluğu**, s. 176; N. Durak, "*Hindistan'a Kuzeyden Yapılan Seferler*", s. 48, 49.

⁹⁹⁹ M. Hanefi Palabıyık, "*Yeni Bir Türk İslâm Devleti Modeli Olarak Gazneliler*", s. 512; E. Merçil, **Gazneliler Devleti Tarihi**, s. 76, 77; Muhammed bin Hâvendşâh bin Mahmûd Mîrhând, **Gazneliler Ravzatu's-Safâ**, s. 139, 140.

¹⁰⁰⁰ E. Merçil, **Gazneliler Devleti Tarihi**, s. 77-79; Muhammed bin Hâvendşâh bin Mahmûd Mîrhând, **Gazneliler Ravzatu's-Safâ**, s. 144, 145; N. Durak, "*Hindistan'a Kuzeyden Yapılan Seferler*", s. 51.

¹⁰⁰¹ E. Merçil, **Gazneliler Devleti Tarihi**, s. 79.

¹⁰⁰² S. Cöhe, "*Gaznelilerin Hindistan Hâkimiyetleri*", s. 523; E. Merçil, **Gazneliler Devleti Tarihi**, s. 80; Muhammed bin Hâvendşâh bin Mahmûd Mîrhând, **Gazneliler Ravzatu's-Safâ**, s. 146, 147; N. Durak, "*Hindistan'a Kuzeyden Yapılan Seferler*", s. 52.

¹⁰⁰³ E. Merçil, **Gazneliler Devleti Tarihi**, s. 81; Muhammed bin Hâvendşâh bin Mahmûd Mîrhând, **Gazneliler Ravzatu's-Safâ**, s. 148.

¹⁰⁰⁴ N. Durak, "*Hindistan'a Kuzeyden Yapılan Seferler*", s. 53.

sultanlığı ilan edilmişti. Mahmud ve beraberindeki askerler Gazne üzerine yürüyerek Ali'den saltanatını geri almıştı.¹⁰⁰⁵

Sultan Abdürreşid b. Mahmud 24 Ocak 1050'de Gazneli saltanatına geçmişti. Ancak başarılı kumandanlarından Hacib Tuğrul Bozan tarafından sultanlığı elinden alınacaktı. Tuğrul Bozan üstün gayreti ile Batı sınırlarında mücadele etmekteydi. Sistan şehrini ele geçirmeyi başarmış ve Sultan Abdürreşid'den Selçuklulardan Horasan'ı geri almak için asker talep etmişti. Gazne'den gelen ordu ile Abdürreşid'i tahttan indirmek için harekât etti. Gazne'ye varınca Abdürreşid ve on bir şehzadeyi öldürerek Gazne Sultanı olmuştu. Tuğrul'un bu ihaneti kaynaklarda "Kafir-i nimet" ve "Tuğrul el-Mel'un" olarak anılmasına sebep olmuştu. Ancak kısa süre sonra Nûştegin adında Türk gulamı ve beraberindekilerle Tuğrul'u öldürmüş ve başı bir sopanın ucuna takılarak Gazne'de gezdirilmişti.¹⁰⁰⁶

Sultan Mesud'un oğlu Ferruhzâd, Gazne Sultanı ilan edilir.¹⁰⁰⁷ Selçuklular Gaznelilerin yaşadığı sorunlardan faydalanmak için Gazne üzerine sefer hazırlığına başlamıştı. Büst şehrinde Selçuklular mağlup ediliyor. Galibiyet sonrası Horasan'ı ele geçirmek adına Toharistan Selçukluları üzerine gidiliyor ve Gazne ordusu yeniden galip geliyor. Bu devirde Gazneli ordusunun başarısı neticesinde Selçukluların Gazneli Devleti ve hükümdarını kendine eş tuttuğu görülmektedir.¹⁰⁰⁸ Sultan Ferruhzâd'ın kulunç hastalığından 1053 senesinde vefat etmiş yerine kardeşi İbrahim tahta geçmişti.¹⁰⁰⁹ Selçuklular olan ilişkiler Sultan İbrahim devrinde savaşların son bulması adına 1059 senesinde barış antlaşması imzalanmıştı.¹⁰¹⁰ Hâkimiyetleri altındaki topraklar iki ülke tarafından tanınmış ve sınır Hindikuş dağları olarak kabul edilmişti.¹⁰¹¹ Selçuklularda taht değişikliği ile ileri ki safhalarda yaşanan gerginliklere rağmen uzlaşma sağlanmış ve Sultan Hindistan seferlerine yoğunlaşmıştı. Acudhan ve Rupal kalelerini sırasıyla zapt etmişti.¹⁰¹² Gur halkının zulme uğradığı gerekçesi ile Gur'un ileri gelenlerinin isteği ile

¹⁰⁰⁵ E. Merçil, **Gazneliler Devleti Tarihi**, s. 81; Muhammed bin Hâvendşâh bin Mahmûd Mîrhând, **Gazneliler Ravzatu's-Safâ**, s. 149.

¹⁰⁰⁶ E. Merçil, **Gazneliler Devleti Tarihi**, s. 82, 83; Muhammed bin Hâvendşâh bin Mahmûd Mîrhând, **Gazneliler Ravzatu's-Safâ**, s. 150-155.

¹⁰⁰⁷ Muhammed bin Hâvendşâh bin Mahmûd Mîrhând, **Gazneliler Ravzatu's-Safâ**, s. 155.

¹⁰⁰⁸ E. Merçil, **Gazneliler Devleti Tarihi**, s. 83.

¹⁰⁰⁹ Muhammed bin Hâvendşâh bin Mahmûd Mîrhând, **Gazneliler Ravzatu's-Safâ**, s. 156.

¹⁰¹⁰ S. Cöhce, "Gaznelilerin Hindistan Hâkimiyetleri", s. 523, 524.

¹⁰¹¹ E. Merçil, **Gazneliler Devleti Tarihi**, s. 84.

¹⁰¹² N. Durak, "Hindistan'a Kuzeyden Yapılan Seferler", s. 53.

Gur'a harekât etmişti. Gur ordusu Gazneli ordusuna dâhil olmuştu. Sultan İbrahim ilmin ve dinin koruyucusu olarak ün salmış bir hükümdar olarak 1099 senesinde vefat etmiştir.¹⁰¹³

Sultan İbrahim'in oğlu III. Mesud tahta çıkmıştı. III. Mesud döneminde halk barış ve güven içinde yaşamaktaydı. Hindistan'da Ganj nehrini geçerek başarı elde etmiş, on altı yıl saltanatı kalmıştı.¹⁰¹⁴ Sultan Hindistan'da Ganj nehrini geçerek üstün başarılar elde etmeyi başarmıştı.¹⁰¹⁵ Gazneli Devleti'nin yükselişte olduğu devirde Sultan Mesud vefat etmiş ve yerine oğlu Şîrzâd tahta geçmişti. Saltanatlığının bir yıl kadar sürdüğü ve kardeşi Arslanşâh tarafından tahttan indirildiği aktarılmaktadır. Sultan Arslanşâh'ın taht mücadelesi verdiği bu dönemde Selçuklu Devleti'nden yardım talebi için de ayrı mücadele vermektedir. Ancak üslubunun fütursuzluğu Gazne'nin ve sultanlığının elinden gitmesine sebep olmuştu. Melik Sencer, vassalı olarak Gezneler Devleti tahtına Behramşâh'ı oturtmuştu. Arslanşâh taht mücadelesinden vazgeçmemişti. Hindistan'a ilerleyip, orada kendisine destek olacak devlet adamları arayışına girişmişti. Sultan Behramşâh ise Arslanşâh'ı durdurmak için yakalatıp öldürdü.¹⁰¹⁶ Ancak Arslanşâh'ı ölümü çözüm olmamış ve taraftarlarının Hindistan içlerinde isyana giriştikleri görülmektedir.¹⁰¹⁷ İsyân bastırıldıktan sonra Sultan Behramşâh'ın Sultan Sencer ile çatışma yaşadığı bilinmektedir. Yıllık ödemeyi yapmayan Behramşâh, Sultan Sencer'in Gazne yakınlarına gelmesi ile tekrar itaatini bildirerek özür dilemiş.¹⁰¹⁸ Behramşâh devrinde Gurlular ile mücadele edildiği görülmektedir.¹⁰¹⁹ Gûr Devleti içerisinde taht mücadelelerinin yaşandığı dönemde Kutbeddîn Muhammed Behramşâh'ın yanına kaçmış ancak Gazne'ye hâkim olma düşüncesinden ötürü Beyramşâh Muhammed'i zehirleterek öldürüyor. Kardeşleri Seyfeddin Surî intikamını almak için Gazne'ye harekât düzenliyor. Neticede Surî ve veziri Beyramşâh tarafından öldürülüyor. Gûr yöneticilerinden Bhaeddin Sam kardeşinin ölüm haberi üzerine Gazne üzerine yola çıkıyor ancak yolda

¹⁰¹³ E. Merçil, **Gazneliler Devleti Tarihi**, s. 85; Muhammed bin Hâvendşâh bin Mahmûd Mîrhând, **Gazneliler Ravzatu's-Safâ**, s. 157-160.

¹⁰¹⁴ Muhammed bin Hâvendşâh bin Mahmûd Mîrhând, **Gazneliler Ravzatu's-Safâ**, s. 161.

¹⁰¹⁵ N. Durak, "*Hindistan'a Kuzeyden Yapılan Seferler*", s. 54.

¹⁰¹⁶ E. Merçil, **Gazneliler Devleti Tarihi**, s. 85-87; Muhammed bin Hâvendşâh bin Mahmûd Mîrhând, **Gazneliler Ravzatu's-Safâ**, s. 162-166.

¹⁰¹⁷ S. Cöhce, "*Gaznelilerin Hindistan Hâkimiyetleri*", s. 524.

¹⁰¹⁸ E. Merçil, **Gazneliler Devleti Tarihi**, s. 88, 89; N. Durak, "*Hindistan'a Kuzeyden Yapılan Seferler*", s. 55, 56.

¹⁰¹⁹ M. Hanefi Palabıyık, "*Yeni Bir Türk İslâm Devleti Modeli Olarak Gazneliler*", s. 512.

çiçek hastalığından vefat ediyor. Akabinde Alâeddin Hüseyin kardeşlerinin intikamı için yola düşüyor. Gazne'yi zapt eden Hüseyin halkı kılıçtan geçiriyor. Sultan Sencer'in desteği ile Hüseyin durduruluyor ve Behramşâh Gazne'yi tekrar ele geçiriyor.¹⁰²⁰

Behramşâh'ın ölümü ile tahta oğlu Husrevşâh geçmişti.¹⁰²¹ Gurlular bu devirde yükselmeye başlamış ve hâkimiyet alanlarını genişletmişlerdi. Gaznelilerin elinden Büst, Zemindâver ve Teginâbâd şehirleri alınarak Husrevşâh'ın Gazne'yi terk etmesini sağlamışlardı.¹⁰²² Husrevşâh'ın vefatı üzerine oğlu Husrev Melik'in Gazneli tahtına son padişah olarak çıktığı bilinmektedir.¹⁰²³ Gaznelilerin hâkimiyet alanları ise Lahor ile Pencab bölgesi olarak sınırlanmıştı.¹⁰²⁴ Ancak, Gurlu Gıyaseddin Muhammed Gazne şehrine Muizzeddin Muhammed'i atamıştı. Gurlu Muhammed'in Hüseyin Melik ve oğlu Behramşâh'ı esir aldığı ve Balarvân kalesinde öldürttüğü aktarılır.¹⁰²⁵

a. Gazneli Devleti Türk Kadın Giyim-Kuşamı

Firdevsî'nin Sultan Mahmud'a sunduğu Şâhnâme adlı eserinde kadınlara sık sık yer verilmektedir. Kadın figürlerinin iyi karakterize edildiği eserde sosyo-kültürel hayatta dair bilgiler öğrenmekteyiz. Eser içerisinde iyi kadın kocasını mutlu eden, şefkatli anne, savaşçı, zaman zaman sultan vasfında, danışmanlık yapan yahut diplomatik vazifelerde rol alan kadın tasvirleri işlenmektedir. Çağdaşlarına rağmen Şâhnâme'de kadının yüksek mevkide işlendiği görülmektedir.¹⁰²⁶

Gazneli Mahmud adına Ayyuki tarafından hazırlanan “*Varaka ve Gülşah*” 71 tane renkli minyatürden oluşmaktadır. Eserin Sultan Mahmud'a takdim edilmesi üzerine Gazneli kadın giyim kuşamı hakkında bilgileri buradan alabileceğimiz öngörülmektedir.¹⁰²⁷ Gülşah'ın Varka ve öğretmen ile betimlendiği sahnede üzerinde koyu yeşil renkte uzun kollu, tırazlı ve yakası sivri giyim örneği görülmektedir (Fotoğraf 192). Saçları ise üç dizi örgülü ve beline kadar uzanmaktadır. Rebi bin Adnan'ın baskının

¹⁰²⁰ E. Merçil, **Gazneliler Devleti Tarihi**, s. 89, 90.

¹⁰²¹ Muhammed bin Hâvendşâh bin Mahmûd Mîrhând, **Gazneliler Ravzatu's-Safâ**, s. 167.

¹⁰²² E. Merçil, **Gazneliler Devleti Tarihi**, s. 90, 91.

¹⁰²³ Muhammed bin Hâvendşâh bin Mahmûd Mîrhând, **Gazneliler Ravzatu's-Safâ**, s. 168.

¹⁰²⁴ N. Durak, “*Hindistan'a Kuzeyden Yapılan Seferler*”, s. 56, 57.

¹⁰²⁵ E. Merçil, **Gazneliler Devleti Tarihi**, s. 91.

¹⁰²⁶ Çetin Kaska, “*Şâhnâme'deki Kadınlar*”, **Osmaniye Korkut Ata Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Dergisi**, S. 1(1), (2019), s. 2,3.

¹⁰²⁷ Ö. Süslü, **Tasvirlerle Göre Anadolu Selçuklu Kıyafetleri**, s. 15; Yusuf Öz, “*Varaka ve Gülşah*”, **DİA**, <https://islamansiklopedisi.org.tr/varaka-ve-gulsah> (03.09.2020).

anlatıldığı tasvirde Gülşah'ın uzun kollu tırazlı kaftanı ve beyaz şalvarı dikkat çekmektedir (Fotoğraf 193). Gülşah'ın Rebi ile görüştüğü çadır sahnesinde yeşil tonlarında kemer ile süslenmiş kaftanını ve ortasında kıymetli bir taştan diadem başlığı ile tasvir edilmektedir (Fotoğraf 194). Diademin altında üç bölüklü örgüsü de görülmektedir. Aynı sahnede Gülşah'ın arkasında yer alan kadın figürünün yeşil renkli bol kesime sahip şalvar, sivri uçlu çime ve hotoz başlık ile yer aldığı fark edilmektedir. Kadının Gülşah'tan farklı olarak iki sıra inci kolyeye sahip olduğu görülmektedir. Gülşah'ın savaş sahnesinde yer alan tasvirleri de dahil olmak üzere giyim-kuşam ürünleri paralellik arz etmektedir. Savaş alanındaki Gülşah tasvirinde ise örgülü saçlarına yuvarlak kavuk taktığı, yeşil renkli kolları tırazlı kapalı kaftanının boyunun diz kapaklarına kadar uzandığı ve kemerinin sivri üçgen ve püsküllerden oluştuğu fark edilmektedir. Gülşah, Rebi'nin oğlunu öldürdüğü tasvirinde de benzer kaftan örneği ile görülmektedir. Kemer yerine kuşak kullandığı bu tasvirde kuşağın birkaç kez dolandığı uçlarının sarktığı belirtilmektedir (Fotoğraf 195). Gülşah'ın savaş sahnelerinde zırh ile bezendiği de görülmektedir. Gülşah'ın Galip'e esir düştüğü tasvirde ise üzerinde yeşil ve kırmızı kaftan, belinde etek uçlarına kadar inen kemerler altın yaldızla süslenmiştir. Gülşah'ın Şam hükümdarının huzuruna çıktığı sahnede koyu mavi renkli uzun kollu tırazlı kaftanı, pembe renkli, ayak bileğinde toplanan şalvarı ve iki sıra ince kolyesi ile betimlendiği görülmektedir (Fotoğraf 197). Gülşah'ın betimlendiği tasvirlerde başlık örnekleri arasında üç dilimli, tüylü yahut yaprak desenli taçlara da rastlanılmaktadır.¹⁰²⁸

III. Mesut devrinde yapılan Gazne Sarayı'nda kadına dair tek bir tasvire rastlanılmaktadır (Fotoğraf 199). Kadın tasviri mermer üzerinde dans eden figürden oluşmaktadır. Tasvirin X.-XI. yüzyıllar arasına ait olduğu belirtilmektedir. Kadınların saçları açık ve örgülü, ayaklarına kadar uzun ve yırtmaçlı kaftan giydikleri aktarılır.¹⁰²⁹

C. BÜYÜK SELÇUKLULAR

Avrupalı kaynaklarda “turcoman” olarak zikredilen “Ouzoi” yahut Oğuz/Guz Türkler, XI. asırdan itibaren Güney Rusya, İran ve İslâm toplulukları içlerinde ilerlemektedir. Güney Rusya eteklerinden Tuna boylarına kadar ilerleyen Türkler, Balkan

¹⁰²⁸ Ö. Süslü, *Tasvirilere Göre Anadolu Selçuklu Kıyafetleri*, s. 17-19, 26, 28, 29, 31, 38, 40, 47.

¹⁰²⁹ Fikri Salman, “Gaznelilerde Giyim Kuşam Özellikleri”, *Atatürk Üniversitesi Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi*, S. 16, (2006), s. 118; Gönül Öney, “Gazneli Saray Süslemelerinin Anadolu Selçuk Saray Süslemelerine Akisleri”, *Sanat Tarihi Dergisi*, C. 3, S. 3, (1984), s. 127.

içlerinde de yayılarak özellikle Bizans kaynaklarında “Uz” olarak anılmaktadır. Oğuzların Kınık boyundan olduğu bilinen Selçuklular ise X. asırdan itibaren Ön Asya’ya İran üzerinden ilerleyerek devlet teşkilatı oluşturmaya başlamıştı.¹⁰³⁰ Rásónyi, Halil Edhem’in Selçuk adının “geyik” manasında kullanıldığına dair bilgi verdiğini aktarır. Ancak Rásónyi kendi araştırmalarında böyle bir hususa denk gelmediğini belirtir. Kelime cins ismi “sel”den türemiş olabilir. “-çuk, -çük” ekinin küçültme eki olarak kullanılabileceği belirtilen hususlar arasında yer almaktadır.¹⁰³¹

Selçukluların menşei hususunda da Oğuzların varlığına dikkat çekilmektedir. Oğuz kitlelerinin Gök-Türk Devleti’nin yıkılışının akıbetinde Türkistan’a (Maveraünnehir’e) doğru göçleri ile Horasan, Afganistan, İran, Irak ve Azerbaycan ardından Anadolu’ya yerleştikleri görülmektedir. Selçuklu Devleti’nin kurucusu Selçuk Bey’in atasının Oğuzlar içerisinde Kınık boyunun beyi “*Demir Yaylı (Temür Yalığ)*” unvanıyla tanınan Dukak (Tukak) olduğu ve Dukak’ın siyasî ve askerî etkinliğinin kuvvetli olduğu bilinmektedir. Dukak’ın ölümüyle birlikte oğlu Selçuk Bey, Kınık beyi olmuş ve Selçuk Bey’i askerî yeteneğinden dolayı Oğuz Yabgusu tarafından ‘subaşılığı’ görevine atanmıştır. Selçuk Bey, üstün gayret ve başarılarından ötürü Kınıkların efsanevi kahramanı olarak anılacaktır. Ancak Selçuk Bey Oğuzlar içerisinde Yabgu’ya ve devlet otoritesine saygısızlığıyla da zikredilmektedir. Selçuk Bey’in sarayda Oğuz Yabgu’nun eşi, çocukları ve devlet erkânının yanından ilerleyip Yabgu’nun yanına oturması meselesi devlet içerisinde “saygısızlık” olarak görülmüştü. Bu hususla birlikte Selçuk Bey’in devlet otoritesine karşı olduğu düşünülerek Selçuk Bey’e karşı harekât edilmişti.¹⁰³² Neticesinde Selçuk Bey, ailesi ve Kınık boyundan küçük bir kitleyle Cend’e göç etmiştir. Selçuk Bey idaresinde göç eden Türklerin Cend’e yerleşmeleri İslâm diniyle tanışmalarına vesile olurken tarih sahnesinde değişim ve dönüşümleri de beraberinde

¹⁰³⁰ R. Grousset, **Bozkır İmparatorluğu**, s. 177. Oğuzlar “şaman” inancına sahip Türkleri betimlemekteydi. İleri ki devirlerde Peçenekler ile birlikte anılmaya başlayacaklar. Bizans’ın Balkanlarda korkulu rüyası olacaklardı. Bkz. Hamit, Koşay, “*Malazgird’de Buluşanlar*”, **Türkiyat Mecmuası**, C. XVII, (1972), s. 69, 72.

¹⁰³¹ László Rásónyi, “*Selçuk Adının Menşeiine Dair*”, **Belleten**, C. III, S. 10, (1994), s. 379-380; İbrahim Kafesoğlu, **Selçuklu Tarihi**, İstanbul 1992, s. 4.

¹⁰³² Mehmet Altay Köymen, **Selçuklu Devri Türk Tarihi**, Ankara 2004, s. 24.

getirecekti. Samanlı-Karahanlı ilişkilerinde etkin rolleri görülmeye başlanmış ve Gaznelilere karşı galibiyetleri ile siyasi konumlarını güçlendirmişlerdi.¹⁰³³

a. Tuğrul ve Çağrı Beyler

Arslan Yabgu¹⁰³⁴ devrinde Tuğrul ve Çağrı Beyler'e bağlı güçlü ve bağımsız Oğuzların varlığı dikkat çekmeye başlayacaktır. Tuğrul ve Çağrı Beyler'e bağlı olanlara Selçuklular, Arslan'a bağlı olanlara Yabgulular ve Yusuf Yınal'a bağlı olanlara Yınalılar denilmektedir. Arslan Yabgu ile Tuğrul ve Çağrı Beyler arasındaki gerginlik Karahanlılar tarafından kullanılarak Tuğrul ve Çağrı Beylerin güçsüzleştirilmesi arzulanmıştır. Karahanlıların Buğra Han ve Ali Tekin özelinde baskı ve saldırı faaliyetleri Selçukluları yeni yurt arayışlarına yöneltmişti. Tuğrul Bey çöl içlerine ilerlerken Çağrı Bey Anadolu'ya keşif seferleri düzenlemiştir.¹⁰³⁵ Gazneli Mahmut, Hindistan üzerine seferleri düzenlediği esnada Arslan Yabgu'dan seferlere katılmasını istemiştir. Davet üzerine Gazneli Sarayı'na giden Arslan Yabgu, davette yaşanan olumsuzluklar sonrası hapse atılıyor. Başsız kalan Türkmenler ise başta Gazneli Mahmut'un himayesi altına toplanmıştır. Fakat Türkmenlerin hapse atılan yabguları ve yüksek vergilerden doğan öfkeleri yağma hareketlerine neden olmuştur. Gazneli Mahmut ve Horasan valisi Arslan Cazib tarafından cezalandırılarak olaylar durdurulmuş. Türkmenlerin bir kısmı beylerin himayesine girmiş, bir kısmı da batıya göç etmiştir. Arslan Yabgu'nun hapiste ölümüyle Tuğrul ve Çağrı Beyler Türkmenlerin başındaki tek güç gibi görünmektedir. Fakat Yabgu olarak Musa İnan Bey ailenin başına geçmiştir. Karahanlı beyliğinde ise Ali Tekin devri başlamıştır. Ali Tekin önce Tuğrul ve Çağrı Beyler ile Gaznelilere karşı ittifak etmeyi planlamıştı. Ancak teklifi red edilmiştir. Daha sona Selçuklular içerisinde nifak tohumları

¹⁰³³ A. Sevim- E. Merçil, **Selçuklular Devleti Siyaset, Teşkilât ve Kültür**, s. 19-22; Özgür Türker – Firdevs Özen, “*Oğuznâme, Selçuknâme ve Meliknâme'ye Göre Selçuklu Hanedanı'nın Menşei*”, **Selçuklu Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi**, S. 41, (2017), s. 344; Osman Turan, **Selçuklular Zamanında Türkiye**, İstanbul 2014, s. 43, 44,

Oğuznâmelerden Reşidüddîn'in eserinde Selçuk Bey'in menşei meselesi, çadır iskeleti yaparak geçimini sağlayan Tokşurmuş ve üç oğlu Dukak, Tuğrul ve Arslan ile başlatılmaktadır. Selçuk'un babası Dukak Herat, Gazne, Kirman ve Horasan üzerine düzenlediği sefer sonrasında Kınıkların beyi olarak belirtilmektedir. Selçuknâmelerde ise Selçuk'un babası “Lokmân” olarak yer aldığı aktarılır. İbrahim Kafesoğlu'nun Lokmân adı için Dukak'tan bozulma olduğunu belirttiği de aktarılanlar bilgiler arasında yer almaktadır. Bkz. Ö. Türker – F. Özen, “*Oğuznâme, Selçuknâme ve Meliknâme'ye Göre Selçuklu Hanedanı'nın Menşei*”, s. 334, 335; Z. V. Togan, **Umumî Türk Tarihine Giriş Cild I En Eski Devirlerden 16. Asra Kadar**, s. 182-186.

¹⁰³⁴ Selçuk Bey'in ölümü üzerine sırasıyla oğulları Mikail, Arslan ve Musa İnanç Bey, “Yabgu” unvanını kullanmıştır.

¹⁰³⁵ M. A. Köymen, **Selçuklu Devri Türk Tarihi**, s. 32, 33.

ekmeyi denemiş ve yine başarılı olamamıştı.¹⁰³⁶ Bir sonraki atılımında Alp Kara komutasında Selçuklulara baskın düzenleyip birçok bey ve asker öldürülmüş. Mağlubiyet sonrası kısa sürede Selçuklular toparlanmış ve Karahanlılarla mücadele etmişlerdi. Selçuklular mücadelede galip gelmiş olmalarına rağmen Harezm'e göç etmek zorunda kalmışlardır. Bu devirde Gazneli Sultanı Mahmut ölmüş yerine Ali Tekin desteğiyle oğlu Mesut geçmiştir. Sultan Mesut Harezm valiliğine Harun'u atamıştı. Fakat Harun bağımsızlığını ilân etmiş ve Gaznelilere karşı isyana başlamıştı. İttifak arayışında Ali Tekin'den ve Selçuklulardan destek almıştı.¹⁰³⁷ Selçuklulara yardım ve destekleri karşılığında Harezm'de Ribatı Maş ve Şurâhan yurt olarak verilmişti. Oğuz Yabgusu Cend emîri Şahmelik ise Selçukluların siyasi ve askeri gücünden rahatsızdı. Selçuklulara ani bir baskın düzenleyerek ciddi kayıplar vermelerini sağladılar. Harun müttefikini kaybetmemek adına pek çok mal ve para desteğinde bulunmuştur. Selçukluların barış içinde yaşam sürmesi adına Şahmelik'le görüşme dahi yapmış fakat başarılı sonuç elde edememiştir. Kısa sürede Ali Tekin ölünce Sultan Mesut Harun'u da öldürtmüştü. Selçuklular ise hem müttefiklerini kaybetmiş hem de Ali Tekin'in oğulları ve Gaznelilerin tehdidi ile karşı karşıya kalmıştı.¹⁰³⁸

Selçuklular Harezm'deki güç durumlarından sonra Horasan'a göç etmişlerdir. Selçuklular, Gaznelilerin Horasan Divan Başkanı Sûri'ye mektup göndererek yurtsuz kaldıklarını bildirmiş ve olumlu sonuç alamamışlardı. Selçukluların askeri gücü Gazneliler için tehdit oluşturmaktaydı. Bu isteklerini Arslan Yabgu devrinde yaşananlardan dolayı Sultan Mesut kabul etmemiştir. Ardından Selçuklulara karşı mücadeleye başlatmışlar ve ilk etapta başarı elde etmişlerdi. Fakat Selçuklular Gaznelileri Nesa yakınlarında yenerek Sultan Mesut, Tuğrul Bey'e Nesa'yı, Çağrı Bey'e Dihistan'ı ve Musa İnanç Yabgu'ya Ferâve'yi "*Dihkan (Vali)*" unvanıyla ıkta verdiğini fermanla duyurmuştur. Sultan Mesut fermanın yanında her birine hil'at, külâh eğerli at, altın kemer ve sancak göndermişti. Selçuklular elde ettikleri zaferle devlet yolundaki emin ilerleyişlerini resmileştirmişlerdi. Selçukluların 1038'de Gaznelilerle girdikleri mücadele neticesinde elde ettikleri ikinci galibiyetleri bağımsızlıklarına kavuşturmuştur. Tuğrul Bey devletin hukuki başkanı olarak Nişabur'a, Çağrı Bey Merv'e, Musa İnanç Yabgu

¹⁰³⁶ Kıvameddin Burslan, **Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi**, Ankara 1999, s. LIV.

¹⁰³⁷ M. A. Köymen, **Selçuklu Devri Türk Tarihi**, s. 37.

¹⁰³⁸ R. Grousset, **Bozkır İmparatorluğu**, s. 177; A. Sevim - E. Merçil, **Selçuklular Devleti Siyaset, Teşkilât ve Kültür**, s. 22-28.

Serahs'a hâkim oldu. Nişabur'da Tuğrul Bey adına “*Sultanül-Muazzam (Büyük Sultan)*” unvanıyla hutbe okundu.¹⁰³⁹ Fakat Sultan Mesut Şahmelik ile ittifak kurup Selçuklular ve Hârezmşah İsmail'e karşı harekâta geçti. Gazne ordusu kuvvetli bir birlik oluşturarak emin adımlarla ilerliyorlardı. Elli bin kişilik Gazne ordusu Selçuklular karşısında ilk zaferlerini alarak Nişabur'da kışı geçirdiler. Nişabur'da savaş hazırlıklarına devam eden Gaznelilere karşı Çağrı Bey özelinde Selçuklular savaş taktiği düzenleyerek harekât etmiştir. Gaznelileri özellikle susuz bırakarak yormayı hedeflemişlerdi. Dandanakan kalesi önlerinde 22-24 Mayıs 1040'da üç gün süren savaş neticesinde Selçuklular büyük bir galibiyet elde etmişti. Gaznelileri yenerek Dandanakan Muharebesinde Türk devlet tarihinde aktif dönemlerini başlatmışlardır. Muharebe neticesinde Horasan'a yerleşen Selçuklular, Gaznelileri Hindistan'a sürmüştür.¹⁰⁴⁰

Tuğrul Bey devrinde akıncı beyler ile Selçuklar, İran içlerine, Hazar Denizi bölgesine, Azerbaycan'a, Güney Doğu Anadolu'ya ve Doğu Anadolu bölgesinden Güney Kafkaslara kadar ilerlemeye başlamışlardı. Dihistan bölgesindeki Türkmenler, İbrahim Yınal tarafından hâkimiyet altına alınmış. Fetih planları doğrultusunda başkent Nişabur'dan Rey'e taşınmış. İbrahim Yınal, Kutalmış, Çağrı Bey'in oğul Kavurt, Alp Arslan özelinde Selçuklu şehzadelerinin fetih hareketleri ile Büveyhoğulları hükümrânlığı da yok edilmişti. Azerbaycan'a kadar ilerleyen Selçuklular burada Türkmenlerle işbirliği yaparak Bizans'a doğru ilerlemeyi hedeflemişlerdi. Güney Doğu Anadolu üzerinden Bizans topraklarına ilerleyerek yağma akınları gerçekleştirmişlerdi. Anadolu'da Selçuklu Beylerinin bu devirden itibaren “ıkta” olarak toprak sahibi olduğu bilinmektedir.¹⁰⁴¹ Doğu İran'ı hâkimiyetleri altında tutmayı başaran Selçuklular, dini bürokrasiden elde ettiği güç ile hem Türk hem İslam dünyasında aktif rol oynamaya

¹⁰³⁹ M. A. Köymen, **Selçuklu Devri Türk Tarihi**, s. 47, 48.

¹⁰⁴⁰ A. Sevim - E. Merçil, **Selçuklular Devleti Siyaset, Teşkilât ve Kültür**, s. 29-35; R. Grousset, **Bozkır İmparatorluğu**, s. 176, 178.

¹⁰⁴¹ A. Sevim - E. Merçil, **Selçuklular Devleti Siyaset, Teşkilât ve Kültür**, s. 36-44. İbrahim Tellioğlu Ermeni kaynaklardan yola çıkarak Anadolu'nun Türkleşmesi meselesini irdelediği çalışmasında, Selçukluların Doğu Anadolu'da önemli bir güç tarafından savunulmaması ve dolayısıyla direnişin az olduğu bölgede kolay zafer elde edileceği düşüncesine hâkim olduklarını belirtmektedir. İklimin ve coğrafyanın elverişli, bereketli olması yurt arayışındaki temel statü olmasına rağmen şehirler dışındaki ovaların kolay himaye edilebilecek olması Çağrı Bey özelinde Selçukluları Anadolu üzerine harekâta geçirmiştir. Bkz. İbrahim Tellioğlu, “*Ermeni Kaynaklarının Gözüyle Anadolu'nun Fethi*”, https://www.academia.edu/18316844/Ermeni_Kaynaklar%C4%B1n%C4%B1n_G%C3%B6z%C3%BCyl_e_Anadolunun_Fethi_Conquest_of_Anatolia_in_the_Eyes_of_the_Armenian_Resources (31.08.2020), s. 113.

başlamıştır. Bizans İmparatorluğu, bu devirde batıdaki sınırları Balkanlarda Peçenek Türkleriyle, doğudaki sınırları Anadolu topraklarında Selçuklularla mücadele etmeye başlamışlardı. Sultan Tuğrul devrinde Şehzâde Hasan, Pasin ve Erzurum yörelerine akınlar düzenlemeye başlamış. Fakat Gürcistan Bizans valisi Kekavmenos'ın desteğiyle Büyük Zap suyu yakınlarında Selçuklular pusuya düşürülerek yenilgiye uğratılmıştır. Hasan ve arkadaşları bu mağduriyette şehit edilmişti. Sultan Tuğrul yaşanan bozgun sonrası Azerbaycan Genel Valisi İbrahim Yınal ve Kutalmış'la birlikte Anadolu'ya sefer düzenlemiştir. Pasin ovası Hasan Kale önlerinde karargâh kuran Bizans ordusu büyük bir yenilgiye uğratılmıştır.¹⁰⁴² Hasan Kale ve Balkanlarda yaşanan bozgunlar neticesinde sıkışan Bizans İmparatoru, Tuğrul Bey'e elçi gönderip anlaşma yoluyla uzlaşma arayışına girmiştir. Anlaşmada İstanbul'daki cami ve medrese tamir ettirilmesi ve cami mihrabına "ok ve yay" işaretleri işlenmesi, Abbasî halifesi ve Selçuklu sultanı adına hutbe okutulması ve Bizans'ın Abbasî halifeliğine ödenen yıllık vergi Selçuklu Devleti'ne ödenmesine dair hususlara yer verilmiştir.¹⁰⁴³

Sultan Tuğrul bu devirde elde ettiği başarıların yanında iç meselelerinde kardeşi İbrahim Yınal ile taht mücadelesinde bulunmuş. İbrahim Yınal ve Kutalmış isyanları Anadolu üzerindeki akınların fetih planlarını ilerlemesini engellemiştir. Tuğrul Bey, isyanı bastırarak devlet içinde otoriteyi sağlamlaştırmış ve ardından Anadolu seferlerine başlamıştır. Van Gölü'nün kuzey-doğusunda başlayan akınlar Muradiye (Bergiri) ve Erçiş kuşatmalarının fethedilmesiyle neticelenmiştir. Tuğrul Bey Malazgirt önlerine karargâh kurarak devam ederken aslen Anadolu'da Selçuklu akınları üç kol halinde görülmektedir. Fakat Malazgirt kuşatması iklim şartlarının etkisiyle de olumsuz etkilenmiş ve kuşatma kaldırılmıştır.¹⁰⁴⁴ Anadolu üzerine Tuğrul Bey devrinde

¹⁰⁴² Erzurum'u ele geçiren Selçukluların şehri yağmalayıp yakıp yıktıkları not edilir. Ayrıca Ali Sevim çalışmasında "Hasan Kale" için "Kapetru kalesi" ifadesini kullanmıştır. Bkz. Ali Sevim, **Malazgirt Meydan Savaşı**, Ankara 1971, s. 7-11. İbrahim Yınal'ın Hasan Kale'yi fethi ile Anadolu'da Türklerin hızlı ilerleyişi görülmektedir. Osman Turan İbrahim Yınal'ın yeğeni Mehmed Bey kumandasında İstanbul Boğazı'na kadar ilerlendiğine dair rivayetin varlığına değinmektedir. Bkz. O. Turan, **Selçuklular Zamanında Türkiye**, s. 48, 49; İ. Tellioglu, "Ermeni Kaynaklarının Gözüyle Anadolu'nun Fethi", s. 117, 118.

¹⁰⁴³ A. Sevim, **Anadolu'nun Fethi Selçuklular Dönemi**, s. 48, 49; A. Sevim - E. Merçil, **Selçuklular Devleti Siyaset, Teşkilât ve Kültür**, s. 44-46; A. Sevim, **Malazgirt Meydan Savaşı**, s. 11-13.

¹⁰⁴⁴ İbrahim Tellioglu Ermeni tarihçi Aristakes'in Malazgirt mağlubiyeti için Tuğrul Bey'in üzgün ve öfkeli olduğunu ve dönüş yolunda keşifler yaptırdığını belirtmektedir. Aristakes Tuğrul Bey'in mağlubiyetinden duyduğu hazzı belirtirken devrin bir başka tarihçisinin Malazgirt'in zaptının gerçekleşmesi ile bütün Ermenistan'ın Tuğrul Bey'e tâbi olacağını aktardığı belirtilir. Bkz. İ. Tellioglu, "Ermeni Kaynaklarının Gözüyle Anadolu'nun Fethi", s. 120, 121.

gerçekleşen akınlar Bizans'ın yönetimindeki kale ve surların zedelenmesi veyahut ele geçirilmesi ile neticelenmiş sonra ki süreç için önemli atılımları oluşturmuştur.¹⁰⁴⁵ Sultan Tuğrul 1055'te Bağdat'ı fethetmiş ve cami ev, hamam ve çarşı özelinde imar faaliyetlerinde bulunmuştur. Sultan Tuğrul'un faaliyetleri İslâm dünyasında ilgiyle takip edilmekteydi. Selçukluların özellikle Şîî saldırılarını durdurması hususundaki çabaları halife tarafından takdir edilmiştir. Halife Kaaim Biemrillah, Sultan Tuğrul'a taç, altın kılıç, hil'at, sancak ve değerli hediyeler verilerek "Doğu'nun ve Batı'nın Sultanı" (1058) ilân edilmiştir.¹⁰⁴⁶

Sultan Tuğrul'un dış siyasetteki önemli atılımlarına rağmen iç meselelerinde sorunlar devam etmekteydi. Bu devirde Resultekin ve İbrahim Yınal'ın isyan faaliyetleri görülmektedir. İsyandar sırasıyla bastırılmış. Ancak Resultekin, halifenin isteği üzerine öldürülmemişti İbrahim Yınal ise önce ki başkaldırılarından ötürü bu sefer affedilmemiş ve ailesi ile birlikte boğdurularak öldürülmüştü. Sultan Tuğrul iç meseleleri ile meşgul iken Arslan Besasirî özelinde Şîî'ler tarafından Bağdat işgal edilmişti. Birçok devlet erkânı, halife ve bilim insanı tutsak olarak alınmıştı. Arslan Besasirî'nin şehrin yağmalanmaması hususundaki buyruğuna rağmen şehir tarumar edilmiş. Sultan Tuğrul iç meselelerini çözüme kavuşturduktan sonra Bağdat için harekâta geçebilmişti. Arslan Besasirî baskın sonucu öldürülmüş, Bağdat tekrar Selçukluların eline geçmişti. Sultan Tuğrul iç karışıklıkların yaşandığı bu süreçte kardeşi Çağrı Bey ve eşi Altuncan Hatun'u kaybetmiş. Eşinin ölüm döşeğindeki son arzusu üzerine halifenin kızı Seyyide Hatun'la evlenme hazırlıklarına başlamıştı. Ardından Kutalmış isyanı baş göstermiş ve süreç içerisinde Sultan Tuğrul ölmüştür.¹⁰⁴⁷

a. Sultan Alp Arslan

Kutalmış isyanı Sultan Tuğrul'un ölümünden sonra da devam etmişti. Alp Arslan Kutalmış'ı saltanat iddiasından vazgeçirmek için bir mektup göndermiş fakat başarılı sonuç alamamıştı. Alp Arslan beraberindeki tecrübeli emîrleriyle Kutalmış ve

¹⁰⁴⁵ A. Sevim, **Anadolu'nun Fethi Selçuklular Dönemi**, s. 49-53; A. Sevim - E. Merçil, **Selçuklular Devleti Siyaset, Teşkilât ve Kültür**, s. 46-51.

¹⁰⁴⁶ R. Grousset, **Bozkır İmparatorluğu**, s. 176, 181; A. Sevim - E. Merçil, **Selçuklular Devleti Siyaset, Teşkilât ve Kültür**, s. 51-55.

¹⁰⁴⁷ K. Burslan, **Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi**, s. 23, 24; A. Sevim - E. Merçil, **Selçuklular Devleti Siyaset, Teşkilât ve Kültür**, s. 55-60.

beraberindeki Resultekin'i yenilgiye uğratmıştı.¹⁰⁴⁸ Resultekin ve oğlu esir alınmış, Kutalmış ise Girdkûh kalesinden kaçmaya çalışırken attan düşerek yaralanmış ve kan kaybından ölmüştü.¹⁰⁴⁹ Alp Arslan isyanın bastırılmasının ardından başkent Rey'e gelerek görkemli bir törenle Selçuklu tahtına geçmiştir. Tahta çıkışıyla adına bastırıldı ve halife tarafından Alp Arslan için hutbe okutturulmuş. Sultan Alp Arslan'ın hükümdarlığı Türk ve İslâm dünyasında meşrulaştırılarak kuvvetle benimsenmiştir.¹⁰⁵⁰

Sultan Alp Arslan'ın fetih planları Sultan Tuğrul'un izinden devam edecektir. Sultan Alp Arslan, Anadolu Seferlerini sürdürmek için akınlarda aktif rol oynayan emîr Tuğtekin'den bilgi almış ve Yakutî gibi Türkmen beyleri de kendisine katılmıştır. Alp Arslan'ın Anadolu üzerine gerçekleştirdiği akınlara neticesinde Kafkasya'ya uzanan fetih seferleri görülmüştür. Devrin ilk faaliyetinde Ermeni prensi Davidoğlu Giorg'un yıllık vergi karşılığında Selçuklu vassalı olduğu görülmektedir.¹⁰⁵¹ Doğu Anadolu üzerinden ilerleyişinde "*Asla zaptedilemez*" olarak adlandırılan Ani kalesinin fethi ile Bizans ve Hristiyan dünyasında büyük bir etki yaratmıştır.¹⁰⁵² Elde edilen Ermeni ve Gürcü vassallıklar, bilakis seferleri beraberinde yürüttükleri komutanlara bırakılarak yönetilmekteydi. Sultan Alp Arslan üstün başarısından ötürü İslâm dünyasından takdir kazanmaktaydı. Övgünün neticesinde Halife Alp Arslan'a "fetihler babası" manasında "Ebu'l-feth" unvanı vermiştir.¹⁰⁵³

Sivas'a kadar ilerleyen Selçuklulara karşı Bizans İmparatoru IV. Romanos Diogenes, Peçenek, Oğuz/Uz, Kıpçak ve Hazar Türkleri, İslav, Alman, Bulgar, Frank, Ermeni ve Gürcülerden oluşan bir ordu hazırlamıştı.¹⁰⁵⁴ Diogenes hazırlıklarını tamamladığı esnada Sultan Alp Arslan Halep üzerinden Mısır'a sefer düzenlemekteydi.

¹⁰⁴⁸ Mazlum Şahin Demir, "*XI. Asırda Değişen Anadolu'da Türkler: Malazgirt Savaşı (26 Ağustos 1071)*", **Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi**, S. XI, C. IV, s. 245.

¹⁰⁴⁹ K. Burslan, **Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi**, s. 26, 27.

¹⁰⁵⁰ A. Sevim - E. Merçil, **Selçuklular Devleti Siyaset, Teşkilât ve Kültür**, s. 61-63.

¹⁰⁵¹ Alp Arslan'ın asıl gayesinin Rum gazası olması hasebiyle önceliğini Gürcistan özelinde Kafkasya'yı itaat almaya yöneltmişti. Bölgede istikrarını kuvvetlendirip yönünü Bizans toprağı olan Anadolu'ya çevirecekti. Bkz. Savaş Eğilmez, "*Büyük Selçuklu Sultanı Alp Arslan'ın Kafkasya Politikası*", **Türkler**, C. IV, Ankara 2002, s. 705-712.

¹⁰⁵² Ermeni tarihçilerin eserlerinde Alp Arslan'ın ani şehri fethederken canice davrandığını, hendek içerisinde bin kişiyi keserek onların kanıyla yıkandığını, insanları yok eden bir hayvan olarak betimlendiği aktarılmaktadır. Bkz. İ. Tellioğlu, "*Ermeni Kaynaklarının Gözüyle Anadolu'nun Fethi*", s. 123-125.

¹⁰⁵³ A. Sevim, **Anadolu'nun Fethi Selçuklular Dönemi**, s. 57-59.

¹⁰⁵⁴ A. Sevim, **Malazgirt Meydan Savaşı**, s. 22-34, 55, 56; O. Turan, **Selçuklular Zamanında Türkiye**, s. 53.

Bizans ordusunun Erzurum yönünde ilerlediği bilgisini alan Alp Arslan seferi yarıda bırakıp geri dönmüştür.¹⁰⁵⁵ Sultan Alp Arslan'ın Ahlat'a geldiğini öğrenen Bizans İmparatoru, Nikephoros Bryennios kumandasında yeni bir birlik gönderip durum tespiti yaptırmak istemişti. Bizans tarafından gönderilen askerî birlik Emîr Sunduk tarafından bozguna uğratılmıştı. Basilakes (Vsilakes) ile gönderilen diğer birlik de mağlup edilmiş ve Basilakes esir alınmıştı. Alp Arslan hem Selçuklu adına hem de halife adına Bizans ordusunun durumunu öğrenmek için bir elçi göndermişti. Selçuklular tarafından elçinin gönderilme ve barış önerisi meselesi Bizans tarafından savaşı kazanma şanslarının yüksek olmasıyla ilişkilendirilmiştir. Bu nedenle gönderilen elçi sert ve kaba bir dil ile reddedilip geri gönderilmişti. İmparatorun sert reddi Sultan Alp Arslan'ı kaçınılmaz olarak savaşa itmişti.¹⁰⁵⁶ Mehtapsız ve karanlık bir gecede Selçuklu atlıları Bizans ordugâhına ansız bir baskında bulunmuştu. İkinci hamlede Selçuklu askerleri, “geri çekilme harekâtı” ile Bizans ordusunu genel karargâhlarından oldukça uzaklaştırmış ve karşı saldırıya geçmişlerdi. Muharebenin akıbetini etkileyen diğer bir husus Oğuz/Uz ve Peçenek atlılarının Selçuklu ordusuna geçişidir. Kısa sürede Bizans ordusu çember içerisine alınarak mağlup edilmiş ve İmparator Diogenes esir alınmıştı.¹⁰⁵⁷ Malazgirt Zaferi Türk ve İslâm dünyasında büyük bir coşku ile kutlanmıştı. Zafer sonrası Sultan Halife'ye “fetihnâme” göndermişti. Halife'den Sultan'a övücü mektup, hil'at ve hediyeler gönderilip, “Ebu'l Feth” unvanı verilmişti.¹⁰⁵⁸

¹⁰⁵⁵ Faruk Sümer – Ali Sevim, **İslâm Kaynaklarına Göre Malazgirt Savaşı**, Ankara 1988, s. 4-7, 19, 24.

¹⁰⁵⁶ C. Cahen barış teklifinin reddedilme meselesinden bahsederken Sultan'ın Bizans'ın tutumundan dolayı hırslandığını belirtmektedir. Bkz. C. Cahen, *İslâm Kaynaklarına Göre Malazgirt Savaşı*, **Türkiyat Mecmuası**, (çv. Zeynep Kerman), C. XVII, (1972), s. 93; O. Turan, **Selçuklular Zamanında Türkiye**, s. 56, 57.

¹⁰⁵⁷ Galibiyet sonrası Ahlat ve Malazgirt halkının elde ettiği ganimetler için “XII. asrın ortalarına kadar bitmeyen hazineler” olarak atfedilmektedir. Selçukluların Anadolu içlerinde hâkimiyetlerini hızla yaymalarında yağma akınları önem arz etmektedir. Devlet yapılaşma içerisinde iktisadi güç diplomatik ilişkileri kuvvetlendirmektedir. Bkz. C. Cahen, *İslâm Kaynaklarına Göre Malazgirt Savaşı*, s. 95. Diogenes'in esir edilme meselesi Grek tarihçisi Nikephoros Bryennios tarafından kaleme alınmıştır. İmparatorun kılıç kuşanıp tek başına düşman içinde savaştığını ve kahramanca mücadelesi sonrasında atının okla vurulması neticesinde esir edildiğini aktardığı belirtilir. Bkz. Mazlum Şahin Demir, “*XI. Asırda Değişen Anadolu'da Türkler: Malazgirt Savaşı (26 Ağustos 1071)*”, **Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi**, S. XI, C. IV, s. 250. Reşîdü'd-dîn Fazlullâh'ın eserinde Bizans İmparatoru'nun esir edilme meselesi ise bir arabanın altında gizlenmiş halde bulunduğunu belirtmektedir. Sultan Alp Arslan'ın kendisini hoşnut etmek için iyi ve hoş sözler ve yemeklerle Diogenes'le yakından alakadar olduğunu belirtmektedir. Bkz. Reşîdü'd-dîn Fazlullâh, **Selçuklular Câmî'ü't-Tevârih (Zikr-i Târih-i Âl-i Selçûk)**, s. 82, 83.

¹⁰⁵⁸ Mehmet Nadir Özdemir, “*Abbasi Halifeleri ile Büyük Selçuklu Sultanları Arasındaki Münasebetler*”, **Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi**, S. 24, (2008), s. 329; O. Turan, **Selçukluların Zamanında Türkiye**, s. 58-65.

Savaş sonrası Diogenes ile yapılan anlaşma neticesinde imparator kendi kurtuluşu için tazminat vermeyi ve savaşın galibiyetinden ötürü de Bizans'ın her yıl 360 bin altın vergi ödeyeceğini belirtmiştir. Ayrıca esir Müslümanların serbest kalması ve Diogenes Bizans tahtına oturduğu takdirde Antakya, Urfa, Membic, Malazgirt kent ve kaleleri Selçuklulara bırakılma hususları antlaşmada yer alan diğer maddelerdir.¹⁰⁵⁹ Fakat Diogenes'in esir olmasından ötürü Bizans tahtına yeni veliaht Mikhael Dukas geçmiş. Dukas anlaşmaya uyacağına dair Diogenes'e söz vermişti. Fakat Bizans hazinesi savaş mağlubiyetlerinden ötürü güç durumdaydı. Bu nedenle Sultan Alp Arslan'a belirlenen miktarın tamamı ödenememişti. Malazgirt Zaferi sonrasında Türk-İslam dünyası Anadolu içlerinde rahat ilerlerken Selçuklu emir ve komutanları Anadolu'da yurt tutmaya başlamıştı.¹⁰⁶⁰ Sultan Alp Arslan Anadolu içlerinde yayılmacı politikalarını doğuda da uygulamak istemiştir. Sultan Alp Arslan Karahanlı hükümdarı Şemsülmülûk Nasr'a karşı Maverâünnehr'e sefer düzenlemişti. Berzem kalesi kumandanı Harezmlî Yusuf, Selçuklu ordusuna karşı başarısız olacağını düşünüp teslim olmaya karar verdi. Teslim olmadan önce eşi ve çocuklarını boğarak öldürdü aktarılmaktadır. Selçukluya teslim olduktan sonra Sultan Alp Arslan'ı öldürmeyi planladı. Sultan Alp Arslan, esir aldığı Yusuf'u eli-kolu bağlı öldürtmemek için serbest bıraktığı esnada Yusuf tarafından öldürülmüştür.¹⁰⁶¹

b. Sultan I. Melikşah

Sultan Alp Arslan ölümden önce vasiyet olarak oğlu Melikşah'ı veliaht ilân etmiş ve ölmeden önce Şiraz ve İsfahan'da Melikşah adına hutbeler dahi okutulmuştur. Abbasi halifesinden de onay alarak Malazgirt Savaşı esnasında eşine ve veziri Nizamülmülk'e “*Şehit olursam benim yerime geçecek olan oğlum Melikşah'dır*” diye haber göndermiştir.¹⁰⁶² Sultan Alp Arslan'ın ölümüyle oğlu Melikşah İsfahan'da tahta geçmiştir.¹⁰⁶³ Sultan Melikşah'ın tahta geçişiyle Doğu'da Karahanlı Şemsülmülk I. Nasr, Melikşah'ın tahta geçişini fırsat bilerek Tirmiz'i zapt etmişti. I. Nasr, Sultan Alp Arslan'ın oğlu Ayaz'ın Cürcan'ı gidişini fırsat bilerek Belh'i de ele geçirmiştir. Ayaz

¹⁰⁵⁹ C. Cahen, *İslâm Kaynaklarına Göre Malazgirt Savaşı*, s. 97-100; A. Sevim, **Malazgirt Meydan Savaşı**, s. 87.

¹⁰⁶⁰ O. Turan, **Selçukluların Zamanında Türkiye**, s. 64.

¹⁰⁶¹ A. Sevim, **Anadolu'nun Fethi Selçuklular Dönemi**, s. 68-86; A. Sevim - E. Merçil, **Selçuklular Devleti Siyaset, Teşkilât ve Kültür**, s. 63-95; O. Turan, **Selçuklular Zamanında Türkiye**, s. 63-

¹⁰⁶² O. Turan, **Selçukluların Zamanında Türkiye**, s. 55.

¹⁰⁶³ M. N. Özdemir, “*Abbasi Halifeleri ile Büyük Selçuklu Sultanları Arasındaki Münasebetler*”, s. 329, 330; A. Sevim - E. Merçil, **Selçuklular Devleti Siyaset, Teşkilât ve Kültür**, s. 96.

Belh'iyi tekrar geri almış ve Tirmiz'i için harekâta başlamıştır. Fakat başarılı olamamış ve Selçuklu askerlerinin bir kısmı Ceyhun nehrini geçerken boğulmuştur. Sultan Alp Arslan'ın ölümünü Gazneliler de fırsat bilerek Sakalkent (Çiğilkent) şehrine saldırmışlardı. Osman bin Çağrı (Emîrül ümerâ Osman) esir alınmış, şehir yağmalanmıştı.¹⁰⁶⁴ Sultan Melikşah saltanatı sağlamakta güçlükler çekmekteydi. Sultan Alp Arslan'ın kardeşi Melik Kavurt, Melikşah'ın hükümdarlığını tanımamış ve Rey'deki Türkmenleri yanına çekmeye çalışmıştır. Fakat Sultan Melikşah ve Nizamülmülk, Melik Kavurt'tan iki gün önce bölgeye gidip Türkmenlere beş yüz bin altın, beş bin elbise ve silah dağıtımını yaptılar. Sultan Melikşah Türkmen, Arap ve gulamlardan oluşan büyük bir orduyla Melik Kavurt'la mücadele etmiş ve mücadele neticesinde Melik Kavurt boğularak öldürülmüştür.¹⁰⁶⁵ Sultan Melikşah rakiplerini bertaraf edince Abbasî halifesi tarafından hükümdarlığına onay verilmiştir. Sultan Melikşah iç meselelerinde sulhu sağlayınca Karahanlı ve Gazneliler üzerine yoğunlaşmıştı. Evvel Karahanlılar itaat altına alınıp Şehmülmül I. Nasr ile antlaşma yapılmıştı. Gazne Sultanı İbrahim, Melikşah'ı durdurmak için Selçuklu emîrlerinin Gazneli tarafına geçtiğine dair plan söylenti çıkarmıştır. Sultan Melikşah bu havadis ile İsfahan'a geri dönmüş ve bu süreçte Sultan İbrahim'de Osman bin Çağrı'yı (Emîrül ümerâ Osman) serbest bırakmıştı. Ardından Sultan İbrahim, Selçuklulara elçi ve hediye göndererek Gazneli veliahtı Mesut için Sultan Melikşah'ın kızına talip olunmuştu. Sultan Melikşah'ın kızı Gevheri, Gazne'ye gönderilerek Gaznelilerle barış sağlanmıştı.¹⁰⁶⁶

Sultan Melikşah devrinde bugün ki Suriye toprakları Selçuklu topraklarına katılmıştı.¹⁰⁶⁷ Selçuklular, Atsız Bey önderliğinde önce Filistin içlerinde ilerleyip ardından Atsız Bey'in Türkmen Beyliği'nin başına geçmesiyle güç kazanmıştır. Filistin ve Suriye'de Atsız Bey birçok önemli şehri ele geçirmiştir. Atsız'ın özellikle Dimaşk'ı alması bölgede üstünlük kurmalarını sağlamıştır. Dimaşk'ın alınmasıyla Sultan Melikşah adına şehirde hutbe okunmuş ve başkent Kudüs'ten Dimaşk'a taşınmıştır. Atsız Bey

¹⁰⁶⁴ A. Sevim - E. Merçil, **Selçuklular Devleti Siyaset, Teşkilât ve Kültür**, s. 96-99.

¹⁰⁶⁵ Abdülkerim Özeydin, "*Nizâmülmülk'ün Büyük Selçuklu İmparatorluğu'na Hizmetleri*", **Selçuk Üniversitesi Selçuklu Araştırmaları Dergisi**, S. 8, (2018), s. 9; A. Sevim - E. Merçil, **Selçuklular Devleti Siyaset, Teşkilât ve Kültür**, s. 99-102. Reşîdü'd-dîn Fazlullâh eserinde Kavurd'un zehirlenerek öldürüldüğünden bahsetmektedir. Bkz. Reşîdü'd-dîn Fazlullâh, **Selçuklular Câmi'ü't-Tevârîh (Zikr-i Târih-i Âl-i Selçûk)**, s. 89.

¹⁰⁶⁶ A. Sevim - E. Merçil, **Selçuklular Devleti Siyaset, Teşkilât ve Kültür**, s. 102-105.

¹⁰⁶⁷ Reşîdü'd-dîn Fazlullâh, **Selçuklular Câmi'ü't-Tevârîh (Zikr-i Târih-i Âl-i Selçûk)**, s. 91.

Suriye’de sağladığı otoriteyle Mısır’a yönelmiştir. Atsız Bey, Fatımî Devleti’nin iktidar boşluğundan faydalanıp Fatımî Devleti’ni yıkmayı hedeflemişti. Fakat Türkmen ve Bedr bin Hazım’ın askerlerinin Fatımî tarafına geçmesiyle Atsız Bey geride birçok ölü ve esir bırakarak geri çekilmek zorunda kalmıştır. Bu yenilgi Suriye topraklarında Selçukluların otoritesini kaybetmesine neden olmuştu. Sultan Melikşah Atsız Bey’in seferde öldüğünü düşünerek yerine Tutuş’u vali olarak atamıştır. Atsız Bey ile Tutuş arasında yaşanan mücadele sonucu Atsız Bey boğdurularak öldürülmüştür.¹⁰⁶⁸

Sultan Melikşah Selçuklu tahtına oturduğu devirde Batı’da Diogenes’in ölümü üzerine anlaşma hükmünü kaybetmiş ve Bizans İmparatoru Dukas devam eden Türk fetihlerini engellemek için Bizans kuvvetlerini Anadolu’ya göndermişti. Orta Anadolu üzerinde Türk akınları hızlanmış ve aralıksız devam etmekteydi. Artuk Bey, Kelkit ve Yeşilırmak Havzalarını; Mengüçük Bey, Divriği, Erzincan ve Şebinkarahisar taraflarını; Emîr Ebulkasım Saltuk Erzurum ve Çoruh Irmağı yörelerini; Emîr Danişmendoğlu Gümüştekin Ahmet Gazi, Kızılırmak ve Yeşilırmak havzalarını, Sivas, Amasya, Niksar, Tokat, Çorum, Kayseri, Elbistan ve Malatya yörelerini fethederek Türkler Anadolu’da Bizans’a karşı güçlenmekteydiler. Bizans’ın tutucu tavrı mezhepsel ayrılıklardan doğan isyanların çıkmasını sebep olmuştur. Özellikle Ermeni prenslikleri bu husustan ötürü başıboş ve sürgünde yaşam sürmeye çalışmaktaydı. Selçukluların hoşgörülü tavrı bu süreçte Anadolu’daki halkların sempatisini kazanmalarını sağlamıştır.¹⁰⁶⁹ Fakat Anadolu’da Bizans’ın güç kaybetmesi bu toplumları harekete de geçirmektedir. Doğu ve Güney Anadolu’da Ermeni özelinde kurulan prenslikler Anadolu’daki Türklerin Doğu ile iletişiminin kesilmesini neden olmaya başlamıştı. Kuzey Doğu Anadolu bölgesinde Erzurum, Oltu, Kars ve yöreleri Bizans’ın eline geçmişti. Melikşah yaşanan kayıp üzerine Emîr Ahmed’i Gürcistan’a seferine göndermiş ve kaybedilen kale ve kentler geri alınmıştı. 1080’lerden itibaren Karadeniz Bölgesi’nde Türkmenler yurt edinmeye başlamış ve 1086’da Azerbaycan Selçuklu Valisi’nin Gürcistan seferiyle bölge tamamen

¹⁰⁶⁸ A. Sevim - E. Merçil, **Selçuklular Devleti Siyaset, Teşkilât ve Kültür**, s. 105-110; Münecimbaşı Ahmed b. Lütfullah, **Câmiu’d-Düvel Selçuklular Tarihi I**, (hz. Ali Öngül), İstanbul 2017, s. 86.

¹⁰⁶⁹ Sultan Melikşah devrinde bilakis Ermeniler kendi kaynaklarında huzur içinde yaşadıklarını belirtmektedir. Kimi kaynaklarda “Tanrı seven” kimi kaynaklarda “dinsiz, sapkın” olarak belirtilen Sultan Melikşah’ın ölümünden sonra yaşanan taht mücadeleleri devlet içerisindeki halklarında huzursuz olmasına vesile olmuştu. İ. Tellioğlu Sultan Melikşah’ın Ermeniler tarafından sevilmesinin gerekçesi olarak kilise ve manastırların vergiden muaf tutulmasını göstermektedir. Bkz. İ. Tellioğlu, “*Ermeni Kaynaklarının Gözüyle Anadolu’nun Fethi*”, s. 131, 132; İbrahim Tellioğlu, “*Images of Turks in Armenian Documents (Ermeni Kaynaklarında Türk Tasviri)*”, **IRTS**, C. 1, S. 3, (2011), s. 54.

Selçukluların eline geçmiştir. Güney Doğu Anadolu Bölgesi, Mervanlı Beyliği ile yaşanan uzun mücadele neticesinde Büyük Selçuklu hâkimiyetine girmiştir. Sultan Melikşah Kuzey-Suriye Seferi ile önce Haleb'i zapt etmiş ardından Antakya'ya doğru ilerlemişti. Sultan Melikşah, Anadolu fatihi olarak anılan Süleymanşah himayesinde olan Antakya'ya geldiğinde Süleymanşah'ın veziri tarafından karşılanmış ve vezir Sultan Melikşah'a itaatini bildirmişti.¹⁰⁷⁰

Sultan Melikşah, Batı Selçuklu topraklarında sağladığı otorite sonrası fetih yönünü Halep'e döndürmüştü. Nizamülmülk, Halife ve Sultan Melikşah arasındaki ilişkiyi, Türk-İslâm topluluklarında sadakati ve Selçuklu iktidarlığını dini fonksiyonlarla kuvvetlendirme arzusundaydı. Nizamülmülk'ün gayretiyle Sultan Melikşah'ın kızı Halife ile evlendirilerek gayeler neticelenmişti.¹⁰⁷¹ Fakat Selçukluların siyasi hareketlilikleri devam etmiştir. Batı Karahanlı hükümdarlığına Ahmet bin Hızır Han geçince halkın şikayetleri artmış ve Sultan Melikşah'dan yardım istemişler. Sultan Melikşah Karahanlı'yı zapt etmek ve hâkimiyet sahasını genişletmek arzusuyla Horasan'a geçip asker toplamıştı. Selçuklular sırasıyla Buhara, Semerkant, Kâşgar ve Talas'a kadar ilerlemiş ve Doğu-Karahanlı'yı itaat altına almıştı.¹⁰⁷² II. Maverâünnehir Seferi ile Batı Karahanlı memleketi, Sultan Melikşah'a tâbi olmak şartıyla Ahmet Han'a verilerek neticelenmiştir.¹⁰⁷³

Nizamülmülk, devlet içerisinde Sultan Melikşah'tan sonra otoritesi yüksek bir devlet adamıydı. Sultan Melikşah, tahta çıktığı devirlerden itibaren Nizamülmülk'ün faydalı işleri ve desteğinden ötürü başarılar elde etmekteydi. Nizamülmülk takdir edilen bir devlet adamı olarak üstün tutum ve davranışlara sahipti. Bu husus etrafındakilere de yansarak diğer devlet adamlarının dikkatini çekmişti. Özellikle son devirlerde yaşanan çeşitli anlaşmazlıklar Sultan Melikşah'ı da rahatsız etmişti. İbn Allan adında Yahudi Basra bölgesi mülteziminin Sultan Melikşah tarafından öldürülmesi üzerine Nizamülmülk'ün tepkisi Sultan'ın Nizamülmülk'e karşı hissiyatını değiştirmişti.

¹⁰⁷⁰ A. Sevim, **Anadolu'nun Fethi Selçuklular Dönemi**, s. 89-99; A. Sevim - E. Merçil, **Selçuklular Devleti Siyaset, Teşkilât ve Kültür**, s. 139.

¹⁰⁷¹ Sultan Melikşah'ın kızı Mâh Melek hakkında detaylı bilgi ve Divan edebiyatında kendisi için yer alan imge ve tasvirler için Bkz. Gökhan Gökmen, *"Büyük Selçuklu Devleti Saray Şairi Emîr Mu'izzî'nin Dîvânı'nda Selçuklu Hâtunu Mâh Melek Hâtun"*, **Nûsha**, C. 18, S. 47, s. 1-14.

¹⁰⁷² Müneccimbaşı Ahmed b. Lütfullah, **Câmiu'd-Düvel Selçuklular Tarihi I**, s. 94.

¹⁰⁷³ A. Sevim - E. Merçil, **Selçuklular Devleti Siyaset, Teşkilât ve Kültür**, s. 148-151.

Nizamülmülk'ün saltanata ortak olduğunu iddia etmesi neticesinde Nizamülmülk, Sultan Melikşah'daki önem ve değeri tamamen yitirmişti.¹⁰⁷⁴ Bağdat'ta Batınîlerden birinin sufi kılığından Nizamülmülk'ü yaraladığı ve yaranın etkisiyle öldüğü bilinir. Sultan Melikşah ile yaşadığı olumsuzluklar düşmanları tarafından ilgiyle takip edilmekteydi. Ölümüne bilakis baskısıyla yordduğu Batınîlerin sebep olması bu düşünceyi kuvvetlendirmektedir.¹⁰⁷⁵ Sultan Melikşah ile Halife'nin dostane ilişkisinde önemli rol oynayan Nizamülmülk'ün ölümünün ardından ikili arasında gerginliğin arttığı görülmektedir. Sultan'ın eşi, Halife'nin kızı Mâh Melek Hatun'un Sultan'ı babasına şikayet etmesi ve halifenin yönetimde baskın olma isteği Sultan ile ilişkilerini ayıran temel sebepler olarak zikredilmektedir. Yaşanılan meselelerden kısa süre sonra Sultan Bağdat'ta av esnasında hastalanmış ve 1092 yılının 19 Kasım'ında ölmüştür. Fakat zehirlenerek öldürülme ihtimali de belirtilmektedir.¹⁰⁷⁶

c. Sultan Berkyaruk

Sultan Melikşah'ın ölümü ile Selçuklu içeriğinde taht mücadeleleri yaşanmaya başlanmış ve devlet duraklama sürecine girmiştir. Taht mücadelelerinde Sultan Melikşah'ın eşi Terken Hatun etkin rol oynamıştır. Beş yaşındaki oğlu Mahmut'u tahta çıkarmak ve adına hutbe okutmak için damadı Halife Muktedî'yi tehdit etmiştir. Kısa süreli başarısı neticesinde Mahmut tahta çıkmıştı.¹⁰⁷⁷ Fakat Sultan Melikşah'ın Zübeyde Hatun'dan olma on bir yaşındaki oğlu Berkyaruk tahtın varisi idi. Terken Hatun Berkyaruk'u bertaraf etme arzusunda Gürboğa'yı İsfahan'a göndermiş.¹⁰⁷⁸ Ancak

¹⁰⁷⁴ A. Özaydın, "Nizâmülmülk'ün Büyük Selçuklu İmparatorluğu'na Hizmetleri", s. 10; K. Burslan, **Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi**, s. 63, 64.

¹⁰⁷⁵ Batınîler İslâm dünyasını Selçuklular özelinde yoran dini bir ideolojidir. Ayet ve hadislerin gerçek manalarının "masum imamlar" aracılığıyla öğrenileceğini savunmaktaydılar. Sünnî toplumlar ile girdikleri mücadelede Selçuklu ve Abbasilere karşı mücadele içerisindediler. Sultan Alp Arslan devrinden itibaren Selçukluların siyasi, askeri ve ilmi faaliyetler ile baskı altına almaya çalıştığı Batınîler ile Nizamülmülk'ün ön safhada yer alması sonunu getirmiş olabilir. Bkz. A. Özaydın, "Nizâmülmülk'ün Büyük Selçuklu İmparatorluğu'na Hizmetleri", s. 12-15; M. N. Özdemir, "'Abbasi Halifeleri ile Büyük Selçuklu Sultanları Arasındaki Münasebetler", s. 332.

¹⁰⁷⁶ Sultanın ölümüne dair çeşitli kaynaklarda av etinden yediği ve ardından hacamat yaptırdığı için öldüğü, hummaya (ateşli hastalığa) yakalanarak öldüğü belirtilenler nedenler arasındadır. Bkz. M. N. Özdemir, "Abbasi Halifeleri ile Büyük Selçuklu Sultanları Arasındaki Münasebetler", s. 333, 334; A. Sevim - E. Merçil, **Selçuklular Devleti Siyaset, Teşkilât ve Kültür**, s. 159-172; K. Burslan, **Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi**, s. 69.

¹⁰⁷⁷ Münecimbaşı Ahmed b. Lütfullah, **Câmiu'd-Düvel Selçuklular Tarihi I**, s. 102, 103.

¹⁰⁷⁸ Sultan Berkyaruk'un tahta çıkmasını engellemek için Terken hatun ile birlikte verdiği mücadele ile adını öğrendiğimiz Selçuklu emîri, Musul, Antakya ve Amid kuşatmaları ile de Selçuklu siyasi tarihinde yer etmiştir. Sultan Berkyaruk'un saltanat devresinde iç mesele haline geldiği görülmektedir. Muhammed

Nizamülmülk'ün destekçisi olan asker ve köleler Berkyaruk'a sahip çıkmış. Rey şehrinde Berkyaruk'a bir tören ile taç giydirilmiş ve saltanatı kabul edilmişti. Terken Hatun ile 1093 senesinde girdiği mücadelede galip neticelenmişti. Taht mücadelelerinde Mahmut sorunu ortadan kalkmış Fakat Suriye hâkimi Melik Tutuş'un faaliyetleri baş göstermiştir. Hîf kasabasında Melikşah'ın ölümünü öğrenir öğrenmez adına hutbe okutmuş sultanlığını ilân etmişti. Saltanatı resmî olarak kazanmak için Dımaşk'a dönüp asker toplamış ve sırasıyla Halep ve Musul'a doğru hareket etmişti. Yolu üzerindeki şehir ve kaleleri zapt ederek emin adımlarla ilerlemesi Melik Tutuş'u, "Büyük Sultan" olma arzusunda ümitlendirmekteydi.¹⁰⁷⁹ Ancak Berkyaruk'un Melikşah'ın oğlu olması, Melik Tutuş'un yanında yer alan emîr Aksungur ve Bozan'ın taraf değiştirmesine vesile olmuştur. Tutuş'un kuvvet kaybetmesi güç kazanmak için geri dönmesine neden olmuştur. Berkyaruk saltanat meşruiyetini sağlamak adına halifeden onay istemiştir. Halife Muktedî onay vermek üzere iken vefat etmiştir. Süreç uzamış ve Melik Tutuş tekrar saldırıya geçmiştir. Tutuş ve Terken Hatun ittifak kurup Berkyaruk üzerine harekât başlatmıştı. İsfahan önlerine gelen Berkyaruk kardeşi Mahmut taraftarları tarafından şehre sokulmamış ve tuzağa düşürülerek esir alınmıştı. Mahmut bu süreçte "çiçek hastalığına" yakalanmıştı.¹⁰⁸⁰ Melik Tutuş'un Sultan olmasına istemeyen Mahmut taraftarları Mahmut'un hastalanması üzerine, Tabib Eminüddeve'nin "*Melik Mahmut, şu anda çiçek hastalığına yakalanmış bulunuyor, kurtulacağı da benzemiyor. O halde Berkyaruk'un gözlerine mil çekmekte acele etmeyiniz. Mahmut ölürse onu Sultan yaparsınız, eğer hastalıktan kurtulursa Berkyaruk'un gözlerine mil çekmekte takdir yine sizindir.*" sözlerini dikkate alıp Berkyaruk'un yaşamasına izin verdiler. Mahmut ise hastalık neticesinde ölünce Berkyaruk'u sultan olarak kabul etmişlerdi. Melik Tutuş ve Berkyaruk arasında kaçınılmaz savaş gerçekleşmiş ve Tutuş öldürülmüştür. Berkyaruk Büyük Selçuklu Sultanı olmak için engelleri ortadan kaldırmıştı.¹⁰⁸¹

Sultan Berkyaruk, iç meselelerini kısa süreliğine halledip otoritesini kontrol altına almıştı. Ardından Sultan Berkyaruk'un Maveraünnehr içlerinde ilerleyip Batı

Tapar ile yaşanan taht mücadelesinde rol oynadığı da belirtilmektedir. Bkz. Abdülkerim Özaydın, "*Büyük Selçuklu Emîri Kırboğa*", **Tarih Dergisi**, S. 36, (2000), s. 405-422.

¹⁰⁷⁹ M. A. Köymen, **Selçuklu Devri Türk Tarihi**, s. 74.

¹⁰⁸⁰ Reşîdü'd-dîn Fazlullâh, **Selçuklular Câmî'ü't-Tevârih (Zikr-i Târih-i Âl-i Selçûk)**, s. 98, 99.

¹⁰⁸¹ A. Sevim - E. Merçil, **Selçuklular Devleti Siyaset, Teşkilât ve Kültür**, s. 173-185; Abdülkerim Özaydın, "*Berkyaruk*", **DİA/V**, İstanbul 1992, s. 515.

Karahanlıları da itaat altına aldığı görülmektedir. Fakat bu süreç içerisinde Sultan Berkýaruk'un saltanatını kabul etmeyen Muhammed bin Süleyman, emir Kovdan ve Yaruktaş tarafından isyanlar başlamıştı. İsyandar bastırıldığı esnada Batı Selçuklu toprakları olan Anadolu'da, Haçlı seferleri başlamıştır. Türklerin Anadolu içlerinde hızlı yayılımı Bizans ve Hristiyan toplumunda Haçlı Seferlerinin başlamasının sebepleri arasında görülmektedir. Fakat Haçlı ordusu Türkler özelinde faaliyetlerde bulunmamıştır. Yahudiler üzerinde de baskı politikaları uygulanmıştır. Haçlı ordusunun Selçukluların yurt tuttuğu Konya ve Antakya üzerinden Kudüs topraklarına kadar ilerlemesi Türkiye Selçukluları özelinde Büyük Selçuklu Devleti için güç kaybına neden olmuştu. Kudüs'de "Kutsal Mezar'ın savunucusu" olarak Latin Devleti'nin ilk kurduğu krallık olduğu bildirilir. Bu husus Hristiyan dünyasında dini, siyasi ve iktisadi olanaklar sağlamaktaydı. Anadolu'da hızla büyüyen Türkleri geri püskürttüklerini ön görüyorlardı. Kudüs üç ilahi din için manevi önemi bulunan bir coğrafya ve ticari yolları bünyesinde toplamaktaydı.¹⁰⁸²

Sultan Melikşah'ın oğlu Muhammed Tapar, Berkýaruk'un sultanlık döneminde Gence ve çevresini ıkta olarak yönetmekte ve unvanı "melik" idi. Fakat Müeyyidülmülk Errân eyaletini ele geçiren Tapar'a saltanatı ele geçirmesi için isyana teşvik etti. Tapar da ele geçirdiği topraklarda adına hutbe okutarak saltanatını ilân etmeye başladı.¹⁰⁸³ Saltanat mücadelesinde Muhammed Tapar'a katılanların sayısı artmaktaydı. Bağdat'ta Halife Mustazhir'in Tapar adına hutbe okutmasıyla Berkýaruk harekete geçti. Kısa süre sonra Bağdat'a gelen Berkýaruk hutbeyi tekrar kendi adına okutmuştur. Berkýaruk kışı Bağdat'ta geçirmiş ve Tapar'a karşı savaş hazırlıkları başlatmıştı. Muharebenin başlangıcında Berkýaruk'un üstünlüğü mevcut idi. Ancak İnanç Yabgu'nun Muhammed Tapar tarafından hücum etmesi dengeleri değiştirmişti. Gevherâyin'in atından düşüp öldürülmesi ile Berkýaruk'un ordusu tamamen dağılmış ve neticede Muhammed Tapar kendi adına tekrar hutbe okutmuştur. Berkýaruk, Muhammed Tapar ile mücadelesi sonrası kendisini toparlayıp yanındaki beylerle gücünü toparlamaya başlamıştı. Ancak kardeşi Sencer ile mücadele girişmişlerdi. Savaşın ilk etabında Sencer'in ordusunun zayıflatmayı başaran Berkýaruk, Sencer'in ordugâhını yağmalaya başladı. Fakat Emir

¹⁰⁸² A. Sevim - E. Merçil, **Selçuklular Devleti Siyaset, Teşkilât ve Kültür**, s. 194-197.

¹⁰⁸³ M. A. Köymen, **Selçuklu Devri Türk Tarihi**, s. 79; İ. Kafesoğlu, **Selçuklu Tarihi**, s. 48.

Bozkuş ve Gündeniz'in karşı atağı ile fırsat Berkyaruk'un aleyhine neticelenmişti.¹⁰⁸⁴ Berkyaruk ve Muhammed Tapar arasında Sancar meselesi sonrası yeni bir muhabere gerçekleşmiş ve Berkyaruk galip gelmiştir.¹⁰⁸⁵ Muhammed Tapar yenilgi sonrası Sancar ile ittifak için Horasan'a geçmiştir. Sultan Berkyaruk iç meseleler ile maddi kayıplar yaşamıştır. İktisadi toparlanmalar tamamlanmadan Muhammed Sancar ile üçüncü bir savaş yaşanmıştır. Fakat muharebe meydanında askerlerin birbirini tanımamasından dolayı çatışmadan ziyade sulh ortamı yaşanmış. Bu tutumun askerlerin birbirleriyle çarpışmaktan bıktığı olarak değerlendirilmektedir. Hava şartlarının etkisiyle de barış yapmaya karar verilmiş. Barış anlaşma neticesinde Muhammed Tapar "melik" unvanı almış ve sarayda "üç kez nevbet" çaldıracaktı. Gence, Azerbaycan, Diyarbakır, Elcezire ve Musul da Muhammed Tapar'a verilmiş. Horasan dışındaki yerler ise Sultan Berkyaruk'a bırakılmıştı. Fakat barış uzun sürmemiş ve dördüncü bir savaş daha gerçekleşmiş. Muhammed Tapar'ın Rey'de sarayda "beş nevbet" çaldırmasıyla sultanlığını ilan etmişti.¹⁰⁸⁶

Sultan Berkyaruk, Muhammed Tapar'ı İsfahan'da kuşatıp askerlerinin yiyecek ve içecek sıkıntısı çekmesini sağlamıştı. Askerlerin para isteği doğrultusunda halkın vergisini yükselten Muhammed Tapar, İsfahan'dan ayrılıp asker toplamanın doğru olacağını düşündü. Muhammed Tapar ayrılıp Rey'e geçmiş. Sultan Berkyaruk ise kuşatmaya yağmacılardan şehri korumak için devam etmiş. Şehre vekil atayıp Hemedan'a gitmiştir. Muhammed Tapar Rey'de adına tekrar hutbe okutmuştu. Fakat Tapar'ın halka zulmü Sultan Berkyaruk'a Rey kapılarını tekrar açmıştır. Ancak Büyük Selçuklu siyasi tarihinde Muhammed Tapar ile mücadele yine neticeye ermemiştir. Bu süreç Büyük Selçuklu Devleti'nin malî problemler yaşamasına, bölgedekilerin yağmalanmasına ve yerleşim yerlerinin tahrip edilmesine sebep olmuştur. Süreci zorlaştıran hususlar aslen toplumun kalkınmasını ve bölgedeki diğer devletlerle mücadelesini zorlaştırmaktaydı. Muhammed Tapar ve Sultan Berkyaruk ciddi problemlerin varlığından ötürü anlaşma kararı verdi. Anlaşmada; Muhammed Tapar'ın nevbet çaldırma meselesine karışılmayacak ve Tapar'a ait şehirlerde sadece Tapar'ın adına hutbe okunacak, vezirler arasında yazışmalar gerçekleşecek, askerler dilediği tarafa

¹⁰⁸⁴ Müneccimbaşı Ahmed b. Lütfullah, *Câmiu'd-Düvel Selçuklular Tarihi I*, s. 112-114.

¹⁰⁸⁵ M. A. Köymen, *Selçuklu Devri Türk Tarihi*, s. 83, 84; A. Özaydın, "Berkyaruk", s. 515.

¹⁰⁸⁶ Müneccimbaşı Ahmed b. Lütfullah, *Câmiu'd-Düvel Selçuklular Tarihi I*, s. 121, 122; A. Özaydın, "Berkyaruk", s. 515.

geçebilecek, Sefidrûd sınır kabul edilip Azerbaycan, Diyarbakır, Elcezire, Musul ve Suriye Muhammed Tapar'a bırakılacak, Cibal, Fars, İsfahan, Rey, Hemedan, Huzistan ve Bağdat Sultan Berkyaruk'a bırakılacak, Berkyaruk'tan sonra Muhammed Tapar Sultan olacak, Maverâünnehr ve Horasan hâkimi melik Sencer Muhammed Tapar'a tâbi olacak gibi kararlar alınmıştı. Sultan Berkyaruk, çeşitli hastalıklarla birlikte saltanat mücadelesi vermektedir. Yirmi beş yaşında hastalığının şiddetlenmesi ile önce beş yaşındaki oğlu Melikşah'a ve Ayaz'a hil'at giydirmiş. Ardından oğlunu sultan, Ayaz'ı atabek tayin ettiğini bildirmiştir. Emîrlere bu husus için ant içtirmiş ve 22 Aralık 1104'te Berûcird'de vefat etmiştir.¹⁰⁸⁷

ç. Sultan Muhammed Tapar

Sultan Berkyaruk'un vefatı ile emîr Ayaz, Melikşah'ın tahta çıkması için hazırlıklar yapmış. Melikşah adına hutbe okunup dedesi Sultan Melikşah'ın lakabı "Celâlüddevle" kendisine verilmiş.¹⁰⁸⁸ Muhammed Tapar ise Sultan Berkyaruk'un ölüm haberini henüz almamış ve anlaşma neticesinde Musul'a doğru yola çıkmıştır. Musul'a varınca emîr Çökürmüş'ten şehri kendisine teslim edilmesini istedi. Çökürmüş şehri teslim etmemek için başarılı bir direniş göstermiştir. Sultan Berkyaruk'un ölüm haberini aldıktan sonra Çökürmüş'ün şehir halka danışmış ve Muhammed Tapar'a itaatlerini bildirmişler.¹⁰⁸⁹ Emîr Ayaz Muhammed Tapar'a karşı hazırlıklara başlayıp etrafındaki emîrlere II. Melikşah'a sadık kalması hususunda çalışmalar yapmıştır. Bağdat'ın dışında Ayaz'ın II. Melikşah'ın adına ordugâhı kurmuş ve Muhammed Tapar'a karşı savaşmayı hedeflemekteydi. Fakat Ayaz'ın veziri Safiy Ebul-Mehâlanti Muhammed Tapar ile anlaşıp barışmanın doğru karar olacağını bildirdi. Ayaz ise kararsız fakat şehir ve ordugâha giden yolları kontrol altına aldı. Muhammed Tapar Bağdat'ın batısından şehre girmiş ve adına hutbe okutmuştur. Ayaz Muhammed Tapar'ın ordusuna ilerlemiş ancak geri çekilmiştir. Ardından Ayaz, Muhammed Tapar'ın vezirine kendi vezirini göndererek sulh isteğini iletmış ve barış sağlanmıştı. Ancak Muhammed Tapar Ayaz ve veziri görevlendirmek için saraya çağırıp öldürmüştür. Muhammed Tapar Büyük Selçuklu içerisinde otoritesini sağlamış ve saltanatını kurmuştur. Fakat iç meselelerde sular tam

¹⁰⁸⁷ A. Sevim - E. Merçil, *Selçuklular Devleti Siyaset, Teşkilât ve Kültür*, s. 198-218; İ. Kafesoğlu, *Selçuklu Tarihi*, s. 49.

¹⁰⁸⁸ Reşîdü'd-dîn Fazlullâh, *Selçuklular Câmî'ü't-Tevârîh (Zikr-i Târih-i Âl-i Selçûk)*, s. 105.

¹⁰⁸⁹ Müneccimbaşı Ahmed b. Lütfullah, *Câmiu'd-Düvel Selçuklular Tarihi I*, s. 124-126.

anlamıyla durulmamıştı. Selçuklu ailesinden Börübars'ın oğlu Mengübars İsfahan'da oturuyordu. Mali sıkıntılar hasebiyle Nihavend'e gitmiş ve orada kendi adına hutbe okutmuştu. Porsukoğulları Mengübars'a itaat edeceğine dair mektup gönderip Hûzistan'da Mengübars'ı tutuklamışlardı.¹⁰⁹⁰

Emîr Çavlı Sakavu, Sultan Mahmud Tapar'a itaatini bildirince Haçlı ordusunun işgal ettiği Musul ve çevresini geri almak için görevlendirilmişti. Musul ve çevresini yöneten Çökürmüş ise şehri teslim etmemek için direnmıştır. Çavlı Musul'u kuşatmış fakat Çökürmüş'ün imar faaliyetleri neticesinde şehir başarılı bir direniş göstermiştir. Çökürmüş Çavlı tarafından hapsedildiği çukurda ölünce şehrin düşeceği umut edilmişti. Şehir ahalisi Kılıç Arslan'a haber gönderip kendilerine zarar gelmemesi neticesinde şehri teslim etmişlerdi.¹⁰⁹¹ Çavlı bu esnada yönünü Haçlılarla mücadele etmek için Rahbe'ye çevirmişti. 1107'de Çavlı Rahbe'ye hâkim olunca Kılıç Arslan ile mücadeleleri devam etmişti. Kılıç Arslan muharebede Çavlı'yı yaralayarak ciddi bir atılım gerçekleştirse de askerleri bozguna uğratılmıştı. Kılıç Arslan tutsak olmaktan ziyade kurtulmak adına Habur nehrine atladı ve boğularak öldü.¹⁰⁹² Musul şehri büyük Selçuklu Devleti'ne tâbi olmuş ve şehirde Sultan Muhammed Tapar adına hutbe okunmuştur. Ayrıca bu devirde Batınîlerin Büyük Selçuklu Devleti'nin içine sızdığı görülmektedir. Veziri Sâdülmülk özelinde Sultan'a suikast düzenlenmiş ancak başarılı olamamışlardı.¹⁰⁹³ Emîr Çavlı elde ettiği toprakların yönetimine sahip olmuş başarılar neticesinde asker sayısı artmıştı. Çavlı başarılarından dolayı rehavete kapılıp Sultan'a karşı tutum ve davranışlar sergilemeye başlamıştır. Selçuklu hazinesine vergi göndermeme, Sultan'ın asker ihtiyacını karşılamama ve Sultan'a karşı muhalif tarafları teşvik ettiği görülmektedir. Sultan Muhammed Tapar, Porsukoğullarına bağlı emîrlerle Çavlı üzerine sefer düzenlemiş ve Musul ve çevresindeki bölgeyi geri almalarını bildirmişti. Çavlı Çökürmüş'ün imar faaliyetlerinin kuşatmadaki yansımalarını bildiği için şehrin surlarına önem vermişti. Yiyecek, içecek ve silah teçhizatını yapmış, içeride ona karşı olabilecek kuvvetleri dışarı

¹⁰⁹⁰ A. Sevim - E. Merçil, **Selçuklular Devleti Siyaset, Teşkilât ve Kültür**, s. 219-223.

¹⁰⁹¹ Cihan Piyadeoğlu, "Büyük Selçuklu Devleti Emîri Atabeg Çavlı Sakavu", **Tarih Dergisi**, S. 38, (2003), s. 43, 44; Münecimbaşı Ahmed b. Lütfullah, **Câmiu'd-Düvel Selçuklular Tarihi I**, s. 128, 129.

¹⁰⁹² A. Sevim - E. Merçil, **Selçuklular Devleti Siyaset, Teşkilât ve Kültür**, s. 223-226.

¹⁰⁹³ Muhammed Tapar döneminde Batınîlerle mücadele hat safhada yaşanmıştı. Bilakis Alamut kalesini fethetmek için mücadele edilmiş, kuşatma dahi yapılmış. Ancak Sultan Muhammed Tapar başarılı olamamıştı. Alamut kuşatmasını ölmeden evvel gerçekleştirdiği ve kuşatma esnasında vefat ettiği belirtilmektedir. Bkz. M. N. Özdemir, "Abbasi Halifeleri ile Büyük Selçuklu Sultanları Arasındaki Münasebetler", s. 338.

çıkarak ön hazırlığını tamamlamıştı. Fakat şehrin arka surlarından bölgedeki köylere kaçmıştır. Çavlı'nın karısı Porsuk'ın kızı idi. Şehri direnişin etkili olmuş ancak başaramamıştır.¹⁰⁹⁴ Çavlı Harran savaşında tutsak alınan Urfa kontu Baudouin du Bourg'u beraberinde getirmişti. Daha sonra “*kurtuluş akçası ödemesi, hapiste bulunan Müslümanları serbest bırakma ve yardım istediğinde bizzat kendisinin askerî ve malî yardımında bulunması*” şartlarıyla serbest bırakılmıştır. Çavlı Anadolu ve Suriye topraklarında hareketli süreçlerin yaşanması sebebiyet oluşturmuştu. Fakat buna rağmen Sultan Muhammed Tapar Çavlı'ya itaat ederse affedeceğini dair haber göndermiş. Çavlı elinde kefeniyle “aman” dileyerek Sultan'ın tâbiyetini kabul etmişti. Daha sonra Sultan Muhammed'in iki yaşındaki oğlu şehzade Çağrı'nın “atabek”i olarak Fars valiliğinde görev almıştı.¹⁰⁹⁵

Sultan Muhammed Tapar Haçlı ordusu üzerine Selçuklu emîr ve beylerinden sefer düzenlemelerini istedi. Urfa üzerinden sefer başlamış ve şehir kısa sürede kuşatılmıştı. Haçlı ordusunun Urfa'ya hareket ettiğini öğrenen Emîr Mevdud kuşatmayı kaldırmış ve Haçlıları pusuya düşürmeyi amaçlamıştı. Planladığı gibi olmasa da Fırat nehrinin doğu kıyısında Haçlıları mağlup etmeyi başarmıştı.¹⁰⁹⁶ Türk-İslâm topluluğu Anadolu ve Mezopotamya topraklarında dağınık halde yaşadığı için Haçlı ordusu bu zafiyetten faydalanmayı başarmıştı. İslâm şehirlerine doğru rahat hareket etmiş ve Efamiye'de karargâh kurmuşlardı. Fakat kısa sürede Selçuklu ordusu ile Haçlı ordusu muharebe gerçekleştirmiş ve Haçlılar mağlup edilmişti. 1113'de Kudüs kralı I. Baodouin'in baskınları neticesinde Taberiye Gölü kıyısında Haçlılar ile yeni bir savaş gerçekleşmişti. Haçlılar ağır kayıplar vererek Taberiye'nin sarp dağlarına sığınmışlar. Selçuklular da coğrafyanın elverişsiz olması nedeniyle karşı atağa geçememiş. Askerler ilkbaharda tekrar toparlanmak üzere yurtlarına dönmek istemiş. Mevdud ise Sultan Muhammed Tapar'dan gelecek emirler için Suriye'de kalmıştı. Tuğtekin ile Dımaşk'a gitmiş ve orada suikasta uğramıştı. Mevdud'un ölümü üzerine Musul'a Aksungur Porsukî atanmış ve Urfa üzerine hareket etmiştir. Haçlılar ile mücadelesinde üstün başarı göstermiş olmasına rağmen İlgazi ile yaşadığı anlaşmazlık sebebiyle neticesiz kalmıştır. Sultan Muhammed Tapar emîrlerinden kaynaklanan sorunlara rağmen Haçlıların Türk-İslâm topraklarından

¹⁰⁹⁴ Münecceimbaşı Ahmed b. Lütfullah, *Câmiu'd-Düvel Selçuklular Tarihi I*, s. 131.

¹⁰⁹⁵ A. Sevim - E. Merçil, *Selçuklular Devleti Siyaset, Teşkilât ve Kültür*, s. 226-236; C. Piyadeoğlu, “*Büyük Selçuklu Devleti Emîri Atabeg Çavlı Sakavı*”, s. 44-57.

¹⁰⁹⁶ Abdülkerim Özaydın, “*Muhammed Tapar*”, *DİA/XXXI*, İstanbul 2005, s. 580, 581.

uzaklaştırma gayesiyle tekrar sefer hazırlıklarına başlamıştır. Porsuk kumandasında hazırlanan ordu Telldânis yakınlarında konaklamak için hazırlık yapmaktaydı. Haçlı ordusu bu durumdan faydalanıp Selçuklu ordugâhına saldırmış ve galip gelmişti. Emîr Aksungur Porsukî ve Tuğtekin birlikte hareket edip Haçlıların dağılışı ve Selçukluların gelişinden bihaber anlarında saldırıp Telldânis'in öcünü almışlar.¹⁰⁹⁷

Sultan Muhammed Tapar 1117 yılının Kasım-Aralık aylarında hastalanmış. Hastalığı artınca ölmeden evvel oğlu Mahmut'u tahta çıkarıp taç giydirmiş. Sultan Muhammed Tapar otuz sekiz yaşında 18 Nisan 1118'de vefat etmiştir.¹⁰⁹⁸

d. Sultan Sencer

Sultan Muhammed Tapar'ın veliaht ilân ettiği Mahmut tahta çıkmıştı. Fakat Mahmut on dört yaşında tecrübesiz ve devlet erkânları tarafından yönlendirilmekteydi. Mahmut Bağdat şihneliğine üç emîr atamış fakat emîrler arasında savaş çıkmıştı. Mesut ve Tuğrul'un atabekleri Cuyuş Bey ile Gündoğdu küçük yaştaki şehzadelerin adına saltanatı ele geçirmek için isyan etmişlerdi.¹⁰⁹⁹ Sultan Melikşah'ın oğlu Sencer ise Sultan Muhammed Tapar'ın ölümünden üzüntü duymuş. Merv'de yedi gün yas ilân edilmişti.¹¹⁰⁰ Fakat Mahmut'un yönetimdeki başarısızlığı ve ülke içerisinde yaşanan karışıklıklardan dolayı Sencer, Büyük Selçuklu tahtına geçmek için hazırlıklar yapmaya başlamıştır. Sultan Mahmut, Sencer'in hazırlıklarını ve saltanatını ilân ettiğini öğrenince kendisi de hazırlıklara başlamıştır. Savaş hazırlığının yanında anlaşma yapmak için Enuşirvan bin Halid ve Fahreddin Toğayürek'i Sencer'e göndererek uzlaşmayı denemiştir. Fakat Sultan Mahmut'un Karahanlılardan destek istediğine dair söylentiler üzerine Sencer Rey'e hareket etmiştir. Rey yakınlarında Sâve'de gerçekleşen muharebede Sencer'in ordusunda yer alan filler savaşın akıbetini değiştirmişti. Savaş sonrası Mahmut ve Sencer arasında anlaşma yapılmış. Mahmut, Sencer'in saltanatını kabul etmiş, Sencer Büyük Selçuklu Sultanı olmuş ve "*Sultanülâzam*" unvanı almıştı. Sultan Sencer veliahtı olmadığı için

¹⁰⁹⁷ A. Sevim - E. Merçil, **Selçuklular Devleti Siyaset, Teşkilât ve Kültür**, s. 243-252.

¹⁰⁹⁸ A. Özaydın, "*Muhammed Tapar*", s. 581; A. Sevim - E. Merçil, **Selçuklular Devleti Siyaset, Teşkilât ve Kültür**, s. 255.

¹⁰⁹⁹ İ. Kafesoğlu, **Selçuklu Tarihi**, s. 51, 52.

¹¹⁰⁰ Müneccimbaşı Ahmed b. Lütfullah, **Câmiu'd-Düvel Selçuklular Tarihi I**, s. 138.

Mahmut'a iyi davranıp, Mahmut'u veliaht atamış ve kızı Mehmelek Hatun ile evlendirmişti.¹¹⁰¹

Irak Sultanı Mahmut kendisine verilen tavizlere rağmen Halife Müsterşid ile ittifak kurup Sultan Sencer'e karşı harekât başlatmayı planlıyordu. Fakat Sultan Sencer, Mahmut'a mektup gönderip ittifakı çözmeyi başardı. Mahmut'u Bağdat üzerine gönderip halifenin karşı tutumlarının durdurulması istendi. Sultan Mahmut halifeyi mağlup edip mesele Selçuklu çıkarlarına uygun olarak neticelenmiştir. Sultan Sencer bu esnada Mahmut'un asi tavrını da yakından takip etmek adına Batı'ya sefer düzenleyip Rey şehrine gitmiştir. Mahmut'un itaatkâr haline görünce hoşnut olmuş ve daha evvel tutuklattığı veziri Ebulkasım'ı serbest bırakmıştı. Sürecin akabinde Karahanlılarda bir isyan gerçekleşmiş ve Sultan Sencer'den yardım istenmiş. Arslan Han oğlu Ahmet'i de isyanın bastırılması için çağırmıştı. Ahmet Sultan Sencer'den evvel gelip isyanı bastırınca Arslan Han, Sultan Sencer'in geri dönmesi için haber göndermiş. Sultan Sencer bu haber üzerine öfkeye kapılmasına rağmen bulunduğu yerde kalmaya devam etmiş. Arslan Han'ın kendisini öldürtmek üzere gönderdiği on iki kişiyi yakalaması ile Semerkant'a hareket etmeye karar vermişti. Semerkant'ı kuşatmış ve Arslan Han'ı Belh şehrine göndermişti.¹¹⁰²

Sultan Mahmut Bağdat'tan Hemedan'a giderken yolda hastalanıp 10 Eylül 1131'de ölmüş. Irak Selçuklu Devleti saltanatına Davut geçmişti. Fakat yönetim içerisinde karışıklıklar baş gösterince Sultan Sencer Batı seferi için hazırlıklara başlamış.¹¹⁰³ Taraflar kendi içlerinde çeşitli ittifaklar kurarak bölgede ayrışımaların yaşanmasına sebebiyet oluşturmuştur. Sultan Sencer ve Melik Mesut özelinde gerçekleşen muharebede Sencer galip gelmiş ve Melik Mesut'u affetmişti. Melik Tuğrul ise Irak Selçuklu tahtına çıkmıştı. Fakat Irak Selçuklularının iç meselelerindeki hareketlilik devam etmiş. Tuğrul'a karşı Mesut, Davut ve halife ittifak kurmuştu. Melik Mesut ve kardeşi Tuğrul Hemedan'da savaşmış ve Tuğrul yenilmişti. Tuğrul yenilince Rey'e gitmiş. Mesut lehine devam eden mücadele Tuğrul'un saffına geçen emîrlere ile

¹¹⁰¹ A. Sevim - E. Merçil, **Selçuklular Devleti Siyaset, Teşkilât ve Kültür**, s. 257-260; M. N. Özdemir, *"Abbasi Halifeleri ile Büyük Selçuklu Sultanları Arasındaki Münasebetler"*, s. 340.

¹¹⁰² Abdülkerim Özyayın, *"Sencer"*, **DİA/XXXVI**, İstanbul 2009, s. 509, 510; A. Sevim - E. Merçil, **Selçuklular Devleti Siyaset, Teşkilât ve Kültür**, s. 263-266.

¹¹⁰³ Müneccimbaşı Ahmed b. Lütfullah, **Câmiu'd-Düvel Selçuklular Tarihi I**, s. 143.

mağlup neticelenmiştir. Fakat Tuğrul olayların akabinde ölmüş ve Mesut Hemedan'ı ele geçirmiş. Sultan Sencer, Tuğrul'un ölümü üzerine Mesut'a mektup gönderip uzlaşmayı denemiş fakat başarılı sonuç elde edememiştir. Bu esnada Mesut ve halife arasında gerginlik çıkmış ve mesele büyüyüp muharebe gerçekleşmiş. Muharebeyi kazanan Mesut'a Sultan Sencer haber gönderip halife için saltanat çadırı kurdurup içine taht koydurmasını söylemiş. Mesut kabul etmiş ve çadır kurdurmuş. Halife kendisi için kurdurulan çadırda öldürülmüştür. Halifenin Batınîler tarafından öldürüldüğü aktarılsa da kaynakların bir kısmında Sultan Sencer tarafından öldürüldüğü de bildirilmektedir.¹¹⁰⁴

Gazne Sultanı Behramşah Selçukluların itaatinden çıkmış ve Gazne halkına kötü muamele ediyordu. Sultan Sencer bu havadisler üzerine kış aylarında Gazne Seferi düzenlemişti. Behramşah mevsimsel problemler hasebiyle Sultan Sencer'in savaş hazırlığı içerisinde olamayacağını ümit etmiş. Akabinde hazırlıksız yakalanınca elçiler gönderip uzlaşmak istemiştir. Sultan Sencer muharebeye girmeden Gazne şehri ve hazinesini ele geçirmiş. Behramşah'ı yönetimde tekrar görevlendirmişti.¹¹⁰⁵

Atsız, babası Kutbeddin Muhammed'in ölümü ve Sultan Sencer'in izniyle Hârezmşah ilân edilmişti. Atsız Sultan Sencer'in hizmetinde sadık ve önemli işler başarmıştı. Ancak güçlendikçe Cend ve Mangışlak özelinde askerî değeri yüksek bölgeleri ele geçirerek nüfuzunu arttırmıştı. Sultan Sencer Atsız'ın izinsiz harekâtları neticesinde Hârezm'e gitmiş. Atsız ile girdikleri muharebede oğlu Atlığ esir alınıp öldürülmüştü.¹¹⁰⁶ Hârezm yönetimi Süleymanşah'a verilmişti. Ancak Atsız, Sultan Sencer'in geri dönüşünden faydalanıp Hârezm'i geri almış.¹¹⁰⁷ Fakat Karahıtaylar Maverâünnehr'de görününce Atsız tekrar Sultan Sencer'e tâbi olmak zorunda kalmıştı. Karahıtaylar Doğu'da büyük bir sorun haline gelmeye başlamıştı. Karahanlıları mağlup edince Maverâünnehr'de halk endişeye kapılmış ve Karahanlı içindeki Türk Karlukları isyan etmişti. Sultan Sencer'den yardım istenmiş. Sultan Sencer Karlukları mağlup edince Gür Han Karlukların affedilmesi hususunda ricada bulunmuş. Ancak bu görüşme Gür Han Ve Sultan Sencer arasında muharebeye neden olmuş. Muharebede Sultan Sencer ağır

¹¹⁰⁴ A. Sevim - E. Merçil, **Selçuklular Devleti Siyaset, Teşkilât ve Kültür**, s. 266-271.

¹¹⁰⁵ Müneccimbaşı Ahmed b. Lütfullah, **Câmiu'd-Düvel Selçuklular Tarihi I**, s. 144; A. Sevim - E. Merçil, **Selçuklular Devleti Siyaset, Teşkilât ve Kültür**, s. 271, 272.

¹¹⁰⁶ A. Özaydın, "*Sencer*", s. 510.

¹¹⁰⁷ Müneccimbaşı Ahmed b. Lütfullah, **Câmiu'd-Düvel Selçuklular Tarihi I**, s. 144.

yenilgiye uğrayarak Ceyhun nehri ötesindeki topraklarını kaybetmiş. Bu esnada Atsız yaşananlardan faydalanıp Selçuklulara ait yerleri zapt etmeye başladı. Sencer'in başkenti Merv'i işgali ilginç olayların yaşanmasına sebebiyet vermişti. Halk Sultan Sencer'e bağlılığından direnmişler ancak Atsız Merv'i ele geçirmişti. Nişabur'a ilerleyen Atsız burada da aynı durumla karşılaşmış ve halk Atsız'ın adına okunan hutbeyi kabul etmemişti. Merv'de yaşananların tekrerrüt etmemesi için hutbe Atsız yerine tekrar Sultan Sencer adına okunmaya başlamıştı. Sultan Sencer güç toplayıp Atsız'a karşı harekâta başlamış. Muharebede başarılı olamayan Sultan Sencer tekrar Merv'e dönmeye karar verdiği esnada Atsız güçsüzleşen ordusunun farkında varıp elçilerle Sultan Sencer'in itaatini kabul ettiğini bildirmişti. Sultan Sencer Atsız'ı kısa süreliğine itaat altına aldığıının farkındaydı. Atsız'ı kontrol altında tutmak adına Edi Sâbir'i elçi olarak Atsız'a göndermişti. Sâbir, Atsız'ın Sultan Sencer'i öldürmek üzere iki kişiyi Merv'e gönderdiğine dair bilgiyi Sultan'a gönderince Atsız Sâbir'i öldürmüş. Sultan, Sâbir'in ölümüyle Hârezm'e yeni bir sefer düzenlemiş. Sultan Sencer Hârezm kapılarına ulaşınca Atsız yine af dileyip bağlılığını göstermiş.¹¹⁰⁸

Oğuzlar Katvan savaşından sonra Semerkant-Ceyhun nehri arasını yurt edinmişlerdi. Selçuklulara bağlı ama yarı bağımsız yaşamaktaydılar. Sultan Sencer'e her yıl yirmi dört bin koyunu vergi olarak vermekteydiler. Oğuzlar vergiyi toplamakla görevli kişiyi kendilerine zorluk çıkardığı gerekçesiyle öldürmüş. Tahsildarın ölümü Emîr Kumac özelinde Selçuklular aralarının bozulmasına ve savaş yaşanmasına neden olmuştur. Savaşın neticesin Belh bölgesi Oğuzların eline geçmişti. Oğuzlar Sultan Sencer'a at, deve, koyun ve altın göndererek uzlaşmak istediklerini bildirmiş. Ancak Emîr Kumac ve oğlunun savaş sonrası öldürölme meselesinden dolayı emîrler bunu kabul etmeyip Oğuzlar üzerine sefer başlatmışlardı. Fakat Oğuzlar Selçukluları bozguna uğratıp Sultan Sencer'i esir almışlar. Sultan Sencer beraberinde esir aldıkları emîrleri öldürüp Sencer'in huzurunda yeri öpmüşlerdi.¹¹⁰⁹ Selçuklu Devleti'nde ise Süleymanşah'ın Nişabur'a getirilerek adına hutbeler okutulduğu belirtilir. Süleymanşah kısa sürede Oğuzlar üzerine hareket edip Oğuzları mağlup etmiştir. Ancak Merv yakınlarında Oğuzların başarılı olduğu ve Merv'i kuşattıkları aktarılır. Sencer bir kafesin içinde özel

¹¹⁰⁸ A. Sevim - E. Merçil, **Selçuklular Devleti Siyaset, Teşkilât ve Kültür**, s. 272-278.

¹¹⁰⁹ Müneccimbaşı Ahmed b. Lütfullah, **Câmiu'd-Düvel Selçuklular Tarihi I**, s. 147-151; A. Özeydin, "Sencer", s. 510, 511.

gözetmenlerle tutsak edilmekteydi. Oğuzlar Merv’i kendilerine ıkta olarak istemişlerdi. Süleymanşah ise Horasan’dan ayrılıp Cürcan’a dönmüş. Akabinde Sencer’in yeğeni, Karahanlı hanedanından Arslan Han’ın oğlu Mahmut hükümdar ilân edildi. Oğuzların elinde yaklaşık üç yıl esir olarak kalan Sultan Sencer, Müeyyed Ayaba’nın rüşvet karşılığı Ceyhun ırmağı üzerinden kaçarak kurtulduğu belirtilir. Kurtulduktan sonra Tirmiz’e gelen Sencer, kendisine tâbi olan devlet ve emîrlere etrafında gücünü ve dağılan Büyük Selçuklu Devleti’ni toparlamaya çalışmıştır. Sultanın devleti diriltme gayelerini gerçekleştirmek için ömrü vefa etmemiştir. 26 Nisan 1157’de yetmiş bir yaşında vefat etmiştir.¹¹¹⁰

Ç. TÜRKİYE SELÇUKLULARI

Selçuklular Ön Asya’da hızla yayılırken akıncı beyleri ile Anadolu’da yurt edinme ivmeleri üst safhaya çıkmıştır. Anadolu’daki fetih hareketlerinde Kutalmışoğulları Mansur, Süleymanşah ve Yakutî, Erbasan (Erbasan) özelinde birçok Türkmen beyi ön plandaydı.¹¹¹¹

a. I. Kutalmışoğlu Süleymanşah

Kutalmışoğulları Süleymanşah, Mansur, Alpilek ve Devlet Güney Doğu Anadolu bölgesini yurt edindiği devirde Büyük Selçuklu Devleti’ne tâbi olarak Atsız, Türkmen Beyliğinin başına geçmiştir. Atsız’ın Suriye-Filistin içlerindeki ilerleyişi ve bölgedeki otoritesinin kuvvetlenmesine karşı Şöklü’nün önerisiyle Kutalmışoğulları (Süleymanşah hariç) Atsız’a karşı Mısır Fatımî Devleti’ne tâbi olmuştu. Atsız’a dolayısıyla Büyük Selçuklu Devleti’ne karşı Selçuklu şehzadelerinin de içinde bulunduğu ittifak anlaşması kısa sürede Atsız tarafından bozulmuştur. Taberiyye’de 1075 yılında bozguna uğratılmaları neticesinde Şöklü ve oğlu öldürülmüş, Kutalmışoğulları tutsak alınmıştı. Süleymanşah kardeşleri ve amcaoğlunun tutsak alındığını öğrenince Kuzey Suriye seferine çıkmış ve kardeşlerinin serbest bırakılmasını istemiştir. Süleymanşah sefer neticesinde Halep ve Antakya kuşatmaları gerçekleştirmiş ancak kuşatmalar bir miktar vergi karşılığında kaldırılmıştır.¹¹¹²

¹¹¹⁰ A. Sevim - E. Merçil, *Selçuklular Devleti Siyaset, Teşkilât ve Kültür*, s. 281-285.

¹¹¹¹ A. Sevim, *Anadolu’nun Fethi Selçuklular Dönemi*, s. 3, 4.

¹¹¹² A. Sevim, *Anadolu’nun Fethi Selçuklular Dönemi*, s. 103, 104; O. Turan, *Selçukluların Zamanında Türkiye*, s. 92.

Süleymanşah olayların akabinde fetih politikasını Batı Anadolu üzerine çevirmişti. Süleymanşah ilk zaferini Bizans topraklarından İznik'i fethederek elde etmiştir.¹¹¹³ Sultan Melikşah ve Abbasi halifesi tarafından “*Türkiye Selçuklu Devleti Hükümdarı*” olduğuna dair ferman ve hil’at alarak İznik başkent ilan edilmişti. Sultan Melikşah’ın ferman vermesi, Türkiye Selçuklu Devleti’nin Büyük Selçuklu Devleti tâbiliği altında olduğunu göstermektedir.¹¹¹⁴ Bizans İmparatorluğu bu devirde iç meseleleri ile meşgul idi. Rumeli ve Anadolu’daki komutanlarının bağımsızlıklarını ilan etmesi ve İmparator Mikhail Dukas ile mücadele içerisinde olmaları Süleymanşah’ın Anadolu’da fetih hareketlerini rahat ilerletebilmesine olanak sağlamıştı. Bilakis, Bizans’ın Anadolu ordu komutanı Nikephoros Botaniates Süleymanşah’dan askeri destek isteyerek Dukas’ı tahttan indirme meselesi Selçukluların lehine gelişmişti.¹¹¹⁵ Süleymanşah Bizans’taki siyasi istikrarsızlıktan faydalanıp Marmara’da Selçuklu sınırlarını Kocaeli’nden Üsküdar, Kadıköy’e kadar genişletip Bizans ile sınırını İstanbul Boğazı’na çekmişti. Anadolu’da ise Karadeniz ve Akdeniz’de önemli fetihler gerçekleştirip Azerbaycan özelinde Doğu’dan Türklerin Anadolu’da yurt tutmasını sağlamıştı. Ayrıca Selçuklular Anadolu’da Türklerden ziyade farklı görüşe sahip toplumların bir arada yaşadığı kozmopolit oluşturmayı kuruluş devrinden itibaren başarmıştı. “Miri” toprak rejimi ile köylü ve tutsakların; hoşgörü politikası neticesinde farklı din ve mezheplerden oluşan halkların sosyal devlet bünyesinde huzurla yaşamasına olanak sağlanmıştı.¹¹¹⁶

Süleymanşah devletin kuruluş aşamasında yönetimi ağabeyi Mansur ile birlikte hareket etmekteydi. Ancak Mansur ve Süleymanşah arasında anlaşmazlık oluşmuştu. Müelliflerin bir kısmı Mansur’un Bizans ile ittifak halinde olduğunu ve Sultan Melikşah’ın desteği ile bertaraf edildiğini öngörmektedir. Ahmet Kütük ise çalışmasında Kutalmışoğullarının babalarının Selçuklu saltanatının gasp edildiği düşüncesi ve Anadolu’yu Türk yurdu haline getirme arzusu ile hareket ettiklerini belirtmektedir.

¹¹¹³ O. Turan, *Selçukluların Zamanında Türkiye*, s. 84.

¹¹¹⁴ Osman Turan eserinde, Büyük Selçuklu Devleti’nin aslen Kutalmışoğullarını itaat altına almaya çalıştığını ancak bunun için görevli olan Emir Porsuk’un aksi tutumla Süleymanşah’ı “melik” yaptığını belirtir. Bkz. O. Turan, *Selçukluların Zamanında Türkiye*, s. 87.

¹¹¹⁵ Ali Sevim, “*Süleyman Şah I*”, *DİA/XXXVIII*, İstanbul 2010, s. 104; O. Turan, *Selçukluların Zamanında Türkiye*, s. 84, 85.

¹¹¹⁶ A. Sevim - E. Merçil, *Selçuklular Devleti Siyaset, Teşkilât ve Kültür*, s. 521-523; A. Sevim, *Anadolu’nun Fethi Selçuklular Dönemi*, s. 104, 105.

Birbirlerini bu nedenle rakip olarak görmediklerini aktarır. Süleymanşah'ın Sultan Melikşah adına doğrudan hareket etmesi Türkiye Selçuklu saltanatına daha yakın tutmaktaydı. Bu nedenle Sultan Melikşah'ın emîr Porsuk'u göndererek Mansur meselesi etkisizleştirmiş olacağı belirtilir.¹¹¹⁷ Osman Turan da Süleymanşah ve Mansur arasında bir anlaşmazlığın vuku bulmadığını aktarır. Aksine Kutalmışoğullarının Bizans tahtına Botaniates'in çıkması için yardım etme meselesi üzerine Porsuk'un Anadolu üzerine sefere çıktığını belirtir. Mansur'un bu esnada öldüğü Türkiye Selçuklu tahtına da doğrudan Süleymanşah'ın oturduğu görülür.¹¹¹⁸

Süleymanşah'ın tahta oturduğu günlerde Bizans İmparatorluğu'nda ise iç meseleler devam etmekteydi. Süleymanşah dış meselelerdeki karışıklıktan faydalanarak devlet içerisinde otoritesini güçlendirip Nikephoros Melissenos ile Botaniates'e karşı anlaşma yapmıştı. Anlaşma neticesinde Denizli ve Ankara bölgesindeki kent ve kaleler Selçuklulara verilmişti. Ancak Aleksios Komnenos erken atılımı neticesinde Bizans tahtına geçmişti. Komnenos tahta geçtikten sonra Süleymanşah ile Dragos Suyu Antlaşması yapmış. Antlaşma gereğince Komnenos yıllık vergi vermeyi kabul etmiş; Selçuklular da Dragos Suyu'na kadar geri çekilmişti.¹¹¹⁹ Antlaşma sonrası beyliklerin kurulmaya başladığı görülmektedir. Beylikler arasında Ermeni Prensliği de görülmektedir. Süleymanşah Çukurova üzerine sefer düzenlemiş; Tarsus, Adana, Misis ve Anazorba fethedilmişti. Malatya yıllık vergiye bağlanıp Ermeni Prensliği kontrol altına alındı. Çukurova'dan Güney Doğu Anadolu Bölgesi'ne kadar genişleyen Ermeni Prensliği, Bizans'a bağlılığını bildirmesine rağmen Selçuklulara yıllık vergi vermektedir.¹¹²⁰

Süleymanşah Ermeni Prensliğine ait Antakya'ya askerî valisi İsmail'in çağrısı üzerine hareket etmiş. Şehir valisi İsmail, Barsama ve Mencekoğlu'nun (Türkmen beyi) desteğiyle bir ay süren direniş sonrası 12 Ocak 1085'te fethedilmişti. Süleymanşah fetih sonrası şehri yağmalatmamış ve halka adil davranılmasını sağlamış. Sultan Melikşah

¹¹¹⁷ Mansur ve Porsuk'un muharebede ağır kayıplar verdiği ve ikinci karşılaşmada Porsuk'un teklifiyle teke tek karşılaştıkları aktarılır. Porsuk'un hile yaptığı ve Mansur'un infaz edildiği belirtilir. Bkz. Ahmet Kütük, "Anadolu'da Bir Selçuklu Prensi: Kutalmışoğlu Mansur ve Faaliyetleri", **Selçuk Üniversitesi Selçuklu Araştırmaları Dergisi**, S. 11, (2019), s. 256-259.

¹¹¹⁸ O. Turan, **Selçukluların Zamanında Türkiye**, s. 88.

¹¹¹⁹ A. Sevim, "Süleyman Şah I", s. 104; O. Turan, **Selçukluların Zamanında Türkiye**, s. 90, 91.

¹¹²⁰ A. Sevim - E. Merçil, **Selçuklular Devleti Siyaset, Teşkilât ve Kültür**, s. 523-525; A. Sevim, **Anadolu'nun Fethi Selçuklular Dönemi**, s. 105-107.

Hristiyan aleminin kutsal şehirlerinden Antakya'nın fethini İsfahan'da özel törenle kutlamıştır.¹¹²¹ Antakya'nın fethi Süleymanşah'ı Halep'e yöneltmiştir. Ancak Musul emîri Müslim'i Süleymanşah'ın Halep hareketi rahatsız etmiş. Müslim Antakya'dan aldığı yıllık vergiyi Süleymanşah'dan kendisine vermeye devam etmesini bildirmiş. Süleymanşah ise Büyük Selçuklu Sultanı adına fetihlerini yürüttüğünü ve Müslümanın başvergisi ödeyemeceğini bildirerek taraflar arasında Kurzâhil yöresinde muharebe gerçekleşmişti. Savaş esnasında Müslim yenilgiye uğramış ve vefat etmiştir. Süleymanşah'ın gerçekleştirdiği muharebe Kuzey Suriye'de Türk hâkimiyeti için önem arz etmekteydi. Akabinde Halep seferine başlayan Süleymanşah, Türkmen beyi Artuk ve Suriye-Filistin Selçuklu meliki Tutuş'un karşı atağı ile mağlup edilmiş. Süleymanşah mağlubiyet sonrası intihar ederek hayatına son vermişti. Süleymanşah ölmeden evvel Antakya seferine çıkarken İznik'te vekilen emîr Ebülkasım yönetimle ilgilenmekteydi. Süleymanşah'ın ölümü üzerine Dragon Suyu Antlaşması'nı ihlal ederek Marmara kıyılarına ilerlemiş. Bizans ile deniz mücadelelerinde başarı elde etmek için gemi yapımına başlamış. Ancak İznik Komnenos, Tacik ve Butumites tarafından kuşatılmış. Sultan Melikşah emîr Porsuk'u görevlendirince kuşatma geri çekilmiş. Ebülkasım geri çekilen Bizans kuvvetlerini yenmiş ve İzmit fethedilmiş. Emîr Porsuk İznik'i kuşatınca Ebülkasım Bizans'la anlaşmış. Ebülkasım Sultan Melikşah ile İznik'in kendisine verilmesi hususunda görüşmek istemiş fakat kabul edilmemiş. Dönüş yolunda da Bozan tarafından öldürülmüş.¹¹²²

b. I. Kılıç Arslan

Süleymanşah'ın ölümüyle Türkiye Selçuklu Devleti 1086-1092 yılları arasında hükümdarsız kalmış. Süleymanşah'ın Kuzey-Suriye seferi sonrasında oğulları Kılıç Arslan ve Davut Kulan Arslan İsfahan'a gitmiş; Ebülkasım ve Ebûlgazi'de sırasıyla devlet işleri ile alakadar olmuştu.¹¹²³ Ancak Bizans'ın İznik'i kuşatması ve devlet

¹¹²¹ A. Sevim, **Anadolu'nun Fethi Selçuklular Dönemi**, s. 107, 108; O. Turan, **Selçukluların Zamanında Türkiye**, s. 100, 101.

¹¹²² A. Sevim - E. Merçil, **Selçuklular Devleti Siyaset, Teşkilât ve Kültür**, s. 113-116, 525-529; A. Sevim, **Anadolu'nun Fethi Selçuklular Dönemi**, s. 108-113; O. Turan, **Selçukluların Zamanında Türkiye**, s. 102-111.

¹¹²³ O. Turan, **Selçukluların Zamanında Türkiye**, s. 114.

içerisindeki saltanat mücadelelerinin yaşanması neticesinde Kılıç Arslan İznik'e geri dönmüştür.¹¹²⁴

Anadolu'da Türkiye Selçuklu Devleti'nin istikrarsız geçen altı yılı içerisinde bağımsız beylikler kurulmaya başlanmıştır. Çaka Bey ve Tanrı-bermiş özelinde Beyliklerin Anadolu hâkimiyetleri kuvvetlendikçe Türkiye Selçuklularının komşu devletlerle siyasi ilişkileri şekillenmeye devam etmiştir. Bilakis Çaka Bey İzmir ve çevresini itaat altına alarak Bizans ile denizden ve karadan mücadeleler yaşamaya başlamıştı. Bizans, Marmara kıyılarında Türkiye Selçuklularıyla, Ege kıyılarında Çaka Bey'le, Balkanlarda Peçeneklerle mücadele halindeydi. Komnenos Bizans'ı çıkmazdan kurtarmak adına Peçeneklere karşı Kumanlarla işbirliği yaptı. Bizans ordusu 1091 yılında Çaka Bey ve Peçeneklerin birleşmesini engellemek adına harekete geçmiş ve galibiyet elde ederek Balkanlar üzerinde otoritesi sağlamayı başarmıştı.¹¹²⁵ Çaka Bey üzerine ise karadan ve denizden kumandanlarını göndererek Bakanlardaki başarıyı taçlandırmayı ümit ediyordu. Ancak Girit ve Kıbrıs adalarında çıkan isyanlar Çaka Bey lehine mücadelenin gelişmesini sağlamıştı. Çaka Bey Çanakkale Boğazı'na kadar ilerleyip Edremit'i fethetmiş ve Nâra burnunun doğusunu kuşatmıştı. Bizans'ın Marmara kıyılarına saldırıya geçmesi üzerine Çaka Bey ile Kılıç Arslan'ın kızı evlenerek taraflar arasında ittifak kurulmuştu. Ancak Çaka Bey'in Bizans üzerindeki ilerleyişi Sultan Kılıç Arslan tarafından tehdit olarak görülecekti. Akabinde Bizans ve Kılıç Arslan arasında kurulan yeni bir ittifak neticesinde Çaka Bey öldürülmüştür.¹¹²⁶

I. Kılıç Arslan devrinde Türk-İslâm toplumunu uzun yıllar yoracak olan Haçlı Seferleri baş göstermişti. Vatikan Kilisesi'nin önderliğinde ve Papa II. Urban özelinde Kudüs'ün Müslümanlardan kurtulması gayesiyle başlatılan bu sefer aslen Bizans İmparatoru'nun Anadolu'da istikrarını kaybetmesi üzerine oluşturulmuştu. Fransa, Almanya ve İtalya'dan gelen disiplinsiz komutan ve askerler Anadolu'ya ilerlerken Emîr Muhammed ve Davut Kulan Arslan tarafından İzmit yakınlarında ciddi mağlubiyet yaşamışlardı. Yenilgi sonrası Avrupa'dan askerî donanımına sahip yeni şövalyeler

¹¹²⁴ A. Sevim, **Anadolu'nun Fethi Selçuklular Dönemi**, s. 113, 114; Işın Demirkent, *"Kılıcarıslan I"*, **DİA/XXV**, Ankara 2002, s. 396, 397.

¹¹²⁵ O. Turan, **Selçukluların Zamanında Türkiye**, s. 122, 123.

¹¹²⁶ A. Sevim - E. Merçil, **Selçuklular Devleti Siyaset, Teşkilât ve Kültür**, s. 530-532.

Anadolu'ya gönderilmiş.¹¹²⁷ Yeni Haçlıların ilk faaliyetleri Türkiye Selçukluları üzerine olmuştur. I. Kılıç Arslan Malatya'yı kuşattığı esnada İznik, Haçlılar tarafından kuşatılmıştı. Şehre girmek için mücadele eden I. Kılıç Arslan başarısız olmuş ve muhasarada şehri savunan Türkler İznik'i Bizans'a teslim etmek zorunda kalmıştı.¹¹²⁸ İmparator Aleksios, İznik halkına iyi davranmış, şehrin yağmalanmasına izin vermemişti. I. Kılıç Arslan mağlubiyet sonrası Anadolu'da Danişmendli Gümüştekin Ahmet Gazi ve Kayseri Selçuklu emîri Hasan'dan destek alarak Eskişehir ovasında Selçuklar ile Haçlılar arasında tekrar bir muharebe gerçekleşmişti. Haçlılar muharebede ağır kayıplar vermelerine rağmen Selçuklu ordusuna karşı galibiyet elde etmişlerdir.¹¹²⁹ Marmara kıyısından çekilmek zorunda kalan Selçuklular Anadolu içlerine ilerleyip Konya'yı yeni başkent ilan edildi. Haçlılar ise Anadolu'da önemli galibiyetler elde edip Kayseri, Göksün ve Maraş yoluyla güneye; Gülek Boğazı üzerinden de Çukurova'ya inerek Selçuklu yönetimindeki bölge ve şehirleri ele geçirmişlerdi.¹¹³⁰

Başkentin Konya'ya çekilmesi ve Anadolu'da elde edilen toprakların kaybı Haçlılar karşısında Türkiye Selçuklu Devleti'nin eski otoritesini kaybettiğini göstermektedir. Ancak Danişmendli Gümüştekin Ahmet Gazi ve I. Kılıç Arslan'ın ittifakı kısa sürede Haçlılar bozguna uğratılmıştı. Haçlılar, Malatya önlerinde başlayıp Amasya yörelerinde, Akşehir-Konya-Ereğli yolunda ve Ereğli yöresinde mağlup edilerek ezici üstünlük sağlamalarına olanak vermiştir. Haçlılara karşı Anadolu'da elde edilen galibiyet aslen Suriye içlerine ilerleyen Avrupa kuvvetlerini de bertaraf etmişti. Galibiyetin bir başka neticesi Aleksios ve I. Kılıç Arslan arasında tekrar antlaşma yapılmasıdır.¹¹³¹ Antlaşma gereğince Marmara kıyıları, İzmir ve Antakya Bizans'a kalacak; Anadolu'da Bizans'ın eline geçen Selçuklu toprakları ise Selçuklulara iade edilecekti. Ancak Haçlıların baskıcı tutumları Anadolu'da karmaşa yaratmaya devam etmekteydi. Elbistan Ermenilerinin başvurusu ile Maraş ve yöreleri fethedilmiş; Selçuklu meliki Rıdvan'ın

¹¹²⁷ Dük ve kontların kumandasındaki zırhlı şövalyeler, İtalya ve Balkanlar'dan Anadolu içlerine ilerlemek üzere İstanbul'a gelmişlerdi. Anadolu'da Selçuklulara karşı İmparator Aleksios'dan destek almışlardı. Karşılığında ise Anadolu'da ele geçirdikleri toprakları Bizans'a bırakacakları belirtilir. Bkz. A. Sevim, **Anadolu'nun Fethi Selçuklular Dönemi**, s. 114, 115.

¹¹²⁸ İ. Kafesoğlu, **Selçuklu Tarihi**, s. 59.

¹¹²⁹ O. Turan, **Selçukluların Zamanında Türkiye**, s. 130, 131.

¹¹³⁰ A. Sevim - E. Merçil, **Selçuklular Devleti Siyaset, Teşkilât ve Kültür**, s. 532-534; A. Sevim, **Anadolu'nun Fethi Selçuklular Dönemi**, s. 116.

¹¹³¹ Osman Turan Aleksios'un Sultan ile uzlaşma gayesini Haçlıları tehdit olarak görmesi ile bağdaştırmaktadır. Bkz. O. Turan, **Selçukluların Zamanında Türkiye**, s. 134.

çağrısı ile Antakya seferi düzenlenmişti. I. Kılıç Arslan Haçlılara karşı yürüttüğü sefer politikasının yanı sıra Anadolu’da Türk birliğini sağlayan atılımlar da gerçekleştirmişti. Büyük Selçuklu Devleti’ne vassal statüde bağlı olan Anadolu Türk beylikleri I. Kılıç Arslan’a itaatlerini bildirerek Haçlılara karşı beraber hareket etmişlerdi. Emîrlerle birlikte Urfa Haçlı Kontluğu üzerine sefer düzenleniyor. Ancak Musul Selçuklu valisi Çökürmüş’ün Harran’ı teslim edeceği bilgisi üzerine Harran’a giden Kılıç Arslan bu esnada hastalanıyor ve Malatya’ya geri dönmek zorunda kalmıştı.¹¹³²

I. Kılıç Arslan bir sonra ki seferini Musul üzerine düzenliyor. Şehirde Muhammed Tapar adına okunan hutbeyi kendi adına değiştirip Musul’u Türkiye Selçuklu Devleti sınırlarına katmayı başarmasına rağmen bu sefer Kılıç Arslan’ın sonu olmuştur.¹¹³³ Musul’un Kılıç Arslan tarafından alınmasına karşı olan emîr Çavlı ve müttelikleri Kılıç Arslan’ı Habur ırmağı yakınlarında mağlup etmiştir. Habur ırmağına kurtulmak için giren Kılıç Arslan boğularak can vermişti.¹¹³⁴ Bizans Kılıç Arslan’ın ölümüyle Edremit ve Antalya arasındaki Selçuklu topraklarını ele geçirip halka zulüm etmişti. A. Sevim ve E. Merçil’in ortak çalışmalarında Bizans’ın bu süre zarfındaki tutumu “kıyım” olarak adlandırılmaktadır. Kayseri Selçuklu emîri Hasan Bey özelinde karşı taarruzlar gerçekleştirilmişti. Fakat Bizans ve Haçlılara karşı asıl başarı on iki bin kişilik Selçuklu ordusu ile yapılan taarruzlar neticesinde elde edilmiştir.¹¹³⁵

c. Sultan Şahînşah

I. Kılıç Arslan’ın ölümünden sonra Tuğrul Arslan kısa süreliğine sultan ilan edilse de Türkiye Selçuklu Devleti’nin tahtına Şahînşah geçmiştir.¹¹³⁶ Sultan Şahînşah, Bizans İmparatoru Aleksios’un hastalığından faydalanarak İznik ve çevresini kontrol altına almıştı. Bizans’ın Akşehir’i işgal etmesi üzerine Sultan Şahînşah gece baskınları ile Bizans ordusunu yıpratmayı başarmış. Ancak Sultan Şahînşah’ın kardeşi Mesut, Konya’da Selçuklu tahtını ele geçirince Şahînşah Mesut’un üzerine yürümek zorunda kalmıştı. Mesut, Şahînşah’a pusu kurup yakalamış ve Sultan Şahînşah’ın gözlerine mil

¹¹³² A. Sevim - E. Merçil, **Selçuklular Devleti Siyaset, Teşkilât ve Kültür**, s. 534, 535.

¹¹³³ İ. Kafesoğlu, **Selçuklu Tarihi**, s. 60.

¹¹³⁴ Işın Demirkent, *“Kılıcarslan I”*, s. 398.

¹¹³⁵ A. Sevim - E. Merçil, **Selçuklular Devleti Siyaset, Teşkilât ve Kültür**, s. 535-537.

¹¹³⁶ Şahînşah’ın Türkiye Selçuklu tahtına oturma meselesi için Osman Turan, Sultan Muhammed Tapar’ın emri ile yahut Sultan Muhammed Tapar’dan kaçarak tahta oturduğuna dair rivayetlerin varlığına değinmektedir. Bkz. O. Turan, **Selçukluların Zamanında Türkiye**, s. 176, 180.

çektirmiş. Şahinşah'ın kör yaşamasına müsemma göstermesine rağmen kısa süre sonra Şahinşah'ın taht mücadelesine girişme ihtimalinden ötürü Mesut, Şahinşah'ı boğdurarak öldürmüştür.¹¹³⁷

ç. I. İzzeddin Mesut

I. İzzeddin Mesut Türkiye Selçuklu tahtına geçtikten kısa bir süre sonra Bizans hükümdarlığına, Komnenos'un yerine II. Ioannes Komnenos geçmişti. Mesut tahta geçtikten sonra Kılıç Arslan devrinde Bizans'ın aldığı Selçuklu topraklarını tekrar ele geçirmek için fetih hareketlerine başlamıştır. Denizli ve yörelerini alan Mesut, II. Ioannes'in karşı atağa geçmesine sebebiyet oluşturmuştu. II. Ioannes Uluborlu ve Antalya çevresini Bizans sınırlarına katarak Anadolu'da otoritesini korumaya çalışmıştı. Ancak Balkanlarda Peçeneklerin Trakya ve Makedonya özelinde Bizans üzerine akınları neticesinde II. Ioannes Anadolu faaliyetlerini durdurup İstanbul'a dönmek zorunda kaldı. Anadolu'da ise Haçlıların mücadeleleri devam ederken Mengücekliilerle Tuğrul Arslan çatışıyordu. Artuklu Belek Gazi özelinde Haçlılara karşı başarılar elde edilirken Gerger Ermenilerinin Malatya, Harput ve Palu yörelerindeki yağma hareketleri de durdurulmuştu. Ancak Gürcistan'da kışlayan Türkmenlerin baskı ve şiddet altında olması ve Gürcülerin Şirvan bölgesine kadar işgalci faaliyetleri Selçukluları sefere yöneltmiştir. Sultan Mahmut Gürcistan seferinde Şirvan'ı ele geçirse de iç sorunlardan dolayı sefer yarıda kalmıştı. İlgazi'nin ölümü üzerine yeni bir sefer düzenlemiştir.¹¹³⁸

I. İzzeddin Mesut devrinde Danişmendliler ile müttefik ilerlenmekteydi. Ancak Anadolu ve Türkiye Selçuklu Devleti'nde Danişmendlilerin siyasi etkisi hat safhadaydı. Emîr Gazi hâkimiyet alanını Malatya'dan Batı Anadolu ve Karadeniz kıyılarına kadar genişletmişti. 1130'da Çukurova'daki Anazarba kalesi önünde Haçlı ordusunu yenilgiye uğratarak bazı Ermeni kalelerini de fethetmişti. II. Ioannes ise emîr Gazi'nin seferlerinin genişlemesi üzerine harekete geçmiş ve Kastamonu'yu ele geçirmişti. Emîr Gazi ise Kastamonu'yu geri almış ve Albara kalesini de fethetmişti. II. Ioannes yeni bir atak ile Kastamonu ve Çankırı'yı kuşatıp akabinde Çankırı'yı ise işgal etmişti. Bu süre zarfında

¹¹³⁷ A. Sevim - E. Merçil, **Selçuklular Devleti Siyaset, Teşkilât ve Kültür**, s. 537-539; A. Sevim, **Anadolu'nun Fethi Selçuklular Dönemi**, s. 119, 120. Osman Turan, Ebû'l-Ferec'in Şahinşah'ın gözlerinin kör edilme hadisesini Danişmend oğlunun gerçekleştirdiği hususunda bilgi verdiğini belirtir. Bkz. O. Turan, **Selçukluların Zamanında Türkiye**, s. 185.

¹¹³⁸ A. Sevim - E. Merçil, **Selçuklular Devleti Siyaset, Teşkilât ve Kültür**, s. 540, 541.

emîr Gazi vefat etmiş ve oğlu melik Muhammed, Danişmendlilerin başına geçmişti. Melik Muhammed ve Sultan Mesut arasında ittifak kurulmuş ve Bizans'tan Çankırı ve çevresini geri alınmıştı.¹¹³⁹ II. Ioannes Çukurova üzerine sefer çıkararak Tarsus, Adana, Misis ve Anazarba'yı ele geçirdi. Sultan Mesut ise Adana yörelerini ele geçirince Ioannes barış yapma mecburiyetinde kalmıştı. II. Ioannes ölümünden önce Selçukluların Anadolu'daki ilerleyişini durdurmak için Beyşehir'e kadar ilerlemişti. Beyşehir Gölü'ndeki adalar işgal edilip Hristiyan halk Konya'ya sürülmüştü. Akabinde Çukurova'da II. Ioannes vefat etmiş yerine I. Manuel Komnenos geçmişti.¹¹⁴⁰

Melik Muhammed'in vefatı üzerine Danişmendliler içerisinde mücadeleler başlayınca Anadolu'da Danimendliler etki ve güçlerini kaybetmeye başlamıştır. Danişmendlilerin iç meselelerinde Sultan Mesut, melik Muhammed'in oğlu Zünnun'u desteklemişti. Anadolu'da Zünnun ile Aynüddeve ve Yağıbasan'a karşı hareket etmişlerdi.¹¹⁴¹ Ancak Aynüddeve ve Yağıbasan da Bizans ile ittifak kurup Sultan Mesut'a karşı harekete geçmişlerdi. İttifaklar neticesinde Çukurova'ya kadar ilerlemelerini başarmışlardı. Fakat Manuel hastalanıp İstanbul'a dönünce dengeler tekrar değişmişti. Sultan Mesut'un Anadolu'daki ilerleyişi üzerine Manuel tekrar atağa geçmişti. Konya bölgesinde yaşanan muharebe sonrası Manuel ağır yenilgi almıştı. Antalya, İçel yöreleri ve Brakena kalesi Bizans'a bırakılarak barış antlaşması yapılmıştı.¹¹⁴²

İmameddin Zengi'nin Urfa Haçlı Kontluğunu 1144 yılında ortadan kaldırması üzerine II. Haçlı Seferi başlatılmıştı. Eskişehir yakınlarına ilerleyen Haçlı Ordusu Sultan Mesut tarafından mağlup edilmişti. Sultan Mesut'un Anadolu'da yeniden istikrar sağlaması Bağdat Abbasi halifesi tarafından hil'atler gönderilerek kutlanmıştı.¹¹⁴³ Sultan Mesut, Haçlıların işgal ettiği Maraş, Göksün, Behisni, Göynük, Gaziantep, Dülük ve Râban sırasıyla Selçuklu topraklarına katmıştı. Akabinde Danişmendliler Türkiye

¹¹³⁹ A. Sevim, *Anadolu'nun Fethi Selçuklular Dönemi*, s. 122; O. Turan, *Selçukluların Zamanında Türkiye*, s. 194-200.

¹¹⁴⁰ A. Sevim - E. Merçil, *Selçuklular Devleti Siyaset, Teşkilât ve Kültür*, s. 541-543; Faruk Sümer, *"Mesud I", DİA/XXIX*, Ankara 2004, s. 340.

¹¹⁴¹ O. Turan, *Selçukluların Zamanında Türkiye*, s. 204, 205.

¹¹⁴² A. Sevim, *Anadolu'nun Fethi Selçuklular Dönemi*, s. 124; A. Sevim - E. Merçil, *Selçuklular Devleti Siyaset, Teşkilât ve Kültür*, s. 543, 544.

¹¹⁴³ A. Sevim, *Anadolu'nun Fethi Selçuklular Dönemi*, s. 125; O. Turan, *Selçukluların Zamanında Türkiye*, s. 206-212.

Selçuklularına bağlanmış; Anazarba, Misis, Tarsus ve Adana'da Selçuklu topraklarına katılarak bölgedeki Bizans hâkimiyeti son bulmuştu.¹¹⁴⁴ Sultan Mesut Çukurova'dan Osmaniye'ye kadar ilerlediği esnada veba salgını, atların telef olması, iklim şartlarından doğan sorunlar neticesinde sefer yarıda kalmıştı. Sefer sonrası Sultan Mesut hastalanmış, ülkeyi oğulları Kılıç Arslan, Şahinşah ve Dolat (Devlet) arasında bölüştürmüştü. Ancak Kılıç Arslan'ı tahta çıkarmış ve diğer iki oğlunu da Kılıç Arslan'a tâbi kılmıştı. 1155 yılında vefat etmiştir.¹¹⁴⁵

d. II. Kılıç Arslan

II. Kılıç Arslan, Sultan Mesut'un ölümünden evvel varis ilan edildiği için taht mücadeleleri başlangıçta yaşanmamıştı. Daha sonra kardeşi Dolat, saltanatta hak iddia ederek mücadeleye girişmişti. Ancak kısa sürede Kılıç Arslan tarafından etkisiz hale getirilmişti. Aynı dönemde Sivas emîri Yağıbasan, Kayseri ve Elbistan üzerine ilerlemekteydi. Anadolu'nun Güney'inde ise Ermeni Prensliklerinde hareketlenmeler gerçekleşmişti. Yağıbasan ile din adamlarının arabuluculuğu neticesinde barış imzalanmıştı. Ermeniler ise itaat altına alınıp saldırıları engellemek adına da Sancarşah Ereğli'ye, Argunşah Niğde'ye, Tuğrulşah Elbistan'a melik olarak atanmıştı.¹¹⁴⁶ II. Kılıç Arslan devrinde Musul atabeki Nureddin Mahmut, Selçuklu topraklarının güneyinde ilerlemeye başlamıştır. Sultan Kılıç Arslan Haçlıların desteğiyle Nureddin Mahmut'un geri çekilmesini sağlamıştı. Akabinde Nureddin Mahmut, Bizans İmparatoru Manuel ile ittifak yapıp Ermenilere karşı Çukurova'ya sefer düzenliyor. Ancak sefer neticelenmeden İmparator İstanbul'a dönecektir.¹¹⁴⁷

Selçuklu emîrlerinin bu devirde Anadolu'da çeşitli ayaklanmaları ve Selçuklu ile mücadeleleri görülmeye başlanmıştır. 1171'de Danişmendoğullarından Malatya'yı alarak Anadolu'da Selçuklu hâkimiyetini kurma yolunda önemli adımlar atılmaya başlandı. Fakat Nureddin Mahmut, Şahinşah, Danişmendli ve Artuklu emîrleriyle müttefik olup tekrar atağa geçti.¹¹⁴⁸ Nureddin Mahmut Maraş, Göksün ve Behisni çevresini ele

¹¹⁴⁴ O. Turan, *Selçukluların Zamanında Türkiye*, s. 212-216.

¹¹⁴⁵ A. Sevim - E. Merçil, *Selçuklular Devleti Siyaset, Teşkilât ve Kültür*, s. 544-546; A. Sevim, *Anadolu'nun Fethi Selçuklular Dönemi*, s. 126.

¹¹⁴⁶ A. Sevim, *Anadolu'nun Fethi Selçuklular Dönemi*, s. 126, 127; O. Turan, *Selçukluların Zamanında Türkiye*, s. 224, 225.

¹¹⁴⁷ A. Sevim, *Anadolu'nun Fethi Selçuklular Dönemi*, s. 127.

¹¹⁴⁸ O. Turan, *Selçukluların Zamanında Türkiye*, s. 228, 229.

geçirmiş. Sultan II. Kılıç Arslan Nureddin ve müttefiklerinin Selçuklu toprakları üzerindeki ilerleyişini durdurmak için harekete geçmişti. Uzlaşmak için Nureddin Mahmut'un işgal ettiği Selçuklu topraklarından çıkması karşılığında Zünnun'un Sivas ve Danişmendli memleketlerinde hükümdarlığını kabul edilecekti. Ancak Nureddin Mahmut ölünce Sultan karşı atağa geçip Danişmendli hükümranlığı Anadolu'da tamamen ortadan kaldırılıp Selçuklu hâkimiyeti sağlanmıştı.¹¹⁴⁹

Anadolu'da Selçuklu-Bizans ilişkileri dostane ilerlemekteydi. Türkmenlerin Eskişehir yakınlarına yerleşmesi üzerine Bizans topraklarına taciz akınları başlatmışlardı.¹¹⁵⁰ Bizans Türkmen akınlarını durdurmak için sefer hazırlığına girişince II. Kılıç Arslan uzlaşmak için elçi gönderip sükûnetin devam etmesini talep etmişti. Ancak Bizans uzlaşmak için Türkmen akınlarının durmasını ve Danişmend emîri Zünnun ve şehzade Şahinşah'ın sahip olduğu Selçuklu topraklarını istemiştir. Sultan ise bu hususları kabul etmemiş ve Bizans topraklarında Denizli yörelerine kadar akınlar gerçekleştirmişti. İmparator Manuel şehzade Şahinşah ve Zünnun'u Anadolu içlerine göndererek Selçukluya karşı başarı elde etme arzusundaydı. Ancak Kılıç Arslan'ın aldığı önlemler neticesinde Şahinşah ve Zünnun tekrar Bizans'a geri dönmüştü. İmparator Manuel Sultanın yinelenen barış teklifini reddetmiş ve Frank, Peçenek, Macar ve Sırlardan oluşan bir ordu hazırlığına başlamıştı. Manuel hazırladığı kuvvetlerle Anadolu içlerine ilerlemekteydi. II. Kılıç Arslan Miryokefalon (Kumdanlı) vadisinde Bizans askerlerini pusuya düşürerek Türklerin Bizans'a karşı ikinci büyük zaferini kazanmıştı. Zafer sonrası Bizans, Selçuklulara karşı yaptırılan Eskişehir ve Uluborlu'nun doğusundaki Sublaion mevkillerini yıktırılmış, 100 bin altın tazminat ödemeyi kabul etmişti. Selçuklular Miryokafelon Zaferi ile Anadolu'da ezici üstünlüklerini sağlayarak Bizans'ın bu süreçten sonra savunmada kalmasını sağlamışlardı.¹¹⁵¹

Miryokefalon Zaferi sonrası Bizans'ın Anadolu'da gücünün zayıflaması ile Selçuklu birliği kuvvet bulmuştu. Doğu Anadolu'da Selçuklu birliği kurmaya çalışan Sultan Kılıç Arslan, Danişmendlilerden Malatya'yı teslim alıp Diyarbakır ve Hasankeyf

¹¹⁴⁹ A. Sevim - E. Merçil, *Selçuklular Devleti Siyaset, Teşkilât ve Kültür*, s. 547-549; A. Sevim, *Anadolu'nun Fethi Selçuklular Dönemi*, s. 128, 129.

¹¹⁵⁰ O. Turan, *Selçukluların Zamanında Türkiye*, s. 231.

¹¹⁵¹ A. Sevim - E. Merçil, *Selçuklular Devleti Siyaset, Teşkilât ve Kültür*, s. 549, 550; A. Sevim, *Anadolu'nun Fethi Selçuklular Dönemi*, s. 129, 130; Fatma İnce, "II. Kılıç Arslan Dönemi Selçuklu-Bizans İlişkileri (Miryokefalon Savaşı'na Kadar)", *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 29, S. 2, (2019), s. 378-380.

üzerine gitmişti. Sultan'ın damadı ve Diyarbakır ve Hasankeyf Artuklu emîri Nureddin Muhammed, Sultan'a karşı Salâhaddin'e sığınmıştı. Salâhaddin ise kısa sürede Selçuklu üzerine yürümüştü. Kılıç Arslan veziri İhtiyarüddin'i Salâhaddin'e gönderip uzlaşmak istediğini bildirmiş. İkili arasında gerginlik kısa süreliğine durdurulmuştu. Akabinde Ermeni Prensligi'nin Çukurova'daki Türkmenlere zulmü üzerine Salâhaddin'in Sultan Kılıç Arslan'a destek olma meselesi de aktarılan bilgiler arasında yer almaktadır. Ermeni prensi II. Rupen Salâhaddin'in desteğiyle itaat altına alınmıştı. Ancak Salâhaddin Güney Doğu Anadolu'ya hâkim olma faaliyetlerine yeniden başlamıştı.¹¹⁵² Kılıç Arslan'ın Anadolu'daki Türk birliği için verdiği mücadelenin yanında Bizans özelinde Batı ile ilişkilerine de önem verdiği görülmektedir. Sultan Bizans'ın rakibi Alan İmparatoru Friedrich Barbarossa iyi ilişkiler kurarken Bizans İmparatoru ile dostane ilişkileri sürdürmeye de devam etmiştir.¹¹⁵³

Anadolu'da Selçuklu akınları ve Doğu'dan gelen göçler ile Türk nüfuzu kuvvetlenmekteydi. Bilakis Sultan Sencer devrinde Karahıtay ve Oğuzlar ile yaşanan muharebe sonrası Anadolu'ya Türkistan'dan akın akın gelen Türkmenler, Anadolu'nun toplum yapısının değişmesinde etkili olmuştu. Anadolu içlerinde Türk nüfuz yapısının artışı Selçuklu birliğinin hızla benimsenmesinde yardımcı olacak bir etkendi. Ancak devlet içerisinde yaşanan taht mücadeleleri istikrar bozukluğuna neden olacaktı. Kılıç Arslan'ın yaşlanıp seferlere gidememesi oğulları arasında taht mücadelelerini tetikleyen bir unsur olarak değerlendirilmektedir. Sultan devletin meşrutiyetini bozmamak adına Türk devlet yapısına uygun olarak Türkiye Selçuklu topraklarının yönetiminde on iki oğluna söz hakkı vermişti: 1. Kutbeddin Melikşah'a Sivas ve Aksaray, 2. Rükneddin Süleymanşah'a Tokat ve yöreleri, 3. Nureddin Sultanşah'a Kayseri ve yöreleri, 4. Muğiseddin Tuğrulşah'a Elbistan, 5. Muizzeddin Kayserşah'a Malatya, 6. Muhyiddin Mesut'a Ankara, Çankırı, Kastamonu ve Eskişehir, 7. Gıyaseddin Keyhüsrev'e Uluborlu ve Kütahya yöreleri, 8. Nasrüddin Berkayarukşah'a Niksar ve Koyluhisar, 9. Nizameddin Argunşah'a Amasya, 10. Arslanşah'a Niğde, 11. Sancarşah'a Ereğli ve güney uç bölgesi

¹¹⁵² A. Sevim, *Anadolu'nun Fethi Selçuklular Dönemi*, s. 130; A. Sevim - E. Merçil, *Selçuklular Devleti Siyaset, Teşkilât ve Kültür*, s. 550, 551; O. Turan, *Selçukluların Zamanında Türkiye*, s. 236-238.

¹¹⁵³ F. İnce, *"II. Kılıç Arslan Dönemi Selçuklu-Bizans İlişkileri (Miryokefalon Savaşı'na Kadar)"*, s. 378.

verilmişti. Her bir şehzade belirtilen bölgelere “melik” olarak atanmış ve Konya’ya bağlı on bir devleti yönetmekteydiler.¹¹⁵⁴

Sultan II. Kılıç Arslan’ın devrinde, Salâhaddin Eyyubî Haçlıların elinden Kudüs’ü alarak Alman İmparatoru Friedrich Barbarossa komutasında yeni bir Haçlı seferini harekete geçirmişti. Selçuklu kuvvetlerinin başında Muhyiddin Mesut ile Gıyaseddin Keyhüsrev bulunuyordu. Haçlı ordusu Selçuklulara karşı üstünlük elde edince Selçuklular, Barbarossa ile anlaşma yapmak zorunda kalmıştı. Haçlılar Karaman üzerinden Çukurova’ya kadar ilerlemişti.¹¹⁵⁵ Selçukluların iç meselelerinde ise Kılıç Arslan’ın oğullarının saltanat mücadeleleri görülmekteydi. Kutbeddin Melikşah Kılıç Arslan’ı baskı altına alıp kendisini veliaht ilan ettirmişti. Akabinde Kılıç Arslan küçük oğlu Gıyaseddin Keyhüsrev’in yanına gidip veliaht olarak onu ilan etmiş ve Konya’yı almışlardı. Kısa süre sonra Kılıç Arslan seksen yaşında vefat etmiştir.¹¹⁵⁶

e. I. Gıyaseddin Keyhüsrev

I. Gıyasettin Keyhüsrev, Anadolu’da Selçuklu topraklarının uç bölgelerinde Bizans ve Haçlılara karşı başarılı mücadeleler gerçekleştiren bir melik idi. I. Gıyasettin Keyhüsrev Türkiye Selçuklu saltanatında iki kez yer almıştır. İlk devrinde (1192-1196) Menderes ırmağına kadar olan Bizans topraklarını fethetmiştir.¹¹⁵⁷ Fethedilen bölgedeki Hristiyan halka iyi muamele edildiği aktarılmaktadır. Bilakis ziraat yapma hususunda desteklenen tebaadan beş yıl vergi alınmamıştı. Hristiyan halkın huzur içerisinde yaşaması çevre kent ve köylerdeki Hristiyanların da Selçuklu içlerine yerleşmesine vesile olmuştu. Ancak kısa süre sonra II. Rükneddin Süleymanşah tahtı ele geçirmiştir.¹¹⁵⁸

f. II. Rükneddin Süleymanşah

II. Rükneddin Süleymanşah şair, bilim ve sanatla uğraşmaktaydı. Tokat melikliği yaptığı dönemde Karadeniz kıyılarına kadar ilerleyip Bizans ile mücadele etmişti. Sivas ve Kayseri üzerinden Konya’yı kuşatan Süleymanşah, 1196’da Türkiye Selçuklu Sultanı

¹¹⁵⁴ A. Sevim - E. Merçil, *Selçuklular Devleti Siyaset, Teşkilât ve Kültür*, s. 551, 552; A. Sevim, *Anadolu’nun Fethi Selçuklular Dönemi*, s. 131; O. Turan, *Selçukluların Zamanında Türkiye*, s. 242.

¹¹⁵⁵ O. Turan, *Selçukluların Zamanında Türkiye*, s. 245-249.

¹¹⁵⁶ A. Sevim - E. Merçil, *Selçuklular Devleti Siyaset, Teşkilât ve Kültür*, s. 552,553; A. Sevim, *Anadolu’nun Fethi Selçuklular Dönemi*, s. 132, 133.

¹¹⁵⁷ O. Turan, *Selçukluların Zamanında Türkiye*, s. 261-264.

¹¹⁵⁸ A. Sevim - E. Merçil, *Selçuklular Devleti Siyaset, Teşkilât ve Kültür*, s. 554; Ali Sevim, “*Keyhüsrev I*”, *DİA/XXV*, Ankara 2002, s. 347.

olmuştur. Süleymanşah sultanlığını ilan ettikten kısa bir süre sonra Anadolu'da kardeşlerini ve yönettikleri bölgeleri itaat altına almıştı.¹¹⁵⁹ II. Rükneddin Süleymanşah iç meselelerini halletmeye çalıştığı süre zarfında, Bizans İmparatoru III. Aleksios'un Samsun'a donanma gönderdiği görülmektedir.¹¹⁶⁰ Samsun'daki ticari gemilere zarar verilip mallara el konulmuştu. Sultan Süleymanşah elçi gönderip tarafların uzlaştığı görülmektedir. Anlaşma neticesinde Selçukluların zararları karşılanmış, tutsak salıverilmiş ve Bizans'ın yıllık vergi ödemesi kabul edilmişti. Güney'de ise Ermeni Prensi II. Leon'un taciz akınları görülmektedir. Ereğli ve Kayseri'ye kadar ilerlemişti. Sultan Süleyman 1199 yılında harekete geçerek Ermenileri tekrar kontrol altına aldı. II. Rükneddin Süleymanşah, Türkiye Selçuklularının Anadolu'daki birliğini kuvvetlendirmek için Malatya meliki Muizzüddin Kayserşah'a karşı harekete geçmiştir. Malatya'yı sınırları içerisine katıp çevredeki Erzincan ve Divriği Mengüçüklü hükümdarı Behramşah ve Turanşah, Harput Artuklu emîri Nizameddin tâbiyetini bildirmişlerdi¹¹⁶¹. Erzurum ve çevresinde kurulan Türk Saltuklu Beyliği'nde Kraliçe Tamara devrinde akın ve işgaller yaşanmıştı. Erzurum meliki Behramşah ve Türk Beyleri ile Gürcü Seferi'ne çıkılmıştı. Saltuklu hükümdarı Nasreddin Muhammed'in olumsuz davranışlarından ötürü Nasreddin Muhammed tutuklanıp Saltuklu Beyliği Türkiye Selçuklu Devleti sınırlarına dâhil olmuştu. Gürcülerle Micingerd kalesi yakınlarında muharebe yaşanmış ve Selçuklu ordusu mağlup edilmişti. Süleymanşâh Erzurum'a kadar çekilmiş ve Behramşah esir alınmıştı. Behramşah daha sonra kurtuluş akçesi karşılığında kurtulmuştu. II. Rükneddin Süleymanşah Gürcü Seferi sonrası kardeşlerine tâbiyetini kabul ettirmek için faaliyetlerde bulunmuştur. Sırasıyla Mardin, Diyarbakır ve Hasankeyf, Ankara, Eskişehir, Bolu, Çankırı ve Kastamonu ve yöreleri Türkiye Selçuk Devleti'nin sınırları içerisine dâhil edilmişti. Türki Selçuklu Devleti içerisinde iktidar ve otoritesini kuvvetlendiren Süleymanşah Gürcistan üzerine tekrar sefere giderken Konya-Malatya güzergâhında hastalanıp vefat etmiştir.¹¹⁶²

¹¹⁵⁹ A. Sevim, **Anadolu'nun Fethi Selçuklular Dönemi**, s. 134.

¹¹⁶⁰ Rükneddin Süleymanşah'ın meliklik döneminde Samsun'un Selçuklu sınırlarına dâhil edildiği bilinmektedir. Bkz. O. Turan, **Selçukluların Zamanında Türkiye**, s. 266.

¹¹⁶¹ O. Turan, **Selçukluların Zamanında Türkiye**, s. 275.

¹¹⁶² A. Sevim - E. Merçil, **Selçuklular Devleti Siyaset, Teşkilât ve Kültür**, s. 555-557; A. Sevim, **Anadolu'nun Fethi Selçuklular Dönemi**, s. 135, 136; O. Turan, **Selçukluların Zamanında Türkiye**, s. 278-288.

g. I. Gıyaseddin Keyhüsrev (İkinci Saltanatı)

I. Gıyaseddin Keyhüsrev ikinci kez tahta 1204 yılında çıkmıştır. Keyhüsrev ilk tahttan indirildikten sonra Kozan, Elbistan, Malatya, Halep, Diyarbakır, Ahlat, Karadeniz ve İstanbul'da kendisine yardım ve destek arayışında bulunmuştu. Menderes Vadisi (Milet) hâkimi Manuel Mavrozomes'ın kızı ile evlenmişti. Süleymanşah'ın ölümü ile III. Kılıç Arslan tahta çıkarılmıştı. Ancak Kılıç Arslan'ın küçük yaşta olması bahane edilerek I. Gıyaseddin Keyhüsrev'in tahta çıkarılması için mücadele edilmişti. Keyhüsrev, özel bir elçiyle Konya'ya davet edilip 1205 yılında da Sultan ilan edilmişti.¹¹⁶³

Sultan I. Gıyaseddin Keyhüsrev tahta çıkmadan evvel Anadolu'da Süleymanşah tarafından siyasi birlik sağlanmıştı. Keyhüsrev oğullarına Anadolu'da çeşitli memleketlerde Konya'ya bağlı ve bağımsız karar alamayan vali statüsünde yetki vermişti. Bizans özelinde ise bölünmeler yaşanmaktaydı. Haçlılar İstanbul'u işgal edip Latin Devleti; Theodoros Laskaris İznik ve çevresinde; Aleksios ve David, Doğu Karadeniz'de Trabzon başkentli devlet kurmuştu.¹¹⁶⁴ Rum Pontus İmparatorluğu Karadeniz'de etkinliğini artırarak Selçukluları Asya'dan Avrupa'ya uzanan ticaret ağından uzaklaştırmıştı.¹¹⁶⁵ Aleksios Samsun'a sefer düzenleyince Keyhüsrev taarruza geçmiş ve galip gelmişti. Keyhüsrev Samsun'u ele geçirince Karadeniz'de ticaret güzergâhında söz sahibi olmaya devam etmiştir. Anadolu'da ticaret ağının güneydeki önemli merkezi Antalya'nın fethi içinde hazırlıklara başlanmıştı. Antalya bu esnada İtalyan Aldo Brandini tarafından yönetilmekteydi. Sultan şehri kuşatmayı başarmıştı ancak Brandini Kıbrıs'tan yardım alarak savunmada kuvvetliydi. Keyhüsrev ilk kuşatmada geri çekilmişti. Akabinde yönetimden memnun olmayan Rum halkının daveti üzerine şehir tekrar kuşatılmıştı. Antalya fethi gerçekleşmiş ve Türkiye Selçuklu Devleti ekonomideki gelişmelerinde ivme kazanmıştır. Güneyde Türkiye-Suriye ticaret güzergâhında Çukurova Ermenilerinin saldırıları görülmüştür. Sultan Keyhüsrev Ermenilere karşı atağa geçince uzlaşmaya karar verildi. Neticede Prens Leon itaat etmeyi kabul edip ticaret güzergâhına saldırmayacağını belirterek anlaşma yapılmıştı.¹¹⁶⁶

¹¹⁶³ A. Sevim - E. Merçil, *Selçuklular Devleti Siyaset, Teşkilât ve Kültür*, s. 558; A. Sevim, *Anadolu'nun Fethi Selçuklular Dönemi*, s. 136, 137.

¹¹⁶⁴ Ali Sevim, "*Keyhüsrev I*", *DİA/XXV*, Ankara 2002, s. 348.

¹¹⁶⁵ O. Turan, *Selçukluların Zamanında Türkiye*, s.294, 295, 301.

¹¹⁶⁶ A. Sevim - E. Merçil, *Selçuklular Devleti Siyaset, Teşkilât ve Kültür*, s. 559, 560; O. Turan, *Selçukluların Zamanında Türkiye*, s. 305-307.

İznik İmparatoru Laskaris'in İstanbul'un Anadolu'ya girişinde olması Lâtin İmparatoru için; Anadolu'dan İstanbul'a geçişte olması da Selçuklular için sorun teşkil ediyordu. Selçukluların Anadolu'da hâkimiyet alanlarını genişletmesi ise aynı derecede Laskaris'i rahatsız etmekteydi.¹¹⁶⁷ Laskaris'e karşı Sultan Keyhüsrev, İstanbul Lâtin İmparatoru Henri ve III. Aleksios ile ittifak kurarak karşı atağa geçmişlerdi. Selçuklu ordusu, muharebede galip durumda iken Sultan Keyhüsrev'in şehit olması ile geri çekileceklerdi.¹¹⁶⁸

Keyhüsrev'in şehit edilmesi üzerine oğulları İzzeddin Keykâvus, Alâeddin Keykubad ve Celâleddin Keyferidun arasından en büyük erkek çocuk olan Malatya meliki Keykâvus tahta çıkarılmak için Kayseri'ye getirilmişti.¹¹⁶⁹ I. İzzeddin Keykâvus 1211 yılında törenle tahta çıkarılmış. Ancak kardeşi Tokat meliki Alâeddin Keykubad, Keykâvus'un hükümdarlığını tanımamış ve beraberindeki emîr ve melikler ile birlikte Kayseri üzerine gitmişti. Başarılı olamayıp Ankara'ya geri dönmüştür. I. İzzeddin Keykâvus ise Konya'ya geçip devlet erkânına hil'atler verdi; emîrlerin dirliklerini fermanla yenilemiş; komşu ülkelere tahta geçtiğini bildiren özel mektuplar göndermişti. Halife ise Sultan'a unvanlar verip, "İnanç, Bilge ve Kutlu" gibi lakaplar ile hitap etmiştir. Halife'nin Sultan'a "fütüvvet şalvarı" gönderdiği de belirtilir. Keykâvus saltanatını kuvvetlendirdikten sonra Ankara seferi ile Alâeddin Keykubad itaat altına alınmıştı.¹¹⁷⁰

ğ. I. İzzeddin Keykâvus

I. İzzeddin Keykavus kendisinden evvel babası Sultan Gıysaeddin Keyhüsrev'in ticaret ağları ve yollarına verdiği ehemmiyeti devam ettirmekteydi. Dönem faaliyetlerinde ticarî imtiyaz ve anlaşmaların üst safhada olduğu görülmektedir. Avrupa ve Türkiye arasında Akdeniz'de köprü görevi gören Kıbrıs ile 1214 yılında yapılan ticari anlaşma ile ekonomik faaliyetler başlamıştı. Anlaşma gereğince tüccarlar her iki ülke topraklarında ticari imtiyazlara sahip olmuştu. Keykavus'un ayrıca Venediklilerle ticaret anlaşması yaptığı da aktarılır.¹¹⁷¹ Kuzey'de ise Sinop Limanı'nı Selçuklu topraklarına

¹¹⁶⁷ O. Turan, *Selçukluların Zamanında Türkiye*, s. 310.

¹¹⁶⁸ A. Sevim - E. Merçil, *Selçuklular Devleti Siyaset, Teşkilât ve Kültür*, s. 560, 561; A. Sevim, *Anadolu'nun Fethi Selçuklular Dönemi*, s. 139.

¹¹⁶⁹ O. Turan, *Selçukluların Zamanında Türkiye*, s. 315, 316.

¹¹⁷⁰ A. Sevim - E. Merçil, *Selçuklular Devleti Siyaset, Teşkilât ve Kültür*, s. 562, 563.

¹¹⁷¹ A. Sevim, *Anadolu'nun Fethi Selçuklular Dönemi*, s. 140, 141; O. Turan, *Selçukluların Zamanında Türkiye*, s. 324, 325.

dâhil etmek için fetih hareketi başlatılmıştı. Aleksios ile ittifak kurulmasına rağmen başarı elde edilmemiştir. Fakat Behram komutasında Selçuklu askerlerinin Sinop gemilerini yakması ile Sinop fethedilmişti. Sultan Sinop’u fethettikten sonra “Gâlip Sultan (Sultanü’l-gâlip)” unvanını almıştır.¹¹⁷² Kuzey’de asayiş sağlandığı esnada Güney’de Hristiyan tebaa Antalya şehrini ele geçirmişti. Ancak Sultan kısa sürede Antalya’yı yeniden fethetmiştir. Antalya’daki mesele çözüme ulaşınca Çukurova’da Ermenilerin başkaldırdığı görülür. Keban (Gaban) kalesi çevresinde Ermeniler Selçuklular tarafından mağlup edilerek yeniden Selçuklu tâbiyeti altına girmişti.¹¹⁷³

Haleb Eyyubî hükümdarı Meliküzzâhir’in ölümü üzerine oğlu Melikülaziz tahta geçmişti. Ancak Melikülaziz’in yaşı oldukça küçük idi. Komşu devletler tahtta küçük yaşta bir hükümdarın olmasından faydalanıp Halep’i fethetme girişimlerine başlamıştı. Ancak Halep emîrlerinden bazıları şehri Sultan I. İzzeddin Keykâvus’a teslim etmek üzere Halep’e davet etti. Fakat Sultan Keykavus Halep’i fethedememişti. Sultan Halep seferinin ihanete uğradığı için başarısız sonuçlandığını düşünmekteydi. Tekrar bir sefer hazırlığına girişmiş ancak ömrü vefa etmemişti.¹¹⁷⁴

h. I. Alâeddin Keykubad

Sultan I. İzzeddin Keykâvus’un ölümünden sonra veliahtı olmadığı yahut oğlunun küçük olduğu belirtilmektedir.¹¹⁷⁵ Keykâvus’un ardından Selçuklu devlet erkânı kendi arasında müzakere ederek saltanata geçecek kişi tayin edilmişti. Erzurum meliki Mugisüddin Tuğrulşah, Koyluhisar meliki Celâleddin Keyferidun ve Minşar kalesinde tutsak olan Alâeddin Keykubad tercihler arasında zikredilmektedir. Ancak neticede Alâeddin Keykubad Sultan olacaktı. Sultan Keykubad’a Abbasî Halifesi Nâsır Lidinillah tarafından saltanat ve hâkimiyet alâmetleri gönderilmesi ile saltanatı benimsenmiştir.¹¹⁷⁶

¹¹⁷² A. Sevim, *Anadolu’nun Fethi Selçuklular Dönemi*, s. 141.

¹¹⁷³ A. Sevim - E. Merçil, *Selçuklular Devleti Siyaset, Teşkilât ve Kültür*, s. 563-565; A. Sevim, *Anadolu’nun Fethi Selçuklular Dönemi*, s. 142; O. Turan, *Selçukluların Zamanında Türkiye*, s. 329-337.

¹¹⁷⁴ A. Sevim - E. Merçil, *Selçuklular Devleti Siyaset, Teşkilât ve Kültür*, s. 565, 566; A. Sevim, *Anadolu’nun Fethi Selçuklular Dönemi*, s. 143, 144.

¹¹⁷⁵ O. Turan, *Selçukluların Zamanında Türkiye*, s. 348.

¹¹⁷⁶ A. Sevim - E. Merçil, *Selçuklular Devleti Siyaset, Teşkilât ve Kültür*, s. 567; A. Sevim, *Anadolu’nun Fethi Selçuklular Dönemi*, s. 144.

I. Alâeddin Keykubad'ın tahta çıktığı devirde Moğol istilaları dünyayı kavurmaya başlamıştı. Sultan Keykubad istilaların Anadolu'ya sıçrama hususunda siyasi ve askeri tedbirler alarak Moğolların gücünü kırmayı arzulamıştı. Komşu devletlerle dostane ilişkiler kurularak Moğollara karşı ittifaklarını kuvvetlendirmektedir. Öncelikle Türkiye Selçuklu Devlet sınırlarının güneydoğusunda yer alan Eyyubîlerle evlilik yoluyla siyasi ilişkiler iyileştirilmişti.¹¹⁷⁷ Akabinde devlet içerisinde imar faaliyetleri hızlandırılıp Konya, Kayseri ve Sivas'ta sur ve kaleler onarılmıştı. Abbasî Halifesi'nin askeri destek isteği üzerine Selçuklulardan oluşan beş bin kişilik ordu gönderilmişti. Anadolu'da Moğol tehlikesi görülmediği için Sultan Alâeddin Keykubad fetih politikalarına devam etmiştir.¹¹⁷⁸ Alanya'yı karadan ve denizden kuşatarak şehri ele geçirmiştir. Selçuklular Alanya'yı sınırlarına dâhil ederek iktisadi yapılaşmalarında yeni bir ivme kazandırmışlardır. Ayrıca şehrin limana sahip olması Selçukluların denizcilik alanında da gelişmesini sağlamıştır. Ancak Selçukluların iç meselelerinde hareketlenmeler görülmektedir. Devletin ileri gelen emîrleri Seyfeddin Ayaba, Zeyneddin Başara, Mubarizüddin Behramşah ve Bahaeddin Kutluca arasında siyasi yetki ve hâkimiyet çatışmaları görülmeye başlanmıştı. Emîrlerin gün geçtikçe devlet meselelerinde artan otoritesi Sultan I. Alâeddin Keykubad'ın saltanatında sarsılmaların yaşanmasına sebebiyet oluşturmuştu. Emîrlerin faaliyetleri arasında Sultan'ı tahttan indirip yerine küçük kardeşi Koyluhisar meliki Celâleddin Keyferidun'u tahta çıkaracaklardı. Sultanın naibi Hakkabazoğlu Seyfeddin durumu öğrenince Sultan Keykubad'a haber vermiş. Sultan, emîrlerin bir kısmını öldürerek bir kısmını da hapse attırarak devlet içerisinde merkeziyetçi yönetimi tekrar ele geçirmiştir.¹¹⁷⁹

Çukurova Ermenileri ile Türkiye Selçukluları arasında ticaret açısından doğan sorunlar yaşanmaya devam etmekteydi. Sultan Keykubad devrinde Çukurova Ermenilerinin tüccarların malına el koyma meselesinden yeni bir sefer yaşanmıştır.¹¹⁸⁰ Haçlı Prensi IV. Bohemund'un oğlu Filip ve Leon'un kızı İsabelle evlenince Haçlılar Ermeni topraklarını işgal girişimine geçmişlerdi. Girişimler Haçlıların aleyhine

¹¹⁷⁷ O. Turan, *Selçukluların Zamanında Türkiye*, s. 352, 353.

¹¹⁷⁸ A. Sevim, *Anadolu'nun Fethi Selçuklular Dönemi*, s. 144, 145.

¹¹⁷⁹ A. Sevim - E. Merçil, *Selçuklular Devleti Siyaset, Teşkilât ve Kültür*, s. 567-569; A. Sevim, *Anadolu'nun Fethi Selçuklular Dönemi*, s. 145, 146.

¹¹⁸⁰ Uluslararası ticaret ağını destekleyen Selçuklular, yaşanan mağduriyeti giderme hususunda Alaeddin Keykubad'ın emri üzerine soyulan tüccarların masraflarını devlet hazinesinden karşılanacaktı. Bkz. O. Turan, *Selçukluların Zamanında Türkiye*, s. 364.

sonuçlanmış ve Filip esir alınmıştı. Filip'i kurtarmak için Haçlılar Sultan Keykubad ile ittifak halinde Ermenilere karşı hareket edeceklerdi. Ancak Ermenilerde Halep Eyyubî hükümdarı Şihabüddin Tuğrul ve Kıbrıs Haçlılarıyla müttefik olarak taraf oluşturmuşlardı. Selçuklular karadan ve denizden hareket ederek Ermenilere saldırmışlardı. Denizden Manavgat ve Anamur'dan Silifki'ye kadar ilerlemeyi başarmışlardı. Karadan ise Göksu, Silifke ve Maraş'dan Çukurova'ya kadar fetih alanlarını genişletmişlerdi. Ermeni Prensi Hetum Selçukluların başarıları hasebiyle Selçuklu vassalığını kabul etmiş ve her yıl ödenen vergiyi iki katına çıkarmayı kabul etmişlerdi.¹¹⁸¹

Moğol istilasını Anadolu içlerine kadar ilerlememişti. Ancak Türkistan'daki istilalar coğrafya insanının kitleler halinde göçüne sebebiyet oluşturmuştu. Celâleddin Hârezmşah'da Moğol istilalarından kaçıp Azerbaycan'a yerleşmişti. Başlangıçta Selçuklu vassalı olan daha sonra Mısır hükümdarı Meliküladil'a tâbi olan Celâleddin, Sultan Keykubad ittifak halinde Artuklu emîri Mesut'a karşı harekete geçmişti. Sultan Keykubad, Eyyubî ve Artuklu ordusunu bozguna uğratmasına rağmen Moğol istilalarından tedirgin olup dostane ilişkiler kurmayı yeğlemişti. Meliküladil'ın kızı Gâziye Hatun ile evlenerek dostluk kuvvetlendirilmişti.¹¹⁸² Erzincan ve Erzurum yörelerinde taht değişikliği Türkiye Selçuklu Devleti'nin Doğu Anadolu'daki otoritesini zayıflatmıştı. Erzincan Mengüçüklü emîri Fahreddin Behramşah'ın yerine oğlu Davutşah; Erzurum Selçuklu meliki Mugisüddin Tuğrulşah'ın yerine Cihanşah geçmişti. Davutşah, Sultan Keykubat'a tâbiyetini arz etmesine rağmen karşı atağa geçmekte zaman kaybetmemişti. Sultan Alâeddin Keykubad Davutşah'ın girişimlerini öğrenince Erzincan üzerine gönderdiği orduyla Mengüçüklü Beyliği'ni Divriği kolu dışında ortadan kaldırmıştı. Cihanşah karşı taarruza geçmeden Sultan Keykubad Erzurum üzerine harekât başlatmıştı. Ancak Cihanşah'ın tâbiyet arz etmesi ile çatışmaya girilmeden Eyyubîlerle dostluk ilişkileri sağlanmıştı.¹¹⁸³ Celâleddin Hârezmşah 1229 yılında Ahlat'ı kuşatarak Cihanşah'ı itaat altına almıştı. Sultan Keykubad Moğol istilalarını göz önüne alarak uzlaşma politikası ile ilerlemekteydi. Sultan, Hârezmşah'la da anlaşmak istemiş ancak

¹¹⁸¹ A. Sevim - E. Merçil, **Selçuklular Devleti Siyaset, Teşkilât ve Kültür**, s. 569, 570; A. Sevim, **Anadolu'nun Fethi Selçuklular Dönemi**, s. 146, 147.

¹¹⁸² A. Sevim, **Anadolu'nun Fethi Selçuklular Dönemi**, s. 147, 148.

¹¹⁸³ O. Turan, **Selçukluların Zamanında Türkiye**, s. 372-378; A. Sevim - E. Merçil, **Selçuklular Devleti Siyaset, Teşkilât ve Kültür**, s. 570-572; A. Sevim, **Anadolu'nun Fethi Selçuklular Dönemi**, s. 148, 149.

Hârezmşah Ahlat kuşatmasına devam etmiştir. Sultan Keykubad Eyyubî hükümdarı Meliküleşref ile ittifak kurup Erzincan üzerine gitmişlerdi. 1230 yılında Ahlat işgal edilince Sultan Keykubad Erzincan Akşehiri'nde Yassıçimen ovasında Hârezmşah'la muharebeye girişti. Savaş neticesinde Celâleddin Hârezmşah ağır yenilgiye uğramış ve Azerbaycan'a kaçmıştı. Cihanşah önce tutsak alınmış, ardından affedilmişti. Meliküleşref'e de destekleri neticesinde Ahlat verilmişti.¹¹⁸⁴

Moğolların Suğdak'ı işgal etmesi üzerine tacir ve zengin nüfus Selçukluya sığınmıştı. Selçuklu vassalı Trabzon Rum İmparatorluğu ise Suğdak'a Rum halk yerleştirip hâkim olmak isteyince Sultan Keykubad'ın Suğdak seferi için sebebi oluşmuştu. Suğdak Selçukluların ilk denizaşırı seferi olmuştur. Hüsameddin Çoban'ın kumandasında Selçuklu ordusu Suğdak'ı fethetmişti. Suğdak Moğollar tarafından fethedilene kadar (1239) Selçuklu yönetiminde kalmıştır.¹¹⁸⁵ Trabzon Rum İmparatorluğu ile yaşanan anlaşmazlık ise Sinop ve Samsun'daki Selçuklu gemilerinin yakılıp yağmalanması ile üst safhaya çıkmıştı. Sultan Keykubad Gıyasededdin Keyhüsrev ve Mubarizüddin Ertokuş'un yönettiği kuvvetlerle Sinop, Samsun ve Ünye'ye kadar ilerlemeyi başarmışlardı. Trabzon'un fethi için şehir kuşatılmış ancak hava şartları ve şehrin savunmadaki üstünlüğü neticesinde Selçuklular şehri ele geçirememişti.¹¹⁸⁶ Moğol istilaları 1231 yılında Doğu Anadolu kendini göstermiştir. Moğollar Eyyubî ve Artuklu kentlerini istila ve tahrip ederek Sivas yakınlarına kadar ilerlemişlerdi. İstilaya uğrayan bölgelerde durum tespiti için gönderilen Kemaleddin Kâmyâr, Gürcülerin kışkırtması ile Moğolların Anadolu içlerine ilerlediği kanısına varılmıştı. Gürcülerin tutumu hasebiyle Selçuklu ordusu Gürcistan'a sefer düzenleyerek kent ve kaleler fethedilmişti. Gürcü Kraliçesi Rosudan barış önerisi ile Selçuklu vasalı olmayı kabul etmişti. Sultan Keykubad Moğol istilalarını önlemek için 1232 yılında Ögedey'e elçi gönderip Doğu Anadolu'daki fetihlerine hızlandırmıştı. Ahlat, Van, Bitlis, Adilcevaz ve

¹¹⁸⁴ A. Sevim - E. Merçil, **Selçuklular Devleti Siyaset, Teşkilât ve Kültür**, s. 572-574; O. Turan, **Selçukluların Zamanında Türkiye**, s. 390-395.

¹¹⁸⁵ A. Sevim, **Anadolu'nun Fethi Selçuklular Dönemi**, s. 149; O. Turan, **Selçukluların Zamanında Türkiye**, s. 378.

¹¹⁸⁶ Trabzon şehri Fatih Sultan Mehmet'in 1461 yılındaki fethine kadar Rum yönetiminde kalmıştır. Bkz. A. Sevim - E. Merçil, **Selçuklular Devleti Siyaset, Teşkilât ve Kültür**, s. 572; A. Sevim, **Anadolu'nun Fethi Selçuklular Dönemi**, s. 149, 150.

çevreleri Türkiye Selçuklu Devleti sınırları içerisinde katılarak bölgede imar faaliyetleri yapılmıştı.¹¹⁸⁷

1. II. Gıyaseddin Keyhüsrev

Sultan Alâeddin Keykubad ölmeden evvel üç oğlu Gıyaseddin Keyhüsrev, İzzeddin Kılıç Arslan ve Rükneddin arasından İzzeddin Kılıç Arslan'ı veliaht ilan etmişti. Ancak devlet erkânlarından Saadettin Köpek, Şemseddin Altunaba, Taceddin Pervane, Lala Cemaleddin Ferruh ve Gürcüoğlu Zahîrüddevle girişimleriyle Gıyaseddin Keyhüsrev Kayseri'deki Keykubâdiye sarayında Selçuklu tahtına oturmuştu.¹¹⁸⁸ II. Gıyaseddin Keyhüsrev tahta çıktıktan sonra dostane ilişkileri devam ettirmek için Sultan Keykubad devrindeki anlaşmaları yenilemiştir. Moğollara daha önce gönderilmek üzere hazırlanan elçi Keyhüsrev tahta çıktıktan sonra Moğolistan'a gönderildi. Eyyubî hükümdarları Melikülkâmil ve Melikünnasır ile evlilik yoluyla ilişkiler kurulmuştu. Eyyûbi melikleri kısa sürede Sultan II. Gıyaseddin Keyhüsrev'e tâbîliklerini bildirmişti.¹¹⁸⁹

Saadettin Köpek, Sultan II. Gıyaseddin Keyhüsrev'in tahta çıkışında etkin rol oynamasına rağmen kendisini Selçuklu hanedanına mensup gösterip tahta geçmeyi planlamaktaydı. Ancak devlet içerisinde bazı devlet adamları ve Hârezm beyleri Saadettin Köpek'e karşı muhalif tutum ve davranışlara sahipti. Kendisine karşı olan kesimin sorun teşkil etmemesi için Sultan Gıyaseddin'in fikir dünyasını onlara karşı tesir altına almaktaydı. Hârezmli Kayır Han'ı zindana attırıp ölümüne sebep dahi olmuştu.¹¹⁹⁰ Kayır Han'ın ölümü dış sorun haline gelip Hârezmliler ile mücadele yaşanmasına sebebiyet oluşturmuştu. Selçuklu ordusu mağlup edilmiş ve Hârezmliler Güney Doğu Anadolu Bölgesi'nde bir süre bağımsız hüküm sürmüşlerdi. Devlet erkânlarından Kemaleddin Kâmyar, Şemseddin Altunaba, Hüsameddin Kaymerî ve Taceddin Pervane bertaraf edilip şehzade İzzeddin Kılıç Arslan ve Rükneddin öldürülmüştü. Eyyubîlere karşı da zafer kazanılarak Gıyaseddin Köpek'in otoritesinin kuvvetlendiği görülmektedir. Sultan II. Gıyaseddin Keyhüsrev Saadettin Köpek'in saltanata hâkim olma gayesini

¹¹⁸⁷ A. Sevim - E. Merçil, *Selçuklular Devleti Siyaset, Teşkilât ve Kültür*, s. 574; A. Sevim, *Anadolu'nun Fethi Selçuklular Dönemi*, s. 150, 151.

¹¹⁸⁸ O. Turan, *Selçukluların Zamanında Türkiye*, s. 424, 425.

¹¹⁸⁹ A. Sevim - E. Merçil, *Selçuklular Devleti Siyaset, Teşkilât ve Kültür*, s. 577.

¹¹⁹⁰ O. Turan, *Selçukluların Zamanında Türkiye*, s. 427.

hissedince Saadettin Köpek'i öldürmüştür. Öldürülen devlet erkânlarının yerine yeni atamalar yaparak saltanatta düzen oluşturmuş ve Gürcü Kraliçesi Rosudan'ın kızı daha sonra Gürcü Hatun olarak anılan Tamara ile evlenmişti.¹¹⁹¹ Hârezmliler meselesi ise feodal askeri bir yapı olarak Selçuklu sınırında varlığını devam ettirmekteydi. Akabinde Türkiye-Suriye ticaret güzergâhında çıkarılan sorunlar ile tekrar itaat alınmış ancak kısa sürede tekrar yağma ve soygun hareketlerine başlamışlardı. Eyyubî ve Artuklu hükümdarlarının desteğiyle Selçuklu ordusu Hârezmliler yenilgiye uğratılıp Âmid kenti Selçuklu sınırlarına dâhil edilmişti.¹¹⁹²

Türkiye Selçuklu Devleti kuruluş devrinden itibaren din, ırk, etnik ve kültür ayrımı yapmadan hoşgörü içerisinde izlediği politikası neticesinde bünyesinde her eksimden nüfusa sahip bir devlet yapısına sahip idi. Moğol istilas ile Türkiye'de Güney Doğu Anadolu Bölgesi'ne sığınan ve Hristiyan, Şîî, Mani, Pavlakî, İslâm ve Şamanî inançlara sahip halk ve kitleler bir arada yaşamaktaydı. Samsat yörelerinde Horasanlı Baba İlyas (Baba Resul) olarak bilinen Şamanî inançlara bağlı olan Müslüman Türk şeyhi, peygamberlik iddiasıyla kısa sürede bölgedeki Türkmenleri etrafında toplayarak siyasi ve dini otorite kurmuştu. Baba İshak devlet içerisinde dini ayaklanmayı çıkaracak kuvvete sahip olup Anadolu içlerine hızlıca yayılmıştı. Amasya'ya giderek faaliyetlerini devam ettirmiş ancak Doğu'da bilakis Hârezmliler ile ilişkiyi kesmeyerek siyasi güç kazanmıştı. Sultan II. Gıyaseddin Keyhüsrev'in Baba İshak faaliyetlerine karşı tutumu üzerine Keyhüsrev'e karşı "cihat" ilan edilerek askeri mücadele başlatılmıştı.¹¹⁹³ Adıyaman, Malatya ve Amasya özelinde başlayan ayaklanmalar ülkede Türkmenlerin yağma ve tahrip hareketleri ile şiddetlenmekteydi. Amasya subaşı Mubarizüddin Armağanşah Baba İshak'ı öldürmüş ancak isyan durdurulmamış ve Armağanşah'ı öldürmeyi başarmışlardı. Akabinde Konya üzerine hareket eden "Babaî" Türkmenleri,

¹¹⁹¹ A. Sevim - E. Merçil, **Selçuklular Devleti Siyaset, Teşkilât ve Kültür**, s. 578; Ömer Subaşı, "*Türkiye Selçuklu Devleti'nde Güçlü Bir Kadın: Gürcü Hatun Tamara*", **Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, C. 13, S. 33, (2016), s. 381-394.

¹¹⁹² A. Sevim - E. Merçil, **Selçuklular Devleti Siyaset, Teşkilât ve Kültür**, s. 579; O. Turan, **Selçukluların Zamanında Türkiye**, s. 428-431.

¹¹⁹³ Baba Resul olarak da anılan Baba İshak'ın eski Türk Şamanlarına benzer inançlara sahip olduğu çeşitli rivayetler ile belirtilen hususlar arasında yer almaktadır. Bkz. O. Turan, **Selçukluların Zamanında Türkiye**, s. 440-445. Baba İshak özelinde dervişlerin Türk Şaman geleneğini koruyan ve çağına göre şekillenen bir yapılaşma olduğu öngörülmektedir. Türklerin İslamiyet'ten evvel "atalar kültürü" inancı bu hususu besleyen temel bir öge olarak değerlendirilmektedir. Baba İshak'ın bu belirteçler içerisinde eriyip Türkmenleri etrafında topladığı bilinmektedir. Bkz. İsmet Kayaoğlu, "*Mevlana'nın Çağdaş Derviş Tarikatları, Babalar, Kalenderiler ve Diğerleri*", **Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, C. 31, S. 1, (1990), s. 147-155.

Kışehir'e bağlı Malya ovasında mağlup edilerek yok edilmişlerdi. İsyan sonrası ülkede tekrar Sultan II. Gıyaseddin Keyhüsrev'in dini ve siyasi otoritesi sağlanmıştı.¹¹⁹⁴ Babaî ayaklanması neticelendirildikten sonra Anadolu'da Türk birliği için harekete geçen Sultan Keyhüsrev, Eyyubî üzerine harekete girişmişti. Ancak Moğolların Doğu'da baş gösteren istilaları Türk ve İslâm dünyasında sorun teşkil etmekteydi. Bağdat Abbasi Halifesi Mustansır'ın çabalarıyla iki hükümdar arasında Moğollara karşı birlik olmanın faydasından ötürü uzlaşma sağlanmış ve Şihabüddin Gazi Selçuklulara tâbi olmayı kabul etmişti.¹¹⁹⁵

Moğol ordusu ise Baycu Noyan kumandasında Erzurum üzerine sefer hareketi içerisinde idi. 1242 yılında Erzurum'u kuşatıp kısa sürede şehri işgal etmeyi başarmışlardı. Moğol istilaları Türkiye içlerinde artık ilerlemeye başlamıştı. Sultan II. Gıyaseddin Keyhüsrev sınırdaki hükümdarlara elçiler, hediyeler göndererek ittifak arayışına başlamıştı. Halep Hükümdarı Melikünnasır Salâhüddin, Selçuklu vasalı Ermeniler, ücretli Gürcü, Frank ve Kıpçak askerlerinden oluşan seksen bin kişilik Selçuklu ordusu silah ve yiyecek bakımından bol olan Sivas'ta savunma için uygun olan Köseadağ'a ulaşmıştı. Köseadağ'da yaşanan muharebede Selçuklu ordusunun yanlış stratejisi akabinde Moğolların ezici üstünlük sağladı belirtilir.¹¹⁹⁶ Moğolların üstünlüğü Selçuklu ordusundaki komutan ve askerlerde paniğe neden olmuş, Sultan dâhi savaş alanını terk ederek geri çekilmişlerdi. Dağılan ordu Moğollara karşı mağlup kabul edilerek Sivas işgal edilmişti. Moğollar Kayseri üzerine yürüyerek şehri kuşatmıştı. Samsamüddin Kaymaz ve Fahreddin Ayaz'ın direnişlerine rağmen şehir işgal edilerek yağma edilmişti. Moğol ordusu geri dönüş yolunda Erzincan'da istedikleri altınları

¹¹⁹⁴ A. Sevim - E. Merçil, **Selçuklular Devleti Siyaset, Teşkilât ve Kültür**, s. 579, 580. Babai isyanı bastırılmış olmasına rağmen ileri ki devirlerde sorun teşkil etmeye devam etmiştir. Bilakis Osmanlı Devleti'nin ilk dönemlerinde Börklüce Mustafa ve Şeyh Bedr'üd-din Simâvî ayaklanmaları ve Şah İsmail meselelerinde Babailik hareketlilikleri görülmektedir. Bkz. İ. Kafesoğlu, **Selçuklu Tarihi**, s. 113, 114.

¹¹⁹⁵ A. Sevim - E. Merçil, **Selçuklular Devleti Siyaset, Teşkilât ve Kültür**, s. 581.

¹¹⁹⁶ Selçuklu Ordusu Köseadağ Savaşı'ndan evvel iç meselelerinde yaşadığı isyanlar ile meşgul idi. Saadeddin Köpek'in ileri ki devirlerde devlet içerisinde ayrıştırıcı tutum ve davranışları, birçok değerli devlet adamını saf dışı etmesi savaşın neticesini tayin etmekteydi. Bilakis muharebede kullanılan gayrimüslim askerlerin stratejik hata ile imha edilmesi savaşı etkileyen unsur olarak değerlendirilmektedir. Bkz. Seyhun Şahin, *"Köseadağ Savaşında Selçuklu Ordusunda Gayrimüslimler"*, **Akademik Bakış Uluslararası Hakemli Sosyal Bilimler Dergisi**, S. 64, (2017), s. 404-413.

alamadıkları için büyük yıkım ve kıyımlar gerçekleştirerek Anadolu’da ağır tahribatlar gerçekleştirmişti.¹¹⁹⁷

Sultan II. Gıyaseddin Keyhüsrev’in Moğol istilalarındaki tutumu devletin merkezi otoritesini sarsmış ve yönetimde aksaklıkları beraberinde getirmişti. Neticesinde Çukurova Ermenileri ve Trabzon Komnenosları Moğol vasallığını kabul etmişti. Vezir Mühezzibüddin Ali değerli hediyelerle Baycu Noyan’ın huzuruna gidip “Türkiye’de yüz binden fazla kalenin var olduğunu ve Köseadağ’da bunların savaşmadığını, Türkiye’yi ele geçirmenin güç olduğunu” ifade ederek barış teklifinde bulunmuştu. Moğollara yıllık üç yüz altmış bin gümüş para, on bin koyun, bin sığır ve deve verilmesi karşılığında barış antlaşması yapılmıştı. Ancak antlaşma Batı Moğollarının başı Batu Han’ın onayı ile işleve girmişti. Sultan II. Gıyaseddin Keyhüsrev uzlaşıldığını öğrenince Konya’ya geri dönmüş idi. Antlaşma sonrası Batu Han’ın izniyle Çukurova Ermenileri üzerine sefere çıkılmıştı. Sefer esnasında Sultan Gıyaseddin Keyhüsrev’in ölüm haberi gelmiş ve geri dönülmüştü. Geri dönülmesine rağmen başarı elde edilmiş ve Ermeniler tekrar Selçuklu itaati altına girmişti.¹¹⁹⁸

i. II. İzzeddin Keykâvus

Sultan Gıyaseddin Keyhüsrev ölmeden evvel Gürcü Hatun’dan olan oğlu Alâeddin Keykubad’ı veliaht ilan etmişti. Ancak devlet erkânlarından vezir İsfahanlı Şemseddin, Celâleddin Karatay ve Fahreddin Ebûbekir’in girişimleriyle Türk töresine uyularak büyük erkek evlat İzzeddin Keykâvus tahta çıkarılmıştı.¹¹⁹⁹ Sultan II. İzzeddin Keykâvus’un tahta çıkmasında etkin olan devlet adamları arasında kısa sürede yetki çatışması görülmeye başlamıştı. Vezir İsfahanlı Şemseddin Sultan II. İzzeddin Keykâvus’un annesi Berdûliye Hatun ile evlenerek iktidarını güçlendirmiş ve otoritesini sağlamlaştırmıştı. Devlet içerisinde Şemseddin’in tutum ve davranışlarını Selçuk hanedanına karşı olduğunu düşünen Şerefeddin Mahmut ve tarafları isyana kalkıştı. Vezir İsfahanlı Şemseddin isyanı bastırıp kuvvetini arttırınca hükümdar edasına bürünmüş idi.

¹¹⁹⁷ A. Sevim - E. Merçil, **Selçuklular Devleti Siyaset, Teşkilât ve Kültür**, s. 581-583; O. Turan, **Selçukluların Zamanında Türkiye**, s. 457-461.

¹¹⁹⁸ Hamdullâh Müstevfi-i Kazvîni, **Târîh-i Güzîde (Zikr-i Pâdişâhân-i Selçukiyân)**, (ed. Erkan Göksu), İstanbul 2015, s. 118, 119. A. Sevim - E. Merçil, **Selçuklular Devleti Siyaset, Teşkilât ve Kültür**, s. 583, 584.

¹¹⁹⁹ O. Turan, **Selçukluların Zamanında Türkiye**, s. 477.

Ancak kısa sürede uç bölgelerde Sultan Alâeddin'in oğlu olduğunu iddia eden Ahmet ve Ahmet'e destek olan Türkmenler ülkede yeni bir isyana girişmişti.¹²⁰⁰

Celâleddin Karatay ülkedeki karışıklığın durdurulması için ülkenin yönetiminde İzzeddin Keykâvus, Rükneddin Kılıç Aslan ve Alâeddin Keykubad beraber hareket etmesini ve ortak yönetim önerisinde bulundu.¹²⁰¹ Ancak önce öneri kabul edilmemişti. Akabinde Kılıç Arslan ve Keykâvus Konya'ya bağlı Ruzbe ovasında savaşmış ve Keykâvus galip gelmişti. Keykâvus, Celâleddin Karatay'ın "üç kardeş saltanatı" önerisini yürürlüğe koydu. Karatay ise her üç sultanın atabegi olmuş ve devlet içerisindeki sorunlar bir süreliğine durgunlaşmış idi.¹²⁰² Kişisel menfaatlerin ön planda tutulduğu Selçuklu devlet yönetiminde, Moğol baskıları da kendisini hissettirmektedir. Batu Han'a değerli hediyelerle giden devlet adamları yeni görev ve vasıflar ile geri dönüyorlardı ve Konya'dan atanan devlet erkânı ile çatışmaktaydılar. İkili bir sistem içerisinde istikrar sağlamayan çalışan Türkiye Selçuklu Devleti buhran dönemi yaşamaktaydı. İzzeddin Keykâvus Moğolistan'a davet edildiği için yola çıktığı esnada Celâleddin Karatay vefat etmişti. Kılıç Arslan'ın Keykâvus'un yokluğunda saltanata tek başına hâkim olma ihtimalinden dolayı seyahat yarıda bırakılmıştı. Moğolların davetine icabet için Alâeddin Keykubad gönderilmişti. Devlet adamları içerisinde Keykubad'ın seyahati Moğolistan'da "sultan" ilan edilme meselesi olarak değerlendirilmeye başlanmıştı. Erzurum yakınlarında Alâeddin Keykubad zehirlenerek öldürülmüş ve mesele neticelenmişti. Saltanatta artık İzzeddin Keykâvus ve Kılıç Arslan söz sahibi idi. Keykâvus'un içki, kadın ve eğlenceye düşkün olması devlet adamlarını tedirgin etmekteydi. Kılıç Arslan bu hususu dikkate alarak Kayseri üzerine yürümüşü. Kayseri'ye kolaylıkla ulaşmak için kıyafet değiştirdiği belirtilir. Akabinde her iki kardeş saltanat mücadelesi için Ahmethisar yöresinde karşılaşmış ve Kılıç Arslan mağlup edilmişti. Böylece II. İzzeddin Keykâvus Türkiye Selçuklu Devleti yönetiminde tek isim olmayı başarmıştı.¹²⁰³

Sultan II. İzzeddin Keykâvus devrinde Moğol evvelinde yapılan anlaşma gereğince yıllık ödeme dışında birçok kez ödeme yapılmaktaydı. Adliye Nâzırı Fahreddin Ali'nin girişimiyle Batu Han'dan bu tür ödemeleri engellemek adına ferman alınıp

¹²⁰⁰ A. Sevim - E. Merçil, **Selçuklular Devleti Siyaset, Teşkilât ve Kültür**, s. 585.

¹²⁰¹ Faruk Sümer, "*Keykâvus II*", **DİA/XXV**, Ankara 2002, s. 355.

¹²⁰² O. Turan, **Selçukluların Zamanında Türkiye**, s. 485-488.

¹²⁰³ A. Sevim - E. Merçil, **Selçuklular Devleti Siyaset, Teşkilât ve Kültür**, s. 586, 587.

durdurulmuştu. Ancak Baycu Noyan bu durumdan memnun değildi. Üstelik İran ve Batı ülkelerine genel vali olarak atılan Hülâgu'dan sonra ordugâhından ayrılmak zorunda da kalmıştı. Noyan yönünü Türkiye Selçuklularına çevirerek kışlak ve yaylak talebinde bulunmuştu. Devlet adamları içerisinde Noyan'ın gücünün zayıfladığını ve savaşılarak durdurulacağını düşünenler mevcut idi. Aksine isteklerinin karşılanmasını savunanlar da vardı. Fakat Noyan ile Aksaray yakınlarında Sultan Han'ı yörelerinde savaşmış ve Selçuklu mağlup edilmişti. Keykâvus Alâiyye'ye kaçmış ve Noyan Konya'ya ilerlemişti. Saray Kâhyası Nizameddin Ali halktan topladığı paralar ile şehrin yağmalanmasını engellemeyi başarmıştı.¹²⁰⁴ Baycu Noyan'ın Selçuklu topraklarındaki ilerleyişi Sultan İzzeddin Keykâvus'un Bizans'a sığınmasını sağlayacak kadar şiddetli ilerlemekteydi. Noyan'ın buyruğu ile Rükneddin Kılıç Arslan hapisten çıkartılıp Selçuklu tahtına oturtulmuştu.¹²⁰⁵ Ancak Kılıç Arslan'ın saltanatı kısa sürmüştü. Keykâvus, Baycu Noyan'ın İlhanlı Hükümdarı Hülâgu ile Bağdat seferine çıkmasından faydalanıp İznik Bizans İmparatoru II. Theodoros Laskaris'ten askeri destek alarak Anadolu içlerine ilerlemeye başladı. Kılıç Arslan önce Kayseri, daha sonra Tokat'a kadar çekilmişti. Ancak ülke Hülâgu tarafından İzzeddin Keykâvus ve Rükneddin Kılıç Arslan arasında bölüştürülerek yönetilmesi kararlaştırılmıştı. Kısa süre sonra Keykâvus'un eğlenceye düşkünlüğü ve Moğollara yıllık ödemesini aksatması Moğollarla ilişkilerinin bozulmasına neden olmuştu. İzzeddin Keykâvus Moğollarla siyasi ilişkisini düzeltmek için değerli hediyelerle Hülâgu'nun huzuruna çıkmak için yolculuğa dahi çıkmıştı. Ancak Alıncak Noyan'ın Türkiye içlerine ilerlediğini öğrenip Antalya'ya gitmiştir. İttifak arayışında Mısır Türk Memlûklü Hükümdarı Baybars'dan yardım talebinde bulunmuş. Ancak olumlu bir netice alamamıştı. Sultan Keykâvus son çare Bizans'a sığınmıştı. Daha sonra Altınorda Hükümdarlığı'nın Bizans topraklarına düzenlediği istilalarla Kırım kıyılarına yerleşmeyi başarmıştı. 1279/80 yıllarında Kırım'da vefat ettiği aktarılmaktadır.¹²⁰⁶

j. IV. Rükneddin Kılıç Arslan

II. İzzeddin Keykâvus'un ölümüyle IV. Rükneddin Kılıç Arslan Selçuklu saltanatında iktidarı elinde tutan tek isim idi. Aslen II. Gıyaseddin Keyhüsrev'in

¹²⁰⁴ A. Sevim - E. Merçil, *Selçuklular Devleti Siyaset, Teşkilât ve Kültür*, s. 587, 588.

¹²⁰⁵ O. Turan, *Selçukluların Zamanında Türkiye*, s. 501, 502; Faruk Sümer, "*Keykâvus II*", s. 356.

¹²⁰⁶ A. Sevim - E. Merçil, *Selçuklular Devleti Siyaset, Teşkilât ve Kültür*, s. 588, 589.

ölümüyle başlayan ve IV. Rükneddin Kılıç Arslan devrine kadar yaşanan buhran, yönetimdeki istikrarsızlık ve devlet adamlarının yönetimde yetkilerinin artması askeri stratejilerde hatalara neden olmuştu. Kılıç Arslan'ın tek iktidar olarak görüldüğü esnada ise Trabzon Komnenosları devletin otorite zayıflığından faydalanarak Sinop'u ele geçirmişti. Ancak kısa sürede Sultan Kılıç Arslan ve Muineddin Süleyman Pervane şehri geri almayı başarmıştı. Pervane şehrin kuşatmasındaki etkin rolüne Moğol kuvvetini de dayandırarak Sinop şehrini almak istemiş ve Sultan Kılıç Arslan Pervane'ye karşı gelemeyerek şehri vermeye mecbur kalmıştı.¹²⁰⁷ Muineddin Süleyman Pervane sonra ki devirde Sinop'ta Pervaneoğulları Beyliği kuracak kadar kuvvetlenecektir. En son hamlesinde ise Sultan Kılıç Arslan'ı zehirleterek öldürmeyi başarmıştır.¹²⁰⁸

k. III. Gıyaseddin Keyhüsrev

IV. Rükneddin Kılıç Arslan'ın öldürülmesiyle oğlu III. Gıyaseddin Keyhüsrev saltanata geçmiştir. Muineddin Süleyman Pervane, Sultan III. Gıyaseddin Keyhüsrev'in saltanatlığında devlet işlerinde etkili olmaya devam etmişti. IV. Rükneddin Kılıç Arslan ve III. Gıyaseddin Keyhüsrev dönemlerinde Pervane'nin siyasi otoritesinin baskınlığından ötürü bu dönemler "Pervane Devri" olarak anılmaktaydı. Önemli mevkilere yerleştirdiği adamlarla devlet içerisindeki otoritesi kuvvetlenmişti.¹²⁰⁹

Kösedağ Savaşı'nda yaşanan mağlubiyetin ardından Türkiye Selçukluları içerisinde yönetim eksikliği belirmişti. Yönetimdeki istikrarsızlık Türkmen isyanlarını tetiklemişti. Moğol istilaları ise devlet içerisindeki hâkimiyet boşluğundan faydalanarak ülkede baskın politikalar oluşturmuştu. Moğolların siyasi politikalarından ziyade Selçuklular üzerinde bilakis iktisadi otorite kurma faaliyetleri görülmektedir.¹²¹⁰ Abaka Han'ın Türkiye içlerinde yeni bir görev ataması ile Selçuklu yönetiminde Toktu Noyan etkisi görülmeye başlamıştı. Muineddin Süleyman Pervane etkisini Noyan'ın yönetim içinde baskın politikası ile kaybetmekteydi. Moğolların Türkiye içlerinde kuvvetini

¹²⁰⁷ O. Turan, *Selçukluların Zamanında Türkiye*, s. 545, 547.

¹²⁰⁸ A. Sevim - E. Merçil, *Selçuklular Devleti Siyaset, Teşkilât ve Kültür*, s. 590, 591.

¹²⁰⁹ A. Sevim - E. Merçil, *Selçuklular Devleti Siyaset, Teşkilât ve Kültür*, s. 590, 592. Sultanın tahta çıkış yaşı için çeşitli bilgiler mevcuttur. Neşrî ve Müneccimbaşı'ya göre iki buçuk yaşında, Aksaray'ı'ya göre altı yaşında, Ebu'l-Fidâ ve Ebû'l-Farac'a göre de dört yaşındadır. Bkz. Yasemin Aktaş, "Anadolu Selçuklu Sultanı III. Gıyaseddin Keyhüsrev ve Saltanatının İlk Yılları", *Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, S. 55, (2015), s. 200. Pervane'nin siyasi otoritesini kuvvetlendirmek için II. Gıyaseddin Keyhüsrev'in eşi olan, siyasi ve iktisadi güce sahip Gürcü Hatun ile evlendiği görülmektedir. Bkz. Ömer Subaşı, "Türkiye Selçuklu Devleti'nde Güçlü Bir Kadın: Gürcü Hatun Tamara", s. 394-397.

¹²¹⁰ Y. Aktaş, "Anadolu Selçuklu Sultanı III. Gıyaseddin Keyhüsrev ve Saltanatının İlk Yılları", s. 206, 207.

arttırmak için Abaka Han oğlu Budist Argun ile IV. Kılıç Arslan'ın kızı Selçuk Hatun'u evlendirmişti.¹²¹¹ Akabinde Hatîroğlu Şerefeddin Mesut Moğollara karşı Kayseri Pınarbaşı'nda isyana kalkışmıştı. Ancak Moğol ve Selçuklu kuvvetleri isyanı bastırıp Mesut öldürülmüştü. Türk Memlûklü Hükümdarı Meliküzzahir Rükneddin Baybars'a Türkiye Selçuklu Devleti'nin Moğol baskılarından ve devlet içerisindeki istikrarsızlıktan muzdarip olan devlet adamları ve emîrlar tarafından yardım çağrısı gitmekteydi. Selçuklu halkının Baybars'ı bir kurtarıcı olarak gördüğü belirtilir. Baybars Selçuklu içlerinde 1277 yılında otuz bin kişilik ordusuyla Moğollar mücadele etmiştir. Moğollar bozguna uğratılmış ve Kayseri'de halkın törenlerle zaferin kutlandığı aktarılır. Ancak Baybars'ın zaferi Pervane'nin ikili siyaseti nedeniyle sonuçsuz kalmış ve Baybars Mısır'a geri dönmek zorunda kalmıştı. Abaka, mağlubiyet haberi üzerine Türkiye'ye içlerine ilerlemiş ve Selçuklu kentleri için tahrip ve yağma emri vermişti. Abaka Türkiye yönetimini kardeşi Konkurtay Noyan'a bırakıp Pervane ve Fahreddin Ali ile birlikte Azerbaycan'a geri dönmüştür. Dönüş yolunda Pervane'nin ihanet ettiği tespit edilmiş ve öldürülmüştü.¹²¹²

Moğol baskısı Selçuklu beyleri içerisinde tepki çekmeye devam etmekteydi. Karamanoğlu Kerimüddin Mehmet Bey Hatîroğlu ile ittifak kurmuş ve Baybars'dan destek alarak Moğollara karşı isyana kalkışmıştı. Mehmet Bey müttefiklerini arttırdıkça hâkimiyet alanını genişletmişti. Ayrıca Sultan İzzeddin Keykâvus'un oğlu olarak iddia ettiği Gıyaseddin (Alâeddin) Siyavüş ile isyan harekâtını meşrulaştırmıştı. Konya üzerine yürüyerek Siyavüş Selçuklu Sultanı, Mehmet Bey'i vezir ilan etmiş, kendisi adına hutbe okutulmuş ve sikke kestirilmişti. Başlangıçta başarılı ilerleyen Siyavüş ve Mehmet Bey, Moğol ve Selçuklu ordusu karşısında ağır darbeler almışlardı. Çareyi kaçmakta bulan ikili daha sonra yakalanmış ve öldürülmüşlerdi.¹²¹³ Selçuklu içlerindeki karışıklık Moğolların siyasi ve iktisadi olarak Selçukluya el koymasını kolaylaştırmaktaydı. Kongurtay Türkiye'de siyasi düzeni sağlamak için, Cüveynî ise Selçuklu maliyesini Moğol malî

¹²¹¹ O. Turan, **Selçukluların Zamanında Türkiye**, s. 554.

¹²¹² A. Sevim - E. Merçil, **Selçuklular Devleti Siyaset, Teşkilât ve Kültür**, s. 592-596. Pervane, Moğollara karşı Türkiye Selçuklu Devleti içerisinde siyasi düzeni sağlama ve otoriteyi tek kişide tutmayı başarısı ile "dünya devlet adamları ve dahilerinden" biri olarak belirtilmektedir. Bkz. O. Turan, **Selçukluların Zamanında Türkiye**, s. 570.

¹²¹³ Siyavüş'ün diri diri derisinin yüzüldüğü ve postuna saman doldurularak öldürüldüğü ve şehirde ibreti alem için dolaştırıldığı belirtilir. Bkz. İbrahim Artuk, "*Sahte Selçuklu Sultanı Cimri*", **Tarih Dergisi**, C. 9, S. 13, (1958), s. 151-160.

sistemine göre düzenlemek için görevlendirilmişti. Kısa sürede Moğollar Selçukluların tüm gelirlerine el konulduğu belirtilmektedir. Türkiye içlerinde yaşanan bu sorunlar esnasında II. İzzeddin Keykâvus'un Kırım'da veliaht ilan ettiği oğlu Gıyaseddin Mesut, Selçuklu Sultanlığı için Kayseri'ye yerleşmiştir. Abaka Han'ın huzuruna çıkarak Erzurum, Erzincan, Sivas, Diyarbakır ve Harput'un yönetimini aldı. Akabinde Abaka Han vefat edince Türkiye Selçuklu Devleti Sultan Gıyaseddin Keyhüsrev ve Gıyaseddin Mesut arasında bölüştürülmüş idi. Ancak Keyhüsrev bunu kabul etmemişti.¹²¹⁴ İlhanlının yeni Hükümdarı Argun Han'ın katına çıkıp durumu arz etmesine rağmen Sultanlıktan azledilmiş ve boğularak öldürülmüştü.¹²¹⁵

I. II. Gıyaseddin Mesut

II. Gıyaseddin Mesut (Şubat 1284) Konya'da Türkiye Selçuklu Devleti tahtına çıkarak Sultan ilan edilmişti. Halk içerisinde bulunduğu keşmekeş sonrasında yeni hükümdarı büyük bir sevinç ile karşılamıştı. Ancak Türkmen isyanları ve Moğol istilaları devam etmekteydi. Geyhatu Moğol ordusuyla Erzincan'da yaylak ve kışlak kurmuştu. Moğol askerlerinin tüm giderleri Selçuklu devlet hazinesinden karşılanmaktaydı. Devlet yönetiminde ise saltanat mücadelesi devam etmekteydi. II. Gıyaseddin Keyhüsrev'in annesi saltanatı iki torunu ve Sultan Mesut arasında paylaştırmak istiyordu. Çocukların Keyhüsrev'den olmadığı tespit edilince bu sorun ortadan kaldırılmıştı. Akabinde Anadolu Beyliklerinde hareketlenmeler yaşanmaya başlamıştı. Moğol ve Selçuklu kuvvetlerinin işbirliği ile Karamanlı, Germiyanlı ve Eşrefoğulları Sultan Mesut'a itaatlerini bildirerek Anadolu'da isyanlar durdurulmuştu.¹²¹⁶

Devlet içerisinde suların durgunlaşmaması dış baskıların artmasına sebebiyet oluşturmuştu. Moğollar bu devirde Türkiye Selçuklu Devleti'nin iktisadi, siyasi ve askeri yönetimini fiilen işgal etmişti. Türkiye Selçuklu içlerinde Moğol taraftarı yöneticiler ve diğerleri olarak ayrışmalar görülmeye başlanmıştı. Moğol taraftarı yöneticiler Moğolların maddi istekleri doğrultusunda halk üzerinde baskıyı arttırmıştı.¹²¹⁷ Ağır vergi içerisinde yaşam sürmekte güçlük çeken halk, Anadolu içlerinde bölgesel göçler gerçekleştirmeye

¹²¹⁴ O. Turan, *Selçukluların Zamanında Türkiye*, s. 599.

¹²¹⁵ A. Sevim - E. Merçil, *Selçuklular Devleti Siyaset, Teşkilât ve Kültür*, s. 596-598.

¹²¹⁶ O. Turan, *Selçukluların Zamanında Türkiye*, s. 601, 618-622; Muharrem Kesik, "Mesud II", *DİA*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/mesud-ii> (04.09.2020).

¹²¹⁷ O. Turan, *Selçukluların Zamanında Türkiye*, s. 629-631.

başlamıştı. Selçuklular Moğol baskısı ve zulmü içerisinde yaşamaktan ziyade Anadolu'daki Türkmen Beyleri öncülüğünde direnişlere devam etmekteydi. Karamanlılar Sultan Mesut'un Kayseri'de olmasını, Geyhatu'nun Türkiye'den ayrılmasını fırsat bilerek Konya'yı kuşatarak yeni bir direniş hareketine başlamışlardı. Sultan Mesut Geyhatu'ya haber göndererek Moğol kuvvetleriyle isyanı bastırmayı başarmıştı. Moğol ve Selçuklu kuvvetleri akabinde Kuzey'de Selçuklu-Moğol yönetimine karşı olan Kastamonu hâkimi Çobanoğullarından Muzaffeirüddin Yavlak Arslan ve II. İzzeddin Keykâvus'un oğlu Rükneddin Kılıç Arslan üzerine ilerlemişti. Kuzey'de düzen tekrar sağlanmasına rağmen Karamanlı ve Eşrefoğulları Beyleri yeniden harekete geçmişti. Halep Türkmenleri ise Doğu Anadolu'da Sivas'a kadar ilerlemeyi başarmışlardı. Bu devirde Moğol ülkesinde saltanat mücadeleleri görülmeye başlamıştı. İlhanlı Hükümdarı Geyhatu'nun eğlenceye düşkünlüğü ülkede ekonomik buhrana neden olmuş ve halkın tepkisini çekmişti. Hülâgu'nun torunu Baydu Geyhatu'ya karşı isyan hareketine başlamış ve İlhanlı tahtına oturmayı başarmıştı. Baydu'nun kötü yönetimi ile Gazan Han İlhanlı saltanatını devralmıştı. Gazan Han Türkiye Selçuklularında başıbozuk düzenden ötürü Moğol kuvvetleri komutanlığına sürekli yeni tayinler yapmaktaydı. Ancak iç düzen sağlanamıyordu. Sultan Mesut'u tahttan indirip Hemedan'a sürmüştü. III. Alâeddin Keykubad tahta çıkana kadar Türkiye Selçuklu tahtı iki yıl kadar boş kalmıştı.¹²¹⁸

m. III. Alâeddin Keykubad

III. Gıyaseddin Mesut'un amcaoğlu III. Alâeddin Keykubad Selçuklu tahtına çıkarılmıştı. Sultan Keykubad Hülâgu'nun kızıyla evlenerek Türkiye Selçuklu hâkimiyetini yarılığla aldı. Ancak Sultan'ın devlet yönetimine hakkı hukuken bulunurken fiilen bir mana ifade etmemekteydi. İsyanlar ve “dörtlü mâli idare” yönetimi devletin istikrarını ve nizamını bozmaktaydı.¹²¹⁹ Yönetimdeki başıbozukluk, halk içerisinde vergi adı altında toplanan paralar büyük tepkilere yol açacaktı. Abışga Noyan halkın şikayeti üzerine harekete geçmiş ve Sultan Alâeddin Keykubad Gazan Han tarafından idam kararı

¹²¹⁸ A. Sevim - E. Merçil, **Selçuklular Devleti Siyaset, Teşkilât ve Kültür**, s. 599-602.

¹²¹⁹ O. Turan, **Selçukluların Zamanında Türkiye**, s. 640, 641; A. Sevim - E. Merçil, **Selçuklular Devleti Siyaset, Teşkilât ve Kültür**, s. 603, 604.

ile yargılanmıştı. Ancak Hulâgü'nün kızı ile evli olması ölümden kurtulmasını sağlamış ve İsfahan'da belirli miktar maaş ile yaşamasına müsaade edilmişti.¹²²⁰

n. II. Gıyaseddin Mesut (İkinci Saltanatı)

III. Alâeddin Keykubad sultanlıktan azledilince II. Gıyaseddin Mesut ikinci kez Selçuklu tahtına geçmişti. 1308 yılında vefat ettiği aktarılır. Akabinde III. Gıyaseddin'in oğlu V. Kılıç Arslan tahta çıkmış.¹²²¹ 1318 yılında Timurtaş Noyan'ın Selçuklu şehzadelerini öldürtene kadar hükümdarlık yaptığı belirtilir.¹²²² Türkiye Selçuklu Devleti Moğolların yönetimi altında hüküm sürmeye başladığı devirden itibaren fiilen yıkılmıştı. Devrin sultanlarının zayıf olması bu süreci hızlandırmıştır.

D. ÖN ASYA SELÇUKLULARINDA TÜRK KADIN GİYİM-KUŞAMI

Büyük Selçuklu ve Türkiye Selçuklu Devletleri, bir imparatorluğun Doğu ve Batı yönetimi olarak değerlendirilmektedir. Bu nedenle giyim-kuşam unsurlarının da birlikte değerlendirilmesi uygun görülmüştür. İran ve Suriye bölgesinden Anadolu içlerine ilerleyen Türklerin giyim-kuşamı devrin ihtiyaçlarına göre değişim ve dönüşümlere uğramaktadır. Fakat Türk giyim-kuşamı Orta Asya olarak atfettiğimiz Türkistan bölgesinde yer alan arkeolojik buluntular özelinde paralellik göstererek yenilenmiştir. Selçuklu Devri içerisinde de bu husus bir aidiyet duygusu olarak korunarak devam etmiştir. Türk giyim-kuşamı tarihinde Selçuklular devrinin kuruluş yıllarında “*Oğuz kıyafeti*” olarak belirtilen aidiyetler mevcut idi. Alp Arslan'ın vefatından altmış yıl kadar sonra “*Türkmen kıyafeti*” olarak yeni oluşum görülmektedir. Fakat bu oluşum giyim-kuşamda köklü değişikliklerden ziyade İslâmiyet'in nüfuzu ile değişimlere atfedilmekteydi. Mehmet Altay Köymen Selçukluların ve çağdaşlarının Türk giyim-kuşamına gösterdiği ilgi ve alakayı belirtmek adına Haleb Mirdasoğulları hükümdarı Mahmud'un Alp Arslan'ın huzuruna çıkarken Oğuz kıyafetine büründüğünü; Bâtınîlerin Bağdat'a Türk kıyafeti ile girdiklerini aktarmaktadır.¹²²³ Faruk Sümer ve Ali Sevim, İslâm kaynaklarından Selçuklulara dair bilgiler verdikleri ortak eserlerinde, Selçukluların

¹²²⁰ O. Turan, *Selçukluların Zamanında Türkiye*, s. 648, 649; Faruk Sümer, “*Keykubad III*”, *DİA/XXV*, Ankara 2002, s. 360-361.

¹²²¹ O. Turan, *Selçukluların Zamanında Türkiye*, s. 659.

¹²²² A. Sevim - E. Merçil, *Selçuklular Devleti Siyaset, Teşkilât ve Kültür*, s. 605; O. Turan, *Selçukluların Zamanında Türkiye*, s. 660-665.

¹²²³ M. Altay Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi C. III Alp Arslan ve Zamanı*, Ankara 1992, s. 51, 52.

giyim-kuşamlarını da aktarmaktadır. Bizans müverrihi Attalates'in "İskit" olarak tanımladıkları Oğuz ve Peçeneklerin giyim-kuşamlarının Selçuklular ile benzer olduğunu belirtmektedir.¹²²⁴ Ermeni kaynaklarında Anadolu'ya giren Türk atlılar "*Mızrak, ok ve yaydan oluşan silâhları çekili, beli kemerli, uzun ve örülü saçlı, rüzgâr gibi uçan*" olarak tarif edilmektedir.¹²²⁵ Selçuklu devri kadın giyim-kuşamında kullanılan ürünlerin erkeklerin kullandıkları öğeler ile paralellik gösterdiği ancak kadınlara ait ürünlerin oldukça bol tasarlandığı belirtilmektedir.¹²²⁶

Selçuklu devri aslen Türklerin Türk-İslam sentezini oluşturmaya başlamış ve gelişmekte olan bir kültür höyüğü edasına sahiptir. Başlangıçta halife gölgesinde Müslüman devletlerinde görev alan Türklerin Türk-İslam devleti kurması neticesinde Türk kültürünü İslam ile harmanlamayı başarmıştı. Selçuklu devri giyim-kuşamına da yansıyan bu husus, Türkler için halife tarafından özel olarak kurdurulan Cevsak-ül Hakani Sarayı'nda yer alan kadın tasvirlerinde eğlence dünyasındaki rakkase kadın betimlemelerinin sık sık yer verildiği görülmektedir. Gönül Öney bu hususu bilakis eleştirip Büyük Selçuklu Devleti'nin varlığı ile İran coğrafyasındaki kadın tasvirlerinin yaşadığı değişime vurgu yapmaktadır.¹²²⁷ Türk kadınları çağdaşları oldukları komşu medeniyetlerinden farklı olarak toplum içerisinde önemli mevkide yer almaktaydı. Selçukluların Araplarla olan ilişkisi neticesinde bu husus göz önüne çıkarılmış olmasına rağmen meselenin kökleri yabanileştirilen Türk Bozkır kültürüne dayanmaktadır.

Türkiye Selçuklularında giyim-kuşama dair çeşitli meslek gruplarının varlığı dikkat çekmektedir. Orta Asya'da temel gereksinimler için hane içerisinde üretilen giyim-kuşam materyalleri Anadolu'da Selçuklular ile birlikte köklü meslek grupları olarak zikredilmektedir. Kumaşı üretenlerden ziyade ticareti ile ilgilenenlere "*bezzâz*" denilmekteydi. Bezzâz sözü aynı zamanda bezin bir elbise türü için de

¹²²⁴ F. Sümer – A. Sevim, *İslâm Kaynaklarına Göre Malazgirt Savaşı*, s. XII.

¹²²⁵ A. Sevim, *Anadolu'nun Fethi Selçuklular Dönemi*, s. 3, 4; A. Sevim – E. Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi Siyaset, Teşkilât ve Kültür*, s. 24.

¹²²⁶ Tuğrul Bey'in üvey oğlunun Enûşervân'ın hapsedildiği kalede öldürülmesi için gönderilen kale muhafızlarından kaçmak için önce cariyesinin pencereden atladığı ve elbisenin bol kesimden oluştuğu için cariyeyi dağa doğru sürüklediği ve sadece kolunun kırıldığı aktarılmaktadır. Enûşervân'ın pencereden atlaması ile vücudunun paramparça olduğu belirtilmektedir. Bkz. M. Altay Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi C. III Alp Arslan ve Zamanı*, s. 53, 54.

¹²²⁷ Gönül Öney, "*Tarihten Yansımalarla Büyük Selçuklu Seramiklerinde Kadın*", *SanatTarihi Dergisi*, S. XVII/I, (Nisan 2008), s. 58.

kullanılmaktaydı.¹²²⁸ Selçuklu devrinde Malatya sanayi ve ticaret alanında ileri seviyede bir şehirdir. Kumaş dokunan tezgâhlar “navl” olarak anılıyor. Tezgâhların miktarı ise 12.000 ve 19.000 bâliğ olarak belirtiliyordu.¹²²⁹ İpek satan kimselere “*kattân*”, keten satan kişilere “*kettân*” denilmekteydi.¹²³⁰ Kumaşın bir sanatkâr elinde şekil bulması için “*derzi*” ye başvurulmaktaydı.¹²³¹ İnsanların hava şartlarına göre korunma ihtiyacı dokumacılık mesleğinin ortaya çıkmasında rol oynamıştı. Dokumacılara “*culâhe, cûllâh, nessâc*” denilirken çadır bezi ve perde dokuyana “*câme-bâf*” denilmekteydi.¹²³² “*Câme*” kelime manası itibariyle elbiseyi karşılamasına rağmen Büyük Selçuklu, Eyyubi ve Memluklu Devletlerinde maaş, ücret manalarında da kullanılmaktaydı.¹²³³ Ayrıca çadır bezi ve perde dokuyan kişilerin ayrı olarak belirtilmesi çadır bezi ve perdenin ustalığının farklı olduğunu ifade etmektedir. Mevlana elbise dokuyucularına “*hülle-bâf*” demektedir.¹²³⁴ Çırpıcı, yıkayıcı, elbise yıkayıcısı, çamaşırcısına “*gâzur, kassâr*” tabiri kullanılmaktaydı.¹²³⁵ Yıkayıcıya “*şûyende*” de denilmekteydi.¹²³⁶ Keten ve pamuklu bez satıcısına “*kirbâsî*” denilmekteydi. Dîvân-ı Kâmil olarak da bilinmektedirler.¹²³⁷ Elbise üretiminin yanı sıra elbise satan kimseler de mevcut idi. “*Köhne-furûş*” olarak anılmaktadırlar.¹²³⁸ Boyacı, elbise ve bez boyacısı “*sabbâğ*” olarak anılmaktadır. Elbiseden ziyade mücevher yapımcıları manasında da kullanılmaktaydı.¹²³⁹

Anadolu Selçuklular devrinde meslekler, Ahi teşkilatı içerisinde evrimleşmeye ve işin ehli sanatının kurumlaşmasına şahitlik etmektedir. Anadolu’nun Türk yurdu haline gelmesi için sarf edilen çabaların sosyo-kültürel faaliyetlerinden biri olan Ahi teşkilatı Moğol İstilalarını takip eden yıllarda oluşmuştur. Fütüvvet anlayışı temelinde oluşan bu

¹²²⁸ Erdoğan Merçil, *Türkiye Selçukluları’nda Meslekler*, Ankara 2, 000, s. 13.

¹²²⁹ O. Turan, *Selçukluların Zamanında Türkiye*, s. 655.

¹²³⁰ E. Merçil, *Türkiye Selçukluları’nda Meslekler*, s. 24.

¹²³¹ E. Merçil, *Türkiye Selçukluları’nda Meslekler*, s. 15, 22, 23. E. Merçil bugün de devam eden ve Türkiye Selçuklularında da görülen bir adetten bahsetmektedir. Mevlânâ’nın yırtılan feracesini eşi Kira Hatun Mevlânâ’nın üzerinde dikerken ağzına yaprak, saman çöpü yahut kağıt parçası alması gerektiğini düşünmüş. Mevlânâ ise “*İşte ben ağzıma ‘Kul hüv’allahü ahad (o Allah tektir)’i aldım ve Allah’ı dişimle adamakullı yakaladım.*” demiş. Bkz. E. Merçil, *Türkiye Selçukluları’nda Meslekler*, s. 17.

¹²³² E. Merçil, *Türkiye Selçukluları’nda Meslekler*, s. 18.

¹²³³ Reşîdü’-d-dîn Fazlullâh, *Selçuklular Câmî’ü’t-Tevârîh (Zikr-i Târih-i Âl-i Selçûk)*, s. 57 (56 no’lu dipnot).

¹²³⁴ E. Merçil, *Türkiye Selçukluları’nda Meslekler*, s. 19.

¹²³⁵ E. Merçil, *Türkiye Selçukluları’nda Meslekler*, s. 22, 23.

¹²³⁶ E. Merçil, *Türkiye Selçukluları’nda Meslekler*, s. 29.

¹²³⁷ E. Merçil, *Türkiye Selçukluları’nda Meslekler*, s. 25.

¹²³⁸ E. Merçil, *Türkiye Selçukluları’nda Meslekler*, s. 26.

¹²³⁹ E. Merçil, *Türkiye Selçukluları’nda Meslekler*, s. 28.

yapılaşmanın bir parçası olarak kadınların bir araya geldiği “*bacıyân-ı rum*” ise kadınlarımızın el sanatlarıyla uğraşması neticesinde oluşmuştur. Ancak ileri ki evrelerde baciyan-ı rum faaliyetlerinin siyasi, iktisadi ve dini alanlarda genişlettikleri görülmektedir.¹²⁴⁰

a. Başlık

Selçuklular devri ile başlık tasvirlerinde klasik Türk başlık örnekleri görülmeye devam etmiştir. Saç ve saç örgüleri temelinde ilerleyen başlık örnekleri bu devirde de görülmüştür. Örgülü saçın kulak arkasında bağlanması, omuza yahut bele kadar inen örgüler, örgüleri değerli taşlar ile süslenmesi temel baş süslemeleri arasında yer almaktadır.¹²⁴¹ Külâhçı, şapkacılar “*külâh-dûz*” olarak anılan bir meslek grubunun varlığı görülmektedir. Konya Yeni Çarşı’da bir sıra külâhçıların varlığından bahsedilir. Beyaz külâhı uç beylerinden Muhammed’in icat ettiği belirtilen bir diğer husustur. Sultan I. Alaeddin devrinde “Keykubadî külâh”ın kullanıldığı da aktarılmaktadır.¹²⁴² Ufak başlık tipi olarak değerlendirilen külâhlar bere şeklinde kullanılabilecek ürünleri de içermektedir. “*Kanathlı külâh*” tipi ile farklılıkları olan başlık modelimizin Osmanlı döneminde de varlığının korunduğu belirtilmektedir.¹²⁴³ Kürkün giyim-kuşam unsurları içerisinde genellikle üst giyim öğeleri ile bütünleştirilmektedir. Fakat Türklerin yaşadığı coğrafyaların bir getirisi olarak hayvan post ve kürklerinden “börk” olarak atfettiğimiz başlık modelleri de üretilmekteydi. Börk çuhadan yapılmaktadır. Süslemeleri ile Türk giyim-kuşamında her daim önem arz etmeye devam etmiştir. Selçuklu devri minyatürlerinde, seramiklerinde örneklerine sıklıkla rastlanılmaktadır. Börklerin arasında tepesi devrik olan “*üsküf*” börklerinin kullanıldığı belirtilen bir diğer husustur.¹²⁴⁴ Nureddin Sevin *Selçuklu Sarayında Aynalı Kadın*” olarak betimlediği kadın tasvirinde, erkek börk modeline benzer olan ön ve yan taraflarında siperli olup sırma işlemleri sahip

¹²⁴⁰ G. Öney, “*Tarihten Yansımalarla Büyük Selçuklu Seramiklerinde Kadın*”, s. 60; Yasemin Tümer Erdem – Halime Yiğit, *Bacıyân-ı Rûm’dan Günümüze Türk Kadınının İktisadî Hayattaki Yeri*, İstanbul 2010, s. 26-31.

¹²⁴¹ Saçın örgülü, kıvrıkcık ve kulak arkasında toplanma örnekleri sikkeler üzerinde dahi işlenen bir unsur olarak kullanılmaktaydı. Bkz. Ö. Süslü, *Tasvirlere Göre Anadolu Selçuklu Kıyafetleri*, s. 149, 150; Mehmet Önder, “*Selçuklu Devri Kadın Başlıkları*”, *Türk Etnografya Dergisi*, S. VIII, (1973), s. 2.

¹²⁴² E. Merçil, *Türkiye Selçukluları’nda Meslekler*, s. 26.

¹²⁴³ Ö. Süslü, *Tasvirlere Göre Anadolu Selçuklu Kıyafetleri*, s. 154, 155.

¹²⁴⁴ M. Altay Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi C. III Alp Arslan ve Zamanı*, s. 58; Ö. Süslü, *Tasvirlere Göre Anadolu Selçuklu Kıyafetleri*, s. 155. Mehmet Önder “*üsküfleri*” külâh sınıfına dahil etmektedir. Bkz. M. Önder, “*Selçuklu Devri Kadın Başlıkları*”, s. 3.

bir başlık modelinden bahsetmektedir. Yüzün üst kısmını örtmek için alın siperinin varlığına da değinmiştir.¹²⁴⁵

Ankara Etnografya Müzesi Besim Atalay salonunda bulunan figürlü Selçuklu kase parçasının tam ortasında dolgun yüz, iri badem gözler, düz burun, kalın kaşlar, ince dudaklar ve sağ yanakta beni bulunan bir kadın tasviri bulunmaktadır (Fotoğraf 202). Kadının saçları omzuna kadar lüleler haldedir. Başındaki börk modeli iki dilimli ve beneklerle süslüdür.¹²⁴⁶ Selçuklularda kadın ve erkek tasvirlerinde fark görülmemektedir. Başlıklarda erkeklerin sadece börk, kadınların ise diadem kullandığı belirtilmektedir. Kadın tasvirlerinde başlık yerine bir sıra ince taş dizilmiş halde oluyor. Yahut diadem örneği ile tam ortada büyük bir taş kullanıldığı görülmektedir.¹²⁴⁷ Diademin Orta Asya'dan Abbasi dönemine kadar çeşitli zaman ve coğrafyalarda Türklerin sıklıkla kullandığı bir başlık modelidir.¹²⁴⁸ Nurhayat Berker "*diadem*" örneğini doğu ve batının bir sentez halinde beraber kullanımına dikkat çekmektedir. Yunan, Mısır, Asur, Babil ve İbrani kültürlerinde dahi kullanılan diademin, asalet, hükümdarlık ve dini sembolü ile kullanıldığını belirtilmektedir.¹²⁴⁹ Selçuklu döneminde Anadolu'da ilk ak börk örneğinin XIII. yüzyılın ikinci yarısında Denizli uç bölgesi beylerinden Mehmed Beğ kullandığı belirtilir.¹²⁵⁰ Selçuklularda kadınların başlık kullanımının yanı sıra başörtüsü kullanımlarının yaygın olduğu bir dönemdir. Özden Süslü Selçuklularda kadın erkek giyiminin buluntularda ayırt edilme hususunda kadınların başlıklarının farklılıklarına dikkat çekmektedir. Şambleve tekniği ile yapılmış XIII. yüzyıla ait tabak örneğinde yer alan kadın başlığı özelinde kadın başlıklarının yaşmak ve tepelik ilave edilerek fark oluştuğunu aktarmaktadır.¹²⁵¹ Peçe, yaşmak, yüz peçesi olarak sınıflandırabileceğimiz çeşitte örtüler kullanmaya başladıkları görülmektedir.¹²⁵² Ancak Selçuklularda gözlerin altından peçe ile bakmak Arap köle olarak betimlenmekte ve Türklerin baş yaşmağı

¹²⁴⁵ N. Sevin, **Onüç Asırlık Türk Kıyâfet Târihine Bir Bakış**, s. 35.

¹²⁴⁶ Yıldız Meriçboyu, "*Figürlü Bir Selçuklu Kasesi*", **Sanat Tarihi Yıllığı**, S. 9-10, (1981), s. 198, 202.

¹²⁴⁷ Nurhan Atasoy, "*Selçuklu Kıyafetleri Üzerine Bir Deneme*", **Sanat Tarihi Yıllığı**, S. 4,(1971), s. 128.

¹²⁴⁸ Ö. Süslü, **Tasvirler Göre Anadolu Selçuklu Kıyafetleri**, s. 153.

¹²⁴⁹ Nurhayat Berker, "*Kaşbastı (Diadem)*", **Türk Etnografya Dergisi**, S. VIII, (1973), s. 9-22.

¹²⁵⁰ Y. Meriçboyu, "*Figürlü Bir Selçuklu Kasesi*", s. 200.

¹²⁵¹ Ö. Süslü, **Tasvirler Göre Anadolu Selçuklu Kıyafetleri**, s. 99.

¹²⁵² R. Arık, **Kubad Abad Selçuklu Saray ve Çinileri**, s. 111, 112. Yaşmak, Türkçe'de "örtmek, gizlemek, kapatmak" manasındaki "*yaşurmak*"tan gelmektedir. Kadının namaz kılariken başını örttüğü, ocak üstündeki sergen ve yanındaki gözlere, bacalarda dalumbaza, arı kovanlarının önündeki çıkıntıya vs. yaşmak denilmektedir. Bkz. Mustafa Sabri Küçükaşcı, "*Yaşmak*", **DİA**, <https://islamansiklopedisi.org.tr/yasmak> (03.09.2020).

kullanıldığı bilakis belirtilmektedir. El-Cezarî'nin Otomata'sında kadın kölenin tasvirinde kadının altın yaldızlı benekleri olan yaşmağı ve ayrı bir kurdela ile bağlandığı aktarılmaktadır (Fotoğraf 207).¹²⁵³ N. Sevin de "*Alâadin Sarayı Kadınlarından*" mavi hotozununa iri zümrütlü iğne ile alacalı ve sırma işlemeli bir tülbentin sarılmış olduğunu belirtmektedir.¹²⁵⁴ Fakat belirtilenlerden ziyade Türkiye Selçukluları içerisinde çarşafında kullanıldığı aktarılan bilgiler arasında yer almaktadır.¹²⁵⁵ Arkeolojik buluntular ve devrin minyatürlerinde ise durum tam aksine saç ve zülüflerin ön planda olduğu betimlemelere yer verilmektedir. Oxford Ashmolean Müzesi'nde yer alan Keşan'da üretilmiş tabaktaki kadınların keçi kılından zülûf, uzun örgüler ve ortasına kıymetli taş oturtulan inci dizili bantla süslenmiş diadem örneği görülmektedir (Fotoğraf 213). Washington D.C. Freer Gallery of Art'da sergilenen Keşan'da üretilmiş tabaktaki kadın tasvirinde hatunun mavi kurdeleli süslü, uzun saçları altın bantlı ve sorguçlu olarak betimlenmektedir (Fotoğraf 210).¹²⁵⁶ Metropolitan Museum of Art'da sergilenen Rey'de bulunmuş XII-XIII. yüzyıllara ait Büyük Selçuklu tabakta yer alan kadın tasviri; örgülü uzun saçlar bir sıra ince ve tam ortasında yuvarlak taşın kondurulduğu diadem başlık ile süslenmiştir (Fotoğraf 230).¹²⁵⁷ Başlık modelleri arasında üç dilimli yüksek hotoz örneklerinin varlığı da görülmektedir. Kubadabad Sarayı'nda bulunan duvar çinisinde saçları arkadan bele kadar inen kadın tasvirinde üç dilimli hotoz örneğine rastlanılmaktadır (Fotoğraf 208, 209). Hotoz aslen Uygurlarda boğtak olarak kullanılan başlık örneğinin Anadolu Selçukluları ile yaşadığı dönüşümün bir ürünü olarak kullanılmaya devam etmiştir. Türbe salonun bulunan bir diğer duvar çinisinde de elinde haşhaş tutan kadın tasvirinin başında üç dilimli başlık örneği mevcuttur.¹²⁵⁸

b. Kürk ve Kaftan

Selçuklu devrinde de kürk kullanımının hat safhada olduğu bilinmektedir. Selçukluların Anadolu'daki nüfuzları ticaret güzergâhlarındaki aktif rolleri ile birleşince Selçuklu ürünleri olarak zikredilecek ticaret öğelerini meydana çıkarmıştır. Bu devirde kürk de Selçuklular ile birlikte zikredilen önemli bir ticaret ürünü haline gelmiştir. Orta

¹²⁵³ M. Önder, "*Selçuklu Devri Kadın Başlıkları*", s. 3; Ö. Süslü, **Tasvirilere Göre Anadolu Selçuklu Kıyafetleri**, s. 59.

¹²⁵⁴ N. Sevin, **Onüç Asırlık Türk Kıyâfet Târihine Bir Bakış**, s. 39.

¹²⁵⁵ G. Öney, "*Tarihten Yansımalarla Büyük Selçuklu Seramiklerinde Kadın*", s. 64.

¹²⁵⁶ G. Öney, "*Tarihten Yansımalarla Büyük Selçuklu Seramiklerinde Kadın*", s. 60, 61.

¹²⁵⁷ N. Atasoy, "*Selçuklu Kıyafetleri Üzerine Bir Deneme*", s. 111-113.

¹²⁵⁸ Ö. Süslü, **tasvirilere Göre Anadolu Selçuklu Kıyafetleri**, s. 71, 75, 152.

Asya'dan gelen iyi hayvan postlarının Anadolu'da işlenerek Batı'ya gönderilmesi ilgi ve alakayı arttırmıştı. Türklerin Bozkır'da bu iş üzerindeki tecrübesi neticesinde hayvanın postuna uygun giyim-kuşam ürünleri elde edilmekteydi. Bu husus Türk kürklerini ayıran özellikler arasına koyabilmekteydi. Ancak bu dönem içerisinde kuzu derisinin öncelikli hale geldiği belirtilmektedir. Kuzu kürkü giyenin ayrıcalık olarak belirtildiği aktarılmaktadır.¹²⁵⁹

Pûstîn-dûz olarak zikredilen kürkçülerin varlığı görülmektedir. Konya'da Kürkçüler Hamamı bulunmaktaydı. Bu nedenle bir arada çalıştıkları düşünülmektedir. Sivas'ta Gök Medrese'nin vakıfları arasında kürkçü dükkanının varlığına dikkat çekilmektedir. Kürklerin Kırım ve Güney Rusya'dan deniz yoluyla Anadolu'ya getirildiği aktarılır. Kürk ticaretinde Suğdak şehri büyük önem arz etmekteydi. Suğdak'da tüccarların kürk ve sincap derisi karşılığında ürünler sattıkları görülmektedir. Türkiye Selçuklularında kürkün bir moda haline geldiği, sarayda hediye etmek, günlük hayatta da sık kullanıldığı belirtilir. Samur, kunduz ve sincap kürkleri öncelikli olarak tercih edilmekteydi. Anadolu'da kürkçülük mesleği önem arz etmekteydi.¹²⁶⁰

Kaftan, Gök-Türk devri ile Türkler içerisinde kullanılan bir üst giyim unsuru olarak değerlendirilmektedir. Selçukluların konar-göçer yapıdan tamamen uzaklaşıp devlet teşkilatının yerleşik düzene sahip olması kaftanın daha sık kullanılmasını sağlamıştır. Kaftanlar iki ön, iki arka etekten oluşmaktaydı. Kaftanların uzunluğu ise diz altı yahut topuklara kadar uzanmaktaydı. Kaftanların zaman zaman düğmeli kullanıldığı da belirtilmektedir. Kadın kaftanlarının kumaşları çiçek motifleri ile kimi zaman süslenerek hazırlanmaktaydı. Yağmurlu havalarda kaftanlar üzerine yağmurlukların kullanıldığı da görülmektedir.¹²⁶¹ XIII. yüzyıla ait Keşan'da yapılmış tabakta hatun tasvirine rastlanılmaktadır. Hatunun kaftanının “v” yakaya ve kruvaze tarzda olduğu belirtilir. Hatunun arkasındaki hizmetlilerinde Orta Asya tipi başlıklara sahip olduğu aktarılmaktadır. Ayrıca Kaşgarlı Mahmud'un keçi kılından takma zülüflerine atıf olarak hizmetlilerin zülûf kullandıkları görülür. Washington D.C. Freer Gallery of Art'da sürahi üzerindeki tasvirlerde kadınların palmet yahut şal desenli kaftanlar ile betimlendiği

¹²⁵⁹ M. Altay Köymen, **Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi C. III Alp Arslan ve Zamanı**, s. 58.

¹²⁶⁰ E. Merçil, **Türkiye Selçukları'nda Meslekler**, s. 38, 39.

¹²⁶¹ Ö. Süslü, **Tasvirlerle Göre Anadolu Selçuklu Kıyafetleri**, s. 159; M. Altay Köymen, **Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi C. III Alp Arslan ve Zamanı**, s. 63.

aktarılır (Fotoğraf 212). Oxford Ashmolean Müzesi'nde Keşan'da üretilmiş tabak üzerindeki tasvirlerde yer alan beş kadının da aynı desene sahip kaftanları görülür (Fotoğraf 213). Washington D.C. Freer Gallery of Art'da ki bir başka tasvirinde de kırmızı ve mavi tonlarında desenli yakası kruvaze kapanan bir hatun kaftan örneği daha görülmektedir (Fotoğraf 210). Kaftan örneklerinde tiraz olmazsa olmaz olarak işlenmektedir. Aslen halife, hükümdar yahut devlet adamlarının unvanlarını ya da lakaplarını işledikleri sırma işleme ve yazılarla süslenmesi için kullanılan bir bezeme motifidir. Elbiselerin yaka kenarlarına, kollarına, ön ve arka taraflarına işlenmektedir.¹²⁶² Tiraz örnekleri Budizm'in etkisi ile ortaya çıkmıştır. Anadolu Selçuklularında mevki ve unvan belirtmek için kullanılmıştır.¹²⁶³ Ayrıca kaftanların süslü, bol desenli oluşu da mevkilerine işaret olarak kabul edilmektedir. Ancak belirtmek gerekir ki kaftanlar bilakis saray içerisinde sultan ailesine ait bir unsur değildir. Freer Gallery of Art'da sergilenen Rey kentinde üretilmiş XIII. yüzyıl tabakta çalgıcı kadınların üzerinde de farklı renk ve desende kaftan örneklerine rastlanılmaktadır.¹²⁶⁴ Varka ve Gülşah'ın kavuşma sahnesinde Gülşah'ın topuğuna kadar uzanan kaftana benzer bir üst giyimi Selçuklu seramiklerinde işlenen kadın giyim-kuşamı ile benzerlik göstermektedir.¹²⁶⁵ Kubadabad Saray'ındaki duvar çinileri arasında cepheden bir kadın tasviri yer almaktadır. Kadının beyaz ve beline kadar uzanan bir kaftan kullandığı belirtilmektedir.¹²⁶⁶

c. Gömlek

Giyim-kuşamın kişi üzerindeki sembolik etkisi Şamanizm ile Türklerin sosyo-kültürel hayatına girmiştir. Şaman giysisi özel hazırlanıp derin manalara bezenmekteydi. Bilakis tabiat temelli olan Şaman giyim-kuşamı hayvan, bitki sembol ve motifleriyle yahut hava, su, toprak gibi tabiat elementleri ile özel olarak hazırlanıyordu. Kadın şaman giyiminde erkek, erkek şaman giyiminde kadın öğelerinin kullanıldığı belirtilmektedir. Selçuklu devrine ait *Tılsımlı Göyne*k örnekleri ile giyim-kuşamdaki sembolizm sürerliliğini göstermektedir. Keza Osmanlı devrinde de örneklerine rastladığımız ve üzerinde duaların işlendiği bu gömlekler sultanların, şehzade yahut vezilere ait özel

¹²⁶² Nebi Bozkurt, "Tiraz", *DİA*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/tiraz> (03.09.2020).

¹²⁶³ Tiraz'ın etkisi Orta Asya'da başlamış olmasına rağmen İtalya'da duvar fresklerinde tasvir edilecek kadar ilgi görmüştür. Ö. Süslü, *Tasvirlere Göre Anadolu Selçuklu Kıyafetleri*, s. 171, 172.

¹²⁶⁴ G. Öney, "Tarihten Yansımalarla Büyük Selçuklu Seramiklerinde Kadın", s. 59, 60.

¹²⁶⁵ N. Atasoy, "Selçuklu Kıyafetleri Üzerine Bir Deneme", s. 128.

¹²⁶⁶ Ö. Süslü, *Tasvirlere Göre Anadolu Selçuklu Kıyafetleri*, s. 86.

giyim-kuşam öğeleri olarak envanterlerde yer almaktadır.¹²⁶⁷ Göynek kelime manası itibari ile “*çıplak tene giyilen şey, iç giysisi*” olarak ifade edilmektedir. Kadın göyneklerinin ayak bileklerine kadar uzatıldığı ve bedenin üstünü örtmek için kullanıldığı belirtilmektedir.¹²⁶⁸ Ancak kadına ait gömlek örneklerine rastlanılmamaktadır. Bu kadının gömleği kullanmadığı anlamına gelmemektedir. Aksine İslâmiyet’in bir etkisi olarak kadının sadece gömlek ile tasvir edilmeme hususundan tasvirlerde yer almadığını akıllara getirmektedir. Gömlek örnekleri kaftan içerisinde olması “*içlik*” olarak giyim-kuşamda yer almalarına neden de olmuştur. N. Sevin yenlerin (giysilerin kollarının) kopçalı ve kaytan ilikli olarak tasarlandığına değinmektedir.¹²⁶⁹ Bugün ki gömlek modelleri ile benzerlik göstermesi gömleğin içte ve üst giyim olarak ince kumaştan üretildiğini göstermektedir.

ç. Elbise, Etek ve Şalvar

Anadolu Selçuklularına ait pişmiş topraktan yapılmış kase örneğinde kadın tasvirine rastlanılmaktadır. Kadın atlı süvari olarak betimlenmekte ve üzerinde yeşil, uzun ve bol kesime sahip bir elbise ile görünmektedir.¹²⁷⁰ Seramik Çini üzerinde yer alan kadın tasvirinde de elbise örneğine rastlanılmaktadır. Fakat kadının bel bölgesinde elbiseyi ayıran detay mevcuttur. Elbisenin yeşil ve beyaz tonlarında şeritler halinde kumaştan üretilmiştir.¹²⁷¹ Ankara Etnografya Müzesi Besim Atalay salonunda bulunan figürlü Selçuklu kase parçasının tam ortasındaki kadın tasvirinin üstünde mücevhere benzer yuvarlak bir süs yer alır (Fotoğraf 201). Elbisesi yuvarlak yakalı, önden açık, takma uzun kollu, dar ve düz tiraz şeritler ve iri benekler ile süslenmiştir. Tasvirlerde yer alan giyim-kuşam örneklerinin detayları devrin şahsına münhasır önemli mevki ve mertebede olan kişilerden oluştuğu öngörülmektedir.¹²⁷²

¹²⁶⁷ Sultan Veled’e ait olan gömleğin kumaşı pamuktan astarlı olarak tasarlanmış, ince ve seyrek olarak dokunmuştur. Gömlek önden açık yakasız, kare omuzlu, kısa takma kollu ve kol altlarında bedenle bütünleşen üçgen kuş motifleri bulunmaktadır. Bkz. H. Örcün Barışta, “*Konya Mevlana Müzesindeki Sultan Veled’e Ait Olduğu Düşünülen Gömlek Üzerine*”, V. Millî Selçuklu Kültür ve Medeniyei Semineri Bildirileri (25-26 Nisan 1995), Konya 1996, s. 54, 56.

¹²⁶⁸ R. E. Koçu, *Türk Giyim Kuşam ve Süslenme Sözlüğü*, s. 131; TDK, “Göynek”; <https://sozluk.gov.tr/> (04.09.2020).

¹²⁶⁹ N. Sevin, *Onüç Asırlık Türk Kıyâfet Târihine Bir Bakış*, s. 35.

¹²⁷⁰ Salih Özgüncü vd. (ed.), *Selçuklu Uygarlığı Müzesi/Katalog I*, Kayseri 2016, s. 100.

¹²⁷¹ S. Özgüncü vd. (ed.), *Selçuklu Uygarlığı Müzesi/Katalog I*, s. 250.

¹²⁷² Y. Meriçboyu, “*Figürlü Bir Selçuklu Kasesi*”, s. 198, 202.

Şalvar aslen savaşçı kavimlere ait ve askeri bir giyim unsuru olarak değerlendirilmektedir.¹²⁷³ Anadolu Türk giyiminde ise vazgeçilmez bir ürün olarak kullanılmaktadır. Karahanlılar döneminden itibaren yaygın kullanıma sahip olan şalvarın aslen yün ve şal kumaşından üretildiği ve rahat hareketi sağlaması üzerine kullanım alanını genişlettiği öngörülebilir. Şalvarlar desenli, desensiz, renkli yahut motifli olarak çeşitli gruplarda üretilen bir giyim ögesi olarak Selçuklu devri Türk kadın giyim-kuşamında yer almaktadır. Şalvarın biraz daha kısasına “*çakşır*” denilmektedir. Özden Süslü çakşır için bir nevi asker kıyafeti ifadelerine yer vermektedir. Çakşırdan ziyade daha dar kesime sahip “*potur*” adı verilen asker giysisi de mevcuttur.¹²⁷⁴ Kitab-ı Tiryak’ın 1199 yılında yapılmış nüshasında yer alan uzun ve örgülü saçlara sahip kadın tasvirlerinin geniş paçalı şalvarlar kullandıkları görülmektedir (Fotoğraf 231). Şalvarlarda kuşak kullanıldığı ve paçaların yırtmaçlı olması dikkat çekicidir. Bileklerde altın halkaların tasvir edildiği fark edilmektedir. Sultan Mahmud’a takdim edilen Varka ve Gülşah’ın kavuşma sahnesinin tasvirinde Gülşah’ın kullandığı geniş paçalı şalvarı ile benzer kesimlere sahiptir (Fotoğraf 233).¹²⁷⁵

Selçuklular içerisinde “*Fütüvvet şalvarı*” tabirine rastlanılmaktadır.¹²⁷⁶ Fütüvvet kelime manası itibari ile gençliği, yiğitliği, kahramanlığı ifade etmektedir. Genellikle sufi ve tasavvuf içerisinde elde ettiği manaları ile fedakarlığı, iyilik, insan severlik, hoşgörü ve nefesine söz geçirme gibi ahlaki değerleri kastetmektedir. Aslen fütüvvetin işin ehli olma hareketi ile birlikte bir teşkilatlanma ruhuna dikkat çekilmektedir. Disiplin içerisinde işlerini yürütme arzusundaki kişilerin kemer kuşanma, şalvar giyme, tuzlu su içme gibi ritüelleri ile birbirlerine aidiyetlerini gösterdikleri belirtilmektedir.¹²⁷⁷

d. Kemer

Kemer yahut kuşakların giyim-kuşamda zaman zaman bir aksesuar olarak kullanıldığı görülmektedir.¹²⁷⁸ Fakat bu hususunun aksine kemer eski Türk kültüründe manevi ve somut manalar ile bezenen ve mevki, mertebeyi temsil eden karakterize bir öğedir. Selçuklularda da kemer bağlama yer öpme itaat ögesi olarak görülmeye devam

¹²⁷³ B: Ögel, *Türk Kültür Tarihine Giriş V*, s. 101.

¹²⁷⁴ Ö. Süslü, *Tasvirlerle Göre Anadolu Selçuklu Kıyafetleri*, s. 164, 165.

¹²⁷⁵ N. Atasoy, “*Selçuklu Kıyafetleri Üzerine Bir Deneme*”, s. 120-122, 128.

¹²⁷⁶ O. Turan, *Selçukluların Zamanında Türkiye*, s. 320.

¹²⁷⁷ Süleyman Uludağ, “*Fütüvvet*”, *DİA/XIII*, İstanbul 1996, s. 259, 260.

¹²⁷⁸ M. Altay Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi C. III Alp Arslan ve Zamanı*, s. 71.

etmiştir.¹²⁷⁹ Kuşakların bilakis kaftanlar ile kullanıldığı aktarılmaktadır.¹²⁸⁰ Kuşaklar yün ve deriden, kemer kayıştan üretilmekte, çeşitli madenler ile süslenmekteydiler.¹²⁸¹ Şalvar ile iplikten örülen “uçkur” kullanılmaktaydı.¹²⁸² Kemer örneklerinde ise temel malzeme bronz olmuştur. Kazıma ve çökertme teknikleri ile hazırlanan kemerler yassı dikdörtgen şeklinde oluşmuş ve hayvan motifleriyle süslenmişlerdi (Fotoğraf 223).¹²⁸³

e. Ayakkabı

Türk çizmelerinin keçe yahut deriden yapıldığı belirtilmektedir.¹²⁸⁴ Tek bir bez parçasından “tozluk”; dizi korumak için de “dizlik” kullanıldığı görülmektedir.¹²⁸⁵ Anadolu Selçuklularında atlı süvari olarak betimlenen kadın tasvirinde kadının ayağında bilekten uzun deri çizme giydiği görülmektedir.¹²⁸⁶ Seramik çini üzerinde yer alan kadın tasvirinde kadının diz çöktüğü ve ayağında sarı tonunda çarığın kullanıldığı görülmektedir (Fotoğraf 203).¹²⁸⁷ Ayakkabılarda da aidiyet izleri mevcuttur. Sultanı kırmızı çizmeden tanınması ve hâkimiyet sembolü arasında yer alması nadide bir örnektir.¹²⁸⁸ Ancak kırmızı çizmenin yanında Anadolu’da sarı renkte çizmenin de önem kazandığı belirtilmektedir.¹²⁸⁹ Çizme Selçuklu buluntuları arasında sıklıkla görülen bir giyim-kuşam örneğidir. Yünden dokunan “dolak” modelinde püsküllü iplerin uçtan sarktığı belirtilmektedir. Aslen ayak ucundan diz kapağının altına kadar sarılan “pataya” ile eş tutulmaktadır. Ürünün üzerine tekrar çorap giyildiği belirtilmektedir.¹²⁹⁰

Ayakkabıcılar için “iskâf, keş-ger, haffâf-kavvâf ve başmakçı” tabirlerinin kullanıldığı belirtilir. Kunduracı dükkanları bir arada çalışmaktaydı. Amasya’da Ayakkabıcılar (Hazain) Çarşısının bulunması, Sivas’ta yetmiş sekiz dükkandan dokuzu ayakkabıcı dükkanı olması ayakkabının ticarete etkin rolüne de ışık tutmaktadır. Ayakkabıcılar ölçü üzerine yahut hazır iş satmaktaydı. İşli, altın ve gümüş sırmalı terlikler

¹²⁷⁹ F. Sümer – A. Sevim, *İslâm Kaynaklarına Göre Malazgirt Savaşı*, s. 38.

¹²⁸⁰ M. Altay Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi C. III Alp Arslan ve Zamanı*, s. 63.

¹²⁸¹ Ö. Süslü, *Tasvirilere Göre Anadolu Selçuklu Kıyafetleri*, s. 174; M. Altay Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi C. III Alp Arslan ve Zamanı*, s. 71, 72.

¹²⁸² M. Altay Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi C. III Alp Arslan ve Zamanı*, s. 73.

¹²⁸³ S. Özgüncü vd. (ed.), *Selçuklu Uygarlığı Müzesi/Katalog II*, s. 168-205.

¹²⁸⁴ M. Altay Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi C. III Alp Arslan ve Zamanı*, s. 68.

¹²⁸⁵ M. Altay Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi C. III Alp Arslan ve Zamanı*, s. 70.

¹²⁸⁶ S. Özgüncü vd. (ed.), *Selçuklu Uygarlığı Müzesi/Katalog I*, s. 100.

¹²⁸⁷ S. Özgüncü vd. (ed.), *Selçuklu Uygarlığı Müzesi/Katalog I*, s. 250.

¹²⁸⁸ İ. Artuk, “*Sahte Selçuklu Sultanı Cimri*”, s. 158.

¹²⁸⁹ B. Ögel, *Türk Kültür Tarihine Giriş V*, s. 115.

¹²⁹⁰ Ö. Süslü, *Tasvirilere Göre Anadolu Selçuklu Kıyafetleri*, s. 168.

de yapmaktaydılar.¹²⁹¹ Ayakkabı üretiminin yanı sıra tamircileri de mevcut idi. Eskiçi, yamacı yahut ayakkabı tamircisi manasında “*köhne-dûz*” sözlerinin kullanıldığı belirtilir.¹²⁹² Ayakkabının yanında çizmecici olarak ayrı bir meslek sınıfının olabileceği belirtilmektedir. Bunun için “*mûze-dûz*” kavramı kullanılmaktaydı.¹²⁹³ Varka ve Gülşah’ın kavuşma sahnesini konu alan tasvirinde Gülşah’ın ayağında yüzü küçük ayakkabılar görülmektedir.¹²⁹⁴

f. Süs Eşyaları

Selçuklu giyim-kuşamında kumaşların bilakis bitkisel motifler ile süslenmeye başlandığı görülmektedir. palmet, tomurcuk, nar çiçeği gibi öğeler ile süslenen kadın kumaşları sıklıkla çini, seramik buluntularda karşımıza çıkmaktadır. Selçuklularda kişilerin aksesuar olarak değerlendirdiği süs eşyalarının kullanımı ise oldukça yaygındır. Kadın erkek fark etmeksizin kullanılan bu eşyalardan ziyade tasvirlerde kişilerin yüzlerinde “*ben*” kondurulduğu görülmektedir. Bu husus çağın bir modası olarak değerlendirilmektedir.¹²⁹⁵ Selçuklular döneminde sık sık koku kaplarına rastlanılmaktadır (Fotoğraf 220). Koku kapları pişmiş topraktan, 10-15 cm arasında yükseklikte ve oval şekilde üretilmekteydi. Koku kapları kazıma tekniği ve darp tekniği ile süslenmekteydi.¹²⁹⁶ Kına kadınların saç boyamalarından el, avuç ve parmak süslemelerine kadar kullandıkları bir öğedir.¹²⁹⁷ Kınanın yoğrulduğu ve kullanılma aşamasına geldiği kapların özenle hazırlandığı görülmektedir. Bronz malzemelerden döküm tekniği ile hazırlanmış kına kaseleri mevcuttur (Fotoğraf 221, 222).¹²⁹⁸

Kurşun, bronz malzemelerden yapılmış döküm yahut kazıma teknikleri bezenen amulet örnekleri mevcuttur (Fotoğraf 224). Arapça harflerle, hilal, güneş gibi motiflerle de süslenen amuletler aslen muska olarak atfedebileceğimiz tılsımlı kolyeler olarak değerlendirilebilir.¹²⁹⁹ Anadolu Selçuklularına ait pişmiş kase örneğindeki kadın tasvirinin boynunda boncuktan dizildiği düşünülen bir kolye ve sol elinde kuş olduğu

¹²⁹¹ E. Merçil, **Türkiye Selçukları’nda Meslekler**, s. 35.

¹²⁹² E. Merçil, **Türkiye Selçukları’nda Meslekler**, s. 25, 36.

¹²⁹³ E. Merçil, **Türkiye Selçukları’nda Meslekler**, s. 37.

¹²⁹⁴ N. Atasoy, “*Selçuklu Kıyafetleri Üzerine Bir Deneme*”, s. 128.

¹²⁹⁵ G. Öney, “*Tarihten Yansımalarla Büyük Selçuklu Seramiklerinde Kadın*”, s. 59; Ö. Süslü, **Tasvirlere Göre Anadolu Selçuklu Kıyafetleri**, s. 150, 151.

¹²⁹⁶ S. Özgüncü vd. (ed.), **Selçuklu Uygarlığı Müzesi/Katalog I**, s. 228-241.

¹²⁹⁷ Ö. Süslü, **Tasvirlere Göre Anadolu Selçuklu Kıyafetleri**, s. 151.

¹²⁹⁸ S. Özgüncü vd. (ed.), **Selçuklu Uygarlığı Müzesi/Katalog II**, s. 10-18.

¹²⁹⁹ S. Özgüncü vd. (ed.), **Selçuklu Uygarlığı Müzesi/Katalog II**, s. 208-215.

görülmektedir.¹³⁰⁰ Seramik çini üzerinde süt sağan kadın tasvirinde kadının sol kolunda sarı tonunda bilezik tasviri görülmektedir.¹³⁰¹ Bronz ve gümüşten yapılmış bilezik örneklerinin insan ve hayvan figürleriyle süslendiği görülmektedir. Bileziklerin genişlikleri 8 cm ile 10 cm arasında değişim göstermektedir. Bilezikler kazıma tekniği ile süslenmekteydi.¹³⁰² Kubad Abad'ın Küçük Saray avlusunda bulunan kadın iskeletinin yanında kurşun ve bakır alaşımında oluşan saç iğnesi bulunmuştur. Bakır alaşımlı iki bilezik, yirmi bir adet küçük altın halka, gümüş boncuklarının ipliklere dizildiği gerdanlık ve akik boncuklardan diğer takılar oluşmaktadır. Takılar M.Ö. 3. bin olarak tarihlenmektedir (Fotoğraf 215).¹³⁰³ Metropolitan Museum of Art'da sergilenen XII-XIII. yüzyıllara ait tabak bulgusunda yer alan kadın tasvirinin kulağında üç halkadan oluşan küpe örneği görülmektedir.¹³⁰⁴

Kadın süs eşyaları arasında her devirde boy gösteren aynalar Selçuklular arasında da büyük ilgiye mazhar olmuştur. Bronz aynaların kazıma ve kabartma teknikleri ile hazırlandığı görülmektedir (Fotoğraf 225). Aynaların bitkisel, hayvan modelleri ve geometrik şekillerle süslenmekteydi.¹³⁰⁵ Kolye ucu ve yüzük örneklerine sıklıkla rastlanılmaktadır. Kolye uçlarında hayvan motifleri, yüzüklerde amuletlerde olduğu gibi Arapça harfler, çeşitli geometrik modeller ile hazırlanmıştır (Fotoğraf 226-229). Kazıma tekniği yahut kabartma tekniği ile hazırlanan yüzüklerin kimisi zihgir halka ve damla şeklinde baş kısımdan oluşmakta idi. Bronz ve gümüş yüzüklerin genel yapılarında genişlikleri 1 cm ile 2 cm arasında değişim göstermektedir.¹³⁰⁶ Buluntuların kadın yahut erkeğe ait olduğuna dair net bir bilgi mevcut değildir. Türk giyim-kuşamında erkek ve kadının benzer öğeleri kullanıldığı konusunda hemfikir olduğumuz için süs eşyalarını da aynı değerlendirmeye tabi tutabilmekteyiz.

Çeyiz ürünleri gelin ile birlikte gönderilen öğelerdir. Devrin ve kişinin ekonomik getirilerine uygun olarak değişim gösteren çeyiz öğeleri, Selçuklu hükümdarları arasında da ehemmiyeti yüksek bir meseledir. Kız vermeden ziyade gelin alırken de çeyiz başlığı adı altında hediyeleşmelerin gerçekleştiği görülmektedir. Giysi, mücevher, inci, kırmızı

¹³⁰⁰ S. Özgüncü vd. (ed.), *Selçuklu Uygarlığı Müzesi/Katalog I*, s. 100.

¹³⁰¹ S. Özgüncü vd. (ed.), *Selçuklu Uygarlığı Müzesi/Katalog I*, s. 250.

¹³⁰² S. Özgüncü vd. (ed.), *Selçuklu Uygarlığı Müzesi/Katalog II*, s. 226-231.

¹³⁰³ R. Arık, *Kubad Abad Selçuklu Saray ve Çinileri*, s. 68, 69.

¹³⁰⁴ N. Atasoy, "*Selçuklu Kıyafetleri Üzerine Bir Deneme*", s. 113.

¹³⁰⁵ S. Özgüncü vd. (ed.), *Selçuklu Uygarlığı Müzesi/Katalog II*, s. 218-223.

¹³⁰⁶ S. Özgüncü vd. (ed.), *Selçuklu Uygarlığı Müzesi/Katalog II*, s. 234-246.

yakut, pembe Bedehşan süsü, firuze, sim şeritli zümrüt, saf cam, zinet eşyası, işlenmiş tac, bilezik, küpe, yakut işlemeli ayak bileziği, altın kaseler, ibrikler, yer yaygıları, yorgan ve çarşaf örtüleri, ibrişim halı ve benzerleri, her biri at üzerinde resmi elbiseli ve altın gerdanlıklı 35 cariye, 20 hizmetçi, 80 at ve katır, 100 kişilik askeri birlik ve pek çok çadır gönderilen çeyiz hediyeleri arasında zikredilen ürünlerdir.¹³⁰⁷

Anadolu içlerine yerleşen Türkler, Selçuklular devri ile Bozkır kültürünü Anadolu'da yaşamaya ve yaşatmaya devam etmiştir. Karahanlı ve Gazneli yapıtlarında kullanılan tasvirler Anadolu'da Selçuklu eserleri özelinde izlerini barındırmaktadır.¹³⁰⁸ Bu nedenle Karahanlı ve Gazneli kadın giyim-kuşamında bulgu eksikliği Selçuklu ile paralel ürünler kullandıklarını ön görerek giderilebilir. Türkiye Selçukluları içerisinde bozkır kültürünü diri tutan temel unsur Karahanlı ve Gazneli Devletlerinin hüküm sürdüğü coğrafyalardan akınlarla Anadolu'ya yerleşen Oğuzların varlığı olarak görülmektedir. Oğuzların konar-göçer yaşam sürmeye devam etmeleri, “av merasimleri”, Orta Asya'da yer alan ongun ve totemlerin eserlerde motif olarak kullanımı vs. bozkır kültürüne dikkat çeken faktörler olarak belirtilebilir. Ancak Anadolu'da coğrafi konumun neticesinde Türk kültürü Bizans, Arap ve Fars kültürünün tesiri altına girmiştir. Komşu devletler ile yaşanan siyasi ve iktisadi ilişkiler etki alanını genişletmiştir.¹³⁰⁹

¹³⁰⁷ Fatma İnce, “Büyük Selçuklu Devleti'nin Dış Politikasında Hanedan Kadınları”, **Karadeniz Uluslararası Bilimsel Dergi**, S. 43, (2019), s. 274.

¹³⁰⁸ Oktay Aslanapa, “Büyük Selçuklu Sultanı Alparslan Zamanından Kalan Eserler”, **Türkiyat Mecmuası**, C. XVII, (1972), s. 21-23.

¹³⁰⁹ Ahmet Caferoğlu, “İlk Anadolu Vatan Kültürü Kurucuları”, **Türkiyat Mecmuası**, C. XVII, (1972), s. 1-12.

SONUÇ

Türk kültürü farklı coğrafyalarda yaşayarak zamana, değişim ve dönüşümlerin eşiğinde hükmetmeyi başarmıştır. Türk kültürünün sürerliliği, her devirde kendine yer edinerek dünya medeniyetleri arasında Türk milletinin kalıtsal özelliği olarak vuku bulmaktadır. Kadın özelinde irdelenen Türk giyim-kuşamı ise belirtilen hususlara sahip nadide örnekleri bağrında barındırmaktadır. Çalışmamız içerisinde Türk kadının ev işleri ile alakadar olan “evci” olarak atfedilerek siyasi, iktisadi ve sosyal yaşamdan uzaklaşmadığı, aksine toplumun varolma sürecindeki etkin rolüne ışık tutulmuştur. Türk kadının, Türk kültürü içerisinde İç Asya’dan Ön Asya’ya uzanan kültür akışındaki ve giyim-kuşam üretiminde aktif rolü farkedilmektedir. Türk kadını üreten, üretimde fark yaratan hususları ile çağları aşan ve Türk dokuma sanatını oluşturan etkin bir faktördür.

Türk siyasi tarihinin yazı ile geç tanışması ve teşkilatlı tarih yazıcılığından uzak oluşu kültür tarihi içinde detaylı bilgileri çeşitli ilim faaliyetleri neticesinde elde etmemize sebep olmaktadır. Bu nedenle çalışmamızın ikinci ayağında Türk giyim-kuşamının oluşmasında etkin olan renkler üzerinde durulmuştur. Renk algısının Türk kültüründe siyah, beyaz, mavi, yeşil, kırmızı, yeşil ve sarı özelinde doğa ile bağdaşık izlerine rastlanılmaktadır. Bozkır yaşamında konar-göçer hüküm süren Türklerin renk ölçeklerini, tabiattan beslenerek hazırlamaları kaçınılmaz bir gerçektir. Renk verici maddelerin oluşumu için elde edilen botanik bilgiler ise çağlar içerisindeki bilgi ve tecrübe akışının kesintisiz akışıyla gerçekleşmiştir. Verimsiz ve çorak olarak atfedilen bozkırda, ürün çeşitliliğinden faydalandıkları ve bitkilerin şifacı ruhunu hazmetmeyi başardıkları görülmektedir. Dokuma sanatının temelini oluşturan renk verici bitkiler, tabiat dengesini sağlamada ve toplumun ihtiyacının giderilmesinde önemli rol oynamaktadır. Türklerin bilakis bu husus ile irdelediği bitkilerin sessiz dillerini öğrenmeyi ve nesillere öğretmeyi başardıkları görülmektedir. Bitkinin renk verici pigmentlerinin bilmenin yanı sıra boyama tekniklerinin farklılığı da gün yüzüne çıkarıldığı farkedilmektedir. Tecrübe etme sürecinde, her bir bitkinin aynı teknikle, içerisindeki pigmenti, renk olarak ürüne kavuşturmadığı öğrenilmektedir. Bu bağlamda, Türklerin, nesiller boyu elde edilen deneyimler ve bu husustaki gelişimlerle mordanlama, kök ve direk boyama tekniklerinin aktif kullanıcıları oldukları görülmektedir. Dokuma sanatında ip ve kumaş üretimi özel bilgi ve beceri isteyen bir alandır. Türkistan’ın

koyunun ilk ehlileştirildiği coğrafya olma hususu ile Türklerin bu alanda da hızlı gelişimler gerçekleştirdikleri görülmektedir.

Ürünlerin dokuma tezgâhlarında sanata dönüşmesi için ileri seviyede matematik bilgisine sahip oldukları fark edilmektedir. Her bir dokuma ürünü için farklı tezgâh modelleri oluşturmaya başlayacak seviyede ilerledikleri ve sürekli bir gelişim halinde oldukları aşikârdır. Yün, keten, kenevir gibi ipten çeşitli kumaş örnekleri oluşturarak kumaş çeşitliliğini arttırmış ve kendilerine özgü çalışmalarla komşu memleketlerde ekonomik değer kazanmışlardır. Bozkırda yaşam sürmenin bir başka getirisi olarak hayvanların etinden, sütünden, derisinden ve kürkünden faydalanma hususunda üstün beceri kazanmışlardır. Dokuma ürünlerden ziyade hayvansal temelli giyim-kuşam materyallerinin erken çağlardan itibaren önem arz ettiği bilinmektedir. Bilakis Orta Asya'nın Selçuklular devrine kadar uzanan deri ve kürk şöhreti bu bağlamda dikkatleri çekmektedir. İç Asya'da giyim-kuşamın temel gereksinimlerden sanata dönüşme sürecinde Türkler, kendilerini geliştirerek Anadolu'ya kadar uzanan nesillere, bilgi ve tecrübelerini aktarmayı başarmışlardır. Bugün Anadolu'daki dokuma sanatının köklerinin varlığı bu temeller üzerinde oluşturulmuştur.

Tabiattan beslenen Türkler, his dünyalarını, mitolojilerine, edebi ve sanat eserlerine aksetmeyi başarmışlardır. Hayvan üslubu olarak betimlenen motifler ile atalar kültürünün birleşimini hissettiren giyim-kuşamları, kazılarda elde edilen kalıntılar ile gün yüzüne çıkmaktadır. İç Asya'da Türk kültürünün ilk siyasi oluşumu olarak değerlendirilen Hsiung-nu Devleti dönemine ait buluntular ise Türk kadın giyim-kuşamının temel perspektifini oluşturmaktadır. Atalar kültü ve ölümden sonra ki ikinci hayata (ahiret yaşamına) inancın neticesinde kurganlarda yer alan giyim-kuşam ürünleri, kadın ve erkek giyimi arasında keskin farkların olmadığını kanıtlamaktadır. Veriler içerisinde Çin kaynaklarına atıflar ile hazırlanan ikincil kaynaklardaki Türk giyim-kuşamının paralellik gösterdiği belirtilmektedir. Giyim-kuşamın bir aidiyet ve farklılık oluşturduğu, neticesinde ise çeşitli söz ve söz öbeklerinin oluştuğu dikkat nazarları çekmektedir. Türklere ait giyim-kuşam betimlemelerin, sözlerdeki yansımaları olarak "*Türkler gibi sola ilikleyen*", "*hu başlığı*" tabirlerinin Çinliler arasında yer edinecek kadar öneme sahip olduğu görülmektedir. Kadınların erkek giyim-kuşam öğelerinden farklı üsluba sahip olması, cinsiyetçi kimliği belirtip kadını ayırtırmaktan ziyade, değişik şekil ve hayvan motifleri ile süslendiği/bezendiği öngörülmektedir. Bu

hususla, kadın başlıklarında sık rastlanılan “hayat ağacı” motiflerinin dikkat nazarları çekmektedir. Hayat ağacı kültürünün Orta Asya’da başlayıp kutsal ağaç motifi ile bugün Anadolu’da vuku bulduğu kabul edilen bir gerçektir. Kumaş tezgâhlarının başlangıçta yatay ürün elde edildiği ve etek gibi uzunlamasına ürünlerde yatay şeritlerin desen olarak kullanıldığı belirtilmektedir. Kùltürler arasında giyim-kuşam öğelerinin farklı mana ve algılara sebep olduğu anlaşılmaktadır. Kemerin giyim-kuşam aksesuar ve gerekliliği yanında aslen mevki, rütbe işareti olarak kullanım alanına sahip olduğu kabul gören bir gerçektir. Hun devri süs eşyaları ile kıymetli taşların ve boncukların her devirde kadını cezbeden unsur olduğu farkedilmektedir.

Gök-Türk devri kadın giyim-kuşam örneklerinde ise Hun devri örneklerinin zaman içerisinde değişen teknikler ile oluşturulan giyim-kuşam materyalleri farkedilmektedir. Kazılarda elde edilen bilgiler ışığında Gök-Türk devri giyim-kuşamında “yaşlı taş kadın” heykellerinin kültür tarihindeki önem dikkatleri çekmektedir. Kadın heykellerinde omuzlar ve basenler geniş tasvir edilmiş, elbise detayları ayrıntılı çizilmiş, kontur çizgileri ise daha yuvarlak ve yumuşak işlenmiştir. Bu devir ürünlerinde “v” yaka örneğinin keskin kullanılmaya başlandığı gör÷lmektedir. Gök-Türk devrinde uzun saç, örgü, soldan iliklenen düğme örnekleri hat safhaya ulaşmaktadır. Kadınların ise sağa doğru kapanan üst giyim kullandıkları anlaşılmaktadır. Bu devirde ipekli kumaş alış-verişinin Türkler arasında büyük ilgiye mazhar olduğu gör÷lmektedir. Anlaşma ve vergi uygulamalarında ipek kumaşın ve kürkün ciddi rakamlarla konu bahis edilecek kadar değer gördükleri aktarılmaktadır. Aslen bu husus kültür akışının aktifliğini gösteren hassas bir bilgidir. Başlık ve süt giyimde çeşitliliğin ve modal farklılıkların oluşmaya başladığı gözlemlenmektedir. Hun başlıklarında sıkça kullanılan motif ve desenlerin Gök-Türk devri içerisinde de hâkim olduğu belirtilmektedir. Kemer, kuşak kuşanmanın yanı sıra “hil’at” giyme geleneğinin kürklerle yeni bir oluşuma girdiği dikkat nazarları çekmektedir. Bu devir içerisinde, deriden yapılan ayakkabılar “izlik” olarak adlandırılmaktadır. Süs eşyaları içerisinde ise kadın ve erkeğin bilakis küpeyi sık sık kullanıldığı gör÷lmektedir. Süs eşyalarının üretilme meselesinde, madenlerin işleyişindeki gelişimlerine de ışık tutulmaktadır. Altın, gümüş, tunç ve demir özelinde kıymetli ürünler oluşturmaları bölgedeki revizeleri iyi kullanıp işlediklerini göstermektedir. Hun devrinden itibaren geyik motifini Türk kadını ile bağdaştırıldığı gör÷lmektedir.

Uygur devri kadın giyim-kuşam örnekleri Türklerin yerleşik yaşama geçişi ve köklü din değiştirme meselesi ile önem arz etmektedir. Din değiştirme neticesinde Türk kadının doğurgan ve bereket üzerine kurulan kutsiyetinin yılan figürünün kuyruğunu yiyerek yeniden doğuşunu simgelediği görülmektedir. Budizmin benimsenmesi ve mabedlerin hızla artışı Uygurların mabed duvarlarında portrelere yer vermesini sebep olmuştur. Resim sanatının gelişmesine vesile olan portreler neticesinde devre ait sosyo-kültürel bilgilere ulaşılmaktadır. Hint ve Türk kültürünün etkileşimin yaşanmaya başladığı ve neticesinde “hint kostümü” kavramının ortaya çıktığı fark edilmektedir. Ahi teşkilatının ilk izlerinin Uygurlar içerisinde görüldüğü anlaşılmaktadır. Samur deriler, beyaz keçeler, çiçekli kumaşları ile coğrafya nam sahibi olmuşlardır. Kumaş süslemelerindeki emin ilerleyişleri araştırmalarda konu olacak kadar detaylı işlemlere sahiptir. Döneme ait en önemli bulgular hukuk vesikalarında yer almaktadır. Avrupa’nın miladi beşinci yüzyılda kullandığı pamuklu kumaşların Uygurlar arasında büyük ilgiye şaip olduğu belirtilmektedir. Bugün ki manada ceket-pantolon ikilisinin Uygurlar arasında önemli bir yeri olduğu fark edilmektedir. Uygur elbisesi tabirlerinin bu devirde de sık sık kullanıldığı vurgulanmaktadır. Saç ve saç örgülerinin kadınların medeni durumuna işaret eden manalara sahip oldukları aktarılmaktadır. Yeşil ve beyaz tonlarının hâkim olmaya başladığı görülmektedir.

Karahanlılar ve Gazneliler Devletlerinde yukarıda bahsi geçen devletlerin envanterleri kadar detaylı bilgiye maalesef ulaşılammıştır. Karahanlılara ait Semerkand kalesindeki bir duvar resmi, Kaşgarlı Mahmud’un Karahanlı Türkçesi ile kalem aldığı Dîvânu Lugâti’t-Türk adlı Türkçe dil ansiklopedisinde kadın giyim-kuşamına dair söz ve söz öbekleri bulunmaktadır. Gaznelilere ait Leşker-i Bazar Sarayı’nda askerler özelinde heykel ve motifler, Sultan Mesud Sarayı’nda taş mermer üzerindeki kadın tasviri ve varka ve Gülşah minyatürlerinde detaylı bilgiler mevcuttur. Giyim-kuşam özelliklerinin Gök-Türk devri kaftanları gibi uzun olduğu ve savaşçıların kısa kaftan kullandıkları görülmektedir. Varka ve Gülşah minyatürlerinde Gülşah’ın ve annesinin başlık, elbise ve şalvar modellerinde İslamiyet’in izlerinin fark edilmiştir.

Selçukluların yeni yurt arayışı neticesinde oluşan akınları, Anadolu’da Türk İslam sentezini günümüze ulaştaran bir devlet teşkilatına dönüştürmektedir. Selçuklular, Büyük Selçuklular ve Türkiye Selçuklular Devleti olarak iki siyasi oluşum ile çalışma içerisinde irdelenmiştir. Giyim-kuşam örnekleri üzerinde ise tek bir bölümde irdelenmektedir. Büyük

Selçuklular dönemine ait çini, seramik ve minyatür örnekleri üzerinden, kadın giyim-kuşamına ışık tutulmaktadır. Selçukluların kuruluş yıllarından itibaren “Oğuz kıyafeti” ile anıldığı belirtilmektedir. Anadolu’da Alp Arslan faaliyetleri neticesinde bu husus “Türkmen kıyafeti” olarak anılmaya başladığı fark edilmektedir. Bizans ile gerçekleşen muharebelerde Balkanlarda ikamet eden Oğuz ve Peçeneklerin giyim-kuşamlarıyla benzerlikleri dikkat çekecek düzeyde paralellik göstermekteydi. Moğol istilalarının artışı ile doğudan göçen Türkmenlerin, Anadolu’yu yurt edinen Selçuklular ile işbirliği içerisinde kurduğu Ahi teşkilatının, Türk-İslam kültürünü hızla yaydığı ve meslek gruplarının oluşmasına vesile olduğu bilinmektedir. Türk kadının da yer aldığı bu teşkilat “Bacıyan-ı Rum” olarak farklı bir kola ayrılmaktadır. Bacıyan-ı Rum içerisinde kadınların el ve dokuma sanatları ile ilgilendiği görülmektedir. Erdoğan Merçil’in **Türkiye Selçukluları’nda Meslekler** adlı çalışması giyim-kuşam özelinde irdelenip dokuma kültürü meslekleri tek tek belirtilmektedir. Selçuklularda İslâmiyet’in nüfuzu ile kadın giyim-kuşamı keskin değişimlere uğramamıştır. Saç ve saç örgüsü figürü birçok minyatür, seramik ve çinide işlenmeye devam etmiştir. Başlık modelleri içerisinde zaman zaman taç, diadem yahut börk modellerinin yanında yaşmak tasvirlerine rastlanılmaktadır. Türk-İslâm sentezi içerisinde elbise, kaftan ve şalvar kesimleri daha bol ve geniş tasarlanmaya başlandı. Peçe veya çarşaf modellerine rastlanılmamasına rağmen Selçuklu devri içerisinde kullanıldığı belirtilmektedir. Selçuklu devri içerisinde Türk kumaşları, kürkü ve dokuma ürünleri dünya devletleri arasında özel ilgiyle takip edilmeye başlandı. Kumaşlarda Uygur devri çiçek desenlerindeki lotus, nar çiçeği yanı sıra palmet ve tomurcuk kullanılmaya başlanmıştı. Rütbe, mevki bildiren kuşak, kemer modellerinin yanı sıra fütüvvet şalvarı, kaftan ve tiraz işlemeleri boy göstermeye başladı. Şaman giyimindeki kutsi giyim öğeleri Selçuklu devrinde “tılsımlı gömlekler” ile karşımıza çıkmaktadır. Müslüman Türklerde Şamanizm etkisinin devam ettiği dikkatleri çekmektedir. Ayakkabı örnekleri ise eski Türk kültüründe yer alan çizme, çarık modellerinin değişime uğrayarak varlığını koruduğu görülmektedir. Yerleşik yaşamla birlikte kadınların terlik modelini de sık sık kullanıldığı belirtilmektedir. Kadının süs öğeleri arasında kına, aş boyasından sonra sıklıkla tercih edilen bir ürün haline geldi.

Türk giyim-kuşamının börk, diadem ve taç özelinde oluşan başlıklarına; cübbe, kaftandan oluşan üst giyim ve hil’at verme geleneğine; kürkün sade ve çeşitli kullanım alanlarına; şalvar ve gömlek kullanımının Türklerdeki yerine; kıyâfetin süsü olarak görülen

saçın değişlerdeki tanımlayıcı özne oluşuna; yaşmak ve yüz örtüsünün bugüne uzanan kullanımına ve Türk milletinin toplumsal benliğine işleyen askerî yapısının giyim kuşamdaki yansımalarına kadar örneklerle ulaşılmaktadır. Ayrıca toplumun kültürel kod ve belleklerinde yer alan olgu ve söz ve söz öbeklerinin günümüzdeki yansıması yahut birebir kullanımının varlığı fark edilmektedir. Yas dönemlerine “kara bağlamak” deyiminin sürerliliğinin yanında “mavi” tonlarının da yas alameti olarak kullanıldığı ve bugün Anadolu’da hala sözlü kültürde yer almasına dikkat çekilmektedir. Dokuma sanatının sadece yün, ip ve kumaştan ibaret olmadığı aksine Türklerin ileri düzeyde botanik ve geometri bilgi birikimine sahip oldukları belirtilmektedir. Dün ile bugün arasındaki diri hissiyatı yansıtan bu örnekler kültürümüzün aktifliğini gösteren somut delillerimiz arasındadır. Bu tür çalışmaların akademik düzeyde artması ve sahaya indirgenmesi gerekmektedir. Pantolon, gömlek, içlik gibi temel giyim-kuşam öğelerini ve dokuma sanatındaki geliştirici ivmenin atılın unsurlarını ilk kez dünyaya tanıtan bir millet olarak bunun hafızalarda yer edinmesi gerekmektedir. Bu nedenle devlet bünyesinde bu tür kültür miraslarının daha iyi muhafaza edilip bugüne ve yarına aktarılması adına çalışmalar yapılmalıdır. Kent müzelerinin sayıları artırılmalı, bunlara ek olarak ülkemizde (başlangıçta birkaç noktada olmak üzere) Türk kültürünün giyim-kuşam örneklerinin en erken devirlerden itibaren bir bütün halinde sergilendiği müzeler halkla buluşturulmalıdır. Giyim-kuşam hakkındaki sözlük çalışmalarının daha kapsamlı ve görsel destekli hazırlanarak bilimsel alandaki boşlukların doldurulması gerekmektedir.

BİBLİYOGRAFYA

A. KİTAPLAR

- Atlas Tarih Kitaplığı, **Fotoğraf ve Kartpostallarla Osmanlı'da Kadın**, İstanbul 2010.
- AHMETBEYOĞLU, Ali, **Grek Seyyahı Priskos (V. Asır)'a Göre Avrupa Hunları**, İstanbul 1995.
- ARIĞ, Ayten Sezer, **Atatürk Türkiye'sinde Kılık Kıyafette Çağdaşlaşma**, Ankara 2007.
- ARIK, Rüçhan, **Kubad Abad Selçuklu Saray ve Çinileri**, İstanbul 2000.
- ASLANAPA, Oktay, **Türk Halı Sanatı'nın Bin Yılı**, İstanbul 1987.
- _____ **Türk Sanatı**, İstanbul 2016.
- _____ **Yüzyıllar Boyunca Türk Sanatı (14. yüzyıl)**, İstanbul 1977.
- BARIŞTA, H. Örcün, **Türk El Sanatları**, C. 1-2, Ankara 2015.
- BARTOLD, V. V., **Orta Asya**, (nşr. D. Ahsen Batur), İstanbul 2010.
- BAYAT, Fuzuli, **Türk Mitolojik Sistemi 1 Ontolojik ve Epistemolojik Bağlamda Türk Mitolojisi**, İstanbul 2007.
- _____ **Türk Mitolojik Sistemi 2 Kutsal Dışı Mitolojik Ana, Umay Paradigmasında İlkel Mitolojik Kategoriler İyeler ve Demonoloji**, İstanbul 2007.
- BEDİRHAN, Yaşar, **İslam Öncesi Türk Tarihi ve Kültürü**, Ankara 2014.
- BURSLAN, Kıvameddin, **Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi**, Ankara 1999.
- CAFEROĞLU, Ahmet, **Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü**, Ankara 2015.
- CAN, Sevim, **Terken Hatun'dan, Valide Sultan'a Selçuklular Döneminde Kadın (1040-1308)**, İstanbul 2008.
- CARR, Edward Hallet, **Tarih Nedir?**, (nşr. Misket Gizem Gürtürk), İstanbul 2018.
- CHAVANNES, Edouard, **Çin Kaynaklarına Göre Batı Türkleri**, (nşr. Mustafa Koç), İstanbul 2013.
- CHİLDE, V. Gordon, **Tarihte Neler Oldu? Araçların Öyküsü**, (nşr. Alâeddin Şenel), İstanbul 2018.
- CLAVİJO, Ruy Gonzâlz de, **Timur Devrinde Kadis'ten Semerkand'a Seyahat**, (nşr. Ömer Rıza Doğrul), İstanbul 2016.
- CÖHCE, Salim, **Türk Kültürü Tarihi Ders Notları**, Malatya 1992.
- ÇAĞMAN, Filiz - TANINDI, Zeren, **Topkapı Sarayı Müzesi İslâm Minyatürleri**, İstanbul 1979.

ÇANDARLIOĞLU, Gülçin, **Uygur Devletleri Tarihi ve Kültürü Çin Kaynakları ve Uygur Kitabelerine Göre**, İstanbul 2004.

ÇELİK, Hüsrem, **Eskiçağ'da Anadolu'da Dokuma**, Denizli 2014.

ÇORUHLU, Yaşar, **Eski Türklerin Kutsal Mezarları Kurganlar –Orta ve İç Asya'nın Erken Devir Türk Mezar Mimarisi Üzerine Bir Deneme-**, İstanbul 2019.

DIAMOND, Jared, **Tüfek, Mikrop ve Çelik**, (nşr. Ülker İnce), İstanbul 2018.

DİLÇİN, Cem, **Yeni Tarama Sözlüğü**, Ankara 2018.

DİYARBEKİRLİ, Nejat, **Hun Sanatı**, İstanbul 1972.

Ebû Abdullah Muhammed İbn Battûta Tancî, **İbn Battûta Seyahatnâmesi I-II**, (nşr. A. Sait Aykut), İstanbul 2004.

Ebu Dülef, **İran Seyahatnamesi**, (nşr. Serdar Gündoğdu), İstanbul 2018.

ENEZ, Nevin, **Doğal Boyamacılık Anadolu'da Yün Boyamacılığında Kullanılmış Olan Bitkiler ve Doğal Boyalarla Yün Boyamacılığı**, İstanbul 1987.

ERDEM, Yasemin Tümer – YİĞİT, Halime, **Bacıyân-ı Rûm'dan Günümüze Türk Kadınının İktisadî Hayattaki Yeri**, İstanbul 2010.

ERTÜRK, Nilay, **Orta Asya'dan Osmanlı İmparatorluğu'na Türklerde Giyim Kuşam**, İstanbul 2018.

ERGUN, Pervin, **Türk Kültüründe Ağaç Kültü**, Ankara 2017.

ERGİN, Muharrem, **Dede Korkut Kitabı**, Ankara 2014.

_____ **Dede Korkut Kitabı 1-2**, Ankara 2016.

_____ **Orhun Âbideleri**, İstanbul 2015.

ESİN, Emel, **İslâmiyetten Önceki Türk Kültür Tarihî ve İslâma Giriş (Türk Kültürü El -Kitabı, II. Cild I/b'den Ayrı Basım)**, İstanbul 1978.

_____ **Orta Asya'dan Osmanlıya Türk Sanatından İkonografik Motifler**, İstanbul 2004.

_____ **Resimli Bir Uygur Varakı**, Ankara 1966.

_____ **Türk Kültür Tarihi İç Asya'daki Erken Safhalar**, Ankara 1985. 7

_____ **Türklerde Maddi Kültürün Oluşumu**, İstanbul 2006.

GATES, Daniel G., **21. Yüzyılda Kültürel Antropoloji İnsanın Doğadaki Yeri**, (nşr. Suavi Aydın, Serpil N. Altuntek, Elif Başak Altınok, N. Işıl Demirakin, Erhan G. Ersoy, Nurşen Karabulut, Sibel Özbudun, Balkı Şafak), İstanbul 2009.

GENÇ, Reşat, **Karahanlı Devlet Teşkilatı**, Ankara 2002.

GÖKALP, Ziya, **Kültür ve Medeniyet Türkleşmek, İslamlaşmak, Muasırlaşmak**, Konya 2013.

GÖKMEN, Ertan, **Osmanlı Dönemi Gördes Halıcılığı**, Manisa 2014.

GÖKSU, Erkan, **Selçuklular Muhteşem Çağın Mütevazı Çocukları**, İstanbul 2019.

GÖMEÇ, Saadettin, **Uygur Türkleri Tarihi ve Kültürü**, Ankara 1997.

GROUSSET, René, **Bozkır İmparatorluğu**, (nşr. M. Reşat Uzmen), İstanbul 2014.

GUMİLEV, L.N., **Hunlar**, (nşr. D. Ahsen Batur), İstanbul 2013.

GÜMÜŞÇÜ, Osman, **Tarihi Coğrafya**, İstanbul 2016.

Hamdullâh Müstevfî-i Kazvînî, **Târîh-i Güzîde (Zîkr-i Pâdişâhân-i Selçukiyân)**, (ed. Erkan Göksu), İstanbul 2015.

HASSAN, Ümit, **Eski Türk Toplumuna Üzerine İncelemeler**, İstanbul 2000.

İbni Bibi, **Anadolu Selçukî Devleti Tarihi**, (nşr. M. Nuri Gencosman – F. N. Uzluk), Ankara 1941.

_____ **El Evamirü'l-Ala'îye Fi'l-Umuri'l-Ala'îye (Selçuk Name) I**, (nşr. Mürsel Öztürk), Ankara 1986.

_____ **El Evamirü'l-Ala'îye Fi'l-Umuri'l-Ala'îye (Selçuk Name) II**, (nşr. Mürsel Öztürk), Ankara 1986.

İbnü'l-Verdî, **Bir Ortaçağ Şairinin Kaleminden Selçuklular**, (nşr. Mustafa Alican), 2017 İstanbul.

İNAL, Güner, **Türk Minyatür Sanatı (Başlangıcından Osmanlılara Kadar)**, Ankara 1995.

İZGİ, Özkan, **Çin Elçisi Wang Yen-te'nin Uygur Seyahatnamesi**, Ankara 1989.

_____ **Uygurların Siyasî ve Kültürel Tarihi (Hukuk Vesikalarına Göre)**, Ankara 1987.

KAFESOĞLU, İbrahim, **Selçuklu Tarihi**, İstanbul 1992.

_____ **Türk Millî Kültürü**, İstanbul 2011.

KARADAĞ, Recep, **Doğal Boyamacılık**, Ankara 2007.

KÂŞGARLI Mahmud, **Dîvânü Lugâti't-Türk**, (nşr. Ahmet B. Ercilasun, Ziyat Akkoyunlu), Ankara 2015.

KEMALOĞLU, Muhammet, **“Karahanlıların Menşe ve Kuruluş Faraziyeleri”**, **Hikmet Yurdu**, C. 6, S. 11, (2013/1), s. 415-424.

KIRZIOĞLU GÖRGÜNAY, Neriman, **Altaylar'dan Tunaboyu'na Türk Dünyası'nda Ortak Motifler**, Ankara 1995.

Korykoslu Hayton, **Doğu Ülkeleri Tarihinin Altın Çağı**, (nşr. Altay Tayfun Özcan), İstanbul 2015.

KÖYMEN, M. Altay, **Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi C. III Alp Arslan ve Zamanı**, Ankara 1992.

_____ **Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi C. V İkinci İmparatorluk Devri**, Ankara 1991.

_____ **Selçuklu Devri Türk Tarihi**, Ankara 2004.

_____ **Tuğrul Bey ve Zamanı**, İstanbul 1976.

LAYPANOV, Kazi T. - MİZİYEV, İsmail M., **Türk Halklarının Kökeni**, (nşr. Hatice Bağcı), İstanbul 2014.

LE COQ, Albert Von, **Bilderatlas Zur Kunst Und Kulturgeschichte Mittel-Asiens**, Berlin 1925.

_____ **Chotscho**, Berlin 1913.

LÉVY-BRUHL, Lucien, **İlkel İnsanda Ruh Anlayışı**, (nşr. Oğuz Adanır), İstanbul 2006.

Liu Mau-Tsai, **Çin Kaynaklarına Göre Doğu Türkleri**, (nşr. Ersel Kayaoğlu, Deniz Banoğlu), İstanbul 2019.

MERÇİL, Erdoğan, **Gazneliler Devleti Tarihi**, Ankara 1989.

_____ **Türkiye Selçukluları'nda Meslekler**, Ankara 2000.

MEGEP, **El Sanatları Teknolojisi Keçe-Yünleri Boyama**, Ankara 2009.

Müneccimbaşı Ahmed b. Lütfullah, **Câmiu'd-Düvel Selçuklular Tarihi I**, (hz. Ali Öngül), İstanbul 2017.

NECEF, Ekber N., **Karahanlılar**, İstanbul 2005.

NÉMETH, Gyula, **Attila ve Hunları**, (nşr. Şerif Baştay), Ankara 1982.

ONAT, Ayşe, **Çin Kaynaklarında Türkler Han Hanedanı Tarihinde “Batı Bölgeleri”**, Ankara 2012.

ÖGEL, Bahaeddin, **Büyük Hun İmparatorluğu I**, Ankara 2019.

_____ **Büyük Hun İmparatorluğu II**, Ankara 2019.

_____ **İslâmiyetten Önce Türk Kültür Tarihi Orta Asya Kaynak ve Buluntularına Göre**, Ankara 2014.

_____ **Türklerde Devlet Anlayışı**, İstanbul 2016.

_____ **Türk Kültürünün Gelişme Çağları**, İstanbul 2001.

_____ **Türk Kültür Tarihine Giriş II**, Ankara 1978.

- _____ **Türk Kültür Tarihine Giriş V**, Ankara 1978.
- _____ **Türk Kültür Tarihine Giriş VI**, Ankara 1978.
- _____ **Türk Mitolojisi I-II**, Ankara 2014.
- ÖNEY, Gönül, **Beylikler Devri Sanatı XIV.-XV. Yüzyıl (1300-1453)**, Ankara 1989.
- ÖZBEK, Metin, **İnsan ve Irk**, İstanbul 1979.
- ÖZBEL K.- KADEMOĞLU O.- EREN N.- ERBEK G.- TAN N.- IŞIK H.Ş.- DURUL Y.-
- KAYA R.- SÜRÜR A., **Türk Dokuma Sanatından Örnekler**, İstanbul 1984.
- ÖZGÜNCÜ, Salih vd. (ed.), **Selçuklu Uygarlığı Müzesi/Katalog I-II**, Kayseri 2016.
- PANCAROĞLU, Oya, “*Resimli ve Tasvirli El Yazmaları*”, **Anadolu Selçukluları ve Beylik-ler Dönemi Uygarlığı**, C. 2, Ankara 2006, s. 575-585.
- RÁSÓNYI, László, **Tarihte Türklük**, İstanbul 2008.
- _____ **Türk Devletinin Batıdaki Vârisleri ve İlk Müslüman Türkler**, (hz. Ş. K. Seferoğlu – Adnan Müderrisoğlu), Ankara 1983.
- Reşîdü’l-dîn Fazlullâh, **Selçuklular Câmî’ü’t-Tevârîh (Zikr-i Târih-i Âl-i Selçûk)**, (nşr. Erkan Göksu, H. Hüseyin Güneş), İstanbul 2018.
- ROUX, Jean-Paul, **Orta Asya’da Kutsal Bitkiler ve Hayvanlar**, (nşr. Aykut Kazancıgil, Lale Arslan), İstanbul 2005.
- _____ **Türklerin Tarihi Pasifik’ten Akdeniz’e 2000 Yıl**, (nşr. Aykut Kazancıgil, Lale Arslan Özcan), İstanbul 2007.
- SARITAŞ, Eyüp, **Sarı Uygurlar**, İstanbul 2012.
- SEVİM, Ali, **Anadolu’nun Fethi Selçuklular Dönemi**, Ankara 2014.
- _____ **Malazgirt Meydan Savaşı**, Ankara 1971.
- SEVİM, Ali – MERÇİL, Erdoğan, **Selçuklu Devleti Tarihi Siyaset, Teşkilât ve Kültür**, Ankara 2014.
- SEVİN, Nureddin, **Onüç Asırlık Türk Kıyâfet Târihine Bir Bakış**, Ankara 1990.
- SEYİDOV, Mirali, **Altın Elbiseli Adam**, (nşr. Oder Alizade), İstanbul 2019.
- SÜMER, Faruk – SEVİM, Ali, **İslâm Kaynaklarına Göre Malazgirt Savaşı**, Ankara 1988.
- SÜSLÜ, Özden, **Tasvirilere Göre Anadolu Selçuklu Kıyafetleri**, Ankara 1989.
- ŞEŞEN, Ramazan (nşr.), **İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri**, İstanbul 2017.

_____ **İbn Fazlan Seyahatnâme**, İstanbul 2016.

Şihabeddin b. Fazlullah El-Ömerî, **Türkler Hakkında Duyduklarım ve Gördüklerim**, (nşr. D. Ahsen Batur), İstanbul 2014.

TAŞAĞIL, Ahmet, **Gök-Türkler I-II-III**, Ankara 2018.

_____ **Kök Tengri'nin Çocukları**, İstanbul 2014.

TOGAN, Zeki Velidî, **Oğuz Destanı Resideddin Oğuznâmesi, Tercüme ve Tahlili**, İstanbul 1982.

_____ **Umumî Türk Tarihine Giriş Cild I En Eski Devirlerden 16. Asra Kadar**, İstanbul 1981.

TRAM-SEMEN, Sofi, **Atalarımız Hunlar**, İstanbul 2007.

TURAN, Osman, **Kunlar ve Eski Türkler**, (hz. Altan Çetin – Bilal Koç), Ankara 2014.

TURAN, Şerafettin, **Türk Kültür Tarihi**, İstanbul 2014.

TURHAN, Mümtaz, **Kültür Değişimleri**, Ankara 2018.

WELLS, Calvin, **Sosyal Antropoloji Açısından İnsan ve Dünyası**, (nşr. Erzen Onur), 1972 İstanbul.

Yusuf Has Hacib, **Kutadgu Bilig II**, (nşr. Reşit Rahmeti Arat), C. II, TTK Yayınları, Ankara, 1988.

H. B. Полосьмак - Л. Л. Баркова, **КОСТЮМ и ТЕКСТИЛЬ пазырыкцев Алтая (IV— III вв. до н. э.)**, Новосибирск «ИНФОЛИО» 2005.

B. MAKALELER

ACALOĞLU, Arif, “Göktürkler Döneminde İnançlar ve Mitolojik Görüşler”, **Bilim ve Ütopya**, S. 104, (2003), s. 26-31.

ACAR, Sedef – GULİYEVA, Minara, “Azerbaycan'ın Cecim, Palaz, Şedde Dokumaları Örneğinde Güncel Kumaş ve Giysi Tasarımı Uygulamaları”, **Motif Akademi Halkbilimi Dergisi**, C. 12, S. 28, (2019), s. 1134-1150.

AHMETBEYOĞLU, Ali, “Dört Tekerlekli Yük Arabalarından Köşklere Hun Kadınları ve Takıları”, **Tarih Dergisi**, (2006), s. 53-82.

_____ “Tarihçi Jordanes (VI. Yüzyıl) ve Türkler Hakkında Verdiği Bilgiler”, **XIV. Türk Tarih Kongresi (09-13 Eylül 2002)**, C. I, Ankara 2005, s. 71-82.

AKAYDIN, Muhammet – KALKANCI, Mihriban, “Hastane Giysisi Olarak Kullanılan Kumaşların Antibakteriyel Özellikleri Üzerine Bir Araştırma”, **Süleyman Demirel Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi**, C. 9, S. 1, (2014), s. 20-34.

AKKAYA, Şükrü, “Uygur Türklerini ve Kültürlerini Tanıyalım”, **AÜDTCF Dergisi**, C. 1, S. 3, (1943), s. 75-86.

AKOK, Mahmut, “Konya Şehri İçindeki Alâeddin Tepesinde Türk Tarih Kurumu Adına Yapılan Arkeolojik Kazıların Mimarî Buluntuları”, **Belleten**, C. XXXIX, S. 154, (1975), s. 217-224.

AKSOY, Mustafa, “Doğu Türkistan’da Bulunan Mezardaki Buluntuların Tarihe Tanıklığı”, **Türk Dünyası Tarih Kültür Derneği**, (Mart 2017), s. 19-25.

_____, “Kültür Teorilerine Eleştiri ve Öneri”, **İpek Yolu’nda Kültür ve Sanat**, C. 3, edit. Fahri Atasoy, Ankara 2006, s. 38-46.

_____, “Kültür Sosyoloji Bağlamında Kimlik Pazarında Kültürel Kimlik”, **Türk Dünyası Araştırmaları**, S. 202, (2013), s. 147-160.

_____, “Tarihin Bilinen İlk Pantolonundan Türkiye’ye Gelen Damga”, **Türk Dünyası Tarih Kültür Dergisi**, S. 346, (2015), s. 22-27.

AKTAŞ, Yasemin, “Anadolu Selçuklu Sultanı III. Gıyaseddin Keyhüsrev ve Saltanatının İlk Yılları”, **Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi**, S. 55, (2015), s. 197-211.

AKYILDIZ AY, Didem, “Tarama Sözlüğü: Sözlükbilimi İlkeleri Çerçevesinde Betimsel ve Eleştirel Bir Değerlendirme”, **Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi**, S. LVI, s. 1-22.

Ali b. Salih el-Muheyim, “Karahanlılar Devleti’nin Gaznelilerle Siyasi İlişkileri (389-536/999-1141)”, **İstem**, S. 15, (2010), s. 291-319.

_____, “Karahanlılar ve İslam’ın Yayılmasındaki Katkıları”, **Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, (çev. Ali Aksu), C. 5, S. 1, (2001), s. 281-310.

ALYILMAZ, Cengiz, “Orhun Yazıtları”, **Türkler/III**, Ankara 2002, s. 754-764.

ALYILMAZ, Semra - ALYILMAZ, Cengiz, “Eski Türk Kadın Heykellerinin Düşündürdükleri”, **Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim (TEKE) Dergisi**, C. 3, S. 4, (2014), s. 1-33.

ARIK, Rüçhan, “Kubad-ı Abad/Malanda Yüzey Araştırmaları”, **XI. Araştırma Sonuçları Toplantısı 24-28 Mayıs 1993**, (Ankara 1993), s. 35-42.

ARITAN, Ahmet Saim, “Türk Deri İşlemeciliği Bağlamında Türk Cild Sanatı”, <http://www.ayk.gov.tr/wp-content/uploads/2015/01/ARITAN-Ahmet-Saim-TÜRK-DERİ-İŞLEMECİLİĞİ-BAĞLAMINDA-TÜRK-CİLD-SANATI.pdf> (11.09.2019), s. 121-142.

ARTUK, İbrahim, “Sahte Selçuklu Sultanı Cimri”, **Tarih Dergisi**, C. 9, S. 13, (1958), s. 151- 160.

ASLANAPA, Oktay, “Büyük Selçuklu Sultanı Alparslan Zamanından Kalan Eserler”, **Türkiyat Mecmuası**, C. XVII, (1972), s. 21-23.

- _____
Ankara 2002, s. 15-38.
- _____
“*Türk Tarihinde Saç Biçimleri*”, **Saç Kitabı**, (Ed. Emine Gürsoy Naskali), İstanbul 2004, s. 59-62.
- ATASOY, Nurhan, “*Selçuklu Kıyafetleri Üzerine Bir Deneme*”, **Sanat Tarihi Yıllığı**, S. 4, (1971), s. 111-151.
- AVŞAR, Lale, “*Türk Takılarında Umay İnancının İzleri ve Avrasya Kökleri*”, **İdil Dergisi**, C. 1, S. 1, (2012), s. 1-24.
- AYAN, Ergin, “*Harezmşâhlar Hânedânının Evlilikleri*”, **Karadeniz**, S. 32, (2016), s. 13-36.
- _____
“*Karahanlı Hânedân Üyelerinin Gazneliler ve Selçuklularla Sıhriyeti*”, **Manas Sosyal Araştırmalar Dergisi**, C. 4, S. 5, (2015), s. 392-408.
- _____
“*Karahanlıların Selçuklu Egemenliğine Girme Süreci*”, **Manas Sosyal Araştırmalar Dergisi**, C. 4, S. 3, (2015), s. 1-29.
- AYDIN, Mehmet, “*Gök-Türklerde Dini Hayata Bir Bakış*”, **XIV. Türk Tarih Kongresi (09- 13 Eylül 2002)**, C. III, s. 449-460.
- AYDIN, Öznur, “*Kutsal Mavilerde Masal Biçen Kiyizler*”, **XIV. Türk Tarih Kongresi (09- 13 Eylül 2002)**, C. III, Ankara 2005, s. 605-624.
- AYHAN, Fatma, “*Türklerin Giyim Kuşamında Kürk*”, <http://www.ayk.gov.tr/wp-content/uploads/2015/01/AYHAN-Fatma-T%C3%9CRKLER%C4%B0N-G%C4%B0Y%C4%B0M-KU%C5%9EAMINDA-K%C3%9CRK.pdf> (13.05.2019), s. 189-202.
- _____
“*Türklerin Giyim Kültüründe Pantolon*”, **Akademik Bakış Dergisi**, S.39, (2013), s. 1-21.
- BABAYEVA, Aynabat, “*Demirkazık Türkmenlerinin Çocuk Şapkaları*”, **Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi**, C. 12, S. 1, (2012), s. 325-330.
- BAHAR, Hasan, “*Bilge Kağan Tacı Üzerine Düşünceler*”, **I. Uluslararası Türk Dünyası Araştırmaları Sempozyumu**, [https://www.academia.edu/6829430/Bilge_Ka%C4%9Fan_Tac%C4%B1_%C3%9Cze_rine_D%C3%BC%C5%9F%C3%BCnceler_I.Uluslararası%C4%B1_T%C3%BCrk_D%C3%BCnyas%C4%B1_Ara%C5%9F%C4%B1rmalar%C4%B1_Sempozyumu_Ni_%C4%9Fde_19.03.2014_\(02.05.2020\)](https://www.academia.edu/6829430/Bilge_Ka%C4%9Fan_Tac%C4%B1_%C3%9Cze_rine_D%C3%BC%C5%9F%C3%BCnceler_I.Uluslararası%C4%B1_T%C3%BCrk_D%C3%BCnyas%C4%B1_Ara%C5%9F%C4%B1rmalar%C4%B1_Sempozyumu_Ni_%C4%9Fde_19.03.2014_(02.05.2020)).
- _____
“*TİKA Projesi; 2001 Yılı Bilge Kağan Külliyesi Kazıları*”, **XIV. Türk Tarih Kongresi (09-13 Eylül 2002)**, Ankara 2005, s. 501-512.

- _____
“V. Yüzyılda Hunlar ve Budhizm”, **A. Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi**, S. 34, (Erzurum 2007), s. 193-214.
- BEGİÇ, Hatice Nurgül, “Giyim-Kuşam Kültüründe Keçe Sanatına Tarihsel Bir Bakış”, **Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi**, S. 40, (2016), s. 287-297.
- _____
“Orta Asya’dan Küçük Asya’ya Geleneksel Bir Sembol: “Kepenek””, **Çankırı Karatekin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, C. 7, S. 2, (2016), s. 44-62.
- BEGTİMUR, Mehmet Emin, “İlk Matbaanın Mucidi”, **Uluslararası Uygur Araştırmaları Dergisi**, S. 12, (2018), s. 160-168.
- BELEK, Kayrat, “Karahanlılar Döneminde Türk Halklarının Kültürel Mirasları: “Kırgızistan Yazıtları Örneğinde (IX-XII. Yüzyıl)””, **Marmara Türkiyat Araştırmaları Dergisi**, C. I, S. I, (2014), s. 31-42.
- _____
“Oğuz Boylarının Tanrı Dağlarındaki İzleri”, **Genel Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi**, C. 1, S. 2, (2019), s. 165-176.
- BERKER, Nurhayat, “Kaşbastı (Diadem)”, **Türk Etnografya Dergisi**, S. VIII, (1973), s. 9-22.
- BERKLİ, Yunus, “Uygur Resim Sanatının Üslup Özellikleri”, **Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi**, C. 10, S. 45, (2010), s. 155-166.
- BİÇER ÖZCAN, Şehnaz, “Uygur Minyatürlerinde Metin-Resim İlişkisi ve Sonrası”, **İSTEM**, S. 31, (2018), s. 125-145.
- BİNARK, İsmet, “Türklerde Resim ve Minyatür Sanatı”, <http://acikerisim.fsm.edu.tr:8080/xmlui/bitstream/handle/11352/1226/Binark.pdf?sequence=1> (11.09.2019), s. 271-289.
- CAFEROĞLU, Ahmet, “İlk Anadolu Vatan Kültürü Kurucuları”, **Türkiyat Mecmuası**, C. XVII, (1972), s. 1-12.
- CAHEN, C., “İslam Kaynaklarına Göre Malazgirt Savaşı”, **Türkiyat Mecmuası**, C. XVII, (1972), s. 77-100.
- CAMBON, Pierre, “The Silk Roads and the Road of the Steppes: Eurasia and the Scythian World”, **Preservation Of The Frozen Tombs Of The Altai Mountains**, 2008, s. 39- 46.
- CEYLAN, Alpaslan- ÖZGÜL, Oktay, “Orta Asya’dan Anadolu’ya Türk Kültürünü Erken Dönem Şifreleri Kaya Resimleri”, **16. Uluslararası Türk Dünyası Sosyal Bilimler Kongresi Bildiriler Kitabı (4-6 Eylül 2018)**, İstanbul 2018, s. 625-632.
- CÖHCE, Salim, “Gaznelilerin Hindistan Hâkimiyetleri”, **Türkler**, C. IV, Ankara 2002, s. 522- 525.
- ÇAĞLAYANDERELİ, Mustafa - ARSLAN, Ali - MAZLUM, Ahmet, “Kültür Sosyolojisinde İhmal Edilen Konu: Giyim-Kuşam”, **IKSAD-INFAD (20-23 May 2017)**,

<https://www.researchgate.net/publication/321937398> *Kultur Sosyolojisi*nde *İh mal* *Edilen Konu Giyim-Kuşam* (05.03.2020), s. 869-887.

ÇANDARLIOĞLU, Gülçin, “*Uygurların Çinlilere Yaptıkları Yardımlar ve Bunların İcyüzü*”, **Tarih Dergisi**, S. 31, (1977), s. 37-46.

ÇAY, Abdülhaluk - DURMUŞ, İlhami, “*İskitler*”, **Türkler/I**, Ankara 2002, s. 861-903.

ÇELİK, Adem, “*Anadolu, İran ve Kafkasya Halı Etkileşimi*”, **Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi**, S. 5, (Ocak 1999), s. 15-27.

ÇERÇİ, Faris, “*Hunlar’da Sosyal, Siyâsî Hayat ve Devlet-Halk İlişkileri*”, **Erzincan Eğitim Fakültesi Dergisi**, C. 5, S. 1, (2003), s.59-98.

ÇORUHLU, Yaşar, “*Göktürk Sanatı*”, **Türkler/IV**, Ankara 2002, s. 91-99.

_____ “*Göktürk Devri Keramik Sanatı Üzerine Bir Deneme*”, **VI. Ortaçağ ve Türk Dönemi Kazı Sonuçları ve Sanat Tarihi Sempozyumu (08-10 Nisan 2002) Bildiriler**, (ed. M. Denктаş- Y. Özbek- A. Sağıroğlu Arslan),(Kayseri 2002), s. 299- 319.

_____ “*Göktürk Devrinden Bazı Heykeller Üzerine Düşünceler*”, **IX. Ortaçağ ve Türk Dönemi Kazı Sonuçları ve Sanat Tarihi Sempozyumu (21-23 Nisan 2005) Bildiriler**, (Erzurum 2005), s. 171-186.

_____ “*Göktürk Devri Kaya Resimlerine Bir Bakış*”, **XIV. Türk Tarih Kongresi (09-13 Eylül 2002)**, C. III, s. 513-545.

_____ “*Hun Sanatı*”, **Türkler/IV**, Ankara 2002, s. 54-76.

_____ “*Uygur Sanatında Saçın İkonografik Tertibi*”, **Saç Kitabı**, (ed. Emine Gürsoy Naskali), İstanbul 2004, s. 63-69.

DANIŞMEND, İsmail Hami, “*Medenî Kıyafetin Batı’ya Türklerden İntikali*”, **Türk Folklor Araştırmaları**, C. 10, S. 213, (Nisan 1967), s. 4373-4375.

DEMİR, Hatice, “*Eski Türklerde Su Kültü ve Anadolu Selçuklu Mimarisi Üzerindeki Etkileri*”, **Amasya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, S. 5, (2019), s. 23-46.

_____ “*Ortaçağ Dönemine Ait İki Kaynakta (İbn Bîbî-Selcuk Nâme ve İbn Batuta Seyahatnamesi) İsmi Geçen Kumaş ve Kıyafet Tasvirleri*”, **Akdeniz Sanat**, C. 4, S. 7, (2011), s. 91-94.

DEMİR, Mazlum Şahin, “*XI. Asırda Değişen Anadolu’da Türkler: Malazgirt Savaşı (26 Ağustos 1071)*”, **Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi**, S. XI, C. IV, s. 240-258.

DEMİRCİ, Hikmet, “*Giyim-Kuşam, Yeme-İçme, Takvim, Törenler, Eğlenceler, Müzik, Spor, Oyunlar*”, **İslam Öncesi Türk Tarihi ve Kültürü**, (ed. Muhammed Bilal Çelik), 2018, s.199-216.

Dİ COSMO, Nicola, “*Hun İmparatorluğu’nun Kuruluşu ve Yükselişi*”, **Türkler/I**, Ankara 2002, s. 1083-1100.

Earliest Steppe Empire: The Xiongnu Question Revisited”, **Xiongnu Archaeology**
Multidisciplinary Perspectives of the First Steppe Empire in Inner Asia,
Freiburg 2011, s. 35-48.

DİYARBEKİRLİ, Nejat, “Eski Türklerde Kültür ve Sanat”, **Türkler/III**, Ankara 2002, s.827- 834.

DONUK, Abdülkadir, “Eski Türklerde Saç Şekilleri Hakkında”, **Saç Kitabı**, (ed. Emine Gürsoy Naskali), İstanbul 2004, s. 3-11.

DUDA, Herbert W., “İbn Bîbî’nin Selçuk Tarihi”,
<https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/10437> (05.12.2020), s. 1-10.

DUMAN, İbrahim, “Dımaşk Selçuklu Meliki Ertuş Bin Tutuş”, **Türkiyat Mecmuası**, C. 26, S. 1, (2016), s. 107-115.

DURMUŞ, İlhami, “Arkeolojik Kalıntı, Buluntu ve Yazılı Belgelere Göre Köl Tigin-Bilge Kağan Anıtlıkları ve Bu Anıtlıklardaki Türk Kültür Unsurları”, **Gazi Türkiyat**, S. 1, (2007), s. 35-58.

EBERHARD, Wolfram, “Eski Çin Kültürü ve Türkler”, **Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi**, (çev. İkbâl Berk), C. 1, S. 4, (1943), s. 19-29.

“Orta Asya Göçebe Kavimlerinde Devlet Kurma Süreci”, **Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi**, (çev. Osman G. Özgüdenli), S. 18, (2008), s. 1-8.

EĞİLMEZ, Savaş, “Büyük Selçuklu Sultanı Alp Arslan’ın Kafkasya Politikası”, **Türkler**, C. IV, Ankara 2002, s. 705-712.

EKİCİ, Metin, “Dede Korkut Kitabı’nda Kadın Tipleri”,
https://www.academia.edu/5626042/Dede_korkut_Kitab%C4%B1nda_Kad%C4%B1n_Tipleri (29.04.2020), s. 1-14.

EKREM, Nuraniye H., “Hunlarda Renk ve Yön Bilgisi”,
<http://ilhank.blogcu.com/hunlarda-renk-ve-yon-bilgisi/4118106> (14.03.2020).

ELÇİN, Şükrü, “Denizli Dokumacılığı Üzerine Notlar”, **Türk Etnografya Dergisi**, S. V, (1962), s. 5-8.

EMET, Erkin, “Karahanlılar ve Uyurlar”, **Türkler**, C. IV, s. 469-476.

ERCİLASUN, Konuralp, “Bozkırda Hâkimiyet Merkezi Hakkında Bazı Görüşler”, **Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten**, C. 59, S. 1, (2011), s. 27-36.

ERCİVAN, Gülcan Batur, “Mavi Boya İndigo Bitkisinin Tarihsel Serüveni”, **Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi**, C. 11, S. 60, (2018), s. 547-553.

ERDOĞAN, Coşkun, “Harezmi’de Gazneli Hâkimiyetinin Tesisi ve Altuntaşlar Dönemi”, **Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi**, S. 50, (2013), s. 143-180.

ERDOĞDU, İnci, “Çin Kaynaklarına Göre Göktürkler”, **Bilim ve Ütopya**, S. 104, (2003), s. 16-19.

ERÖÖL-ERDENE, Chimiddorzh, “*Animal Style Silver Ornaments Of The Xiongnu Period*”, **Xiongnu Archaeology Multidisciplinary Perspectives of the First Steppe Empire in Inner Asia**, Freiburg 2011, s. 333-340.

ESİN, Emel, “*Bezeklik Külliyesinde Dokuzuncu Tapınak*”, **Türkiyemiz Dergisi**, S. 37, (1982), s. 1-6.

_____, “*İç Asya’da Milattan Önceki Binyılda Türklerin Atalarına Atfedilen Kültürler*”, **Türkler/I**, Ankara 2006, s. 494-517.

_____, “*<<Türk Ul-Acem>>lerin Eseri Samarrada Cavaş Ul-Hağani’nin Diver Resimleri*”, **Sanat Tarihi Yıllığı**, S. 5, (1973), s. 309-358.

ESİNER ÖZEN, Mine, “*Türkçe’de Kumaş Adları*”, **Tarih Dergisi**, S. 33, (1982), s. 291-240.

GENÇ, Reşat, “*Kaşgarlı Mahmud’a Göre XI. Yüzyılda Türklerde Dokuma ve Yaygı*”, **Arış Dergisi**, S. 3, (1997), s. 8-17.

GOLDEN, Peter, “*Orta Asya’da İslâmiyetin İlk Dönemleri ve Karahanlılar*”, **Erken İç Asya Tarihi**, (çv. Halil Berktaş), İstanbul 2014, s. 459-497.

GÖKMEN, Gökhan, “*Büyük Selçuklu Devleti Saray Şairi Emîr Mu’izzî’nin Dîvânı’nda Selçuklu Hâtunu Mâh Melek Hâtun*”, **Nüsha**, C. 18, S. 47, s. 1-14.

GÖMEÇ, Saadettin, “*Bir Hun Aksakalı: Chun-Hang Yüeh*”, **VIII. Milletlerarası Türkoloji Kongresi Bildiri Kitabı (30 Eylül-04 Ekim 2013)**, (2014), s. 475-481.

_____, “*Uygur Türklerinin Destanları ve Kültürü Hakkında Özet*”, **Uluslararası Uygur Araştırmaları Dergisi**, S. 7, (2016), s. 45-54.

GÖNEL SÖNMEZ, Tugba, “*Uygur Türklerinin Anlatma ve Ritüellerinde Hayvan Sembolizmi*”, **Uluslararası Uygur Araştırmaları Dergisi**, S. 12, (2018), s. 213-225.

GÖNÜL, Macide, “*Dokumacılığın Tarihçesi ve En Eski Dokuma Aletleri*”, **Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Antropoloji Dergisi**, S. 7, (1964), s. 80-99.

_____, “*Topkapı Sarayı Müzesinde Bulunan Padişah Elbiseleri*”, **Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Antropoloji Dergisi**, S. 7, (1972), s. 267-295.

GÖRGÜNAY KIRZIOĞLU, Neriman, “*Halıcılığın Kökeni ve Türk Halıcılığının Tarihçesi*”, **Atatürk Üniversitesi Ziraat Fakültesi Dergisi**, C. 4, S. 4, (Ocak 1973), s. 159-175.

“Oğuz Damgaları ve Göktürk Harflerinin Dokumalarımızda Yaşayan Örnekleri”, **XIV. Türk Tarih Kongresi (09-13 Eylül 2002)**, C. III, Ankara 2005, s. 593-615.

GÜLENSOY, Baybars, “Anadolu Giyim-Kuşam ve Süslenme Söz Hazinesindeki Türkçe Sözcükler”, <http://www.ayk.gov.tr/wp-content/uploads/2015/01/G%C3%9CLENSOY-Baybars-ANADOLU-G%C4%B0Y%C4%B0M-KU%C5%9EAM-VE-S%C3%9CSL-ENME-S%C3%96Z-HAZ%C4%B0NES%C4%B0NDEK%C4%B0-T%C3%9CRK%C3%87E-S%C3%96ZC%C3%9CKLER.pdf> (11.09.2019), s. 595-602.

GÜMÜŞ, Deniz – URAY, Gamze, “Oya El Sanatı Üzerine Bir İnceleme”, **Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi**, C. 11, S. 55, (2018), s. 355-369.

GÜMÜŞ BÖKE, Emine, “İslâm Hukuku’nda Kıyafet-Örtünme ve Kıyafetler Üzerindeki Resim ve Yazıların Durumu”, **Kırıkkale İslami İlimler Fakültesi Dergisi**, C. 2, S. 3, (2017), s. 19-44.

GÜNERİ, A. Semih, “OTAK (Orta Asya’da Türk Kültürünün Arkeolojik Kaynakları) Projesinin Avrasya Türk Araştırmalarına Katkıları”, **XV. Türk Tarih Kongresi (11- 15 Eylül 2006)**, C. 2, Ankara 2010, s. 511-580.

GÜNEŞ, Silvan, “Geleneksel Türk Giyim Kuşamına Tarihsel Bir Bakış ve Alanya Yöresi Geleneksel Kıyafetleri”, https://www.academia.edu/29240413/GELENEKSEL_T%C3%9CRK_G%C4%B0Y%C4%B0M_KU%C5%9EAMINA_TAR%C4%B0HSEL_BAKI%C5%9E_VE_ALANYA_Y%C3%96RES_GELENEKSEL_KIYAFETLER (11.09.2019), s. 1-24.

GÜNGÖR, Mahmut, “Giyim Kültürü ve Giysiye Sahip Olma Arzuları: Giyim Mandalası”, **Ekev Akademi Dergisi**, S. 54, (2013), s.205-211.

HOGENBOOM, Melissa, “İnsan nasıl giyinmeye başladı?”, **BBC Türkçe**, <https://www.bbc.com/turkce/vert-earth-37420884> (05.03.2020).

HUNKAN, Ömer Soner, “Batı Türk Hakanlığı (Batı Karahanlılar)’nın Kurucu Meselesi”, **Trakya Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi**, C. 5, S. 10, (Temmuz 2015), s. 81- 96.

“El-Kand Fî Zikri Ulemâi Semerkand’da Türk Hakanlığı (Karahanlılar)”, **Trakya Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi**, C. 5, S. 9, (Ocak 2015), s. 1-17.

“Kâşgarlı Mahmud’a Göre Türk Hakanlığı (Karahanlılar)”, **Akademik Araştırmalar Dergisi**, S. 39, (Kasım 2008 – Ocak 2009), s. 11-30.

“Orta Asya’da X-XIII. Yüzyıllarda "Türk" Adı Üzerine Bazı Kayıtlar”, Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları, S. 2, (2005), s. 5-12.

İBRAHİMOVA, Shahina Boboxonovna, “Özbek Millî Kıyafetleri ve Takıları”, http://www.ayk.gov.tr/wp-content/uploads/2015/01/IBRAHİMOVA-Shahina-Boboxonovna-%C3%96ZBEK-M%C4%B0LL%C3%8E-KIYAFETLER%C4%B0-VE-TAKI_LARI.pdf (11.09.2019), s. 683-700.

İNAN, Abdülkadir, “Altay Dağlarında Bulunan Eski Türk Mezarları”, **Belleten**, C. XI, S. 43, (Ankara 1947), s. 569-570.

İNCE, Fatma, “Büyük Selçuklu Devleti’nin Dış Politikasında Hanedan Kadınları”, **Karadeniz Uluslararası Bilimsel Dergi**, S. 43, (2019), s. 271-278.

_____, “II. Kılıç Arslan Dönemi Selçuklu-Bizans İlişkileri (Miryokefalon Savaşı’na Kadar)”, **Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, C. 29, S. 2, (2019), s. 369-383.

İNDİRKAŞ, Zühre, “Uygur Taç-Başlıkları Üzerine”, **Toplumsal Tarih Dergisi**, C. 5, S. 27, (1996), s. 32-36.

_____, “Orta Asya’dan Anadolu’ya Türklerde Taç Geleneği”, **Türkler/IV**, Ankara 2002, s. 151-156.

İSKENDERZADE, Lale Avşar, “Göktürk Dönemi İnsan Figürlü Taş Anıtlar”, **Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, S. 26, (2010), s. 255-269.

İZGİ, Özkan, “Orta Asya Türklerinin Kültür Kaynakları”, **Selçuk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi**, S. 2, (1983), s. 35-44.

KALAFAT, Yaşar, “Göktürklerden Günümüze Türk Halk İnançlarında Kurt”, **XIV. Türk Tarih Kongresi (09-13 Eylül 2002)**, Ankara 2005, C. III, s. 461-474.

KARAAĞAÇ, Günay, “Türkçenin Komşu Dillere Verdiği Giyim Kuşam Kültürüyle İlgili Kelimeler”, **Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi**, S. 5, (1998), s. 361-387.

KARADOĞAN, Ahmet, “Türk Ad Biliminde Renk Kültü”, **Millî Folklor**, S. 62, (2004), s. 89 -99.

KARAGÖZ, Zöhre Özlem, “Selçuklu Devleti ve Osmanlı İmparatorluğu’nda Kadın Kıyafetleri”, **Yeditepe Üniversitesi Tarih Bölümü Araştırma Dergisi**, C. 1, S. 1, (2017), s. 130-137.

KARAKIZ, Cem – KANDEMİR, Mitat, “Kahramanmaraş’ta Geleneksel Yöntemlerle Edik Yapımı”, **Motif Akademi Halkbilimi Dergisi**, C. 11, S. 24, (2018), s. 220-239.

KASKA, Çetin, “Şâhnâme’deki Kadınlar”, **Osmaniye Korkut Ata Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Dergisi**, S. 1(1), (2019), s. 1-16.

KAREV, Yury, “Semerkand Kalesindeki Karahanlı Duvar Resimleri: İlk Rapor ve İlk İntibâlar”, **İstem**, (çev. Ahmet Gedik – Ali Fuat Baysal), S. 18, (2011), s. 113-160.

KAYA, Ümran – ŞANLI, H. Sinem, “Çivit Otu ile Boyanan İpek, Pamuk ve Yün Kumaşların Bazı Haslık Değerleri”, **İdil Dergisi**, C. 6, S. 37, (2017), s. 2581-2594.

KAYAOĞLU, İsmet, “Mevlana’nın Çağdaşı Derviş Tarikatları, Babalar, Kalenderiler ve Diğerleri”, **Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, C. 31, S. 1, (1990), s. 147- 155.

KOCA, Salim, “Eski Türklerde Sosyal ve Ekonomik Hayat”, **Türkler/III**, Ankara 2002, s. 15- 37.

_____ “Türkler ve İslâmiyet”, **Erdem**, C. 8, S. 22, (1996), s. 263-286.

KOCA, Emine – VURAL, Tuba, “Türk Halk Giyim Kuşamında Kullanılan Göynekler”, https://www.researchgate.net/publication/282613740_TURK_HALK_GIYIM_K

US

AMINDA KULLANILAN GOYNEKLER THE GOYNEKLER OF USING IN TURKISH FOLK CLOTHING (11.09.2019).

KOCA, Emine – KOÇ, Fatma – VURAL, Tuba, “Kültürlerarası Etkileşimde Giyim Kuşam”, <https://www.ayk.gov.tr/wp-content/uploads/2015/01/KOCA-Emine-KO%cc3%87-Fatma-VURAL-Tuba-K%cc3%9cLT%cc3%9cRLERARASI-ETK%cc4%b0LE%cc5%9e%cc4%b0MDE-G%cc4%b0Y%cc4%b0M-KU%cc5%9eAM.pdf> (15.05.2020), s. 793-808.

KOLANKAYA BOSTANCI, Neyir, “Anadolu’da Erken Prehistorik Dönem Kırmızı Aşı Boyası Kullanımı”, **Anadolu**, S. 38, 2012, s.29-51.

KOŞAY, Hamit, “Malazgird’de Buluşanlar”, **Türkiyat Mecmuası**, C. XVII, (1972), s. 69-76.

KÖSE, Hüseyin, “Kültürel/Siyasal Bir Kimlik Aracı Olarak Giyim-Kuşam Modası”, **38. ICANAS (Uluslararası Asya ve Kuzey Afrika Çalışmaları Kongresi)**, edit. Z. Dilek vd., C. 2, (2011), s. 457–472.

KILIÇ, Nebahat, “Tekstil Sektörü ve Hedefleri”, **Karadeniz’in Lif Bitkileri Çalıştayı Keten-Kenevir-Isırgan (5-6 Mayıs 2017/Samsun)**, (ed. Ali Kemal Ayan – Funda Arslanoğlu vd.), s. 17-20.

KRADİN, Nikolai N., “Stateless Empire: The Structure of The Xiongnu Nomadic Super-Complex Chieftdom”, **Xiongnu Archaeology Multidisciplinary Perspectives of the First Steppe Empire in Inner Asia**, Freiburg 2011, s. 77-96.

KURTULUŞ, Tûba, “Osmanlı Saray Kadınının Kökleri Orta Asya’ya Dayanan Baş Giyimi Üzerine Bir Değerlendirme ve Yeni Tespitler”, **Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi**, S. 63, (Aralık 2017), s. 452-469.

KÜÇÜK, Salim, “Eski Türk Kültüründe Renk Kavramı”, **Bilig**, S. 54, 2010, s. 185-210.

_____ “Tarihî Türk Lehçelerinde Renk Adlandırmaları”, **Turkish Studies**, 2010, s. 556-577.

KÜTÜK, Ahmet, “Anadolu’da Bir Selçuklu Prensi: Kutalmışoğlu Mansur ve Faaliyetleri”, **Selçuk Üniversitesi Selçuklu Araştırmaları Dergisi**, S. 11, (2019), s. 245-262.

- ORAL, M. Zeki, “Selçukîlerde Giyim Eşyası”, **Türk Etnografya Dergisi**, S. V, (1962), s. 14-20.
- OSAVA, Takashi, “Şin-jiang Bölgesinin Yili Irmak Kıyısında Bulunan Sogdca Yazılı Bir Taş Heykel-Mongolküre Yazıtı”, **XIV. Türk Tarih Kongresi (09-13 Eylül 2002)**, C. III, s. 559-581.
- ÖGEL, Bahaeddin, “Türk Efsaneleri Üzerine İncelemeler Uygur’ların Menşe Efsanesi”, **AÜDTCF Dergisi**, C. 6, S. 1-2, (1948), s. 17-26.
- ÖGER, Adem, “Uygur Türklerinde Fütüvvet Kültürü, Fütüvvet-Nâmeler ve Ahilik Teşkilatına Etkileri”, **Uluslararası Uygur Araştırmaları Dergisi**, S. 13, (2019), s. 1-11.
- ÖNDER, Mehmet, “Selçuklu Devri Kadın Başlıkları”, **Türk Etnografya Dergisi**, S. VIII, (1973), s. 1-8.
- ÖNEY, Gönül, “Tarihten Yansımalarla Büyük Selçuklu Seramiklerinde Kadın”, **Sanat Tarihi Dergisi**, S. XVII/I, (Nisan 2008), s. 55-75.
- _____ “Gazneli Saray Süslemelerinin Anadolu Selçuk Saray Süslemelerine Akisleri”, **Sanat Tarihi Dergisi**, C. 3, S. 3, (1984), s. 123-132.
- ÖZACAR, Mahmut – ŞENGİL, İ. Ayhan, “Tanin Kimyası ve Teknolojisi”, **Sakarya Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü Dergisi**, C. 2, S. 1, (1998), s. 79-86.
- ÖZAYDIN, Abdülkerim, “Büyük Selçuklu Emîri Kürboğa”, **Tarih Dergisi**, S. 36, (2000), s. 405-422.
- _____ “Nizâmülmülk’ün Büyük Selçuklu İmparatorluğu’na Hizmetleri”, **Selçuk Üniversitesi Selçuklu Araştırmaları Dergisi**, S. 8, (2018), s. 1-31.
- ÖZEN ERATALAY, Sevdâ, “Terzilik Terimleri Bağlamında Divan-ü Lûgat-it-Türk'te Alet Adları”, **Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi**, S. 3, C. 6, (2019), s. 1769-1785.
- ÖZCAN, Altay Tayfun, “Moğol Tarihine İlişkin Latince Kaynaklarda Uygurlar”, **Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi**, S. 34, (2013), s. 147-163.
- ÖZÇALIK, Mahire, “Lotus Çiçeğinin Farklı Kültürlerdeki Önemi ve Peyzaj Tasarımında Kullanımının İrdelenmesi”, **Uluslararası Uygur Araştırmaları Dergisi**, S. 10, (2017), s. 22-28.
- ÖZDAMAR, Fazıl, “Metin EKİCİ, Dede Korkut Kitabı, Türkistan/Türkmen Sahra Nüshası, Soylamalar ve 13. Boy, Salur Kazan'ın Yedi Başlı Ejderhayı Öldürmesi, Orijinal Metin (Tıpkıbasım)-Transkripsiyon-Aktarma. İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2019, ISBN: 978-605-155-808-0, 224 sayfa”, **Milli Folklor**, S. 123, C. 16, (2019), s. 205-209.
- ÖZDEMİR, Melda, “Günümüzde Tokat İlinde Çarık Yapımı”, **Folklor/Edebiyat**, C. 18, S. 69, (2012), s. 71-85.

- ÖZDEMİR, Melda – SARIOĞLU, Halide, “İstanbul Askeri Müzesi’ndeki Deri Askeri Eşya ve Aksesuarlardan Örnekler”, **Erdem**, C. 16, S. 48, (2007), s. 85-108.
- ÖZDEMİR, Mehmet Nadir, “Abbasi Halifeleri ile Büyük Selçuklu Sultanları Arasındaki Münasebetler”, **Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi**, S. 24, (2008), s. 315-367.
- ÖZEN ERATALAY, Sevdâ, “Terzilik Terimleri Bağlamında Divan-ü Lûgat-it-Türkte’te Alet Adları”, **Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi**, C. 6, S. 3, (2019), s. 1769-1785.
- ÖZERDİM, Muhaddere N., “Chou’lar ve Bu Devirde Türklerden Gelen ‘Gök Dini’”, **Belleten**, C. XXVII, S. 105, (1963), s. 1-23.
- ÖZKAN NALBANT, Bilge - AMAN, Betül, “Çağatay Dönemi Giyim Kuşam ve Süslenme Terimleri”, **X. Uluslararası Dünya Dili Türkçe Sempozyumu (17-19 Ekim 2018) Bildiri Kitabı**, (ed. Prof. Dr. Ferruh Ağca - Doç. Dr. Adem Koç), (Eskişehir 2019), s.1190-1210.
- ÖZKARCI, Mehmet, “Eski Türkçe’de Kullanılan Dokuma ve Giyim Terimleri”, **Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, S. 12, (1995), s. 289-344.
- ÖZKUL, Kifayet, “Anadolu Selçuklu Dönemi Mimari Yapılarında Turkuaz”, **Uluslararası Beşeri Bilimler ve Eğitim Dergisi**, C. 6, S. 13, (2020), s. 291-318.
- ÖZGÜL, Oktay – CEYLAN, Nezahat, “Göçerlik ve Yerleşiklik Arasında Bir Birleşen: Fergana Vadisi”, **Prof. Dr. Fuat Sezgin Anısına Geçmişten Günümüze Türkistan: Tarih, Kültür ve Medeniyet Sempozyumu**, Ankara/Türkistan 2019, s. 472-495.
- ÖZTÜRK, Murat, “Siyasi Evliliklere Sistemik Bir Örnek: Asya Hun Devleti ile Çin Han Devleti Arasından Evlilik Antlaşması”, **Toroslardan Tanrı Dağlarına Genel Türk Tarihi Araştırmalarına Adanmış Bir Ömür Prof. Dr. Gülçin Çandarlıoğlu’na 75. Yaş Armağanı**, (ed. Yrd. Doç. Dr. Erman Şan), Türk Dünyası Araştırmaları, İstanbul 2017, s.123-136.
- PALABIYIK, M. Hanefi, “Yeni Bir Türk İslâm Devleti Modeli Olarak Gazneliler”, **Türkler**, C. IV, Ankara 2002, s. 509-521.
- PARZINGER, Hermann, “The Scythians: Nomadic Horsemen of the Eurasian Steppe”, **Preservation Of The Frozen Tombs Of The Altai Mountains**, 2008, s. 19-24.
- PAUL, Jürgen, “Karahanhılar”, **Türkler**, C. IV, Ankara 2002, s. 460-468.
- PIYADEOĞLU, Cihan, “Büyük Selçuklu Devleti Emîri Atabeg Çavlu Sakavı”, **Tarih Dergisi**, S. 38, (2003), s. 37-60.
- POLOSMAK, Natalya Viktorovna, “A Different Archaeology Pazyryk culture: a snapshot, Ukok, 2015”, <https://scfh.ru/en/papers/a-different-archaeology-pazyryk-culture-a-snapshot-ukok-2015-/> (10.04.2020).

- POLAT, Harun Hilmi, “*Renk Teorisi ve Temel Yanılgılar*”, **Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, S. 28, (2012), s. 165-173.
- POLAT, Suat, “*Karahanlı Devleti’nde Eğitim Faaliyetleri*”, **Uluslararası Eğitim, Bilim ve Teknoloji Dergisi**, C. 1, S. 1, (2015), s. 42-53.
- POTAPOV, L.P., “*Etnografik Verilerin Işığında Eski Türklerin Tanrısı Umay*”, **Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi**, (çv. Muvaffak Duranlı), S. 1, (İzmir 1996), s. 213-233.
- PRİTSAK, Omeljan, “*Mahmud Kâşgarî Kimdir?*”, **Türkiyat Mecmuası**, (nşr. Hasan Eren), S. 10, s.243-244.
- RÁSÓNYI, László, “*Selçuk Adının Menşesine Dair*”, **Belleten**, C. III, S. 10, (1994), s. 377-381.
- SALMAN, Fikri, “*Çorum ve Civarında Geleneksel Giysilerin Özellikleri*”, **Sanat Dergisi**, S. 12, (2007), s.25-38.
- _____ “*Gaznelilerde Giyim Kuşam Özellikleri*”, **Atatürk Üniversitesi Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi**, S. 16, (2006), s. 111-126.
- _____ “*Günümüzde Rize ve Civarında Görülen Geleneksel Giysiler*”, **Atatürk Üniversitesi Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi**, S. 19, (2007), s. 177-202.
- _____ “*Göktürk Dönemi Kıyafetleri*”, **Sanat Dergisi**, S. 9, (2006), s. 12-34.
- _____ “*Tarihi Türk Kumaşlarında Desen ve Renk Anlayışı*”, **Atatürk Üniversitesi Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi**, (1998), s. 141-154.
- _____ “*Türk Kumaş Sanatında Görülen Geleneksel Kumaş Çeşitlerimiz*”, **Sanat Dergisi**, (2004), s. 13-42.
- ŞADITAŞ, Eyüp, “*Göktürk Kültürünün Gaochanglılara Etkileri Üzerine Bazı Bilgiler*”, **XIV. Türk Tarih Kongresi (09-13 Eylül 2002)**, C. III, s. 475-478.
- SAYGILI, Tahir, “*Babil Hukuku ve Hamurabi Kanunları*”, **Sosyal Araştırmalar ve Davranış Bilimleri Dergisi**, S. 2, s.1-22.
- SEYİDOV, Mireli, “*Gök, Ak ve Kara Renklerinin Eski İnançlarla Alakası*”, (nşr. Orhan Yavuz), **Türk Dünyası Araştırmaları**, (1988), s.33-52.
- SINOR, Denis, “*[Kök]Türk İmparatorluğunun Kuruluş ve Yıkılışı*”, **Erken İç Asya Tarihi**, (çv. Talat Tekin), İstanbul 2014, s. 383-424.
- SUBAŞI, Ömer, “*Türkiye Selçuklu Devleti’nde Güçlü Bir Kadın: Gürcü Hatun Tamara*”, **Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, C. 13, S. 33, (2016), s. 384-401.

SUNERLİ, Esra – ÇAKIR AYDIN, Muazzez, “Doğal Boyamanın Farklı Tekstil Lifleri ile Oluşturulan Yüzeylere Etkisi”, **the Journal of International Lingual, Social and Educational Sciences**, C. 5, S. 1, (2019), s. 196-203.

ŞAHİN, Seyhun, “Kösedağ Savaşında Selçuklu Ordusunda Gayrimüslimler”, **Akademik Bakış Uluslararası Hakemli Sosyal Bilimler Dergisi**, S. 64, (2017), s. 404-413.

ŞAHİN, Yüksel, “Anadolu Kadın Başlıkları”, <https://www.tarihtarih.com/?Syf=26&Syz=356028&/Anadolu-Kad%C4%B1n-Ba%C5%9Fl%C4%B1klar%C4%B1/-Y%C3%BCKsel-%C5%9Eahin> (11.09.2019).

ŞAMLI, Behiye Elif – BAHADIR ÜNAL, Zümrüt, “Giysi Üretiminde İletken Kumaşların Kullanımı”, **Mesleki Bilimler Dergisi**, C. 7, S. 3, (2018), s. 445-451.

ŞEN, Mesut, “Tarihî Metinlerde Saç ve Sakal Kültürü”, **Saç Kitabı**, (ed. Emine Gürsoy Naskali), İstanbul 2004, s. 12-44.

ŞENYÜZ, Fatma, “Nehcü'l-Ferâdis'teki Terzilik Terimleri ve Bu Terimlerin Türkiye Türkçesindeki Kullanımları”, **The Journal of Academic Social Science International Journal of Social Science**, C. 2, C. 1, (2009), s. 73-92.

TANRIDAĞLI, Gülzade, “Uygur Kültüründe Saç Örgüleri ve Anlamları”, **Saç Kitabı**, (Ed. Emine Gürsoy Naskali), İstanbul 2004, s. 494-501.

TAŞAĞIL, Ahmet, “Gök-Türklerin Menşei Problemi”, **XIV. Türk Tarih Kongresi (09-13 Eylül 2002)**, C. III, s. 419-424.

“Gök-Türkler'de İdari ve Sosyal Yapı”, **Bilim ve Ütopya**, S. 104, (2003), s. 20-25.

TAVKUL, Ufuk, “Tarihî Türk Erkek Kıyafetleri”, **Millî Folklor**, s.40-45.

TEK, Recep, “Dîvânu Lugâti't Türk'te Giyim Kuşam Kültürü ile İlgili Kelimeler”, **The Journal of Academic Social Science Studies International Journal of Social Scienc**, S. 50, (2016), s. 261-271.

TEKER, Menekşe Suzan, “Geleneksel Türk El Sanatları Bölümü Halı-Kilim ve Eski Kumaş Desenleri Anasanat Dallarında Eğitim Amaçlı Doğal Boya Laboratuvarı Kurmanın Gerekliği”, **Arış Dergisi**, S. 5, (2011), s. 110-119.

TEKİN, Başak Burcu, “Anadolu Selçuklu Kültürünü Anlamak: Sanat Tarihi Açısından Bir Değerlendirme”, **Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, C. 1, S. 32, (2012), s. 21-32.

TEKİN, Şinasi, “Mani Dininin Uygurlar Tarafından Devlet Dini Olarak Kabul Edilişinin 1200. Yıl Dönümü Dolayısı ile Birkaç Not (762-1962)”, **Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten**, C. 10, (1962), s. 1-10.

TELLİOĞLU, İbrahim, “Ermeni Kaynaklarının Gözüyle Anadolu'nun Fethi”, https://www.academia.edu/18316844/Ermeni_Kaynaklar%C4%B1n%C4%B1n

G%C

3%B6Z%C3%BCyle Anadolunun Fethi Conquest of Anatolia in the Eyes of the Armenian Resources (31.08.2020), s. 107-136.

Kaynaklarında *“Images of Turks in Armenian Documents (Ermeni Türk Tasviri)”*, **IRTS**, C. 1, S. 3, (2011), s. 28-61.

“İslam Öncesi Türk Toplumunda Kadının Konumu Üzerine”, **A. Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi**, S. 55, (2016), s. 209-224.

TEOMAN, Betül – TEOMAN, Gültekin, *“Malatya’da Basılmış Danişmendli ve Anadolu Selçuklu Sikkeleri”*, **İnönü Üniversitesi Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi**, C. 5, S. 1, (2016), s. 49-66.

TEZCAN, Mahmut, *“Giyim Olgusuna Sosyo-Kültürel Bakış ve Türklerde Giyim”*, **Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Dergisi**, C. 16, S. 1, (1983), s. 255-276.

TEZCAN, Mehmet, *“Eski Türklerde Budizm Örneğine Göre Din-Devlet İlişkileri (IV-V. YY.larda Kuzey Çin’deki “Yabancılar”)*”, **XIV. Türk Tarih Kongresi (09-13 Eylül 2002)**, C. I, Ankara 2005, s. 113-174.

“Göktürkler ve Budizm”, **Göktürk Devleti’nin Kuruluşunun 1450. Yıldönümü Sempozyum Bildirileri**, (hz. Yücel Hacaloğlu), Ankara 2001, s. 121-134.

“I-İ Chih-İ / I-İ-Fa-İve “Beş Tuzak” (Çinlilerin Hunları Yıkma İçin Uyguladıkları Temel Stratejiler)”, **Türkler/I**, (Ankara 2002), s. 1116-1129.

TOK, Fatih – MÜFTÜOĞLU, Merve, *“Nur suresi 31. Ayetin Tesettür Bağlamında İncelenmesi”*, **Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, C. 5, S. 9, (2018), s. 79-107.

TOKAT, Feyza, *“Denizli Ağzındaki El Dokumacılığı ile İlgili Terimler”*, **Türk Uluslararası Dil, Edebiyat ve Halkbilimi Araştırmaları Dergisi**, S. 4, (2014), s. 171- 196.

TOKER, İhsan, *“Renk Simgeciliği ve Din: Türk Kültür Yapısı İçinde Ak-Kara Renk Karşıtlığı ve Bu Karşıtlığın Modern Türk Söylemindeki Tezahürleri Üzerine”*, **Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, (2009), s. 93-112.

TOKYÜREK, Hacer, *“Eski Uygur Budist Metinlerinde Şeytan, Yılan, Kadın İlişkisi”*, **Türkiyat Mecmuası**, C. 26/1, (2016), s. 301-310.

TOLAN, Öner, *“Avrupa Hunlarında Devlet Teşkilatı ve Sosyoekonomik Yapı”*, **Tarih Okulu Dergisi**, S. XX, (Aralık 2014), s. 97-127.

TÖRBAT, Tsagaan, *“A Study on Bronze Mirrors in Xiongnu Graves of Mongolia”*, **Xiongnu Archaeology Multidisciplinary Perspectives of the First Steppe Empire in Inner Asia**, Freiburg 2011, s. 315-325.

TURAN, Osman, “İlig Ünvanı Hakkında”, **Türkiyat Mecmuası**, C. 7, (1942), s. 192-199.

TÜRKER, Özgür – ÖZEN, Firdevs, “Oğuznâme, Selçuknâme ve Meliknâme’ye Göre Selçuklu Hanedanı’nın Menşei”, **Selçuklu Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi**, S. 41, (2017), s. 331-351.

TÜRKER, Nurcan, “He Qin Politikası Çerçevesinde Hun-Çin İlişkileri ve Wang Zhao Jun”, **İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi II**, 2013, s. 215-229.

UĞUR ÇERİKAN, Fidan – ALANKO, Mehmet Riza, “‘Dövme’nin Çeşitli Dillerdeki Etimolojisi ve Kısa Tarihçesi”, **Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, S. 25/1, (2016), s. 166-193.

ULUTAŞ, Gül, “Asurlu Tüccarların Anadolu’daki Kumaş Ticaretlerine Genel Bir Bakış”, **Uluslararası Eskiçağ Tarihi Araştırmaları Dergisi**, C. 2, S. 1, (2020), s. 83-98.

ULUSOY, Demet – CELİL, Abdülreşit, “Uygurlarda Aile”, **Sosyoloji Konferansları**, S. 32, (2005), s. 1-29.

USMANOVA, Shoir, “Altay Dillerinde Üst Giysi Adları”, **Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi**, S. XI/1, (2011), s. 15-23.

UZGİDİM, Gözde, “Türk Dokuma Sanatından Çift Başlı Kartal Figürü”, **Sanat ve Tasarım Dergisi**, S. 19, (Ocak 2017), s. 217-231.

ÜNAL, Ayhan Afşın, “Göktürk Dönemi Arkeolojisi Hakkında Genel Bir Değerlendirme”, **Türk İslam Dünyası Sosyal Araştırmalar Dergisi**, Yıl 4, S. 13, (Eylül 2017), s. 329- 337.

VOLKEN, Marquita – RAMSEYER, Denis, “The Staking Tools from The Xiongnu Settlement of Boroo Gol, Selenge Aimag, Mongolia”, **Xiongnu Archaeology Multidisciplinary Perspectives of the First Steppe Empire in Inner Asia**, Freiburg 2011, s. 153-160.

YASİN, Yusufcan, “Karahanlıların Hükümdar Sülalesi Üzerine”, **Uluslararası Uygur Araştırmaları Dergisi**, (2016), s. 85-104.

YERLİ, Metin, “Uygur Türklerinin İnanç Sistemlerinin Resim Sanatlarına Etkileri”, <https://akademiye.org/tr/?p=329> (11.05.2020).

YETKİN, Şerare, “Türk Halı Sanatında Bir Teknik Özellik”, **Vakıflar Dergisi**, XIV, (Ankara 1982), s. 119-123

_____, “Yeni Bulunan Hayvan Figürlü Halıların Türk Halı Sanatındaki Yeri”, **Sanat Tarihi Yıllığı**, S. 5, (Ocak 1973), s.291-307.

YILDIRIM, Elvin, “Bozkır Kültürü’nün Ortaya Çıkışı Hakkında Bir Görüş”, **Yeditepe Üniversitesi Tarih Bölümü I. Uluslararası Türk Kültürü ve Tarihi**

Sempozyumu 19-20-21 Nisan 2018 **Bildiri Kitabı**, (ed. Ahmet Taşağıl, Aykut Kar, Ahmet Büyükkaksoy, Ayşen Müderrisoğlu), s. 733-737.

“*Tunç Çağı Andronovo Kültürü Mezarları ile Türkler Arasındaki İlişkiler*”, **I. Uluslararası Türk-İslam Mezar Taşları Kongresi Bildiriler Kitabı 19- 21 Ekim 2018**, (ed. Muvaffak Duranlı, Ramazan Kemal Haykıran, Gonca Kuzay Demir), s. 623-634.

YILDIRIM, Kürşat, “*Doğu Türkistan ve İlk Sâkinleri*”, **Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi**, C. XII, S. 1, (2012), s. 419-440.

“*Başlangıcından II. Yüzyılın Ortalarına Kadar Doğu Türkistan ile Çin Münâsebetlerine Genel Bir Bakış*”, **Trakya Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi**, C. 2, S. 1, (2012), s. 123-155.

YILDIRIM, Kürşat – YILDIRIM, Elvin, “*Kaybolanların İzinde Doğu İpek Yolu Seyahati/VIII*”, **Türk Dünyası Tarih Kültür Derneği**, (2014), s. 41-46.

YILMAZ, Anıl, “*Gök Türk Tarihi Coğrafyası*”, **Tarih ve Coğrafya Araştırmaları Dergisi**, S. I, (Temmuz 2015), s. 27-65.

“*Bilge Kağan’a Atfedilen Taç ve (Doğu) Gök Türklerin Budizm’e Yaklaşımı*”, **Art-Sanat Dergisi**, S. 11, (2019), s. 393-414

YILMAZ, Bülent, “*Pazırık’dan Günümüze Türk Halı Sanatı*”, **Oğuz-Türkmen Araştırmaları Dergisi**, S. 1, (Aralık 2017), s. 98-106.

YING-SHIH YÜ, “*Hsiung-nu (Şyung-nu)*”, **Erken İç Asya Tarihi**, (çv. Selçuk Esenbel), İstanbul 2014, s. 167-208.

YORGANCIOĞLU, Ali – ÖNEM, Ersin – BAŞARAN, Bahri – HAKAN, Fikret – KARAKUŞ, Feyzi – AYYILDIZ, Güneş, “*Geleneksel Körüklü Deri Çizme Üretimi ve Mukavemet Özelliklerinin Değerlendirilmesi*”, **Hayvansal Üretim**, C. 57, S. 1, (2016), s. 49-55.

ZAİMOĞLU, Ömer, *Orta Asya Çiğ (Kamış) Dokuma Sanatı*, **Sanat Dergisi**, S. 20, (2011), s. 129-135.

ZEYBEK, Şerife Nihal, “*Ege Türkülerinde Giyim-Kuşam ve Tesettür*”, **Pamukkale Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, S. 3, (Mart 2015), s. 115-138.

C. ANSİKLOPEDİ VE SÖZLÜK MADDELERİ

BAYAT, Fuzuli, “*Oğuznâme*”, **DİA**, <https://islamansiklopedisi.org.tr/oguzname> (06.12.2020).

BOZKURT, Nebi, “*Deri*”, **DİA/IX**, İstanbul 1994, s. 174-175.

“*Kıyafet*”, **DİA/XXV**, Ankara 2002, s. 508-510.

“*Tırâz*”, **DİA**, <https://islamansiklopedisi.org.tr/tiraz> (03.09.2020).

CEYLAN, Ömür, “*Dilçin, Cem*”, **DİA**, <https://islamansiklopedisi.org.tr/dilcin-cem> (05.12.2020).

DEMİRKENT, Işın, “*Kılıcarslan I*”, **DİA/XXV**, Ankara 2002, s. 396-399.

ESİN, Emel, “*Börk*”, **DİA/VI**, İstanbul 1992, s. 327-328.

GÖRGÜN, Hilal, “*Le Coq, Albert August von*”, **DİA**, <https://islamansiklopedisi.org.tr/le-coq-albert-august-von> (06.12.2020).

KARACA, Filiz, “*Kürk*”, **DİA/XXVI**, Ankara 2002, s. 568-570.

KESİK, Muharrem, “*Mesud II*”, **DİA**, <https://islamansiklopedisi.org.tr/mesud-ii> (04.09.2020).

KILIÇLIOĞLU, Safa – ARAZ, Nezihe – DEVRİM, Hakkı (hz.), “*Diba*”, **Meydan Larousse**, C. III, (1970), s. 656.

_____ “*Deri*”, **Meydan Larousse**, C. III, (1970), s. 574-578.

_____ “*Giyim*”, **Meydan Larousse**, C. V, (1970), s. 192.

_____ “*Kürk*”, **Meydan Larousse**, C. VII, (1970), s. 733.

KÜÇÜKAŞCI, Mustafa Sabri “*Yaşmak*”, **DİA**, <https://islamansiklopedisi.org.tr/yasmak> (03.09.2020).

MAHİR, F. Banu, “*Minyatür*”, **DİA/XXX**, İstanbul 2005, s. 118-123.

MENGİ, Mine, “*Kıyafetnâme*”, **DİA/XXV**, Ankara 2002, s. 513-514.

ÖZ, Yusuf, “*Varaka ve Gülşah*”, **DİA**, <https://islamansiklopedisi.org.tr/varaka-ve-gulsah> (03.09.2020).

ÖZAYDIN, Abdülkerim, “*Berkıyruk*”, **DİA/V**, İstanbul 1992, s. 514-516.

_____ “*İbn Bîbî*”, **DİA**, <https://islamansiklopedisi.org.tr/ibn-bibi> (05.12.2020).

_____ “*Muhammed Tapar*”, **DİA/XXXI**, İstanbul 2005, s. 579-581.

_____ “*Sencer*”, **DİA/XXXVI**, İstanbul 2009, s. 507-511.

SERTKAYA, Osman Fikri, “*Caferoğlu, Ahmet*”, **DİA**, <https://islamansiklopedisi.org.tr/caferoglu-ahmet> (05.12.2020).

SEVİM, Ali, “*Keyhüsrev I*”, **DİA/XXV**, Ankara 2002, s. 347-349.

_____ “*Süleyman Şah I*”, **DİA/XXXVIII**, İstanbul 2010, s. 103-105.

SÜMER, Faruk, “*Keykâvus II*”, **DİA/XXV**, Ankara 2002, s. 355-357.

_____ “*Keykubad III*”, **DİA/XXV**, Ankara 2002, s. 360-361.

_____ “Mesud I”, **DİA/XXIX**, Ankara 2004, s. 339-342.

TDK, “Göynek”; <https://sozluk.gov.tr/> (04.09.2020).

TDK, “İğ”, <https://sozluk.gov.tr/> (24.03.2020).

_____ “Renk”, <https://sozluk.gov.tr/?kelime=renk%20katmak> (29.05.2020).

_____ “Tengerek”, <https://sozluk.gov.tr/> (24.03.2020).

ULUDAĞ, Süleyman “Fütüvvet”, **DİA/XIII**, İstanbul 1996, s. 259-261.

USTA, Aydın, “Zırh”, **DİA**, <https://islamansiklopedisi.org.tr/zirh> (03.09.2020).

TOPALOĞLU, Aydın, “Renk”, **DİA/XXXIV**, İstanbul 2007, s. 571-575.

Ç. TEZLER

AYIRTIR, Güneş, “Bezeklik Duvar Resimlerindeki 9. Tapınak Pranidhi Sahnelerinin Desen ve Tasvir Analizi”, **Marmara Üniversitesi Güzel Sanatlar Enstitüsü Geleneksel Türk Sanatları Anasanat Dalı Yüksek Lisans Tezi**, İstanbul 2018.

BALABAN, Ayhan, “İskit, Hun ve Göktürklerde Sosyal ve Ekonomik Hayat”, **Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Eski Çağ Tarihi Bilim Dalı Yüksek Lisans Tezi**, Ankara 2006.

BURSALIGİL, Gözde, “Antropolojik Açından Giyim Kültürü”, **Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tekstil ve Moda Tasarımı Anasanat Dalı Tekstil ve Moda Tasarımı Programı Yüksek Lisans Tezi**, İstanbul 2009.

DURAK, Neslihan, “Hindistan’a Kuzeyden Yapılan Seferler”, **İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Doktora Tezi**, Malatya 1999.

GÜR, Emel, “Elazığ Yöresinde Kullanılan Geleneksel Kadın ve Erkek Kıyafetlerinin Giyinme Kültürü Açısından İncelenmesi”, **Gazi Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü Giyim Endüstrisi ve Moda Tasarımı Eğitimi Anabilim Dalı Yüksek Lisans Tezi**, Ekim 2015.

İÇOĞLU, Halil İbrahim, “Pamuklu Dokunmuş Kumaşların Reaktif Boyar maddelerle Boyanması ve Uygulama Yöntemlerinin İncelenmesi”, **Çukurova Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü Tekstil Mühendisliği Anabilim Dalı Yüksek Lisans Tezi**, Adana 2006.

KARA, Fırat, “Natalya Viktorovna Polosmak’ın Kazı, Araştırma ve İncelemelerinin Türk Sanatı Tarihi Açısından Değerlendirilmesi”, **Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sanat Tarihi Anabilim Dalı Yüksek Lisans Tezi**, İstanbul 2018.

KARABULUT, Kaya, “Pamuklu Örmeye Kumaşlara Doğal Boyalarla Boyama Yoluyla Tek Adımda Renk, Uv Koruyuculuk ve Antibakteriyellik Kazandırılması”, **Namık**

Kemal Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü Tekstil Mühendisliği Anabilim Dalı Yüksek Lisans Tezi, Tekirdağ 2015.

KESKİN, Ebru, “*Dokuma Eyleminde Sanatsal Yaratıcılık ve Deneysellik İlişkisi*”, **Marmara Üniversitesi Güzel Sanatlar Enstitüsü Tekstil Anasanat Dalı Yüksek Lisans Tezi**, İstanbul 2012.

KÖSE, Salih, “*Eski ve Orta Türkçe Metinlerindeki Kıyafet Adları ve Dil İncelemesi*”, **Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Lehçeleri Ana Bilim Dalı Doktora Tezi**, İzmir 2018.

MESKHİDZE, Maia, “*Türkiye ve Kırgız Türkçelerinde Renk İsimleri İçeren Deyimler*”, **Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı Türk Dili Bilim Dalı**, Ankara 2006.

OĞUZ GÜNER, Yasemin, “*Şaman Giysi Unsurları Üzerlerinde Kullanılan Semboller*”, **Süleyman Demirel Üniversitesi Güzel Sanatlar Enstitüsü Geleneksel Türk Sanatları Anasanat Dalı**, Isparta 2017.

Öztürk, Murat, “*Asya Hunlarında İktisadi Hayat*”, **Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Doktora Tezi**, Elazığ 2013.

ÖZTÜRK, Şükrü, “*Türk Kültüründe Renk Kavramı ve Renklerin Maddi Kültür Unsurlarına Yansıması*”, **Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Doktora Tezi**, Kayseri 2015.

SALMAN, Fikri, “*Başlangıcından Anadolu Selçukluları Sonuna Kadar Türklerde Kıyafet Biçimleri*”, **Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sanat Tarihi Anabilim Dalı Doktora Tezi**, Erzurum 2005.

SÖKMEN, Sultan, “*Bitlis Yöresi El Dokumacılığı*”, **Süleyman Demirel Üniversitesi Güzel Sanatlar Enstitüsü Sanat ve Tasarım Anasanat Dalı Sanatta Yeterlilik Tezi**, Isparta 2013.

SÖYLEMEZ, Feray, “*Amasya İli Suluova İlçesinde ve Köylerinde Bulunan Yöresel Başlıklar ve Kıyafetler*”, **Gazi Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü El Sanatları Eğitimi Anabilim Dalı Yüksek Lisans Tezi**, Ankara 2009.

ŞİMŞEK, Gülay, “*Karacakılavuz Dokumalarının Genel Özellikleri*”, **Gazi Üniversitesi Güzel Sanatlar Enstitüsü Geleneksel Türk Sanatları Anasanat Dalı Yüksek Lisans Tezi**, Ankara 2017.

TOKAN, Özgür, “*İslamiyet Öncesi Türklerde Diplomasi ve Hunlar Dönemi Diplomatik İlişkiler*”, **Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Yüksek Lisans Tezi**, Erzurum 2011.

TOKTAR, Soner, “*Türkçe Sözlük’te Kıyafet Adları*”, **Kırklareli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı Yüksek Lisans Tezi**, Şubat 2017.

TURAN, Aslıhan, “*Artvin Yöresinde El Dokumacılığı*”, **Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Geleneksel Türk El Sanatları Anasanat Dalı Yüksek Lisans Tezi**, Erzurum 2012.

YILDIRIM, Elvin, “*Türk Kültüründe Renkler ve İfade Ettikleri Anlamlar*”, **İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Yüksek Lisans Tezi**, İstanbul 2012.

YILMAZ FİLİZ, Asuman, “*Geleneksel Giysiler Esas Alınarak Yeni Giysi Tasarımlarının Oluşturulması (Kocaeli Örneği)*”, **Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Giyim Endüstrisi Ve Giyim Sanatları Eğitimi Anabilim Dalı Giyim Sanatları Eğitimi Bilim Dalı Yüksek Lisans Tezi**, Konya 2014.

D. İNTERNET KAYNAKLARI

Çulhalık/Çullalık/Çulfalık, <http://www.anamurunesesi.com/kultur/dokumalar/dokumatezgahlari.htm> (01.04.2020).

Hermitage Museum, https://www.hermitagemuseum.org/wps/portal/hermitage/digital-collection/25.%20archaeological%20artifacts/879956!/ut/p/z1/jY_LDoIwEEV_RT5Ap_yAFWTY1EVGsIT5qN2ZCBJogEGxc-PU2xpWJ6OxucubMHVAgQTV41yUa3TZY23xSwVkwFrhTThLB6ZwwkW1pxjcL4vpwfAHkyzAC6p_9AUAN65NfB-wHXp_ytATVoanGuilakB6djLDPK7y0dVvqHGsbjS4wNzeQszCKaGC7qQ_7chVa-47GQhy4x_03MNCvu-7IYx0TzRznCSOLWSA!/dz/d5/L2dBISEvZ0FBIS9nQSEh/?lng=tr (11.04.2020).

_____, https://www.hermitagemuseum.org/wps/portal/hermitage/digital-collection/25.%20archaeological%20artifacts/3510481!/ut/p/z1/jY_LCsIwEEV_xX6ATvpIdRsiWKs1UnzEbGQotg3UptTgwq83iCvB6uwunDlZBxRIUC3edYVWmxYbl08qPgvGYj_kJBWczgkT-ZbmflMgfgTHF0C-DCOg_tkfANSwPv11wH0Q9BnPKIAd2nqs29KADOHkhH1R48U0ptIFNi5aXWJhbyBD6pNo5rty6kO_XE2dfkcTIQ484NEbGCjYXffysU6IZp73BBsbfA!/dz/d5/L2dBISEvZ0FBIS9nQSEh/?lng=tr (11.04.2020).

_____, https://www.hermitagemuseum.org/wps/portal/hermitage/digital-collection/25.%20archaeological%20artifacts/4765740!/ut/p/z1/jY_LCsIwEEV_xX6ATqxJuw4RrNUaKT5iNjIU2wZqU2pw4dcbxJVgdXXYXzpy5AxoU6BbvpkInbIuNzycdnSXn0XQmSCoFmxMu8y3LxWZBphSOL4B8GU5A_7M_AOhhffrrgP8g7DORVaA7dPXYtKUffBbLJCpuixottbGUKbHx0psTC3UDROGIxJb6c_tAvV7HX71gi5UGEgr6BgYLdda8e64QYHgRPsVLS1w!!/dz/d5/L2dBISEvZ0FBIS9nQSEh/?lng=tr (11.04.2020).

_____, https://www.hermitagemuseum.org/wps/portal/hermitage/digital-collection/25.%20archaeological%20artifacts/3510485!/ut/p/z1/jY_LCsIwEEV_xX6ATvpIdRsiWKs1UnzEbGQotg3UptTgwq83iCvB6uwunDlZBxRIUC3edYVWmxYbl08qPgvGYj_kJBWczgkT-ZbmflMgfgTHF0C-DCOg_tkfANSwPv11wH0Q9BnPKIAd2nqs29KADOHkhH1R48U0ptIFNi5aXWJhbyBD6pNoRI059aFfrqZOv6OJEace8OgNDBTsrnv5WCdEM897Ao2SG-M!/dz/d5/L2dBISEvZ0FBIS9nQSEh/?lng=tr (11.04.2020).

_____, https://www.hermitagemuseum.org/wps/portal/hermitage/digital-collection/25.%20archaeological%20artifacts/1127393!/ut/p/z1/jY_LCsIwEEV_xX6ATpI2LS5DBGulRoqPmI2EYttAbaQGF369QVwJVmd34cyZO6BAgur03dTdGdvp1uejikCsRiHHGWC0xliotjQgq_nCEdweAHoyzAE6p_9AUAN67NfB_wHpM95XoO6ateMTVdZkIRORrovG322ra1NqVsfnal06W4gMSZJOA19OfWhXywTr9_SVIg9Jzx6AwMFr5edfKxSZFgQPAFbQw1R/dz/d5/L2dBISEvZ0FBIS9nQSEh/?lng=tr (11. 04. 2020).

_____, https://www.hermitagemuseum.org/wps/portal/hermitage/digital-collection/25.%20archaeological%20artifacts/3510483!/ut/p/z1/jY_LCsIwEEV_xX6ATvpIdRsiWKs1UnzEbGQotg3UptTgwq83iCvB6uwunDlzBxRIUC3edYVWmxYbl08qPgvGYj_kJBWczgkT-ZbmfLMgfgTHF0C-DCOg_tkfANSwPv11wH0Q9BnPKlAd2nqs29KADOhkhH1R48U0ptIFNi5aXWJhbyBD6pNoFrpy6kO_XE2dfkcTIQ484NEbGCjYXffysU6IZp73BNDfzDk!/dz/d5/L2dBISEvZ0FBIS9nQSEh/?lng=tr (11.04.2020).

_____, https://www.hermitagemuseum.org/wps/portal/hermitage/digital-collection/11.%20textiles%2C%20tapestry/428711!/ut/p/z1/04_Sj9CPykssy0xPLMnMz0vMAfljo8zi_R0dzQyNnQ28_J1NXQwc_YMCTIOc_dwNDE30w8EKDHAARwP9KGL041EQhd94L0IWAH1gVOTr7JuuH1WQWJKh5mXlq8fYWioP1CSWIGSmZNarKNQkliQWlxSVKkfYWJkYW5oCHRVFJq5nt7mQHNDTD38_cOcjZxNoArwuKwgNzSiysfDINNURUREA2pqEuw!/dz/d5/L2dBISEvZ0FBIS9nQSEh/?lng=tr (11.04.2020).

_____, https://www.hermitagemuseum.org/wps/portal/hermitage/digital-collection/11.%20textiles%2C%20tapestry/431178!/ut/p/z1/04_Sj9CPykssy0xPLMnMz0vMAfljo8zi_R0dzQyNnQ28_J1NXQwc_YMCTIOc_dwNDE30w8EKDHAARwP9KGL041EQhd94L0IWAH1gVOTr7JuuH1WQWJKh5mXlq8fYWioP1CSWIGSmZNarKNQkliQWlxSVKkfYWJsaGhuAXRVFJq5nt7mQHNDTD38_cOcjZxNoArwuKwgNzSiysfDINNURUREA9locUA!/dz/d5/L2dBISEvZ0FBIS9nQSEh/?lng=tr (11.04.2020).

_____, https://www.hermitagemuseum.org/wps/portal/hermitage/digital-collection/11.%20textiles%2C%20tapestry/428895!/ut/p/z1/04_Sj9CPykssy0xPLMnMz0vMAfljo8zi_R0dzQyNnQ28_J1NXQwc_YMCTIOc_dwNDE30w8EKDHAARwP9KGL041EQhd94L0IWAH1gVOTr7JuuH1WQWJKh5mXlq8fYWioP1CSWIGSmZNarKNQkliQWlxSVKkfYWJkYW5oCHRVFJq5nt7mQHNDTD38_cOcjZxNoArwuKwgNzSiysfDINNURUREAK9zq-w!/dz/d5/L2dBISEvZ0FBIS9nQSEh/?lng=tr (11.04.2020).

_____, https://www.hermitagemuseum.org/wps/portal/hermitage/digital-collection/11.%20textiles%2C%20tapestry/429111!/ut/p/z1/04_Sj9CPykssy0xPLMnMz0vMAfljo8zi_R0dzQyNnQ28_J1NXQwc_YMCTIOc_dwNDE30w8EKDHAARwP9KGL041EQhd94L0IWAH1gVOTr7JuuH1WQWJKh5mXlq8fYWioP1CSWIGSmZNarKNQkliQWlxSVKkfYWJkaWhoCHRVFJq5nt7mQHNDTD38_cOcjZxNoArwuKwgNzSiysfDINNURUREAuIJ9tw!/dz/d5/L2dBISEvZ0FBIS9nQSEh/?lng=tr (11.04.2020).

_____, https://www.hermitagemuseum.org/wps/portal/hermitage/digital-collection/11.%20textiles%2C%20tapestry/430278!/ut/p/z1/04_Sj9CPykssy0xPLMnMz0vMAfljo8zi_R0dzQyNnQ28_J1NXQwc_YMCTIOc_dwNDE30w8EKDHAARwP9KGL041EQhd94L0IWAH1gVOTr7JuuH1WQWJKh5mXlq8fYWioP1CSWIGSmZNar

KNQkliQWlxSVKkfYWJsYGRuAXRVFJq5nt7mQHNDTD38_cOcjZxNoArwuKwgNzSiysfDINNURURAEAJmeZtQ!!/dz/d5/L2dBISEvZ0FBIS9nQSEh/?lng=tr (11.04.2020).

_____, https://www.hermitagemuseum.org/wps/portal/hermitage/digital-collection/11.%20textiles%2C%20tapestry/428690!/ut/p/z1/04_Sj9CPykssy0xPLMnMz0vMAfIjo8zi_R0dzQyNnQ28_J1NXQwc_YMCTIOc_dwNDE30w8EKDHAARwP9KGL041EQhd94L0IWAH1gVOTr7JuuH1WQWJKh5mXlq8fYWiop1CSWIGSmZNarKNQkliQWlxSVKkfYWJkYWZpAHRVFJq5nt7mQHNDTD38_cOcjZxNoArwuKwgNzSiysfDINNURURAEoHwYGw!!/dz/d5/L2dBISEvZ0FBIS9nQSEh/?lng=tr (11.04.2020).

İp Dokuma, <https://www.youtube.com/watch?v=81eYTIL5rOM> (21.03.2020).

İstar,

https://www.facebook.com/yorukturkmenturksevdalilari/photos/a.270734131552/1015_1926947961553/?type=1&theater (01.04.2020).

Kaytan, https://www.youtube.com/watch?v=FBwar_oXzEE (21.03.2020).

Kolan Dokuma, <https://www.youtube.com/watch?v=k4pyFISkmUA> (21.03.2020).

Kubadadab Kazısı, <https://www.kubadabad.com/tarihce> (06.12.2020).

Pazırık Halısı, https://www.hermitagemuseum.org/wps/portal/hermitage/search-results!/ut/p/z1/04_Sj9CPykssy0xPLMnMz0vMAfIjo8zi_R0dzQyNnQ28DNxMDAwcfYIDzR3Ngw0NDA31w8EKDHAARwP9KGL041EQhd_4cP0oVCv8Pb3NDRz9Q0w9_P3DnI2cTaAK8JhRkBsaYZDpqAgAtcwNZQ!!/dz/d5/L0IDU1EvUU5RSy80TIZFL3J1/?lng=ru#search=%20%D0%BF%D0%B0%D0%B7%D1%8B%D1%80%D1%8B%D0%BA%20%D0%BA%D0%BE%D0%B2%D0%B5%D1%80&tab=WOA (26.03.2020).

Türklerde Dokumacılık, <https://www.youtube.com/watch?v=YfmqVt2yadw> (21.03.2020).

TRT, “*Sanat Söyleşileri-Prof. Dr. Rüçhan Arık*”, <https://www.trt2.com.tr/sanat/guzelin-pesinde-selcuk-mulayim/sanat-soylesileri-or-prof-dr-ruchan-arik-or-6-bolum-124258> (06.12.2020).

<http://www.ebitki.com/index.php?hq=Rubia%20tinctorum&gr=Latince> (21.03.2020).

<http://www.ebitki.com/index.php?hq=Aspir&gr=Yerel> (21.03.2020).

<http://www.ebitki.com/index.php?hq=Aspir&gr=Yerel> (21.03.2020).

<http://www.ebitki.com/index.php?hq=Safran&gr=Yerel> (21.03.2020).

<http://yabanicicekler.com/flower/datisca-cannabina-552> (21.03.2020).

<http://www.ebitki.com/index.php?hq=zerde%E7al&gr=Yerel> (21.03.2020).

<http://www.ebitki.com/index.php?hq=Asma&gr=Yerel> (21.03.2020).

[http://www.ebitki.com/index.php?hq=civanpercemiotu%20\(kokulu\)&gr=Yerel](http://www.ebitki.com/index.php?hq=civanpercemiotu%20(kokulu)&gr=Yerel)
(21.03.2020).

<https://kocaelibitkileri.com/isatis-tinctoria/> (21.03.2020).

[http://www.ebitki.com/index.php?hq=%FDs%FDrgan%20\(kara\)&gr=Yerel](http://www.ebitki.com/index.php?hq=%FDs%FDrgan%20(kara)&gr=Yerel)
(21.03.2020).

[http://www.ebitki.com/index.php?hq=kat%FDrt%FDrna%F0%FD%20\(boyac%FD\)&gr=Yere_1](http://www.ebitki.com/index.php?hq=kat%FDrt%FDrna%F0%FD%20(boyac%FD)&gr=Yere_1)
(21.03.2020).

<http://www.ebitki.com/index.php?hq=Thymus%20vulgaris%20L.&gr=Latince>
(21.03.2020).

<http://www.ebitki.com/index.php?hq=k%FDna&gr=Yerel> (21.03.2020).

https://flickr.com/photos/vintage_illustration/47173569352/in/album-72157703694710382/
(21.03.2020).

<https://www.sciencephoto.com/media/34725/view/turbentine-fruit-pistacia-terebinthus->
(21.03.2020).

https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/d/db/Illustration_Punica_granatum2.jpg
(21.03.2020).

https://tr.wikipedia.org/wiki/S%C4%B1%C4%9F%C4%B1rkuyru%C4%9Fu#/media/Dosya:Img_2182.jpg
(21.03.2020).

<http://www.kolektomani.com/lak-boceginin-mucizesi-gomalak-cila/> (21.03.2020).

<http://www.tcfdatu.org/?lang=tr&page=product-detail&id=50> (21.03.2020).

<https://www.topragizbiz.com/blog/egirmen-kirmen-ig-oreke-ve-agirsak-nedir-599>
(25.03.2020).

<https://www.lafsozluk.com/2012/07/cikrik-nedir-cikrikci-ne-demektir.html>
(25.03.2020).

https://tr.wikipedia.org/wiki/%C3%87%C4%B1kr%C4%B1k#/media/Dosya:098_Etnogرافيا.05.2006_resize.JPG (25.03.2020).

<https://www.caparimakinesi.com/urun/elektrikli-cikrik-cikrik-makinesi/> (25.03.2020).

<https://tekstilsayfasi.blogspot.com/2017/12/cozgu-ve-atki-nedir.html> (29.03.2020).

<https://tekstilbilgi.net/carpana-dokuma-teknigi.html> (01.04.2020).

<https://www.bitkicenter.com/keten-bitkisi-ozellikleri/> (01.04.2020).

<http://www.bitkicenter.com/keten-tohumu-yaginin-faydalari/> (01.04.2020).

EKLER

A. TABLOLAR

	Doğu	Batı	Kuzey	Güney
Amerika	Kara	Sarı/Kızıl	Mavi/Yeşil	Ak
Çin	Mavi/Yeşil	Ak	Kara	Kızıl
Eski Ahit	Kızıl	Ala	Kara	Ak
Hindistan	Ak	Kara	Kızıl	Sarı
Türk	Mavi/Yeşil	Ak	Kara	Kızıl

Tablo 1: Çeşitli dünya medeniyetlerinin yön tayini için kullandıkları renkler.¹³¹⁰

	Kuzey	Güney	Doğu	Batı
Hunlar	Kara	Al	Kır (Boz)	Ak
Köktürkler	Yağız (Konur)	Doru (Koyu-Boz)	Kır-Boz	Ak
Uygurlar	Kara	Kırmızı	Kök-Yeşil (Mavi)	Ak

Tablo 2: XI. yüzyıla kadar Türklerde yönler ve renkler.¹³¹¹

	Doğu	Batı	Güney	Kuzey
Tarihî Uygur Metinleri	Lacivert-Yeşil (Ejderha)	Beyaz (Kaplan)	Kırmızı (Saksağan)	Siyah (Yılan)
Asya Göçebeleri	Beyaz	Sarı	Siyah	Mavi

Tablo 3: A. N. Kononov'un çalışmasından, Tarihî Uygur Metinleri'nde ve Asya Göçebeleri'nde renkler.¹³¹²

¹³¹⁰ N. H. Ekrem, "Hunlarda Renk ve Yön Bilgisi", <http://ilhank.blogcu.com/hunlarda-renk-ve-yon-bilgisi/4118106> (14.03.2020).

¹³¹¹ S. Küçük, "Eski Türk Kültüründe Renk Kavramı", s. 195.

¹³¹² A. N. Kononov, "Türk Lehçelerinde Renk Adlarının Semantiği", s. 186.

KIRMIZI	Tutkunun rengi olan kırmızı, dikkat arttırıcı, ilgi çekici, hareketlilik sağlayıcı, beyni çalıştırıcı, heyecan verici, sağlık, canlılık, aşk, zafer hissi, enerji, cömertlik, fedakârlık, ihsan, acıma, cesaret, güç, hayat dolu, ısıtıcı etkiler taşır. Abartılması halinde sertlik ve şiddet, tehlike, rahatsız edicilik, zulüm, günah ifade edebilir.
PEMBE	Nezaket, yumuşaklık, tathlık, çekingenlik, mahcubiyet, muhafazakârlık duygusu telkin eden bir renktir.
TURUNCU	Neşe verici, ısıtıcı, birlik olmaya yönlendirici, çok kullanıldığı durumlarda huzursuz edici, zenginlik, ılık ve verimliliği temsil eden bir renktir. Önsezinin, duru sevincin, dengeli gücün sembolü turuncu, iyimserlik yayar.
SARI	En ılıklı, hareketli, parlak ve neşeli renk olan sarı, zenginlik, bolluk, şeref ve sadakati hatırlatır. Sarı entelektüel olma, yöneticilik, hırs, iddia ve özgürlüktür. Canlı sarı, kişiyi aktif yapar, solgun sarıysa, dinlendirir ve gevşetir. Renk ilgili araştırmalar yapanlara göre bu renk, tüm renkler arasında genel kas sinirlerinin gücünü arttıran tek renktir. Ağırkanlıları canlandıracak ve sinirleri uyaracaktır. Sarı, anlamayı keskinleştirir ve akıl işlevlerini arttırır. Ayrıca, sarının açık tonları, alanları genişleterek büyütür. Zihin uyarıcı etkisi olan ve iletişim kurmayı kolaylaştıran bu rengin aşırıya kaçılması halinde vandalizm, kıskançlık, hastalık, mantıksızlık, şüphe ve güvensizlik, sorumsuzluk, uçukluk getirir.
KAHVERENGİ	Toprak ana ve ağaçların rengi olan kahverengi, yeşil gibi yaşamın yeşermesini değil, olgunluğu temsil eden yatıştırıcı bir renktir. Ayağı yere basan, kararlı, ketum bir davranışa yönelticidir ve ciddiye simgeler.

Tablo 4: Ş. Öztürk’ün çalışmasından “Renk türleri ve psikolojik etkileri”.¹³¹³

¹³¹³ Ş. Öztürk, “Türk Kültüründe Renk Kavramı ve Renklerin Maddi Kültür Unsurlarına Yansıması”, s. 12.

YEŞİL	Genel olarak yeşil ağaçların yapraklarının, çimenlerin rengi olduğundan serinletici ve sakinleştirici bir etkiye sahiptir. Sessizlik, verimlilik, hayat, büyüme, doğa, bilgelik ve inancı çağırır. Her renkte olduğu gibi yeşilin de farklı tür ve tonları farklı duygular uyandırabilir. Yeşil kendine saygı, adalet ve güveni temsil edebilirken, abartılması megaloman, otoriter ama küstah, alaycı bir ifade yayabilir. Dünya'da yeşil renk başlangıç, büyüme ve uyanışın rengidir.
MAVİ	Mavi, hoşnutluk, iyi niyet, merhamet, açık sözlülük, dürüstlük, esneklik, yumuşak başlılık, anlaşma, uzlaşma, işbirliği ve huzuru çağırır. Heyecan giderici ve sakinleştirici etkisi vardır. Gevşemenin sevildiği ortamlarda mavi yansımalar bulunmalıdır. Mavi ışık, uyku getirici ağrı giderici ve kasılmayı önleyicidir. Mavi, ister çok koyu, ister açık olsun, içinde özgürlük ve uyum taşıyan bir renktir. Koyu mavi olan lacivert renk, ciddi olmaya ve kapsamlı düşünceye sevk eden bir renktir. Özellikle çok solgun mavilerin bolca kullanıldığı yerlerde pasiflik ve tembellik hissi getireceği unutulmamalıdır. Mavi, gökyüzü, su ve denizlerin, aynı zamanda sonsuzluk ve huzurun rengidir.
MOR	Mor, asalet, mistizm, utanç, hüznün, aşk ve aklın birleşimi, itibarın rengidir. Ortaçağ Avrupa'sında aristokratların rengiydi ve saray itibarını temsil eden bir renk oldu. Mor, büyük alanlarda görüldüğü takdirde korkutucu ve huzursuzluk veren bir renk olabilir. Erguvan, haklılık, ihtişam, egemenlik ve asillik duygusu doğuran kişiler arasında ciddiyet ve mesafe duygusu telkin eder. Menekşe moru, dini otorite, kargaşa, ölüm, kendini adama, ilahi aşkı temsil eden bir renktir. Leylak rengiyse melankolik duygular telkin eder.
AK (BEYAZ)	Beyaz, bütün renkleri içinde barındırdığından birliğin ve saflığın sembolü olmuştur. Bir açıklık ve şeffaflık idealini yansıtır. Beyaz; masumiyet, zafer, barış, neşe, yücelik, teslimiyet ve merhametin rengidir. Ayrıca, evrensel bakış açısında beyaz renk ölümsüzlüğü de sembolize eder.
KARA (SİYAH)	Beyazın zıttı olan siyah, iyi-kötü, gündüz-gece, yin-yang, yaşam-ölüm gibi var olan doğal ikilemlerin “diğer” rengidir. Siyah her birimizin doğasında bulunan derin uyumsuzluğun sembolüdür. Bu renk, yas, pişmanlık, suçluluğu sembolize edebileceği gibi, derin dinlendirici sessizlik ve sonsuzluk ya da yapısal kuvveti sembolize eder.

Tablo 4. a: Ş. Öztürk'ün çalışmasından “Renk türleri ve psikolojik etkileri”.¹³¹⁴

¹³¹⁴ Ş. Öztürk, “Türk Kültüründe Renk Kavramı ve Renklerin Maddi Kültür Unsurlarına Yansıması”, s. 13.

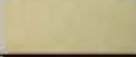
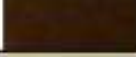
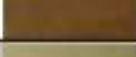
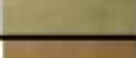
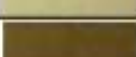
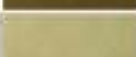
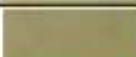
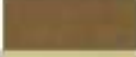
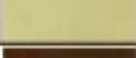
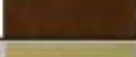
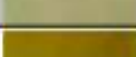
Renk adı	Ak	Boz	Kara	Kızıl	Kök	Sarıg	Torug	Ürtüng	Yağız + Az Yağız	Yaşıl
Renk İfadesi	0	0	2+1+7	1	2+2	2	0	2	0	0
At donu	6+2	2+2	0	0	0	0	1	0	4	2
Özel ad	1	0	2	0	3	0	0	0	0	0
Toplam	9	4	12	1	7	2	1	2	4	2

Tablo 5: Orhun Abidelerinde geçen renkler ve kullanımları.¹³¹⁵

No	Bitki Adı	Renk	L*	a*	b*	C*	h°	λ (nm)	%R	K/S
1	Ağaç Hatmi		88,12	0,44	9,13	9,14	87,21	400	30,91	0,24
2	Akdiken		89,22	0,01	7,95	7,95	89,93	400	55,78	0,18
3	Alıç		78,65	6,35	9,44	11,38	56,08	400	41,74	0,41
4	Asma Yaprığı		76,82	4,19	16,11	16,65	75,44	400	27,20	0,97
5	Aspir		80,14	2,08	17,68	17,80	83,29	400	31,56	0,74
6	Ayı Üzümlü		80,52	3,60	9,19	9,87	68,59	400	41,82	0,40
7	Ayva Yaprığı		71,80	9,96	11,18	14,98	48,29	400	32,07	0,72
8	Böğürtlen Yaprığı		85,36	0,07	16,47	16,47	89,76	400	35,62	0,58
9	Civan Perçemi		80,68	2,33	15,44	15,61	81,42	400	34,06	0,64
10	Ebegümeci		81,42	2,74	8,16	8,60	71,43	400	44,96	0,34
11	Eğir Kökü		87,94	1,43	6,81	6,96	78,13	400	57,24	0,16
12	Hava-cıva		74,14	-0,08	0,21	0,24	109,32	400	43,50	0,37
13	Helile		71,92	0,73	22,92	22,94	88,17	400	12,14	3,18
14	Hibiscus		69,16	3,25	6,85	7,58	64,63	400	29,73	0,83
15	Huñ Ağacı		82,07	1,35	12,40	12,47	83,77	400	39,63	0,46
16	Ihlamur		74,64	6,87	10,86	12,85	57,70	400	26,31	1,03
17	Isırgan Otu		75,79	1,48	8,37	8,50	79,98	400	36,33	0,56
18	İndigo		57,77	-4,90	-17,48	18,15	254,34	660	15,10	2,39

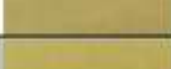
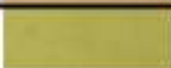
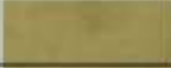
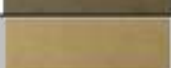
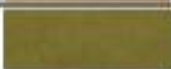
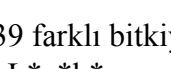
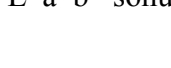
¹³¹⁵ Ş. Öztürk, “Türk Kültüründe Renk Kavramı ve Renklerin Maddi Kültür Unsurlarına Yansıması”, s. 99.

Tablo 6: Pamuğun 40 farklı bitkiyle yapılan boyama işlemlerine ait renk verimi (K/S) ve CIE L*a*b* sonuçları ile boyanmış numunelere ait fotoğraflar.¹³¹⁶

No	Bitki Adı	Renk	L*	a*	b*	C*	h°	λ (nm)	%R	K/S
19	Karabağ		78,35	2,00	10,35	10,54	79,06	400	36,46	0,55
20	Kat-Hindi		59,27	8,62	13,16	15,74	56,77	400	15,40	2,32
21	Katır Tırnağı		81,86	1,87	11,98	12,12	81,14	400	41,06	0,42
22	Kestane		69,84	5,91	11,76	13,16	63,32	400	26,91	0,99
23	Kına		74,62	1,54	7,72	7,87	78,72	400	35,51	0,59
24	Kiraz Sapsı		77,63	6,60	10,56	12,45	58,01	400	38,60	0,49
25	Kök Boya		69,55	6,96	5,83	9,08	39,96	400	33,51	0,66
26	Kuşburnu		83,10	3,64	10,85	11,44	71,48	400	42,88	0,38
27	Melisa		81,19	1,65	11,64	11,76	81,92	400	37,47	0,52
28	Murt		74,94	2,83	13,62	13,91	78,24	400	27,11	0,98
29	Mürver		82,78	1,50	13,78	13,87	83,78	400	38,27	0,50
30	Nane		79,44	1,11	9,62	9,68	83,43	400	38,92	0,48
31	Nar Kabuğu		73,76	2,67	24,32	24,47	83,73	400	18,30	1,82
32	Okaliptüs		78,80	2,00	12,63	12,79	81,01	400	33,29	0,67
33	Papatya		82,03	1,89	14,39	14,52	82,52	400	37,58	0,52
34	Sarı Kantaron		76,79	3,39	11,84	12,31	74,00	400	33,86	0,65
35	Sığır Kuyruğu		85,69	0,96	15,91	15,94	86,56	400	42,53	0,39
36	Soğan Kabuğu		65,93	7,32	17,57	19,03	67,40	400	17,41	1,96
37	Sumak		78,86	2,64	9,66	10,01	74,70	400	35,64	0,58
38	Yarpuz		79,04	0,50	11,64	11,66	87,54	400	33,50	0,66
39	Yoğurt Otu		85,77	0,11	14,22	14,22	89,55	400	40,53	0,44
40	Zerdeçal		82,73	3,36	54,62	54,73	86,48	440	16,33	2,14

¹³¹⁶ K. Karabulut, “Pamuklu Örme Kumaşlara Doğal Boyalarla Boyama Yoluyla Tek Adımda Renk, Uv Korumuculuk ve Antibakteriyellik Kazandırılması”, s. 28.

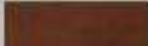
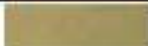
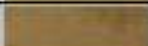
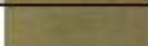
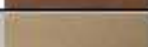
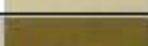
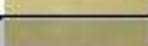
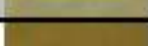
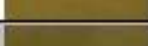
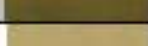
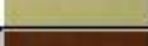
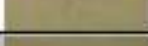
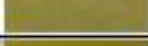
Tablo 6. a: Pamuğun 40 farklı bitkiyle yapılan boyama işlemlerine ait renk verimi (K/S) ve CIE L*a*b* sonuçları ile boyanmış numunelere ait fotoğraflar.¹³¹⁷

No	Bitki Adı	Renk	L*	a*	b*	C*	h°	λ (nm)	%R	K/S
1	Ağaç Hatmi		88,04	-0,06	10,75	10,75	90,33	400	49,03	0,26
2	Akdiken		88,30	0,73	9,43	9,46	85,57	400	53,92	0,20
3	Alıç		78,28	4,65	16,80	17,44	74,53	400	33,80	0,65
4	Azma Yaprağı		75,06	1,60	25,60	25,65	86,43	400	20,65	1,52
5	Aspir		77,61	2,15	28,43	28,51	85,68	400	19,34	1,68
6	Ayı Üzümlü		79,80	2,49	14,71	14,92	80,39	400	35,10	0,60
7	Ayva Yaprağı		74,96	8,66	18,22	20,17	64,58	400	29,86	0,82
8	Böğürtlen Yaprağı		80,55	0,39	33,65	33,65	89,33	400	22,53	1,33
9	Civan Perçemi		76,97	3,14	22,80	23,02	82,17	400	24,80	1,14
10	Ebegümeçi		79,17	3,61	11,11	11,68	72,01	400	37,18	0,53
11	Eğir Kökü		85,74	1,89	7,54	7,77	75,93	400	53,14	0,21
12	Hava-cıva		82,07	0,26	-5,38	5,39	84,24	400	48,00	0,28
13	Helile		70,06	0,60	27,64	27,65	88,75	400	10,39	3,86
14	Hibiscus		67,45	3,00	7,24	7,84	67,51	400	27,17	0,98
15	Huş Ağacı		76,07	3,91	15,86	16,33	76,14	400	29,79	0,83
16	İhlamur		76,15	1,47	20,00	20,05	85,80	400	24,45	1,17
17	Isırgan Otu		69,72	2,13	12,34	12,52	80,21	400	25,88	1,06

Tablo 7: Pamuğun 39 farklı bitkiyle yapılan mordanlı boyama işlemlerine ait renk verimi (K/S) ve CIE L*a*b* sonuçları ile boyanmış numunelere ait fotoğraflar.¹³¹⁸

¹³¹⁷ K. Karabulut, "Pamuklu Örme Kumaşlara Doğal Boyalarla Boyama Yoluyla Tek Adımda Renk, Uv Korumacılık ve Antibakteriyellik Kazandırılması", s. 29.

¹³¹⁸ K. Karabulut, "Pamuklu Örme Kumaşlara Doğal Boyalarla Boyama Yoluyla Tek Adımda Renk, Uv Korumacılık ve Antibakteriyellik Kazandırılması", s.39.

No	Bitki Adı	Renk	L*	a*	b*	C*	h°	λ (nm)	%R	K/S
18	İndigo	-	-	-	-	-	-	-	-	-
19	Karabağ		80,15	0,78	17,97	17,99	85,52	400	36,95	0,54
20	Kat-Hindî		55,72	8,78	14,49	16,94	58,80	400	12,84	2,96
21	Katır Tırnağı		80,17	1,26	17,94	17,99	85,98	400	33,42	0,66
22	Kestane		66,44	6,58	15,21	16,58	66,60	400	20,55	1,54
23	Kına		72,43	1,08	13,84	13,89	85,55	400	27,39	0,96
24	Kiraz Sapsı		74,92	6,01	19,17	20,09	72,60	400	29,03	0,87
25	Kök Boya		70,19	12,40	11,50	16,91	42,84	400	29,40	0,85
26	Kuşburnu		82,25	4,07	11,42	12,12	70,37	400	40,75	0,43
27	Melisa		81,87	0,37	15,23	15,23	88,62	400	31,12	0,76
28	Murt		72,56	2,82	23,69	23,85	83,22	400	18,20	1,84
29	Mürver		80,63	2,18	20,45	20,56	83,93	400	33,12	0,68
30	Nane		77,98	0,63	14,61	14,63	87,54	400	30,30	0,80
31	Nar Kabuğu		72,98	2,52	26,73	26,85	84,62	400	15,08	2,39
32	Okalıptüs		76,21	2,21	18,82	189,95	83,29	400	23,01	1,29
33	Papatya		80,58	3,28	23,80	24,03	82,15	400	28,93	0,87
34	Sarı Kantaron		73,86	1,30	21,36	21,40	86,51	400	25,97	1,06
35	Sığır Kuyruğu		84,37	0,30	19,85	19,86	89,14	400	35,28	0,59
36	Soğan Kabuğu		55,45	10,25	34,59	36,08	73,49	410	8,82	4,71
37	Sumak		81,25	2,13	9,97	10,19	77,92	400	38,39	0,49
38	Yarpuz		78,86	0,92	14,42	14,45	86,34	400	29,87	0,82
39	Yoğurt Otu		81,40	-1,13	25,54	25,56	92,53	400	23,97	1,21
40	Zerdeçal		82,39	2,89	52,69	52,77	86,86	440	17,04	2,02

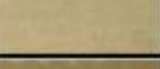
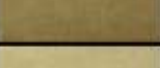
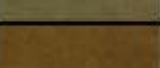
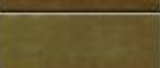
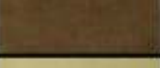
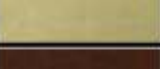
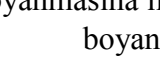
Tablo 7. a: Pamuğun 39 farklı bitkiyle yapılan boyama işlemlerine ait renk verimi (K/S) ve CIE L*a*b* sonuçları ile boyanmış numunelere ait fotoğraflar.¹³¹⁹

¹³¹⁹ K. Karabulut, "Pamuklu Örme Kumaşlara Doğal Boyalarla Boyama Yoluyla Tek Adımda Renk, Uv Koruyuculuk ve Antibakteriyellik Kazandırılması", s.40.

No	Bitki Adı	Renk	L*	a*	b*	C*	h°	λ (nm)	%R	K/S
1	Ağaç Hatmi		80,87	0,19	17,26	17,26	89,36	400	36,56	0,55
2	Akdiken		82,52	0,40	19,31	19,32	88,81	400	38,41	0,49
3	Alıç		71,10	7,46	14,79	16,56	63,24	400	28,33	0,91
4	Asma Yaprağı		73,22	3,78	14,70	15,18	75,59	400	24,96	1,13
5	Aspir		74,43	2,36	22,60	22,72	84,04	400	20,04	1,60
6	Ayı Üzümü		73,12	4,77	13,96	14,75	71,14	400	26,50	1,02
7	Ayva Yaprağı		66,46	9,90	11,37	15,08	48,95	400	26,06	1,05
8	Böğürilen Yaprağı		75,40	2,42	15,08	15,28	80,89	400	26,03	1,05
9	Civan Perçemi		73,72	2,28	15,63	15,75	81,69	400	24,84	1,14
10	Ebegümeci		72,94	3,61	9,11	9,80	68,36	400	31,88	0,73
11	Eğir Kökü		82,26	2,12	8,45	8,72	75,93	400	46,37	0,31
12	Hava-cıva		68,93	-0,37	1,05	1,11	105,27	400	34,70	0,61
13	Helile		66,16	1,74	20,27	20,34	85,08	400	11,11	3,56
14	Hibiscus		66,03	3,89	7,09	8,09	61,25	400	25,98	1,05
15	Huş Ağacı		72,23	2,59	13,14	13,40	78,88	400	25,79	1,07
16	Ihlamur		69,71	8,08	12,64	15,00	57,40	400	26,31	1,03
17	Isırgan Otu		64,11	2,01	10,31	10,51	78,95	400	21,38	1,45
18	İndigo	--	-	-	-	-	-	-	-	-
19	Karabaş		75,53	3,99	11,92	12,57	71,48	400	34,74	0,61
20	Kat-Hindi		53,46	10,37	15,01	18,25	55,36	400	10,85	3,66
21	Katır Tırnağı		77,72	2,66	13,03	13,30	78,45	400	33,70	0,65
22	Kestane		64,66	6,61	14,57	16,00	65,59	400	19,29	1,69
23	Kına		73,25	2,62	10,24	10,57	75,64	400	31,06	0,77
24	Kiraz Sapı		69,71	8,12	12,92	15,26	57,87	400	26,66	1,01
25	Kök Boya		61,05	8,09	7,87	11,29	44,18	400	22,19	1,36

Tablo 8: Kitosanla kimyasal modifikasyona uğratılmış pamuklu kumaşların 39 farklı bitkiyle boyanmasına ilişkin renk verimi (K/S) ve CIE L*a*b* sonuçları ve boyanmış numunelere ait fotoğraflar.¹³²⁰

¹³²⁰ K. Karabulut, "Pamuklu Örme Kumaşlara Doğal Boyalarla Boyama Yoluyla Tek Adımda Renk, UV Korumacılık ve Antibakteriyellik Kazandırılması", s.48.

No	Bitki Adı	Renk	L*	a*	b*	C*	h°	λ (nm)	%R	K/S
26	Kuşburnu		75,09	5,89	12,89	14,18	65,45	400	31,06	0,77
27	Melisa		74,62	2,56	11,32	11,60	77,27	400	30,00	0,82
28	Murt		71,06	3,41	14,70	15,09	76,95	400	21,78	1,40
29	Mürver		75,36	3,15	13,44	13,80	76,79	400	29,50	0,84
30	Nane		70,28	2,00	11,01	11,19	79,70	400	25,65	1,08
31	Nar Kabuğu		69,77	2,76	23,85	24,01	83,39	400	14,72	2,47
32	Okaliptüs		70,93	3,20	15,31	15,64	78,18	400	20,80	1,51
33	Papatya		73,39	1,91	13,60	13,74	81,99	400	26,96	0,99
34	Sarı Kantaron		71,26	4,66	13,00	13,81	70,28	400	26,62	1,01
35	Sığır Kuyruğu		77,46	2,35	14,02	14,22	80,50	400	33,09	0,68
36	Soğan Kabuğu		57,83	11,20	18,56	21,68	58,88	400	11,47	3,42
37	Sumak		79,40	2,30	10,01	10,27	77,09	400	36,21	0,56
38	Yarpuz		70,38	1,70	12,89	13,00	82,49	400	23,03	1,29
39	Yoğurt Otu		73,93	1,93	13,91	14,04	82,12	400	25,50	1,09
40	Zerdeçal		78,41	4,34	47,71	47,91	84,81	440	16,43	2,13

Tablo 8. a: Kitosanla kimyasal modifikasyona uğratılmış pamuklu kumaşların 39 farklı bitkiyle boyanmasına ilişkin renk verimi (K/S) ve CIEL*a*b* sonuçları ve boyanmış numunelere ait fotoğraflar.¹³²¹

¹³²¹ K. Karabulut, “Pamuklu Örme Kumaşlara Doğal Boyalarla Boyama Yoluyla Tek Adımda Renk, Uv Koruyuculuk ve Antibakteriyellik Kazandırılması”, s.49.

Sıra	Renk	Boyarmaddeler	Boya Bitkileri İsimleri	Anadolu'da bulundukları yerler	Anadolu halılarında bulunma oranı		
					Orta %	Batı %	Doğu %
1	MAVİ				100	100	100
2	Mavi	İndigo	İndigo bitkisi (indigo fera t.) Çivit otu (İsatis t.)	Heryerde	100	100	100
3	Mavi	İndigo sulfon asidi			5	5	5
4	Mavi - Kırmızı	Karmen asidi (cochineal)			15	20	35
5	Kırmızı	Alizarin, purpurin, pseudo-purpurin	Kökboya (Rubita t.)	Heryerde	80	70	40
6	Açık Kırmızı	Derişik pseudopurpurin veya purpurinsiz	Kökboya (Rubita t.)	Heryerde	25	25	0
7	Kahverengi Kırmızı	Alizarin, purpurin, pseudopurpurin, derişik ikincil mad.	Kökboya (Rubita t.)	Heryerde	5	15	90
8	SARI				90	90	60
9	Sarı	Quercetin	Çeşitli	Heryerde	65	35	30
10	Sarı	Luteolin	Muhabbet çiçeği (Reseda luteola) çeşitleri, Adaçayı (Salvia triloba)	Batı, Orta Batı, Güney	3	20	0
11	Sarı	Apigenin	Beyaz papatya (Anthemis chia ve diğerleri)	Heryerde	0	15	0
12	Sarı	Quercetin G1 ve G2 boyarmaddeleri	Inula viscosa	Batı, Güney	0	15	0
13	Sarı	Quercetin rhamnetin, emodin	Cehri (Rhamnus petiolaris)	Orta	5	0	0
14	Sarı	Fisetin	Boyacı sumacı (Cotinus coggygria)	Kuzey Batı Güney Batı	0	5	15

Tablo 9: N. Erez'in çalışmasından "Anadolu halılarında kullanılan renkler".¹³²²

¹³²² N. Erez, Doğal Boyamacılık Anadolu'da Yün Boyamacılığında Kullanılmış Olan Bitkiler ve Doğal Boyalarla Yün Boyamacılığı, s. 62.

15	Sarı	Quercetin, apigenin	Bilinmiyor	?	7	5	15
16	Mor	Alizarin, purpurin, yok, pseudopurpurin	Kökboya (Rubia t.)	Heryerde	75	15	15
17	Mor - Kahve	Alizarin, purpurin, pseudopurpurin, derişik ikincil maddeler	Kökboya (Rubia t.)	Heryerde	10	0	45
18	PORTAKAL (kırmızı portakaldan sarı portakala)				80	75	45
19	Portakal	Quercetin	Çeşitli	Heryerde	60	25	20
20	Portakal	Apigenin	Beyaz papatya (Anthemis chia ve diğerleri)	Heryerde	0	10	5
21	Portakal	Quercetin G1 ve G2 boyarmaddeleri	Bilinmiyor	Batı	0	10	0
22	Portakal	Quercetin, apigenin	Bilinmiyor	?	10	0	5
23	YEŞİL				95	85	80
24	Yeşil	İndigo	İndigo bitkisi (indigofera t.)	Heryerde	70	30	70
25	Yeşil	İndigo sulfon asidi			30	45	10
26	Yeşil	Luteolin	Muhabbet çiçeği (Reseda luteola), Adaçayı (Salvia t.)	Batı, Orta	7	10	5
27	Yeşil	Quercetin rhamnetin, emodin	Cehri (Rhamnus petiolaris)	Orta	20	0	5
28	Yeşil	İndigo sulfon asidi, emodin	Frangula alnus	Batıda yok	5	30	7

Tablo 9. a: N. Erez'in çalışmasından "Anadolu halılarında kullanılan renkler".¹³²³

¹³²³ N. Erez, *Doğal Boyamacılık Anadolu'da Yün Boyamacılığında Kullanılmış Olan Bitkiler ve Doğal Boyalarla Yün Boyamacılığı*, s. 63.

Türkçe	Far.	Ar.	Rus.	Rom.	Bulg.	S-Hır.	Arn.	Yun.	Mac.
aba	+	+	+	+	+	+		+	+
abani						+			
abayi				+		+			+
abdar			+						
abdesthane	+								
abraş		+		+	+	+	+		
adras/ezres			+						
ağırşak	+				+	+			+
ağızlık					+				
agruk/g	+								
ak	+				+				
al	+	+	+		+	+	+		+
ala	+	+			+	+			
alaça	+	+	+	+	+	+	+	+	+
alın/alıma			+						
alın/alınlık			+						
altın	+	+	+	+	+	+	+		+

Tablo 11: Türkçe'den diğer dillere geçen giyim-kuşam tabirler.¹³²⁵

¹³²⁵ Günay Karaağaç, “Türkçenin Komşu Dillere Verdiği Giyim Kuşam Kültürüyle İlgili Kelimeler”, **Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi**, S. 5, (1998), s. 363.

Türkçe	Far.	Ar.	Rus.	Rom.	Bulg.	S-Hir.	Arn.	Yun.	Mac.
altınçı	+	+							
altın bez			+						
anadolu			+						
arakçin						+			+
argali	+		+						
arkag	+								
arkalık	+		+						
arkan/organ			+	+		+			+
arkud	+								
arın	+		+	+	+	+	+	+	+
arug	+								
askı		+			+		+		
astar				+	+	+	+	+	+
atlas			+	+	+	+		+	+
ayakkabı						+			
aydar (perçem)			+						
ayna					+	+			
ayzam/ozyam/adam			+						
badana			+						
bağ	+								+
bağın/bağınçak					+	+			+
bağırdak	+								
bağış	+								
bağış			+						
bakam/bakan			+	+	+	+		+	
baklak/baklağa			+						
bakrama			+						
bakta/pahta			+						
balga/baldak		+	+						
barak	+				+	+	+		
barçın	+	+	+	+					+
barlık	+								
basıkturma			+						
basma	+	+	+	+	+	+			

Tablo 11. a: Türkçe'den diğer dillere geçen giyim-kuşam tabirler.¹³²⁶

¹³²⁶ G. Karaağaç, "Türkçenin Komşu Dillere Verdiği Giyim Kuşam Kültürüyle İlgili Kelimeler", s. 364.

Türkçe	Far.	Ar.	Rus.	Rom.	Bulg.	S-Hır.	Arn.	Yun.	Mac.
basmaçı+	+								
bastak/bistek			+						
baş bağı		+							
baş tahta		+							
baş tamirci		+							
başlık	+	+	+				+		
başmak	+	+	+	+	+	+	+	+	+
başmakçı	+	+							
başman		+							
baş terzi	+								
bay berek			+						
baypak			+						
beden				+	+	+	+	+	
bedesten			+	+	+	+	+	+	+
begeley	+								
bekren/berkan			+		+				
beñ/ben	+		+	+	+				
berber				+	+	+	+	+	+
berek			+						
beşlik			+						
bez	+	+	+	+	+	+	+	+	
bezek	+								
bıçkı/bıçak		+		+	+	+	+	+	+
bidigün	+								
bigiz	+								
bilezik	+	+	+		+	+	+		+
bilüçük	+		+						+
biniş		+		+	+	+	+	+	
bişmet			+						
biyeley			+						
biz							+		
boda	+								
bog/bok+								+	
boğası					+	+	+	+	+

Tablo 11. b: Türkçe'den diğer dillere geçen giyim-kuşam tabirler.¹³²⁷

¹³²⁷ G. Karaağaç, "Türkçenin Komşu Dillere Verdiği Giyim Kuşam Kültürüyle İlgili Kelimeler", s. 365.

Türkçe	Far.	Ar.	Rus.	Rom.	Bulg.	S-Hır.	Arn.	Yun.	Mac.
bogay			+						
boğma		+							
bogtag/bogto	+								
bohça/bokça	+	+		+	+	+	+	+	+
bol könglek			+						
boncuk	+		+	+	+	+			+
bornoz/burnus			+						
boro/boz	+		+						
hoya	+	+	+	+	+	+	+	+	
boyacı		+							
boyama+									
boyunbağı		+				+			
börk/böri/bürka	+	+	+						
börükli			+						
bohara			+						
bukacı	+								+
bulang			+						
bulgar-bulgarı			+						+
burduruk/burkun			+						
burfat			+						
burna				+	+	+	+		
burulday			+						
burunduk			+						
buruş/buruşuk			+						+
burut	+								
bıval			+						
but-kuz			+						
butluk			+						
buzdurgan			+						
buzluk			+						
bükme				+		+			
bökrün			+						
bürçek	+								
büird							+		

Tablo 11. c: Türkçe’den diğer dillere geçen giyim-kuşam tabirler.¹³²⁸

¹³²⁸ G. Karaağaç, “Türkçenin Komşu Dillere Verdiği Giyim Kuşam Kültürüyle İlgili Kelimeler”, s. 366.

Türkçe	Far.	Ar.	Rus.	Rom.	Bulg.	S-Hır.	Arn.	Yun.	Mac.
büğü	+								
bürük			+						+
bürüm	+	+							+
bürümcük				+	+	+			+
bürünçek		+							+
büsre			+						
camadan			+	+	+	+	+	+	
canggi	+								
canfes						+			
caka	+								
car				+					
carma	+								
cep			+		+	+	+	+	+
cepkem			+	+					
cimbız				+	+	+	+	+	+
etübbe				+	+	+	+	+	
elizdan		+		+		+			
çabak/çabaga			+						
çabata/çarna			+						+
çabur			+						
çagar/çupar/sıvar			+						
çakmak		+			+	+	+	+	
çakmakçı		+							
çakşır/çakşırı/çapşur	+	+	+	+		+		+	
çakşırılı		+							
çalma	+		+	+	+	+	+	+	+
çamaşır		+				+			+
çamça			+						
çano/suna			+						
çanta	+	+		+	+	+	+	+	
çapan/çaban		+	+						
çaput	+								
çapraz				+	+	+	+	+	
çarkap	+								

Tablo 11. d: Türkçe'den diğer dillere geçen giyim-kuşam tabirler.¹³²⁹

¹³²⁹ G. Karaağaç, "Türkçenin Komşu Dillere Verdiği Giyim Kuşam Kültürüyle İlgili Kelimeler", s. 367.

Türkçe	Far.	Ar.	Rus.	Rom.	Bulg.	S-Hır.	Arn.	Yun.	Mac.
çizme	+	+		+	+	+	+		+
çizmeci		+							+
çorap		+	+	+	+	+	+	+	+
çubuk		+	+	+	+	+	+	+	+
çuçunça+									
çuba/çoka/çöge/çuga	+	+	+	+	+	+	+	+	+
çul/kulak		+	+	+	+	+	+	+	+
çulkav/çulgay/çulgu			+						
çuvaldız					+				
çübek/çöbik									+
dağarcık/tağar-çuk	+		+	+	+	+	+	+	
daku/dabu			+						+
degele	+								
degenek+		+		+	+			+	
destmal				+	+	+	+	+	+
dîral			+						
diba						+			
dikiş				+		+			
dimi				+	+	+	+	+	+
dizi						+			
diz/dizlik/ter-d		+			+	+	+		+
dogulga/dulga	+								
dolama		+	+	+	+	+	+	+	+
don/ton		+	+		+	+			
donat-							+		
dorba	+								
doru					+	+	+		
dörögeçi	+								
döşeme				+		+	+	+	+
duvak		+			+	+	+		
düğme	+	+			+	+			
ečki			+						
eğirim/eğrim									+
eğirmen/eğirgen									+

Tablo 11. e: Türkçe'den diğer dillere geçen giyim-kuşam tabirler.¹³³⁰

¹³³⁰ G. Karaağaç, "Türkçenin Komşu Dillere Verdiği Giyim Kuşam Kültürüyle İlgili Kelimeler", s. 368.

Türkçe	Far.	Ar.	Rus.	Rom.	Bulg.	S-Hır.	Arn.	Yun.	Mac.
çizme	+	+		+	+	+	+		+
çizmeci		+							+
çorap		+	+	+	+	+	+	+	+
çubuk		+	+	+	+	+	+	+	+
çuçunça+									
çuha/çoka/çöge/çuga	+	+	+	+	+	+	+	+	+
çul/kulak		+	+	+	+	+	+	+	+
çulkav/çulgay/çulgu			+						
çuvaldız					+				
çübek/çöbik									+
dağarcık/tağar-çuk	+		+	+	+	+	+	+	
daku/dabu			+						+
degele	+								
degenek+		+		+	+			+	
destmal				+	+	+	+	+	+
dîral			+						
diba						+			
dikiş				+		+			
dimi				+	+	+	+	+	+
dizi						+			
diz/dizlik/ter-d		+			+	+	+		+
dogulga/dulga	+								
dolama		+	+	+	+	+	+	+	+
don/ton		+	+		+	+			
donat-							+		
dorba	+								
doru					+	+	+		
dörögeçi	+								
döşeme				+		+	+	+	+
duvak		+			+	+	+		
düğme	+	+			+	+			
ečki			+						
eğirim/eğrim									+
eğirmen/eğirgen									+

Tablo 11. f: Türkçe'den diğer dillere geçen giyim-kuşam tabirler.¹³³¹

¹³³¹ G. Karaağaç, "Türkçenin Komşu Dillere Verdiği Giyim Kuşam Kültürüyle İlgili Kelimeler", s. 369.

Türkçe	Far.	Ar.	Rus.	Rom.	Bulg.	S-Hir.	Arn.	Yun.	Mac.
eldiven		+							
elmas			+		+	+	+	+	
elt-ilt-ört-									+
emzik		+							
endaze					+	+	+		
entari		+	+	+	+	+	+	+	
ermek/örmek			+						
eski		+							
esvap						+			
etek							+		
ferace/paranca/buranyı				+	+	+	+	+	+
fermene			+		+	+			
fes		+	+	+	+	+	+	+	+
fuça		+							
fistan/pistan		+	+	+	+	+	+	+	+
fitil			+	+	+	+	+	+	+
futa		+	+	+	+	+	+	+	+
futacı		+							
ganaçi	+								
gançuga	+								
gecelik		+		+		+			
geçirme					+				
gelengiden	+								
gelinlik									+
gerdanlık				+	+	+	+		
pergef				+	+	+		+	
germsad			+						
giysi/giyecek/kedim						+			+
göbek/kindik						+			+
gön						+			
götük						+			
gözlük	+	+				+	+		
gülebetün	+								
gülmüş/karguçin	+				+	+			

Tablo 11. g: Türkçe'den diğer dillere geçen giyim-kuşam tabirler.¹³³²

¹³³² G. Karaağaç, "Türkçenin Komşu Dillere Verdiği Giyim Kuşam Kültürüyle İlgili Kelimeler", s. 370.

Türkçe	Far.	Ar.	Rus.	Rom.	Bulg.	S-Hir.	Arn.	Yun.	Mac.
güvez				+		+	+		
güzel		+							
gurguul	+								
halat		+							+
halatçı		+							
hâki		+							
halhal				+		+	+	+	
halka				+	+	+	+	+	
hamayıl			+	+	+	+	+		
harar			+	+	+	+	+	+	+
hare						+			
harie						+			
hasır									+
hav					+	+			
havlu		+			+	+	+	+	+
hazırcı		+							
heybe						+	+		
hırka						+			
hilat			+	+		+			
hindi						+			+
hürmüz				+					
ingirçak	+								
ısrğa/asırğa/asırğa			+						
ibre				+		+			
ibrisim				+	+	+	+	+	+
ığ edik			+						
ığ tonu			+						
ıçlık						+			
kavuk		+		+	+	+	+	+	+
kavukçu	+								
kayçı	+								
kayış/kadıç	+	+			+	+			
kayma			+						
kayseri						+			+

Tablo 11. h: Türkçe'den diğer dillere geçen giyim-kuşam tabirler.¹³³³

¹³³³ G. Karaağaç, "Türkçenin Komşu Dillere Verdiği Giyim Kuşam Kültürüyle İlgili Kelimeler", s. 371.

Türkçe	Far.	Ar.	Rus.	Rom.	Bulg.	S-Hır.	Arn.	Yun.	Mac.
kaytan/kaytanlı	+	+	+	+	+	+	+	+	+
kaytarma/kantarma	+	+	+						
kazak			+						+
kazık/karuk		+							+
kazaz						+			
kebe				+		+			
kocim	+								
keçe			+	+		+		+	+
kodim/kedürge/kedgü	+								+
kedik	+								
kefen						+			
kehribar			+	+	+	+	+	+	
kekül	+								
kelepeden			+						
kelü/*keligen									+
kellepuş					+	+			
kencir/kendür/kenevir	+		+						+
kemer		+		+	+	+	+	+	
kemha/kamka	+	+	+		+	+		+	+
kepenek	+		+	+	+	+			+
kerme	+								
kermek			+						
kerrake/kercke/keregü	+		+	+		+			
kese	+		+	+	+	+	+	+	+
keseg	+								
kesi			+						
kesim	+	+							
kesme	+					+			
key	+								
keten						+			+
kıl	+								
kılığ	+	+							
kalaptan+				+	+			+	
kın	+								

Tablo 11. 1: Türkçe'den diğer dillere geçen giyim-kuşam tabirler.¹³³⁴

¹³³⁴ G. Karaağaç, "Türkçenin Komşu Dillere Verdiği Giyim Kuşam Kültürüyle İlgili Kelimeler", s. 372.

Türkçe	Far.	Ar.	Rus.	Rom.	Bulg.	S-Hır.	Arn.	Yun.	Mac.
kına				+	+	+		+	
kınnap					+	+	+		+
kırbaç	+	+	+	+	+	+	+	+	+
kırkmak				+	+	+			
kıskaç			+						
kıtay				+					
kıya			+						
kıyafet						+	+	+	
kil				+					
kip									+
kıragon	+								
kirem			+						
iğci/çöyci/sığci									+
iğne		+							
ibram						+			
ilik	+					+			+
ilmek/yılım	+		+						+
imame				+		+			
inci/yinçil			+			+	+		+
ip	+								
ipek						+			
ipek									+
işim/içeg			+						
işleme					+	+			
kaba		+	+						
kaban/keben			+	+		+			
kabat/kubat	+		+						
kabluk			+						
kabtaga/kaburgay	+								
kabçuk	+								
kaçar	+								
kadagasun	+								
kadife				+	+	+	+		
kafes						+			

Tablo 11. i: Türkçe'den diğer dillere geçen giyim-kuşam tabirler.¹³³⁵

¹³³⁵ G. Karaağaç, "Türkçenin Komşu Dillere Verdiği Giyim Kuşam Kültürüyle İlgili Kelimeler", s. 373.

Türkçe	Far.	Ar.	Rus.	Rom.	Bulg.	S-Hır.	Arn.	Yun.	Mac.
kaftan	+	+	+	+	+	+	+	+	+
kak			+						
kakım				+					
kakül/kekül	+			+	+				
kaltang+									
kulçın				+	+	+		+	
kulum/holum			+						
kalıp/kalıg		+	+						
kalkan						+			+
kalpak	+	+	+	+	+	+	+	+	+
kaltak	+	+							
kançuka/kanca/kamçı	+	+	+						+
kangal						+			
kapuçı/kapka			+						
kapçak/kapçuk			+						
kaptama/kaplak	+		+	+	+	+	+		+
kaptırgay/kapturma			+						
kaput		+							
kara küll/kara kul	+		+						+
karban/karınar			+						
karı	+								
karman			+						
kars	+								
karsak			+						
karsnak						+			
kay bağı		+							
lat		+							
kata/kata (keçe)			+						
kavaf				+					
kavlık/kavlık	+		+			+			
kışpet						+			
kişan	+								
knutan				+	+	+	+	+	+

Tablo 11. j: Türkçe'den diğer dillere geçen giyim-kuşam tabirler.¹³³⁶

¹³³⁶ G. Karaağaç, "Türkçenin Komşu Dillere Verdiği Giyim Kuşam Kültürüyle İlgili Kelimeler", s. 374.

Türkçe	Far.	Ar.	Rus.	Rom.	Bulg.	S-Hır.	Arn.	Yun.	Mac.
kol	+								
kolçak				+	+	+			
kolçan			+						
kolluk		+							
koltuk/kar sekisi	+		+						+
koltun			+						
kong						+			
kongko	+								
kopul	+								
kopça		+		+	+	+	+		+
kor	+								
korçun/kılın			+						
koş (bay) havı			+						
koşun/koşma			+						
kotas/kotas			+						
koyug	+		+			+			
koyun					+				
köge	+								
köhneci	+								
kündelen	+								
könglek/kölmek	+		+						
körpe	+		+						
kösege/köyge	+								
kösele				+	+	+		+	+
köstek		+					+		
kubur	+		+						
kumay	+	+	+	+	+	+	+	+	
kumayçı	+								
kundak	+	+	+	+	+	+	+	+	+
kundura	+		+	+	+	+	+		
kunduracı		+							
kubçaçı	+								
kubçasın	+								
kuka	+								

Tablo 11. k: Türkçe'den diğer dillere geçen giyim-kuşam tabirler.¹³³⁷

¹³³⁷ G. Karaağaç, "Türkçenin Komşu Dillere Verdiği Giyim Kuşam Kültürüyle İlgili Kelimeler", s. 375.

Türkçe	Far.	Ar.	Rus.	Rom.	Bulg.	S-Hır.	Arn.	Yun.	Mac.
kuntux			+						+
kur	+								+
kurak	+								
kuray/kobeak									+
kuryun			+						
kuşak/kurşag	+	+	+		+	+			
kutnu/kutni			+	+		+			
kutı	+	+							
kuyak			+						
kuyumcu					+	+	+		
köläh				+	+	+	+		
küreg	+		+						
kürk	+	+		+	+	+	+		+
küye	+								
küzüğü+									
lahuri						+			
lapçın		+							
lata			+			+			
legen/lagun		+	+	+	+	+	+	+	+
leke		+		+	+	+	+		
levend			+						
libes				+	+	+			
ludan			+						
mahrama			+	+	+	+	+	+	+
makara/gargara			+						
makas				+		+	+	+	+
makat				+		+			
makfülcü		+							
malaksi/malgay			+						
manifatura-cı		+							
maflay	+								
mata/metah			+						
mekik		+							
melez						+	+		

Tablo 11. I: Türkçe'den diğer dillere geçen giyim-kuşam tabirler.¹³³⁸

¹³³⁸ G. Karaağaç, "Türkçenin Komşu Dillere Verdiği Giyim Kuşam Kültürüyle İlgili Kelimeler", s. 376.

Türkçe	Far.	Ar.	Rus.	Rom.	Bulg.	S-Hır.	Arn.	Yun.	Mac.
mendil		+				+			
meneviş					+				
mengetü	+								
mengli	+								
menguş				+	+	+			
mercan			+	+	+	+	+	+	+
mest/mes/mese			+	+		+	+	+	
meş			+						
meşin			+	+				+	
mikvacı	+								
mintan				+		+			
misk				+		+	+		
mıram/mısır			+						
monçok	+								
monçog	+								
mor				+	+	+	+		
muhayyer			+						
mukaddem						+			
muslin				+	+	+	+		+
muşamba				+	+	+	+		
muşta		+							
mutaf					+	+	+		
mutkal/metkel			+						
nahtarma			+						
nakış						+			
nakkaş				+		+			
nalça						+			
nalin					+	+			
nigulagan/nağula	+								
nungavın	+								
obrug			+	+					+
oğlak									+
olbog	+								
opo	+								

Tablo 11. m: Türkçe'den diğer dillere geçen giyim-kuşam tabirler.¹³³⁹

¹³³⁹ G. Karaağaç, "Türkçenin Komşu Dillere Verdiği Giyim Kuşam Kültürüyle İlgili Kelimeler", s. 377.

Türkçe	Far.	Ar.	Rus.	Rom.	Bulg.	S-Hir.	Arn.	Yun.	Mac.
orçuk/urşuk									+
orda			+						
okruk	+								
otagan	+								
oya		+							
oyluk			+						
oyma		+							
ökçe		+							
öpçi /öpcin	+								
örnek	+		+						
örmöge	+								
örnek		+							
örtme			+						
örtü						+			
pabuç		+	+	+	+	+	+	+	+
pabuççu	+								
paça				+	+	+	+	+	
paçalı		+							
paçavra		+		+	+	+	+	+	
pafta		+		+	+	+	+		
palas/paspas			+						
palaska		+		+	+	+	+	+	+
pamuk/bambuk				+	+	+	+	+	+
popak			+						
purça			+						
puşmak						+			
puşpak	+								
peçe						+	+	+	+
penbe		+		+		+			
penes				+	+		+		+
perçem				+	+	+	+	+	
peşkir		+		+	+	+	+	+	+
peşli						+			
peştemal				+	+	+	+	+	+

Tablo 11. n: Türkçe'den diğer dillere geçen giyim-kuşam tabirler.¹³⁴⁰

¹³⁴⁰ G. Karaağaç, "Türkçenin Komşu Dillere Verdiği Giyim Kuşam Kültürüyle İlgili Kelimeler", s. 378.

Türkçe	Far.	Ar.	Rus.	Rom.	Bulg.	S-Hir.	Arn.	Yun.	Mac.
pirtu/partak			+			+			
postal					+	+	+	+	
poğu					+	+	+	+	
potür				+	+	+	+		+
pösteki						+			
pul					+	+	+	+	
püskül		+				+			
rastuk				+		+		+	
renk				+		+	+	+	
rida						+			
ruha				+	+	+	+	+	+
sabun		+		+	+	+	+	+	+
sabuncu	+								
saç/çaç		+	+			+			
saçak/çaçak	+	+	+	+	+	+			
saçma	+					+			
sade				+		+			
sagari/sağrı	+		+			+			
sağdak/sanduk			+						
sagrak	+								
sahtiyan		+	+	+	+	+	+	+	
sakal/sakallı		+							+
salma	+								
salta		+							
sanaç	+								
sangsang/sengseng			+						
sarıgıç/sarık	+			+	+	+	+	+	
sartma		+							
satıcı/satıcı									+
savat						+	+		
sedef/sedefçi		+		+		+		+	
sepkil/sipkil/sepi			+			+			+
serapu			+		+	+			
seriser				+		+			

Tablo 11. p: Türkçe'den diğer dillere geçen giyim-kuşam tabirler.¹³⁴¹

¹³⁴¹ G. Karaağaç, "Türkçenin Komşu Dillere Verdiği Giyim Kuşam Kültürüyle İlgili Kelimeler", s. 379.

Türkçe	Far.	Ar.	Rus.	Rom.	Bulg.	S-Hir.	Arn.	Yun.	Mac.
serpuş				+		+			
setre						+			
sırma	+	+	+	+		+	+	+	+
sadrım/sıyım	+								+
sicim		+	+			+	+		
sigaralık					+				
silig/salıg	+								
sim			+						
sivri						+			
siyah						+			
sof/suf			+	+				+	
sokman	+		+		+				+
song	+								
sorban			+						
sorguş			+	+	+			+	+
sunturaç+									
sülümen			+	+			+		
sütreke			+						
sürme	+		+	+	+	+	+		
şabur			+						
şad	+								
şakşı/çakça		+	+						
şal		+	+	+	+	+	+	+	+
şalaki						+			
şallak	+								
şalvar/çalbur		+	+	+	+	+	+	+	+
şam				+	+	+	+		
şapka		+		+	+	+	+		+
şar/şar içi			+						
şarpan			+						
şayak		+				+			
şeyekçi		+				+			
şemsiye					+				
şık				+	+	+			+

Tablo 11. r: Türkçe'den diğer dillere geçen giyim-kuşam tabirler.¹³⁴²

¹³⁴² G. Karaağaç, "Türkçenin Komşu Dillere Verdiği Giyim Kuşam Kültürüyle İlgili Kelimeler", s. 380.

Türkçe	Far.	Ar.	Rus.	Rom.	Bulg.	S-Hir.	Arn.	Yun.	Mac.
şerit				+	+	+	+	+	
şindak	+								
şişek			+						
şorkama		+							
şükür	+								
tabak				+	+	+	+	+	+
tabaka							+		
tabakhane				+	+	+	+		
taban			+						
tafta			+	+		+			
tahrir						+			
takım		+							
takke/tagya		+	+	+		+	+		+
taklit				+					
talagan/talagay			+			+			
talku/talkıla-									+
tamga			+						
tar	+			+		+	+		
tarak				+	+	+			
tasma	+	+	+	+					
tatagur			+						
tıvlı						+			
tay/aya		+							
tayak			+						
taz/tar	+								+
teben/tebengi/temen	+		+						
tegele	+								
teğelti/teğel/teyel	+	+	+	+		+			+
teğerek/teğrek			+						+
tekis/teğüs	+								
telatin			+						
telli		+				+			
telpek			+						
temlik			+			+			

Tablo 11. s: Türkçe'den diğer dillere geçen giyim-kuşam tabirler.¹³⁴³

¹³⁴³ G. Karaağaç, "Türkçenin Komşu Dillere Verdiği Giyim Kuşam Kültürüyle İlgili Kelimeler", s. 381.

Türkçe	Far.	Ar.	Rus.	Rom.	Bulg.	S-Hır.	Arn.	Yun.	Mac.
temren						+			
tepe/töbe		+	+						
tepelik		+	+			+			
terki	+					+			
terlik	+	+	+			+			
terzi		+		+	+	+	+		+
tesbih						+			
teşlik	+								
tiftik				+	+	+			
tırmak	+								
tire						+			
tirçe						+			
titik		+							
tobal			+						
tohya			+						
tok/tokı									+
toka	+	+		+		+	+		+
tokaç							+		
tokmak	+	+							
tornak		+	+			+			
topi/tobi+									
toplu iğne		+			+				
topuk		+							
torba/tobra	+	+	+	+	+	+	+	+	+
torkan/torko	+								
tozluk/tozluk		+	+	+	+	+	+	+	
tuğ		+		+		+		+	+
tuğra/tuğrag	+		+						
tuğuray/tuğak	+								
tuluk			+						
tulum			+						
tulun			+						
tumak			+						
tuman/toman			+			+	+	+	

Tablo 11. t: Türkçe'den diğer dillere geçen giyim-kuşam tabirler.¹³⁴⁴

¹³⁴⁴ G. Karaağaç, “Türkçenin Komşu Dillere Verdiği Giyim Kuşam Kültürüyle İlgili Kelimeler”, s. 382.

Türkçe	Far.	Ar.	Rus.	Rom.	Bulg.	S-Hır.	Arm.	Yun.	Mac.
tun			+						
tutkal					+	+	+		
tutug	+								
tuzak	+								
tuzluk			+						
tüğ	+								
tügün	+								
tül		+							
tülbent		+		+	+	+	+	+	+
tülek	+								
tür-									+
türban						+			
türlü						+			
türme	+								
türük/dürü			+						
uçkur			+		+	+	+		
ug	+								
uguruk-okruk			+						
uraka	+								
ustura						+			+
üç kanatlı						+			
ürke			+						
ütü/ütüg/*otug/*yotug	+	+	+		+	+	+		
üzengi					+	+	+	+	
varak					+	+	+	+	
vesme/osma			+						
yabaga/cabaga/yapağı		+						+	
yabuk/yapık									+
yağlık/sulak	+		+		+	+			
yağmurluk			+	+	+	+			
yaka		+	+	+	+	+	+		+
yal/yele		+							
yalaga			+						
yaldız		+							

Tablo 11. u: Türkçe'den diğer dillere geçen giyim-kuşam tabirler.¹³⁴⁵

¹³⁴⁵ G. Karaağaç, “Türkçenin Komşu Dillere Verdiği Giyim Kuşam Kültürüyle İlgili Kelimeler”, s. 383.

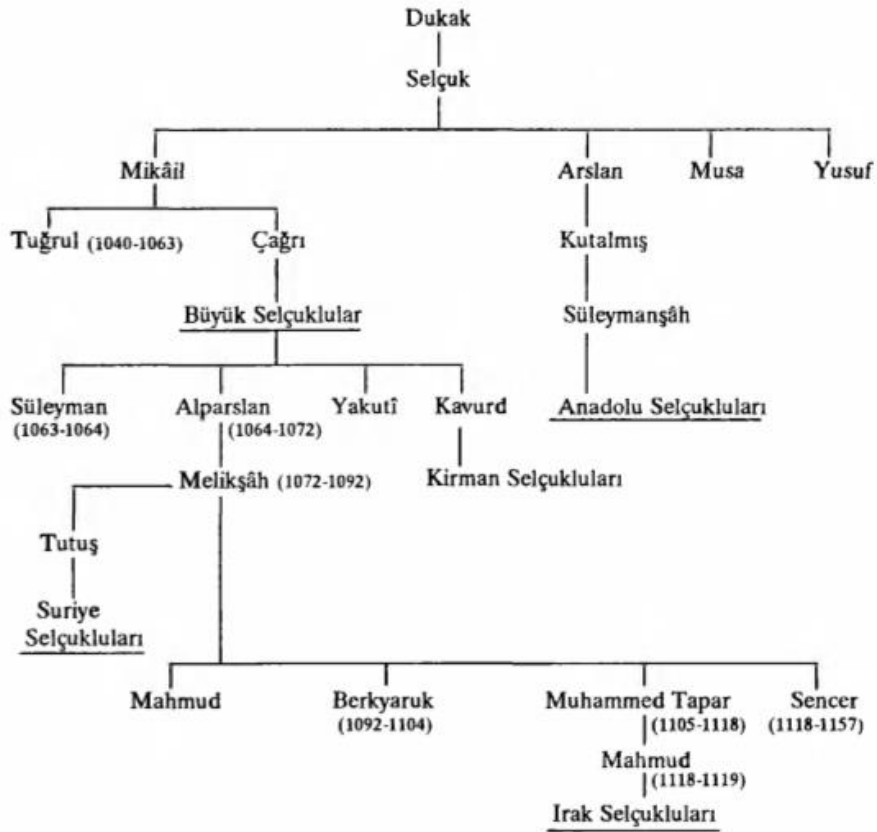
Türkçe	Far.	Ar.	Rus.	Rom.	Bulg.	S-Hır.	Arn.	Yun.	Mac.
yama	+	+							+
yamçı						+			
yapgak/yapık			+						+
yapıncak	+			+	+	+	+	+	
yargak			+						
yark			+						
yarındak	+								
yaşmak/naşmak	+	+	+		+	+			
yedek	+								
yelek	+	+		+	+	+	+	+	
yelpaze					+	+			
yeng	+								
yemeni				+		+	+	+	+
yeşim		+							
yığcı/siviçi									+
yiren/yepen			+						
yirim			+						
yılankrıvi				+					
yılım/ilim									+
yıpır									+
yolma			+						
yuhta/yuft			+						
yumşan			+						
yumak						+			
yue-									+
yurak			+						
yük		+	+						
yüklü			+						
yün/yung	+					+			+
yüzmeç	+								
yüztük/yükstik	+					+			+
zağara						+			
zar						+			
zerhafe		+	+						

Tablo 11. v: Türkçe'den diğer dillere geçen giyim-kuşam tabirler.¹³⁴⁶

¹³⁴⁶ G. Karaağaç, "Türkçenin Komşu Dillere Verdiği Giyim Kuşam Kültürüyle İlgili Kelimeler", s. 384.

Türkçe	Far.	Ar.	Rus.	Rom.	Bulg.	S-Hır.	Arn.	Yun.	Mac.
zerdeva/zerdehan		+				+		+	
zıbın		+	+	+	+	+	+		+
zih				+		+	+		
zimba					+	+			
zincir				+	+	+	+		+
ziynet						+			
zülûf		+		+	+	+	+	+	
zümrüt		+	+		+	+			
Toplam: 739	233	180	280	189	183	316	163	118	171

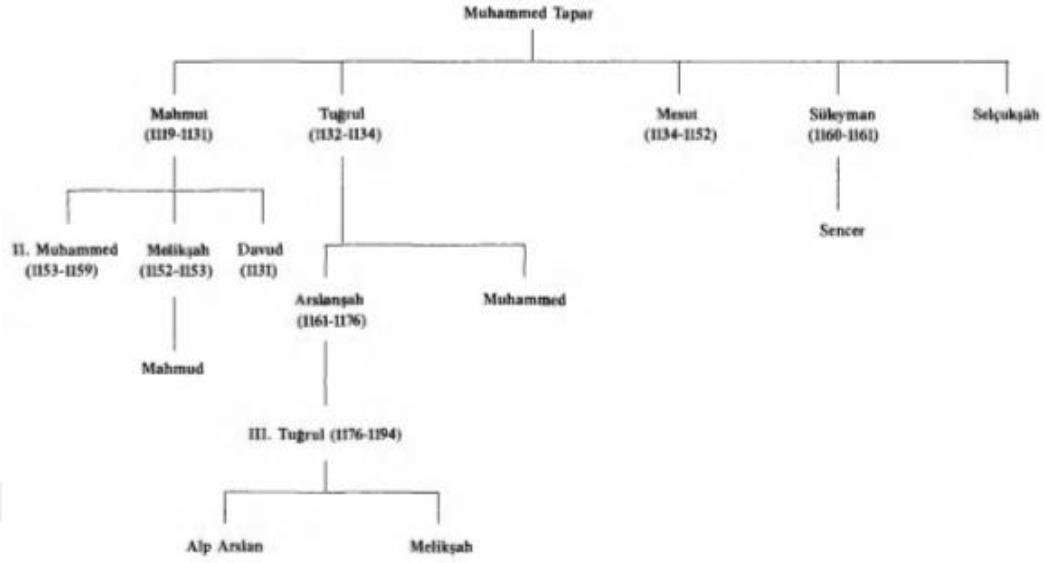
Tablo 11. y: Türkçe'den diğer dillere geçen giyim-kuşam tabirler.¹³⁴⁷

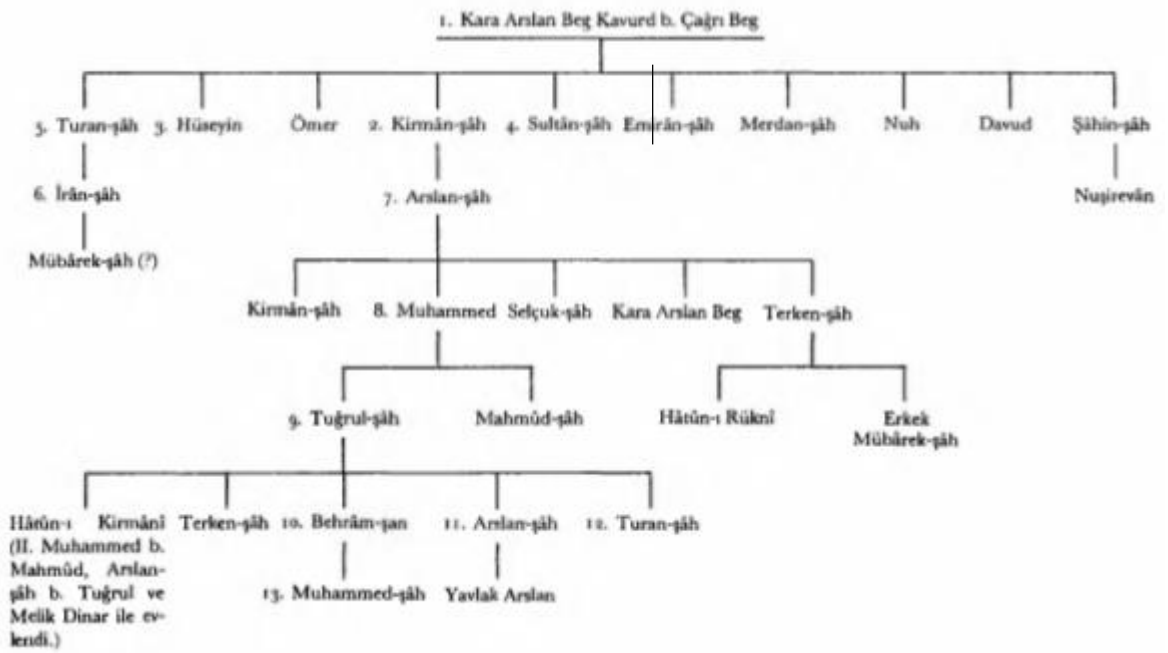
Tablo 12: Büyük Selçuklu Soy Kütüğü.¹³⁴⁸

¹³⁴⁷ G. Karaağaç, "Türkçenin Komşu Dillere Verdiği Giyim Kuşam Kültürüyle İlgili Kelimeler", s. 385.

¹³⁴⁸ A. Sevim - E. Merçil, *Selçuklular Devleti Siyaset, Teşkilât ve Kültür*, s. 286.

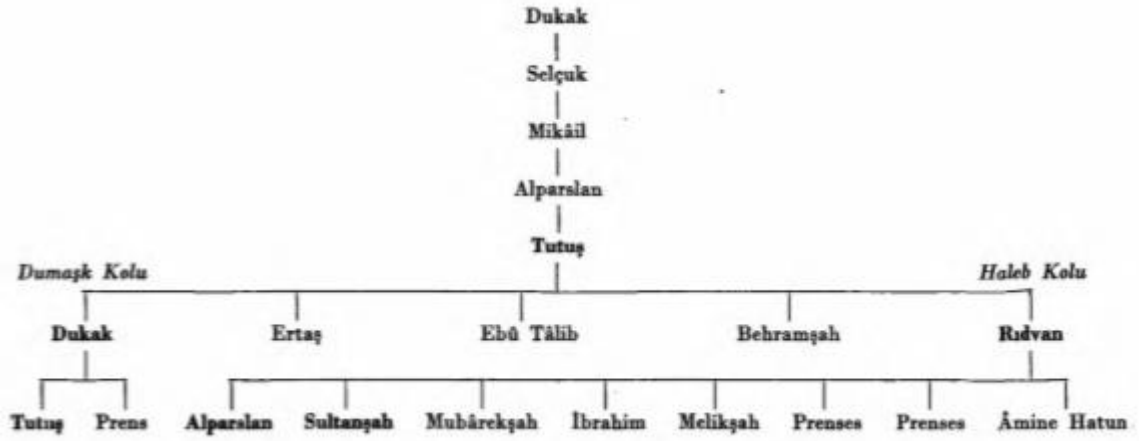
Tablo 13: Irak Selçukluları Soy Kütüğü.¹³⁴⁹

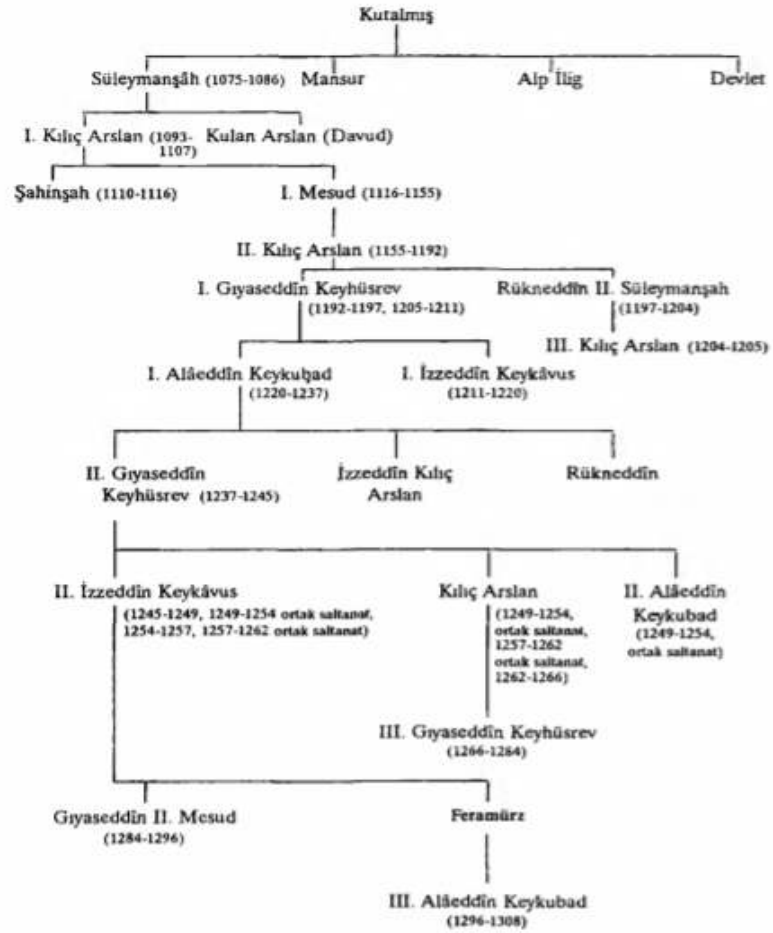
Tablo 14: Kirman Selçukluları Soy Kütüğü.¹³⁵⁰

¹³⁴⁹ A. Sevim - E. Merçil, **Selçuklular Devleti Siyaset, Teşkilât ve Kültür**, s. 368.

¹³⁵⁰ A. Sevim - E. Merçil, **Selçuklular Devleti Siyaset, Teşkilât ve Kültür**, s. 413.

Tablo 15: Suriye ve Filistin Selçukluları Soy Kütüğü.¹³⁵¹

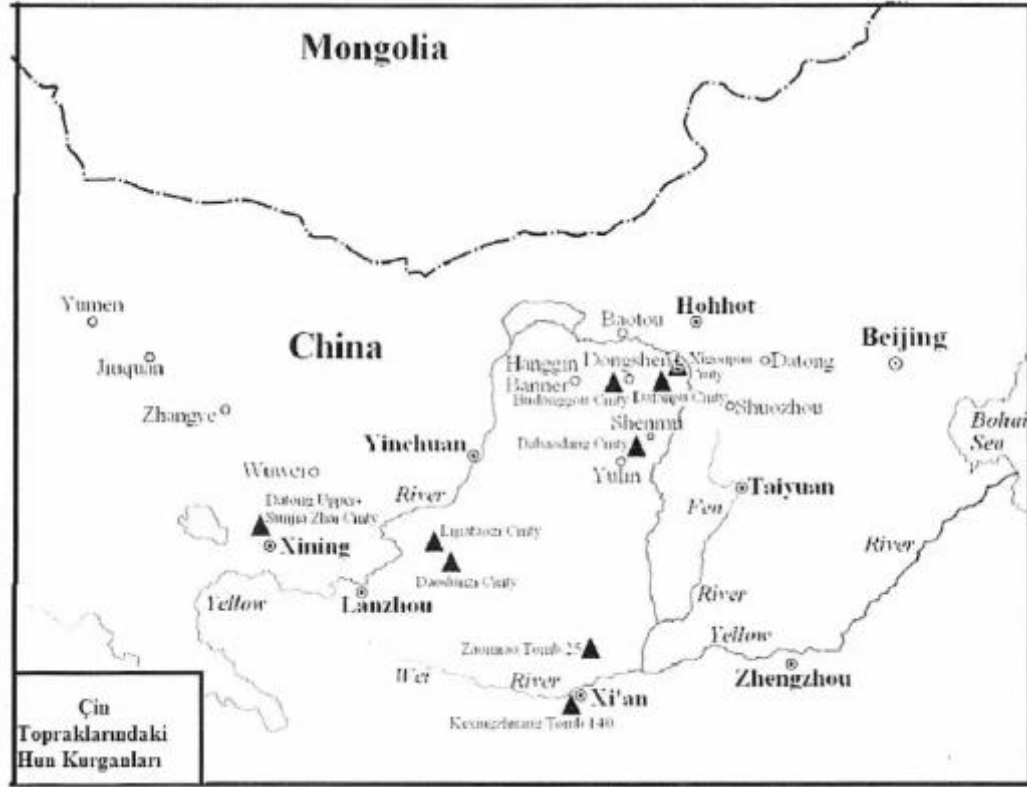

Tablo 16: Türkiye Selçukluları Soy Kütüğü.¹³⁵²

¹³⁵¹ A. Sevim - E. Merçil, **Selçuklular Devleti Siyaset, Teşkilât ve Kültür**, s. 517.

¹³⁵² A. Sevim - E. Merçil, **Selçuklular Devleti Siyaset, Teşkilât ve Kültür**, s. 606.

B. HARİTALAR

Harita 1: Çin topraklarındaki Hun kurganları.¹³⁵³

¹³⁵³ T. D. Baykuzu, “Çin’de Hun Kurganları: I Xi Goupan Kurganları”, s. 138.

C. FOTOĞRAFLAR

a. Renk Veren Bitkiler

Fotoğraf 1: Asma.¹³⁵⁴

Fotoğraf 2: Aspir (1).¹³⁵⁵

Fotoğraf 3: Aspir (2).¹³⁵⁶

¹³⁵⁴ <http://www.ebitki.com/index.php?hq=Asma&gr=Yerel> (21.03.2020).

¹³⁵⁵ <http://www.ebitki.com/index.php?hq=Aspir&gr=Yerel> (21.03.2020).

¹³⁵⁶ <http://www.ebitki.com/index.php?hq=Aspir&gr=Yerel> (21.03.2020).

Juglans regia L.
Image processed by Thomas Schoepke
www.plant-pictures.de

Fotoğraf 4: Ceviz.¹³⁵⁷

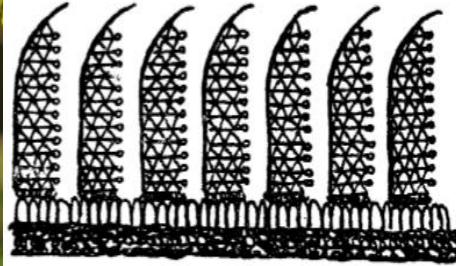

Acacia senegal (L.) Willd.
Image processed by Thomas Schoepke
www.plant-pictures.de

Fotoğraf 5: Civanperçemi.¹³⁵⁸

Fotoğraf 6: Civan percemi oyası.¹³⁵⁹

Fotoğraf 7: Çivit otu.¹³⁶⁰

¹³⁵⁷ <http://www.ebitki.com/index.php?hq=Juglans%20regia&gr=Latince> (21.03.2020).

¹³⁵⁸ [http://www.ebitki.com/index.php?hq=civanpercemiotu%20\(kokulu\)&gr=Yerel](http://www.ebitki.com/index.php?hq=civanpercemiotu%20(kokulu)&gr=Yerel) (21.03.2020).

¹³⁵⁹ R. E. Koçu, *Türk Giyim Kuşam ve Süslenme Sözlüğü*, s. 61.

¹³⁶⁰ <https://kocaelibitkileri.com/isatis-tinctoria/> (21.03.2020).

Fotoğraf 8: Gence.¹³⁶¹

Fotoğraf 9: Isirgan.¹³⁶²

Fotoğraf 10: Katırtunağı.¹³⁶³

Fotoğraf 11: Kekik.¹³⁶⁴

¹³⁶¹ <http://yabanicicekler.com/flower/datisca-cannabina-552> (21.03.2020)

¹³⁶² [http://www.ebitki.com/index.php?hq=%FDs%FDrgan%20\(kara\)&gr=Yerel](http://www.ebitki.com/index.php?hq=%FDs%FDrgan%20(kara)&gr=Yerel) (21.03.2020).

¹³⁶³ [http://www.ebitki.com/index.php?hq=kat%FDrt%FDrna%F0%FD%20\(boyac%FD\)&gr=Yerel](http://www.ebitki.com/index.php?hq=kat%FDrt%FDrna%F0%FD%20(boyac%FD)&gr=Yerel) (21.03.2020).

¹³⁶⁴ <http://www.ebitki.com/index.php?hq=Thymus%20vulgaris%20L.&gr=Latince> (21.03.2020).

Fotoğraf 12: Kına.¹³⁶⁵

Fotoğraf 13: Kökboya.¹³⁶⁶

Fotoğraf 14: Mazi meşesi.¹³⁶⁷

Fotoğraf 15: Menengiç.¹³⁶⁸

¹³⁶⁵ <http://www.ebitki.com/index.php?hq=k%FDna&gr=Yerel> (21.03.2020).

¹³⁶⁶ <http://www.ebitki.com/index.php?hq=Rubia%20tinctorum&gr=Latince> (21.03.2020).

¹³⁶⁷ https://flickr.com/photos/vintage_illustration/47173569352/in/album-72157703694710382/ (21.03.2020).

¹³⁶⁸ <https://www.sciencephoto.com/media/34725/view/turbentine-fruit-pistacia-terebinthus-> (21.03.2020).

Fotoğraf 16: Nar.¹³⁶⁹

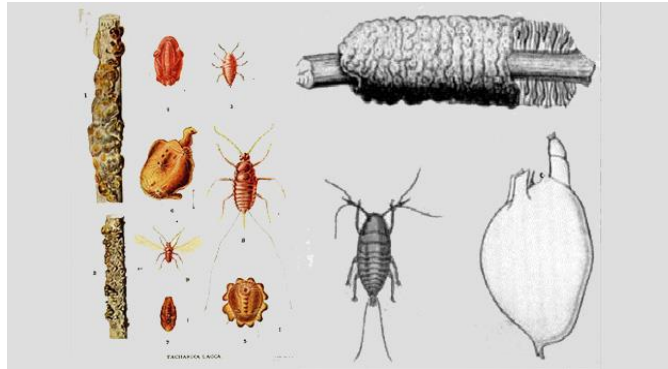
Fotoğraf 17: Safran.¹³⁷⁰

Fotoğraf 18: Sığirkuyruğu.¹³⁷¹

Fotoğraf 19: Zerdeçal.¹³⁷²

Fotoğraf 20: Lak böceği.¹³⁷³

¹³⁶⁹ https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/d/db/Illustration_Punica_granatum2.jpg (21.03.2020).

¹³⁷⁰ <http://www.ebitki.com/index.php?hq=Safran&gr=Yerel> (21.03.2020).

¹³⁷¹ https://tr.wikipedia.org/wiki/S%C4%B1%C4%9F%C4%B1rkuyru%C4%9Fu#/media/Dosya:Img_218_2.jpg (21.03.2020).

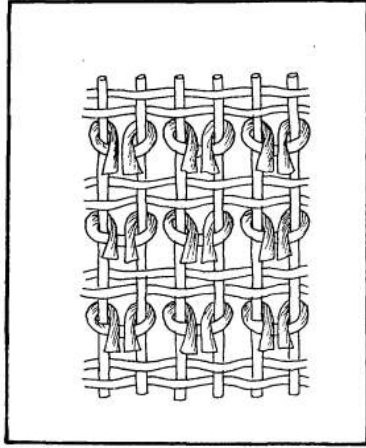
¹³⁷² <http://www.ebitki.com/index.php?hq=zerde%E7al&gr=Yerel> (21.03.2020).

¹³⁷³ <http://www.kolektomani.com/lak-boceginin-mucizesi-gomalak-cila/> (21.03.2020).

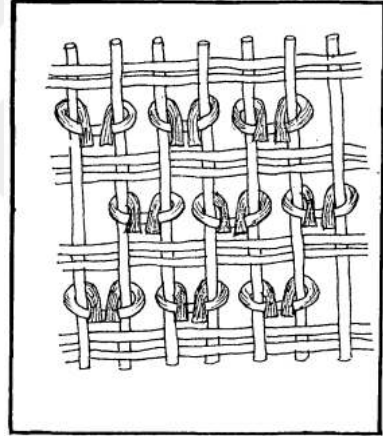

Fotoğraf 21: Polonya kermesi.¹³⁷⁴

b. Dokuma Teknikleri ve Materyalleri

Fotoğraf 22: Türk düğümü.¹³⁷⁵

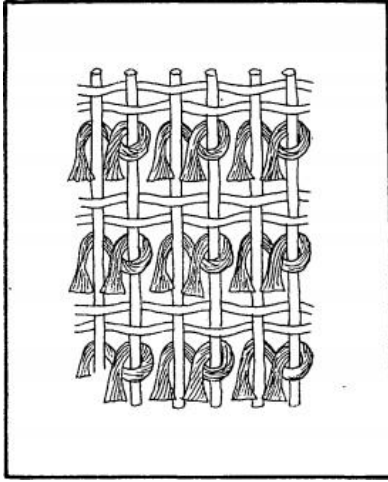

**Fotoğraf 23: Türk düğümünün
değişik uygulaması.**¹³⁷⁶

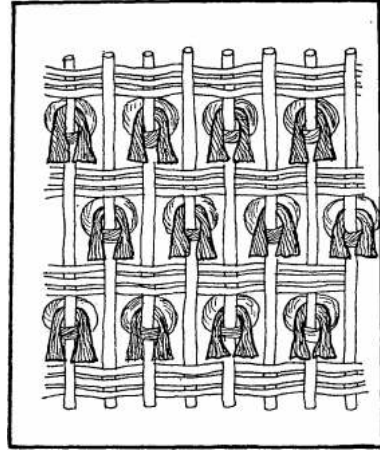
¹³⁷⁴ <http://www.tcfdatau.org/?lang=tr&page=product-detail&id=50> (21.03.2020).

¹³⁷⁵ Ş. Yetkin, "Türk Halı Sanatında Bir Teknik Özellik", s. 120.

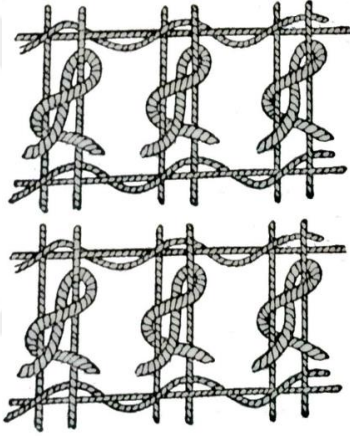
¹³⁷⁶ Ş. Yetkin, "Türk Halı Sanatında Bir Teknik Özellik", s. 120.

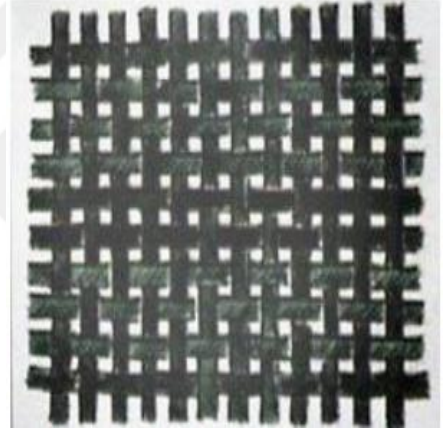
Fotoğraf 24: İran düğümü.¹³⁷⁷

Fotoğraf 25: İspanyol düğümü.¹³⁷⁸

Fotoğraf 26: Gördes düğüm örneği.¹³⁷⁹

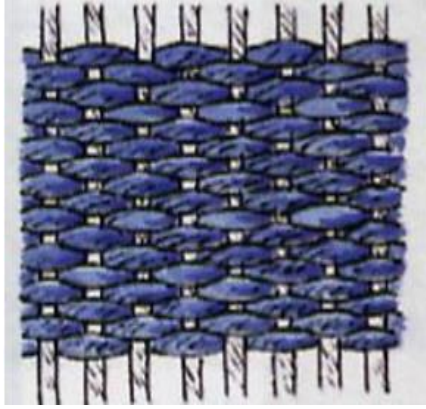
Fotoğraf 27: Düz bez dokuma.¹³⁸⁰

¹³⁷⁷ Ş. Yetkin, "Türk Halı Sanatında Bir Teknik Özellik", s. 121.

¹³⁷⁸ Ş. Yetkin, "Türk Halı Sanatında Bir Teknik Özellik", s. 123.

¹³⁷⁹ E. Gökmen, **Osmanlı Dönemi Gördes Halıcılığı**, s. IV.

¹³⁸⁰ A. Turan, "Artvin Yöresinde El Dokumacılığı", s. 13.

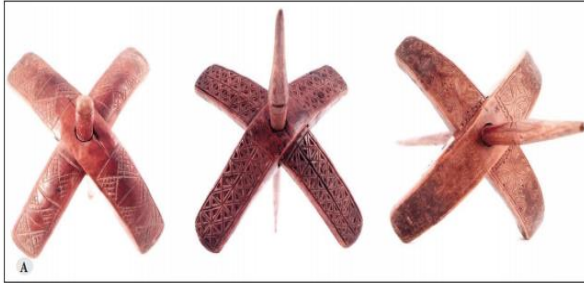
Fotoğraf 28: Atkı yüzü dokuma.¹³⁸¹

Fotoğraf 29: Çözü yüzü dokuma.¹³⁸²

Fotoğraf 30: Çarpana dokumasının yapılışı.¹³⁸³

Fotoğraf 31: Kirman örneği.¹³⁸⁴

Fotoğraf 32: İğ örneği.¹³⁸⁵

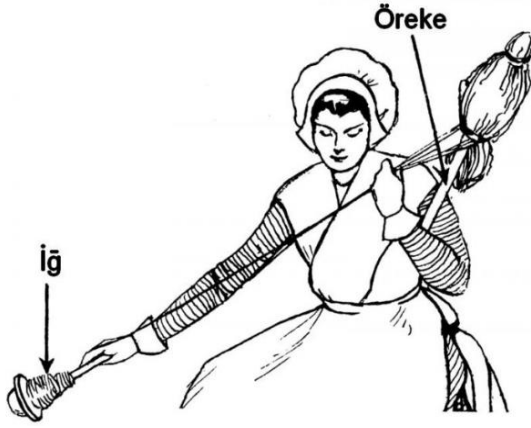
¹³⁸¹ A. Turan, "Artvin Yöresinde El Dokumacılığı", s. 13.

¹³⁸² A. Turan, "Artvin Yöresinde El Dokumacılığı", s. 13.

¹³⁸³ A. Turan, "Artvin Yöresinde El Dokumacılığı", s. 15.

¹³⁸⁴ A. Yanar – F. Akpınarlı, "Geleneksel Ankara Sof Dokumalar", *Ankara Araştırmaları Dergisi*, s. 175.

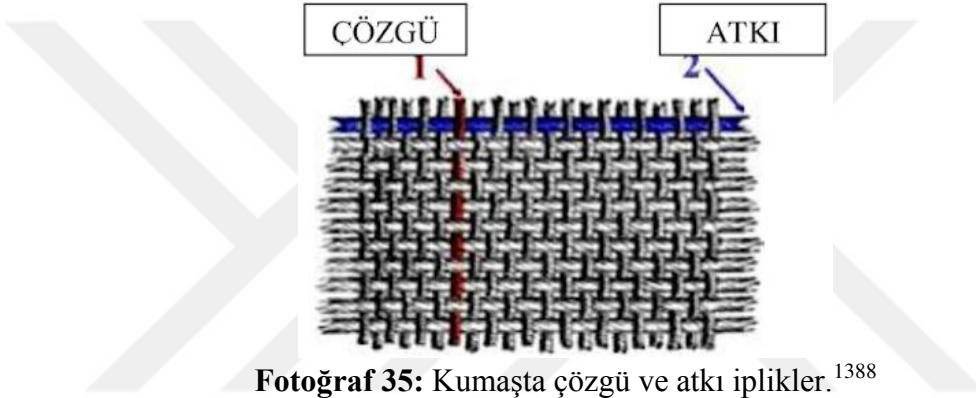
¹³⁸⁵ A. Yanar – F. Akpınarlı, "Geleneksel Ankara Sof Dokumalar", *Ankara Araştırmaları Dergisi*, s. 175.

Fotoğraf 33: Öreke örneği.¹³⁸⁶

Fotoğraf 34: Ağırşak örneği.¹³⁸⁷

Fotoğraf 35: Kumaşa çözgü ve atkı iplikler.¹³⁸⁸

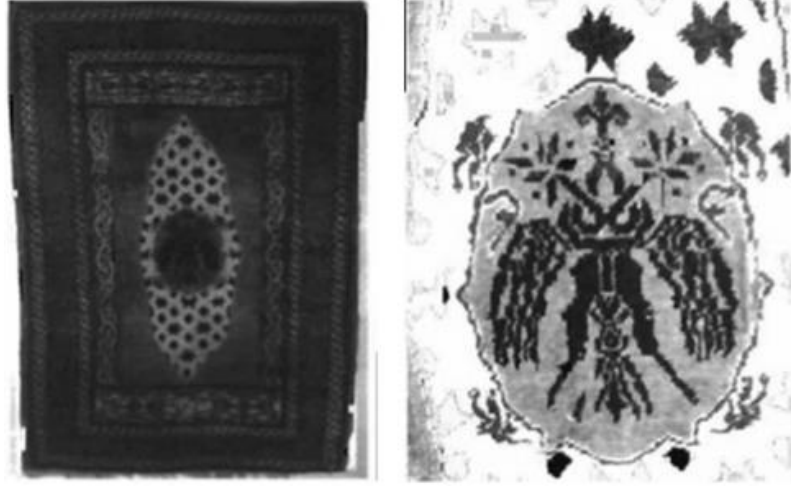
Fotoğraf 36: Çift Başlı Kartallı Halı.¹³⁸⁹

¹³⁸⁶ <https://www.topragizbiz.com/blog/egirmen-kirmen-ig-oreke-ve-agirsak-nedir-599> (25.03.2020).

¹³⁸⁷ <https://www.topragizbiz.com/blog/egirmen-kirmen-ig-oreke-ve-agirsak-nedir-599> (25.03.2020).

¹³⁸⁸ <https://tekstilsayfasi.blogspot.com/2017/12/cozgu-ve-atki-nedir.html> (29.03.2020).

¹³⁸⁹ G. Uzgidim, "Türk Dokuma Sanatından Çift Başlı Kartal Figürü", s. 223.

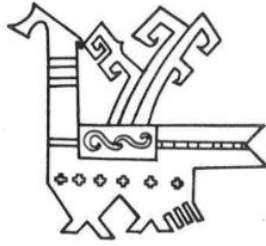
Fotoğraf 37: Niğde Müzesi’nde bulunan Çift Başlı Kartallı Halı.¹³⁹⁰

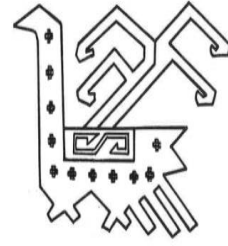
Fotoğraf 38: M.Ö. IV-III. yy. Beşinci Pazırık Kurganı’nda Halı örneği.¹³⁹²

Fotoğraf 39: Efsanevî Gök Kartalları.¹³⁹¹

Fotoğraf 40: J. Huguet’in figür.¹³⁹³

Fotoğraf 41: Konya halısından tablosundan hayvan figürü.¹³⁹⁴

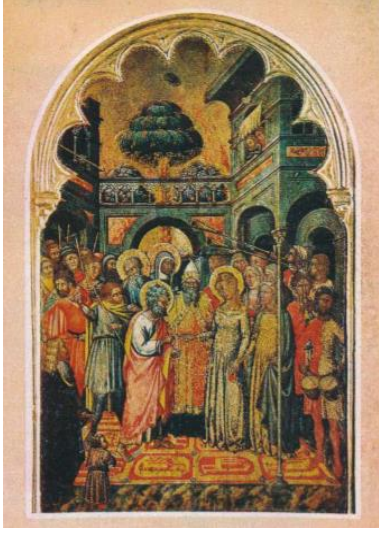
¹³⁹⁰ G. Uzgidim, “*Türk Dokuma Sanatından Çift Başlı Kartal Figürü*”, s. 224.

¹³⁹¹ B. Ögel, *Türk Mitolojisi I*, s. 637.

¹³⁹² Doç. Dr. Murat Öztürk arşivinden alınmıştır.

¹³⁹³ O. Aslanapa, *Türk Halı Sanatı’nın Bin Yılı*, s. 46.

¹³⁹⁴ O. Aslanapa, *Türk Halı Sanatı’nın Bin Yılı*, s. 46.

Fotoğraf 42: Niccolo di Buonacorso'nun Meryem Evlenmesi tablosu.¹³⁹⁵

Fotoğraf 43: Kepenek yapımında kullanılan malzemeler.¹³⁹⁶

Fotoğraf 44: Hasır kalıp üzerine serilmiş seпки (çıbık) ile yünün yayılması.¹³⁹⁷

Fotoğraf 45: Kalıp üzerine yün.¹³⁹⁸

¹³⁹⁵ O. Aslanapa, **Yüzyıllar Boyunca Türk Sanatı (14. yüzyıl)**, s. 49.

¹³⁹⁶ H. N. Begiç, "Orta Asya'dan Küçük Asya'ya Geleneksel Bir Sembol: "Kepenek"", s. 52.

¹³⁹⁷ H. N. Begiç, "Orta Asya'dan Küçük Asya'ya Geleneksel Bir Sembol: "Kepenek"", s. 53.

¹³⁹⁸ H. N. Begiç, "Orta Asya'dan Küçük Asya'ya Geleneksel Bir Sembol: "Kepenek"", s. 54.

Fotoğraf 46: Kalıbın, tepme pişirme yapılmak işlemi için makinaya konulması.¹³⁹⁹

Fotoğraf 47: Kalıbın, elle işlem için makineden alınması.¹⁴⁰⁰

Fotoğraf 48: Kepeneğin ön kısmının kepenegin açılması.¹⁴⁰¹

Fotoğraf 49: İşlemi tamamlanan asılmak üzere hazırlanması.¹⁴⁰²

¹³⁹⁹ H. N. Begiç, “Orta Asya’dan Küçük Asya’ya Geleneksel Bir Sembol: “Kepenek””, s. 54.

¹⁴⁰⁰ H. N. Begiç, “Orta Asya’dan Küçük Asya’ya Geleneksel Bir Sembol: “Kepenek””, s. 55.

¹⁴⁰¹ H. N. Begiç, “Orta Asya’dan Küçük Asya’ya Geleneksel Bir Sembol: “Kepenek””, s. 56.

¹⁴⁰² H. N. Begiç, “Orta Asya’dan Küçük Asya’ya Geleneksel Bir Sembol: “Kepenek””, s. 57.

Fotoğraf 50: Kepeneğin kuruması için asılması.¹⁴⁰³

Fotoğraf 51: Çıkırık örneği (1).¹⁴⁰⁴

Fotoğraf 52: Çıkırık örneği (2).¹⁴⁰⁵

Fotoğraf 53: Elektronik çıkırık örneği.¹⁴⁰⁶

¹⁴⁰³ H. N. Begiç, “Orta Asya’dan Küçük Asya’ya Geleneksel Bir Sembol: “Kepenek””, s. 57.

¹⁴⁰⁴ <https://www.lafsozluk.com/2012/07/cikrik-nedir-cikrikci-ne-demektir.html> (25.03.2020).

¹⁴⁰⁵ https://tr.wikipedia.org/wiki/%C3%87%C4%B1kr%C4%B1k#/media/Dosya:098_Etnografya.05.2006_resize.JPG (25.03.2020).

¹⁴⁰⁶ <https://www.caparimakinesi.com/urun/elektrikli-cikrik-cikrik-makinesi/> (25.03.2020).

Fotoğraf 54: Istar, Yörüklerin dokuma tezgâhı.¹⁴⁰⁷

Fotoğraf 55: Mekik.¹⁴⁰⁸

Fotoğraf 56: Kirkit.¹⁴⁰⁹

Fotoğraf 57: Çulhalık/Çullalık/Çulfalık.¹⁴¹⁰

Fotoğraf 58: Kolan tezgâhı.¹⁴¹¹

Fotoğraf 59: Çarpanada kolan.¹⁴¹²

¹⁴⁰⁷

Istar, <https://www.facebook.com/yorukturkmenturksevdalilari/photos/a.270734131552/10151926947961553/?type=1&theater> (01. 04.2020).

¹⁴⁰⁸ G. Şimşek, “Karacakılavuz Dokumalarının Genel Özellikleri”, s. 32.

¹⁴⁰⁹ G. Şimşek, “Karacakılavuz Dokumalarının Genel Özellikleri”, s. 33.

¹⁴¹⁰ Çulhalık/Çullalık/Çulfalık, <http://www.anamurunsesi.com/kultur/dokumalar/dokumatezgahlari.htm> (01.04.2020).

¹⁴¹¹ <http://www.avsarelleri.com/?pnun=18&pt=2+-+DOKUMANIN+TANIMI+VE+%C3%87E%C5%9E%C4%B0TLER%C4%B0+> (01.04.2020).

¹⁴¹² <https://tekstilbilgi.net/carpana-dokuma-teknigi.html> (01.04.2020).

Fotoğraf 60: Keten çiçeği.¹⁴¹³

Fotoğraf 61: Keten tohumu.¹⁴¹⁴

Fotoğraf 62: Altay Kazaklarının dar dokuma tezgâhı.¹⁴¹⁵

Fotoğraf 63: Altaylarda at kılının bükülmesi.¹⁴¹⁶

¹⁴¹³ <https://www.bitkicenter.com/keten-bitkisi-ozellikleri/> (01.04.2020).

¹⁴¹⁴ <http://www.bitkicenter.com/keten-tohumu-yaginin-faydalari/> (01.04.2020).

¹⁴¹⁵ Н. В. Полосьмак - Л. Л. Баркова, **КОСТЮМ и ТЕКСТИЛЬ пазырыкцев Алтая (IV—III вв. до н. э.)**, s.17.

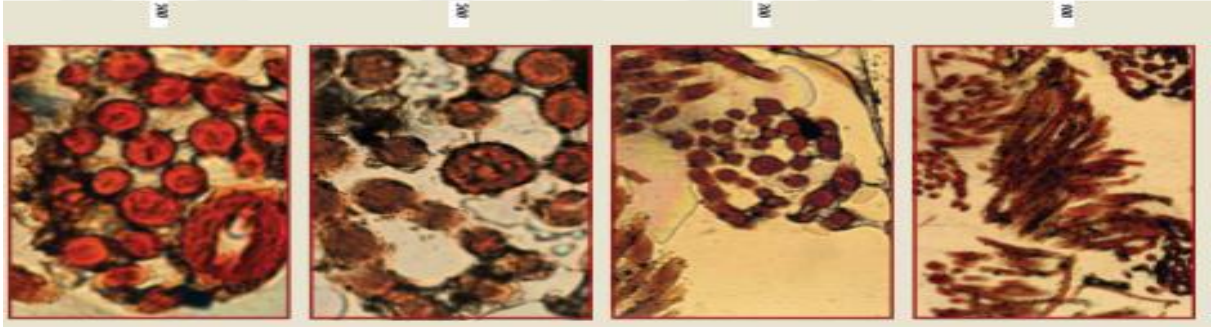
¹⁴¹⁶ Н. В. Полосьмак - Л. Л. Баркова, **КОСТЮМ и ТЕКСТИЛЬ пазырыкцев Алтая (IV—III вв. до н. э.)**, s.18.

Fotoğraf 64: Pazırık-2’de üç parçadan keçe şerit.¹⁴¹⁷

Fotoğraf 65: Pazırık-5’de keçeden kuğu.¹⁴¹⁸

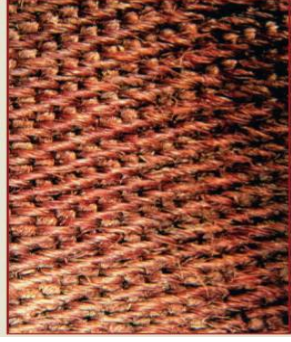

Fotoğraf 66: Yün liflerinin makro çekimi.¹⁴¹⁹

¹⁴¹⁷ Н. В. Полосьмак - Л. Л. Баркова, **КОСТЮМ и ТЕКСТИЛЬ пазырыкцев Алтая (IV—III вв. до н. э.)**, s. 141.

¹⁴¹⁸ Н. В. Полосьмак - Л. Л. Баркова, **КОСТЮМ и ТЕКСТИЛЬ пазырыкцев Алтая (IV—III вв. до н. э.)**, s. 149.

¹⁴¹⁹ Н. В. Полосьмак - Л. Л. Баркова, **КОСТЮМ и ТЕКСТИЛЬ пазырыкцев Алтая (IV—III вв. до н. э.)**, s. 33.

Fotoğraf 67: Kudurgun taş mezarından
yünlü kumaş örneği.¹⁴²⁰

Fotoğraf 68: Ukok Pazırık
mezarlarından yün ipler.¹⁴²¹

Fotoğraf 69: Pazırık'ta iki adet pamuklu kumaş örneği.¹⁴²²

¹⁴²⁰ Н. В. Полосьмак - Л. Л. Баркова, **КОСТЮМ и ТЕКСТИЛЬ пазырыкцев Алтая (IV—III вв. до н. э.)**, s. 34.

¹⁴²¹ Н. В. Полосьмак - Л. Л. Баркова, **КОСТЮМ и ТЕКСТИЛЬ пазырыкцев Алтая (IV—III вв. до н. э.)**, s. 35.

¹⁴²² Н. В. Полосьмак - Л. Л. Баркова, **КОСТЮМ и ТЕКСТИЛЬ пазырыкцев Алтая (IV—III вв. до н. э.)**, s. 42.

c. Hsiug-nu/Hun Devri Kadın Giyim-Kuşam Örnekleri

Fotoğraf 70: Kadın keçe başlık doğrultusunda oluşan kadın giyim-kuşam örneği.¹⁴²³

¹⁴²³ Н. В. Полосьмак - Л. Л. Баркова, **КОСТИУМ и ТЕКСТИЛЬ пазырыкцев Алтая (IV—III вв. до н. э.)**, s. 43.

Fotoğraf 71: Ak-Alakh-3'teki buluntular eşliğinde tasarlanan kadın giyim-kuşam örneği.¹⁴²⁴

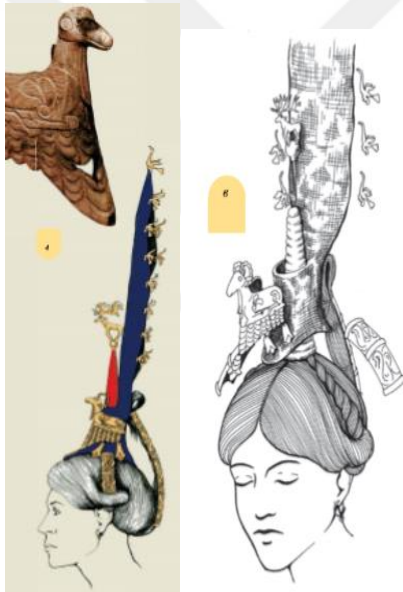
¹⁴²⁴ Н. В. Полосьмак - Л. Л. Баркова, **КОСТЮМ и ТЕКСТИЛЬ пазырыкцев Алтая (IV—III вв. до н. э.)**, s. 64.

Fotoğraf 72: Başlık örnekleri:Pazırık-2, Ak-Alakha-3 ve Pazırık-2.¹⁴²⁵

Fotoğraf 73: Kadına ait şapka örneği ve çizimi.¹⁴²⁶

Fotoğraf 74: Ak-Alakha-3 mezarında örneği.¹⁴²⁷

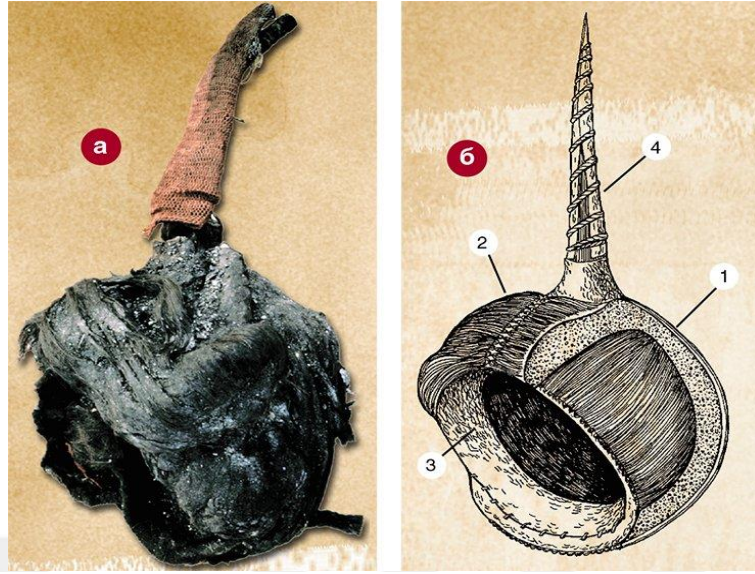
Fotoğraf 75: Pazırık'tan başlık kadın başlığı yeniden tasviri.¹⁴²⁸

¹⁴²⁵ Н. В. Полосьмак - Л. Л. Баркова, **КОСТИУМ и ТЕКСТИЛЬ пазырыкцев Алтая (IV—III вв. до н. э.)**, s. 76.

¹⁴²⁶ Н. В. Полосьмак - Л. Л. Баркова, **КОСТИУМ и ТЕКСТИЛЬ пазырыкцев Алтая (IV—III вв. до н. э.)**, s. 78.

¹⁴²⁷ Hermitage Museum, https://www.hermitagemuseum.org/wps/portal/hermitage/digital-collection/25.%20archaeological%20artifacts/879956!/ut/p/z1/jY_LDoIwEEV_RT5ApyAFWTY1EVGsIT5qN2ZCBJogEGxc-PU2xpWJ6OxucubMHVAgQTV41yUa3TZY23xSwVkwFrhTThLB6ZwwkW1pxjcL4vpwfAHkyzAC6p_9AUAN65NfB-wHXp_ytATVoanGuilakB6djLDPK7y0dVvqHGsbjS4wNzeQszCKaGC7qQ_7chVa-47GQhy4x_03MNCvu-7lYx0TzRznCSOLWSA!/dz/d5/L2dBISEvZ0FBIS9nQSEh/?lng=tr (11.04.2020).

¹⁴²⁸ Н. В. Полосьмак - Л. Л. Баркова, **КОСТИУМ и ТЕКСТИЛЬ пазырыкцев Алтая (IV—III вв. до н. э.)**, s. 72, 74.

Fotoğraf 76: Kadın başlık (peruk): a - genel bakış; b - yapı; 1 - form şekillendirici malzeme; 2 - saç; 3 - keçe; 4 - yünlü danteller; (b - E. Shumakova tarafından çizilmiş). Tümülüs 1, Ak-Alakha-3 mezar sahası.¹⁴²⁹

Fotoğraf 77: Pazırık'tan kadın kürk kürk mantosundan kol kısmı.¹⁴³¹

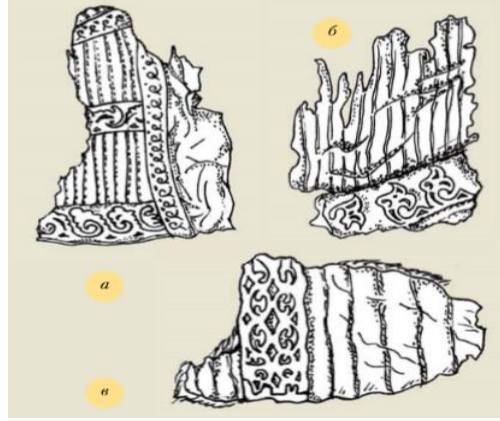

Fotoğraf 78: Bir kadına ait manto parçaları.¹⁴³⁰

¹⁴²⁹ N. V. Polosmak, "A Different Archaeology Pazyryk culture: a snapshot, Ukok, 2015".

¹⁴³⁰ Н. В. Полосмак - Л. Л. Баркова, **КОСТЮМ и ТЕКСТИЛЬ пазырыкцев Алтая (IV—III вв. до н. э.)**, s. 46.

¹⁴³¹ Н. В. Полосмак - Л. Л. Баркова, **КОСТЮМ и ТЕКСТИЛЬ пазырыкцев Алтая (IV—III вв. до н. э.)**, s. 44.

Fotoğraf 79: Yustyd-12 mezarından kürklü palto parçaları.¹⁴³²

Fotoğraf 80: Pazırık'tan kadın kostümü.¹⁴³³

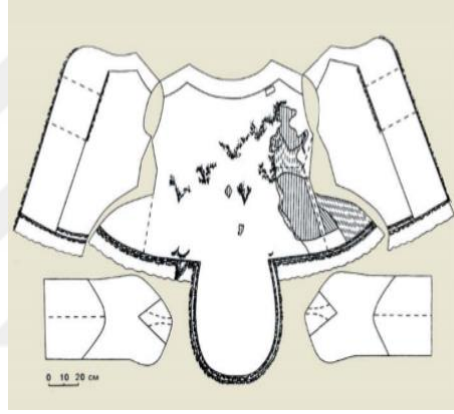

Fotoğraf 81: Bir kadına ait kürk parçası.¹⁴³⁴

¹⁴³² Н. В. Полосьмак - Л. Л. Баркова, **КОСТЮМ и ТЕКСТИЛЬ пазырыкцев Алтая (IV—III вв. до н. э.)**, s. 47.

¹⁴³³ Н. В. Полосьмак - Л. Л. Баркова, **КОСТЮМ и ТЕКСТИЛЬ пазырыкцев Алтая (IV—III вв. до н. э.)**, s. 44.

¹⁴³⁴ Н. В. Полосьмак - Л. Л. Баркова, **КОСТЮМ и ТЕКСТИЛЬ пазырыкцев Алтая (IV—III вв. до н. э.)**, s. 45.

Fotoğraf 82: Verkh-Kaldzhin-2'den “kuyruklu” kürk mantonun önden, arkadan görünümü ve kürk manto çizimi.¹⁴³⁵

¹⁴³⁵ Н. В. Полосьмак - Л. Л. Баркова, **КОСТИОМ и ТЕКСТИЛЬ пазырыкцев Алтая (IV—III вв. до н. э.)**, s. 57.

Fotoğraf 83: İpek ile kaplı samur kürkten
Kazakistan'da
Katandinsky "kuyrukluk": a - genel görünüm;
kuyrukluk çizimi.¹⁴³⁶

Fotoğraf 84: Koybagar,
petrogliflerde kuyruklu b -
kıyafetlerde okçular.¹⁴³⁷

¹⁴³⁶ Н. В. Полосьмак - Л. Л. Баркова, **КОСТЮМ и ТЕКСТИЛЬ** пазырыкцев Алтая (IV—III вв. до н. э.), s. 59.

¹⁴³⁷ Н. В. Полосьмак - Л. Л. Баркова, **КОСТЮМ и ТЕКСТИЛЬ** пазырыкцев Алтая (IV—III вв. до н. э.), s. 60.

Fotoğraf 85: Ak-Alakh-3'ten kadın kürkünü süsleyen altın folyo.¹⁴³⁸
kostüm tasarımı.¹⁴⁴⁰

Fotoğraf 86: Pazyryk'tan kadın kürk paltosu parçası.¹⁴³⁹

Fotoğraf 87: Asur kraliçesinin

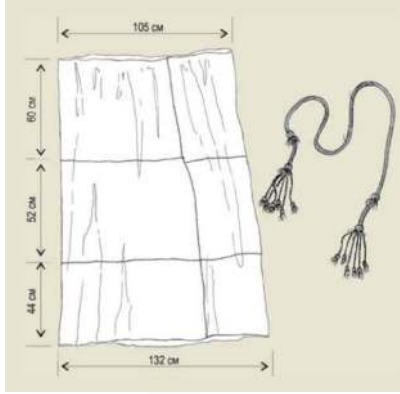
Fotoğraf 88: M.Ö. V-IV. yy. Beşinci Pazyryk Kurganı'ndan erkek gömlek örneği.¹⁴⁴¹

¹⁴³⁸ Н. В. Полосьмак - Л. Л. Баркова, **КОСТЮМ и ТЕКСТИЛЬ пазырыкцев Алтая (IV—III вв. до н. э.)**, s. 52.

¹⁴³⁹ Н. В. Полосьмак - Л. Л. Баркова, **КОСТЮМ и ТЕКСТИЛЬ пазырыкцев Алтая (IV—III вв. до н. э.)**, s. 52.

¹⁴⁴⁰ Н. В. Полосьмак - Л. Л. Баркова, **КОСТЮМ и ТЕКСТИЛЬ пазырыкцев Алтая (IV—III вв. до н. э.)**, s. 52, 53.

¹⁴⁴¹ Doç. Dr. Murat Öztürk arşivinden alınmıştır.

Fotoğraf 89: Al-Alakh-3'ten yün eteğin genel görünümü ve büyütülmüş parçası.¹⁴⁴²

Fotoğraf 90: Ak-Alakh-3'te yünlü etek.¹⁴⁴³

Fotoğraf 91: Pzırık'tan etek parçası.¹⁴⁴⁴

Fotoğraf 92: Pzırık'tan deri kemerde at figürü.¹⁴⁴⁵

¹⁴⁴² Н. В. Полосьмак - Л. Л. Баркова, **КОСТИУМ и ТЕКСТИЛЬ пазырыкцев Алтая (IV—III вв. до н. э.)**, s. 62, 63.

¹⁴⁴³ Н. В. Полосьмак - Л. Л. Баркова, **КОСТИУМ и ТЕКСТИЛЬ пазырыкцев Алтая (IV—III вв. до н. э.)**, s. 65.

¹⁴⁴⁴ Н. В. Полосьмак - Л. Л. Баркова, **КОСТИУМ и ТЕКСТИЛЬ пазырыкцев Алтая (IV—III вв. до н. э.)**, s. 62.

¹⁴⁴⁵ Hermitage Museum, https://www.hermitagemuseum.org/wps/portal/hermitage/digital-collection/25.%20archaeological%20artifacts/3510483!/ut/p/z1/jY_LCsIwEEV_xX6ATvpIdRsiWKs1UnzEbGQotg3UptTgwq83iCvB6uwunDlzBxRIUC3edYVWmxYbl08qPgvGYj_kJBWczgkT-ZbmfLMgfgTHF0C-DCOg_tkfANSwPv11wH0Q9BnPKlAd2nqs29KADOOhkhH1R48U0ptIFNi5aXWJhbyBD6pNoFrpy6kO

Fotoğraf 93: Verkh-Kaldzhin-2’den deri kemer parçaları.¹⁴⁴⁶

Fotoğraf 94: Pazyryk’tan deri kemer ve kemerde üzerindeki figürler.¹⁴⁴⁷

Fotoğraf 95: Pazyryk’ta horoz figürünün detaylı görünümü.¹⁴⁴⁸

[XE2dfkcTIQ484NEbGCjYXffysU6IZp73BNDfzDk!/dz/d5/L2dBISEvZ0FBIS9nQSEh/?lng=tr](https://www.hermitagemuseum.org/wps/portal/hermitage/digital-collection/25.%20archaeological%20artifacts/3510485!/ut/p/z1/jY_LCsIwEEV_xX6ATvpIdRsiWKs1UnzEbGQotg3UptTgwq83iCvB6uwunDlzBxRIUC3edYVWmxYbl08qPgvGYj_kJBWczgkT-ZbmfLMfgTHF0C-DCOg_tkfANSwPv11wH0Q9BnPKlAd2nqs29KADOhkhH1R48U0ptIFNi5aXWJhbyBD6pNoRI059aFfrqZOv6OJEACE8OgNDBTsrnv5WCdEM897Ao2SG-M!/dz/d5/L2dBISEvZ0FBIS9nQSEh/?lng=tr)
(11.04.2020).

¹⁴⁴⁶ Н. В. Полосмак - Л. Л. Баркова, **КОСТИУМ и ТЕКСТИЛЬ пазырыкцев Алтая (IV—III вв. до н. э.)**, s. 48.

¹⁴⁴⁷ Н. В. Полосмак - Л. Л. Баркова, **КОСТИУМ и ТЕКСТИЛЬ пазырыкцев Алтая (IV—III вв. до н. э.)**, s. 48, 49.

¹⁴⁴⁸ Hermitage Museum, https://www.hermitagemuseum.org/wps/portal/hermitage/digital-collection/25.%20archaeological%20artifacts/3510485!/ut/p/z1/jY_LCsIwEEV_xX6ATvpIdRsiWKs1UnzEbGQotg3UptTgwq83iCvB6uwunDlzBxRIUC3edYVWmxYbl08qPgvGYj_kJBWczgkT-ZbmfLMfgTHF0C-DCOg_tkfANSwPv11wH0Q9BnPKlAd2nqs29KADOhkhH1R48U0ptIFNi5aXWJhbyBD6pNoRI059aFfrqZOv6OJEACE8OgNDBTsrnv5WCdEM897Ao2SG-M!/dz/d5/L2dBISEvZ0FBIS9nQSEh/?lng=tr
(11.04.2020).

Fotoğraf 96: Pazırık'tan kemer örneği.¹⁴⁴⁹

Fotoğraf 97: Bir kadın mearından yün keçe örgülü kemer kordonu ve şeması.¹⁴⁵⁰

Fotoğraf 98: Pazırık'tan çorap örneği.¹⁴⁵¹

¹⁴⁴⁹ Hermitage Museum, https://www.hermitagemuseum.org/wps/portal/hermitage/digital-collection/25.%20archaeological%20artifacts/3510481/!ut/p/z1/jY_LCsIwEEV_xX6ATvpIdRsiWKs1UnzEbGQotg3UptTgwq83iCvB6uwunDlzBxRIUC3edYVWmxYbl08qPgvGYj_kJBWczgkT-ZbmflMgfgTHF0C-DCOg_tkfANSwPv11wH0Q9BnPKlAd2nqs29KADOhkhH1R48U0ptIFNi5aXWJhbyBD6pNo5rty6kO_XE2dfkcTIQ484NEbGCjYXffysU6IZp73BBsbfA!/dz/d5/L2dBISEvZ0FBIS9nQSEh/?lng=tr (11.04.2020).

¹⁴⁵⁰ Н. В. Полосьмак - Л. Л. Баркова, **КОСТИУМ и ТЕКСТИЛЬ пазырыкцев Алтая (IV—III вв. до н. э.)**, s. 68.

¹⁴⁵¹ Hermitage Museum, https://www.hermitagemuseum.org/wps/portal/hermitage/digital-collection/25.%20archaeological%20artifacts/4765740/!ut/p/z1/jY_LCsIwEEV_xX6ATqxJuw4RrNUaKT5iNjiU2wZqU2pw4dcbxJVgdXYXzpy5AxoU6BbvPkJnbIuNzyednSXn0XQmSCoFmxMu8y3LxWZBphSOL4B8GU5A_7M_AOhhfrrgP8g7DORVaA7dPXytKUffLJCPuixottbGUKbHx0psTC3UDROGIxJb6c_tAvV7HX71gi5UGegr6BgYldda8e64QYHgRPsVLS1w!/dz/d5/L2dBISEvZ0FBIS9nQSEh/?lng=tr (11.04.2020).

Fotoğraf 99: Pazırık-2’de kadın çorapları.¹⁴⁵²

Fotoğraf 100: Ak-Alakha-3’de keçe çorap.¹⁴⁵³

Fotoğraf 101: Pazırık-2’de nakışlı, deri kadın kısa bot örneği (1).¹⁴⁵⁴

Fotoğraf 102: Pazırık-2’de nakışlı, deri kadın kısa bot örneği (2).¹⁴⁵⁵

¹⁴⁵² Н. В. Полосьмак - Л. Л. Баркова, **КОСТИУМ и ТЕКСТИЛЬ пазырыкцев Алтая (IV—III вв. до н. э.)**, s. 93.

¹⁴⁵³ Н. В. Полосьмак - Л. Л. Баркова, **КОСТИУМ и ТЕКСТИЛЬ пазырыкцев Алтая (IV—III вв. до н. э.)**, s. 95.

¹⁴⁵⁴ Hermitage Museum, https://www.hermitagemuseum.org/wps/portal/hermitage/digital-collection/25.%20archaeological%20artifacts/1127393/!ut/p/z1/jY_LCsIwEEV_xX6ATpI2LS5DBGu1R_oqPmI2EYttAbaQGF369QVwJVmd34cyZO6BAgur03dTaGdvp1uejik-CsRiHHGWC0xliotjOgg_nCEdweAHoyzAE6p_9AUAN67NfB_wHpM95XoO6ateMTVdZkIRORrovG322ra1NqVsfna106W4gMSZJOA19OfWhXywTr9_SVIg9Jzx6AwMFr5edfKxSZFgQPAFbQw1R/dz/d5/L2dBISEvZ0FBIS9nQSEh/?lng=tr (11.04.2020).

¹⁴⁵⁵ Н. В. Полосьмак - Л. Л. Баркова, **КОСТИУМ и ТЕКСТИЛЬ пазырыкцев Алтая (IV—III вв. до н. э.)**, s. 92.

Fotoğraf 103: Kadın deri çizme.¹⁴⁵⁶

Fotoğraf 104: Ayna için keçe çanta.¹⁴⁵⁷

Fotoğraf 105: Verkh-Kaldzhin-2'de erkek yünlü pantolon, pantolonun ön ve arka çizimi.¹⁴⁵⁸

¹⁴⁵⁶ Н. В. Полосьмак - Л. Л. Баркова, **КОСТЮМ и ТЕКСТИЛЬ** пазырыкцев Алтая (IV—III вв. до н. э.), s. 96.

¹⁴⁵⁷ Н. В. Полосьмак - Л. Л. Баркова, **КОСТЮМ и ТЕКСТИЛЬ** пазырыкцев Алтая (IV—III вв. до н. э.), s. 66.

¹⁴⁵⁸ Н. В. Полосьмак - Л. Л. Баркова, **КОСТЮМ и ТЕКСТИЛЬ** пазырыкцев Алтая (IV—III вв. до н. э.), s. 83.

Fotoğraf 106: Mezarın şeması: 1 - başlığın üst kısmı, 2 - ahşap kuşlar, 3 - saç tokası, 4 - kişniş tohumu ile taş yemek, 5 - ahşap geyik, 6 - örgüler için ahşap muhafazalar, 7 - altın küpe, 8 - parça ahşap kolye, 9 - kar leoparı başlı kolye, 10 - ipek etek, 11 - kordon, 12 – etek, 13 - boncuk, 14 - keçe çantada ayna, 15 - at kılı püskül, 16 - keçe çorap botları.¹⁴⁵⁹

¹⁴⁵⁹ N. V. Polosmak, “A Different Archaeology Pazyryk culture: a snapshot, Ukok, 2015”.

Fotoğraf 107: Ak-Alakha-3'den Erdenehairhan boncuk örneği.¹⁴⁶⁰
3 boncuk örneği.¹⁴⁶²

Fotoğraf 108: Ak-Alakha-3'de kadın bronz kolye örneği.¹⁴⁶¹

Fotoğraf 109: kurgan-3 boncuk örneği.¹⁴⁶²

Fotoğraf 110: Ak-Alakha-3'ten kaplı kadın takıları.¹⁴⁶³

Fotoğraf 111: Pazırık-5'de yünlü kumaş ile "cepraki" parçası.¹⁴⁶⁴

¹⁴⁶⁰ Н. В. Полосьмак - Л. Л. Баркова, **КОСТЮМ и ТЕКСТИЛЬ пазырыкцев Алтая (IV—III вв. до н. э.)**, s. 67.

¹⁴⁶¹ Н. В. Полосьмак - Л. Л. Баркова, **КОСТЮМ и ТЕКСТИЛЬ пазырыкцев Алтая (IV—III вв. до н. э.)**, s. 67.

¹⁴⁶² A. S. Güneri, "*OTAK (Orta Asya'da Türk Kültürünün Arkeolojik Kaynakları) Projesinin Avrasya Türk Araştırmalarına Katkıları*", s. 579.

¹⁴⁶³ Н. В. Полосьмак - Л. Л. Баркова, **КОСТЮМ и ТЕКСТИЛЬ пазырыкцев Алтая (IV—III вв. до н. э.)**, s. 73.

¹⁴⁶⁴ Н. В. Полосьмак - Л. Л. Баркова, **КОСТЮМ и ТЕКСТИЛЬ пазырыкцев Алтая (IV—III вв. до н. э.)**, s. 134.

Fotoğraf 112: Noin Ula'dan ipek kumaş parçası.¹⁴⁶⁵

Fotoğraf 113: Noin Ula'dan tül parçası.¹⁴⁶⁶

Fotoğraf 114: Noin Ula'dan ipek kumaş parçası.¹⁴⁶⁷

¹⁴⁶⁵ Hermitage Museum, https://www.hermitagemuseum.org/wps/portal/hermitage/digital-collection/11.%20textiles%2C%20tapestry/431178!/ut/p/z1/04_Sj9CPykssy0xPLMnMz0vMAfIjo8zi_R0dzQyNnQ28_J1NXQwc_YMCTIOc_dwNDE30w8EKDHAARwP9KGL041EQhd94L0IWAH1gVOTr7JuuH1WQWJKh5mXlq8fYWiop1CSWIGSmZNarKNQkliQWlxSVKkfYWJsaGhuAXRVFJq5nt7mQHNDTD38_cOcJZxNoArwuKwgNzSiysfDINNURUEA9locUA!!/dz/d5/L2dBISEvZ0FBIS9nQSEh/?lng=tr (11.04.2020).

¹⁴⁶⁶ Hermitage Museum, https://www.hermitagemuseum.org/wps/portal/hermitage/digital-collection/11.%20textiles%2C%20tapestry/428711!/ut/p/z1/04_Sj9CPykssy0xPLMnMz0vMAfIjo8zi_R0dzQyNnQ28_J1NXQwc_YMCTIOc_dwNDE30w8EKDHAARwP9KGL041EQhd94L0IWAH1gVOTr7JuuH1WQWJKh5mXlq8fYWiop1CSWIGSmZNarKNQkliQWlxSVKkfYWJkYW5oCHRVFJq5nt7mQHNDTD38_cOcJZxNoArwuKwgNzSiysfDINNURUEA2pqEuw!!/dz/d5/L2dBISEvZ0FBIS9nQSEh/?lng=tr (11.04.2020).

¹⁴⁶⁷ Hermitage Museum, https://www.hermitagemuseum.org/wps/portal/hermitage/digital-collection/11.%20textiles%2C%20tapestry/428895!/ut/p/z1/04_Sj9CPykssy0xPLMnMz0vMAfIjo8zi_R0dzQyNnQ28_J1NXQwc_YMCTIOc_dwNDE30w8EKDHAARwP9KGL041EQhd94L0IWAH1gVOTr7JuuH1WQWJKh5mXlq8fYWiop1CSWIGSmZNarKNQkliQWlxSVKkfYWJkYW5oCHRVFJq5nt7mQHNDTD38_cOcJZxNoArwuKwgNzSiysfDINNURUEAK9zq-w!!/dz/d5/L2dBISEvZ0FBIS9nQSEh/?lng=tr (11.04.2020).

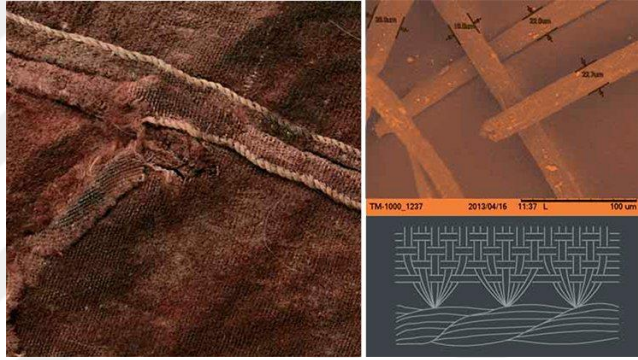
Fotoğraf 115: Noin Ula’da ipek kumaş parçası.¹⁴⁶⁸

Fotoğraf 116: Noin Ula’dan yün ve nakışlı kumaş örneği.¹⁴⁶⁹

Fotoğraf 117: Noin Ula’dan ipek kumaş parçası.¹⁴⁷⁰

Fotoğraf 118: Palmira’nın yünlü tekstil kumaşı.¹⁴⁷¹

¹⁴⁶⁸ Hermitage Museum, https://www.hermitagemuseum.org/wps/portal/hermitage/digital-collection/11.%20textiles%2C%20tapestry/429111!/ut/p/z1/04_Sj9CPykssy0xPLMnMz0vMAfljo8zi_R0dzQyNnQ28_J1NXQwc_YMCTIOc_dwNDE30w8EKDHAARwP9KGL041EQhd94L0IWAH1gVOTr7JuuH1WQWJkHm5mXlq8fYWioP1CSWIGSmZNarKNQkliQWlxSVKkfYWJkaWhoCHRVFJq5nt7mQHNDTD38_cOcJZxNoArwuKwgNzSiysfDINNURURAEuIJ9tw!!/dz/d5/L2dBISEvZ0FBIS9nQSEh/?lng=tr (11.04.2020).

¹⁴⁶⁹ Hermitage Museum, https://www.hermitagemuseum.org/wps/portal/hermitage/digital-collection/11.%20textiles%2C%20tapestry/430278!/ut/p/z1/04_Sj9CPykssy0xPLMnMz0vMAfljo8zi_R0dzQyNnQ28_J1NXQwc_YMCTIOc_dwNDE30w8EKDHAARwP9KGL041EQhd94L0IWAH1gVOTr7JuuH1WQWJkHm5mXlq8fYWioP1CSWIGSmZNarKNQkliQWlxSVKkfYWJsYGRuAXRVFJq5nt7mQHNDTD38_cOcJZxNoArwuKwgNzSiysfDINNURURAEJmeZtQ!!/dz/d5/L2dBISEvZ0FBIS9nQSEh/?lng=tr (11.04.2020).

¹⁴⁷⁰ Hermitage Museum, https://www.hermitagemuseum.org/wps/portal/hermitage/digital-collection/11.%20textiles%2C%20tapestry/428690!/ut/p/z1/04_Sj9CPykssy0xPLMnMz0vMAfljo8zi_R0dzQyNnQ28_J1NXQwc_YMCTIOc_dwNDE30w8EKDHAARwP9KGL041EQhd94L0IWAH1gVOTr7JuuH1WQWJkHm5mXlq8fYWioP1CSWIGSmZNarKNQkliQWlxSVKkfYWJkYWZpAHRVFJq5nt7mQHNDTD38_cOcJZxNoArwuKwgNzSiysfDINNURURAEoHwYGw!!/dz/d5/L2dBISEvZ0FBIS9nQSEh/?lng=tr (11.04.2020).

¹⁴⁷¹ N. V. Polosmak, “Steppe Fashion. Items from the Wardrobe of Ancient Nomads”, <https://scfh.ru/en/papers/steppe-fashion/> (10.04.2020).

Fotoğraf 119: Noin-Ula’da birkaç kez sarılmış keçe ve kalın iplikle dikilmiş kumaş parçası ve yeniden tasviri.¹⁴⁷²

Fotoğraf 120: Noin-Ula’da çizmeyi kaplayan yünlü kumaşın işlemeli parçası.¹⁴⁷³

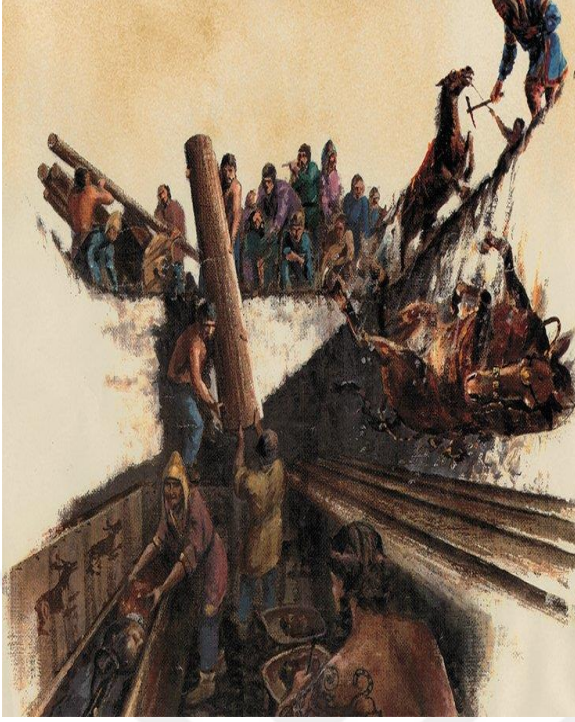

Fotoğraf 121: Pazırık-5’de Shabra’yı kaplayan işlemeli ipek kumaş.¹⁴⁷⁴

¹⁴⁷² N. V. Polosmak, “Steppe Fashion. Items from the Wardrobe of Ancient Nomads”, <https://scfh.ru/en/papers/steppe-fashion/> (10.04.2020).

¹⁴⁷³ N. V. Polosmak, “Steppe Fashion. Items from the Wardrobe of Ancient Nomads”, <https://scfh.ru/en/papers/steppe-fashion/> (10.04.2020).

¹⁴⁷⁴ Н. В. Полосмак - Л. Л. Баркова, КОСТЮМ и ТЕКСТИЛЬ пазырыкцев Алтая (IV—III вв. до н. э.), s. 137.

Fotoğraf 122: Ukok kurganı için, cenaze töreninin kurgan gerçekleştirme anının tasviri.¹⁴⁷⁵

Fotoğraf 123: Ak-Alakha-3 I'de tamamen cüppeli kadın mezarı.¹⁴⁷⁶

¹⁴⁷⁵ N. V. Polosmak, "A Different Archaeology Pazyryk culture: a snapshot, Ukok, 2015".

¹⁴⁷⁶ N. V. Polosmak, "A Different Archaeology Pazyryk culture: a snapshot, Ukok, 2015".

No.	Site Depicted animal Metal	Decoration of Saddlery Breast strap	Decoration of Saddlery Crupper
1	Gol Mod, burial 20 unicorn gilded silver		
2	Noyon Uul, burial 6 yak silver		
3	Noyon Uul, burial 6 deer silver	-	
4	Noyon Uul, burial 20 unicorn silver		
5	Noyon Uul, burial 20 dragon silver	-	
6	Noyon Uul, burial 20 mountain gazella silver		
7	Tsaram, burial 7 mountain gazella silver, bronze		

Fotoğraf 124: Hunlara ait gümüş süs örnekleri.¹⁴⁷⁷

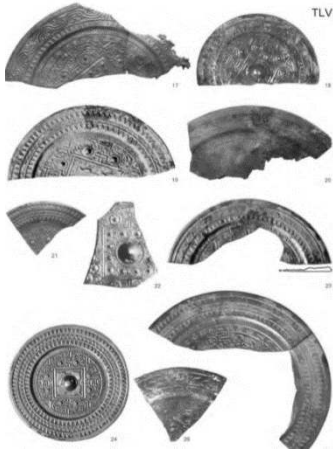
¹⁴⁷⁷ Chimiddorzh Erööl-Erdene, “*Animal Style Silver Ornaments Of The Xiongnu Period*”, **Xiongnu Archaeology Multidisciplinary Perspectives of the First Steppe Empire in Inner Asia**, Freiburg 2011, s. 336.

Fotoğraf 125: Arzhan-II kurganı, V. mezarda bulunan kadın mumyanın giyim-kuşamıyla tasviri.¹⁴⁷⁹

Fotoğraf 126: Pakistan Tillia-Tepe'den "hayat ağacı" modeli.¹⁴⁷⁸

Fotoğraf 127: Moğolistan'da Hun TLV tipi

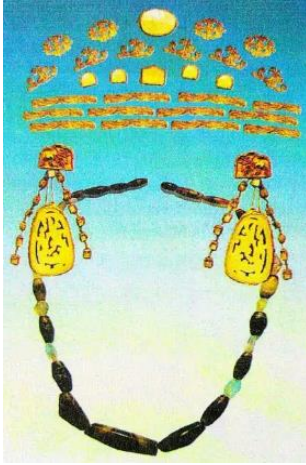

Fotoğraf 128: Çin'de bulunan kurganlarından

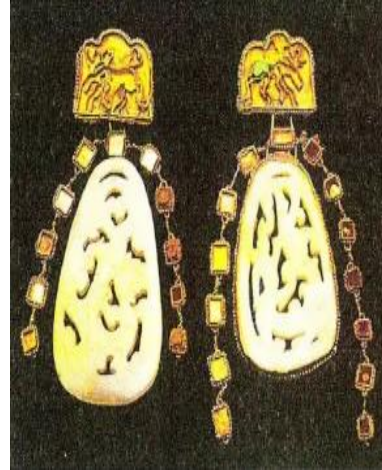
¹⁴⁷⁸ P. Cambon, "The Silk Roads and the Road of the Steppes: Eurasia and the Scythian World", s. 42.

¹⁴⁷⁹ H. Parzinger, "The Scythians: Nomadic Horsemen of the Eurasian Steppe", s. 20. Görseldeki kadın tasviri, İskit mezarı olduğu öngörülen –ancak halen tartışmalı bir mesele olan- Arzhan Kurganındaki buluntular neticesinde canlandırılmıştır. Kadın tasvirindeki giyim-kuşam ürünlerinin, Pazırık Kurganlarından elde edilen bilgiler ışığında canlandırılan kadın tasvirindeki giyim-kuşam materyalleri ile benzerlik gösterdiği görülmektedir. Bkz. Fotoğraf 70,71.

Çin ayna örneği.¹⁴⁸⁰

altın küpe örneği.¹⁴⁸¹

Fotoğraf 129: M4 kurganından taç, kolye ve küpe örneği.¹⁴⁸²

Fotoğraf 130: M4 kurganındaki altın ve yeşimtaşından yapılmış küpelerin yakından görünümü.¹⁴⁸³

ç. Gök-Türk Devri Kadın Giyim-Kuşam Örnekleri

Fotoğraf 129: Bilge Kağan ve eşine ait heykellerin genel görüntüsü.¹⁴⁸⁴

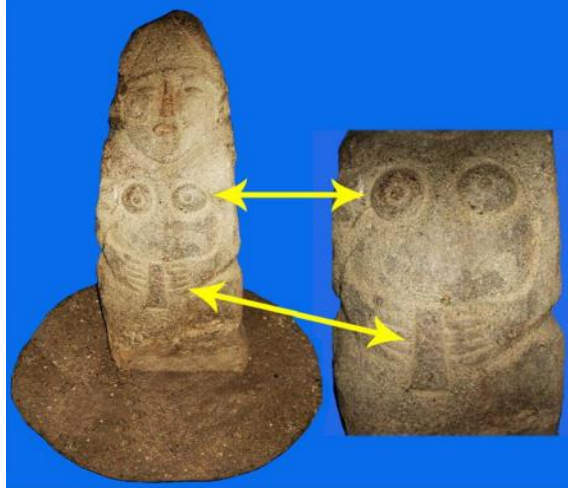
¹⁴⁸⁰ T. Törbat, "A Study on Bronze Mirrors in Xiongnu Graves of Mongolia", s. 319.

¹⁴⁸¹ T. D. Baykuzu, "Çin'de Hun Kurganları: I Xi Goupan Kurganları", s. 147.

¹⁴⁸² T. D. Baykuzu, "Çin'de Hun Kurganları: I Xi Goupan Kurganları", s. 148.

¹⁴⁸³ T. D. Baykuzu, "Çin'de Hun Kurganları: I Xi Goupan Kurganları", s. 149.

¹⁴⁸⁴ S. Alyılmaz – C. Alyılmaz, "Eski Türk Kadın Heykellerinin Düşündürdükleri", s. 17.

Fotoğraf 130: Almaata Müzesi'nde elinde kadeh olan kadın heykeli örneği.¹⁴⁸⁵

Fotoğraf 131: Afrasiyab'da VI. ve VII. yüzyıllara ait kadın heykel örnekleri.¹⁴⁸⁶

¹⁴⁸⁵ S. Alyılmaz - C. Alyılmaz, "Eski Türk Kadın Heykellerinin Düşündürdükleri", s. 13.

¹⁴⁸⁶ J. Ö. Oktay Çerezçi, "Göktürk Devri Pişmiş Toprak Figürinleri", s. 22.

Fotoğraf 132: Gök-Türk devrine ait kadın heykelciğı.¹⁴⁸⁷

¹⁴⁸⁷ S. Alyılmaz - C. Alyılmaz, “Eski Türk Kadın Heykellerinin Düşündürdükleri”, s. 19.

Fotoğraf 133: Millî Tarih Müzesi
taç ve bahçesindeki kadın heykeli.¹⁴⁸⁸

Fotoğraf 134: Başında üç dilimli
elinde kadehi ile tasvir edilmiş
kadın heykeli.¹⁴⁸⁹

¹⁴⁸⁸ S. Alyılmaz - C. Alyılmaz, “Eski Türk Kadın Heykellerinin Düşündürdükleri”, s. 12.

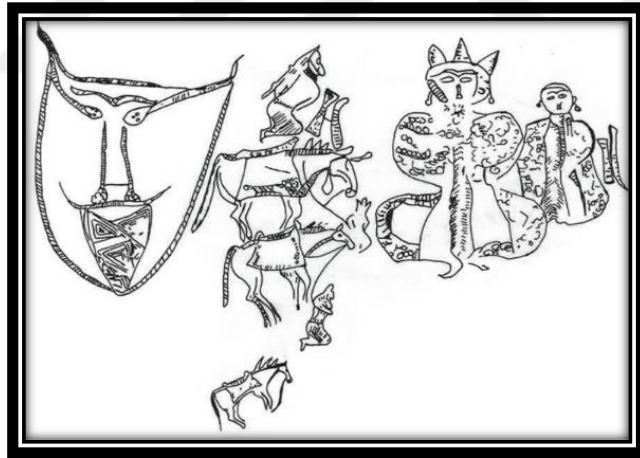
¹⁴⁸⁹ S. Alyılmaz - C. Alyılmaz, “Eski Türk Kadın Heykellerinin Düşündürdükleri”, s. 8.

Fotoğraf 135: Bilge Kağan'ın eşine atfedilen Bilge heykelde sağdan sola kapanan palto örneği.¹⁴⁹⁰

Fotoğraf 136: F. Salman'ın çizimiyle Kağan'ın eşine ait heykelden giyim-kuşamı.¹⁴⁹¹

Fotoğraf 137: Dinî bir merasimi tasvir eden Kudırge kurganı eseri.¹⁴⁹²

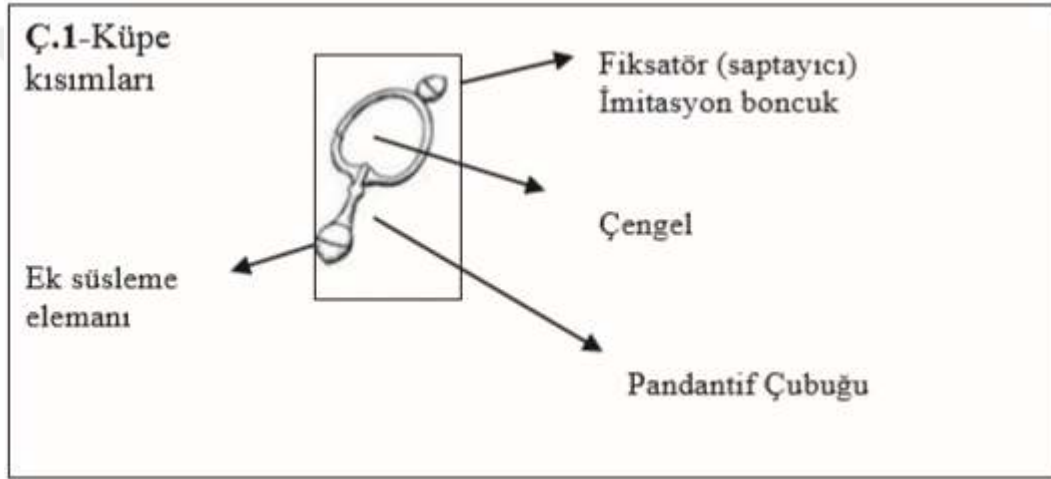
¹⁴⁹⁰ A. Yılmaz, “Bilge Kağan’a Atfedilen Taç ve (Doğu) Gök Türklerin Budizm’e Yaklaşımı”, s. 398.

¹⁴⁹¹ F. Salman, “Göktürk Dönemi Kıyafetleri”, s. 30.

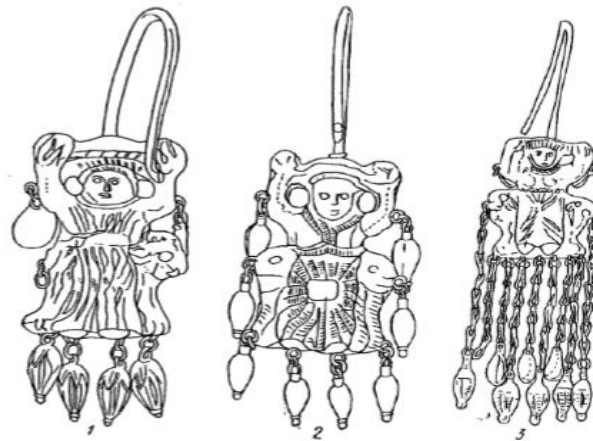
¹⁴⁹² B. Ögel, *İslâmiyetten Önce Türk Kültür Tarihi Orta Asya Kaynak ve Buluntularına Göre*, s. 416.

Fotoğraf 138: Ağzında yakuttan taş taşıyan Umay kuş ile tasvir edilen taç örneği.¹⁴⁹³

Fotoğraf 139: Çengel modelinde küpe örneği.¹⁴⁹⁴

Fotoğraf 140: Sırasıyla, Mastüginisk, Tolstaya Mogila ve

¹⁴⁹³ S. Alyılmaz – C. Alyılmaz, “Eski Türk Kadın Heykellerinin Düşündürdükleri”, s. 6.

¹⁴⁹⁴ J. Ö. Oktay Çerezçi, “Göktürk Devri Kükeleri (VI-IX Yüzyıllar)”, s. 48.

Lübimovka’da İskit kültürüne ait Umay tasvirli küpe örnekleri.¹⁴⁹⁵

Fotoğraf 141: Balık-Sook I, Kurgan 11 (Altay)’dan küpe küpe örneği.¹⁴⁹⁶

Fotoğraf 142: Bilge Kağan Anıtı, Arhangay Eyaleti (Moğolistan)’dan örneği.¹⁴⁹⁷

Fotoğraf 143: Ak-Kobı III, Mıs I, Kurgan 2 (Altay)’dan küpe örneği.¹⁴⁹⁸

Fotoğraf 144: Markelov (Hakasya) erkek mezarından küpe örneği.¹⁴⁹⁹

¹⁴⁹⁵ L. Avşar, “Türk Takılarında Umay İnancının İzleri ve Avrasya Kökleri”, s. 8.

¹⁴⁹⁶ J. Ö. Oktay Çerezçi, “Göktürk Devri Küpeleri (VI-IX Yüzyıllar)”, s. 49.

¹⁴⁹⁷ J. Ö. Oktay Çerezçi, “Göktürk Devri Küpeleri (VI-IX Yüzyıllar)”, s. 49.

¹⁴⁹⁸ J. Ö. Oktay Çerezçi, “Göktürk Devri Küpeleri (VI-IX Yüzyıllar)”, s. 50.

¹⁴⁹⁹ J. Ö. Oktay Çerezçi, “Göktürk Devri Küpeleri (VI-IX Yüzyıllar)”, s. 50.

Fotoğraf 145: Yustid I, Kurgan 8'de 29'da IX. yüzyıla ait küpe örneği.¹⁵⁰⁰

Fotoğraf 146: Yustid XII, Kurgan VIII-IX. yüzyıla ait küpe örneği.¹⁵⁰¹

Fotoğraf 147: Markelov Mıs I' no.de kadın mezarından küpe örneği.¹⁵⁰²

Fotoğraf 148: Koybalı Kurgan 7'den küpe örnekleri.¹⁵⁰³

Fotoğraf 149: Umay tasvirli iğne kabı.¹⁵⁰⁴

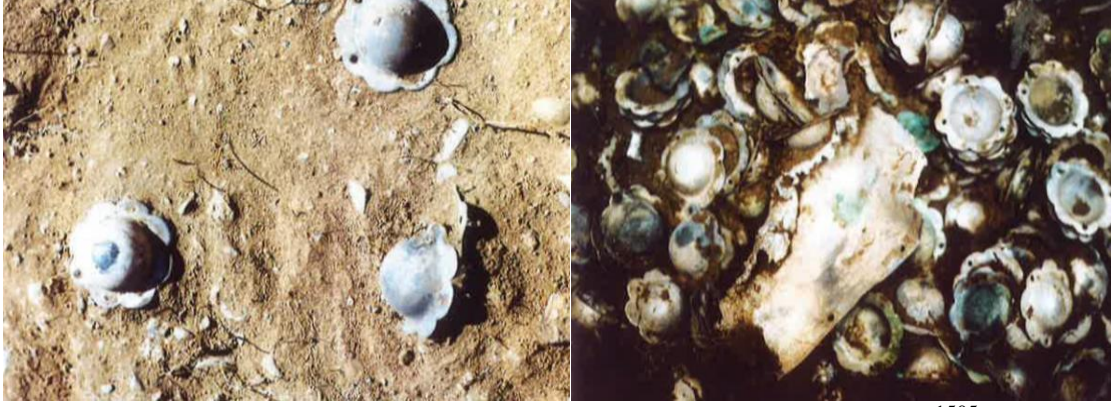
¹⁵⁰⁰ J. Ö. Oktay Çerezçi, "Göktürk Devri Küpeleri (VI-IX Yüzyıllar)", s. 53.

¹⁵⁰¹ J. Ö. Oktay Çerezçi, "Göktürk Devri Küpeleri (VI-IX Yüzyıllar)", s. 53.

¹⁵⁰² J. Ö. Oktay Çerezçi, "Göktürk Devri Küpeleri (VI-IX Yüzyıllar)", s. 54.

¹⁵⁰³ J. Ö. Oktay Çerezçi, "Göktürk Devri Küpeleri (VI-IX Yüzyıllar)", s. 55.

¹⁵⁰⁴ L. Avşar, "Türk Takılarında Umay İnancının İzleri ve Avrasya Kökleri", s. 12.

Fotoğraf 150: Bilge Kağan hazinelerinden gümüş süslemeler.¹⁵⁰⁵

d. Uygur Devri Kadın Giyim-Kuşam Örnekleri

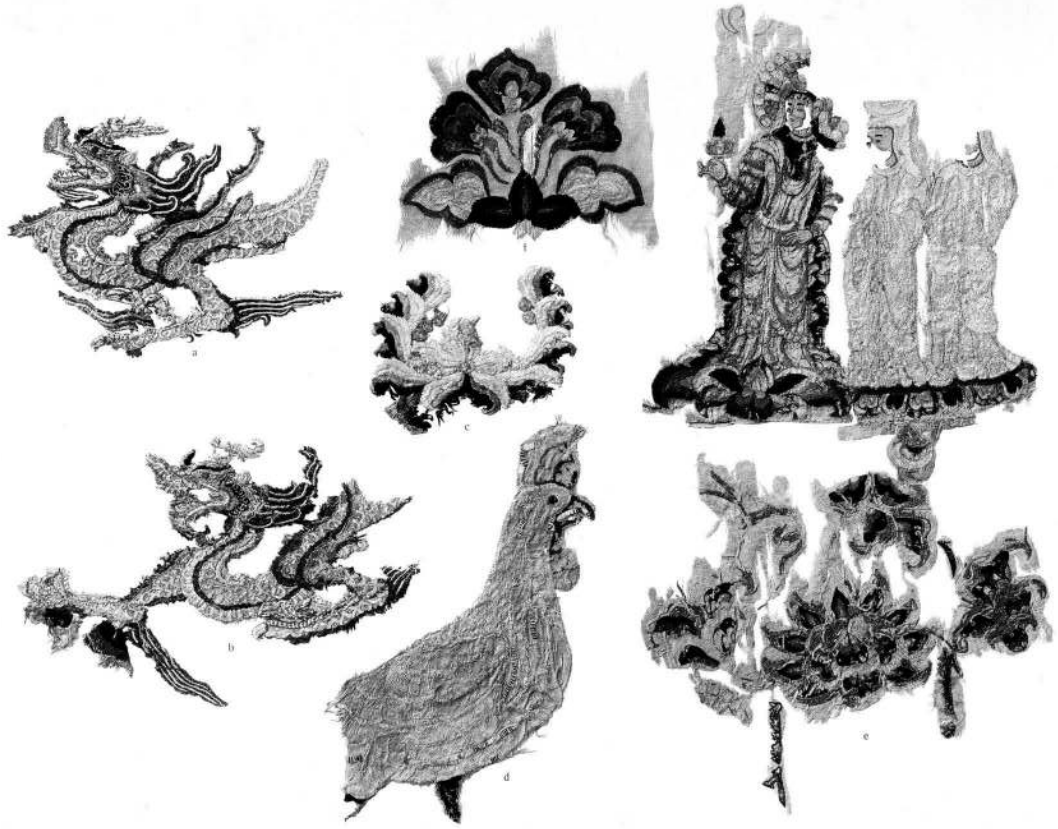
Fotoğraf 151: Mani adak veya tapınak bayrağından kadın tasviri.¹⁵⁰⁶

¹⁵⁰⁵ H. Bahar, “*TİKA Projesi; 2001 Yılı Bilge Kağan Külliyesi Kazıları*”, resim 3.

¹⁵⁰⁶ A. Von Le Coq, **Chotscho**, (Tafel 3, Manichäische Votiv-Oder Tempelfahren) s. 3.

Fotoğraf 152: Koço'da ipek ve kağıt üzerinde Tanrıça resim kalıntısı.¹⁵⁰⁷

Fotoğraf 153: Koço'da ipekli nakış kumaşlar üzerinde tasvir örnekleri.¹⁵⁰⁸

¹⁵⁰⁷ A. Von Le Coq, **Chotscho**, (Tafel 4, Reste Von Manichaischen Gemalden Auf Seide und Papier (e)), s. 4.

¹⁵⁰⁸ A. Von Le Coq, **Chotscho**, (Tafel 6, Fragmente Von Seidenstickereien Aus Dem Manichaer-bau "K", Chotscho), s. 6.

Fotoğraf 154: Berlin’de bezeklik duvar resimleri (renkli).¹⁵⁰⁹

Fotoğraf 155: Koço’da ipekli nakış kumaşlar üzerindeki tasvirlerin yakından ve renkli görünümü.¹⁵¹⁰

¹⁵⁰⁹ Y. Berkli, “Uygur Resim Sanatının Üslup Özellikleri”, s. 161.

¹⁵¹⁰ A. Von Le Coq, **Chotscho**, (Tafel 6, Fragmente Von Seidenstickereien Aus Dem Manichaer-bau “K”, Chotscho (e)), s. 6; Y. Berkli, “Uygur Resim Sanatının Üslup Özellikleri”, s. 161.

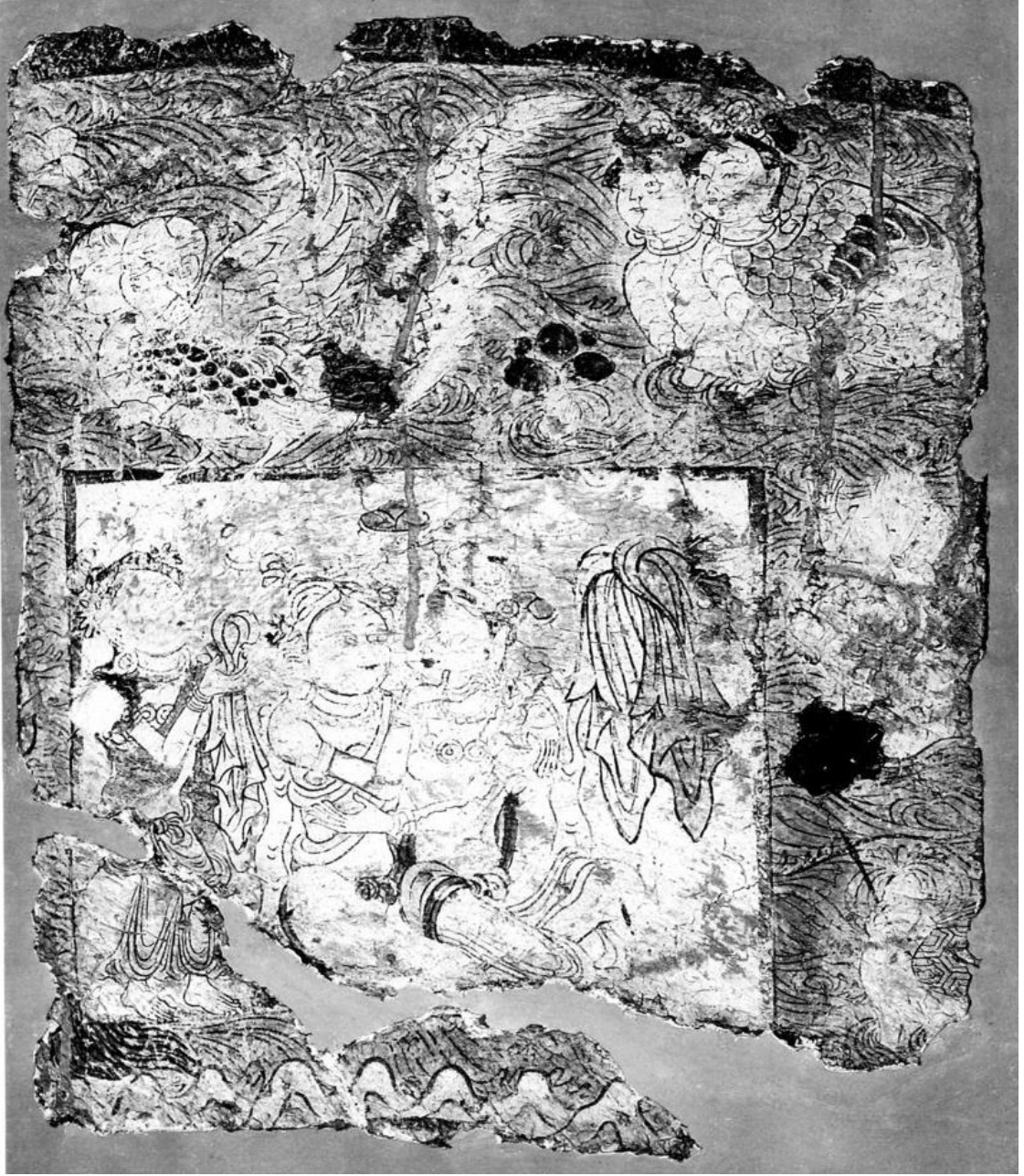
Fotoğraf 156: Karaşar, IX-X. yüzyıllarda duvar resimleri.¹⁵¹¹

Fotoğraf 157: Koço'dan duvar resmi.¹⁵¹²

¹⁵¹¹ T. D. Baykuzu, "Turfan'dan Kaşgar'a İpek Yolu Üzerindeki Vaha Şehirleri", s. 70.

¹⁵¹² A. Von Le Coq, **Chotscho**, (Tafel 7, Wandbilder Aus Einem Christlichen Tempel, Chotscho) s. 7.

Fotoğraf 158: Singim Kanyonu'nun kuzey bölgesinde Küçük Tapınak duvar resimleri.¹⁵¹³

¹⁵¹³ A. Von Le Coq, **Chotscho**, (Tafel 15, Wandgemälde Aus Einem Kleinen Tempel Im Nördlichen Teil Der Schlucht Von Sangim (c)), s. 15.

Fotoğraf 159: Bezeklik'te duvar resimlerinde sağ altta kadın tasviri.¹⁵¹⁴

¹⁵¹⁴ A. Von Le Coq, **Chotscho**, (Tafel 20, Pranidhi-Szene nr. 4, Tempel nr. 9, Bazaklık), s. 20.

Fotoğraf 160: Pranidhi duvar resminde sağ altta kadın figürü.¹⁵¹⁵

¹⁵¹⁵ A. Von Le Coq, **Chotscho**, (Tafel 21, Pranidhi-Szene nr. 5) s. 21.

Fotoğraf 161: Bezeklik, 9 numaralı tapınaktan X-XI. yüzyıllara ait Dâkinî resmi.¹⁵¹⁶

¹⁵¹⁶ A. Von Le Coq, **Chotscho**, (Tafel 34, Bild Einer Dâkinî, Tempel nr. 9, Bâzâklık) s. 34; A. Von Le Coq, **Bilderatlas Zur Kunst Und Kulturgeschichte Mittel-Asiens**, s. 74.

Fotoğraf 162: Şeytani kadın heykel başlığı.¹⁵¹⁷

Fotoğraf 163: Ahşap oymadan baş ve kolsuz Tanrıça figürü.¹⁵¹⁸

¹⁵¹⁷ A. Von Le Coq, **Chotscho**, (Tafel 55, Statuetten-Köpfe Etc. Aus Ungebranntem Ton. (c)) s. 55.

¹⁵¹⁸ A. Von Le Coq, **Chotscho**, (Tafel 56, Holzschnitzereien) s. 56.

Fotoğraf 164: Bronzdan kemer tokası.¹⁵¹⁹

Fotoğraf 165: Bronz kemer bağlantı parçası.¹⁵²⁰
bir

Fotoğraf 166: Çiçek süslemeli
pirinç plaka parçası.¹⁵²¹

Fotoğraf 167: Lotus çiçekli rozet örneği.¹⁵²²

Fotoğraf 168: Oturan figürün kadın ve Tanrı olduğu düşünülmektedir.
Etrafında (fil ve aslan özelinde) çeşitli hayvanlar görülmektedir.
Figürün Tibet kökenli olduğu düşünülmektedir.¹⁵²³

¹⁵¹⁹ A. Von Le Coq, **Chotscho**, (k) s. 58.

¹⁵²⁰ A. Von Le Coq, **Chotscho**, (g) s. 58.

¹⁵²¹ A. Von Le Coq, **Chotscho**, (x) s. 58.

¹⁵²² A. Von Le Coq, **Chotscho**, (x) s. 58.

¹⁵²³ A. Von Le Coq, **Chotscho**, (c) s. 59.

Fotoğraf 169: M.S. 700'lere ait kadın figürü. Kadının kıyafeti iki parçadan oluşmaktadır: Etek ve ceket. Asimetrik kesime sahip beyaz astarlı ceket, kenar süslemelerine sahiptir. Ceketin altında iç çamaşırı olduğu düşünülmektedir. Etek ise beyaz renktedir.

Saçları örgülü ve eşarpla süslenmişti. Elinde beyaz inciler görülmektedir.¹⁵²⁴

¹⁵²⁴ A. Von Le Coq, **Bilderatlas Zur Kunst Und Kulturgeschichte Mittel-Asiens**, s. 42.

Fotoğraf 170: Qyzil’de kral ve kraliçe figürü. Kadının kolsuz yeşil renkte ceket giydiği görülmektedir. Yaka kısmı mavi tonlarında süslenmiştir. Elbise etek olarak tanımlanan alt giyim unsuru mavi desenli beyaz ve kahverenginden oluşmaktaydı. Kadının başlığı ise altın varakla süslenmiştir. Beyaz inciler burada da görülüyor. İnci kadının elinden boynuna dolanmaktadır.¹⁵²⁵

¹⁵²⁵ A. Von Le Coq, **Bilderatlas Zur Kunst Und Kulturgeschichte Mittel-Asiens**, s. 43.

Fotoğraf 171: Qyzil’de M.S. 700’lere ait kadın ve erkek figürü. Ceket beyaz, kahverengi tonlarında ve elmas desenlerinden oluşmaktadır. Kadının eteğinin zemini yeşil renktedir. Yeşil rengin üzerinde beyaz yıldız çiçek motifleri kullanılmaktadır.¹⁵²⁶

Fotoğraf 172: Qyzil’de Kırmızı kubbe odasından tasvirler.¹⁵²⁷

¹⁵²⁶ A. Von Le Coq, **Bilderatlas Zur Kunst Und Kulturgeschichte Mittel-Asiens**, s. 43.

¹⁵²⁷ A. Von Le Coq, **Bilderatlas Zur Kunst Und Kulturgeschichte Mittel-Asiens**, s. 45.

Fotoğraf 173: Kumtura'da 15. Mağara'dan kadın tasviri.¹⁵²⁸

Fotoğraf 174: Ceketin rengi koyu kahverengi. Etek kısmı açık mavi, siyah ve sarı tonlarda işlemeli kenarlıkları mevcut.¹⁵²⁹

¹⁵²⁸ A. Von Le Coq, **Bilderatlas Zur Kunst Und Kulturgeschichte Mittel-Asiens**, s. 45, 77.

¹⁵²⁹ A. Von Le Coq, **Bilderatlas Zur Kunst Und Kulturgeschichte Mittel-Asiens**, s. 45, 77.

Fotoğraf 175: Ceket açık mavi tonda altın örgülerle süslenmiştir. Yaka kısmı kahverengi tonlarında boncuk, nakış ve dekoratif şeritlerle süslenmektedir. Elindeki takı yeşil taşlardan ve incilerden oluşmaktaydı.¹⁵³⁰

Fotoğraf 176: Ceket koyu yeşil, etek açık mavi. Altın.¹⁵³¹

¹⁵³⁰ A. Von Le Coq, **Bilderatlas Zur Kunst Und Kulturgeschichte Mittel-Asiens**, s. 45.

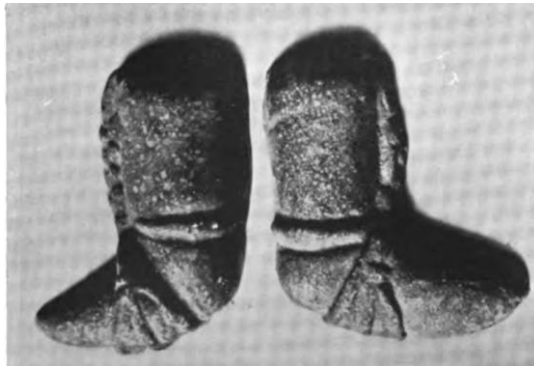
¹⁵³¹ A. Von Le Coq, **Bilderatlas Zur Kunst Und Kulturgeschichte Mittel-Asiens**, s. 45.

Fotoğraf 177: Ayaklı püsküllü grober şapka, kanat şapka ve kask örneği.¹⁵³²

Fotoğraf 178: Şapka örneği.¹⁵³³

Fotoğraf 178: Üzengi ile çizme.¹⁵³⁴

¹⁵³² A. Von Le Coq, **Bilderatlas Zur Kunst Und Kulturgeschichte Mittel-Asiens**, s. 50.

¹⁵³³ A. Von Le Coq, **Bilderatlas Zur Kunst Und Kfulturgeschichte Mittel-Asiens**, s. 50.

¹⁵³⁴ A. Von Le Coq, **Bilderatlas Zur Kunst Und Kulturgeschichte Mittel-Asiens**, s. 75.

Fotoğraf 179: Qumtura'dan M.S. 15. yüzyıla ait kadın tasviri.¹⁵³⁵

Fotoğraf 180: Kutscha'da M.S. 700'lere ait Budha'nın dmrıt parçada yaşamının tasvir edildiği duvar resmi.¹⁵³⁶

¹⁵³⁵ A. Von Le Coq, **Bilderatlas Zur Kunst Und Kulturgeschichte Mittel-Asiens**, s. 77.

¹⁵³⁶ A. Von Le Coq, **Bilderatlas Zur Kunst Und Kulturgeschichte Mittel-Asiens**, s. 82.

Fotoğraf 181: Gandhâra heykelinde Dünya Tanrıçasının Buda tahtını desteklediği tasviri.¹⁵³⁷

Fotoğraf 182: M.S. IX-X. yüzyıla ait yeşilimsi bodhisatva başı ve diadem örneği.¹⁵³⁸

¹⁵³⁷ A. Von Le Coq, **Bilderatlas Zur Kunst Und Kulturgeschichte Mittel-Asiens**, s. 84.

¹⁵³⁸ A. Von Le Coq, **Bilderatlas Zur Kunst Und Kulturgeschichte Mittel-Asiens**, s. 90.

Fotoğraf 183: Turfan-Astana, VII-X. yüzyıllarda dama oynayan kadın.¹⁵³⁹

Fotoğraf 184: Kuca, VI-VII. yüzyıllarda Bodhisattva'nın büstü.¹⁵⁴⁰

¹⁵³⁹ Tilla Deniz Baykuzu, “*Turfan’dan Kaşgar’a İpek Yolu Üzerindeki Vaha Şehirleri*”, **İpek Yolu**, İstanbul 2015, s. 61.

¹⁵⁴⁰ T. D. Baykuzu, “*Turfan’dan Kaşgar’a İpek Yolu Üzerindeki Vaha Şehirleri*”, s. 77.

Fotoğraf 185: Dimon figürü.¹⁵⁴¹

Fotoğraf 186: Bezeklik duvar resimleri.¹⁵⁴²

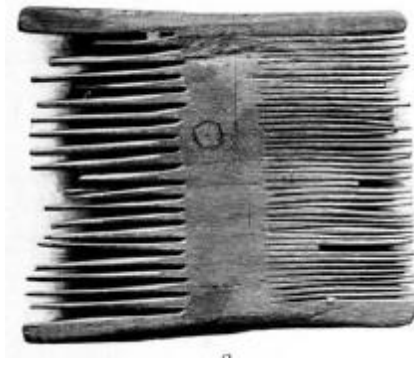
¹⁵⁴¹ A. Von Le Coq, **Chotscho**, s. 55.

¹⁵⁴² Y. Berkli, “Uygur Resim Sanatının Üslup Özellikleri”, s. 162.

Fotoğraf 187: a) İplik eğirme. b) Kumaştan yapılmış ayakkabı örneği. c) Kaba kumaştan ayakkabı örneği. d) Terlik örneği. e) Çinli bebek ayakkabı örneği. g) İpek kumaştan çocuk şapkası. h) Şapka örneği. i) Takı örneği. k) Ahşap anahtar. l) Örgülü köpük kepçe.¹⁵⁴³

¹⁵⁴³ A. Von Le Coq, **Chotscho**, s. 63.

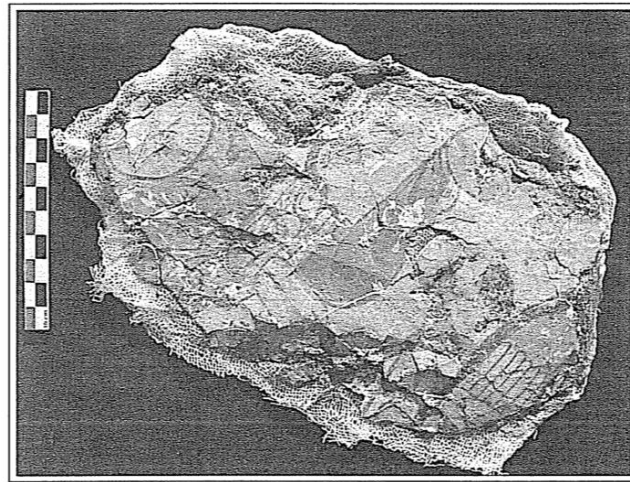

Fotoğraf 188: Ahşap tarak örneği.¹⁵⁴⁴

e. Karahanlılar Devri Kadın Giyim-Kuşam Örnekleri

Fotoğraf 189: Bir kadın yüzü ve başlığı tasviri.¹⁵⁴⁵

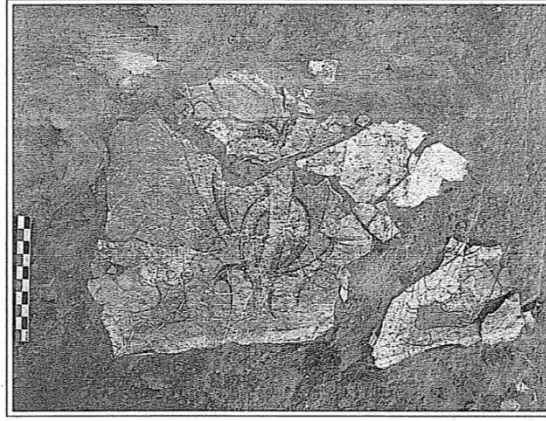

Fotoğraf 190: Dans eden figürler.¹⁵⁴⁶

¹⁵⁴⁴ A. Von Le Coq, **Chotscho**, s. 64.

¹⁵⁴⁵ Y. Karev, "Semerkand Kalesindeki Karahanlı Duvar Resimleri: İlk Rapor ve İlk İntibâlar", s. 155.

¹⁵⁴⁶ Y. Karev, "Semerkand Kalesindeki Karahanlı Duvar Resimleri: İlk Rapor ve İlk İntibâlar", s. 156.

Fotoğraf 191: Dans eden figürlerin alt kısmı.¹⁵⁴⁷

g. Gazneliler Devri Kadın Giyim-Kuşam Örnekleri

Fotoğraf 192: Varka ve Gülşah'tan öğretmenle birlikte yer alan tasvir. (Öğretmenin sağında Varka, solunda Gülşah yer almaktadır.)¹⁵⁴⁸

¹⁵⁴⁷ Y. Karez, "Semerkand Kalesindeki Karahanlı Duvar Resimleri: İlk Rapor ve İlk İntibâlar", s. 156.

¹⁵⁴⁸ Ö. Süslü, *Tasvirilere Göre Anadolu Selçuklu Kıyafetleri*, res. 2.

Fotoğraf 193: Rebi bin Adnan'ın baskını. (Gülşah yeşil kaftan ve beyaz şalvar giymektedir.)¹⁵⁴⁹

Fotoğraf 194: Savaş alanına giden düşüğü Gülşah tasviri.¹⁵⁵⁰

Fotoğraf 195: Gülşah'ın Galip'e esir sahne.¹⁵⁵¹

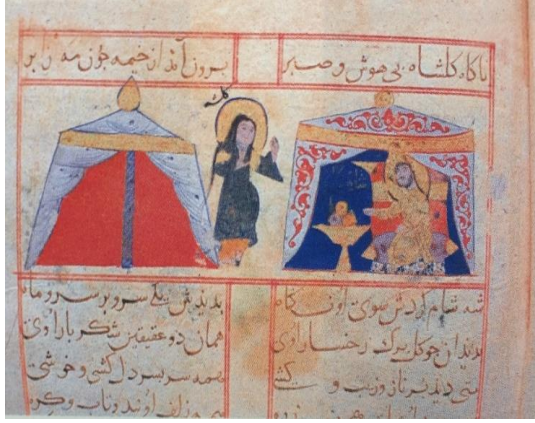
Fotoğraf 196: Varka ile Gülşah'ın annesinin konuşma sahnesi.¹⁵⁵²

¹⁵⁴⁹ Ö. Süslü, *Tasvirlere Göre Anadolu Selçuklu Kıyafetleri*, res. 4.

¹⁵⁵⁰ Ö. Süslü, *Tasvirlere Göre Anadolu Selçuklu Kıyafetleri*, res. 19.

¹⁵⁵¹ Ö. Süslü, *Tasvirlere Göre Anadolu Selçuklu Kıyafetleri*, res. 22.

¹⁵⁵² Ö. Süslü, *Tasvirlere Göre Anadolu Selçuklu Kıyafetleri*, res. 31.

Fotoğraf 197: Gülşah Şam hükümdarının başbaşa huzurunda.¹⁵⁵³

Fotoğraf 198: Varka ve Gülşah'ın konuşma sahnesi.¹⁵⁵⁴

Fotoğraf 199: Gazne Sarayı mermer kabartmalarında dans eden kadın figürleri.¹⁵⁵⁵

Fotoğraf 200: Fikri Salman tarafından Gazne Sarayı mermer kabartmalarındaki tasvirlerinin çizimi.¹⁵⁵⁶

¹⁵⁵³ Ö. Süslü, *Tasvirilere Göre Anadolu Selçuklu Kıyafetleri*, res. 39.

¹⁵⁵⁴ Ö. Süslü, *Tasvirilere Göre Anadolu Selçuklu Kıyafetleri*, res. 57.

¹⁵⁵⁵ F. Salman, "Gaznelilerde Giyim Kuşam Özellikleri", s. 123.

¹⁵⁵⁶ F. Salman, "Gaznelilerde Giyim Kuşam Özellikleri", s. 126.

ğ. Selçuklular Devri Kadın Giyim-Kuşam Örnekleri

Fotoğraf 201: Anadolu Selçuklular dönemine ait pişmiş topraktan yapılmış kase örneği.¹⁵⁵⁷

¹⁵⁵⁷ S. Özgüncü vd. (ed.) ,Selçuklu Uygarlığı Müzesi/Katalog I, s. 100, 101, 113.

Fotoğraf 202: Ankara Etnografya Müzesi, Besim Atalay salonunda Selçuklu devri kase örneği.¹⁵⁵⁸

Fotoğraf 203: Anadolu Selçuklularına ait seramik çini üzerinde kadın tasviri.¹⁵⁵⁹

¹⁵⁵⁸ Y. Meriçboyu, “*Figürlü Bir Selçuklu Kasesi*”, s. 208.

¹⁵⁵⁹ S. Özgüncü vd. (ed.) ,*Selçuklu Uygarlığı Müzesi/Katalog I*, s. 250.

Fotoğraf 204: Kubad Abad, Büyük Saray, peçeli kadın portresi.¹⁵⁶⁰

Fotoğraf 205: Kubad Abad Büyük Saray, yaşmaklı kadın portresi.¹⁵⁶¹

¹⁵⁶⁰ R. Arık, *Kubad Abad Selçuklu Saray ve Çinileri*, s. 111.

¹⁵⁶¹ R. Arık, *Kubad Abad Selçuklu Saray ve Çinileri*, s. 111, 112.

Fotoğraf 206: Tepelikli kadın başlığı.¹⁵⁶²

Fotoğraf 207: El-Cezari'nin Ottomata'sından kadın köle başlık deseni.¹⁵⁶³

Fotoğraf 208: Kubadabad Sarayı'ndan duvar çinisi. (hotoz örneği).¹⁵⁶⁴

¹⁵⁶² N. Sevin, *Onüç Asırlık Türk KıyâfetTârihine Bir Bakış*, s. 37.

¹⁵⁶³ Ö. Süslü, *Tasvirlere Göre Anadolu Selçuklu Kıyafetleri*, desen:31.

¹⁵⁶⁴ Ö. Süslü, *Tasvirlere Göre Anadolu Selçuklu Kıyafetleri*, res. 97.

Fotoğraf 209: Kubadabad Saray’ında duvar çinisiinden üç dilimli başlık örneği.¹⁵⁶⁵

Fotoğraf 210: İran’ın Keşan kentinde yapılmış, Büyük Selçuklu dönemi, sıraltı teknikli kaplar (Washington D. C. Freer Gallery of Art).¹⁵⁶⁶

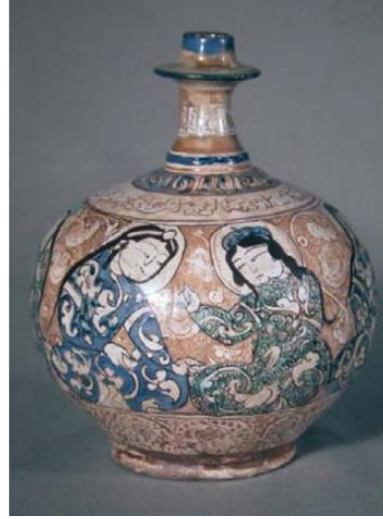
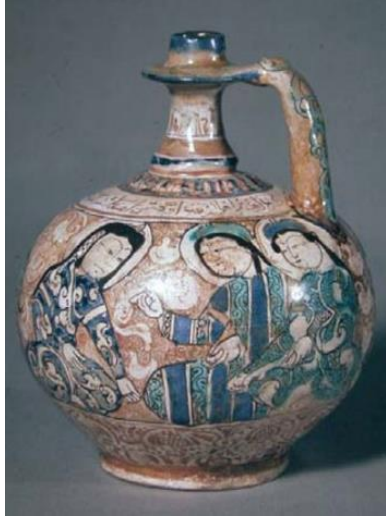

Fotoğraf 211: Samarra Cevsak-ül Hakani Sarayı’nın duvarlarını süsleyen fresk.¹⁵⁶⁷

¹⁵⁶⁵ Ö. Süslü, *Tasvirlere Göre Anadolu Selçuklu Kıyafetleri*, res. 103.

¹⁵⁶⁶ G. Öney, “*Tarihten Yansımalarla Büyük Selçuklu Seramiklerinde Kadın*”, s. 67.

¹⁵⁶⁷ G. Öney, “*Tarihten Yansımalarla Büyük Selçuklu Seramiklerinde Kadın*”, s. 66.

Fotoğraf 212: İran Büyük Selçuklu dönemi, lüster teknikli sürahi (Washington D. C. Freer Gallery of Art).¹⁵⁶⁸

Fotoğraf 213: İran'ın Keşan kentinde üretilmiş, Büyük Selçuklu dönemi, lüster teknikli tabak (Oxford Ashmolean Müzesi).¹⁵⁶⁹

¹⁵⁶⁸ G. Öney, "Tarihten Yansımalarla Büyük Selçuklu Seramiklerinde Kadın", s. 67.

¹⁵⁶⁹ G. Öney, "Tarihten Yansımalarla Büyük Selçuklu Seramiklerinde Kadın", s. 68.

Fotoğraf 214: Kabad Abad, Küçük Saray avlusunda su tesisatının köşesinde bulunan Bronz Çağı kadın iskeleti.¹⁵⁷⁰

Fotoğraf 215: Kabad Abad, Küçük Saray avlusunda bulunan kadın iskeleti ile bulunan takılar.¹⁵⁷¹

Fotoğraf 216: 12-13. yy. Anadolu Selçuklularına ait cam bilezik örneği.¹⁵⁷²

Fotoğraf 217: Gümüş bilezik örneği.¹⁵⁷³

¹⁵⁷⁰ R. Arık, *Kabad Abad Selçuklu Saray ve Çinileri*, s. 68.

¹⁵⁷¹ R. Arık, *Kabad Abad Selçuklu Saray ve Çinileri*, s. 69.

¹⁵⁷² S. Özgüncü vd. (ed.), *Selçuklu Uygarlığı Müzesi/Katalog I*, s. 268.

¹⁵⁷³ S. Özgüncü vd. (ed.), *Selçuklu Uygarlığı Müzesi/Katalog II*, s. 226.

Fotoğraf 218: Bronz şeklinde figürleri hilal bilezik modeli.¹⁵⁷⁴

Fotoğraf 219: İnsan ve hayvan ile süslenmiş bronz bilezik örneği.¹⁵⁷⁵

Fotoğraf 220: Pişmiş topraktan yapılmış koku kabı.¹⁵⁷⁶

Fotoğraf 221: Kına taşı örneği.¹⁵⁷⁷

Fotoğraf 222: Ayaklı kına taşı.¹⁵⁷⁸

¹⁵⁷⁴ S. Özgüncü vd. (ed.) ,Selçuklu Uygarlığı Müzesi/Katalog II, s. 228.

¹⁵⁷⁵ S. Özgüncü vd. (ed.) ,Selçuklu Uygarlığı Müzesi/Katalog II, s. 229.

¹⁵⁷⁶ S. Özgüncü vd. (ed.) ,Selçuklu Uygarlığı Müzesi/Katalog I, s. 228, 229.

¹⁵⁷⁷ S. Özgüncü vd. (ed.) ,Selçuklu Uygarlığı Müzesi/Katalog II, s. 11.

¹⁵⁷⁸ S. Özgüncü vd. (ed.) ,Selçuklu Uygarlığı Müzesi/Katalog II, s. 12.

Fotoğraf 223: Anadolu Selçuklu devrine ait kemer toka örnekleri.¹⁵⁷⁹

Fotoğraf 224: Amulet örnekleri.¹⁵⁸⁰

Fotoğraf 225: Bronz malzemedan yapılmış ayna örnekleri.¹⁵⁸¹

Fotoğraf 226: Bronz malzemedan yapılmış oval yüzük örnekleri.¹⁵⁸²

¹⁵⁷⁹ S. Özgüncü vd. (ed.) ,Selçuklu Uygarlığı Müzesi/Katalog II, s. 168.

¹⁵⁸⁰ S. Özgüncü vd. (ed.) ,Selçuklu Uygarlığı Müzesi/Katalog II, s. 210, 211.

¹⁵⁸¹ S. Özgüncü vd. (ed.) ,Selçuklu Uygarlığı Müzesi/Katalog II, s. 219, 220.

¹⁵⁸² S. Özgüncü vd. (ed.) ,Selçuklu Uygarlığı Müzesi/Katalog II, s. 238.

Fotoğraf 227: Bronz yüzük örnekleri.¹⁵⁸³

Fotoğraf 228: Zihgir halka ve damla şeklinde oluşan yüzük örnekleri.¹⁵⁸⁴

Fotoğraf 229: Bronz malzemeden yapılmış hayvan motifli kolye ucu örneği.¹⁵⁸⁵

¹⁵⁸³ S. Özgüncü vd. (ed.) ,Selçuklu Uygarlığı Müzesi/Katalog II, s. 235.

¹⁵⁸⁴ S. Özgüncü vd. (ed.) ,Selçuklu Uygarlığı Müzesi/Katalog II, s. 240.

¹⁵⁸⁵ S. Özgüncü vd. (ed.) ,Selçuklu Uygarlığı Müzesi/Katalog II, s. 236.

Fotoğraf 230: Metropolitan Museum of Art’da sergilenen XII-XIII. yüzyıllara ait tabak örneği.¹⁵⁸⁶

Fotoğraf 231: Kitab-ı Tiryaki’nin 1199’daki nüshasından geniş şalvarlı kadın tasvirleri.¹⁵⁸⁷

Fotoğraf 232: Anadolu Selçuklu devri diadem örnekleri.¹⁵⁸⁸

¹⁵⁸⁶ N. Atasoy, “Selçuklu Kıyafetleri Üzerine Bir Deneme”, s. 112.

¹⁵⁸⁷ N. Atasoy, “Selçuklu Kıyafetleri Üzerine Bir Deneme”, s. 122.

¹⁵⁸⁸ N. Atasoy, “Selçuklu Kıyafetleri Üzerine Bir Deneme”, s. 129.

Fotoğraf 233: Varka ve Gülşah'ın kavuşma sahnesi.¹⁵⁸⁹

¹⁵⁸⁹ N. Atasoy, “Selçuklu Kıyafetleri Üzerine Bir Deneme”, s. 129.